I. M. MAJSZKIJ

EGY SZOVJET DIPLOMATA VISSZA-EMLÉKEZÉSEI

I. M. Majszkij

EGY SZOVJET DIPLOMATA VISSZAEMLÉKEZÉSEI

I. M. Majszkij

EGY SZOVJET DIPLOMATA VISSZAEMLÉKEZÉSEI

(1925—1945)

Gondolat – Kossuth · Budapest, 1975

A mű eredeti címe

ИВАН МИХАЙЛОВИЧ МАЙСКИЙ
ВОСПОМИНАНИЯ СОВЕТСКОГО ДИПЛОМАТА

(Издательство Наука, Москва 1971)

Fordította
VAS ZOLTÁN
és
BÁNKUTI GÁBOR

ISBN 963 280 225 X

Hungarian translation
© Vas Zoltán és Bánkuti Gábor, 1975

A szerző előszava a magyar kiadáshoz

Harminc év telt el a második világháború befejezése, a német fasizmus teljes megsemmisítése óta. Eltűnt Hitler és Mussolini, és ami ennél is fontosabb — senki sem pályázik arra, hogy helyükbe lépjen. Az eltelt harminc esztendő alatt a világ politikai légköre megváltozott, és napjainkban az emberiségnek az a legfontosabb feladata, hogy Európát a „béke földrészévé" tegye. Sok, igen jelentős akadályt kell még legyőznünk, amíg ezt a célt elérjük, de a világ közvéleménye ezt a feladatot reálisnak tekinti, és úgy véli, hogy rövidesen megvalósítható.

A háború után Moszkvában éltem, ahol igazi barátra találtam Varga Jenő, a neves közgazdász, jeles magyar forradalmár személyében. Sok problémát oldottunk meg együtt, de előfordult, hogy eltért a véleményünk, és vitatkoztunk.

Életkorunk és egészségi állapotunk arra kényszerített, hogy a „Mozzsinka" nevű akadémiai lakótelepen éljünk, de ott sem hagytuk abba a munkát. Írtuk könyveinket, és sokat beszélgettünk különféle eszmei problémákról.

Egy alkalommal ez a kérdés merült fel: vajon Európa a béke földrészévé válhat-e, és ha igen, mikor.

Hosszú vita után megegyeztünk abban, hogy: IGEN, Európának feltétlenül a „Béke földrészévé" kell válnia, de abban már nem tudtunk megegyezni, hogy mikor. Varga úgy gondolta, hogy elképzelésünk a 2000. esztendő előtt nem valósulhat meg, én pedig azt bizonygattam, hogy hamarabb is bekövetkezhet.

Véleményeltérésünk nem volt elvi jellegű. A lényeget tekintve azonos volt az álláspontunk.

Az elkövetkező évek bizonyára megmutatják, kinek volt igaza ebben a vitában.

Moszkva, 1974. október 24.

I. Majszkij
akadémikus

Legjobb barátomnak,
hűséges elvtársamnak,
feleségemnek,
Agnyija Alekszandrovna
Majszkajának ajánlom

Előszó

Alighanem már gyermekkoromban bennem bujkált a történész, hiszen már az iskolapadban nagyon érdekelt népünk múltja. Ifjúkoromban nagyon szerettem emlékiratokat olvasni, az volt a véleményem, hogy minden ember kisebb-nagyobb mértékben saját korának tükörképe. Minél érdekesebb ez a kor, és minél tevékenyebb ez az ember, annál érdekesebbek visszaemlékezései korunk leendő kutatójának.

A kor, amelyben nekem élnem adatott, rendkívül érdekes, és mert mindig arra törekedtem, hogy ne nyárspolgárként, hanem harcosként éljek, már régtől fogva gondolkoztam azon, hogy megírjam visszaemlékezéseimet arról, amit láttam és átéltem. Nem nagyon siettem szándékom megvalósításával, mert úgy tartottam, hogy ehhez először megfelelő élettapasztalatot kell gyűjtenem. Ráadásul az a gondolat, hogy szolgálatot tegyek a leendő — feltételezett és számomra teljesen ismeretlen — történésznek, túlságosan elvont volt ahhoz, semmint sürgesse az ilyen természetű munkát. Ezért azután ötvenéves koromig az irodalmi tevékenység más formáit választottam, főleg publicisztikával, újságírással foglalkoztam.

Századunk negyvenes éveinek elejétől azonban bizonyos fokig megváltoztattam véleményemet és magatartásomat. Ebben az időben szovjet nagykövet voltam Angliában. Munkám feltételei és kötelességeim révén közeli érintkezésbe kellett kerülnöm a nemzetközi diplomácia világával. Közben észre kellett vennem, hogy a tőkésországok könyvpiacain havonta jelent meg a neves politikusok, miniszterek, diplomaták és mások emlékiratainak tömege. Ezek nagy részét kisebb vagy nagyobb mértékben a szovjetellenesség hatotta át. Az ilyen rendszeres emlékirat-hadjárat a Szovjetunió (és mindenekelőtt annak külpolitikája) ellen kétségtelenül hatást gyakorolt és gyakorol a nyugati közvélemény széles köreire, hiszen ezekben az országokban nagyon kedvelik a memoárirodalmat, olvassák és újraolvassák. Világossá vált számomra, hogy részünkről a legjobb ellenlépés a hasonló jellegű szovjet visszaemlékezések közlése lenne. Sajnos, azokban az években a Szovjetunióban nagyon kevés volt az ilyen mű.

Amikor 1943-ban a párt áthelyezett Londonból Moszkvába, hogy a Külügyi Népbiztosság központi apparátusában dolgozzam, elhatároztam, hogy közzéteszem visszaemlékezéseimet. Első lépésként 1944-ben kiadtam egy kis könyvecskét *Vihar előtt* címmel, amelyben Omszkban töltött gyermekkoromat és kora ifjúságomat írtam le. Fő célomnak azonban azt tartottam, hogy közreadjam diplomáciai visszaemlékezéseimet, amelyek révén hozzájárulhatnék a nyugati memoárirodalomnak különösen a szovjet külpolitikát illető torzításai és hamisításai ellen vívott küzdelemhez. Ez már sürgős, halaszthatatlan feladat volt, és a negyvenes évek végétől hozzáfogtam a diplomáciai emlékiratokhoz. Ekkor, változtatva korábbi munkamódszeremen, úgy határoztam: tematikusan dol-

gozom fel emlékeimet, vagyis először diplomáciai tevékenységem történelmileg és politikailag legfontosabb és legérdekesebb szakaszainak emlékeit dolgozom fel.

1960-ban sikerült kiadnom első diplomáciai emlékirataimat. Ez mindössze nyolc szerzői ív terjedelmű könyvecske volt, a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének kiadója adta ki ezzel a címmel: *Egy angliai szovjet nagykövet visszaemlékezései.* Ez a könyvecske csak töredéke volt diplomáciai emlékirataimnak, és teljes egészében az 1934-es ideiglenes angol—szovjet kereskedelmi egyezményért vívott harcnak szenteltem. (Elnevezése ellenére ez az egyezmény mindmáig érvényben van.)

1960 és 1970 között különböző kiadók több munkámat jelentették meg, ezek főként angliai nagyköveti tevékenységem (1932—1943) eseményeit dolgozták fel. Közülük a legfontosabb — *Egy szovjet nagykövet visszaemlékezései* — három kötetben jelent meg a Nauka Kiadó gondozásában, 1964-ben, 1965-ben, 80. születésnapomra.[1]

Minthogy emlékirataimnak egyik fő célja az volt, hogy leleplezzem a szovjet külpolitika nyugati meghamisítását, nagy örömömre szolgál, hogy szinte valamennyi visszaemlékezésemet teljes egészében vagy részben tizennégy idegen nyelvre fordították, és kiadták az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban, a Német Demokratikus Köztársaságban, Olaszországban, Japánban és más országokban. Vagyis ezek az emlékiratok közvetlenül eljutnak a külföldi olvasóhoz.

A korábbi kiadásoktól eltérően ez a könyv kizárólag diplomáciai jellegű visszaemlékezéseket tartalmaz, néhány közülük először jelenik meg. Szeretném remélni, hogy a könyv hasznosnak bizonyul a szovjet külpolitika nyugati meghamisítói ellen vívott harcban.

Első rész

AZ 1927-ES ANGOL–SZOVJET SZAKÍTÁS

Az első lépések

1925-ben, május elején érkeztem Londonba mint politikai képviseletünk (így nevezték akkor a szovjet követségeket) sajtóosztályának tanácsosa.

Mielőtt elindultam állomáshelyemre, búcsúbeszélgetésre magához kéretett Litvinov, aki akkor Csicserin külügyi népbiztosnak a nyugati országokkal foglalkozó helyettese volt. Így köszönt el tőlem:

— Nagy szükségünk van most diplomáciai munkatársakra Angliában. Azt hiszem, ön megfelel: öt évet töltött Londonban száműzetésben, tud angolul, ismeri az angolokat, ismeri történelmüket, kultúrájukat, szokásaikat, politikájukat, gazdasági életüket...[2] Csak még éppen az angliai diplomáciai munkában nincs gyakorlati tapasztalata. Itt az ideje, hogy ezt a tudományt is elsajátítsa. Elvárom öntől, hogy ne szégyenüljön meg.

Hallgattam Makszim Makszimovicsot, és magamban ezt gondoltam: „Igyekezni fogok... A jövő majd megmutatja."

A londoni pályaudvaron feleségemmel együtt a politikai képviselet munkatársai fogadtak, közöttük a képviselet gondnoka, a nagyon kedves Jesukov elvtárs, aki azonnal elszállásolt minket az egyik közeli szállodában. Körülbelül egy hét múlva ugyanaz a Jesukov ideiglenes szállást szerzett számunkra, közelebb a belvároshoz. Ezt a lakást Vaszilij Smidt akkori munkaügyi népbiztos számára bérelték. Smidt hosszabb kiküldetésben volt Angliában, de idő előtt hazarendelték Moszkvába, és Jesukov, hogy az előre kifizetett lakbér ne vesszen kárba, Smidt lakását a mi rendelkezésünkre bocsátotta. Nekünk ez ellen nem volt kifogásunk.

A lakás két nagy, úgyszólván fényűzően bebútorozott szobából állt, ottmaradt nekünk a szolga is. Komor külsejű, mindig feketébe öltözött, középkorú férfi, különös ismertetőjele, hogy süketnéma volt. Amikor belépett a szobába, és csendben, de nagyon ügyesen takarítani kezdett, valahogy mindig kellemetlenül éreztük magunkat. Akaratlanul is a „kővendég" jutott eszünkbe Puskin *Don Juan*jából, és legalábbis egy időre siettünk elhagyni a lakást. Egyszer átvillant rajtam a gondolat: lehet, hogy ez a komor külsejű szolga a Scotland Yard ügynöke, és csak játssza a süketnémát? Ettől a gondolattól egyáltalán nem éreztem magam kellemesebben, és nem csoda, hogy nagyon megörültünk, amikor Jesukov segítségével sikerült önállóan berendezkednünk.

Új lakásunk jellegzetesen angol volt. Emeletes villa, a főváros egyik csodálatosan szép külső negyedében, a Beechwood Avenue 13-ban, a híres Kew Gardens füvészkert szomszédságában. Akkoriban ez a városrész csöndes volt, akár egy falu. Utcánkban hasonló villákban értelmiségiek és középosztálybeli hivatalnokok, nyugalmazott katonák és tisztviselők, kisebb üzletek és gyárak tulajdonosai laktak. Vállalatuk általában a belvárosban volt. Nappal az utcában lakókat elfoglalták ügyeik, az estéket pedig rendszerint otthon vagy a villájuk kertecskéjében töltötték. Rádió

még nem volt. Repülőgépek nem kavarták fel fülsiketítő zúgásukkal a levegőt. Még automobilok is csak ritkán bukkantak fel a környékünkön. Szinte nehéz volt elhinni, hogy a hétmilliós főváros egy kis csücskében lakunk.

Házunk olyan volt, mint minden angol villa: nappaliszoba, ebédlő és konyha a földszinten, három hálószoba, fürdőszoba és toalett az emeleten. Személyes szükségletünkhöz, igényünkhöz képest ez túlságosan sok volt, szívesebben laktunk volna önálló, két-három szobás lakásban. Csakhogy akkoriban, 1925 nyarának végén, amikor berendezkedtünk Londonban, olyan dolgokat is figyelembe kellett venni, amelyek végül is arra késztettek, hogy külön házban lakjunk. Néhány, nem túlságosan szerencsés kísérlet után — ismét csak Jesukov segítségével — sikerült egy nagyon kedves, félig orosz származású házvezetőnőt találni, Polinát, aki kicsit értett oroszul. Feleségem most már önálló háztartásra rendezkedhetett be. Polináról mindmáig derűs emlékeket őrzünk a családban. Polina ugyanis nagyon takarékos volt, és amikor feleségem az ő véleménye szerint túlságosan nagy adag levest vagy kotlettet rendelt, rosszallóan csóválta fejét, és szüntelenül ismételgette: ilyenek az emberek, big eyes and little stomach (nagy a szemük, kicsi a hasuk), és szinte boldog volt, ha nem ettük meg mindazt, amit rendeltünk. A Beechwood Avenue-i villában csaknem egy évet éltünk, és 1926 nyarán hagytuk el, amikor úgy tűnt, tanácsosi munkám Londonban véget ér.

Első Temze-parti telünkön sokat csavarogtunk a városban. Számomra London nem volt újdonság, öt esztendőt töltöttem itt politikai emigránsként (1912—1917 között), de feleségemnek, aki először járt Nagy-Britannia fővárosában, minden új és szokatlan volt. Természetesen szeretett volna minél többet látni és megtudni, én pedig igyekeztem segíteni ebben tapasztalataimmal, ismereteimmel. Gyakran tettünk egyszerű, de nagyon érdekes utazásokat... az omnibusz tetején. Akkoriban szinte minden fővárosi omnibusz még földszintes volt, tetejükön pedig ülőhelyeket kínáltak az utasoknak. Mi felültünk az omnibusz tetejére, és keresztülszeltük a hatalmas várost, egyik végétől a másikig.

... Szűk, piszkos utcák a munkásnegyedekben a szegények lakóházaival, amelyek úgy hasonlítottak egymásra, mint két vízcsepp... Feketére kormozódott gyárépületek magas és folyton füstölgő kéményekkel... Zajos piacok standokkal, bódékkal, sátrakkal, amelyek körül ezrével nyüzsögnek az emberek... Fényűző bankházak és irodák a Cityben... Pompás üzeletek a belvárosban... Wren alkotása, a Szent Pál-székesegyház fenséges épülete... A National Gallery, a Trafalgar tér oroszlánjai és Nelson diadaloszlopa... A XVII. századi bankett-terem, a Whitehall a minisztériumok épületeivel... Music-hallok tucatjai a tarka falragaszokkal. Szép, könnyű hidak, amelyek nyílvesszőként nyúlnak át a zavarosbarna Temze felett... Zöld, lombos parkok évszázados tölgyekkel és széles, bársonyos tisztásokkal...

Az omnibuszon állandóan cserélődnek az utasok... Munkások olajfoltos kék munkaruhában, sapkában, sálakkal nyakkendő helyett... Kala-

pos, fehér galléros hivatalnokok... Pirospozsgás, kerek hasú boltosok ... Szemüveges értelmiségiek, kezükben aktatáska helyett kis sárga bőröndökkel... Az omnibusz mellett nagy, elegáns automobilok suhannak el, gálába öltözött hölgyekkel... A járdákon tengerészek, vörös egyenruhás katonák, kezükben sárga sétapálcákkal — a kimenő jelével...

Két óra múlva az omnibusz befut a végállomásra, és a kalauz hangosan felkiált:

— Kiszállás!..

Szívesen tettem hasonló utazásokat az omnibusz tetején már az emigrációs években is. Most különös örömömre szolgál, hogy megismételhetem ezeket feleségem társaságában. Váltogattuk az útirányt, más-más útvonalon szeltük át a városóriást, s így fokozatosan mind jobban megismertük arculatát...

Sok örömet szerzett mindkettőnknek a Füvészkert. Hatalmas területen feküdt, és valóságos mesevilág volt. Tele volt üvegházakkal, amelyekbe a világ minden tájáról összegyűjtötték a növényeket. Volt egy magas, két ablakosoros pálmaháza, tucatnyi szerényebb üvegháza az élénk színű és tarka trópusi növényeknek (ezek más stílusban épültek), és külön üvegházban „lakott" a híres Victoria Regia. A látogatót meglehetősen nagy tavacska fogadta, közepén egyetlen szál, de fenségesen pompás virág. Volt itt még jó néhány tucat tó és medence, patak és csermely büszke hattyúsereggel, vörös pelikánokkal, egy lábon ácsorgó gémekkel, hangosan hápogó kiskacsákkal. Rododendronokkal szegélyezett sétányok, tulipán és kék harangvirágmezők. Volt egy magas, vörös pagoda, amely faragott homlokzatával emelkedett ki a világ flórájának káprázatos paradicsoma fölé. A Kew Gardens fái alatt és virágai között gyerekek szaladgáltak, a padokon és székeken pihenést és nyugalmat kereső öregek üldögéltek... Feleségemmel szabad óráimban gyakran kerestük fel a Füvészkertet.

A politikai képviselet épülete

Miután a Szovjetunió és Nagy-Britannia között 1924. február elsején létrejöttek a diplomáciai kapcsolatok, megkaptuk a cári nagykövetség egykori épületét, melynek ez volt a címe: Chesham House, Chesham Place, W. Ez ötemeletes palota volt, s a Chesham térre nézett. Bejárata azonban a Chesham térre merőleges Loyal Streeten volt. A bejáraton át kis zárt udvarra jutott az ember, ahol a főépülettől egy földszintes szárnyépület húzódott. Ebben a szárnyépületben fogadott — jól emlékszem — 1917 áprilisában, rögtön a februári forradalom után a cári nagykövetség tanácsosa, K. N. Nabokov, aki akkor az ügyvivő tisztségét látta el. Csicserinnel kerestük fel, hogy tárgyaljunk vele a politikai emigránsok hazatelepüléséről Oroszországba. Most, nyolc esztendővel később én lettem itt a

„gazda", hiszen éppen ebben a szárnyépületben helyezkedett el a politikai képviselet sajtóosztálya. Ennek a szárnyépületnek viszonylag kis részét foglalta el a főkonzulátus. Akkoriban a főkonzulátus nagyon szerény szerepet játszott, hiszen a korabeli angol—szovjet kapcsolatok mellett nagyon kevés dolga akadt.

A politikai képviselet főépülete a korábbi gazdák igényeihez igazodott. Ez a palota a tőkés világ nagyhatalmának követségéhez illő stílusban épült. Az első emeleten pazar fogadószobák és a követség vezető munkatársainak dolgozószobái sorakoztak. Az első emeleten volt a nagykövet fényűző lakása. Az összes többi emeletet kicsi, szűk szobákra szabdalták, ezek kisegítő helyiségek voltak, itt lakott az utolsó cári nagykövet, gróf Benkendorf 42 szolgája. Benkendorf közvetlenül a forradalom előtt, 1917 januárjában halt meg, ezért K. N. Nabokov tanácsos lett a chargé d'affaires (ügyvivő).

— Nekünk tulajdonképpen nem felel meg ez az épület — mondta Jesukov, amikor Londonba érkezésem után az első napokban megmutatta a politikai képviselet helyiségeit —, ez legfeljebb Benkendorfnak volt kényelmes... Egymaga lakott itt 42 rabszolgájával... A mi politikai képviseletünk épületében nemcsak a politikai képviselő lakik, hanem a képviselethez beosztott diplomaták nagy része is. Számukra ezek a ketrecek nem megfelelőek. Nagyon nehéz elhelyezni a munkatársakat, de az épületet átalakítani nincs jogunk, mert a cári kormány 60 évre bérelte és a szerződés csak 3 év múlva jár le... Ráadásul a háztulajdonos megátalkodott reakciós, gyűlöli a bolsevikokat, és megmérgezi az életünket a különféle mesterkedésekkel és kötözködésekkel. — Végül Jesukov a Chesham térre néző egyik ablakhoz vezetett, kimutatott a tér közepén levő kis kertre, és felháborodottan megjegyezte: — Képzelje, a kertajtót bezárják, és csak a Chesham téri házak tulajdonosainak van hozzá kulcsuk!

Jesukovnak természetesen igaza volt, a Chesham House számunkra alkalmatlan volt.

Csakhogy egyelőre bele kellett nyugodnunk helyiségeink minden kényelmetlenségébe, mert akkor a szovjet állam számára politikailag fontos volt, hogy annak az épületnek a tulajdonosaként léphessen fel, amelyben korábban, több mint fél évszázadon át, a cári Oroszország követsége helyezkedett el. Különben is kétes volt — az angol burzsoázia akkori hangulata miatt —, hogy bármilyen más, a szovjet politikai képviseletnek jobban megfelelő épületet kaphattunk volna.

Az angliai szovjet kolónia munkatársai

Azt hiszem, érthető, hogy engem elsősorban nem a politikai képviselet falai érdekeltek, hanem az emberek, akik ezek között a falak között éltek. Azokban az esztendőkben a politikai képviselet munkatársainak száma nagyon szerény volt, viszont nagyon sok érdekes, gyakran kiemelkedő egyéniség volt köztük. A londoni politikai képviselet ilyen értelemben jó példa volt.

Amikor Angliába érkeztem, a politikai képviselő H. G. Rakovszkij volt, de 1925 nyarán nagyon keveset tartózkodott Londonban, idejének java részét Moszkvában töltötte, és még azon az őszön ő lett a párizsi politikai képviselő. Ebben a tisztségben L. B. Kraszint váltotta fel, akit londoni politikai képviselővé neveztek ki. Kraszin súlyos betegsége miatt nem jöhetett Londonba 1926 őszéig, erről azonban később részletesen is írok. 1925 nyarán a politikai képviselő Londonban gyakorlatilag Jan Antonovics Berzin első tanácsos volt, akit jól ismertem még londoni száműzetésem idejéből: éppen az ő házában töltöttük elvtársaimmal ezt a feledhetetlen éjszakát, amelyiken megtudtuk, hogy a cárizmus megbukott.

Berzin tiszta lelkű és nagy kultúrájú ember volt, a lett értelmiségnek ahhoz a részéhez tartozott, amely a cári Oroszország utolsó éveiben nagy szerepet játszott nemcsak saját népének, hanem egész országunk szociáldemokrata mozgalmának életében. Nagyon örültem, hogy együtt dolgozhatom vele, hiszen kitűnően ismerte az angol életet, az angol politikai helyzetet, lévén hosszú időn át Kraszin legközelebbi munkatársa. Sajnos, mégis keveset dolgoztunk együtt, mert 1926 közepén hazahívták Moszkvába.

Berzin helyett új tanácsos érkezett — Arkagyij Rozengolc —, aki azonban jelleménél és neveltetésénél fogva nem nagyon volt alkalmas a külföldi diplomáciai szolgálatra. Kraszin betegsége miatt Rozengolcnak kellett vezetni a politikai képviseletet a legkritikusabb időben — 1926—27 telén —, és ennek megvolt a maga szerepe azoknak az eseményeknek az alakulásában, amelyek 1927 tavaszán az angol—szovjet kapcsolatok megszakadásával zárultak.

A politikai képviselet első titkárának fontos posztját Dmitrij Vasziljevics Bogomolov töltötte be. 35 éves, okos, tevékeny, ügyes adminisztrátor volt. Az első világháború idején katonatisztként fogságba esett, és a fogolytáborban hosszú időt töltött együtt angolokkal. Bogomolov itt jól megtanult angolul. A háború után a Külügyi Népbiztosságra került, és Londonba küldték. Bogomolov nagyon jó diplomatának bizonyult, és később, London után, politikai képviselő lett Lengyelországban és Kínában.

A főkonzul A. A. Jazikov volt. Nagyon kellemes, értelmes, kissé romantikus alkatú férfi. Szerette az orosz falut, nyáron gyakran parasztgúnyát és bocskort öltött, járta a falvakat, parasztházakban aludt, és beszélgetett

az öregekkel. Anglia nem nagyon tetszett Jazikovnak, de fegyelmezett ember lévén, lelkiismeretesen teljesítette hivatali kötelezettségeit.

A felsorolt politikai munkatársakon kívül Londonban még jó néhány figyelemreméltó „gazdász" volt, vagyis kereskedelmi képviseleten dolgozó munkatárs, a Moszkvai Népbank, az Olajszindikátus, a Biztosítótársaság és más szervezetek képviselője, valamint a hamarosan világhírűvé vált ARCOS munkatársa. A gazdasági tevékenységet a kereskedelmi képviselet irányította, ennek vezetője és a vezető két helyettese az 1921-es kereskedelmi szerződés értelmében diplomáciai személynek számított, és maga a kereskedelmi kirendeltség a diplomáciai sérthetetlenség jogával bírt. A szovjet kereskedelmi képviselet egy nagy épületet bérelt a Cityben, a Moorgate Street 49-ben, és azt az ARCOS céggel osztotta meg.

A kereskedelmi képviselőnek nagy szerepe volt az Angliában működő szovjet gazdasági intézmények irányításában, annál is inkább, mert a „gazdászok" száma jócskán felülmúlta a „diplomatákét". Elmondhatjuk, hogy a londoni szovjet kolóniának körülbelül a háromnegyede „gazdászok"-ból állt. A kereskedelmi képviselők abban az időben kevéssé voltak stabilak, két év alatt hárman töltötték be ezt a tisztséget.

Amikor megérkeztem, a kereskedelmi képviselő F. Rabinovics volt, okos kereskedő, akinek sikerült jó kapcsolatokat teremtenie angol partnereivel. A 40 év körüli vidám ember a „gazdászok"-nak nagyon tetszett: hittek üzleti tehetségében, szívesen követték tanácsait, utasításait. Diplomáciai kérdésekben kevésbé volt jártas, de azért ezekben is elég értelmes volt. Sajnos, megérkezésem után néhány hónappal visszahívták Moszkvába.

Rabinovicsot tisztségében M. I. Hlopljankin váltotta fel. Sokkal fiatalabb volt elődjénél, kevesebb volt a gyakorlati tapasztalata a kereskedelemben, viszont rendkívül intelligens és olvasott ember volt. Nagyon jó baráti viszony alakult ki közöttünk, s ezt megőriztük később is, amikor mindketten a Szovjetunióban voltunk. Hljopljankin alig egy évig dolgozott Londonban.

A harmadik kereskedelmi képviselő, már angliai tartózkodásom végén, L. M. Hincsuk volt, kétségkívül a legtapasztaltabb a három kereskedelmi képviselő közül. Hincsuk a szövetkezeti mozgalom régi munkatársa volt, már a cári időkben is nagy szerepet játszott a Centroszojuzban (a szovjet szövetkezetek központi szervezetében), és jó néhány szakkönyvet is írt. Nagy kultúrájú ember volt, egyike a régi orosz értelmiség legjobb képviselőinek. 1927-ben Genfben, az első világgazdasági értekezleten amelyet a Népszövetség hívott össze, más küldöttekkel együtt becsülettel képviselte a Szovjetuniót. A harmincas években Hincsuk berlini szovjet nagykövet volt.

A londoni „gazdászok" közül jelentős egyéniség volt Sz. I. Germer, az angliai kereskedelmi küldöttség titkára. Germer régi bolsevik volt, hosszú esztendőket töltött emigrációban, kristálytiszta lelkű és kiváló képességű ember, elvtársai, munkatársai rendkívüli módon tisztelték, és a főnökség

is nagy bizalommal volt iránta. Germert nagyra értékelte a kormány is, amikor rábízta, hogy Belgiumban és Hollandiában ő vezesse az előzetes tárgyalásokat a kereskedelmi kapcsolatok megteremtéséről a Szovjetunióval.

A szovjet szövetkezeteket Angliában A. B. Gurevics képviselte, aki már hosszú esztendőket töltött a szövetkezetek szolgálatában, és nemcsak éles eszéről, hanem kiapadhatatlan energiájáról is nevezetes volt. Kapcsolatokat tartott fenn a hatalmas angol szövetkezeti mozgalommal, gyakran járt Anglia szövetkezeti fővárosában, Manchesterben, és kontaktust teremtett különböző európai országok szövetkezeti szerveivel is. Gurevics mindig tudta a legfrissebb híreket, eseményeket, ráadásul szellemes és vidám természetű ember volt. Magáról gyakran mondta: „Én igazi Gurevics vagyok, a többiek (a londoni szovjet kolóniában három Gurevics volt) csak silány utánzatok." Gurevics volt a fénypontja azoknak a műkedvelő esteknek és „élő újságok"-nak, amelyeket a szovjet kolónia szervezett Londonban. Életében és munkájában egyaránt segítette őt felesége, egy apró termetű, jószívű és életerős asszony.

A Legfelső Népgazdasági Tanács londoni képviselője M. V. Nyesztyerov volt. Ez a 35 éves, vörös hajú férfi rendkívül meggyőző beszédével és az emberek iránti jó akaratával hívta fel magára a figyelmet. Annak idején Nyesztyerov kereskedelmi iskolát végzett Moszkvában, majd hivatalnok volt a Prohorov Manufaktúrában. Később magántanulóként vizsgázott a Kereskedelmi Főiskolán, és közgazdász lett. Az első és a második forradalom közötti években Nyesztyerov szociáldemokrata bolsevikként tevékenyen részt vett a forradalmi munkásmozgalomban. Október után vezető tisztségeket töltött be az iparban, és több lépcsőn feljebb jutva, Angliába került, hogy kapcsolatot teremtsen a minket érdeklő brit cégekkel és vállalatokkal. Azokban az időkben a lehetőségek itt elég korlátozottak voltak, de Nyesztyerovnak mégis sikerült egy s más hasznosat cselekednie. Nem utolsó szerepe volt ebben annak a képességének, hogy tudott „beszélni" az angolokkal.

Nyesztyerovval Londonba jött felesége, Anna Alekszandrovna, barna bőrű doni kozák menyecske, a párt régi tagja, hivatását tekintve orvos. Londonban a szovjet kolónia orvosi rendelőjében dolgozott, ezenkívül társadalmi munkát is végzett, például ő szerkesztette a faliújságot.

Én és feleségem közeli kapcsolatba kerültünk Nyesztyerovékkal, gyakran találkoztunk. Annak ellenére, hogy Nyesztyerovék viszonylag hamar visszatértek Moszkvába, baráti kapcsolataink megmaradtak, és az elkövetkező években időről időre összetalálkoztunk az élet különböző keresztútjain. Mindketten sokat dolgoztak — mindegyikük a maga szakmájában — a Szovjetunióban, és M. V. Nyesztyerov most a szovjet kereskedelmi kamara elnöke, amolyan „szovjet Merkur".

Emlékezetembe idézem ezeknek az embereknek a nevét, akik akkor a londoni szovjet kolónia vezető egyéniségei voltak, felidézem arcukat,

jellemüket, amelyeket bizony a negyven esztendő füstje kissé ködbe vont...

A londoni szovjet kolóniának asszonyokkal, gyermekekkel együtt néhány száz tagja volt. Pezsgő életet éltünk, amelyet az életöröm, a frisseség, a forradalmi lelkesedés légköre hatott át...

Igen, természetesen jól tudtuk, hogy országunk belső és külső helyzete egyaránt nehéz. Az ellenforradalmat ugyan levertük, de az ellenség — a külső és a belső ellenség — még létezett, és olykor érzékeny csapásokat mért ránk. Az intervenció véget ért, de a kapitalista környezet egy lépést hátrálva ugyan, még minden oldalról szoros gyűrűbe zárta a szovjet köztársaságot, és csak új, megfelelő alkalomra várt, hogy ismét támadásba lendüljön. A nemzetközi porondon a Szovjetunió el volt szigetelve, és csak nagy nehézségek árán teremtett normális politikai és gazdasági kapcsolatokat más országokkal. A Szovjetunió népgazdasága tízesztendei háború, forradalom és pusztulás után még csak az újjáépítés első szakaszainál tartott. Nem volt elég kenyér, tüzelő, iparcikk. Mi ezt nagyon jól tudtuk, de nem törtünk le, szenvedélyesen hittünk a jövőben. Hittük, hogy úrrá leszünk minden fenyegető veszélyen, hittünk a győzelemben, ami nekünk akkor nagyon közelinek tűnt.

A londoni szovjet kolónia gondolatai, érzései és hangulatai rendkívül felfokozottak voltak, hiszen az ellenséges, kapitalista környezet Angliában a szó legszorosabb és legközvetlenebb értelmében körülvett bennünket. Ez a környezet szó szerint a lakásunk küszöbénél kezdődött, és szembenézett velünk minden utcasarkon. Természetes, hogy ennek az ellenséges világnak megnyilvánulásaira élénkebben reagáltunk, mint a többi szovjet ember valahol a Volgánál, a Krímben vagy akár Moszkvában.

Kolóniánk társadalmi élete a szovjet klub körül koncentrálódott, és a legkülönbözőbb formákban nyilvánult meg. Jelentős szerepet játszott ebben a társadalmi életben feleségem is, aki szeretett és tudott énekelni. Elutazásunkig a Leningrádi Konzervatóriumban tanult. Különösen népszerűek voltak azok az összejövetelek, amelyeket nem a klubban, hanem az akkor még létezett Barátság Templomában rendeztünk, ott, ahol 1907-ben az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt V. Kongresszusa tanácskozott.[3] A Barátság Templomával hagyományosan jó kapcsolatokat tartottunk fenn, és különlegesen ünnepélyes alkalmakkor ott rendeztük gyűléseinket vagy hangversenyeinket. Élénken őrzöm emlékezetemben azt a találkozót, amelyet 1925. november 7-én rendeztünk ott.

1926. újévre néhány elvtársammal és feleségemmel Párizsba utaztunk, ahol franciaországi politikai képviseletünk munkatársaival nagyon kellemesen és vidáman töltöttünk négy napot, ismerkedtünk a francia főváros nevezetességeivel. Jól emlékszem, hogy szilveszter éjszaka a másod- és harmadosztályú szovjet diplomaták milyen jókedvűen ringlispileztek Párizs egyik demokratikus külvárosában. Amikor életemnek és munkásságomnak erre a londoni szakaszára emlékezem, mindig úgy érzem, hogy fénysugarakkal, ihlettel és lelkesedéssel teli esztendők voltak. Mindenre készek voltunk, és szilárdan hittük, hogy mindenre képesek is vagyunk,

méghozzá nem is a távoli jövőben, hanem a legeslegközelebbi időben.

Ezek a fiatalság érzései és hangulatai voltak, amelyeket sohasem felejtek el. Akkoriban fiatalok voltunk fizikailag,[4] és fiatalok voltunk lélekben.

A politikai helyzet

A Londonba érkezésemet követő egyik napon bementem Jan Antonovics Berzinhez. Régi ismeretségünk megkönnyítette, hogy őszintébben beszélgethessünk mindarról, ami engem akkor különösképpen érdekelt, nevezetesen az angol—szovjet kapcsolatok jellegéről. Berzin nagyon okos ember volt, jó megfigyelő, jó adag kitűnő ítélőképességgel, és úgy gondoltam, hogy beszélgetésünk segíthet munkámban. Természetesen az általános irányvonalat ismertem, de az árnyalatokat, a részleteket csak az események résztvevői tudták.

Mikor elmondtam Jan Antonovicsnak, mi a kívánságom, kedvesen elmosolyodott.

— Nagyszerű... De elfáradtam egy kicsit. Tudja mit? Beszélgessünk a hársak alatt — és fejével kifelé intett a Chesham téri kert felé, amelyik ott volt a követség épülete előtt.

Berzin asztalfiókjából elővette a kertajtó kulcsát (említettem már, hogy a téren álló házak tulajdonosainak volt kertkulcsa), és öt perc múlva már ott ültünk a padon, egy hatalmas fa árnyékában. A kertben nem volt senki rajtunk kívül, így hát nyugodtan beszélgethettünk.

— Az, ami Londonban az elmúlt másfél esztendőben az angol—szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele óta történt — kezdte Jan Antonovics —, egy kicsit a mesére emlékeztet: eleinte kellemes, később gonosz mesére, de mégiscsak mesére... Ítélje meg maga.

Berzin könnyedén felnevetett, azután folytatta:

— Az angol munkástömegek állhatatosan követelték a Szovjetunió diplomáciai elismerését. Ennek két fő indítéka volt. Egyrészt az ösztönös osztályegyüttérzés Októberrel, azzal a mindeddig soha nem volt ténnyel, hogy egy hatalmas országban a proletariátus irányítja az államgépezetet, és lendületesen építi az új proletárhatalmat... A munkások többségének ebben a kérdésben nem teljesen világosak a nézetei, vannak a szovjet valóságban olyan dolgok, amelyek nem mindegyiküknek tetszenek, de az ösztönös közeledési szándék megvan bennük, a szakszervezetek és a Munkáspárt vezetői irányítják ezt a hullámot, egyesek teljesen őszintén, mások pedig kényszerűségből... Másrészt a munkástömegek — és az angol munkás igen gyakorlatias — nagyon szenvednek a háború utáni munkanélküliségtől, s arra számítanak, hogy a diplomáciai kapcsolatok megteremtése London és Moszkva között megnyitja a brit ipar előtt a

nagy szovjet piacot, ez pedig a maga nemében hozzájárul a munkanélküliség csökkentéséhez.

A tőkéseknek az a része, amelyek — ahogy maga kifejezi — „üzletelni akar Oroszországgal", szintén támogatta a Szovjetunió elismerését... Végül is, mint tudja, 1924. február 1-én a munkáspárti kormány megteremtette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, bár maga MacDonald és néhány közvetlen munkatársa nem valami nagy lelkesedéssel tette azt. Ők szerették volna jó áron adni az elismerést, vagyis cserébe engedményeket kapni, de ez nem sikerült: az alulról jövő nyomás túlságosan erős volt.

— Milyenek voltak a kapcsolatok a két fél között február 1-e után? — kérdeztem.

— A következő kilenc hónapban egészen a MacDonald-kormány bukásáig — folytatta Berzin — a diplomáciai kapcsolat „teljes gőzzel" működött. Politikai képviselőnk megkapta a teljes tiszteletet, és tekintélye volt a kormánykörökben, gyakran találkozott és beszélgetett MacDonalddal is, külügyminisztériumi helyettesével Arthur Ponsonbyvel is (MacDonald ugyanis a miniszterelnöki teendők mellett a külügyminiszteri tárcát is megtartotta), és sikerült velük megoldania a különféle napi ügyeket. A politikai képviselő szabadon találkozhatott a kormány valamennyi tagjával. Magától értetődik persze, hogy velünk szemben szigorúan megtartották a diplomáciai etikett valamennyi szabályát. A legfontosabb azonban az, hogy ez alatt a kilenc hónap alatt sikerült befejeznünk a kormánnyal a tárgyalásokat az angol félnek még a cári időkig visszanyúló követeléseiről, a régi követelések rendezéséről... Ez a rendezés számunkra nem volt teljesen kielégítő, de mégiscsak rendezés volt, ami megnyitotta az utat a két ország jövendő politikai és gazdasági kapcsolatainak normalizálása előtt. Együttvéve tehát az angol—szovjet kapcsolatok eredménye a munkáspárti kormány alatt számunkra kedvező volt...

— Beszéljen részletesebben is azokról a tárgyalásokról, amelyeket a régi követelések teljesítéséről folytattak — kértem.

— Szívesen — felelte Berzin. — Előttem zajlottak, részt vettem bennük, és nyugodtan tarthatom magam holmi szakértőfélének is ebben a kérdésben...

Berzin köhintett egyet, várt egy pillanatig, mintha csak gondolatait szedné össze, majd elkezdte:

— A tárgyalások folytatására Moszkvából küldöttség érkezett Rakovszkij vezetésével, Angliát MacDonald és Ponsonby képviselte. A bizottság ülései április 14-én kezdődtek, és augusztus 11-én fejeződtek be. Mint látja, a megbeszélések mintegy négy hónapig tartottak. A bizottság 11 plenáris ülést tartott, és nagyon gyakran ült össze az a négy albizottság, amelyet a különböző kérdéscsoportok megvitatására hoztak létre. A tárgyalások idején nagyon nagy volt a feszültség, sok erőt és időt emésztettek fel, de mindez eredménnyel járt volna, ha... Különben, erről majd később.

— Mondja, Jan Antonovics, mi volt a legnagyobb nehézség a tárgyalásokon? Gondolom, a régi követelések?

— Lényegében két fő nehézség is volt: az angol imperialisták rettegése Október eszméitől a Keleten, és a régi követelések. Ami az első kérdést illeti, a konzervatívok mozgósították minden erejüket, hogy bebizonyítsák, milyen káros a „szovjet propaganda" Kínában, Afganisztánban, Perzsiában, Törökországban. Zajos hadjáratot folytattak a sajtóban, a parlamentben, a templomi szószékekről, a bolsevikokat ördögöknek nevezték, akik le akarják rombolni a brit birodalmat. Azt állították, hogy a szovjet kormány megszegi az 1921-es angol—szovjet kereskedelmi egyezmény aláírásakor tett ígéretét, hogy nem avatkozik be Nagy-Britannia belügyeibe. Azt állították, hogy a szovjet kormány és a Komintern egy és ugyanaz, és ezért, következésképpen, a szovjet kormány felelős ennek a nemzetközi munkásszervezetnek valamennyi cselekedetéért. A tárgyalások idején, és egyébként is Angliában nagyon sok erőt kell elvesztegetni a harcra azokkal a vádakkal szemben, amelyek a Szovjetuniót teszik felelőssé mindazokért a nehézségekért, amelyekkel a brit imperialista urak Ázsiában szemben találják magukat. Maga is meggyőződik majd erről, amikor a politikai képviselet sajtóosztályának munkájával foglalkozik... Ami a második kérdést — a régi követeléseket — illeti, akaratlanul is eszembe jut a „Bankárok memoranduma", amelyet éppen a tárgyalások első napján, április 14-én tettek közzé. Ebben a jeles okmányban a City urai azt követelték, hogy a Szovjetunió ismerje el az összes régi adósságokat, az állami és magánadósságokat egyaránt, adja vissza a külföldieknek az államosított tulajdont, és a jövőre nézve szavatolja a magántulajdon teljes sérthetetlenségét. Kérhettek volna ennél többet?.. Igaz, másnap a sajtóban ellenmanifesztum jelent meg, amelyet a szakszervezetek néhány legtekintélyesebb vezetője írt alá — olyanok, mint A. Purcell, Ben Tillet, Wallhead, Robert Williams és mások —, de bármilyen kellemes volt is fellépésük, természetesen nem tudta ellensúlyozni Anglia igazi urainak hangját.

— No, és mi volt ebben a helyzetben a MacDonald-kormány álláspontja? — érdeklődtem.

— A MacDonald-kormány — felelte Berzin — a tárgyalások idején ingadozó, felemás álláspontot képviselt. De hogy is lehetett volna másként? Hiszen a munkáspártiak nem forradalmárok, hanem színtiszta reformisták. Valamennyien a fabianizmus ideológiai iskolájából kerültek ki. Ezért határozott lépésekre nem merték elszánni magukat. Néhányan a baloldaliak közül azt bizonygatták, hogy Anglia és egész Európa érdeke egy „angol Rapallo"[5] lenne, vagyis valamennyi régi követelés kölcsönös semmissé nyilvánítása, és ezen az új, a múlt örökségétől megtisztított talajon, csakis a jövőbe tekintve kellene hozzálátni az angol—szovjet politikai és gazdasági kapcsolatok építéséhez. Azt hiszem, ha a távoli célok felől vizsgáljuk a dolgokat, ezeknek az embereknek mélységesen igazuk volt. Csakhogy MacDonald és munkatársai nem voltak képesek ilyen bátor és előrelátó lépés megtételére. Túlságosan kötődtek az ural-

kodó osztály nézeteihez és hangulataihoz, és ezért úgy döntöttek, hogy tárgyalásokat kezdenek a Szovjetunióval a régi követelések kielégítéséről. Ez rendkívül bonyolulttá tette az egész helyzetet. A munkáspárti ingadozásnak volt még egy oka. Az 1924-es parlamentben nem volt saját többségük. A munkáspártnak 191 mandátuma volt, a liberálisoknak 159, a konzervatívoknak 258, és heten függetlenek voltak. A konzervatívoknak nem volt abszolút többségük, és nem tudtak kormányt alakítani. Hosszas tárgyalások eredményeként jött létre a MacDonald kormány, amelyet a liberálisok támogattak. Ez viszont azt jelentette, hogy a kormány a liberálisoktól függ, és kénytelen azok számára elfogadható politikát folytatni. Könnyen megértheti, hogy ez az egész helyzet tükröződött a MacDonald-kormány irányvonalában.

Megkérdeztem: mi volt mégis a tárgyalásokon a legsúlyosabb nehézség? Berzin azt válaszolta: a régi követelések.

— A politikai kérdésekben — folytatta — a „propagandáról", az egymás belügyeibe való be nem avatkozásról és a többiről végül is sikerült mindkét fél számára elfogadható formulákat találni és nyilatkozatokat megfogalmazni, de a régi követelések kérdésén a tárgyalások elakadtak. Ebben kétfajta követelésnek volt a legnagyobb szerepe: a háború előtti adósságoknak és az államosított tulajdonért fizetendő kártérítésnek. Nagyon hosszú viták után megtaláltuk a kompromisszumot a háború előtti adósságok kérdésében: A szovjet fél kinyilvánította, hogy nem tartja magát erkölcsileg kötelesnek a cári adósságok kifizetésére, azonban az angol féllel való gyakorlati megegyezés érdekében a Szovjetunió kész kifizetni ezeknek az adósságoknak bizonyos részét, ha Londonban kölcsönt kap népgazdaságának helyreállításához. MacDonald a több oldalról ránehezedő erős nyomás hatására az utolsó pillanatban elfogadta a szovjet indítványt. Így tehát csak egyetlen kérdés maradt, az államosított tulajdoné, és mi sem jellemzőbb, mint hogy ebben a munkáspártiak kapituláltak a burzsoázia előtt. Augusztus 5-ére a leendő szerződés valamennyi cikkelyét egyeztettük, de MacDonald sehogy sem tudta elfelejteni a brit tőkések által Oroszországban épített angol gyárakat és üzemeket. A tárgyalások zsákutcába jutottak. A konzervatív sajtó élvezettel közölte, hogy a tárgyalások kudarcba fulladtak, hogy Anglia és a Szovjetunió között semmiféle megegyezés nem jön létre.

Berzin megsimította homlokát, mintha csak el akarná hessegetni a kellemetlen visszaemlékezéseket, majd folytatta:

— A következő három nap nagyon drámai volt. Amikor a munkástömegek hírét vették a tárgyalások kudarcának, mintha csak vihar söpört volna végig az országon. Özönlöttek a tiltakozások mindenhonnan: gyárakból és üzemekből, szakszervezeti körökből és a munkáspárt helyi szervezeteiből. A tömegek nem tudták megérteni, és nem akarták elfogadni a két ország közeledésére tett erőfeszítések kudarcát. Ez az általános hangulat gyorsan kifejezésre jutott a gyakorlatban is: azoknak az egyszerű munkáspárti képviselőknek a csoportja, akik az előző években sokat tettek az angol—szovjet kapcsolatok rendezéséért, közvetítésre vállalkozott

a kormány és a szovjet küldöttség között. 36 órán át a kulisszák mögött lázas tevékenység folyt, javaslatok és ellenjavaslatok születtek, formulákat és ellenformulákat fogalmaztak, míg végül is sikerült megegyezni két órával azelőtt, hogy a parlamentben bejelentették volna a tárgyalások megszakadását...

— Végül is milyen formulát fogadtak el? — szakítottam félbe élénk érdeklődéssel Berzint.

— Nos figyeljen... Az angol kormány ahhoz a megfogalmazáshoz ragaszkodott, hogy a szovjet kormány kötelezettséget vállal az államosított tulajdonnal kapcsolatos valamennyi „érvényes követelés" kifizetésére, a szovjet küldöttség azonban kategorikusan tiltakozott az „érvényes" szó ellen, mert ez alapot adott volna arra, hogy tagadják az államosítás tényének törvényességét. Ehelyett a szovjet küldöttség a következő megfogalmazást ajánlotta: „az érvényes és mindkét kormány által jóváhagyott követeléseket" fizeti ki. Az elfogadott megfogalmazás végül is így hangzott: „az egyeztetett követeléseket". Első pillanatra úgy tűnik, mintha a három megfogalmazás között csekély lenne a különbség, holott valójában nagy elvi különbségről van szó, a termelés és a forgalmazás eszközeinek magántulajdonáról vallott ellentétes elvekről...

Miután sikerült kidolgozni a közös formulát az államosított tulajdonról, semmi akadálya nem volt, hogy a két fél aláírja az egyezményt. Az aláírásra a külügyminisztérium, a Foreign Office épületében került sor, augusztus 8-án.[6] Ezután az Angliában szokásos rendnek megfelelően az egyezményt 21 napra „az alsóház asztalára tették", és ezt követően lehetett volna ratifikálni. Minthogy éppen akkor kezdődött a parlament nyári vakációja, a ratifikálásra természetesen csak a két ház munkájának felújítása után, októberben kerülhetett sor. Csakhogy a vakáció két hónapjában nagyon fontos esemény történt: az uralkodó osztály képviselői arra a következtetésre jutottak, hogy ideje abbahagyni a „demokráciásdit", és visszatérni a múlt kipróbált módszereihez. Számukra nem felelt meg még a készséges MacDonald-kormány sem. Ennek eredményeként október 8-án, közvetlenül a parlament munkájának felújítása után, a liberálisok belekötöttek valamilyen apróságba, és megvonták támogatásukat a Munkáspárttól. MacDonald kormánya megbukott, és a miniszterelnök a következő napon, október 9-én, feloszlatta az alsóházat. Október 29-ére kiírták az új választásokat. Megkezdődött a választási hadjárat, amely két héten át nagyon sikeres volt a Munkáspárt számára. Várni lehetett újabb, még az 1923-asnál is nagyobb győzelmet... Csakhogy ekkor valami váratlan dolog történt, ami gyökeresen megváltoztatta az erőviszonyokat a választásokon!

Természetesen nagyon szerettem volna megtudni a szemtanútól ennek a szerencsétlen történetnek a részleteit is, hiszen magát a történetet már ismertem a sajtóból és az elvtársak elbeszéléseiből, de Berzin megsimította homlokát, és azt mondta:

— Elfáradtam egy kicsit, mondanivaló pedig még bőven akad. Halaszszuk holnapra a második menetet.

Amikor másnap újra találkoztunk Berzinnel — ezúttal már dolgozószobájában —, Jan Antonovics felnevetett, és azt mondta:

— Most aztán készüljön fel! Detektívregény következik!... Nem tréfálok... A józan és gyakorlatias Angliában hirtelenjében olyan történet játszódott le, mintha az egész egy fantasztikus kalandregény, méghozzá ponyva lapjairól kelt volna életre.

— A választások napját — folytatta Berzin — keddre, október 29-ére tűzték ki. Október 25-én, pénteken, vagyis négy nappal a választások előtt — és ebbe a négy napba beleesett a weekend is, amikor az országban minden hivatalos tevékenység szünetel — a sajtóban megfelelő kommentárokkal megjelent a nevezetes „Levél", amelyet a szovjet irodalomban „a Komintern levele", a nyugati irodalomban pedig „Zinovjev levele" néven ismernek. Az 1924. szeptember 15-i keltezéssel ellátott levelet úgy állították be, mintha az a Komintern akkori elnökének instrukciója lenne a Brit Kommunista Párt központi bizottságához, hogy az összpontosítsa tevékenységét az alkotmányos agitációra az augusztus 8-i szerződések ratifikálása érdekében, és ezzel egyidejűleg pártsejtek létrehozására az angol hadseregben és fegyveres felkelés előkészítésére. Ez nyilvánvaló hamisítás volt... Ezt tanúsította az a sok hiba, ami az okmány szövegébe került. Pontatlan volt a címzés, az aláírás, a Komintern megnevezése és így tovább. Úgy látszik, azok a szélhámosok, akik a „Levelet" készítették, tapasztalatlan kezdők voltak, képtelenek arra, hogy jó hamisítványt készítsenek. Előző este, október 24-én a külügyminisztérium egyik vezető beosztású tisztviselője, I. D. Gregory tiltakozó jegyzéket küldött a szovjet politikai képviselőnek a „Levél" miatt, és csatolta annak szövegét. Egyidejűleg a külügyminisztérium, meg sem várva a szovjet ügyvivő válaszát, elküldte a „Levelet" a sajtónak. Ez ellentmondott minden diplomáciai szabálynak, de hát érdemes volt-e szégyenkezni, ha egyszer a kormány lehetségesnek tartotta, hogy a detektívregények szabályait kövesse?...

A továbbiakban Jan Antonovics részletesen elmesélte a következő eseményeket. Október 25-én reggel Rakovszkij jegyzéket küldött MacDonaldnak, és abban határozottan tagadta a „Levél" valódiságát, október 27-én pedig már maga a szovjet kormány nyilvánította durva hamisítványnak a „Levelet", és javasolta a brit kormánynak, hogy ezt a tényt rögzítsék „pártatlan döntőbírósági eljárással". MacDonald azonban nem válaszolt erre a javaslatra. Ugyanakkor a konzervatívok szörnyű vihart kavartak a „Levél" körül, ami hatást gyakorolt az átlag választóra: az október 29-i szavazás győzelmet hozott nekik. A munkáspárti képviselők száma 191-ről 151-re csökkent, a liberálisok teljes vereséget szenvedtek: mindössze 40 mandátumhoz jutottak a korábbi 159 helyett.

1924. november 4-én MacDonald kormánya lemondott, lemondása előtt azonban nyilatkozatot tett közzé arról, hogy nem tud határozott következtetésre jutni a hírhedt „Levél" valódiságát illetően, szükségesnek

tartja azonban közölni, hogy az említett levél eredetijét egyetlen kormányszervnek sem mutatták be.

A Baldwin-kormány került hatalomra, amelyben a szélsőséges konzervatívoké volt a vezető szerep. Közöttük legmarkánsabb ellenfelünk Winston Churchill pénzügyminiszter, Hicks belügyminiszter (becenevén Jicks) és az indiai ügyek minisztere, lord Birkenhead. Őket támogatta, de óvatosabban, a külügyminiszter, Austin Chamberlain. Akkoriban mi azt hittük, hogy fő ellenségünk a kormányban Chamberlain, lévén, hogy helyzeténél fogva természetesen neki kellett a leggyakrabban fellépnie a Szovjetunió ellen. A következő években azonban kiderült, hogy Chamberlain, aki kollégáinál jobban megértette a nemzetközi helyzet bonyolultságát, jóval óvatosabb volt az angol—szovjet kapcsolatokat illetően, mint Jicks vagy Birkenhead. Természetesen elvben nem kevésbé gyűlölte a szocializmus országát, mint a többi brit miniszter, de taktikailag jobbnak látta ideig-óráig manőverezni, ellentétben például Jicksszel, aki azonnali szakítást követelt Szovjet-Oroszországgal.

Baldwin kormánya azonnal szovjetellenes tevékenységbe kezdett. November 21-én Austin Chamberlain jegyzéket küldött a szovjet politikai képviselőnek, amelyben közölte, hogy az új kormány — miután megvitatta az augusztus 8-i szerződéseket — nem találta lehetségesnek, hogy azokat a parlamentnek ratifikálásra javasolja. Ezzel pont került a MacDonald-kormány és a szovjet kormány között folyt, sokat ígérő tárgyalások végére. A továbbiakban az angol—szovjet kapcsolatokban különös és sajátos, mondhatni a diplomáciai feljegyzésekben szokatlan korszak kezdődött.

— Érti, mi történt? — fordult felém Berzin. — Nem, ezt magának nehéz megértenie... Képzelje el, hogy forró nyári kánikulából hirtelen, minden átmenet nélkül kivetik a téli fagyra... Ekkora a különbség aközött, ami a munkáspárti kormány idején volt, és ami most, a konzervatív kormány idején van... Még a gondolat is idegen tőlem, hogy idealizáljam MacDonaldot és munkatársait, nem kevés nézeteltérésünk, vitánk, ellentétünk volt, de mégis, mint már mondtam, az ő idejükben a diplomáciai élet teljes gőzzel működött.

Ami a leglényegesebb, éreztük, hogy a munkáspárti kormány valóban a megegyezést keresi velünk... De a konzervatívok...

Berzin reménytelenül legyintett kezével, majd magyarázni kezdte:

— Teljesen biztos vagyok benne, hogy Baldwin és társasága szeretnék azonnal megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat velünk, csak nem szánják rá magukat, hogy azt egyenesen megtegyék... Az angolok általában nem szeretik az éles fordulatokat, itt pedig ráadásul a nemzetközi helyzettel is számolni kell... Baldwin óvatoskodik, és várja a megfelelő alkalmat a szakításra... Egyelőre azonban a Szovjetunió és Anglia kapcsolatában valami olyasmi van, amit légüres térnek neveznék... Nézze csak...

Berzin egy iratokkal telt dossziét vett elő a páncélszekrényből, elém tette, és magyarázni kezdte:

— A normális diplomáciai élet egyik legfőbb jele, hogy a követ gyakran találkozik a külügyminiszterrel, a követség többi munkatársa pedig a Foreign Office különböző rangú tisztviselőivel. Nos, hogyan állunk ezzel?... Nézze meg ezt a dossziét: ebben vannak a követ és a külügyminiszter beszélgetéseiről készült feljegyzések. Mit lát?... Már fél éve van hatalmon a Baldwin-kormány, s hányszor látta ezalatt a szovjet politikai képviselő Chamberlaint? Mindössze kétszer, január 6-án és április 1-én... Nem sok!... Lehet talán, hogy ezek a beszélgetések olyan fontosak és tartalmasak voltak, hogy minőségük ellensúlyozná számuk elégtelenségét? Szó sincs róla!... Január 6-án politikai képviselőnk megkérte Chamberlaint, magyarázza meg parlamenti beszédét, amelyben Chamberlain kijelentette, hogy Anglia és a Szovjetunió között nem lehetségesek normális diplomáciai kapcsolatok. Erre kevéssé kielégítő választ kapott. Ezután politikai képviselőnk panaszt tett Anglia ellenséges albániai intézkedései miatt, amelyek eredményeként a tiranai szovjet politikai képviselő, Krakoveckij elvtárs kénytelen volt visszatérni a Szovjetunióba. Chamberlain álláspontja az volt, amit nálunk a népnyelv így fogalmaz: „Én nem is én vagyok, és különben is a sapka sem az enyém." Végül a kereskedelemről szólva, Chamberlain kijelentette, hogy semmiféle szavatosságot az angol—szovjet kereskedelem hitelezésében nem vállalhatnak. Amikor április 1-én a beszélgetésben a szovjet politikai képviselő az angol—szovjet kapcsolatok javítását hozta szóba, Chamberlain egyenesen kijelentette, hogy erről a témáról nem érdemes beszélgetni, mert a két kormány nézetei annyira eltérőek, hogy a megegyezésre nincs kilátás... Ez hát a jelenlegi helyzet!

— Önnek személyesen mint a politikai képviselő helyettesének volt-e dolga ebben a fél esztendőben a külügyminisztériumban? — kérdeztem.

— Egyetlenegyszer sem!

— És a képviselet többi munkatársának?

— Nekik sem!... A Foreign Office és a politikai képviselet között teljes a szakadás. Egy városban élünk, de útjaink szinte sohasem találkoznak, már ami a személyes találkozásokat illeti... Kivétel csak a politikai képviselő rendkívül ritka találkozása a külügyminiszterrel, az is főként csak akkor fordul elő, amikor politikai képviselőnk Moszkvába utazik, és szeretné a kormánnyal közölni a legfrissebb híreket az angol—szovjet kapcsolatok hőfokáról...

Berzin felnevetett, és hozzátette:

— A Foreign Office szükségtelennek tartja, hogy a diplomáciai etikettnek akár a legelemibb szabályait betartsa. Hogy csak egy példát mondjak: mi eljárunk a nagyobb fogadásokra, amelyeket időről időre a Foreign Office vagy az udvar rendez — ha meghívnak, bár ez nem mindig történik meg; de a külügyminisztérium képviselői azokon a fogadásokon, amelyeket mi rendezünk, sohasem vesznek részt... Az etikett szabályai szerint az a szokás, hogy az Angliából elutazó követet a pályaudvaron búcsúztatja a külügyminisztérium tisztviselője, ha pedig külföldről megérkezik Angliába, szintén fogadják a pályaudvaron... A szovjet politikai

képviselőt azonban nem búcsúztatja és nem fogadja senki. Pedig Angliában mindenféle hagyomány törvénynek számít! Természetesen az ilyen protokolláris szokásoknak nincs elsőrendű jelentőségük, de mélyen jellemző az angol magatartásra.

— Még egy utolsó kérdés — mondtam. — Miért van az, hogy minden jog ellenére országunkat Angliában nem követ, hanem ügyvivő képviseli?

— Nem tudom, képes vagyok-e elég kielégítő feleletet adni a kérdésére — válaszolta Berzin —, de ez a következőképpen történt... Amikor megegyezés született a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, MacDonald javasolta, hogy tisztán technikai jellegű megfontolásokból mindkét ország képviselője először rövid időre ügyvivői rangban legyen... Az ilyesmi előfordul... A szovjet fél beleegyezett, mert viszonylag apró, protokolláris jellegű kérdésnek tartotta ezt, hiszen eltörpült annak a politikai jelentősége mellett, hogy olyan nagyhatalom, mint Nagy-Britannia, diplomáciailag elismerte a Szovjetuniót. Protokolláris apróság miatt nem akartuk késleltetni az elismerés tényét. Később, amikor már megtörtént a bejelentés, hogy Anglia és a Szovjetunió helyreállítja diplomáciai kapcsolatait, MacDonald váratlanul levélben közölte Csicserinnel, hogy diplomáciai képviselőink követi rangra emelése csak azután történhet meg, miután megegyezés született a megoldatlan kérdésekben, vagyis mindenekelőtt a régi követeléseket illetően, ez pedig nehéz, és hosszú időt követelő ügy. Csicserin MacDonaldhoz intézett válaszlevelében csodálkozását és csalódását fejezte ki, de nem volt mit tenni... Természetesen ha az augusztus 8-i egyezményt ratifikálják, a követváltás elkerülhetetlenné vált volna, de ön már tudja, mi történt ezzel az egyezménnyel. A jelenlegi helyzetben pedig a követek cseréjét szóba hozni nyilvánvalóan lehetetlen.

Azokban a napokban, amikor ez a beszélgetés lezajlott köztem és Berzin között, a szovjet félnek még nem volt tudomása azokról a körülményekről, amelyek eredményeként a Szovjetunió diplomáciai képviselőjét Angliában a viszonylag szerény „ügyvivő" titulus illette meg. Csak a 30-as években, amikor én voltam Londonban a szovjet nagykövet, szereztünk tudomást ezekről a körülményekről. Lényegük a következő: amikor a munkáspártiak megállapodtak velünk a diplomáciai kapcsolatok megteremtéséről, a királyi udvar kategorikusan közölte, hogy „nem fogadja" annak a kormánynak a követét, amelyik vétkes II. Miklós cárnak, V. György angol király unokatestvérének pusztulásában. (A követ rangjánál fogva a királynak nyújtja át megbízólevelét.) Ez nehéz helyzetbe hozta a MacDonald-kormányt a Szovjetunió előtt. Ekkor gondolták ki azt a megoldást, hogy legalábbis az első időben a szovjet követ ügyvivőként szerepeljen, mert az ügyvivő meghatalmazását nem a királynak, hanem a külügyminiszternek nyújtja át, vagyis adott esetben MacDonaldnak, aki miniszterelnökségével egyidejűleg külügyminiszter is volt. Ehhez a megoldáshoz járult hozzá még egy körülmény. MacDonald nyilvánvalóan arra törekedett, hogy „üzletet" kössön: a szovjet kormány elismeréséért engedményeket csikarjon ki tőlünk. Az, hogy a szovjet követ

rangja eleinte csak ügyvivő volt, lehetőséget teremtett MacDonald számára, hogy a lényeges kérdésekről folyó tárgyalásokon valamit kialkudhasson a szovjet féltől cserében azért, hogy diplomáciai képviselőjének megadják a követi rangot.

A sajtóosztály munkája

Mint már korábban említettem, különleges feladatom a politikai képviseleten az volt, hogy irányítsam a sajtóosztályt. Ez, különösen abban az ellenséges légkörben, amely körülvett minket a konzervatívok hatalomra kerülése után, nagyon nehéz és bonyolult feladat, talán a politikai képviselet egész tevékenységében a legnehezebb és legbonyolultabb feladat volt.

Megérkezésemkor a sajtóosztályon négyen-öten dolgoztak, közöttük egy rendkívüli és páratlan egyéniség: a forradalom előtti kor elég ismert költője, Nyikolaj Makszimovics Minszkij. Irodalmi pályafutása tarka és kacskaringós volt. Volt narodnyik, dekadens, nietzscheánus, majd vallásfilozófiai utakat keresett, és végül a bolsevikokkal kokettált. 1905-ben Gorkij felhasználta azt az engedélyt, amelyet Minszkij a cári kormánytól lapkiadásra kapott, és Lenin vezetésével megalapította a *Novaja Zsizny* újságot, amely 1905 októberében és novemberében a bolsevikok vonalát követte. Csakhogy Minszkij hamarosan szembekerült a „hivatalosan" általa szerkesztett újság szerkesztőségének magjával, 1905 novemberében szakítottak, majd rövidesen maga a Novaja Zsizny is elvérzett a cári cenzúra csapásai alatt.

1917 vihara teljesen megzavarta Minszkijt, és külföldre emigrált feleségével, Zinaida Afanaszjevna Vengerova irodalomkritikussal együtt. Most pedig, 1925 nyarán, a sors összehozott vele a londoni politikai képviselet falai között. Minszkij már 70 éves volt, de még sok életerőt megőrzött. Fehér hajfürtjei voltak, tömött ősz bajusza, esténként frakkba öltözött, és messziről Lloyd George-ra hasonlított, amire roppant büszke volt. Az emigráció éveiben Minszkij egyértelműen balra fordult, és igyekezett a lehetőségekhez képest a legjobban hasonlítani a „szovjet emberre". Ez nem mindig sikerült neki, és gyakran mosolyogtam erőfeszítései láttán, bár nem volt semmi alapom, hogy kételkedjem őszinteségében. A sajtóosztályon Minszkij újságcikkeket fordított angolból oroszra, és munkáját olyan ábrázattal, no meg olyan zajjal végezte, mintha ez lett volna a sajtóosztály fő feladata. Általában valamennyien jó viszonyban voltunk Minszkijjel, sőt bizonyos értelemben gyöngédek voltunk hozzá, figyelembe véve korát és őszinte törekvését, hogy lépést tartson az idővel.

Ami magát a sajtóosztály munkáját illeti, annak két oldala volt, a belső és a külső. A munka belső oldalát az jelentette, hogy a sajtóosztály na-

ponta tájékoztatta a nagykövetet és a politikai képviselet többi munkatársát arról, hogy mit írnak az angol újságok és folyóiratok. Ez a következőképpen zajlott le: két munkatársam a többieknél korábban járt be, reggel 8 óra körül, és azonnal hozzálátott, hogy megismerkedjék az aznapi újságok tartalmával, amelyek már ott várták őket az asztalokon. Valamennyi, a politikai képviselet számára bármilyen szempontból érdekes cikket kivágták, és beragasztották őket egy házilag összefűzött albumba. Körülbelül délre (vagy ha lehetett még korábban) ezt az albumot átnyújtottuk a politikai képviselőnek, aki — miután megismerkedett az anyagokkal — továbbadta azokat munkatársainak, hogy tájékozódjanak.

A napi sajtószemle elkészítésén kívül a sajtóosztálynak néhány más feladata is volt: tájékoztató könyvtárat állított össze, anyagokat gyűjtött, és előadásokat írt egyes kérdésekről, feljegyzéseket készített azokról a beszélgetésekről, amelyeket a sajtóosztályt meglátogató angol újságírókkal folytattunk stb. Ugyanígy minden diplomáciai postával, amely általában hetenként indult, igyekeztem jelentést küldeni a Külügyi Népbiztosságnak a legfontosabb eseményekről. Néha megfelelő utasításokat és magyarázatokat kaptam régi emigrációs barátomtól, F. A. Rotsteintől, aki most tagja volt a Külügyi Népbiztosság kollégiumának, és a népbiztosság sajtóosztályát vezette.

A sajtóosztály munkájának ez a belső oldala azonban, ha fontos volt is, de teljesen másodlagos szerepet játszott a munka külső oldalához képest. A helyzet a következő volt: azokban a napokban az angol sajtóban szovjetellenes vihar dúlt, szinte mindennap megjelentek az újságok hasábjain fantasztikusnál fantasztikusabb koholmányok a Szovjetunióról, annak bel- és külpolitikájáról, a szovjet emberekről és erkölcsökről. Ez az a korszak volt, amikor Nyugaton még felkapták az olyasfajta szenzációkat, mint a „nők államosítása" vagy a bolsevikok műemlékpusztító tevékenysége. Ebben a légkörben kellett a sajtóosztálynak visszavernie az ellenséges tollnokok rohamait, elmondani az igazat országunkról, megkeresni az angolok között azokat az embereket, akik józanabbak vagy értelmesebbek és előrelátóbbak voltak másoknál, akik képesek voltak az ár ellen haladni, és a két nép közeledéséért tevékenykedni. Ehhez állandó kapcsolatot kellett tartanunk a sajtóvilággal, vég nélküli beszélgetéseket kellett folytatnunk az újságok és a folyóiratok képviselőivel, hogy elmagyarázzuk nekik országunk életének legelemibb tényeit. Szerencsém, hogy fiatalkoromban elég sokat foglalkoztam propagandamunkával az illegális munkáskörökben, ez a régi tapasztalat most nagyon kapóra jött. Meg kell azonban mondanom, hogy az angol értelmiségieket sokkal nehezebb volt meggyőzni, mint az orosz munkásokat.

Munkanapom valahogy így zajlott le: reggel átnéztem az újságokat, és megnéztem (még a politikai képviselő előtt) a napi sajtóalbumot, azután fogadtam a sajtóosztályt felkereső tudósítókat és újságírókat. Ezt követően elmentem valamilyen lunchre, ahol megint csak találkoztam az angol sajtó különböző rangú munkatársaival. Miután visszatértem a politikai képviseletre, anyagokat készítettem elő másnapra az esetleges beszélgeté-

sekhez vagy cáfolatokhoz, végül az estét a szakszervezeti ügyeknek szenteltem.

Munkám volt bőven, de szerettem, amit csinálok, úgy éreztem: hasznos a tevékenységem, ettől pedig csak gyarapodott energiám és aktivitásom.

Legelőször is azt a feladatot állítottam magam elé, hogy az angol sajtó tarka és velünk szemben általában ellenséges világában legalább egyes szerveket és egyes személyeket találjak, akik a Szovjetországhoz ha nem is barátian, de elviselhetően, objektívan viszonyulnak. Nem sokan voltak akkor, de mégis voltak, én pedig igyekeztem szoros ismeretséget kötni velük.

Az ilyen sajtóorgánumok közül a legértékesebb segítséget a Független Munkáspárt hetilapja, a *Labour Leader* nyújtotta nekünk. Viszonylag objektív álláspontot foglalt el a liberális *Daily News* és a *Westminster Gazette*, valamint a *Manchester Guardian*. A Munkáspárt hivatalos lapjának, a *Daily Herald*nak úgy tűnt, következetesen barátságos magatartást kellett volna tanúsítania a Szovjetunió iránt, de a valóságban nemegyszer nagyon kellemetlen meglepetéseket okozott, amit a szerkesztőség különböző tagjainak személyes rokonszenve vagy ellenszenve magyarázott. Ugyanakkor a konzervatív lapok tömege, élén a *Times*szal és a *Morning Post*tal, rendszeresen uszított a Szovjetunió ellen. Csak egyetlen kivétel volt, ami számomra rejtély maradt, mégpedig a vasárnapi konzervatív lap, az *Observer*, amelynek szerkesztője, A. G. Garvin még a munkáspárti kormány idején baráti kapcsolatokat tartott fenn a szovjet politikai képviselővel, és az augusztus 8-i egyezmény híve volt. Garvin megőrizte objektivitását a Szovjetunió iránt a munkáspárti kormány bukása után is, de tartózkodott attól, hogy személyes kapcsolatokat tartson fenn velem. Valószínűleg úgy gondolta, hogy helytelen a tanácsossal, nem pedig a nagykövettel találkoznia. Először csak a 30-as években hívott meg vendégségbe, amikor Londonban már nagykövet voltam. Általában a nagy londoni lapok szerkesztői azokban az időkben nagyon büszkék, sőt, rátartiak voltak, és magukkal egyenrangúnak a nagyköveteket tartották. Ezért munkámnak abban a szakaszában, amikor a politikai képviselet sajtóosztályát irányítottam, főként a fővárosi sajtó másod- és harmadosztályú képviselőivel kellett kapcsolatokat tartanom. Bármilyen nehéz volt is azonban a helyzet, igyekezetem fokozatosan eredményekkel járt, és 1926 elejére már észrevettem, hogy a politikai képviseletnek mind gyakrabban sikerült az újságokban a legfelháborítóbb „kacsák" cáfolatát megjelentetni, vagy ismerős újságírók közreműködésével „benyomni" a lapokba a számunkra szükséges információkat.

Embereket leltem

Annak ellenére, hogy azokban a napokban szélsőségesen ellenséges légkör vette körül politikai képviseletünket, Angliában voltak emberek, akik képesek voltak, ha nem is barátként, de legalább objektíven a Szovjetország felé fordulni. A két esztendő alatt, amíg a sajtóosztályon dolgoztam, néhány kitűnő újságíróra és íróra bukkantam, akik fontos szerepet játszottak az angol—szovjet kapcsolatok erősítésében, és most szeretnék jó szóval megemlékezni róluk.

Az első közülük Charles Prestwick Scott volt, a *Manchester Guardian* tulajdonosa és szerkesztője, aki több mint fél évszázadon át irányította az angol sajtónak ezt a fontos orgánumát. Manchesterben kerestem fel 1925 végén.

Magas, sovány, sűrű ősz hajú, akkor 80 éves férfi volt Scott, jellegzetes XIX. századi angol liberális. Hitt az emberiség haladásában, a tudományos eredmények gyógyító erejében, a brit parlamentarizmus alkotóképességében, ami úgymond biztosítja a briteknek a földi élet lehetséges tökélyét. Scott kitartóan védelmezte önmagának mint a nemzeti jelentőségű liberális sajtóorgánum vezetőjének a függetlenségét, és energikusan ellenállt a különböző újságmonopóliumok kísérleteinek, hogy „megvásárolják" őt, a *Manchester Guardiant* pedig valamiféle szilárd nézeteket és elveket nélkülöző közönséges kapitalista vállalkozássá tegyék. Ez határozta meg viszonyát a Szovjetunióhoz. Neki sem, akárcsak a legtöbb angol liberálisnak, korántsem tetszett minden, ami a Szovjetunióban történt, de az volt a véleménye, hogy az orosz népnek joga van saját akarata szerint berendezni életét, és feltételezte, hogy a szovjet rendben esetleg van valami hasznos és egészséges. Hosszas beszélgetésemnek az volt a célja, hogy tájékoztassam Scottot a Szovjetország tényleges törekvéseiről, és ezzel megerősítsem benne azt a szándékot, hogy szembeszegüljön a Jicksek és a Birkenheadek törekvéseivel a két ország közötti kapcsolatok megszakítására. Ennek a beszélgetésnek megvolt a maga gyakorlati hatása is: ezt követően az újság irányvonala a szovjet kérdésben szilárdabb és világosabb lett. Nem kis szerepe volt ebben annak a közlésemnek, hogy a szovjet kormány jelentős mennyiségű textilipari berendezést tervez vásárolni az ő szülőföldjén, Lancashire-ben. Scott hűséges maradt álláspontjához még az angol—szovjet kapcsolatok 1927. májusi megszakítása után is.

A beszélgetés végén megkérdeztem Scott-tól, nem volt-e annak idején Marx és Engels a *Manchester Guardian* munkatársa. Emlékszem, valahol hallottam erről, de semmi pontosat nem tudok.

Scott könnyedén lehajtotta apostoli fejét, és egy pillanatra elgondolkozott. Azután hangosan tűnődni kezdett:

— Én 1871-ben kezdtem ennél a lapnál dolgozni... 1873-ban lettem a lap szerkesztője... Azóta nem váltam meg a laptól.

Scott még egyszer összehúzta szemöldökét, és összpontosított. A feszültségtől homlokára kiültek a ráncok. Végül újra megszólalt:

— Nem, az én időmben nem... Ha Marx és Engels valamikor írt is a *Manchester Guardian*ba, akkor az még az én időm előtt volt.

Így hát beszélgetésünk idején Scott már 54 esztendeje a *Manchester Guardian*nál dolgozott! 51 éve volt a *Manchester Guardian* szerkesztője!

Akaratlanul is arra gondoltam: „Istenem, milyen tartós Angliában az élet!"

Hét évvel később szovjet nagykövetként tértem vissza Londonba. Az öreg Scott addigra meghalt, az újságot az „ifjú Scott", ismerősöm fia irányította, aki akkor már túl volt 50. évén, és igyekezett folytatni atyja hagyományait. Később változások történtek a lap vezetésében, és ebből fakadtak politikai ingadozásai, de az idős Scott megmaradt emlékezetemben mint a régi, liberális iskola kiváló szerkesztő-kiadó egyénisége, aki védelmezte az angol—szovjet közeledés eszméjét, számunkra nagyon nehéz időben.

Jól emlékszem egy másik férfiúra is, akivel azokban az esztendőkben kerültünk jó viszonyba. Henry Noel Brailsfordra, aki szintén XIX. századi ember (1873-as születésű), remek publicista és filozófus, a nemzetközi politika és gazdaság tudora volt. Radikálisnak indult, a XX. század elejére azonban szocialista lett, természetesen angol értelmezésben. Fiatalkorában, amikor a görögök török elnyomóik ellen harcoltak, önkéntesnek jelentkezett, és elég hosszú időn át különféle hadjáratokban és szervezkedésekben vett részt a Balkánon. Az első világháború előtt Brailsford egyik oszlopa volt az úgynevezett demokratikus ellenőrzés szövetségének, amely a titkos diplomácia ellen hirdetett harcot, és követelte az áttérést a nyílt diplomáciára. Körülbelül azokban az időkben jelentette meg talán legjobb könyvét *Az acél és arany háborúját*, amelyben nagyon bátran tárta fel a tőkés monopóliumok szerepét a háborúk előkészítésében és kirobbantásában. Amikor megismerkedtünk, Brailsford volt a Független Munkáspárt hetilapjának, a *Labour Leader*nek a szerkesztője, és energikusan támogatta Anglia és a Szovjetunió közeledését. Nagyon érdeklődött országunk iránt, és azt tanácsoltam, utazzon el Moszkvába. Brailsford felkereste a Szovjetuniót, érdekes anyagot gyűjtött, és 1927-ben velünk nagyon rokonszenvező könyvet adott ki: *Hogyan dolgoznak a szovjetek.*

Jó viszonyom Brailsforddal megmaradt később is, amikor már nagykövet voltam, beszélgetéseinkből mindig sok értékes értesülést szereztem Angliáról, az angol munkásmozgalomról, a nemzetközi helyzetről. A spanyol háború idején Brailsford valahogy nagyon izgatottan és gondterhelten keresett fel. Átkozott kérdés gyötörte: nem kellene-e neki a maga nézeteivel és érzéseivel — csakúgy, mint fiatalkorában — önkéntesnek jelentkeznie a Pireneusi-félszigeten? Azt válaszoltam, hogy 65 évesen, amikor az embernek már különböző, korral járó betegségei vannak (tudtam, hogy neki voltak), én nem tanácsolom, hogy a spanyol köztársasági hadseregnél jelentkezzék: ott csak teher lenne. Más dolog az, ha egy időre mint a köztársaságiakkal rokonszenvező újságíró vagy tanácsadó utazik

Spanyolországba. Ez hasznos lehet. Végül is Brailsford nem utazott Spanyolországba, mert nem sokkal a beszélgetés után megbetegedett, de később, amikor meggyógyult, megkétszerezte erőfeszítéseit, hogy népszerűsítse a Spanyol Köztársaságot és annak hősies harcát az angol sajtóban. Brailsford 1958-ban halt meg.

Még egy akkoriban szerzett ismerősömről szeretnék megemlékezni: Walter Laytonról. Az ugyancsak angol Frank Wise mutatott be neki, aki akkor tanácsosként működött közre az ARCOS és más szovjet gazdasági szervezetek mellett Londonban. Layton Cambridge-ben nevelkedett, hivatását tekintve közgazdász volt, ő szerkesztette az ismert angol folyóiratot, az *Economist*ot. Képesítésemet tekintve én is közgazdász vagyok, és lehet, hogy ez a körülmény is közrejátszott jó viszonyunk kialakulásában. Gyakran találkoztunk, és hosszasan beszélgettünk az angol és a szovjet gazdaságról. Layton liberális volt, de már nem XIX., hanem XX. századi, és jól megértette a modern nagyhatalmak kölcsönös — gazdasági és politikai — egymásrautaltságát. Egyetértett az angol—szovjet kereskedelem fejlesztésével. Igyekezett az általa szerkesztett hetilap hasábjain minél több objektív anyagot közölni a Szovjetunióról. 1927 márciusában, az angol—szovjet kapcsolatok egyik legnehezebb pillanatában, két hónappal azok megszakítása előtt pedig külön „orosz mellékletet" jelentetett meg, amelynek összeállításában részt vettem. Ez a tett részéről akkor állampolgári bátorság és politikai előrelátás volt.

Mikor később szovjet nagykövetként tevékenykedtem Londonban, kapcsolataim Laytonnal megújultak, és még szilárdabbak lettek. Akkor már nemcsak az *Economist* szerkesztője, hanem egy liberális kiadói konszern vezetője volt. Ez a cég adta ki a *News Chronicalt*, a *Start* és más sajtótermékeket. Ezek kivétel nélkül barátian viselkedtek a Szovjetunióval, és nemegyszer értékes szolgálatot tettek a két ország közeledése érdekében. Ezenkívül Layton a 30-as években jelentős szerepet játszott a Népszövetségben, valamint különböző angol és nemzetközi pénzügyi, gazdasági intézményekben és szervezetekben. Valóságos kútfője volt a lehető legkülönfélébb értesüléseknek és adatoknak a kapitalista világ gazdaságáról, és ezeket szívesen megosztotta velem. A háború után Layton lord lett, de a hagyományok ellenére nem változtatta meg nevét, és ezt nem alaptalanul tette, hiszen Walter Layton nevének kiérdemelt súlya volt a brit és a nemzetközi társadalmi körökben.

A kínai forradalom

Angliai tartózkodásom idején kiéleződött a helyzet Kínában, és ezeknél az eseményeknél szeretnék egy kicsit részletesebben elidőzni.

Az 1911-es forradalom véget vetett a Mandzsu-dinasztia hatalmának,

amely 250 éven át tartott Kínában. Kínában kikiáltották a köztársaságot, és annak első elnöke Szun Jat-szen lett. A rendkívüli gazdasági és társadalmi elmaradottság, a politikai viszonyok rendkívüli bonyolultsága és a külföldi — főképpen a brit, japán és amerikai — imperializmus állandó beavatkozása megakadályozta, hogy szilárd központi hatalom alakuljon ki a Kínai Köztársaságban. A 20-as évekre Kína gyakorlatilag katonai-feudális tartományok sorára hullott szét, amelyeket a területükön tartózkodó csapatok tábornokai irányítottak. Ezek valamennyien kíméletlenül fosztogatták a lakosságot, és vég nélküli belháborúkat vívtak.

A 20-as években három ilyen jellegű csoportosulás volt: a mukdeni, amelyet Csan Co-lin vezetett; az anfui, amelynek élén Tuang Ci-csui állt; végül pedig a Csi Li-i csoportosulás, élén Cao Kunnal és U Pei-fuval. Az első két csoport szoros kapcsolatban volt a japán militarizmussal, a harmadik pedig az angol és az amerikai imperializmust képviselte. Mindhárom csoportosulás Észak-Kínában működött.

Kivétel csak a legdélibb kínai tartomány volt, Kuang Tung, melynek fővárosa, Kanton, szinte kétlépésnyire volt Hongkong brit gyarmattól. A hatalmas országnak ez a sarka gazdaságilag, politikailag és kulturálisan egyaránt fejlettebb volt, és itt tevékenykedett a polgári kormány, amelynek vezetője Szun Jat-szen volt. Oroszország októberi forradalma nagy hatással volt a kínai forradalom vezérére. Figyelmesen tanulmányozta annak tapasztalatát és elveit, és hamarosan felismerte, hogy ha Kína valóban meg akarja oldani legégetőbb feladatait, a Lenin által kijelölt úton kell haladnia, természetesen az ország sajátosságainak figyelembevételével. 1923-ban Szun Jat-szen átszervezte a vezetése alatt álló Kuomintang pártot, és szövetségre lépett a nem sokkal azelőtt létrejött Kínai Kommunista Párttal, szovjet pénzügyi, gazdasági és katonai szakértőket hívott meg Kantonba. Közülük a legjelentősebb M. M. Borogyin és V. K. Bljuher volt (akit akkoriban Kínában Galin tábornok néven ismertek).

1926 júliusában a Szun-Jat-szen által létrehozott népi-forradalmi hadsereg megkezdte nevezetes északi hadjáratát. V. K. Bljuher és más szovjet katonai szakértők velük voltak, és osztoztak a kínai katonákkal minden nehézségben és sanyarúságban. A hadjáratnak hatalmas sikere volt, ami nemcsak a népi-forradalmi hadsereg tisztán katonai érdemeinek volt köszönhető, hanem a hadsereg alakulatait örömmel fogadó munkás-paraszt tömegek lelkesedésének is. 1926 októberében a több tízezer önkéntessel gyarapodott kantoni erők kijutottak a Jangce folyó völgyébe, és elfoglalták Közép-Kína hatalmas központját, Vuhan városát. Kantonból ide helyezte át székhelyét a népi-forradalmi kormány, amelynek tagjai akkor főként baloldali kuomintangisták voltak. Novemberben elfoglalták Nancsingot, 1927 februárjában pedig a népi-forradalmi hadsereg hadoszlopa Csang Kaj-sek parancsnokságával támadást indított Sanghaj ellen. Március 21-én a sanghaji munkások a kommunista pártnak és a szakszervezetek helyi tanácsának irányításával felkeltek, és megdöntötték a militaristák hatalmát. Másnap, március 22-én Csang Kaj-sek csapataival

bevonult az előző este már felszabadult Sanghajba. Március 24-én a népi-forradalmi csapatok elfoglalták Nankingot.

A forradalmi erők soraiban azonban hamarosan komoly nézeteltérések keletkeztek, ezek belső szakadáshoz vezettek.

1927. április 12-én Csang Kaj-sek, aki végelegesen „függetlenítette" magát, Sanghajban ellenforradalmi fordulatot hajtott végre. Ezt követően a reakciós erők mindenütt lábrakaptak, és 1927 tavaszán-nyarán legyőzték a baloldaliak ellenállását Kantonban, Nankingban és más városokban. 1927 júliusában a baloldali kuomintangisták többsége vagy elmenekült, vagy megadta magát a reakciósoknak.

Az 1925—1927-es kínai forradalom vereséget szenvedett.

A Szovjetunió, amely fennállásának első napjaitól kezdve meghirdette a nemzetek önrendelkezésének elvét, és ezt az elvet tette a gyarmati és félgyarmati országokhoz fűződő kapcsolatainak alapjává, üdvözölte a kínai forradalmat.

Londonban ezt ellenséges lépésnek, a brit állam elleni durva kihívásnak tekintették.[7] Ez a hangulat nemcsak az uralkodó osztály köreiben terjedt el, hanem sokkal szélesebb körökben: még a munkáspártiakat is hatalmába kerítette.

Természetesen nekem, a sajtóosztály vezetőjének, lépten-nyomon szembe kellett kerülnöm a „kínai kérdéssel", amikor cáfolnom kellett a londoni sajtó különféle kitalációit a szovjet kormány távol-keleti terveiről, amikor az angol újságírókkal kellett beszélgetnem „Galin tábornok" tevékenységéről vagy Borogyin „helytartó" szerepéről Kínában. Szerencsére az akkori viszonyokhoz képest elég jól fel voltam készülve az ilyen kérdések megvitatására. A kínai események engem Moszkvában nagyon érdekeltek, és jól emlékszem, hogy 1922-ben a *Pravdá*ban egy vagy két nagyobb cikket írtam a kínai belső helyzetről. Londonban is tovább tanulmányoztam a „kínai problémát", és 1927-ben ki is adtam angolul egy álnéven írt brosúrát a kínai forradalomról. A szovjet kolóniában így a kínai ügyek „szakértőjeként" tartottak számon.

A sors úgy hozta, hogy bizonyos részt kellett vállalnom a kínai forradalommal kapcsolatos eseményekből. A baloldali kuomintangisták Londonban megszervezték a kínai tájékoztató irodát, amely rendszeresen bulletineket tett közzé a Kínából érkező hírekkel, röplapokat és pamfleteket adott ki, amelyek a forradalom különböző kérdéseit világították meg, cikkeket és cáfolatokat küldött az angol sajtónak, kapcsolatokat tartott fenn azokkal a tekintélyes angol politikai személyiségekkel, akik képesek voltak józanabbul kezelni a „kínai problémát". Az iroda vezetője Cecil Estrange Mulon ezredes volt. Nagyon különös ember, hozzá hasonlót csak Angliában lehet találni. Pap fia volt, és ragyogó katonai pályát futott be mint a haditengerészet pilótája. Ilyen szakember akkoriban nagyon kevés volt. Az első világháború idején Mulon nagy bátorságról tett tanúbizonyságot, több érdemrendet és kitüntetést is kapott, 1918-ban pedig kinevezték az első angol légügyi attasénak Párizsba. Úgy tűnt, hogy Mulon előtt megnyílt a hivatali siker és elismerés széles útja...

És ekkor egyszerre, nem sokkal a háború befejezése után Mulon figyelmét felkeltette a nagy forradalom, amely Oroszországban kitört. A polgárháború és az intervenció napjaiban, különféle nehézségekkel megbirkózva, eljutott Szovjet-Oroszországba, majd hazatérve, velünk rokonszenvező könyvet írt ezzel a címmel: *Az Orosz Köztársaság*. Abban a helyzetben ehhez nagy bátorság kellett. Később Mulon a kínai forradalom iránt kezdett érdeklődni, és a kínai tájékoztató iroda vezetője lett. Ez szintén rendkívüli bátorságra vallott. Nem sokkal azután, hogy Londonba érkeztem, Mulon felkereste a sajtóosztályt, és közölte, hogy meg akar ismerkedni, és személyes kapcsolatot akar teremteni velem. Hamarosan jó viszonyba kerültünk, és a következő két esztendőben szoros együttműködés alakult ki a sajtóosztály és a kínai iroda között. Mulon azonban hamarosan Kínába utazott, hogy szerkesztője legyen annak a nagy, haladó, angol nyelvű lapnak, amelyet Vuhanban terveztek kiadni. A vuhani munka lehető legvonzóbbnak tűnt számára, és úgy várta, mint élete legnagyobb álmának teljesedését. Útközben, valahonnan Szibériából Mulon levelezőlapot küldött nekem. Szövege a lehető legelcsépeltebb volt, de számomra a lap sokat jelentett, azt jelezte, hogy él még az öreg, és továbbra is célja felé tör. Azután hosszas hallgatás következett...

Csak jóval később tudtam meg, hogy Mulon már akkor érkezett meg Kínába, amikor Csang Kaj-sek hátbatámadta a forradalmat, a nagy baloldali Kuomintang újság Vuhanban már nem jöhetett létre. Mulonnak haza kellett térnie, de ez már azután történt, miután Anglia és a Szovjetunió kapcsolatainak megszakadása miatt el kellett utaznom Londonból. Az ezredesnek azonban sikerült kínai tartózkodása idején elég sok érdekes anyagot összegyűjtenie, és nem sokkal később megjelent a könyve *Új Kína* címmel.

Nagykövetség „Őfelsége ellenzékénél"

Az, hogy a Foreign Office bojkottálta a szovjet politikai képviseletet, és általában az uralkodó osztály szélsőségesen szovjetellenes hangulata különleges légkört teremtett körülöttünk. Mintha csak mély szakadék húzódott volna közöttünk és a burzsoá körök között, szakadék, amelyen az előkelő és gazdag körök képviselői közül csak néhány ritka és magányos egyéniség bátorkodott átlépni. Még a liberálisok, sőt azoknak olyan kimagasló képviselői is, mint Lloyd George, tartózkodtak attól, hogy közvetlen kapcsolatot tartsanak fenn a politikai képviselettel, és óvatos semlegességet tanúsítottak irántunk.

Velük ellentétben a munkáspárti ellenzék tábora továbbra is megőrizte azt a barátságot a szovjet emberek iránt, amely az Októbert követő első években kialakult, és amely különösen megerősödött azokban a napokban, amikor tárgyalásokat folytattunk MacDonald-kormányával. A munkás-

párti ellenzék politikájában, akárcsak korábban, azt az álláspontot védte, amely kifejeződött az 1924. augusztus 8-i szerződésekben, és ebből a pozícióból támadta minden adandó alkalommal Baldwin kormányának politikáját. Szükség esetén a politikai képviselet segítséget kért a parlament munkáspárti csoportjától, és az mindig figyelembe vette kérésünket. Ennek eredményeként a munkáspárti képviselők vagy interpelláltak a kormányhoz, vagy komoly vitát robbantottak ki az alsóházban a napirenden szereplő kérdésekben.

A munkáspártiak gyakori, szoros és sokféle személyes kapcsolatot tartottak fenn a szovjet politikai képviselet tagjaival. A munkáspárti képviselők és a szakszervezeti vezetők szívesen keresték fel a politikai képviseletet nagy fogadásainkon az Októberi Forradalom évfordulóin vagy május elseje stb. alkalmából, rendszerint közülük került ki vendégeink zöme. Akkoriban a londoni diplomáciai testület tagjai a régi diplomataiskola neveltjei közül kerültek ki, akik a lordokkal és a City vezető egyéniségeivel keresték a kapcsolatokat, és kerülték a találkozást a munkásszervezetek képviselőivel. Ezért a munkáspárti képviselőket a tőkés hatalmak nagykövetségeire rendszerint nem hívták meg. A szovjet politikai képviselet volt az egyetlen, ahol szívesen látott vendégeknek számítottak. A munkáspártiak ezt nagyra értékelték, és jól emlékszem, hogy az egyik szakszervezeti vezető, Swales, akiről később még bővebben is szót ejtek, meg is jegyezte nekem:

— Az amerikai vagy francia nagykövet engem sohasem hív meg, a szovjet pedig igen, az ember akaratlanul is azonnal érzi a különbséget: ott a tőkések kormánya, itt pedig a munkásoké van hatalmon. Ezt mi sohasem felejtjük el!

Swales kijelentése nem csupán üres frázis volt. Azokban az időkben az angol munkásoknak nemcsak nagy tömegei, hanem vezetői is, akikkel sok kérdésben különböző nézeteket vallottunk, szimpatizáltak Szovjet-Oroszországgal. „Ott a munkások vannak hatalmon — és jóllehet néha a mi megítélésünk szerint butaságot csinálnak, de mégiscsak munkások, testvéreink." A következő években és évtizedekben ez az érzés jelentősen elhalványult, de akkoriban még túl friss volt 1920 emléke, amikor a brit proletariátus általános sztrájkkal fenyegette a brit kormányt arra az esetre, ha nyíltan fellép Szovjet-Oroszország ellen, és Swales szavai akkor a munkástömegek hangulatát tükrözték.

Személyesebb jellegű találkozóink is gyakran voltak a munkáspártiakkal. A követség munkatársai kisebb csoportokban meghívták őket villásreggelire vagy ebédre éttermekbe; angol barátaink viszonzásként a Parlament éttermébe hívtak meg bennünket villásreggelire és ebédre, és ott a konzervatívok gúnyos pillantásainak kereszttüzében szinte tüntetően hangsúlyozták, milyen közelállónak érzik magukat a szovjet emberekhez.

Ritkábban fordultunk meg az angolok lakásán, és — be kell vallanom — kerültük is ezeket az alkalmakat, mert nem volt lehetőségünk viszonozni. Akkoriban mi kivétel nélkül diák módra laktunk, angol háziasszonyoknál béreltünk szobát, és angol barátainkat vendégségbe hívni nehéz volt.

Végső soron az a benyomás alakult ki — és ez meg is felelt a valóságnak —, hogy a szovjet politikai képviselet a munkáspárti és a szakszervezeti képviselőkkel van kapcsolatban, egész „diplomáciáját" velük bonyolítja le. A konzervatív élcfaragók politikai képviseletünket így nevezték: „nagykövetség Őfelsége ellenzékénél", a londoni sajtó pedig nemegyszer kifejtette, hogy ez a helyzet nem normális. Csakhogy ezért a nem normális helyzetért a teljes felelősség Baldwin és Jicks pártját terhelte.

1925-ben, nyár végén, feleségemmel a Beechwood Avenue 13-ban rendezkedtünk be, saját háztartást vezettünk.

1925—26 tele — amelyet ebben a villában töltöttünk — úgy maradt meg emlékezetemben, mint baráti, vidám találkozások sorozata a szakszervezeti vezetőkkel. Gyakran látogattak meg minket, elüldögéltek nálunk, elbeszélgettünk. Feleségem hangulatos otthonná varázsolta villánkat, szorgos és jókedvű háziasszony volt, mindig ízletes ételek és kellemes italok kerültek az asztalra, mindenki jól érezte magát. Az angol—orosz szakszervezeti egységbizottság, amelyben a szovjet szakszervezetek központi szövetsége és az angol szakszervezetek főtanácsa vett részt, nemrég alakult meg, a maga tavaszát élte, és a távlatok ígéretesnek tűntek. Igaz, az angol—szovjet kormányközi kapcsolatok hőfoka alacsonyabb volt a nullánál, de annál inkább igyekeztünk ezt a hivatalos hűvösséget ellensúlyozni a társadalmi kapcsolatok melegével.

Találkozásaink rendszerint az asztalnál kezdődtek. Így szokás Angliában. Vendégeink szerettek enni-inni; a vendégszerető vagy — ahogy nálunk mondják — a vendéget kenyérrel-sóval fogadó háziasszony pedig orosz módra ösztönözte őket. Nagyon szerették az orosz vodkát és az asztrahanyi kaviárt. Vacsora után, a kávé mellett — ismét csak angolosan — megkezdődött a beszélgetés a komolyabb dolgokról is: az angol—orosz bizottság ügyeiről, a legfrissebb politikai eseményekről, arról, hogyan harcoljunk a Szovjetunió és Anglia kapcsolatainak javításáért. Olykor énekeltünk, az angolok a maguk dalait, mi a mi nótáinkat (ezekre a találkozókra, vacsorákra gyakran eljött Bogomolov és a politikai képviselet néhány munkatársa is). Máskor játszottunk, vicceket vagy anekdotákat meséltünk. Ilyenkor rájárt a rúd a skótokra, fukarságuk miatt. Így lassacskán, néhány hónap alatt egymáshoz szoktunk, és a szakszervezeti vezetők kezdték megérteni, hogy a szovjet emberek ugyanolyan emberek, egyszerű emberek, akiknek őszinte célja, hogy minden lehetséges módon szebbé tegyék az emberi életet a földön. Mi örömmel vettük tudomásul ezeket a jeleket. Lehet, hogy mindez most gyermekes naivságnak tűnik, 45 évvel ezelőtt azonban másmilyen volt a helyzet. A szovjetellenes propaganda Nyugaton oly mértékben elködösítette az európai agyakat, hogy hatásától még a velünk legbarátságosabb munkáspártiak és szakszervezeti vezetők sem voltak mentesek.

Képtelen lennék most felsorolni mindazokat az angolokat, akik azon a télen megfordultak villánkban. Sokan voltak. Néhányukról azonban szeretnék szót ejteni...

George Hicks 45—50 éves, szép férfi volt, bár alakjának nem tett jót a korai hízás, amire gyakran hajlamosak a korábban fizikai munkát végzett emberek. Hicks kifutófiúként kezdte pályafutását az építőiparban, később kiderült, hogy rendkívüli szervezőképessége van, egyre feljebb jutott, és több lépcsőfokon feljebblépve kinőtte magát az angol építőipari munkások vezetőjévé. Hicks élénk, vidám ember volt, és gyakran választottuk meg „szóvivőnek" a vacsoránál. A többi szakszervezeti vezető közül figyelemreméltó olvasottságával tűnt ki, és egyet-mást tudott az oroszországi forradalmi mozgalom történetéről is. Angol mérték szerint Hicks jó vezető volt, aki nem kevés hasznosat tett szervezetének tagjai érdekében, de az egyszerű építőmunkásokat, a tömeget kissé lebecsülte.

A 30-as években Hickst megválasztották parlamenti képviselőnek, és attól kezdve a szakszervezeti tevékenységet politikusként folytatta. A második világháború idején kevésbé fontos miniszteri beosztást kapott, és fokozatosan eltávolodott a szakszervezetektől. Ez a jelenség elég gyakori Angliában. Hicks becsületére legyen mondva, hogy változatlanul barátja maradt a Szovjetuniónak. Beechwood Avenue-i találkozásaink idején Hicks baloldali álláspontot képviselt az Angol—Orosz Bizottságban.

Swales a gépipari munkások vezetője volt. Nagyon kövér ember, ami elsősorban szívbetegségével magyarázható. Olykor feleségével együtt látogatott meg, aki szintén nagyon kövér asszonyság volt, és legszívesebben háztartási dolgokról csevegett a feleségemmel. Swales maga hallgatag ember volt, de nagy tekintélynek örvendett a szakszervezeti vezetők között. Akkoriban ő volt a szakszervezeti főtanács elnöke, tevékeny híve az Angol—Orosz Bizottságnak, emiatt állandó harcban állt a jobboldali kritikusaival.

Arthur Cook a bányászok vezére. Kissé különbözött a többi szakszervezeti vezetőtől. Mindenekelőtt fiatalabb volt náluk, legfeljebb 40 éves, magas, jó alakú, mozgékony, gyorsan és nagy hévvel beszélt, ilyenkor vörös haja felborzolódott. Cook pszichológiailag és ideológiailag egyaránt ahhoz a határesethez tartozott, amelyik a tipikus angolt a különlegestől elválasztja. A szakszervezeti vezetők között szélsőbaloldali álláspontot képviselt, együttérzett a szocializmussal, és énje mélyén a forradalmi cselekvésre törekedett. Ezért vonzotta őt „az orosz példa", és a lehető legnagyobb lelkesedéssel támogatta az Angol—Orosz Bizottságot. Ugyanakkor mint a bányamunkások szövetségének főtitkára, nem tudott szabadulni attól a hatalmas nyomástól, amit a trade-unionizmus jelentett a maga évszázados hagyományaival, reformista hangulataival, az orruknál messzebb látni képtelen, kiskaliberű opportunisták túlsúlyával. Ezért érződött Cookban mindig valamiféle kettősség, valamiféle bizonytalanság. Ez nemsokára teljes világossággal kifejezésre is jutott, a bányászok 1926-os harcának idején, amikor Cook váratlanul az egész világ figyelmének középpontjába került. Erről azonban később beszélek majd.

Pat Coates nem volt ugyan szakszervezeti vezető, de a körülmények különös összejátszása következtében figyelemreméltó és olykor nagyon fontos személyisége volt a munkáspárti közéletnek, amikor az angol—szovjet

kapcsolatokról volt szó. Az ír nemzetiségű, hivatását tekintve szállítómunkás Coates fiatalon kezdett érdeklődni az orosz forradalmi mozgalom iránt. Ebben nem kis mértékben közrejátszott az is, hogy egy oroszországi emigráns körökből származó zsidó lányt vett feleségül. Zelda Coates okos, dolgos, a marxista elmélet iránt érdeklődő asszony volt. Férje, aki a Munkáspárt balszárnyához tartozott, nagy szimpátiával viseltetett Oroszország, az orosz forradalom, az Október után létrejött szovjet állam iránt. Ezek nemcsak szép szavak voltak, Coates tettekben is kifejezésre juttatta érzéseit. 1919-ben, amikor Oroszországban kitört a polgárháború, és megkezdődött a külföldi intervenció, Coates egyik szervezője, majd titkára lett a nevezetes „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól" bizottságnak. Rendkívül nagy szerepet játszott 1920 kritikus napjaiban, amikor Lloyd George arra készült, hogy Lengyelország oldalán fellépjen Szovjet-Oroszország ellen. Amikor 1924-ben hatalomra került az első munkáspárti kormány, Coates már-már fel akarta oszlatni bizottságát abban a hitben, hogy többé nincs már rá szükség, az események azonban bebizonyították, hogy téves volt a számítás. Az „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól" bizottság megmaradt, de megváltoztatta nevét (és részben tevékenységének formáit), átkeresztelték Angol—Orosz Parlamenti Bizottsággá. Ekként működött érkezésemkor, 1925-ben, és a politikai képviseleten végzett munkám során azonnal a legszorosabb kapcsolatba kerültem vele. A bizottság tagjai akkoriban munkáspárti politikusok és szakszervezeti vezetők voltak. A bizottság összekötő kapocs volt a poltikai képviselet és a parlament között, tájékoztatást kaptunk tőle mindenről, amit a parlamentben tettek, vagy tenni készültek az angol—szovjet kapcsolatok terén és a bizottságon keresztül igyekeztünk — amennyire ez lehetséges volt — hatni a a parlamentre és a kormányra, a velünk rokonszenvező képviselők interpellációival, alsóházi beszédeivel és így tovább. Ez a politikai képviselet munkájának nagyon fontos formája volt, különösen a Baldwin-kormány hatalomra jutását követő helyzetben. A bizottság ezenkívül szükség esetén bulletineket vagy brosúrákat adott ki, amelyeket politikai és sajtóberkekben terjesztett. Nos, ennek az élénk hasznos és szükséges tevékenységnek volt központi alakja Pat Coates és felesége. A házastársak megosztották egymás között a munkát: Pat intézte a bizottság „külügyeit", egész nap szaladgált a városban, emberek végtelen sorával beszélgetett, tárgyalt a képviselőkkel és a szakszervezeti vezetőkkel, Zelda pedig magára vállalta csaknem a teljes „belső tevékenységet": újságokat és könyveket olvasott, írta a bulletineket és a brosúrákat, kidolgozta a készülő beszédek és kampányok terveit. Mellesleg néha Pat is közreműködött a bizottság által kiadásra kerülő művek elkészítésében. Általában, a házaspár munkája zavartalan és sikeres volt. Ez egyike azoknak a ritka példáknak, amikor két ember együttműködése eredményes lehet. Így volt ez 1925-ben, így volt a következő években és évtizedekben is. Az együttműködésnek csak néhány esztendeje vetett véget Pat halála.

Ezek után azt hiszem, természetes, hogy a Coates házaspár állandó vendége volt Beechwood Avenue-i villánknak.

Akkori vendégeink között azonban kétségtelenül Ben Tillet volt a legjelentősebb egyéniség. Valóban nagyon érdekes ember volt. A múlt évszázad nyolcvanas éveinek közepéig az angol szakszervezetek a szakmunkások zártkörű, szakmai, céhszerű szervezetei voltak, határozottan reformista nézetekkel. A képesítés nélküli munkások nagy tömegei szervezetlenek maradtak. A 80-as évek végére, olyan okokból, amelyeket most nem tudok részletezni, a proletariátusnak ezekben a legnincstelenebb rétegeiben megkezdődött a felemelkedés, aminek legfényesebb példája a munkások győzelmével végződött 1889-es nagy londoni dokkmunkássztrájk. Ez a sztrájk jelentős állomása lett a brit szakszervezeti mozgalom történetének. Ezzel léptek a történelmi porondra a szakmunkásoknál jóval forradalmibb segédmunkástömegek. Ezzel a sztrájkkal vette kezdetét az úgynevezett új trade-unionizmus, amely a tanulatlan munkások szakszervezeteinek egész sorát hozta létre, élén a kikötőmunkások szövetségével. Nos, a régi és az új trade-unionizmus történelmi határán állt Tillet alakja. Tillet Tom Mann-nal együtt irányította a dokkmunkássztrájkot; Tillet lett a sztrájkban alakult kikötőmunkás-szövetség vezetője. Tillet vezére és szellemi atyja volt a 90-es években gyors egymásutánban alakuló „új szakszervezetek"-nek. Első időben Tilletet forradalmi, de eléggé meghatározatlan árnyalatú forradalmi szellem jellemezte, később belépett a baloldali reformista Független Munkáspártba, ennél tovább azonban nem jutott. A reformizmus túlereje az angol munkásmozgalomban megtette a maga hatását Tilletre, és 1900-ban, amikor megalakult a Munkáspárt, annak egyik legtekintélyesebb tagja lett. A továbbiakban — eltérően Tom Manntól, aki az orosz Októbert követően kommunista lett — Tillet jobbra tartott.

Első ízben még az emigrációs években, az 1913-as szakszervezeti kongresszuson láttam őt. Akkor megdöbbentett azzal a nagy ellentéttel, amely szavai és tettei között volt. Amikor a kongresszus megvitatta az írországi rendőrség felháborító magatartását a dublini közlekedési sztrájkban (a rendőrség összeütközött a sztrájkolókkal, kettőt közülük megölt, négyszázat pedig megsebesített), Tillet beszédet mondott, és követelte, hogy a népnek legyen joga fegyvertartásra és fegyverhasználatra. Később azonban, amikor határozathozatalra került sor, másokkal együtt a lehető legmérsékeltebb határozati javaslatra szavazott. Ez jellemezte idősebb korában is Tilletet (1913-ban 53 éves volt).

Azokban a napokban, amikor a szakszervezeti összejöveteleket tartottuk villánkban, Tillet az angol munkásmozgalom veteránjának számított. Továbbra is a közeledési munkások szakszervezetének vezéreként tartották számon, nagy tiszteletnek örvendett, de szakszervezetének ügyeivel közvetlenül nem foglalkozott. Határozottan támogatta a szovjet szakszervezeti szövetség és az angol szakszervezeti főtanács közeledésének gondolatát. Tillet gyakori vendége volt esti összejöveteleinknek, és mindig felvidította, élénkítette a társaságot. Magas, vállas, sötét hajú és csillogó

szemű sovány férfi volt, telve belső tűzzel, ami másokra is átragadt. Sokat ivott, de mindig józan maradt. Csak arca vörösödött ki, és szemei csillogtak. Tillet szeretett énekelni, és feleségem, aki szintén szeretett, és tudott is dalolni, állandó partnere volt. Tillet megtanította őt a vidám, angol nótára, a „Clementine"-ra, feleségem pedig Tilletet tanította meg a Szovjetunióban akkor népszerű dalra a Vörös Hadseregről. Igaz, Tillet istentelenül kifordította az orosz szavakat, de előadásában a kelleténél is több volt az érzelem és a kifejezés. Néha Tilletet hatalmába kerítette a csipkelődő kedv, ilyenkor ugratta a vendégeket, mulatságos történeteket mesélt, és elbeszélte összetűzéseit más munkásmozgalmi vezetőkkel. Olykor ezek a gúnyos megjegyzések már nagyon elfajultak, de neki mindent megbocsátottak, hiszen ő volt Tillet.

Egy alkalommal Tillet elhozta a holland Edo Fiement is. Magas, izmos, pirospozsgás férfi volt, szintén közlekedési munkás. Jó barátok voltak, és Tillet, azt hiszem, szeretett volna eldicsekedni elvtársával. Fiemen jelentős szerepet játszott az Amsterdami Internacionáléban, de annak erősen szovjetellenes titkárától, Udegesttől eltérően szélsőbaloldali álláspontot képviselt. Vacsora közben vendégeink összevitatkoztak. Valaki a jelenlevő angolok közül a brit trade-unionizmus hatalmáról kezdett beszélni, és azt hozta fel példának, hogy éppen 1925 nyarán a kormány kénytelen volt elfogadni a bányászok követeléseit (erről részletesebben szólok később). Hicks, aki kissé már kapatos volt, megvetően legyintett, és felkiáltott:

— Mi az, hogy a kormány?! Mi most mindent megkapunk a kormánytól amit csak akarunk.

Fiemen, aki eddig szótlanul hallgatta a beszélgetést, hirtelen felélénkült, és határozottan felkiáltott:

— Ezzel nem értek egyet!

— Hogyhogy nem ért egyet? — avatkozott be kötekedve Tillet.

— Hát úgy, hogy nem értek egyet — mondta még határozottabban Fiemen. — Azt hiszik, hogy miután Baldwin engedett a bányászoknak, maguk már urai a helyzetnek... Óvatosabban a kanyarban! Nem akarom kisebbíteni a szakszervezetek erejét, szerencsére van nekik, és ez az angol munkás javára válik. De nézzék csak a nemzetközi helyzetet, ki határozza meg!? Elnézésüket, kedves elvtársak, de a világhelyzetet számunkra, munkások számára, a Szovjetunió határozza meg! Jaj, ha a Szovjetunió egyszer csak váratlanul eltűnne, hogy felfordulna minden a világban! Azok a munkaadók, akik most udvariasan beszélgetnek velünk, és engedményeket tesznek nekünk, azonnal kizavarnának minket fogadószobáikból, és úgy megszorítanák a hurkot a nyakunkon, hogy éppen csak bele nem fulladnánk! És az, hogy Baldwin engedményeket tett a maguk bányászainak, végső soron szintén azzal magyarázható, hogy van a földön egy Szovjetunió... A tőkések félnek tőle... Hiszen ez kísértés minden munkás számára a világon, példa arra, hogy mire képesek a munkások, ha egyszer nagyon megharagszanak... Nem, nem — gondolják a tőkések —, nem kell a munkásokat olyan szélsőséges helyzetbe juttatni,

mint Oroszországban tették, inkább udvariasak és szívélyesek leszünk, részleges engedményeket teszünk... Hát ez történik most a világban! És minden munkás, még a legsötétebb is, személyes anyagi megfontolásból abban érdekelt, hogy a Szovjetunió létezzék, és sikeresen fejlődjék... Meggyőződésem, hogy bármelyik nyugati munkás hajlandó lenne egyharmadával csökkenteni életszínvonalát, ha ezen az áron gazdája lehetne saját államának.

Fiemen szavai szinte ihletetten hangzottak. Az angolok hallgattak, de, úgy tűnik, nem teljesen értettek vele egyet. Ezután Hicks elég hosszan arról beszélt, hogy teljesen elismeri a Szovjetunió jelentőségét a proletariátus számára, de mégsem akarja kicsinyíteni a brit munkásosztály saját erőfeszítéseit.

Én tapintatosabbnak láttam, ha nem veszek részt ebben a vitában, hiszen holland vendégünk olyan jól elmondott mindent, amit én mondhattam volna. Azt azonban észrevettem, hogy a szakszervezeti vezetők összejövetelünkről némileg más hangulatban távoztak, mint ahogy jöttek. Különben, mint később kiderült, Fiemen szavai nem túlságosan befolyásolták őket.

Ha 1925—26 telén kapcsolataink a szakszervezeti vezetőkkel szorosak, barátságosak és meghittek voltak, kissé más volt a helyzet a munkáspárti tábor politikai vezéralakjaival. Magától értetődik, a politikai képviseletnek állandó kapcsolata volt a munkáspárti parlamenti képviselőkkel, de ezek lényegében hivatalos kapcsolatok voltak, és főként az Angol—Orosz Parlamenti Bizottságra szorítkoztak. Nagy ritkán sor került találkozókra egyes képviselők vagy kisebb képviselőcsoportok és a politikai képviselet munkatársai között, valahol, valamilyen étteremben, lunchnél vagy ebédnél. Ennek megvolt a maga jelentősége, és valamelyest „melegebbé" tette a politikai képviselet és a munkáspárti politikusok viszonyát. Ahhoz hasonló személyes érintkezésnek azonban, ami a Beechwood Avenue-n rendszeres volt, ezekben a kapcsolatokban nyoma sem volt. Ezért a politikai képviseletnek és az angol munkásmozgalom politikai szárnyának viszonyában mindig érződött bizonyos hűvösség.

A munkáspárti politikusok a politikai képviselethez fűződő kapcsolatokban bizonyos fokig szintén eltérő magatartást tanúsítottak. A párt felső körei nagyon tartózkodóak voltak, sőt, még hivatalos diplomáciai fogadásainkon sem mindig jelentek meg. Kiváltképpen mellőzte a politikai képviseletet MacDonald és Philip Snowden, a munkáspárti kormány volt miniszterelnöke és pénzügyminisztere, az akkori labourista világ két legjelentősebb alakja.

1925 nyarán megpróbáltam felolvasztani a jeget kapcsolatainkban. Száműzetésem éveiben mindketten közeli személyes ismerőseim voltak. Most, a múltra hivatkozva, baráti levelet írtam nekik, közöltem, hogy szeretném viszontlátni őket. És mi történt? Snowden szívélyes hangú levélben válaszolt, és megígérte, hogy értesít majd, mikor találkozhatunk. Két évig türelmesen vártam ezt az értesítést, és mikor elhagytam Angliát, még mindig nem érkezett meg. MacDonald egyszerűbben és durvábban

intézte el az ügyet: titkárnője közölte velem, hogy az exminiszterelnök túlságosan elfoglalt, és nem tud időt szakítani, hogy fogadjon.

Nagyon jellemző, hogy azokban a napokban a politikai képviseleten nem fordultak meg olyan emberek, mint Ponsonby, aki MacDonald külügyi helyetteseként 1924-ben az összes, lényeges tárgyalást vezette a szovjet küldöttséggel. Egyetlenegyszer sem keresték fel a képviseletet olyan emberek, mint a Webb házaspár, akik a 30-as években írták meg ismert könyvüket, a *Szovjet kommunizmus*t, ezt a velünk nagyon rokonszenvező művet. Emlékszem viszont, hogy járt a követségen akkoriban Claire Sheridan, a fiatal szobrásznő, aki 1920-ban jelentős nehézségekkel küszködve jött el Moszkvába, hogy szobrot készítsen Leninről. El is készítette. Sheridan Churchill unokahúga volt, de Oroszországhoz fűződő kapcsolataiban élesen eltérő nézeteket vallott, akkor is, amikor a moszkvai utazásra vállalkozott, később is, amikor rendszeresen látogatta a szovjet politikai képviseletet Londonban. Azok közül a munkáspárti politikusok közül, akik 1925 és 1927 között közelebb álltak a politikai képviselethez, csak Arthur Hendersonra és George Lansburyre emlékszem.

Azt hiszem, hogy a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatokban a munkásmozgalom politikai és szakszervezeti szárnyának eltérő magatartása az 1924-es eseményekkel függ össze. Abban az esztendőben a szovjet kormánnyal minden tárgyalást a munkáspárti politikusok, elsősorban MacDonald és a munkáspárti kormány más tagjai folytatták. A tárgyalások kudarccal zárultak, sőt, a munkáspárti kormány meg is bukott a választásokon. A munkáspárti politikusok — igaz, nem hivatalosan — a szovjet felet hibáztatták hajthatatlansága miatt, amiatt, hogy makacsul követelte a kölcsönt, és nem türtőztette magát a beszédekben és sajtóvitákban. Különösen az bőszítette fel őket (és ebben kifejeződött a szovjet állam kellő tapasztalatának hiánya éppúgy, mint a különböző csoportosulások léte az Oroszországi Kommunista [bolsevik] Párton belül), hogy miközben a szovjet küldöttség udvarias volt a tárgyalóasztalnál, a Komintern nehézfegyvereivel támadta MacDonaldot és kollégáit, nem válogatva a kifejezésekben. Mikor azután lejátszódott a Zinovjev-levéllel kapcsolatos história, sok munkáspárti politikus hosszú ideig nem tudta eldönteni, higgyen-e a levél hitelességében, vagy sem. Mindezek a körülmények zavarossá és óvatossá tették a munkásmozgalom politikai szárnyának viszonyát a Szovjetunióhoz.

Tőlük eltérően az angol szakszervezeti vezetőkben, akik közvetlenül nem vettek részt az 1924-es tárgyalásokon, nem volt semmiféle sérelem, semmiféle kellemetlen emlék, bennük nem ülepedett le semmiféle maró érzés a közelmúltból. A Szovjet Szakszervezetek Központi Szövetségének és az Angol Szakszervezeti Főtanácsnak javuló kapcsolatai optimista várakozásokkal töltötték el őket. Ez a magyarázata, hogy 1925—26 telén a szovjet politikai képviseletnek a munkásmozgalom szakszervezeti, és nem politikai szárnyának vezetőivel voltak szorosabb kapcsolatai.

Bárhogy kerülte is azonban MacDonald a találkozást a politikai képviselet munkatársaival, egyszer mégis kénytelen volt összetalálkozni velük

— igaz, teljesen váratlan és kissé talán mulatságos körülmények között. Egy ízben az egyik neves szakszervezeti vezér 60. születésnapját ünnepelte. Angliában ezt az eseményt rendkívül ünnepélyesen ülik meg, hiszen a nyugalomba vonulást is jelenti (60 év itt az állami és társadalmi szolgálat végső korhatára). Minket is meghívtak feleségemmel az ünnepségre. Ezt az egyik londoni étterem nagytermében tartották. Körülbelül kétszázan lehettünk. A meghívottak között volt MacDonald is, akit a Munkáspárt néhány alacsonyabb rangú kiválósága vett körül.

Egyszer csak Ben Tillet, aki ott ült nem messze tőlünk, felkelt, és gyorsan odalépett hozzánk. Arcán észrevettem azt a kifejezést, amit gyakran megfigyeltem, amikor valami csínytevésre készült a szakszervezetek veteránja. Tillet karon ragadta feleségem, és felkiáltott:

— Énekelje el nekik a Vörös Hadsereget! — és fejével MacDonald felé intett.

— Ugyan! Hová gondol?! — tiltakozott feleségem.

— Nem, maga csak énekeljen! Énekelje el nekik! — kapacitálta továbbra is Tillet.

Közben odajött hozzánk Hicks, Coates és néhány más szakszervezeti ismerős is. Tillet ötlete nagyon tetszett nekik. Most már kórusban próbálták rábeszélni az asszonyt. Coates ír temperamentuma úgy tört elő, mint a pezsgő az üvegből, kézen fogta feleségemet, és odacipelte MacDonaldhoz. Többen velük mentek. MacDonald nem értette, mi történik, és meglepetten nézett a közeledő csoportra. Tillet ekkor felkiáltott, hogy az egész terem hallja:

— Ide figyeljenek! Ide figyeljenek! Madam Majszkaja most egy nagyszerű dalt énekel nekünk, a Vörös Hadseregről!

Feleségem számára nem maradt más kiút, énekelnie kellett:

„Bérgyilkos hordák az angol urak,
Készítik már az új háborúkat.
De az Óceántól a Jeges tengerig,
Hadseregünket le nem verhetik!"

Tillet csatlakozott hozzá, és vele énekelt. Ezt tette Coates és házunk néhány más gyakori vendége is. A terem felfigyelt, a jelenlevők körülvették az éneklőket, Coates pedig, aki tudta a dalt, ott állt, és fordította angolra az orosz szöveget.

Shakespeare és a szovjet zászló

1926-ban, március végén, londoni politikai képviseletünk levelet kapott, amely teljesen váratlan, ahogy ma mondanák, láncreakciót váltott ki. A levélben meghívó volt a Stratford on Avon-i Shakespeare Clubtól, hogy április 23-án vegyünk részt a nagy drámaíró tiszteletére rendezendő ünnepségen. Politikai képviselőnk akkor éppen nem volt Angliában (küldetésben Moszkvába utazott), én helyettesítettem ideiglenes ügyvivőként, és ahogy kézhez vettem a meghívót, azonnal válaszoltam, hogy a politikai képviselet nagy örömmel tesz eleget a meghívásnak. Mint kiderült, a válaszlevél elküldésével Stratford on Avonba mintha csak darázsfészekbe nyúltam volna . . .

Stratford on Avon akkortájt csendes kis közép-angliai városka volt, mintegy tizenötezer lakossal. Kizárólag Shakespeare emlékéből élt. Jövedelme a Shakespeare-ünnepségeket látogató turistákból, a könyvek és a nagy írót ábrázoló metszetek és levelezőlapok eladásából származott. A városka valamennyi tiszteletreméltó polgára tagja volt az emberemlékezet óta működő Shakespeare Clubnak. Éppen ez a klub rendezte minden április 23-án azt az ünnepséget, amelyen a kialakult hagyomány szerint mindazoknak az országoknak diplomáciai képviselői, amelyekkel Anglia normális kapcsolatot tartott fenn, felvonták nemzeti lobogójukat Stratford főterén, ahol ebből az alkalomból egy napra külön árbocokat állítottak fel. A város politikai légköre hagyományosan konzervatív, az adott időben határozottan szovjetellenes volt. Az oroszországi októberi forradalmat követően a Shakespeare Club kellemetlen helyzetbe került: a régi orosz zászlót most nem lehetett felhúzni, az új, szovjet lobogót pedig a klub nem akarta elismerni. Ennek következtében néhány éven át a Shakespeare-ünnepségeken nem is húzták fel országunk zászlaját. 1926-ban azonban a Shakespeare Club történetében „szerencsétlenség" történt: a hivatalnok, aki szétküldte a meghívókat a külföldi követségeknek, járatlan volt a magas politikában, és feladatát teljesen mechanikusan végezte. Minthogy politikai képviseletünk rajta volt a hivatalos diplomáciai listán, amit a külügyminisztérium, a Foreign Office adott ki, a hivatalnok nekünk is meghívót küldött. „Végzetes hiba" történt, és most, miután megkapták válaszlevelemet, a Shakespeare Clubnak döntenie kellett: mit tegyen?

Stratford on Avonban rettenetes vihar kavarodott, amelynek vezéralakja egy nagyon energikus és temperamentumos amazon, a helyi lelkész felesége, Mrs. Eleonora Melville volt. Gyűlést hívtak össze, hogy azon tiltakozzanak a szovjet képviselők jelenléte ellen. Tiltakozólevelet készítettek a kétezer legnagyobb tiszteletnek örvendő polgár aláírásával, és abban kérték a magasabb hatóságokat, hogy akadályozzák meg a szovjet zászló kitűzését Stratford on Avonban. A városban a légkör fokozatosan a forrpontig hevült, majd működésbe lépett a Shakespeare Club és a

stratfordi városi tanács vezetősége (ami személy szerint csaknem teljesen azonos volt). Lépéseik nemcsak azt tanúsították, hogy a lehető legellenségesebbek a Szovjetunió iránt, hanem azt is, hogy a lehető legnagyobb zavarban vannak.

Április elején táviratot kaptam Stratford polgármesterétől és a Shakespeare Club elnökétől (egy és ugyanazon személytől), amelyben személyes találkozót kért. Válaszomban hozzájárultam ehhez. A megjelölt napon és órában megjelent a politikai képviseleten a polgármester és helyettese. Hosszasan és különféle hangnemeken biztosítottak, hogy nagy örömmel üdvözölnék a szovjet képviselőket városukban, de attól tartanak, hogy április 23-án, amikor Stratfordban nagyon sokan gyűlnek össze, a jelenlevők között akadhatnak féktelen emberek, akiket lehetetlen ellenőrizni... Nem volna-e jobb, ha a politikai képviselet tartózkodnék attól, hogy küldöttséget menesszen, és felvonassa saját zászlaját?

Azt válaszoltam, hogy életemben már nemegyszer kerültem nehéz helyzetbe, de ez sohasem rettentett vissza; hogy bármiféle incidens lehetősége valószínűtlennek tűnik számomra, ha pedig ilyenre mégis sor kerülne, meg tudom találni a helyzetből kivezető utat. Végül ezt mondtam:

— Önök házigazdák, mi vendégek vagyunk. Önök meghívót küldtek nekünk, mi pedig elfogadtuk a meghívást. Ha önök visszavonják meghívásukat, mi természetesen nem megyünk el.

Beszélgető partnereim arcára kiült a rémület.

— Mit mond? Visszavonni a meghívást?! — kiáltott fel a polgármester. — Nem, ez lehetetlen! A Shakespeare Club egész történetében ilyesmire még nem volt példa!

— Nos, ha önök nem tudják visszavonni a meghívást — válaszoltam —, mi sem tudjuk visszavonni beleegyező válaszunkat. Úgyhogy, várjanak minket Stratford on Avonban, április 23-án.

Néhány nappal később bekérettek a Foreign Office-ba. Minthogy a Külügyminisztérium és a szovjet politikai képviselet között, mint már korábban említettem, diplomáciai értelemben légüres tér volt, ez rendkívül meglepett. Nem emlékszem, ki fogadott, de nagyon jól emlékszem arra, hogy stratfordi látogatási szándékunkról volt szó. Íme, milyen jelentőséget tulajdonított a kormány ennek a kérdésnek!

Beszélgető társam azonnal ijesztgetni kezdett kellemetlen incidensek lehetőségével, körülbelül abban a szellemben, amiben a Shakespeare Club elnöke is. Különösen azt hangsúlyozta, hogy minden hasonló incidens csak még bonyolultabbá tehetné a két ország kapcsolatait. Körülbelül ugyanazzal az érvvel válaszoltam, amivel a klub elnökével folytatott eszmecserén is, a végén pedig hozzáfűztem:

— Teljesen bizonyos vagyok abban, hogy a brit kormány képes fenntartani a teljes rendet saját területén...

Itt egy pillanatra elhallgattam, majd kifejező pillantást vetve a beszélgető partnerre, így fejeztem be mondandómat:

— ... Természetesen, ha ezt óhajtja.

A minisztériumi tisztviselő kissé zavarban volt, és sietve biztosított, hogy minden szükséges intézkedést megtesznek.

Tájékoztattam Moszkvát a Foreign Office-ban lezajlott beszélgetésemről, és jóváhagyták magatartásomat.

Április közepén a történet kiszivárgott a sajtóba. Az újságok hasábjain vita kezdődött. A konzervatívok támogatták a Shakespeare Clubot, a liberálisok és munkáspártiak elítélték álláspontját. A politikai és a társadalmi körökben mindenféle hírek, pletykák keringtek. Mondogatták, hogy április 23-án Stratford on Avonban zavargások lesznek, hogy letépik a szovjet zászlót, hogy személyem ellen merényletet követnek el stb. A sajtó lármája teljesen váratlan eredménnyel járt kezdeményezői számára: a Shakespeare szülőhelyéhez közel levő Birmingham munkásai népes gyűlést hívtak össze, és azon elhatározták, hogy április 23-án elmennek Stratfordba megvédeni a szovjet zászlót és a szovjet küldöttséget bármiféle támadástól. Az ügy kezdett nagyon komoly fordulatot venni, és a Belügyminisztérium kénytelen volt meghozni a szükséges intézkedéseket: az ünnepség napjára el kellett küldeni Stratford on Avonba a Scotland Yard repülőosztagait.

Végül is eljött április 23-a. Előző este Jesukov, a politikai képviselet munkatársa elvitte Stratford on Avonba a hatalmas méretű szovjet lobogót, amelyet különlegesen finom, vörös selyemből külön erre az alkalomra készíttettünk. A zászlót összetekerten kellett felerősíteni árbocunk tetejére, és a kellő pillanatban elég volt meghúzni egy zsinórt, hogy kinyíljon. Jesukov magával vitte azt az ibolyából, orgonából, rózsából és glicíniából font szép koszorút is, amelyet küldöttségünknek Shakespeare sírján kellett elhelyeznie. A koszorún ez a felirat volt angolul: „A világ legnagyobb költőjének és irodalmi géniuszának a szeretet és a tisztelet jeléül a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének népeitől."

Április 23-án reggel útnak indult küldöttségünk. Négyen voltunk: én, feleségem: Agnyija Alekszandrovna Majszkaja, Nyikolaj Makszimovics Minszkij költő és Jazikov konzul. A Stratford on Avon-i pályaudvaron az odaérkezett diplomatákat a Shakespeare Club képviselői fogadták, gépkocsiba ültették, és a Fő térre vitték, ahol már álltak az árbocok a még kibontatlan zászlókkal. A fogadók különlegesen sokat serénykedtek a mi delegációnk körül, a lehető legszívélyesebbek és a lehető legfigyelmesebbek voltak.

Közben köztem és feleségem között rövid beszélgetés zajlott le, amelynek következményeit sem ő, sem én nem láthattuk előre. Feleségemnél volt egy kis bőrönd. Javasoltam, hogy hagyja a pályaudvaron a csomagmegőrzőben. Az asszony azonban nem akarta. Ekkor elvettem tőle a bőröndöt, és magam vittem.

A Shakespeare Club autója az ünnepség helyszínére vitt minket. Több mint 50 zászlórúd sorakozott egymás mellett a városka főterén. A mi árbocunk volt az utolsó a sorban, ott volt a Fő térhez csatlakozó piac szomszédságában. Több ezren szorongtak a tér két oldalán, a házak ablakából több százan figyeltek. Soha nem gyűlt össze még Stratfordban

ilyen tömeg, de sehol egy hangot se lehetett hallani. Ebben a dermedt csendben, amelyet legfeljebb a fényképezőgépek kattogása zavart meg, az ellenséges tekintetek pszichológiai tüzében vonult végig a Fő téren az egyik szervező kíséretében a szovjet delegáció, és megállt saját árbocánál.

Váratlanul egy asszony szaladt oda hozzánk, és vörös csokrot nyújtott át feleségemnek. Először azt hittük, hogy virágárus, feleségem még be is nyúlt pénzért retiküljébe. Az asszony azonban tiltakozó kézmozdulatot tett, és felkiáltott:

— Nem, nem! Ez ajándék önöknek a Shakespeare-kertből.

Szívünket meleg hullám járta át: úgy látszik, itt nem mindenki ellenségünk, vannak barátaink is.

Körülnéztünk. Sokan voltak a piacon, de ezek az emberek valahogy különböztek az összes többitől, más volt az öltözékük, az arckifejezésük és a magatartásuk is. Azután hirtelen ... a piacon levők integetni kezdtek nekünk, mosolyogtak, sapkájukat lengették. A szomszédos Birmingham munkásai voltak. Megtartották ígéretüket, eljöttek a Shakespeare-ünnepségre, hogy védjék a szovjet zászlót és a szovjet küldöttséget.

Pontosan 12 órakor megszólaltak a harsonák, ez volt a jel, hogy hivatalosan megkezdődött az ünnepség. Eljött a zászlófelvonás pillanata. Küldöttségünk Majszkaját bízta meg a feladattal. Megrántotta a zsinórt, és Stradford on Avon történetében, a megszámlálhatatlanul sok ünnepélyes Shakespeare-évforduló történetében először bomlott ki a hatalmas, sarló-kalapácsos vörös zászló, az akkor egyetlen szocialista állam lobogója, és büszkén lengett a könnyű szélben.

Abban a pillanatban felcsattant a taps: a birminghami munkások hallatták hangjukat.

A diplomáciai küldöttségek ezután felsorakoztak, és a város gazdáival együtt hosszú menetben vonultak megtekinteni Shakespeare szülőházát. Amikor mi elmentünk, a birminghami munkások gyűrűbe zárták zászlóárbocunkat, és őrséget álltak. A munkáscsoportok egész nap egymást váltogatva őrizték a szovjet lobogót a reakciós huligánok bármiféle támadásától.

A Shakespeare-házból a diplomaták menete a templomhoz vonult, ahol a nagy drámaíró sírja van. Útközben magunkhoz vettük az előző este ideszállított koszorút, és a sírnál átadtuk a templom gondozójának... Melville-nek, annak a bizonyos Melville-nek, akinek felesége irányította az egész szovjetellenes hadjáratot Stratford on Avonban. Melville átvette tőlünk a koszorút, és elhelyezte a síron, de a lelkész arca közben a kővé dermedt sárkány fejére emlékeztetett. Ezután az ünnepség valamennyi résztvevője nagy, hivatalos lunchön vett részt, amelyet a város gazdái a Tanácsházán rendeztek. Diplomaták, írók, művészek, zenészek, színészek vettek részt a fogadáson és Stratford on Avon notabilitásai. Összesen háromszázan-négyszázan lehettek. A lunch előtt figyelmeztettem az elnököt, hogy néhány szót kívánok szólni. Mikor befejeződött az étkezés, megkezdődtek a beszédek. Először egy angol szónok beszélt, majd a diplomaták kaptak szót. Rang szerint következtek szólásra: a nagykövet

előbb, mint a követ, a követ előbb, mint az ügyvivő, az ügyvivő előbb, mint a tanácsos és így tovább. Ültem és figyelemmel kísértem a diplomáciai szónokok sorát: már beszélt valamennyi jelenlevő nagykövet és követ, már szót kapott valamennyi ügyvivő (közéjük tartoztam én is), az elnök azonban még mindig nem szólította az én nevem. Nyilvánvalóan valami szovjetellenes intrika volt a háttérben. Cédulát küldtem az elnöknek: „Emlékeztetem, hogy szót kértem." Láttam, hogy a cédulát átadták az elnöknek, hogy elolvasta, hogy sebtében megvitatta azt szomszédaival, engem azonban mégsem szólított. Szót adtak a tanácsosoknak, majd az első titkárok kezdtek beszélni... Ekkor elküldtem a második cédulát: „Határozottan tiltakozom manővereik ellen, kérem, azonnal adjanak szót." Amikor ez a cédula eljutott az elnökhöz, az elnökségben újabb és a kézmozdulatokból ítélve láthatóan még hevesebb eszmecsere kezdődött, majd felállt az elnök, és olyan arccal, mintha csak dermesztő télben ugranék a jeges vízbe, kiejtette a nevem.

A teremben kitört a taps és ugyanakkor a füttykoncert. Úgy tűnt, hogy a közönség rokonszenvét tekintve, éppen fele-fele arányban oszlott meg. Megvártam, míg lecsillapodnak a kedélyek, és megkezdtem beszédemet. Arról szóltam, milyen népszerű Shakespeare a Szovjetunióban, milyen gyakran mutatják be darabjait színházainkban, és mennyire örülök, hogy lehetőségem van kifejezni népem szeretetét és tiszteletét a minden idők és népek nagy géniusza iránt.

Annak ellenére, hogy beszédem tartózkodó volt, tovább tartott a zaj, folytatódtak az ellenséges közbekiáltások. Időről időre kénytelen voltam megállni és kivárni, míg elülnek a szenvedélyek. Amikor befejeztem, a terem fele megint csak jóváhagyását fejezte ki, másik fele pedig fütyült és kiáltozott.

Lunch után odajött hozzánk a Shakespeare Club elnöke, és ajkán a legudvariasabb mosollyal megkérdezte, nem akarunk-e megismerkedni Stratford on Avonnak és környékének nevezetességeivel, nem akarjuk-e megtekinteni egyebek között a híres Kenilworth kastély romjait, azét a kastélyét, amelyet Walter Scott megénekelt egyik regényében. Beleegyeztünk. Gépkocsit adtak, és elindultunk. Egy idegenvezető kísért és egy középkorú férfi, aki a sofőr mellett foglalt helyet (később kiderült, hogy a helyi rendőrség parancsnoka volt).

Körülbelül egy órán át gyönyörködtünk ennek az angol vidéknek csodás tájaiban, megnéztük Kenilworth-ot, majd egy eldugott kis vasútállomásra érkeztünk. Itt a sofőr mellett ülő férfi megszólalt:

— Ez az állomás a Stratford—London vasútvonalon van, de 15 mérfölddel közelebb Londonhoz. Önöknek kényelmesebb lesz itt felszállni a vonatra, ami néhány perc múlva megérkezik. Ha úgy gondolnák, hogy visszatérnek Stratfordba, erről a vonatról lemaradnak, a következőre pedig néhány órát kellene várniok... Nem tudom, érdemes-e?

Nyomban megértettük: a város gazdái, úgy látszik, féltek, hogy elutazásunkkor a stratfordi pályaudvaron tüntethetnek, ezért úgy döntöttek, hogy más, kevésbé veszélyes állomásról küldenek vissza Londonba.

Küldöttségünk azonban nem tiltakozott. A lényeg, amiért Stratford on Avonba utaztunk, már mögöttünk volt, annak pedig, hogy milyen állomásról térünk haza, nem volt komoly jelentősége.

Az állomás peronján már árulták az esti birminghami újságokat. Ezekben részletesen, sőt fényképekkel számoltak be a stratfordi ünnepségekről. Jelentős helyet szenteltek a szovjet küldöttségnek és a szovjet zászlónak. Az egyik újságban a következő bekezdésre bukkantam:

„A szovjetek képviselője, Mr. Majszkij, az ünnepségen mindvégig úgy nézett ki és viselkedett, mint a legátlagosabb békés polgár, noha bizonyos kétségeket váltott ki az a kis bőrönd, amelyet egész idő alatt kezében szorongatott. Sokan arra gondoltak, hogy a bőröndben bombák vannak."

Hangosan felnevettünk.

...A jég megtört. Azóta a szovjet lobogót minden nehézség és bonyodalom nélkül rendszeresen felvonják Stratford on Avonban április 23-án.

Az általános sztrájk és a szénbányászok harca

London utcáin

Amikor ezt a fejezetet írtam az általános sztrájkról, felhasználtam az arról készült részletes jelentésemet, amelyet nyomban a sztrájk után írtam a Szovjet Szakszervezetek Központi Szövetsége részére. A beszámolót 1926 végén a Szakszervezeti Kiadó ezzel a címmel adta ki: M. James: Az angol szénbányászok általános sztrájkja és harca.

A hatalmas városóriást elborító könnyű, szürke ködből időnként előbukkan a sápadtsárga, vérszegénynek tűnő nap. A pontos körvonalak elmosódnak, a hangos hangok elhalnak, az élesek eltompulnak... Igen, ez London, de ma milyen furcsa és szokatlan!

Az utcákon nagy a forgalom. De hol vannak a sárga-piros emeletes villamosok? Ma nincsenek, ma sztrájkolnak. Hol vannak a vörös omnibuszok, amelyek máskor hatalmas, gyors lábú bogarak módjára ezrével szaladgálnak a főváros főútvonalain, tömve utasokkal? Omnibuszok sincsenek, mert ma az omnibuszok is sztrájkolnak. Hol van a rengeteg taxi, amely tucatjával álldogált szinte minden utcasarkon? Taxik sincsenek, mert azok is csatlakoztak a sztrájkhoz.

Előttünk az agyonfüstölt vasúti híd, amely sötét fantomként függ az utca felett. Máskor kétpercenként haladnak át rajta az utasokkal tömött vonatok. Ma csendbe és hallgatásba burkolózik a híd, mert a vasutak is sztrájkolnak. Két háztömbbel odébb a tube (metró) állomása. Micsoda emberáradat van itt közönséges munkanapokon! Most pedig itt is csend és némaság honol, mert a tube is csatlakozott a sztrájkhoz.

És mégis, az utcán nagy a a forgalom, csakhogy ennek a forgalomnak egészen új, szokatlan az arca.

A járdákon tekeregve kúszik a kövér fekete kígyó: ezer, tízezer, százezer gyalogos, életemben még nem láttam ehhez hasonlót! — mintha csak méregetnék London végtelen térségeit. Az úttesten kerékpárok rohannak — meg nem mondanám még hozzávetőlegesen sem, mennyien —, kerékpárok, kerékpárok... Megszámlálhatatlan mennyiségben! Ott kavarognak most a hétmilliós főváros zajában és forgatagában, nekimennek az autóknak és kocsiknak, elesnek, gyakran összetörnek. A legfontosabb az utcákon ma mégsem a kerékpár, hanem az autó. Mennyi van belőlük, mennyi! ... Korábban is tudtam, hogy Angliában 1926-ban több mint 600 000 magánautó van, többségük Londonban, de még soha el nem képzeltem, mit jelent ez a gyakorlatban. Amikor végül néhány sötét és görbe mellékutcán át kijutottam az Oxford Streetre, a következő kép tárult elém: ezt a széles utcát, amely sok kilométer hosszan húzódik át London szívén, szinte szó szerinti értelemben csordultig elárasztották az autók, amelyek négy végtelen sorban hömpölyögtek. Különböző színű, különböző alakú és méretű mozgó gépkocsik sziget nélküli tengere hullámzott lassan a gumikerekeken a City felé. Az autók ezrein pedig felirat: „Ha akarja, hogy elvigyem, kiáltson." Ilyen a burzsoázia osztályszolidaritása, szemben a proletariátus osztályszolidaritásával.

Lassan átverekszem magamat a tömegen. Két forgalmas utca sarkán teli torokból kiabál a rikkancs, az emberek valósággal kitépik kezéből a furcsa papírdarabokat. A nyomdászok — akárcsak a többi munkás — sztrájkolnak, és a hatalmas londoni újságok szerkesztőségeinek csak nagy nehézségek árán sikerült kiadni rövid bulletineket, amelyeket néha nem is nyomtatnak, hanem csak sokszorosítanak. Keményen meg kell dolgozni a könyökömmel, míg végül is sikerül szereznem az újságárustól néhány „sajtóterméket" az általános sztrájk korából. A *Daily Mail*, amely naponta kétmilliós példányban jelenik meg, most kis röpcédula, egyik oldalán sokszorosított szöveg; a híres *Times*, amelynek egy-egy rendes száma húsz hatalmas oldal, most mindössze négy oldalon jelenik meg, ennek is több mint a felén régi hirdetések vannak. A *Daily Mirror*, a nyárspolgárok és háziasszonyok lapja, a sok képpel tarkított 16 oldal helyett most egy kis sokszorosított röpcédula, egyetlen illusztráció nélkül.

De hagyjuk a belvárost, látogassuk meg a külvárosokat! Itt másmilyen kép fogad.

Az utcákon sokezres tömeg feketéllik. Ezek a sztrájkolók. Tíz- és százezer munkás, mellén keresztbe font karral. Ők azok, akik mára megállították a gazdasági élet normális vérkeringését. Órákon át állnak... Mire várnak? Várják az omnibuszokat és villamosokat, amelyeket a sztrájktörők vezetnek. Ebből az emberfajtából most akad bőven Londonban és egész Angliában. Az osztályharc azonban állandóan változtatja formáit, és 1926 sztrájktörője alig hasonlít a korábbi idők sztrájktörőjére. A múlt sztrájktörői többségükben ugyanolyan munkások voltak, csak felvilá-

gosulatlanok, megfélemlítettek, akik öntudatlanságuknál fogva kicsinyes érdekből elárulták osztályuk szolidaritását. Páriák voltak, akik igyekeztek úgy végigmenni az utcán, hogy senki se vegye észre őket. 1926 sztrájktörője egészen másfajta lény. A sztrájktörők többsége most nem munkás, hanem boltos, diák, ügyvéd, bankár, tisztviselő, földbirtokos. Öntudatos ember, csakhogy öntudatosan ellensége a proletariátusnak. Nem szegi meg a osztályszolidaritást, éppen ellenkezőleg, „hősnek" érzi magát, aki önfeláldozóan szolgálja saját osztályát. Ez a sztrájktörő sehová sem bújik el, hanem emelt fővel jár mindenütt. Ilyen sztrájktörők indultak ma útnak néhány autóbusszal és villamossal, hogy teljesítsék „polgári kötelességüket".

A munkások tömege idegeskedik és vár. Hirtelen feltűnik a távolban az első omnibusz. Mögötte libasorban a második és a harmadik. Az omnibuszok lassan, szinte kedvetlenül haladnak előre. Utasuk alig van. Elöl sofőrként jól varrott sportöltönyben ifjoncok. Alighanem diákok, Oxfordból és Cambridge-ből. Ennek a két arisztokratikus egyetemnek tanulói kivétel nélkül „önkéntesnek" jelentkeztek. A hátsó peronokon ugyanilyen kalauzok, új, vízhatlan kabátokban és elegáns keménykalapban.

A tömegen hirtelen valami kivehetetlen moraj fut végig. Mintha csak egy hatalmas, sokfejű szörnyeteg hallatná első, még tartózkodó üvöltését. Kéttucatnyi rendőr az utca közepén erejét megfeszítve próbálja visszaszorítani a tömeget a járdákra, hogy megtisztítsa az utat az omnibuszok elől. Hiábavaló próbálkozás. A tömeg, akár a tenger. Szétszakítja és félresöpri a rendőrök láncát, elönti az egész utcát. Az omnibuszok megállnak. Egy 15 év körüli kisfiú hirtelen követ kap fel az utcáról. Még egy pillanat és: — Bumm!

Az omnibusz üvegablaka szilánkokra hullik. Ez mintha csak jeladás lenne. A tömeg idulatra gerjed. Fiatal gyerekek, kamaszok csoportokban rohannak az omnibuszokhoz, körbefogják azokat, beszállnak, felszaladnak a tetőre, lerángatják a sofőröket és a kalauzokat, kiszórják az utcára a kannákat a tartalék benzinnel. Mindezt egységesen, gyorsan és vidáman csinálják. A néhány utas pillanatok alatt eltűnik a tömegben. A körbenállók zajongnak, kiabálnak, biztatják a fiatalokat, és szidalmazzák az „önkénteseket". Még egy perc, és az omnibuszok üresek, mozdulatlanok, holtan és feleslegesen állnak a hullámzó embertenger közepén. Valaki kiabál:

— Döntsd föl, fordítsd fel!

— Döntsd föl, döntsd föl! — veszi át a biztatást a tömeg.

Több száz kar nyúlt az omnibuszok felé. A fiúk kőzáport zúdítanak rá. A darabokra töredező üvegtáblák csörömpölését felváltja a sztrájkolók kiáltozása. Lám, az egyik omnibusz máris furcsán megingott, és hirtelen jobb oldalára fordulva, hatalmas robajjal zuhan az úttestre.

— Hurrá! — zúgja a tömeg.

— Döntsd a többit!

Az előző sorsára jut a többi omnibusz is. A kamaszok kacagva, fütyö-

részve másznak fel a ledöntött ellenségekre, táncolnak rajtuk és ... belebele potyognak. Hirtelen valaki elkiáltja magát:

— Gyújtsuk fel az omnibuszokat!

— Gyújtsd fel! Gyújtsd fel! — visszhangozza a tömeg.

Valahonnan szalma kerül elő. Még egy pillanat, és sűrű füstfelhő borítja be a ledöntött gépezeteket. Fellobban a láng. Recsegve, sziszegve fut végig a piros karosszériákon, a puha üléseken, a fapadlón. Ebben a pillanatban kiáltások hangzanak:

— Rendőrség! Rendőrség!

Valóban, jobbról a mellékutcából teljes vágtában rohan a tömeg felé egy lovasrendőr-osztag. Mélyen beékelődnek a fekete embertömegbe, szorítják, nyomják, tapossák az embereket, minden irányba szétkergetik. A tömeg oszlani kezd. Egyes munkáscsoportok verekedésbe kezdenek a rendőrökkel. Még néhány perc, és az utcát megtisztították a sztrájkolóktól. A járdákon sebesültek hevernek. Az „önkéntesek" valahová eltűntek, az úttesten tábortűzként tovább égnek a felborított omnibuszok...

Tovább, tovább... A híres londoni dokkban vagyunk. Itt ma megfeszített munka folyik: az „önkéntesek" a rendőrség és a katonaság védelme alatt élelmiszert raknak ki a hajókból... Kinyílnak a hatalmas vaskapuk. A katonák és a rendőrök a hosszú utca minden oldalán sorfalat állnak, különös külsejű karaván érkezik: elöl félelmetesen gördül két új páncélkocsi, mögöttük ládákkal és zsákokkal megrakott teherautók hosszú sora; a zsákokon harcias ábrázatú rohamsisakos katonák ülnek puskával a kezükben; minden tizedik teherautó mögött ismét két új páncélautó. Ez a félelmetes trén lassan halad végig a főváros utcáin, hogy szemléletesen tanúsítsa mindenkinek, milyen nehéz helyzetbe került a kormány.

Közben odafenn a magasban a ködös, szürke londoni égen szüntelenül zúgnak-búgnak az óriási acélmadarak. Különös szeretettel köröznek a repülőgépek a főváros munkásnegyedei fölött: feladatuk, hogy megfélemlítsék a „belső ellenséget", vagyis a sztrájkolókat.

Az általános sztrájk gyökerei

Mi váltotta ki az általános sztrájkot?

Anglia ugyan győztesként került ki az első világháborúból, gazdaságilag azonban meggyöngült. A háború befejezését követő első két esztendőben ezt feledtette az átmeneti nagy konjunktúra, amelyet a háborús években végbement pusztítások helyreállítása és a veszteségek pótlása váltott ki. 1920 végétől azonban már minden gazdasági mutató szemmel láthatóan tanúsította, hogy az angol nemzetgazdaságban beköszöntött a hosszan tartó depresszió, ami annak eredménye volt, hogy nőtt az Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország és más országok versenyképessége — azoknak az államoknak a versenyképessége, ahol a háború következtében jelentősen megnőtt az ipari termelés.

A depressziótól leginkább az ország nemzetgazdaságának egyik legfontosabb ágazata, a szénbányászat szenvedett. 1913-ban 270 millió tonna szenet bányásztak, 1925-ben azonban csak 244 millió tonnát, vagyis majdnem 10%-kal kevesebbet. A legnagyobb veszteséget az okozta, hogy csökkent a szénkivitel Németországba, Oroszországba, Olaszországba, Skandináviába, Egyiptomba és más országokba, és minden jel arra mutatott, hogy a veszteség, a kivitel csökkenése tartós jelenség lesz. Miként lehetett pótolni a szénbányászat veszteségeit? Kétféleképpen: vagy úgy, hogy állami kezelésbe veszik és korszerűsítik a szénbányászatot, hiszen a bányák túlnyomó többsége kis, gazdaságtalan cégek tulajdonában volt; vagy úgy, hogy fokozzák a munkaerő kizsákmányolását. Az első módszert a szakszervezetek mindenekelőtt a bányászszövetség javasolta, a másikhoz a bányatulajdonosok ragaszkodtak. A két elképzelés közötti harc, amely a két osztály érdekeinek harcát tükrözte, elkerülhetetlen volt, és ez jellemezte az első világháborút követő első hét esztendőt (1919—1926).

Nem tudom itt leírni részletesen ennek a harcnak valamennyi viszontagságát, csupán megjegyzem, hogy öt esztendőn át kipróbálták az angol „szociálpolitika" hatalmas fegyvertárának valamennyi szokásos eszközét: tárgyalások a bányászok és a bányatulajdonosok között, a kormány beavatkozása, királyi bizottság kijelölése a konfliktus rendezésére, bányászsztrájk, a gyökeres megoldás időleges halogatása, kompromisszumkeresés; az éles probléma azonban éles probléma maradt, megmérgezte az ország egész gazdasági és politikai légkörét.

Angliába érkezésemkor a következő volt a helyzet: A régi dilemma — a szénbányászat átszervezése vagy a bányászok kizsákmányolásának fokozása — rendkívül kiéleződött. 1925. június 30-án a bányatulajdonosok szövetsége hivatalosan közölte határozatát, hogy július 31-ével felmondja az 1924. június 18-án kötött és érvényben levő kollektív szerződést, és azt újjal váltja fel, amely előírja a fizetések csökkentését, a bányakörzetektől függően 13—47%-kal. A szakszervezeti főtanács határozottan támogatta a bányászokat, akik visszautasították a munkaadók javaslatának megvitatását, és elvtársi segítséget ígért „teljesen és minden fenntartás nélkül" a bányatulajdonosok szövetségével vívott harcban.

Július 24-én rendkívüli kongresszust tartottak a szakszervezetek, és az teljes támogatást ígért a bányászok harcához. A kongresszus után a bányászszövetség titkára, Arthur Cook nyomban távirati utasítást küldött a helyi szervezeteknek: a munkaadók új feltételeit ne fogadják el, és ha július 31-ig nem jön létre megegyezés a felek között, augusztus 1-től szüntessék be a munkát. A bányászok röviden a következő népszerű jelszóban fogalmazták meg álláspontjukat: „Not a penny of the pay, not a second on the day" („munkabérből pennyt sem, munkanaphoz percet sem").

Július 30-án reggel a bányatulajdonosok és a bányászok tárgyalásai végleg zsákutcába jutottak. Ugyanazon a napon a főtanács határozatot tett közzé, amelyben az egész szakszervezeti mozgalom támogatását ígérte a szénbányászoknak; valamennyi szakszervezet vezetésének rendkívüli ér-

tekezlete egyhangúlag és általános lelkesedéssel határozta el, hogy nem hagyja bajban a bányászokat, a szállítómunkások és a vasutasok szövetsége pedig úgy döntött, hogy július 31-e után beszünteti a szén kirakását és szállítását.

A helyzet az országban rendkívül feszültté vált. A kormány elvesztette önuralmát. Korábban el sem tudta képzelni hasonló helyzet kialakulását, és nem volt rá felkészülve. Ilyen körülmények közepette a kormány — hiszen a „keményfejű" konzervatívok gyülekezete volt — ravasz cselhez folyamodott, elhatározta, hogy ideiglenesen visszavonul, hogy azután még vadabbul támadhasson. A kormány tagjai között — akkori kifejezéssel élve — néhány „szélsőséges" volt (Churchill, Birkenhead, J. Hicks és mások), a fő kérdésekben ők csinálták a politikát, és ők irányították most a proletariátus ellen vívott harcot. Azt beszélték, hogy a „szélsőségesek" szerint jól „meg kell leckéztetni" a munkásokat, és nem szabad visszariadni „kisebb érvágástól" sem. Baldwin a megalkuvó szerepét játszotta, akire határozott pillanatokban szükség van, hogy enyhítsék a helyzet súlyosságát, és megtévesszék a közvéleményt. Lényegében Baldwin és Churchill ugyanannak a politikai éremnek két oldala volt.

Július 31-én este, néhány órával a tömeges bányászelbocsátás kezdete előtt, a miniszterelnök közölte a kormány határozatát: a bányászat 9 hónapra olyan összegű állami támogatást kap, ami lehetővé teszi, hogy a korábbi bérszínvonal megtartása mellett bizonyos minimális profitot biztosítsanak a bányatulajdonosoknak, ezzel egyidejűleg új királyi bizottságot neveznek ki, amelynek alaposan tanulmányoznia kell a szénválság okait, hogy azután kijelölje leküzdésének lehetséges módozatait.

Előkészület

Így hát a munka és a tőke döntő ütközetét 9 hónappal elhalasztották (1925. augusztus 1-ről 1926. május 1-re), és úgy tűnik, mindkét félnek a lehető legjobban fel kellett volna használnia ezt az időt, hogy felkészüljön rá. De mi történt a valóságban?

A tőkések tábora azonnal munkához látott. Első lépése — mint már említettük — az volt, hogy kinevezte a királyi bizottságot a szénválság okainak felderítésére és a válság leküzdését szolgáló intézkedések kidolgozására. A kormánynak ez a határozata látszatra pártatlan és teljesen ésszerű volt, a valóságban azonban ezt csapdának szánták a munkásosztály számára. Rendkívül sok függött a bizottság összetételétől. Baldwin úgy nyilatkozott, hogy a bizottságot nem a két fél képviselőiből, hanem úgynevezett semleges személyekből állítja össze. Ennek megfelelően négytagú bizottságot jelöltek ki: elnöke Herbert Samuel, a liberálisok jeles vezetője, aki a múltban nem egy koalíciós kormányban viselt miniszteri tisztséget, és akit sokszoros családi szál fűzött a City legnagyobb tőkés vállalataihoz. Tagja lett a bizottságnak Herbert Lawrence nyugalmazott tábornok és kereskedelmi nagyvállalkozó, Kenneth Lee, egy kisebb bank

tulajdonosa és végül William Beweridge, a tekintélyes liberális közgazdász, a londoni közgazdaságtudományi iskola igazgatója. Ezek az emberek kivétel nélkül távol álltak a proletariátustól, és Baldwinnak nem kellett semmiféle kellemetlen meglepetéstől tartania részükről. Ugyanakkor egy ilyen összetételű királyi bizottság határozatainak elkerülhetetlenül nagy hatást kellett gyakorolniok a brit közvélemény széles köreire, vagyis szilárdítaniok kellett az uralkodó, és gyengíteniük a munkásosztály helyzetét.

A továbbiakban, közvetlenül az 1925-ös júliusi eseményeket követően Lord Harding a belügyminiszternek, Hicksnek az áldásával különleges sztrájktörő szervezetet alapított, az „O. M. S."-t[8], amelynek az volt a feladata, hogy biztosítsa a sztrájk idején London ellátását a legfontosabb élelmiszerekkel. November végén a kormány kidolgozta a harci terveket általános sztrájk esetére. Kiválasztották azokat a személyeket is, akik szükség esetén elfoglalhatták a legfontosabb tisztségeket a sztrájk elleni harc óriási gépezetében. Ennek a gondos előrelátásnak eredményei rendkívül világosan megmutatkoztak később, amikor valóban megkezdődött az általános sztrájk.

Alig hangzott el a királyi proklamáció, amely kihirdette a rendkívüli állapotot az országban, azonnal harci készültségbe helyezték a hadsereget, a rendőrséget, a haditengerészetet és a légiflottát. „Önkéntes mozgósítás" formájában több mint félmillió „önkéntes"-t hívtak be, hogy rendőri, adminisztratív és gazdasági feladatokat lásson el; a bírói apparátus Angliában szokatlan határozottsággal nyomban működni kezdett. Az ország helyzetéről és a sztrájk alakulásáról szóló információk terjesztése gyakorlatilag csaknem teljesen a kormány monopóliuma lett, elsősorban az akkor még kezdeteit élő rádió útján. Minden, határozottan minden azt bizonyította, hogy a tőkés tábor jól kihasználta a rendelkezésre álló kilenc hónapot: a sztrájk teljes harci készültségben találta, ami mögött hatalmas szervező munka rejlett. És alighanem az volt a legfontosabb, hogy a burzsoá tábornak akkor tekintélyes vezérkara volt. A kormányra gondolok, amely tudatosan vállalta az éles konfliktust a proletariátussal, hogy „kioktassa a háború utáni években elbizakodott" munkásokat, és ismét visszategye őket arra a helyre, amelyen a háború előtt voltak.

Egészen más volt a helyzet a proletariátus táborában. A legnagyobb baj az volt, hogy itt hiányzott az erős, energikus és a helyzetet jól megértő vezérkar. Formálisan ilyen lett volna a szakszervezeti főtanács, amely azonban tagjainak képességei miatt alkalmatlan volt arra, hogy ilyen szerepet hatásosan eljátsszon. Olyan történelmi okok egész sorának következtében, amelyeket itt nem tudok részletezni, az angol proletariátus általában, de kiváltképpen annak szakszervezeti és politikai vezetői a megelőző 75 éven át a reformizmus uszályában haladtak. A forradalmi eszmék és törekvések idegenek voltak tőlük. Képesek voltak energikusan harcolni olyan mindennapos követelésekért, mint a munkabér, a rövidebb munkanap, a parlamenti választójog kiterjesztése, de sohasem tűztek ki olyan feladatot maguk elé, hogy meredek és határozott cselekedetekkel

gyökeresen átalakítsák a tőkés társadalmat. Kivételek voltak, de az 1884-ben megalakult Szociáldemokrata Szövetséghez hasonló néhány csoportosulásnál messzebb nem jutottak. Ilyen körülmények közepette a brit munkásmozgalom fő erőit — a szakszervezeteket és a Munkáspártot — teljesen áthatották az alkotmányos illúziók, hittek a parlament mindenhatóságában, és a burzsoáziával vívott harcban csak „törvényes" módszereket tartottak lehetségeseknek. Ebből következtek a proletariátus vezérkarának fő gyöngeségei ebben a feszült pillanatban.

Az 1925-ös júliusi győzelem megrészegítette a főtanács tagjait. Harmincketten voltak, a termelés legfontosabb ágazatait képviselték, és durva sematizmussal három csoportba lehetett sorolni őket: nyolc baloldali, nyolc jobboldali és tizenhat centrista.

A politikai és a gazdasági konjunktúra ingadozásaitól függően a centrum hol a baloldaliak, hol a jobboldaliak felé hajlott, emiatt magatartásának és határozatainak vonala eléggé cikcakkos volt. Természetesen a „baloldali", „jobboldali", „centrista" kifejezést angol módra kell értelmezni, és a „baloldali" Hickset vagy Ben Tilletet semmiképpen sem szabad valamiféle „ösztönös" forradalmárnak elképzelni.

Az első dolog, ami engem különösképpen meglepett, amikor megismerkedtem az akkori idők szakszervezeti vezetőivel, a rendkívüli széplelkűségük volt. Nemcsak örültek az épp hogy kivívott győzelemnek — ez természetes volt —, de mélységesen hittek is abban, hogy ez tovább is így lesz; nekem még nem volt akkor elég politikai tapasztalatom, mégis úgy tűnt, hogy szakszervezeti barátaim beszélgetéseiben, gondolatmenetében gyakran valamiféle ábrándozás bukkan fel.

Mindaddig, amíg Samuel bizottsága ülésezett, a főtanács passzívan várta a tanácskozás eredményét. Jóformán sem propagandát, sem szervező munkát, sem pedig pénzügyi tevékenységet nem folytattak, hogy felkészítsék a szakszervezeti mozgalmat az általános harcra, ha az elkerülhetetlenné válik. Ez igazi *manyilovizmus* volt, angol talajon. (Az oroszok az ábrándozást, a megalapozatlan tervezgetést nevezik így, Gogol *Holt lelkek* című művének egyik alakjáról.)

Végül 1926. március 6-án Samuel bizottsága befejezte munkáját. Következtetéseiből — mint azt várni lehetett — semmi jó sem ígérkezett a bányászoknak. Ezek a döntések lényegükben a következők voltak:

1. A bányák államosítása 100 millió font váltságdíjért.
2. A kis szénbányák egyesítése nagyobb termelőegységekbe, de kizárólag önkéntes alapon.
3. A 7 órás munkanap fenntartása.
4. A munkások kötelező részesedése a vállalat profitjából.
5. Bérpótlék a családos munkásoknak, az agglegények rovására.
6. Rendszeres évi fizetett szabadság bevezetése a szénbányászoknak (időtartamát nem tüntették fel), de csak az ipar helyzetének jelentős megjavítása után.
7. Az érvényben levő fizetések felülvizsgálata (amit a gyakorlatban úgy értelmeztek, hogy a bérek 10%-os csökkentése).

8. A nemzeti kollektív szerződés elvének megőrzése, annak fokozottabb alkalmazásával az egyes területek szükségleteihez és igényeihez.

Ha a Samuel-bizottság következtetéseit lefordítjuk egyszerűbb nyelvre, azok kétségkívül visszalépést jelentettek az évekkel korábban létrehozott és tevékenykedett bizottsághoz képest, és rontották (mindenekelőtt a bérkérdésben) az 1925-ös helyzetet.

Úgy tűnt, hogy most, amikor már csak hét hét volt hátra a bányaiparnak nyújtott állami támogatás lejártáig, a főtanács végre mozgásba lendült. Világossá vált, hogy harcra kerül sor, csatára a bányászok, sőt az egész brit munkásosztály ügyéért. Fel kellett készülni erre. Ki kellett dolgozni a részletes cselekvési tervet, mozgósítani kellett a proletariátus figyelmét és energiáját a várható összecsapásra az osztályellenséggel, készenlétbe kellett helyezni a szakszervezeti mozgalom anyagi és szervezeti forrásait, biztosítani kellett más országok szakszervezeti mozgalmainak és a Szakszervezeti Internacionáléknak a támogatását.

Mi történt azonban a valóságban? A valóságban a főtanács, mintha csak Baldwin hipnotizálta volna, továbbra is megőrizte érthetetlen nyugalmát.

Aznap, amikor kiadták a Samuel-bizottság jelentését, a miniszterelnök magához kérette a bányászok és a bányatulajdonosok képviselőit, és a következő tanácsot adta nekik: „Tanulmányozzák a jelentést, és hallgassanak. Ne szóljanak egyetlen szót sem. Kerüljék el, hogy akár egyetlen elhamarkodott következtetés megnehezítse a megbékélést." Noha teljesen világos volt, hogy a bányászok nem fogadhatják el a Samuel-bizottság javaslatait, a munkás fél (vagyis a bányászok és a mögöttük álló főtanács) különös módon megfogadta Baldwin tanácsát: a következő két hétben végig hallgatott. Hallgattak a bányatulajdonosok, és hallgatott a kormány is.

Március 24-én, amikor az állami támogatás határidejének lejártáig már csak 5 hét volt hátra, Baldwin ismét magához kérette a két fél képviselőit, és kijelentette nekik: „A kormánynak sok minden nem tetszik a bizottság javaslatából, de ha mindkét fél teljes egészében elfogadja a bizottság jelentését, a kormány, hogy ne bontsa meg a közös megegyezést, szintén kész egészében lenyelni a Samuel-programot."

Mit válaszoltak a felek képviselői Baldwinnak?

A bányatulajdonosok azt mondták: „Igaz, hogy a jelentésből nekünk sok minden nem tetszik, de készek vagyunk elfogadni, mindössze egyetlen feltételünk van, az, hogy először végrehajtjuk a bércsökkentést, és csak azután vitatjuk meg részletesen az ipar átszervezését."

A bányászok így feleltek: „Sok minden nekünk sem tetszik a jelentésben, de készek vagyunk megvitatni, azzal a feltétellel, hogy először hajtsák végre az ipar átszervezését, és azután — ha arra szükség van — vegyük elő a bérkérdéseket; meg kell azonban határozottan mondanunk, hogy semmiféle munkabércsökkentést nem szándékozunk elfogadni."

A felek beállítottságából, hangulatából teljesen nyilvánvalóan észre lehetett venni, hogy a kormány energikus közvetítése nélkül semmiféle

kompromisszumot nem lehet kötni. Csakhogy éppen ez volt az, ami nem is szerepelt a kormány elgondolásaiban. Jicks, Churchill, Birkenhead és más „szélsőségesek" egyáltalán nem akartak békét. Éppen ellenkezőleg: az éles összecsapás lehetőségét keresték, mert az volt a szándékuk, hogy „móresre tanítják" a proletariátust. Ezért a kormány majdnem egy egész hónapig nem avatkozott be az események menetébe, Baldwin pedig félrevezetésként szemforgató, mézesmázos beszédeket mondott a megbékélésről, a munkaadók és a munkások kölcsönös megértéséről. A szemben álló feleknek azok a kísérletei, hogy maguk állapodjanak meg valamiféle kompromisszumban, kudarccal zárultak. Ekkor a bányatulajdonosok a bányászszövetséget megkerülve, azt javasolták a szénbányászoknak, hogy kezdjenek tárgyalásokat az új kollektív szerződésekről területenként. Ez csak tovább élezte a két fél viszonyát. Április 16-án a bányatulajdonosok közölték, hogy valamennyi munkaszerződés április 30-a után érvényét veszti. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy május 1-től megkezdődik 700 000 bányász tömeges elbocsátása.

A kormány csak most mozdult meg, mikor az állami támogatás lejártáig már csupán két hét volt hátra, de hogyan?! Baldwin miután még egy hetet üres beszélgetésekre fecsérelt a felekkel arról, hogy milyen módszerrel kössék meg a kollektív szerződést, április 26-án magához kérette a főtanácsot, és kétségbeesett arccal kérte a szakszervezeti mozgalom vezető testületét, hogy avatkozzék be az események menetébe, minthogy ő képtelen bármit is tenni a konfliktus békés rendezésére. A miniszterelnök elgondolása roppant egyszerű volt: felhasználni a főtanács tekintélyét arra, hogy a bányászokat a bányatulajdonosoknak teendő engedményekre késztesse. A főtanácsnak tehát az a szerep jutott, hogy bunkó legyen a kormány kezében, amellyel alázatosságra kényszeríti a szénbányászokat. A főtanács pedig lesüllyedt erre a szerepre!

De hogyan is lehetett volna másként? A főtanács semmiféle előkészületet — sem pszichológiait, sem anyagit — nem tett arra, hogy megküzdjön a tőkével. A viharos események pedig feltartóztathatatlanul mind közelebb és közelebb kerültek. Most már nem hónapokról vagy hetekről, hanem csak napokról, esetleg órákról volt szó. A főtanács tagjai csapdában érezték magukat, amelyből nem tudták, hogyan lehet kijutni.

Lansbury ezekben a napokban azt mondta nekem:

— A főtanács csakis a békére gondol... Elvben és gyakorlatban is szüntelenül arra figyelmeztet, hogy ellenzi az általános sztrájkot.

Ilyen körülmények közepette kezdődött meg „a főtanács beavatkozása" az események menetébe Lényegében ez arra korlátozódott, hogy megkövetelték a bányászoktól: tegyenek engedményeket a munkaadóknak. A hangadó most Jimmy Thomas, azoknak az időknek legnagyobb szakszervezeti vezetője, a vasutasszövetség teljhatalmú „gazdája" volt. Minthogy Thomas rendkívül fontos szerepet játszott az 1926-os általános sztrájkban, személyével érdemes kicsit részletesebben foglalkozni.

Thomas, aki nemzetiségét tekintve walesi volt, rendkívül okos, energikus, szokatlanul ügyes, de velejéig megvesztegethető személy volt. A múlt-

ban jelentős érdemeket szerzett azzal, hogy sikerült kiharcolnia a szövetség tagjainak béremelését, de minél magasabbra jutott a szakszervezeti ranglétrán, annál gyorsabbá vált belső bomlásának folyamata. A kapitalista világ ezt jól bevált eszközeivel érte el. Az „ajándékokkal" kezdődött, amelyeket Thomasnak megfelelő alkalmakkor a vasúttársaságok adtak; folytatódott a tőzsdejátékkal, amelyhez Thomas vállalkozó barátaitól „hasznos tanácsokat" kapott; a továbbiakban Thomas kezébe jelentős pénzösszegek kerültek; majd Thomas maga is nagyon gazdag ember lett. Mindez nem maradhatott hatástalan lelkületére és életmódjára. Thomas nevéhez fűződött a „fekete péntek": 1921. április 15-e, amikor a bányászok, a szállítómunkások és a vasutasok megállapodása alapján általános sztrájknak kellett volna kezdődnie, Thomas azonban az utolsó pillanatban szavát szegte, megakadályozta a közös fellépést, és ezzel vereségre kárhoztatta a bányászokat. Mégis, mindennek ellenére, Thomas — ügyessége és művészkedése révén — be tudta csapni szövetségének tagjait, és a 20-as évek közepére nemcsak kiváló szakszervezeti vezetői tekintélyét sikerült megőriznie, hanem jelentős helyet biztosított magának a Munkáspártban is. A gyarmati ügyek minisztere lett MacDonald első munkáspárti kormányában, majd ezt követően hirdetni kezdte, hogy a Munkáspárt jobbszárnyának, a liberálisoknak és a baloldali konzervatívoknak egyetlen nagy koalícióban kell tömörülniök, amely hivatott a brit birodalom kormányzására.

Nos, ilyen ember állt a vasutasok élén, ilyen felelősségteljes pillanatban! Thomasnak első perctől nem tetszett a bányászok támogatására indítandó „szolidaritási sztrájk" gondolata, és ellene agitált szövetségében. A főtanács ülésein a bányászok felé fordulva ezt kiáltozta: „Nem akarjuk másoknak kikaparni a gesztenyét a tűzből!" A főtanács és a Bányászszövetség együttes ülésein viharos jelenetekre került sor, amelyekről a bányászok titkára, Arthur Cook nem sokkal a sztrájk befejezése után így írt:

„Ijesztgettek engem a munkavállalók. 1920-ban és 1921-ben tapasztalatokat szereztem különböző miniszterekkel folytatott tárgyalásokon. De sem a munkaadók, sem a kormány nem próbált soha annyira megfélemlíteni és a bércsökkentések elfogadására kényszeríteni, mint ezt néhány szakszervezeti vezető tette.

Baldwin taktikája ily módon nemcsak a kormány furkósbotjává tette a szakszervezeti főtanácsot, hanem szakadást okozott a munkásmozgalom soraiban is. Micsoda sikere volt ez a tőkés tábornak!

A bányászok ennek ellenére kitartottak elhatározásuk mellett, május elseje végzetes napja pedig közeledett . . . A főtanács az ülések valóságos orgiájával reagált erre. Így például április 28-án hat ülést tartottak, amelyen részt vettek a főtanács, a bányászszövetség, a bányatulajdonosok és a kormány képviselői. Ennek ellenére semmiféle megállapodás körvonalai nem bontakoztak ki. Április 28-án este Hicks szó szerint a következőket jelentette ki:

— Semmiféle általános sztrájk nem lesz. Baldwin tartogat még a zsebé-

ben egy utolsó kártyát, amelyet majd a határidő lejárta előtt egy órával játszik ki. Megmenti a helyzetet most is, mint ahogy megmentette tavaly júliusban.

Ugyanaznap, április 28-án összeült a bányászok országos értekezlete, a helyzet tisztázatlansága miatt azonban az ülést elnapolták. A következő napra, április 29-re összehívták valamennyi szakszervezet vezetőségének értekezletét. Ezen több mint ezren vettek részt, közöttük a Munkáspárt képviseletében MacDonald és Henderson. Ez a tanácskozás arra korlátozódott, hogy egy meglehetősen híg határozatot hozott, amelyben kifejezte együttérzését a szénbányászokkal, és a további üléseket elnapolták mindaddig, amíg tisztázódik a helyzet. Valamilyen csodát vártak, amely egy csapásra megoldotta vagy kettévágta volna a gordiuszi csomót, de eredménytelenül. A gordiuszi csomó mind szorosabb lett, és a feszültség Londonban is, az egész országban is óráról órára nőtt. Este tizenegykor, vagyis 24 órával a „végzetes időpont" előtt a főtanács baloldali tagja, Purcell kijelentette:

— Általános sztrájk nem lesz. Baldwin tartogat valamit.

Április 30-án folytatódtak az ülésezések. A főtanács kérlelte a kormányt, hogy hosszabbítsa meg a szénbányászoknak nyújtott állami támogatás határidejét legalább 2—3 héttel, hogy befejezhessék a megbeszéléseket, de a kormány a „szélsőségesek" nyomására ehhez nem járult hozzá. Másrészről a bányászok kategorikusan elutasítottak bármiféle bércsökkentést, amire most Thomas és a főtanács több jobboldali tagja igyekezett rábírni őket. Éjfélkor rendkívüli ülésre hívták össze a két értekezletet: a bányászokét és a szakszervezeti vezetőségekét. A beszédek rövidek voltak, és a tőkés tábor elleni végső felháborodást tükrözték. Az értekezletek ennek ellenére határozathozatal nélkül elnapolták munkájukat másnap reggelig. Közvetlenül befejezésük előtt a főtanács szétosztotta a szakszervezeti vezetőségeknek azt az egy nappal korábban sebtében összeállított útmutatást, amely cselekvési terveket tartalmazott arra az esetre, ha megkezdődnék az általános sztrájk. A szakszervezeti vezetőknek csak most jutott eszükbe az az előkészítő munka, amelyet el kellett volna végezniök legalább három hónappal korábban.

Április 30-án éjfélkor a bányatulajdonosok megkezdték a szénbányászok tömeges elbocsátását, és az ország szinte észrevétlenül a nagy társadalmi összecsapás színtere lett. Május 1-én délben ismét összeült a szakszervezeti vezetőségek értekezlete, ezen részt vett a bányászszövetség végrehajtó bizottsága is. Ezen az értekezleten szinte leírhatatlan volt a lelkesedés. Az angol munkásmozgalom veteránjai mondták nekem, hogy ehhez hasonló még sohasem volt. Az ülés legelején a főtanács valamennyi jelenlevő küldöttnek feltette a kérdést: hajlandók-e felruházni a főtanácsot teljhatalommal „mind a harc irányításában, mind pedig a munkásoknak nyújtott anyagi segítségben"? A küldöttségek közfelkiáltással fejezték ki egyetértésüket. Így a brit munkásmozgalom történetében az egyes szakszervezetek először mondtak le féltve őrzött szuverenitásukról a sztrájkpolitika kérdéseiben, először adták át a teljes hatalmat a szak-

szervezeti mozgalom központi testületének. Felemelő jelenet volt. Abban a pillanatban valószínűleg senki sem tudta elképzelni, milyen szánalomra méltó kudarccal fejeződik be ez az ösztönös „előre és feljebb" kitörés!

Amikor eldőlt a harc irányításának kérdése, Bewin felolvasta a főtanács külön felhívását, amely azt tanácsolta valamennyi szakszervezeti tagnak, hogy a harc idején tartsa be a szigorú fegyelmet, ne engedjen az ellenséges provokációknak, mindenben őrizze meg a rendet és a nyugalmat. A sztrájk gyakorlati végrehajtását az egyes szakszervezetekre és a helyi szakszervezeti tanácsokra bízták. Még MacDonald is szükségesnek tartotta, hogy beszédet mondjon az értekezleten, de micsoda beszéd volt ez! Nem a tömegeket harcba vivő vezér, hanem egy „szelíd lelkipásztor" beszéde, aki könnyeket ont amiatt, hogy az összecsapás sorsszerűen elkerülhetetlen. További előadói beszédek sora után az értekezlet 3 050 000 szavazattal 50 000 ellenében határozatot hozott az általános sztrájkról. A szavazás eredményét tapssal, lelkes felkiáltásokkal fogadták. Valamennyien felálltak helyükről, és a termet betöltötték az angol szocialista himnusz, a „Vörös zászló" hangjai.

Az általános sztrájkról szóló határozatot május elsején déli 2 órakor fogadták el. Úgy tűnt, a főtanácsnak azonnal hozzá kellene látnia megszervezéséhez. Erről azonban szó sem volt! A főtanács tagjai gyakorlatilag még most is csak azon törték fejüket, hogyan előzhetnék meg a sztrájkot. Május 1-én este Findlay, a főtanács egyik baloldali tagja ezt mondta nekem:

— Sztrájk mégsem lesz. A kormány megijed határozatunktól, és engedményeket tesz. Baldwin nem engedi meg ezt a katasztrófát.

Nos, ilyen hangulattal szálltak harcba a szakszervezetek vezetői!

Ezek a hangulatok diktáltak számukra még egy ostobán gyáva manővert. A sztrájkot meghirdették, de annak tényleges kezdetét elhalasztották május 3-án éjfélre. A főtanács még három napot akart nyerni, hogy a kulisszák mögött egyezkedjék a kormánnyal. Abba a reménybe kapaszkodott, hogy végső soron mégis sikerül bocsánatot kérnie Baldwintól. De a főtanács minden kísérlete, hogy bármilyen megalázó kompromisszumot elérhessen, hiábavalónak bizonyult. Az egyik oldalon a kormány, a másik oldalon a bányászok szilárdan kitartottak saját álláspontjuk mellett.

A végső, a döntő napon, május 3-án Baldwin rendkívül agresszív beszédet mondott a parlamentben. A Munkáspárt nevében Thomas válaszolt. Ez egyetlen hatalmas siránkozás volt, amelyben könyörgött a miniszterelnöknek, hogy legalább valamilyen lépést tegyen, vagy jelet adjon, ami lehetővé tenné a szakszervezeti tagok „értelmesebbjeinek", hogy rábírják a bányászokat a visszavonulásra. Thomas a szakszervezeti vezetők között az „ötödik hadoszlop" vezérének szerepét játszotta, felhívásai azonban süket fülekre találtak Baldwinnál. A parlament ülése így eredmény nélkül fejeződött be. Éjfélig, amikor az általános sztrájknak meg kellett kezdődnie, már csak néhány óra volt hátra. Úgy tűnt, hogy a szakszervezeti vezetőknek legalább most összpontosítaniok kell teljes figyelmüket a nagy

harc előkészítésére, de nem és nem! Akárcsak eddig, most is csak az alkura gondoltak Baldwinnal.

Este 11 órakor a tárgyalások még mindig folytak.

Csak 11 óra 45 perckor, vagyis negyedórával a „végzetes határidő" előtt határozták el a sztrájk megkezdését.

Így készült fel a proletariátus tábora a nagy harcra.

Osztály osztály ellen

A nagy harc tehát megkezdődött. Hogyan küzdötte végig a két tábor?

A tőkések táborával kezdem. Már említettem korábban, hogy ez a tábor jól felkészülten és szervezetten, erőskezű és határozott vezérkar irányításával kezdte meg a harcot. Ez fényesen kiderült abból, hogy a vagyonos osztályok széles körei tevékeny támogatást nyújtottak a kormánynak. Néhány példát idézek.

A belügyminiszter azzal a kéréssel fordult hozzájuk, hogy jelentkezzenek és nyújtsanak segítséget a reguláris rendőralakulatoknak „a nyugalom és a rend" fenntartásában. Válaszként csupán Londonban 61 000-en jelentkeztek a sztrájk idejére „különleges rendőrnek". Voltak közöttük bankárok, professzorok, diákok, ügyvédek, sőt még papok is. A kormánynak, hogy a sztrájk napjaiban fenn tudja tartani a legfontosabb társadalmi szolgáltatásokat, sztrájktörőkre volt szüksége. Erre több mint 300 000-en jelentkeztek. Oxfordban és Cambridge-ben szüneteltették a tanítást, a diákok megindultak a dokkokba, a vasutakhoz és a városi közlekedéshez. Hogy a közlekedést legalább minimális mértékben biztosítani tudják, magánautókra volt szükség. Az önkéntes mozgósítás eredményeként félmillió magánautót bocsátottak a hatóságok rendelkezésére. Mindenki számára, aki átélte Angliában az általános sztrájk napjait, teljesen világos volt, hogy a burzsoázia akkor az osztályöntudat — természetesen a tőkés osztályöntudat — legmagasabb fokáról tett bizonyságot.

Szilárdak, határozottak és mesteriek voltak a tőkés vezérkar cselekedetei is. Így a liberális vezérek — Asquith, Gray, Simon — azonnal a kormány oldalára álltak, és kezet nyújtottak Baldwinnak. Csak Lloyd George foglalt el bizonyos fokig külön álláspontot: ő mindkét felet hibáztatta a sztrájkért, de mindenesetre ő is, legalábbis félig, támogatta a kormányt. Rendkívül fontos volt, miként tájékoztatják a lakosságot arról, ami Angliában történt a sztrájk napjaiban. A rádió ilyen értelemben hatalmas előnyt jelentett a kormánynak, a nyomdászsztrájk ugyanis megfosztotta a burzsoáziát attól a lehetőségtől, hogy a szokásos módon, az újságok segítségével gyakoroljon hatást a tömegekre. A burzsoázia azonban még itt is talált bizonyos kiutat. Churchill irányításával a *Morning Post* nyomdájában a sztrájktörők csoportja különleges bulletint nyomtatott a napi hírekkel, a *British Gazette*-et, amelyet a sztrájk végén már több mint két millió példányban terjesztettek.

A tőkés tábor vezérkara azonban nemcsak szilárdan, hanem mesterien

is cselekedett. Ezt ragyogóan bizonyítja az egyház szerepe a nagy harcban. A canterburyi érsek már május 7-én, vagyis a sztrájk negyedik napján, felhívással fordult valamennyi „hivő kereszténvhez", hogy azonnal kössön békét a következő kompromisszum alapján: a szakszervezeti főtanács véget vet a sztrájknak, a bányatulajdonosok megszüntetik a tömeges elbocsátásokat, a kormány pedig szavatolja az állami támogatást továbbra is, mindaddig, amíg befejeződnek a két fél tárgyalásai. A birminghami püspök és sok más magas rangú egyházi személyiség — szerte az országban — határozottan támogatta az egyházfőt. Igaz, néhány lelkész másként cselekedett, az országban mégis az a benyomás alakult ki, hogy ilyen döntő pillanatban az egyház nem hajlandó együttműködni a „kapitalistákkal", és ennek eredményeként vasárnap, május 9-én, a templomok tömve voltak munkásokkal. Azok az indokok, amelyek az egyházat arra késztették, hogy elhatárolja magát a kormányköröktől, bonyolultak voltak — szerepet játszottak ebben a múlt hagyományai, azok a törekvések, hogy növeljék az egyház tekintélyét a tömegek előtt, egyes egyházi személyek szubjektív hangulatai —, tény azonban, hogy a kormány nyíltan nem próbált hatást gyakorolni az engedetlen egyháziakra, és belenyugodott félig titkolt ellenzékiségükbe. Ezzel ez a burzsoá vezérkar kétségkívül előrelátását bizonyította mind osztályának általános stratégiáját, mind pedig az általános sztrájk idején a proletariátussal vívott harc stratégiáját illetően.

Hogyan vívták harcukat a munkások?

Ebben élesen el kell határolni a tömegeket és vezetőiket.

A tömegek egyszerűen csodálatosak voltak. Fegyelmezettségük és kitartásuk valósággal lenyűgöző. A főtanács felhívása mindenütt kedvező fogadtatásra talált. A szállítómunkások, a vasutasok, a vasasok, a nyomdászok azonnal sztrájkba léptek, hogy a bányászokról ne is beszéljünk. Sztrájkoltak a nagy ipari központokban, és sztrájkoltak az isten háta mögötti állomásokon. A vasutakon május 4-én reggeltől megszűnt a forgalom az egész országban. A tömegek osztályszolidaritása magával ragadó volt: a vasutasok és dokkmunkások, a szállítómunkások és nyomdászok nem nyerhettek semmit ebben a csatában, de sokat veszíthettek. Mégis, a munkások milliói kockáztatták saját jólétüket egyetlen közös célért: hogy megmentsék a szénbányászokat. Igen, a tömegek és a velük szoros kapcsolatban levő helyi vezetők, különösképpen a fiatalok, nagyszerűen viselkedtek.

Bezzeg, a mozgalom vezérei, a főtanács, a munkáspárti vezetők, mindazok, akiket a proletariátus táborának vezérkaraként lehetett említeni... Noha több mint negyven esztendő telt el azóta, valahányszor visszaemlékezem rájuk, két érzés kevereg bennem: a szégyen miattuk és a harag irántuk.

Néhány órával az általános sztrájk megkezdése előtt Londonban nagy tömeggyűlést tartottak, amelyen beszédet mondott MacDonald. Beszédében a következőket jelentette ki:

„Nem szeretem az általános sztrájkot, ezt illetően nézeteim mit sem

változtak. Ezt már elmondtam az alsóházban. Nem szeretem az általános sztrájkokat becsületesen bevallom, nagyon nem szeretem őket. De őszintén szólva, mi mást tehettünk?"

Néhány nappal később, amikor már kibontakozott az általános sztrájk, Thomas egy nagygyűlésen az egyik londoni külvárosban odavetette:

„Bárhogy végződjék is ez a sztrájk, a nemzet rosszabb helyzetben lesz utána, mint korábban. Sohasem titkoltam, és most sem titkolom, hogy tagadom az általános sztrájk elvét."

MacDonald és Thomas azonban csak őszintébbek voltak a többieknél. A többi vezető zömmel ugyanúgy érzett és gondolkodott. Igaz, eltérő hőfokon érezte ugyanazt, de különféle megfontolásokból ideig-óráig hallgatott. Ezeknek a hangulatoknak, ennek a beállítottságnak két következménye volt.

Először: a munkásmozgalom csaknem teljesen felkészületlennek bizonyult az előtte álló harchoz. Nemcsak hogy nem dolgozták ki a technikai részleteket, például azt, hogy miként szervezzék meg a sajtót, vagy hogy milyen szakmákat kell sztrájkra szólítani elsősorban, másodsorban stb., de még azt sem döntötték el, hogy mennyi ideig tart a sztrájk, és mik a céljai. Egyszerűen csak kinyilatkoztatták, hogy „segíteni akarunk a szénbányászoknak", de nem jelölték meg azokat a feltételeket, amelyek teljesítése esetén a sztrájkot joggal befejezettnek nyilváníthatják. Azt sem lehetett tudni, hogy a munkabeszüntetés meghatározott időre történik-e, vagy pedig a végső győzelemig vagy vereségig. Nem lehetett tudni: a sztrájknak kizárólag gazdasági jellegűnek kell-e lennie, vagy magában kell-e foglalnia a politika bizonyos elemeit? És ha a politikai elemet szükségesnek tartják, milyen formákban kell annak kifejezésre jutnia? Ez a határozatlanság, természetesen, gyengítette a proletariátus csapásának erejét.

Másodszor: a vezetők defetista hangulatának egyenes következménye volt az a törekvésük, hogy az általános sztrájkot „fehér kesztyűben" folytassák. A munkáspárti balszárny egyik képviselőnője, Ellen Wilkinson nem minden szellemesség nélkül jegyezte meg, hogy a főtanács a harcot a következő jelszóval irányítja: „Csicsijja-csija! Baldwin bébinek szép legyen az álma!" Ez a megható gondoskodás a miniszterelnök nyugalmáról teljesen egybeesett a munkásvezérek személyes érzelmeivel. Ők maguk halálosan rettegtek az általános sztrájktól, és ezért mindent elkövettek, hogy kihúzzák a fogát ennek a félelmetes szörnyetegnek.

Ennek érdekében a vezetők nyomban elhatározták, hogy korlátozzák a sztrájk méreteit. A munkásság erőit két csoportba osztották: az „első arcvonal" és a „második arcvonal" csoportjába. Az „első arcvonalba" sorolták a bányászokat, a kohómunkásokat, a vasasokat, az építőipari munkásokat és a nyomdászokat, a vasutasokat, a szállítómunkásokat és a segédmunkások egyes csoportjait. A „második arcvonalba" tartozott a gáz- és villanyszolgáltatás, a posta, a távíró, a telefon, vagyis ide sorolták azokat az ágazatokat, amelyek a legközvetlenebbül érintették a lakosság legszélesebb köreinek érdekeit, és amelyek megbénulása a leggyorsabb

társadalmi, politikai hatással járt volna. A főtanács azonban az „első arcvonallal" kezdte, és csak azokat az ágazatokat mozgósította a harcra, amelyekben a sztrájk nem járhat azonnali hatással, csak jó idő eltelte után lehet eredményes. A „második arcvonal" bevetéséről csak beszéltek, de mozgósítására végül is nem került sor: a vezérek megrettentek ettől, és inkább szégyenteljesen kapituláltak. Rendkívül jellemző, hogy a vízszolgáltatás sztrájkjáról még csak szó sem esett. A sztrájkban, annak felszámolása előtt közvetlenül, három és fél millióan vettek részt, vagyis az akkori brit proletariátusnak körülbelül egynegyede. Mint látjuk a főtanács nem tudta vagy nem akarta harcba vetni az ország munkásosztályának még a felét sem.

A főtanács még egy nagy hibát követett el. Kijelentette, hogy „a munkások nem harcolnak a nép ellen", és ennek ürügyén levelet intézett a kormányhoz, amelyben közölte: felelősséget vállal a lakosság élelmiszer-ellátásáért, ezért az élelmiszer-szállító vonatokat és autókat átengedi. A kormány azonban kategorikusan elutasította a szakszervezetek bármiféle részvételét a lakosság élelmiszer-ellátásában, és ezt a feladatot teljes egészében magára vállalta. A főtanács utasítása az élelmiszer-szállítmányok szabad mozgásáról azonban érvényben maradt. Ily módon a főtanács jelentős segítséget nyújtott a kormánynak, hogy az megoldja egyik legsúlyosabb problémáját, amellyel szembe kellett néznie.

Végső soron a tőkések táborának jó, a proletariátus táborának rossz felkészültsége (különösképpen a munkásvezérkar gyávasága) miatt 1926 májusában a társadalmi erőviszonyok nem a munkásosztálynak, hanem a burzsoáziának kedveztek. A baldwinok és churchillek győzelme eleve elkerülhetetlen volt. A kérdés csupán az lehetett, hogy mikor, milyen intézkedésekkel és eszközökkel érik el azt.

Hogyan törték le a sztrájkot

Az elmondottakból kitűnik, hogy az általános sztrájk leggyengébb láncszemének a munkásvezéreket, mindenekelőtt a Szakszervezeti Főtanácsot kell tartanunk. Ezért cseppet sem meglepő, hogy Baldwin és Churchill a proletariátus ellen vívott harcukban elsősorban a munkásosztálynak ezt az Achilles-sarkát kezdték ki. A szerepeket ügyesen elosztották egymás között: Churchill magára vállalta azt a feladatot, hogy megfélemlíti a főtanácsot, majd amikor ezt a célt elérte, megjelent a színen Baldwin, és a maga szokásos kenetteljesen pacifista modorában igyekezett learatni a Churchill által megérlelt siker gyümölcseit.

A megfélemlítés már a sztrájk első napján megkezdődött. Ez elsősorban abban a kérdésben nyilvánult meg, hogy legyen-e a sztrájk idején munkássajtó vagy sem. Szinte azt mondaná az ember, miféle kétség lehet efelől?... A sztrájk előestéjén a burzsoá sajtó heves rohamot indított a főtanács ellen, azzal a gyanúval, hogy a harc idején meg akarja jelentetni a

Daily Heraldot. Hogyan?! De hiszen ez proletárdiktatúra! Ez sérti a brit alkotmány alapjait!... A főtanács jobboldali tagjai között azonnal pánik tört ki, a baloldaliak ingadoztak, Thomas pedig hihetetlen ricsajt csapott. Ennek eredményeként a főtanács úgy döntött, hogy a *Daily Herald*, a többi sajtótermékhez hasonlóan, a sztrájk idején nem jelenhet meg. Minthogy azonban a munkástömegeket tájékoztatni mindarról, ami a harc idején történik, égető szükségszerűség volt, a főtanács sztrájkhíradó megjelentetését határozta el, *British Worker* címmel. A sztrájk első két napján azonban a főtanács mégsem szánta rá magát a bulletin kiadására, csak miután a sztrájk harmadik napján az utcára került a kormány már említett bulletinja, a *British Gazette*, bátorodott fel a proletariátus vezérkara annyira, hogy megjelentesse a maga híradójának első számát. De milyen volt ez a bulletin?! Szürke, színtelen, fogatlan, tekintélytisztelő, pokolian tekintélytisztelő... De még mennyire! A főtanács négy különleges cenzora alaposan ügyelt, hogy a munkáshíradó lapjaira még véletlenül se kerülhessen a forradalmi lendület egyetlen szikrája sem! Még figyelemre méltóbb, hogy a főtanács megtiltotta helyi sztrájkhíradók kiadását! Ha nem lettek volna kommunisták és a „kisebbségi mozgalom"-hoz tartozó baloldali csoportok, akik természetesen nem törődtek a főtanács utasításával, a munkások milliói kénytelenek lettek volna kizárólag a kormánykézen levő rádió híreiből, no és a kispolgári híreszteléseksből tájékozódni.

A másik mozzanat, amelyben különös élességgel kerültek felszínre a megfélemlítési politika eredményei, az úgynevezett orosz pénz kérdése volt. A szovjet munkások adományokat gyűjtöttek az angol sztrájkolók támogatására. A Szovjet Szakszervezetek Központi Tanácsa ezeknek az adományoknak terhére kisebb összegű előleget küldött Londonba. Történelmi távlatból megítélve, úgy gondolhatjuk, hogy ez a legjobb érzésekből fakadó, nemes cselekedet az akkori helyzetben taktikailag nem volt túl sikeres. A szovjet munkások kezdeményezésében azonban nem volt semmi fenyegető. A sztrájkolóknak nyújtott nemzetközi segítség korábban sem volt ismeretlen fogalom. Ez azonban most valóságos vihart kavart Anglia tőkés köreiben. A főtanács ismét begyulladt, és nagy szótöbbséggel elhatározta, hogy a pénzt visszaküldi Moszkvába. Még a „baloldali" Hicks is támogatta ebben Thomast!

Ezek azonban csak apróságok. A döntő rohamot a főtanács ellen május 3-án indították, amikor Baldwin a parlamentben kijelentette, hogy az általános sztrájk kihívás az ország alkotmányos szabadságjogai ellen. Május 6-án, az alsóház éjszakai ülésén beszédet mondott az egyik legnevesebb angol jogász, a liberálisok vezére, John Simon, és hosszú felszólalásában erősen kétes, szőrszálhasogató érveléssel „bizonygatta", hogy az általános sztrájk „törvénytelen". Ha pedig így van, valamennyi sztrájkoló munkás személyes anyagi javaival is felel a munkaadóknak okozott veszteségekért. Ha így van, azokat a szakszervezeti tagokat, akik nem hajlandók követni szervezetük utasítását a munkabeszüntetésről, és így megszegik a szakszervezeti fegyelmet, nem lehet megfosztani igényjogosultságuktól a szak-

szervezeti segélyre, noha a legtöbb szakszervezet szervezeti szabályzata ezt előírja.

Simon beszéde, amelyet a kormánykörök is aktívan támogattak, szokatlan izgalomba hozta a főtanácsot. A *British Gazette* azonnal megtámadta a munkásvezéreket, azzal vádolva őket, hogy „politikai jellegűvé" akarják tenni a sztrájkot, és be kívánják vezetni Angliában a „proletárdiktatúrát". Ezek a támadások végérvényesen felborították a főtanács egyensúlyát. A tagok minden lehetséges módon cáfolták, hogy bármiféle közük lenne a „politikához", bizonygatták, hogy a sztrájknak kizárólag gazdasági jellege van, és egyetlen célja, hogy támogatást nyújtson a szénbányászoknak.

A szakszervezeti vezetőknek ez a gyávasága és beijedtsége természetesen csak fokozta a kormány határozottságát. Május 10-én Churchill és támogatói szigorú intézkedések meghozatalát követelték a kormány ülésén: a főtanács és helyi sztrájkbizottságok tagjainak letartóztatását, a hadsereg tartalékainak mozgósítását és olyan törvény gyors parlamenti megszavaztatását, amely feljogosította volna a kormányt a szakszervezetek pénzalapjainak elkobzására. Churchill javaslatait május 10-én nem fogadták el, és Baldwin még két napot fenntartott magának a konfliktus békés rendezésére.

Természetesen a kormány megtette a szükséges lépéseket, hogy a május 10-i üléséről az értesülések „kiszivárogjanak" a főtanács köreibe. A hatás megrendítő volt. A főtanács valamennyi tagja — a jobboldaliak és baloldaliak egyaránt — most már csak egyet akart szenvedélyesen: a békét, békét minden áron. Ilyen főtanáccsal könnyen el lehetett bánni. Szorgosan tevékenykedett Thomas: járta a miniszteri előszobákat, beszélgetett a miniszterelnökkel, felkereste a királyt, és minden lehetséges ürügyet felkutatott bármiféle kompromisszum érdekében. Baldwin ügyesen kihasználta a helyzetet. Éppen ebben a pillanatban lépett váratlanul színre a királyi bizottság vezetője, Samuel, aki addig külföldön tartózkodott — nem derült ki, hogy magától tért-e haza Angliába, vagy a miniszterelnök hívta haza —, és békéltetőként lépett fel. Május 8-án találkozott a főtanács képviselőivel, és az elkövetkező két napon a bányászszövetség háta mögött kidolgozták az általános sztrájk beszüntetésének feltételeit. Ezek a feltételek a Samuel-bizottság javaslatainak főbb megállapításait tartalmazták, és elfogadták a bányászok bérének csökkentését.

A főtanács csak május 9-én este értesítette a bányászszövetséget a Samuellel folytatott tárgyalásairól és az elfogadott kompromisszumról. A szénbányászok képviselői (Cook, Smith és Richardson) kategorikusan visszautasították a munkabérek csökkentését. Thomas, Pew és a főtanács többi tagja minden lehetséges módon igyekezett meggyőzni a bányászokat, hogy a kialakult helyzetben elkerülhetetlenek részükről bizonyos áldozatok, de eredményre nem jutottak. MacDonald és Henderson a Munkáspárt nevében szintén azt bizonygatták a bányászoknak, hogy engedményeket kell tenniök, mert — úgymond — elvakultságuk és makacsságuk súlyos következményekkel fenyegeti az egész munkásmoz-

galmat; eredményt azonban ők sem értek el. Cook és Smith szilárdan kitartott álláspontja mellett.

Ekkor Thomas és Pew közölte a bányászok vezetőivel, hogy a főtanács és a kormány megegyezett, és május 12 én a sztrájk befejeződik. Ez közönséges árulás volt.

Végső felháborodásában Cook és Smith megkérdezte, van-e szilárd biztosíték arra, hogy ha befejezik a sztrájkot, a kormány legalább a Samuel Memorandumot (így nevezték a szakszervezeti főtanács és Samuel mebeszéléseinek eredményeként kidolgozott kompromisszumot) elfogadja. Thomas azt válaszolta: „Igen, van biztosíték, és az teljesen megbízható." Ezt megerősítette a főtanács több más tagja is. A bányászvezetőket ez nem elégítette ki, és legalább valamiféle dokumentum felmutatását követelték. Ilyen dokumentum azonban nem volt. Ekkor Thomas Cookhoz fordult, és felháborodottan felkiáltott: „Önnek joga van ahhoz, hogy ne higgyen az én szavamnak, de vajon kétségbe vonhatja-e egy angol gentleman szavát, aki Palesztina kormányzója volt?"[9]

Ez aztán valóban csodálatos volt! Hasonló kijelentést tett MacDonald is. Csakhogy ennek az „érvnek" nem volt hatása a bányászvezetőkre. Teljesen kielégítetlenül távoztak, és nagyon aggódtak a jövőért.

Bizalmatlanságuk több mint indokolt volt. Május 12-én reggel a főtanács felkereste Baldwint, hogy térdet hajtson előtte, és Pew alázatosan közölte vele az általános sztrájk azonnali befejezését. Baldwin válaszként patetikusan felkiáltott, hogy hálás az istennek a főtanács döntéséért. De amikor később a főtanács néhány tagja (közöttük Bewin) megkérdezte a miniszterelnököt, garantálja-e, hogy megszűnik a bányászok tömeges elbocsátása, és a sztrájkban részt vett más munkások közül senkit sem vonnak felelősségre, Baldwin kitért mindenféle ígéret elől, ami valamire is kötelezte volna, csupán arra a nyilatkozatra hivatkozott, amelyet a legközelebbi jövőben tennie kell a parlamentben. Ez nagyon gyanúsan hangzott.

Ezzel az eseménnyel egyidejűleg május 12-én reggel Samuel levelet küldött Pew-nak, amelyben ezt írta:

„Tárgyalásaink elejétől tudomásukra hoztam, hogy teljesen saját kezdeményezésemre cselekszem, hogy nincs semmiféle felhatalmazásom a kormánytól, és — következésképpen — annak nevében nem vállalhatok semmiféle garanciát."

Így tehát Thomas és MacDonald arcátlanul hazudott, amikor azt állította Cooknak, hogy a kormány a konfliktus rendezésének alapjául veszi a Samuel Memorandumot.

Május 12-én és 13-án a sztrájkolók, ahogy azt a szakszervezet fegyelme megkövetelte, kezdtek visszatérni munkahelyükre. És ekkor nyomban nagy bonyodalmak támadtak. A tömegeket önmagában is megrázta és felháborította a sztrájk hirtelen és indokolatlan megszüntetése. A hangulat továbbra is mindenütt harcias maradt. A munkások hosszú küzdelemre készültek. A vasutasok, a szállítómunkások és a nyomdászok valamennyien egybehangzóan azt állították, hogy még legalább két hétig ki tudnak tartani. A tömegek megérezvén osztályhatalmuk erejét,

nagy reményekkel tekintettek a jövőbe... És akkor váratlanul jön ez a teljes és megmagyarázhatatlan kapituláció! Már ez önmagában is felzaklatta a sztrájkolók millióit. Ehhez járult még a munkaadók megtorlása. A munkaadók nem akarták csak úgy, egyszerűen a régi feltételek mellett visszavenni a sztrájk résztvevőit, hanem vagy a munkabérek csökkentését, vagy a munkanap meghosszabbítását követelték, vagy ahhoz ragaszkodtak, hogy a munkások lépjenek ki a szakszervezetekből, vagy azt követelték, hogy nyilatkozatban ígérjék meg: soha többé nem vesznek részt általános sztrájkban és így tovább. A munkások felháborodása határtalan volt. A társadalmi légkör gyorsan felforrósodott. A sztrájkolók nem voltak hajlandók visszatérni munkahelyükre. Május 13-án többen sztrájkoltak, mint előző nap. Minden arra vallott, hogy a társadalmi harc új és még élesebb fellángolását lehet most várni. Ez megijesztette a tőkés tábort, és Baldwin kénytelen volt kissé csillapítani a viharos munkáskedélyeket. Május 13-án parlamenti beszédében azt tanácsolta a munkaadóknak, hogy legyenek mérsékeltek és óvatosak, a szakszervezeteknek pedig megígérte, hogy latba veti befolyását bármiféle megtorlás megakadályozása érdekében. A miniszterelnök szavainak volt bizonyos hatása, és a sztrájkolók munkába állása valamivel zavartalanabbá vált, de sok sztrájkoló mégis hosszú ideig munka nélkül maradt. Thomas most is árulásának magaslatán volt: egyezményt írt alá a vasúttársaságokkal, amelyben elismerte, hogy a szakszervezet helytelenül cselekedett, amikor sztrájkot hirdetett, és ezért a munkaadóknak joguk van a munkásoktól megkövetelni káruk megtérítését.

Ez volt a helyzet a más szakmában dolgozó munkásokkal is, akik részt vettek az általános sztrájkban. A bányászok sokkal nehezebb helyzetbe kerültek. Thomas és MacDonald ígérgetései ellenére a bányatulajdonosok nem voltak hajlandók megszüntetni a tömeges elbocsátást. Baldwin ez ellen semmit sem tett. Minden, amire vállalkozni merészkedett, az volt, hogy saját kompromisszumos javaslatot dolgozott ki a bányaipar számára, amely azonban még a szerény Samuel Memorandum mögött is elmaradt.

A szakszervezeti főtanács tehát teljes és dicstelen vereséget szenvedett. Mindenki becsapta. Becsapta, mert gyáva volt, és nem is akart mást, mint hogy becsapják. Az angol munkásmozgalom történelmében sohasem volt ennél szégyenletesebb fejezet.

A bányászok hősies küzdelme

Az általános sztrájk véget ért, de a szénbányászok harca a bányatulajdonosok ellen csak most kezdődött.

Május 14-én, két nappal azután, hogy a főtanács letette a fegyvert, Baldwin fogadta a bányászszövetség végrehajtó bizottságát. A végrehajtó bizottság egyöntetűen elutasította a miniszterelnök kompromisszumát. Május 20-án ugyanezt tette a bányászok országos értekezlete, amelyet a javaslatok megvitatására hívtak össze. Baldwin fogadta a bányatulajdono-

sok képviselőit is, de ennek eredménye csupán az lett, hogy az utóbbiak levelet írtak a miniszterelnöknek, amelyben minden nehézségért a kormányt okolták, mondván, hogy az beavatkozott a szénbányászok ügyeibe, és teljes cselekvési szabadságot követeltek maguknak. A tulajdonosok szerint egyetlen kiút volt a helyzetből: az, hogy bevezetik a nyolcórás munkanapot, és jelentősen csökkentik a béreket. Baldwin, akit mindkét oldalról visszautasítottak, megsértődött, úgy döntött, hogy lemond a további beavatkozásról, és kijelentette, hogy a bányaiparnak nyújtandó bármiféle kormánytámogatás kérdését leveszi a napirendről. Így ismét osztály került szembe osztállyal (igaz, csak egyetlen termelési ágazat kereteiben), de azzal a nagy különbséggel, hogy ezúttal a heves összecsapás hét hónapig tartott. Ez a hét hónap a brit proletariátus osztályharcának krónikájában a leghősiesebb oldalak közé tartozik.

A harc első két hónapja, egészen július közepéig, a makacs várakozás időszaka volt mindkét részről. A bányatulajdonosok „az éhség csontkezében" reménykedtek, amely várakozásuk szerint meg kellett hogy békítse a munkásokat. Azt javasolták a bányászoknak, hogy vegyék fel újra a munkát azzal a feltétellel, hogy csökken a munkabérük, és bevezetik a 8 órás munkanapot. A bányászok, akiknek még futotta a mindennapi kenyérre (a szakszervezeti sztrájksegélyből és saját tartalékaik mozgósításából), határozottan visszautasították a tulajdonosok ajánlatait, és eltökélten ismételgették: „Not a penny off the pay, not a second on the day." (Munkabérből pennyt sem, munkanaphoz percet sem.) A kormány hallgatott, és azzal foglalkozott, hogy a parlamentben keresztülerőszakoljon néhány munkásellenes törvényt.

Július közepére a helyzet egyre jobban kiéleződött. A bányászok saját tartalékai kezdtek kimerülni. Július 15-én együttes ülést tartott a főtanács és a bányászszövetség, amelyen a főtanács megígérte, hogy minden lehetséges segítséget megad a sztrájkoló szénbányászoknak.

Körülbelül ekkortájt új és fontos tényező kezdte éreztetni hatását: a külföldi munkások támogatása az angol bányászoknak. A bányászok hősies küzdelme együttérzésre talált más országok proletariátusánál, és tömeges gyűjtéseket rendeztek Angliában sztrájkoló elvtársaik javára. Gyűjtöttek az angol bányászoknak Németországban, Skandináviában, Franciaországban, Olaszországban és másutt.

A legnagyobb jelentősége azonban a szovjet munkások támogatásának volt. A brit bányászok eltökéltsége és bátorsága a legforróbb érzéseket váltotta ki országunk munkásaiból és a gyűjtéseknek nagy sikerük volt. Az adakozásból nagy összegek gyűltek egybe, és azokat havonta-másfél havonta egyszer, nyíltan, a Szovjet Állami Bankon keresztül fontban átutalták Angliába. A szovjet munkások a sztrájk egész idején körülbelül 11 és fél millió rubelt küldtek angol elvtársaiknak, ez a sztrájkolók támogatására gyűjtött összes pénznek 61%-a volt. A főtanáccsal ellentétben a bányászszövetség szívesen fogadta a szovjet segítséget, ami bizonyos fokig — ezt személyesen tanúsíthatom — a bányászok főtitkárának, Arthur Cooknak személyes befolyásával magyarázható. Cook bátor és

szilárd jellemű, széles látókörű ember volt, aki megértette, mi történik. Cook személyes tulajdonságainak kétségkívül jelentős szerepe volt abban, hogy a bányászfront mindvégig megőrizte egységét. A tőkések tábora viszont fuldoklott a dühtől, valahányszor „orosz pénzt" utaltak át Moszkvából Londonba. Ezek az érzések bizonyos fokig tükröződtek is a szovjet és a brit kormány akkori diplomáciai levelezésében. A szovjet segítség azonban mély nyomot hagyott az angol bányászok szívében, és ez kifejezésre jutott egyebek között abban is, hogy a második világháború idején a bányászszövetség volt az első társadalmi szervezet, amely jelentős pénzösszeget juttatott a szovjet Vöröskeresztnek, nyomban a hitleri Németország szovjetellenes támadását követően.

Csaknem egyidőben azzal, hogy a főtanács segítséget ígért a bányászoknak, azok támogatást kaptak (legalábbis erkölcsi támogatást) az egyháztól. Most, akárcsak az általános sztrájk idején, méghozzá ugyanazokból az okokból, az egyházi vezetők, püspökök és a klérus tekintélyes képviselőinek sora emlékiratot nyújtott át Baldwinnak, hogy annak alapján rendezzék a konfliktust a bányaiparban. Az egyházi személyek által javasolt feltételek a következők voltak: a bányászok felveszik a munkát, a munkanap hossza és a munkabér ugyanolyan marad, mint a sztrájk előtt; a felek négy hónapon belül országos megállapodást kötnek egymással; az állam meghatározott időre támogatást nyújt az iparnak; átszervezik a szénbányászatot; pontosan megjelölt idő elteltével valamennyi kérdésben, amelyben nem jött létre megállapodás, döntőbíróság dönt, amelynek független az elnöke. Az egyházi személyek memoranduma a kialakult helyzetben olyannyira elfogadható kiutat jelentett a bányászok számára, hogy a bányászszövetség végrehajtó bizottsága támogatta azt. Ezzel szemben a bányatulajdonosok elutasították, Baldwin pedig elfogadta ugyan az egyházi személyek memorandumát, de semmit sem tett annak megvalósításáért. A kormány tehát továbbra is megőrizte hajthatatlanságát a bányászokkal szemben, az egyház viszont ismét társadalmi-politikai tőkét kovácsolt magának.

Ami a bányásztömegeket illeti, azok az egyre növekvő nehézségek ellenére is tartották magukat. Ezt jól szemlélteti a következő érdekes tény is: július 30-án összeült a bányászszövetség küldöttértekezlete, hogy megvitassa az egyházi személyek memorandumát. Az értekezleten vita robbant ki. Sok résztvevő követelte, hogy ítéljék el a végrehajtó bizottság magatartását, mert az együttérzéssel fogadta az egyház képviselőinek javaslatát. Ezek a küldöttek megengedhetetlen gyengeségnek minősítették ezt. Heves vita után szavazásra tették fel a kérdést: és mi történt? A végrehajtó bizottság alig kerülte el, hogy elítéljék: az elítélésre 330 000-en szavaztak, ellene 360 000-en!

Eljött az ősz. A bányászok helyzete mind nehezebbé vált. A sztrájkolók személyes tartalékai kimerültek. A segély, amit a szövetségtől kaptak, nem volt elegendő a megélhetéshez. A bányászgyerekeket a sztrájk idejére magukhoz vették a más ágazatokban dolgozó munkások családjai. Különféle emberbaráti intézmények — világiak és egyháziak — nép-

konyhákat nyitottak a bányászok számára. A bányászfalvak, települések komorak lettek, a bányászok éheztek és fáztak. A burzsoázia üldözte a sztrájkolókat, és közeli vereségüket jósolta. Sok szakszervezeti vezető kárörömmel mondta a bányászoknak: „saját maguk tehetnek szerencsétlenségükről." Mindez kedvező talajt teremtett arra, hogy megosszák a bányászok sorait. És valóban, voltak akik kétségbeestek, és kezdtek visszatérni munkahelyükre. Ilyen esetek fordultak elő Warwickshire, Derby, Nottingham körzetében és másutt. Ezek azonban ritka kivételek voltak. A bányászok döntő többsége szilárdan kitartott a harc mellett. Íme, egy nagyszerű bizonyíték:

A kormányt szeptember közepén már nyugtalanították az elhúzódó összetűzés gazdasági és társadalmi következményei, ezért kísérletet tett annak megoldására. Az új kompromisszumos javaslat értelmében körzetenként kötöttek volna ideiglenes megállapodásokat, majd létrehozták volna az országos döntőbíróságot, amelynél bármelyik fél fellebbezhetett volna az ideiglenes megállapodás bármelyik pontja ellen. A bányászszövetség végrehajtó bizottsága eljuttatta a javaslatot a bányakerületekhez, hogy szavazzanak róla. Október 7-én 737 000 szavazattal 42 000 ellenében a javaslatot elutasították. A bányászok országos értekezlete, amely ugyanazokban a napokban ülésezett, 594 000 szavazattal 194 000 ellenében úgy határozott, hogy fokozza a harcot. Ez a következő intézkedéseket jelentette: visszatérnek a jelszóhoz — „Not a penny off the pay, not a second on the day" —; a sztrájkhoz csatlakoznak a bányabiztonságról gondoskodó munkások is; összehívják a szakszervezetek rendkívüli kongresszusát, hogy az hirdessen embargót a külföldi szén behozatalára, és rendelje el valamennyi brit szakszervezetben a kötelező hozzájárulást a bányászok segélyalapjához. A körzetekben megrendezett szavazás során 176 000-es szótöbbséggel elfogadták ezt az indítványt.

A bányászok felhívása azonban süket fülekre talált a szakszervezeti vezérek többségénél, akiktől sokban függött, miként sikerül megvalósítani azt a politikát, amely hatékonyabbá tette volna a harcot (pl. a külföldi szén behozatalára elrendelt tilalommal, ami fontos intézkedés lett volna). Az egyetlen dolog, amire a főtanács hajlandó volt, az, hogy meghirdette az önkéntes hozzájárulást a bányászok segélyalapjához valamennyi szakszervezet számára, november 3-án.

De még ez a felemás intézkedés is túlságosan elkésett. A bányásztelepüléseken az éhség és a hideg volt az úr. A sztrájkolók ellenálló-képessége napról napra gyengült. A bányatulajdonosok, akiket a kormány támogatott, hallani sem akartak semmiféle engedményről a szénbányászok javára. A szakszervezetek és a Munkáspárt vezető körei egyre ridegebben támogatták a bányászokat, az volt az álláspontjuk, hogy szélsőséges magatartásukkal önmaguk hozták bajba magukat. A sztrájkolók önkényes visszatérése munkahelyükre most már terjedt, jellemző lett: november 10-ig több mint 300 000 bányász volt kénytelen fájó szívvel megadni magát. Ilyen körülmények közepette a szövetség végrehajtó bizottsága úgy döntött, hogy ideje abbahagyni a küzdelmet. Bármilyen fájó volt is

elismerni a vereséget, még mindig jobb volt szervezetten visszavonulni a csatamezőről, mintsem lehetővé tenni, hogy az ellenség túlerejének nyomása alatt a harcosok ösztönösen megfutamodjanak, és így széthulljon a szövetség; hiszen gondolni kellett a jövőre is. Jóllehet ezúttal a munkások vereséget szenvedtek, de eljön az idő, amikor kedvezőbb helyzetben lesznek. Ez az idő pedig annál hamarabb következik be, minél inkább megőrzi szakszervezetük a harcképességét.

A bányászszövetség végrehajtó bizottsága ezekből a megfontolásokból kiindulva, november közepén tárgyalásokat kezdett a kormánnyal. A kormány a következő feltételeket szabta: a szövetségnek biztosítania kell a munka haladéktalan felvételét azoknak a megállapodásoknak alapján, amelyeket a szemben álló felek körzetenként kötnek a kormány által kidolgozott mintaegyezmény szerint. A bányászok és bányatulajdonosok tárgyalásain megvitatják a munkanap hosszát is. A kormány országos döntőbizottságot hoz létre, amelyhez mindkét fél fellebbezhet a megállapodás bármely pontja ellen, ha az kevesebbet biztosít a munkásoknak annál, mint amit a mintamegállapodás előír.

A végrehajtó bizottság eljuttatta a kormány javaslatát szavazásra a kerületekbe. A bányászok pedig ismét elutasították azt 461 000 szavazattal 313 000 ellenében. Azt azonban valamennyien felismerték, hogy a harcot lehetetlen folytatni. Ekkor összehívták a bányászok országos értekezletét, amely 520 000 szavazattal 286 000 ellenében azt javasolta a körzeteknek, hogy haladéktalanul kezdjenek tárgyalásokat a bányatulajdonosokkal a helyi megállapodások megkötése érdekében. Az értekezlet javasolta a munkásoknak, hogy követeljék a tulajdonosoktól olyan pontok szerződésbe iktatását, amelyek biztosítanák a szénbányászok minimális érdekeit, ezt azonban egyetlenegy esetben sem sikerült elérni. A bányászok kénytelenek voltak azt elfogadni, ami most elérhető volt.

Így ért véget a héthónapos nagy küzdelem. Formai határozatot azonban mégsem hoztak a sztrájk beszüntetéséről.

Arthur Cook részt vett Moszkvában a Szovjet Szakszervezetek VII. Kongresszusán. 1926. december 6-án nagy beszédet mondott a kongresszuson, abban megköszönte a szovjet munkásoknak, hogy támogatták harcukban az angol bányászokat, és őszintén kijelentette, hogy a bányászok ezúttal visszavonultak, mert „legyőzte őket az éhség". Cook azonban biztos volt abban, hogy legközelebb másként lesz. Beszédét így fejezte be:

„Várjuk az Önök segítségét, várjuk, hogy megosztják velünk tapasztalataikat. Nekünk azonban nemcsak tudásra, hanem bátorságra is szükségünk van... Leninnek nemcsak a tudása volt nagy, hanem a bátorsága is, bátorsága, hogy a gyakorlatban alkalmazza tudását. A mi vezetőinknek Angliában nincs elég bátorságuk. A tömegek harcolni fognak, ahogy a bányászok küzdöttek, de mi Angliában még nem teremtettük meg azokat a vezetőket, akiknek a szükséges pillanatban van bátorságuk ahhoz, hogy a győzelmes befejezésig végigvigyék a harcot... Mi levonjuk ennek a harcnak a tanulságát... Mi hasznosítani fogjuk tapasztalatainkat."

Cook kétségkívül hasznosította a harcban szerzett tapasztalatokat. Nem kevés alapunk volt, hogy arra számítsunk: a további fejlődés során szilárdan a kitűzött úton halad majd. Sajnos, a halál túlságosan korán (1931-ben) kiragadta őt a brit munkásmozgalom soraiból. De nemcsak Cook vonta le tanulságait az átélt eseményeknek. Ezt sok más bányász is megtette. Ennek legjobb bizonyítéka az a tény, hogy nem sokkal később, már a 30-as években a bányászszövetség főtitkárának a kommunista Arthur Hornert választották meg.

Szeretnék itt röviden említést tenni Nagy-Britannia Kommunista Pártjának szerepéről az 1926-os eseményekben. Ezek az események nehéz próbát jelentettek a párt számára, de az állta ezt a próbát.

Mindenekelőtt a kommunista párt meg tudta találni a helyes irányvonalat a kibontakozó harc zajában és forgatagában. A párt azonnal felismerte a kormány politikájának lényegét, és a Samuel-bizottság jelentését úgy értékelte, hogy az hadüzenet a munkásosztálynak. Ebből fakadt, hogy széles körben agitálta és mozgósította a proletariátust a szénbányászok támogatására és az általános sztrájkra, amely ennek a célnak eléréséhez a legélesebb fegyver volt. Ezzel egyidejűleg a kommunista párt szóvá tette, hogy meg kell szervezni a brit proletariátus nemzetközi támogatását, és mindenütt létre kell hozni az akcióbizottságokat. A párt előrelátóan felismerte, hogy a harc kiéleződése esetén a kormány bevetheti a fegyvereket is, ezért minden szükséges intézkedést megtett, hogy erősítse az agitációt a katonák között (ez a tevékenység a sztrájk egész idején tartott), és megszervezze a munkások soraiban az önvédelmi osztagokat. A kommunista pártnak nem voltak semmiféle illúziói a szakszervezeti vezetők jellemét illetően, ezért kezdettől fogva figyelmeztette a tömegeket a vezérek lehetséges árulására, emlékeztetvén az 1921-es „fekete péntekre".

Amikor végül is kibontakozott az általános sztrájk, a kommunista párt — figyelembe véve, hogy a legjobb stratégia nem a védekezés, hanem a támadás — felvette a kesztyűt, amit a kormány odahajított a munkások elé, és nyíltan elismerte a mozgalom politikai jellegét. Ezért a harc során politikai jelszavakat adott ki, és sürgette, hogy a lehető legnagyobb mértékben szélesítsék ki a sztrájkmozgalmat, és sürgősen szólítsák harcba a „második arcvonal" munkásseregeit is. A vidéki sztrájkbizottságok és akcióbizottságok egész sora teljesen kommunista befolyás alatt állt. A kommunista szónokoknak nagy sikerük volt a sztrájkolók nagygyűlésein és összejövetelein. A kommunistáknak jelentős szerepük volt a tüntetések szervezésében, és hihetetlen energiát tanúsítottak a sztrájkhíradók összeállításában, nyomtatásában és terjesztésében, Londonban csakúgy, mint más ipari központokban.

Hasonlóképpen a kommunista párt az általános sztrájk felszámolásakor sem vesztette el fejét, és képes volt helyes magatartást tanúsítani. Elítélte a főtanács árulását, és határozottan támadta a „baloldaliakat" gyávaságukért és felemás magatartásukért. Az általános sztrájk befejezése után a kommunista párt kiadta a jelszót: összpontosítani kell minden erőt a

bányászok támogatására, és fényes példát mutatott arra, hogyan kell ezt a jelszót végrehajtani.

Nagy-Britannia Kommunista Pártja becsülettel kiállta a neki jutó megpróbáltatást, az igazság kedvéért meg kell azonban mondani, hogy hatása az események menetére meglehetősen korlátozott volt. A párt 1920-ban alakult, és az általános sztrájk idején taglétszáma mindössze 5000 körül volt. A párt egyetlen hetilapja, a *Worker's Weekly* 50—60 000 példányban jelent meg. Természetes, hogy ilyen feltételek mellett a kommunista párt szerepe a kibontakozó eseményekben nem lehetett túlságosan nagy. Azokban a viharos napokban azonban a párt mindent elkövetett, amit csak tehetett, és kétségkívül dicső oldalakkal gazdagította történelmének lapjait.

Kraszin halála

Nem akartam megszakítani az általános sztrájk eseményeinek menetét, ezért kissé előreszaladtam, és nem foglalkoztam a diplomáciai kérdésekkel. Most visszatérek a diplomáciai élethez, azon belül egyéni sorsom és munkám viszontagságaihoz.

Közvetlen azután, hogy befejeződött az általános sztrájk, vagyis 1926. május végén szabadságra utaztam, amit — úgy döntöttem — a Szovjetunióban töltöttem el. Azzal a szándékkal utaztam el, hogy többé vissza sem térek Londonba, mert nem nagyon tetszett nekem az a légkör, amely a politikai képviseleten akkoriban uralkodott. 1925 őszén a londoni politikai képviselet vezetését Leonyid Boriszovics Kraszinra bízták, aki addig Párizsban volt szovjet nagykövet. Kraszinnak azonban leukémiája volt. Állapota 1925 őszén annyira leromlott, hogy miután kinevezték Londonba, nem tudta elhagyni Franciaországot, 1925—26 telét Párizsban töltötte, ahol az akkori idők legkiválóbb specialistái gyógykezelték. Addig a londoni politikai képviselet vezetője Rosenholz első tanácsos volt, akiről már említést tettem korábban. Nagyon nehéz volt együtt dolgozni vele. Ezért 1926 tavaszán elhatároztam, hogy „megszököm" Londonból, és amikor május végén megérkeztem szabadságra Moszkvába, határozottan közöltem, hogy nem térek vissza Londonba. Körülbelül egy hónapig el voltam foglalva annak a beszámolónak az írásával, amelyet az általános sztrájkról készítettem a Szakszervezetek Központi Tanácsa részére, majd feleségemmel csaknem egy hónapig hajóztunk a Volgán és a Kámán. Ezután ideiglenesen én irányítottam a Kulturális Kapcsolatok Országos Intézetét, és arra készültem, hogy a következő télen állandó munkát kapok Moszkvában... De hirtelen minden megváltozott! Egy alkalommal Litvinov, aki a Külügyi Népbiztosságon a nyugati országokkal foglalkozott, magához kéretett és azt mondta:

— Önnek sürgősen Londonba kell utaznia.

— Hogyhogy? — kiáltottam fel. — Hiszen én részletesen kifejtettem önnek még májusban azokat az okokat, amelyek miatt nem tartom célszerűnek, hogy Londonban maradjak. Ezek mit sem változtak.

— Tudom — folytatta Makszim Makszimovics —, és korábban, mint bizonyára emlékszik rá, hajlandó is voltam egyetérteni önnel. Most azonban változott a helyzet, és az ön jelenlétére Londonban nagyon nagy szükség van. A lényeg röviden a következő: nyár végére Leonyid Boriszovics Kraszin, úgy tűnt, annyira rendbe jött, hogy Párizsból Londonba utazott, és megkezdte tevékenységét. Sajnos azonban Leonyid Boriszovics egészségi állapotában a javulás csak átmeneti volt, és hogy mik a kilátások, azt sajnos nem tudhatjuk... Igazán dolgozni Kraszin, úgy tűnik, nem tud. Segítőtársakra van szüksége. Új tanácsost Londonba küldeni kockázatos: ha figyelembe vesszük jelenlegi viszonyunkat a Baldwin-kormánnyal, az angolok egyszerűen megtagadhatják tőle a vízumot. Ezért arra a megállapításra jutottunk, hogy az egyetlen ésszerű lépés az ön visszatérése Londonba. Szerencsére formálisan önt még nem hívtuk vissza Londonból, így az ön esetében az angol vízum kérdése tárgytalan. Remélem, ön megérti a kialakult helyzet nehézségét, és nem ragaszkodik ahhoz, hogy Moszkvában maradjon. Megértem, hogy az ön számára kellemetlen a visszatérés Londonba, de fel kell áldoznia személyes érzelmeit az államügyek érdekében. Segítsen Kraszinnak munkájában!

Makszim Makszimovics Litvinov érvelése olyan meggyőző volt, hogy egyet kellett vele értenem. Így 1926 őszén ismét ott voltam londoni politikai képviseletünk épületében, és újra megkezdtem hivatali kötelezettségeim teljesítését. Ezek azonban most kissé különböztek azoktól a feladatoktól, amelyekkel angliai diplomáciai tevékenységem első évében foglalkoztam.

Kraszin nagy tervekkel és reményekkel érkezett Londonba. Egészségi állapota utazása előtt sokat javult, égett a tettvágytól, hogy amíg nem késő, valamit tegyen az angol—szovjet kapcsolatok javítása érdekében, hiszen ezek a kapcsolatok akkor nagyon feszültek voltak. Kormánykörökben és a Cityben szintén bizonyos várakozásokat fűztek Kraszin érkezéséhez. Kraszint Londonban tisztelték és jól ismerték, hiszen ő folytatta 1920-ban azokat a tárgyalásokat Lloyd George-dzsal, amelynek eredményeként 1921-ben létrejött az első kereskedelmi szerződés Szovjet-Oroszország és Nagy-Britannia között. Leonyid Boriszovicsnak jelentős szerepe volt abban is, hogy sikerült felszámolni a két ország között azt a heves nézeteltérést, amelyet a Curzon-ultimátum okozott 1923-ban.[10] Leonyid Boriszovics, aki az Októbert követő első években külkereskedelmi népbiztos volt, támogatta Anglia és a szovjet állam gazdasági kapcsolatainak fejlesztését. Ennek eredményeként a brit politikai és gazdasági vezető körökben Kraszin tekintélyt szerzett mint okos, gyakorlatias, energikus, józan ítélőképességű ember, akivel meg lehet állapodni a vitás kérdésekben. És minthogy a Baldwinhoz vagy az Austin Chamberlainhez hasonló politikusokat mégiscsak nyugtalanította a Szovjetunióhoz

fűződő viszony kiéleződése, arra számítottak, hogy valamit javíthat a helyzeten, ha partnerük a „megfontolt" Kraszin lesz.

Bárhogy volt is, Leonyid Boriszovics Londonba érkezésével az angol—szovjet kapcsolatok légköre olyan jelleget öltött, hogy lehetővé vált a komoly eszmecsere megkezdése a rendezésről. Kraszin pedig azonnal úgy határozott, hogy teljesen kihasználja a megnyílt lehetőségeket. 1926 októberét azzal töltötte, hogy állhatatosan próbálta megteremteni a szükséges kapcsolatokat a brit féllel. Én mint közvetlen munkatársa, magamra vállaltam a gondot, hogy előkészítsem találkozásait a szükséges személyekkel, összegyűjtöm számára a szükséges anyagokat, összeállítom a különféle emlékiratok, feljegyzések, levelek és egyéb okmányok szövegét. Nagyon szerettem ezt a munkát, nemcsak azért, mert Kraszinnal együtt dolgozni nagy öröm volt, hanem azért is, mert a politikai képviselő munkájának ez a támogatása nagyszerű iskolája volt számomra a diplomáciai munkának. Annak a hónapnak eseményei közül különösen kettő maradt emlékezetes számomra.

Az első Kraszin hosszú megbeszélése Austin Chamberlainnel október 11-én. Jómagam nem voltam jelen ezen a megbeszélésen (Kraszin elég jól tudott angolul, és nem volt szüksége tolmácsra), de főnököm elbeszéléséből, ezenkívül azokból a véleményekből, amelyek a megbeszélésekkel kapcsolatban politikai körökben és a sajtóban kialakultak, azonnal megtudtam minden részletet. Kraszin, aki alapos ismerője volt a gazdasági jellegű problémáknak, arra építette beszélgetéseit a külügyminiszterrel, hogy illusztrálta a szovjet gazdaság gyors fejlődését és megszilárdulását. Egyik bizonyítékként Kraszin, emlékszem, megemlítette, hogy 1923-ban érkezett a Szovjetunióba az első amerikai traktor, 1926-ban pedig már 26 000 volt belőlük. Kraszin nem titkolta el a Szovjetország gazdasági nehézségeit, és a hosszú lejáratú angol kölcsön gondolatával hozakodott elő (hangsúlyozta, hogy kölcsönről, és nem hitelről van szó), ami meggyorsíthatná gazdaságunk fejlődését, ugyanakkor megjegyezte Chamberlainnek: „gondolja csak meg, milyen lehetőségeket nyit meg a brit ipar előtt a szovjet piac, a maga 22 millió paraszti gazdaságával!" Amikor Chamberlain szóba hozta, hogy a City emberei nem bíznak ennek a piacnak a szilárdságában, Kraszin nevetve felkiáltott: „Mi már kilenc éve létezünk, és biztosítom önt, hogy létezni fogunk még legalább 199 évig!" Kraszin érvei láthatóan hatással voltak Chamberlainre, mert bizonygatni kezdte a szovjet politikai képviselőnek, hogy Anglia nem táplál semmiféle ellenséges érzelmet a Szovjetunió iránt, de a MacDonald által aláírt 1924. augusztus 8-i angol—szovjet szerződéseket a jelenlegi kormány nem ismerheti el. Chamberlain panaszkodott, hogy az angol—szovjet kereskedelmi mérleg Anglia vonatkozásában passzív (ez a téma nemegyszer került ismét napirendre, amikor később nagykövetként én folytattam tárgyalásokat Londonban az 1934-es kereskedelmi szerződésről), de elismerte, hogy a külkereskedelmi monopólium az egész szovjet gazdasági rendszer kulcsa, és megjegyezte, hogy ő nem szándékozik annak megszüntetését követelni. Végső soron Chamberlain értésre adta, hogy a

szovjet féllel együtt kész tanulmányozni, milyen úton lehetne javítani a két ország kapcsolatát. Azokban az időkben ez jelentős siker volt.

Amikor Chamberlaintől visszatérve Kraszin elmesélte nekem, hogyan zajlott le a beszélgetés, hirtelen felnevetett, és hozzátette:

— Tudja, Chamberlain személy szerint nem nagyon imponál a beszélgetőpartnernek... Curzonnak legfeljebb a titkára lehetett volna.

A másik fontos beszélgetést Kraszin október 15-én, a nevezetes Angol Bank igazgatójával, Montague Normannal folytatta. Kettőjük között a hírhedt Leslie Urquhart volt a közvetítő, aki akkoriban még arra számított, hogy kártalanítást kap tőlünk koncessziójáért,[11] és ezért kész volt szolgálatot tenni a szovjet politikai képviselőnek. Kraszin felkereste Montague Normant, és körülbelül másfél órás beszélgetést folytatott vele. Nagyon részletesen és nyíltan beszélgettek. Beszélgetéséről beszámolva, Kraszin megjegyezte nekem:

— Norman kétségkívül nagyon jelentős és érdekes egyéniség. Alig emlékeztet az olyan tőkés üzletemberre, aki csak a hasznot és a személyes meggazdagodás lehetőségét keresi. Úgy tájékoztattak, hogy ezek a dolgok Montague Normant nem nagyon érdeklik, annál is inkább, mert anyagi helyzete több mint jó, és amikor az ember szemtől szemben találkozik vele, ezt el is hiszi. Sokkal inkább okos és hozzáértő tudósra, felkészült és széles látókörű pénzügyi szakemberre emlékeztetett, a tőkés rendszer valamiféle filozófusára... És milyen fiatalos! Legfeljebb 35—40 évesnek tartom.

— Ugyan! — vágtam Kraszin szavába. — Tudom, hogy Montague Norman már elmúlt 50 éves...

— Valóban? — lepődött meg Kraszin. — Ennél sokkal fiatalabbnak látszik... Különben az angolok — főként a felsőbb körökből származók — pokolian fiatalosak.

Érdeklődtem, miről tárgyaltak. Leonyid Boriszovics — mint elmondta — kifejtette az Angol Bank igazgatójának azt a gondolatot, hogy a Szovjetországnak két lehetséges útja van: további fejlődésében vagy kizárólag saját belső forrásaira támaszkodik, vagy megpróbálja a haladás érdekében minél jobban felhasználni a tőkésvilág, ezen belül Anglia pénzügyi támogatását. Az első út lassabb, de biztosabb, a második út gyorsabb, de veszélyesebb, mert gazdaságunkat bizonyos függőségbe hozza irántunk nem barátságos erőktől. A szovjet kormány mégis kész lenne kockáztatni, hogy megengedi a külföldi tőke bizonyos befektetéseit a szovjet iparba koncessziók stb. formájában. Kraszin véleménye szerint azonban ez kevés. Ahhoz, hogy nagy lökést adjanak a Szovjetunió gazdasági növekedésének, nagyobb összegű hosszú lejáratú kölcsönre lenne szükség, például Angliától. Ha pedig ezt a kérdést általános európai nézőpontból közelítjük meg, ilyen kölcsön csak kifizetődő lenne Európának, hiszen a Szovjetunió külkereskedelmének jelentős növekedése nélkül nehéz elképzelni az 1914—1918-as háború által szétzilált európai gazdaság helyreállítását. És Kraszin egyenesen feltette a kérdést Montague Normannak, hogy mi erről a véleménye.

— És ekkor történt — folytatta felélénkülve Kraszin — a legérdekesebb. Montague Norman kijelentette, hogy teljesen egyetért velem, és hogy az európai gazdaság teljes helyreállítása lehetetlen anélkül, hogy Oroszországot be ne vonnák az európai fejlődésbe. Kifejtette azt is, hogy hosszú lejáratú kölcsönök nélkül a szovjet gazdaság jelentős fejlődése elképzelhetetlen... Ő mindezt, mint az Angol Bank igazgatója, nagyon jól tudja. De amikor megkérdeztem Normant, milyen lehetősége van a Szovjetuniónak arra, hogy hosszú lejáratú kölcsönt kapjon Angliában, azt felelte: semmilyen, ha nem térnek vissza a magántulajdon elveihez; a brit közvélemény, úgymond, enélkül nem járul hozzá, hogy szovjet kölcsönt bocsássanak ki a Cityben. Azt válaszoltam, hogy a szovjet közvélemény nem engedi meg a gyárak, üzemek magántulajdonának elismerését. Norman vállat vont, és azt mondta: úgy látszik, ez egy bűvös kör.

Most, hogy ötven év távlatából visszaemlékezem Kraszinnak erre a Montague Normannal folytatott beszélgetésére, akaratlanul is arra gondolok, hogy milyen különösek is a történelem útjai! Akkoriban, a 20-as években a burzsoázia egyes előrelátó képviselői, mint Montague Norman is, jól megértették, hogy az európai tőkés körök érdekeit figyelembe véve is, a legcélszerűbb politika a Szovjetunió minél szélesebb körű bevonása az európai gazdasági vérkeringésbe. Csakhogy ezek az emberek erőtlenek voltak ennek a politikának megvalósításához, akadályozta őket a burzsoázia széles köreinek osztályelvakultsága. Ugyanezt figyelhettem meg később, amikor már nagykövetként tevékenykedhettem Londonban. Mindennek az lett az eredménye, hogy a Szovjetunió gazdasága gyakorlatilag a saját belső erőforrásaiból fejlődött, a külföldi tőke teljesen jelentéktelen közreműködésével. A fejlődés így lassabb volt, mint lehetett volna, és nagyobbak voltak a nehézségek is. Csakhogy a szovjet nép hősiessége mindent leküzdött. Végső soron országunknak nincs oka arra, hogy sajnálja, ami történt. Éppen annak a pénzügyi és gazdasági blokádnak köszönhetjük, amelyet a tőkés világ alkalmazott a gyakorlatban a Szovjetunióval szemben, hogy nemcsak megőriztük teljes gazdasági függetlenségünket, hanem gazdaságilag meg is edződtünk.

1926 októberének közepétől Kraszin egészségi állapota romlani kezdett, a betegség úrrá lett rajta. Először csak a másoknál tett hivatalos látogatásokról mondott le, de továbbra is fogadta az őt felkereső látogatókat. Később már nem találkozott az idegenekkel, csupán a politikai képviselet munkatársaival. Hamarosan azonban már ez is meghaladta Leonyid Boriszovics erejét. Már nem ment be dolgozószobájába, idejének jó részét a hálószobában töltötte, ahová külön az ő számára betettünk egy kis íróasztalt. Itt főleg Bogomolov első titkárt fogadta és engem. Itt olvasta át a legfontosabb leveleket és okmányokat, amelyeket átadtam neki. A hálószobában Leonyid Boriszovics utasításokkal is ellátott a politikai képviselet napi munkájának irányítására. November elején Kraszin állapota annyira leromlott, hogy ágyban kellett maradnia, és én különféle ürügyekkel a lehető legminimálisabbra szorítottam azokat a politikai

ügyeket, amelyekről tájékoztatnom kellett őt, noha határozottan követelte, hogy rendszeresen tájékoztassam valamennyi eseményről.

Azokban a napokban teljes energiánkat a Kraszin életéért folytatott elkeseredett küzdelemre összpontosítottuk. Ismeretséget kötöttünk London legjobb orvosaival, gyakran látogattunk el a híres Harvey Streetre,[12] hosszas beszélgetéseket folytattunk az angol orvostudomány legfényesebb koponyáival, konzíliumokat és vizsgálatokat szerveztünk. Mindannyiszor összeszorult a szívem, amikor láttam, hogy válik Leonyid Boriszovics napról napra sápadtabbá és erőtlenebbé. Valamennyien készek voltunk bármit megtenni, hogy ismét talpra állíthassuk. Természetesen a politikai képviselet állandóan tájékoztatta Moszkvát Kraszin egészségi állapotáról, és megkapta onnan a szükséges útmutatásokat. Ezek lényege az volt: ne sajnáljunk semmiféle eszközt a küzdelemben Kraszin gyógyulásáért.

A fehérvérűség nagyon súlyos betegség. Az orvostudomány még ma sem tudja igazán gyógyítani, még kevésbé tudta több mint negyven évvel ezelőtt. Az angol orvosok kipróbáltak mindenféle módszert: a diétát, gyógyszereket, a vérátömlesztést. Különös fontosságot tulajdonítottak a vérátömlesztésnek. A politikai képviselet, amelyet a Kraszin egészségi állapotáról kiadott napi közlemények foglalkoztattak, megfelelő véradókat keresett és talált saját munkatársainak és a londoni szovjet kolónia más tagjainak körében. Vállalkozó bőven akadt. Minden vérátömlesztés hatásos volt: Kraszin felélénkült, orcái kipirultak, beszélgetni kezdett, érdeklődött a helyzet iránt, de, sajnos, ez nem soká tartott. A betegség ismét eluralkodott rajta és mi rettegve kérdeztük: csak nem a vég közeledik?

Kraszin nyugodt, értelmes beteg volt, és ráadásul bolsevik! Nemegyszer mondta:

— Keményen, állhatatosan, bolsevik módon vesszük fel a harcot a bajjal!

Valóban, Kraszin engedelmesen és állhatatosan teljesítette az orvosok előírásait.

1926. november 7-én a politikai képviseleten nagy diplomáciai fogadást rendeztünk. Tekintettel Kraszin betegségére, a vendégeket felesége, Ljubov Vasziljevna Kraszina fogadta, és én mint a politikai képviselő akkori helyettese. Sokan jöttek el, de szinte kivétel nélkül munkáspártiak, szakszervezetiek és baloldali értelmiségiek. Ismét megmutatkozott a diplomáciai vákuum: a Foreign Office-nak egyetlen képviselője sem jelent meg a fogadáson. Ismét az „Őfelsége ellenzéke mellé kirendelt nagykövetség" szerepét játszottuk el. Valamennyi vendégünk tudta, milyen súlyos állapotban van Leonyid Boriszovics, ezért a fogadás légköre kissé visszafogott, sőt már-már nyomasztó volt. Így azután angol vendégeink viszonylag korán távoztak, és este 10 órára már csak a mieink, a szovjetek maradtak ott. Orosz szokás szerint hamarosan énekelni kezdtünk. És ekkor...

Kinyílt Kraszin hálószobájának lépcsőházra nyíló ajtaja, és az ügyeletes nővér cédulát hozott tőle: Leonyid Boriszovics arra kérte az elvtársakat, hogy énekeljenek neki régi forradalmi dalokat. Néhány pillanat alatt

vagy százan, férfiak, nők, leültünk a lépcsőkre, és hosszan tartó, szokatlan hangverseny kezdődött... Ehhez foghatót soha életemben nem hallottam...

Elénekeltük, hogy „Lemegy a nap a sztyeppéken...", „Poros úton fut a kocsi...", elénekeltük a Warszaviankát, a „Vörös zászlót", daloltuk, hogy: „A rablánc a lábon nehéz volt...", „Fel vörösök, proletárok!..." és még sok más dalt.

Nem úgy énekeltünk, ahogy szoktunk, hanem valamiféle különleges mélységgel, érzelemmel, egyszerre hangosan és tompán, mert tudtuk, hogy beteg embernek énekelünk, a nagykövetnek és régi forradalmárnak, akinek napjai meg vannak számlálva. Szerettünk volna még egy kis örömöt szerezni életében, ezért nem kíméltük magunkat. Kétszer is megérdeklődtük, ne hagyjuk-e abba. Lehet, hogy Leonyid Boriszovics elfáradt, pihenni szeretne... Leonyid Boriszovics azonban visszaüzent: „nem, énekeljenek, énekeljenek még! Jólesik és lelkesít az éneklésük!" És az elvtársak, akik összegyűltek a lépcsőházban, énekeltek, énekeltek, énekeltek vég nélkül...

Csak éjfél után kezdtek oszlani a dalárda tagjai, hogy magukkal vigyék ennek a nagyszerű estének az emlékét, amelyre úgy gondolok vissza, mint Kraszin búcsúestjére. Feleségem — a lépcsőházi hangverseny egyik vezető szólistája — könnyekkel a szemében tért haza...

November közepétől világossá vált, hogy a végzetes pillanat közel van. Az orvostudomány, a szovjet kormány gondoskodása, a beteg egész életereje tehetetlennek bizonyult a rettentő bajjal szemben. Leonyid Boriszovics az ágyban feküdt, és amikor nap mint nap felkerestem, rettegve láttam, milyen nyilvánvalóan fogy el az ereje, milyen gyorsan gyengül, válik közönyössé a környező világ iránt. Az orvosok figyelmeztettek, hogy bármelyik percben bekövetkezhet a vég. Kraszin betegágyánál állandó ügyelet volt. A politikai képviselet légköre nyomasztóvá vált. A tragikus feszültség elviselhetetlennek tűnt...

Sohasem felejtem el Kraszinnál tett látogatásomat három nappal halála előtt. Leonyid Boriszovics csukott szemmel, kinyújtott kezekkel feküdt, csak könnyű légzése, amelyet mellkasához hajolva lehetett hallani, tanúskodott arról, hogy az élet és a halál küzdelme még tart. Kraszin hirtelen megmozdult, kinyitotta szemeit, és valahová a magasba tekintve, halkan ezt suttogta:

— A betegséggel keményen, állhatatosan, bolsevik módra kell harcolni!

Az életnek ez a váratlan fellángolása ezzel el is múlt, szemei ismét lecsukódtak, arca mozdulatlanná vált. Milyen jellemző: a halál küszöbén Kraszin még mindig a harcra gondolt az életért!

Három nappal később, 1926. november 24-én Kraszin eltávozott közülünk.

Szovjet módon temettük el. Angliában ez volt az első ilyenfajta temetés. A politikai képviselet fő termében állt a ravatal. Körben koszorúk, virágok — nagyon sok virág volt. A politikai képviselő szigorú fekete öltönye fölött különösen élesen kirajzolódott a hófehér szakáll (a betegség idején

erősen megőszült). Lesoványodott arcán valami különös méltóság fejeződött ki. A politikai képviselet munkatársai, a londoni szovjet kolónia tagjai őrt álltak a ravatalnál. Jöttek angolok is, hogy részt vegyenek a tisztelgőőrségben. Közülük sokaknak megtetszett ez a szokatlan, bolsevik szertartás. A szomszéd teremből áthallatszott Csajkovszkij, Beethoven, Chopin, Mendelssohn szívbe markoló gyászindulóinak kissé tompított hangja.

Hosszú sorban jöttek az emberek — férfiak, nők, gyermekek, munkások, tisztviselők, az angol kultúra és művészet képviselői —, hogy fejüket meghajtva leróják kegyeletüket a Szovjetunió politikai képviselőjének ravatala előtt. Mindez a hatalmas fájdalom és az elhunyt iránti mély tisztelet légkörét teremtette meg.

De nemcsak a szovjet politikai képviseleten éreztük át a veszteség súlyát. A Munkáspárt végrehajtó bizottsága és a szakszervezeti főtanács mély részvétét fejezte ki Kraszin halála alkalmából, és D. M. Clines, a jeles parlamenti képviselő kijelentette:

„A kiváló közéleti férfiú tragikus és korai halála nagy veszteség hazánk és Oroszország számára. Bizonyos vagyok benne, hogy ha Kraszin köztünk maradt volna, jeles diplomáciai képességeivel és művészetével, kiváló tulajdonságaival biztosítani tudta volna legalább néhány nézeteltérés rendezését Anglia és Oroszország között."

A Munkáspárt lapja, a *Daily Herald* ugyanakkor ezt írta:

„Úgy halt meg, ahogy bizonyára kívánhatta: őrhelyén. Távozása nagy veszteség nemcsak a Szovjetunió, hanem az egész világ szocialista és munkásmozgalma számára. Munkájának, amelyet otthon végzett az oroszországi ipar átszervezésére, és külföldön folytatott, hogy barátibb kapcsolatokat teremtsen a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között, hosszú időn át jelentősége lesz."

A City szócsöve, a *Financial Times* így írt:

„Kraszin személyében a szovjet kormány tehetséges szolgáját és eszméinek egyik hűséges hívét veszíti el. Korai halála kétségkívül nagy veszteség ennek a kormánynak és az ügynek, amelyet védelmez."

Végül Austin Chamberlain teljes miniszteri méltóságában szükségesnek tartotta kijelenteni a parlamentben:

„Szabadjon kifejeznem részvétemet Kraszin úr, a szovjet ügyvivő halála alkalmából."

A Foreign Office egyik tisztviselője pedig megjelent a szovjet politikai képviseleten, és részvétnyilvánító névjegyet hagyott ott, ezzel első ízben megszüntetve azt a diplomáciai vákuumot, amely addig a brit külügyminisztérium és a Szovjetunió hivatalos londoni képviselete között volt.

Kraszin holttestét a fővárosban, a Golders Green-i krematóriumban hamvasztották el. A koporsót a politikai képviselettől a krematóriumig több ezer főnyi tömeg kísérte el. Ott volt a Munkáspárt és a szakszervezetek több vezetője, közöttük Lansbury, Clines, Purcell, Hicks, Swales, Cook, Ben Tillet és mások. Nem volt ott azonban sem MacDonald, sem Snowden. A krematóriumban tartottuk a búcsúszertartást, amelyen a

szovjet kolónia és az angol munkásmozgalom képviselői mondtak beszédet. A rengeteg koszorú közül különösen kivált egy, amely csákányt és lapátot ábrázolt, a bányászok jelvényét. A koszorú szalagján ez a felirat állt: „Nagy-Britannia bányászszövetségétől kegyeletes megemlékezésül és mély hálával. Herbert Smith, Tom Richards, W. P. Richardson, A. D. Cook."

A krematóriumból távozóban Brailsford, akit megrázott Kraszin halála, hozzám fordult:

— Nagy hatással volt rám ez a temetés. Okos, méltóságteljes és mélyen emberséges. A legkisebb utalás sincs sem az istenre, sem az egyházra... Miért van szükség rájuk? Önök ebben is utat építenek a szocializmushoz.

A hamvasztás napjának estéjén az urnát Kraszin hamvaival Moszkvába küldtük, ahol a Kreml falában helyezték el.

Az angol—szovjet szakítás előkészítése

Kraszin eltávozott közülünk, az angol—szovjet kapcsolatok problémája azonban megmaradt, és mindennap csak éleződött, zavarosabbá vált. Amikor most, hosszú évek után ismét átgondolom 1926—27 komor és nehéz telének eseményeit, mind világosabb számomra, hogy Kraszin halálának nem kis szerepe volt abban, hogy fél évvel később megszakadtak a kapcsolatok Anglia és a Szovjetunió között.

A személyiség szerepe a diplomáciában (mint különben sok másban is) elég jelentős, meghatározott pillanatokban pedig nagyon nagy. Természetesen még a legügyesebb diplomata sem tudja megfordítani a történelem általános menetét. Mégis, ha a diplomata okos és rugalmas, energikus, bátor, jól megérti a szemben álló táborból származó partnerének pszichológiáját, ha bírja környezetének bizalmát, és az ellenfél tiszteli őt, gyakran képes kedvező eredményt vagy legalábbis számára elfogadható kompromisszumot elérnie ott, ahol az ellenkező tulajdonságokkal rendelkező diplomata feltétlenül vereséget szenved. Kraszin példája ezt jól bizonyítja.

1920-ban és 1921-ben — mint már említettem — rendkívül nehéz és bonyolult körülmények közepette sikeres tárgyalásokat folytatott Londonban Anglia és Szovjetoroszország kereskedelmi kapcsolatainak megteremtéséről, és 1921 márciusában aláírta a két ország első kereskedelmi megállapodását, amelynek akkoriban nemcsak nagy gazdasági, hanem hatalmas politikai jelentősége is volt. Lloyd George, az akkori miniszterelnök később elmesélte nekem, hogy Kraszin a lehető legjobb hatással volt rá, a brit miniszterekre és a City vezető embereire. Valamennyiüknek nagyon tetszett nyugalma, rátermettsége, hűsége az adott szóhoz, és az, hogy megértette: engedmények nélkül nem lehet egyezségre jutni.

1923-ban, már Lloyd George után, amikor a hatalomra került konzer-

vatívok a Curzon-ultimátummal durva támadást intéztek a szovjet kormány ellen, Kraszint küldték Moszkvából Londonba, hogy könnyítse meg a viszály rendezését. És a viszály végül is rendeződött! Ez még inkább növelte Kraszin tekintélyét Anglia vezető köreiben.

1926 őszén, amikor Kraszin harmadszor érkezett Londonba, ezúttal már nagykövetként, olyan reményekkel fogadták itt, hogy segítségével legalább bizonyos fokig sikerül enyhíteni a két ország kapcsolatait akkor jellemző feszültséget. Nemcsak a munkások és a munkáspártiak reménykedtek ebben, hanem a burzsoázia széles körei is, beleértve minisztereket és bankigazgatókat is.

Nem szabad azt hinni, hogy a brit uralkodó osztály vezetői könnyedén vállalták a szakítást a Szovjetunióval. Természetesen mélységesen gyűlölték a bolsevikokat, ez azonban nem jelentette azt, hogy szívesen vállalkoztak bármiféle szovjetellenes kalandra. Egyáltalán nem! A brit uralkodó osztály tapasztalt, óvatos, nem szereti a meredek fordulatokat, és szinte az anyatejjel szívta magába a megegyezés szellemét. Ráadásul azt is megszokta, hogy a piszkos vagy veszélyes ügyeket valaki másnak a vállaira rakja. Az adott, konkrét esetben a konzervatív vezetők bizonyos fokig óvatosak voltak.

Íme a bizonyság: MacDonald munkáspárti kormánya 1924 novemberében bukott meg, és akkor került hatalomra Baldwin konzervatív kormánya. Ez utóbbinak az volt a véleménye, hogy MacDonald a lehető legnagyobb hibát követte el, amikor diplomáciai kapcsolatokat teremtett a szovjet állammal. Baldwinék nagyon szerették volna kijavítani ezt a hibát, és mielőbb megszakítani a kapcsolatokat a Szovjetunióval. Ezt azonban két és fél éven át mégsem tették meg, bármennyire ingerelték is őket a kínai események és azok a dolgok, amelyek az angol bányavidékeken lejátszódtak. Miért? Azért, mert a brit burzsoázia vezetői tudták, hogy a kapcsolatok megszakítása két nagyhatalom között nagyon komoly lépés, ami sok gazdasági és politikai következménnyel járhat Európa számára, olyan következményekkel, amelyek Anglia, sőt a brit birodalom ellen fordulhatnak. A konzervatívoknak leginkább az a gondolat tetszett, hogy felújítják a „keresztes hadjáratot" a Szovjetország ellen, és 1925 nyarán, amikor Londonba érkeztem, a nyugati országok javában arra készültek, hogy létrehozzák nagy szovjetellenes szövetségüket. A legnagyobb aktivitást ennek érdekében a brit kormány fejtette ki. 1918—1920 tanulsága azonban túlságosan sokatmondó volt, és a pápán kívül senki sem égett a vágytól, hogy hasonló vállalkozásban vegyen részt. A Baldwin-kormány kénytelen volt kedvezőbb nemzetközi helyzetre várni.

A tőkés vezető körök óvatossága külsőleg abban is kifejezésre jutott, hogy soraikban nézeteltérések voltak a szakítás idejét illetően. Magában a kormányban három miniszter — az a három „szélsőséges", aki az általános sztrájkban is a „vérontásra" vágyott — az azonnali szakítást követelte. Hicks belügyminiszterről, Winston Churchill pénzügyminiszterről és Lord Birkenheadről, az indiai ügyek miniszteréről van szó. Két miniszter: Austin Chamberlain külügyminiszter és Arthur Balfour

miniszterelnök-helyettes jobbnak látták kivárni a szakításra a megfelelő alkalmat. Ami Baldwint illeti, ő a reá jellemző lustasággal és a nyugtalanság iránti megvetéssel kész volt ideig-óráig engedni az események folyásának. A munkáspártiak és a liberálisok határozottan ellenezték a szakítást, akárcsak az iparosok és bankárok jelentős csoportja, amely közvetlenül érdekelt volt abban, hogy fejlődjék a kereskedelem a Szovjetunióval. A helyzet, mint látjuk, nagyon bonyolult és ellentmondásos volt — éppen az ilyen helyzet az, amikor rendkívüli módon megérezni a jó és a rossz diplomata közötti különbséget. Ha Kraszin életben maradt volna, kétségkívül minden energiáját és teljes diplomáciai művészetét arra fordította volna, hogy enyhítse a nehézségeket a Szovjetunió és Anglia kapcsolatában. Erre meg is volt a lehetősége: emlékszem, hogy 1926 októberében, amikor Leonyid Boriszovics még felkeresett és fogadott embereket, telefonhívások nyomán a brit üzleti világ képviselőinek (bankároknak, iparosoknak, parlamenti tagoknak) hosszú listáját állítottam össze, azokét, akik találkozni kívántak vele. A beszélgetések ilyen személyiségekkel és ilyen mennyiségben nem maradhattak volna teljesen hatástalanok, figyelembe véve, hogy ugyanakkor a szovjet kormány ismételten kinyilvánította készségét, hogy a vitás kérdéseket a tárgyalóasztalnál rendezzék. Nem akarom azt állítani, hogy Kraszin (ha életben maradt volna) jóra tudta volna fordítani a rossz angol—szovjet kapcsolatokat — ez akkor természetesen lehetetlen volt. De a kapcsolatok megszakítását elkerülni... Kraszin képes lett volna ezt feladatul tűzni maga elé, sőt, megoldani is.

Leonyid Boriszovics betegsége és halála megakadályozta ezt. Csak Chamberlainnel és Normannal sikerült találkoznia. A többieknek, akik fel akarták keresni, kénytelen voltam azt mondani, hogy a pillanatnyi helyzetben nem számíthatnak a beszélgetésre Kraszinnal.

Kraszin halála után a szovjet kormány nem alaptalanul aggódott, hogy új nagykövet kinevezésének kísérlete a brit kormány akkori hangulatában a hozzájárulás megtagadását válthatta volna ki, ez pedig rontotta volna a helyzetet. Ennek következtében 1926—27 egész telén semmiféle változás nem történt a politikai képviselet vezetésében. Az angol—szovjet kapcsolatokban nemcsak hogy nem enyhült, hanem napról napra fokozódott a feszültség, és a „keményfejűek" jelszava — „ki a vörösökkel Angliából!" — mind jobban elterjedt.

Még Kraszin életében, 1926. október 7-én a Konzervatív Párt kongresszusa egyhangú határozatban követelte a kapcsolatok megszakítását a Szovjetunióval. Noha hasonló határozatoknak az angol gyakorlatban nincs túlságosan nagy, kötelező erejük a konzervatív kormányra nézve, a határozatnak mégis kétségkívül volt politikai jelentősége — ami a legfőbb: ösztönözte a Szovjetország legelszántabb ellenségeit a szovjetellenes agitáció fokozására. A Szovjetunió ellenségeihez most csatlakozott a hírhedt Leslie Urquhart is, akiről már említést tettem. 1927. február 4-én Hicks, Churchill és a kormány még egy tagja: Amery gyarmatügyi miniszter pogromhangulatú szovjetellenes beszédet mondott, felhasználva a kínai eseményekről érkezett és hamisan értelmezett jelentéseket.

Minthogy a kormány három tagjának egyidejű szovjetellenes megnyilvánulását úgy kellett értékelni, hogy az új, jelentős lépés az angol—szovjet kapcsolatok megszakításában, a munkáspárti és liberális körök ellentámadásba kezdtek, hogy megakadályozzák a katasztrófát. Moszkvában Litvinov sajtóértekezletén szintén megemlítette a „keményfejűek" rossz szándékú erőfeszítéseit, és egyebek között kijelentette:

„A brit konzervatív körök a szovjet kormány vállaira kívánják rakni a felelősséget saját hibáikért, kihasználva a legostobább legendákat, és a kínai milliók hatalmas felszabadító mozgalmát «szovjet ügynökök mesterkedéseivel» akarják magyarázni."

A Baldwin-kormány azonban a „keményfejűek" növekvő nyomásának hatására mind tovább és tovább ment a szakításhoz vezető úton. 1927. február 23-án jegyzéket intézett a londoni szovjet nagykövetséghez, amelynek záró bekezdése világossá tette az egész jegyzék tartalmát:

„Őfelsége Kormánya — hangzott a bekezdés — szükségesnek tartja a legkomolyabb módon figyelmeztetni a Szovjetuniót, hogy az angol közvélemény türelmének vannak határai, amelyeket veszélyes átlépni; és az olyan cselekedetek folytatása, mint amelyek ellen jelen jegyzékünk panaszt emel, előbb vagy utóbb feltétlenül elkerülhetetlenné teszi annak a kereskedelmi megállapodásnak semmissé nyilvánítását, amelynek tételeit oly tapintatlanul megszegték; sőt, a szokásos diplomáciai kapcsolatok megszakításához is elvezethet."

Noha a hasonló jellegű jegyzékeket a diplomáciai gyakorlatban kemény csapásként értékelik, Churchill és Hicks hívei hihetetlen lármát csaptak, mert nem elégítette ki őket a jegyzék. Hogyan? Még mindig nem szakítás? Még mindig csak figyelmeztetés? Ez a miniszterelnök által fedezett „mérsékeltek" megbocsáthatatlan gyengesége!

A szovjet kormány február 24-i jegyzékében élesen és megalapozottan bírálta azokat a vádakat, amelyek a február 23-i brit jegyzékben szerepeltek, elítélte az angol miniszterek szovjetellenes felszólalásait, és kijelentette hogy ha a brit kormány megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetországgal, a következményekért a teljes felelősség a londoni kormányt terheli. A brit jegyzékkel ellentétben azonban a szovjet jegyzék nem érte be a polémiával. A jegyzék befejező részében a szovjet kormány még egyszer felhívta a brit kormányt, hogy üljenek asztalhoz, és tárgyalások útján hárítsák el a meglevő nehézségeket.

Úgy tűnt, a londoni politikusok előtt kedvező lehetőség nyílt, hogy rendezzék kapcsolataikat a Szovjetunióval, és ezzel hozzájáruljanak mind Angliának, mind pedig egész Európának igazi érdekeihez. De nem! A „keményfejűek" hallani sem akartak a megbékélésről a „bolsevikok országával", Baldwin, Chamberlain és a többi „mérsékelt" enyhe fennakadással és szép szavakat hangoztatva, végső soron a „keményfejűeknek" engedelmeskedett. Ezért a brit kormány úgy döntött, hogy nem válaszol a szovjet jegyzékre (és, következésképpen, az abban szereplő tárgyalási javaslatra sem), amiért 1927. március 3-án a parlamenti vitában heves bírálatot kapott Lloyd George-tól. Ennek egyébként nem volt gyakorlati

eredménye, és a brit kormány feltartóztathatatlanul tovább rohant a lejtőn a szakítás felé.

A Cityben azonban — és ez jól mutatja, hogy lett volna lehetőség a szakítás megelőzésére — másmilyen hangulatot lehetett megfigyelni. Az angol—szovjet kereskedelem éppen 1925-ben és 1926-ban vett nagy lendületet, és a bankárok komolyan kezdték fontolgatni, hogy azt hitellel támogatják. Különösen nagy szenzációt jelentett a híres Midland Bank (Anglia öt legnagyobb bankjának egyike) elhatározása, hogy tízmillió fontos hitelt nyújt a Szovjetunióval kereskedő cégeknek. A Midland Bank élén akkor a liberális McKenna állt. Akkoriban tízmillió font nagy összeg volt. A Midland Bank és a londoni szovjet kereskedelmi kirendeltség megállapodását 1927. május 11-én kellett volna aláírni. Ha ez a megállapodás érvénybe lép, sok minden megváltozhatott volna az angol—szovjet kapcsolatokban. Ezt semmiképp sem akarták megengedni a „szélsőségesek". Minthogy a kormány még mindig nem volt kész nyíltan kijelenteni, hogy megszakítja az angol—szovjet kapcsolatokat, a szélsőséges miniszterek csoportja úgy döntött, hogy azonnal akcióba lép, és olyan helyzetbe hozza a kormányt, hogy ne legyen más kiútja, csak a szakítás. Ezt a tervet annál is könnyebb volt végrehajtani, mert a szélsőséges miniszterek közé tartozott Hicks belügyminiszter is. Emiatt történt, hogy 1927. május 12-én, egy nappal azután, hogy aláírták kereskedelmi kirendeltségünk és a Midland Bank megállapodását, Londonban olyan esemény történt, amelynek döntő kihatása lett Anglia és a Szovjetunió kapcsolataira.

1927 januárjától London politikai és diplomáciai köreiben híresztelések terjedtek el, hogy a „keményfejűek" (köztük a három „szélsőséges" miniszter) támadást készítenek elő a szovjet politikai képviselet ellen, hogy kiprovokálják Anglia és a Szovjetunió kapcsolatainak megszakítását. Ezek a pletykák fokozódtak, konkrét részletekkel gazdagodtak, és május elejére már szinte teljesen kétségtelen volt, hogy a támadás bekövetkezik. Már csak az volt kérdéses, mikorra időzítik, és kinek a diplomáciai sérthetetlenségét csorbítják: a politika képviseletét vagy a kereskedelmi kirendeltségét?

Jellemző, hogy a köröttünk egyre sűrűsödő szovjetellenes légkörben a londoni szovjet kolónia megőrizte frisseségét és életvidámságát. Nem zavart meg minket az ellenséges környezet, láttuk és számításba vettük. Szilárd meggyőződésünk volt, hogy bármi történjék is, ellen tudunk állni. Valamennyien vidámak, optimisták voltunk.

Emlékszem, éppen 1926—27 telén rendeztünk be feleségemmel odahaza a lakásban „baráti szalont", ahol hetente egyszer összejöttek közelebbi barátaink, elvtársaink. Ez nem ismétlése volt az előző télnek, amelyről korábban beszámoltam. Most nem a Beechwood Avenue 13-ban laktunk, hanem a Victoria Streeten. Vendégeink is egész mások voltak. Kapcsolataink a szakszervezeti vezetőkkel megváltoztak, miután az általános sztrájk befejezését követően hűvösebbek lettek a kapcsolatok a Szovjet Szakszervezetek Központi Szövetsége és a Szakszervezeti Főtanács között.

Vendégeink most a politikai és a kereskedelmi képviselet munkatársai voltak. A Victoria Street-i baráti szalont a könnyedség, a frisseség és a vidám irónia jellemezte. Mulatságos alapszabályt dolgoztunk ki, amely így kezdődött:

A házigazdák nem foglalkoznak a vendégekkel,
A vendégek nem foglalkoznak a házigazdákkal,
Mindenki önmagával foglalkozik.

A házigazdák nem kínálják a vendégeket,
A vendégek nem kínálják a házigazdákat,
Mindenki vesz magának, ami kell.

A gyakorlatban természetesen kínálnivalóról a feleségem gondoskodott, de a vendégek is gyakran hoztak magukkal valamilyen inni- vagy ennivalót. A bort engedélyeztük, de csak olyan mértékben, hogy senki se hághassa át a „felfokozott vidámság" határát. Összejöveteleinken megbeszéltük a legfrissebb híreket, énekeltünk, muzsikáltunk, anekdotákat meséltünk, és megvitattuk az időszerű kérdéseket. Mindezt áthatotta valamiféle emelkedett jó kedély és mélységes remény a jövőben.

Emlékszem arra is, hogy 1927. május 5-én, a Sajtó Napján már az egész szovjet kolónia részt vett amatőr művészegyüttesünk „élő újságjában" (ami akkortájt nagyon népszerű volt). Sok volt a szellemesség, a vidámság, a tréfa, a zene és a dal, s ezen sokat lendített a sikeres konferanszié: A. Gurevics. De volt az élő újságnak komoly része is: a nagykövetség első titkára, D. V. Bogomolov nagyon színes összeállítást készített az angol sajtó szovjetellenes badarságaiból, én pedig „prózai költeményt" olvastam fel az orosz forradalmi gondolat nagy történelmi szakaszairól, emléket állítva Ragyiscsev, a dekabristák, Belinszkij, Csernisevszkij, Plehanov, Lenin alakjának.

Így teltek napjaink. Közben pedig közeledett a vihar.

Támadás az ARCOS ellen

1927. május 12-én délután négy óra körül több rendőrosztag nyomozók kíséretében (összesen körülbelül kétszázan lehettek) váratlanul bekerítette a Moorgate Street 49. számú épületet, amely az ARCOS-nak[13] és a Szovjetunió kereskedelmi képviseletének adott otthont, behatolt az épületbe, és lezárt valamennyi kijáratot. A két intézmény néhány száz alkalmazottját, közöttük jó néhány angolt, letartóztatták, egy részüket személyes motozásnak vetették alá. A letartóztatottak között volt az ügyvivő felesége is, aki orvosként dolgozott a kereskedelmi képviseleten, és az én

feleségem is, aki a kereskedelmi képviselet licenc-osztályát vezette. Mindketten diplomáciai személynek minősültek, tehát sérthetetlenek voltak a brit rendőrség által.

A Scotland Yard ügynökei valamennyi tisztviselőt kizavarták a dolgozószobákból a folyosókra és a lépcsőházakba, majd amikor a szobák kiürültek, átkutatták a szekrényeket, az íróasztalokat, és összeszedték az okmányokat. A tisztviselők nem ellenőrizhették a rendőrügynökök tevékenységét, azok azt csinálhattak, amit akartak, magukhoz vehették a kereskedelmi kirendeltség bármely okmányát, vagy éppen fordítva; betehették a kirendeltség szekrényeibe saját hamisítványaikat. A rendőrök azt követelték a kereskedelmi kirendeltség rejtjelezőitől, hogy adják át nekik a rejtjelkulcsot, és amikor azok ellenálltak, kettőjüket megverték. Estére szinte valamennyi tisztviselőt szabadon bocsátották és hazaengedték, de a rendőrség még ottmaradt a Moorgate Street-i épületben, és a házkutatás a következő napig folytatódott. Miután a Scotland Yard ügynökei nem kapták meg a kereskedelmi képviselet széfjeinek kulcsát, szakértőket hozattak, és forrasztópisztollyal vágni kezdték a széfek zárjait. Felnyitották az ARCOS és a kereskedelmi kirendeltség úgynevezett páncélszobáit is a pincében, ahol különösen értékes tárgyakat szoktak őrizni. Csakhogy most üresek voltak. Csak május 16-án, tehát a támadás kezdetétől számított negyedik napon hagyták el végre a rendőrosztagok a kereskedelmi kirendeltség épületét, akkor térhettek vissza a tisztviselők normális munkájukhoz... Normálishoz?

Mi a nagykövetségen a kereskedelmi képviselet elleni támadásról félórával annak kezdete után értesültünk. A szerencsétlenség hírhozója éppen egy diplomáciai lunch idején érkezett meg a Chesham House-ba. Amikor értesültünk a Moorgate Street-i eseményekről, mintha mi sem történt volna, valamennyien helyünkön maradtunk, és folytattuk a kötetlen beszélgetést vendégeinkkel: nem akartuk a külföldiek előtt kimutatni nyugtalanságunkat. Ezután írásos feljegyzések segítségével gyors konzultációt tartottunk egymás között, és azonnal hozzáláttunk a cselekvéshez. Bogomolov felkelt az asztal mellől, és azonnal a Foreign Office-ba indult. Itt tiltakozott az 1921-es kereskedelmi megállapodás megszegése miatt az Északi Osztály igazgatójánál, aki azonban azzal mentette ki magát, hogy mit sem tud a kereskedelmi képviselet elleni támadásról. A külügyminisztériumból Bogomolov a Moorgate Streetre ment, és követelte, hogy engedjék be a kereskedelmi képviselet helyiségébe. A rendőrök visszautasították. Ekkor Bogomolov felkereste a londoni rendőrfőnököt, majd elég heves eszmecsere után végül is engedélyt kapott tőle, hogy beléphessen a kereskedelmi képviselet épületébe. Bogomolov a kereskedelmi egyezményre hivatkozva követelte, hogy azonnal vessenek véget a házkutatásnak az épületben, de a rendőrtisztviselő ezt durván megtagadta. Ekkor Bogomolov gyorsan visszatért a nagykövetségre, és Rosenholz utasítására felhívta telefonon a külügyminiszter titkárát, és sürgős kihallgatást kért Chamberlaintől. A titkár azt válaszolta, hogy másnap reggelnél korábban a miniszter nem tudja fogadni a szovjet képviselőt.

Bogomolovot ez nem nyugtatta meg, és kérte a titkárt, hogy ebben az esetben tegye lehetővé Rosenholz számára a sürgős találkozást a Foreign Office valamelyik felelős beosztású munkatársával. A titkár megígérte, hogy utánanéz, és telefonon közli az eredményt a nagykövetséggel. Rosenholz és Bogomolov azonban nem várták meg a titkár telefonját, kocsiba ültek, és a Foreign Office-ba hajtattak. Amikor negyedóra múlva megérkeztek a külügyminisztériumba, senkit sem találtak: nemcsak egyetlen felelős beosztású munkatárs nem volt bent, de még a miniszter titkára is eltűnt. Valamennyien hazamentek. Teljesen nyilvánvaló volt, hogy a Foreign Office bújócskát játszik, és ezzel cselekvési szabadságot biztosít Hicksnek.

Rosenholz csak másnap reggel találkozhatott Chamberlainnel, és éles hangú tiltakozó jegyzéket nyújtott át, amely különösen azt hangsúlyozta, hogy a brit kormány támadásával durván megsértette az 1921-es kereskedelmi megállapodást.

Itt most el kell magyaráznom valamit, mert enélkül sok minden érthetetlen lenne azoknak az eseményeknek a menetében, amelyek összefüggenek a hírhedt „ARCOS elleni támadással". (Ezt az elnevezést kapta az angol—szovjet kapcsolatok történetének ez az epizódja.) A Moorgate Street 49. számú épületében két intézmény volt: a Szovjetunió kereskedelmi képviselete és az ARCOS részvénytársaság, de az épületen belül mindkettő külön-külön, meghatározott helyiségeket foglalt el. A kereskedelmi képviseletnek az 1921-es kereskedelmi egyezmény ötödik cikkelye értelmében diplomáciai mentessége volt; az ARCOS, amelynek tőkéje ugyan szovjet volt, de amely jogilag angol kereskedelmi cégként tevékenykedett, nem rendelkezett semmiféle diplomáciai előjoggal. Ebből az következett, hogy szigorúan jogi értelemben a londoni rendőrségnek joga volt házkutatást tartani az ARCOS-nál, de nem tehette ugyanezt a kereskedelmi képviseletnél. Erre a különbségre építettük tiltakozásaink formális oldalát, s ezt erősítettük azzal, hogy hivatkoztunk ugyanannak a kereskedelmi szerződésnek első cikkelyére, amelyik tiltott bármiféle megkülönböztetést a szovjet kereskedelemmel szemben. Nyilvánvaló volt, hogy az ARCOS és a kereskedelmi képviselet ellen intézett támadás az effajta diszkrimináció legmegengedhetetlenebb formája volt. Rámutattunk arra is, hogy miután a rendőrség a házkutatást a Moorgate Streeten nem a szovjet tisztviselők jelenlétében hajtotta végre, hanem kizavarta őket dolgozószobáikból, a rendőrségnek módja volt arra, hogy kereskedelmi intézményünk szekrényeiben és széfjeiben „kompromittáló anyagokat" helyezzen el.

Általában a támadás végrehajtásának körülményei azt a benyomást keltették, hogy az egészet sebtében, ügyetlenül és ráadásul a diplomácia aprólékos részleteiben járatlan személyek szervezték. Ha nem így lett volna, a megfelelő hatóságok nem adtak volna írásbeli utasítást nemcsak az ARCOS, hanem a szovjet kereskedelmi képviselet átkutatására, am nyilvánvalóan törvénytelen volt. Úgy látszik, Hicks nem várta meg az egész kormány hozzájárulását, és arra számítva, hogy a „keményfejűeket"

hathatósan támogatják a kormányon belül és kívül, úgy döntött, hogy saját kockázatára és felelősségére végrehajtja a támadást, és ezzel a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok megszakítására kényszeríti a kormányt.

A szovjet kormány Moszkvában rendkívül éles hangú tiltakozó jegyzéket nyújtott át Hodgeson angol ügyvivőnek, amelyet megfelelő módon alátámasztott a *Pravda* és az *Izvesztyija* is.

Angliában nagy nyugtalanságot keltettek a Moorgate Street-i események. Munkáskörökben nagy felháborodást okozott a kormány magatartása, és a szakszervezeti főtanács levelet intézett Baldwinhoz, amelyben határozottan elítélte a kereskedelmi képviselet ellen intézett rendőrtámadást. Ugyanakkor a „keményfejűek" körei, akárcsak a konzervatív sajtó nagyobbik része, fenyegetőztek és mennydörögtek „a bolsevik intrikák" ellen, és követelték az angol—szovjet kapcsolatok azonnali megszakítását. A parlamentben összecsapásokra került sor a belügyminiszter és a munkáspárti ellenzék képviselői között. Engem ezekben az ellenzék rendkívüli mérséklete lepett meg. Az ellenzék a legcsekélyebb kísérletet sem tette, hogy a kérdés a parlamenten kívülre kerüljön, hogy tiltakozó mozgalmat szervezzen olyan veszélyes lépés ellen, mint két nagyhatalom kapcsolatainak megszakítása.

Mit kerestek a Moorgate Streeten a támadás szervezői?

Abból ítélve, ami a támadás előestéjén történt, arra a határozott következtetésre lehet jutni, hogy olyan anyagok után kutattak, amelyekre rá lehet fogni, hogy közük van a Komintern tevékenységéhez. Ha ez sikerült volna, azonnal hatalmas ricsajt tudtak volna csapni, hogy a szovjet kereskedelmi szervezetek csupán az Anglia és a brit birodalom ellen irányuló aknamunkát fedezik.

Öt évvel később, amikor nagykövetként tértem vissza Londonba, MacDonald, az akkori koalíciós, de lényegében konzervatív kormány miniszterelnöke egyik beszélgetésünkben még azt is állította, hogy a kereskedelmi képviseletet és az ARCOSt kompromittáló ilyen jellegű okmányok voltak is a hivatali helyiségekben, de egy nappal a támadás előtt elszállítottuk onnan. MacDonald közben még szidta is Hickset rossz munkájáért, amivel lehetetlenné tette, hogy a brit kormány tetten érje a bolsevikokat. Ez merő fantázia volt, és nem mulasztottam el, hogy ezt megmagyarázzam MacDonaldnak. Jól ismertem kereskedelmi szervezeteink tevékenységét Angliában, és kategorikusan kijelenthetem, hogy kereskedelmen kívül semmi mással nem foglalkoztak. Ezért természetes, hogy amikor Hicks rendőrügynökei betörtek az ARCOS és a kereskedelmi képviselet helyiségeibe, kegyetlenül csalódniok kellett.

Amikor kiderült, hogy sem az ARCOSban, sem a kereskedelmi kirendeltségen semmiféle Komintern-anyag nincs, a Belügyminisztérium, hogy valami módon leplezze kudarcát, nagy sietve, még menet közben, a házkutatás idején (és az négy napig tartott!) újabb változattal állt elő. Most kiderült, hogy röviddel a támadás előtt az állami levéltárból nagyon fontos, rendkívül titkos okmány tűnt el, és ez az okmány állítólag a keres-

kedelmi kirendeltség széfjében van. De miután a Scotland Yard ügynökei a Moorgate Streeten ilyen okmányt sem találtak, a szovjet kereskedelmi szervezetek kémtevékenységéről szóló legenda is összedőlt, mint a kártyavár.

Mindennek eredménye világbotrány lett, amelyben Hicks alakja nevetséges, szerepe szégyenletes volt. A brit kormány számára azonban megteremtődött az a helyzet, amelyről a szélsőségesek álmodoztak. Tekintélyféltésből — a hazai és a külföldi presztízs megmentése érdekében — nem tudott meghátrálni, kénytelen volt megtenni azt, ami ellen nemrég még tiltakoztak hidegvérűbb tagjai, ami ellen harcoltak a józan elemek az országban: úgy döntött, hogy megszakítja kapcsolatait a Szovjetunióval. Ezt a következőképpen hajtották végre:

1927. május 24-én az alsóház ülésén Baldwin nyilatkozatot tett, amelynek lényege az volt, hogy a szovjet kereskedelmi intézmények kémkedéssel foglalkoznak (megismételte a titkos okmány eltűnéséről szóló legendát), és a kereskedelmi kirendeltségen dolgozó két rejtjelezőnél olyan okmányokat találtak, amelyek lehetővé tették számukra, hogy titkos kapcsolatot tartsanak fenn Anglia, az Egyesült Államok, Mexikó, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika és Dél-Amerika kommunista pártjaival. A továbbiakban a miniszterelnök különösen hevesen támadta a szovjet kormány tevékenységét Kínában, és azt az 1921-ben aláírt angol—szovjet kereskedelmi megállapodás megszegésének minősítette. Mindennek eredményeként Baldwin arra a következtetésre jutott, hogy javasolja az alsóháznak a gazdasági és politikai kapcsolatok megszakítását a Szovjetunióval.

Másnap, május 25-én a szovjet nagykövetség ellennyilatkozatot tett közzé, amelyben határozottan tagadja a szovjet kereskedelmi intézmények kémtevékenységét, és világosan értésre adta, hogy azokat a hírhedt okmányokat, amelyeket a két rejtjelzőnél találtak, valójában az angol rendőrség csempészte oda a házkutatás során.

A parlamenti vita a kapcsolatok megszakításáról május 26-án folytatódott. A munkáspártiak követelték, hogy hozzanak létre különbizottságot, amely kivizsgálná a kormány szovjetellenes vádjait, ezt a javaslatot azonban visszautasították. Lloyd George, Arthur Ponsonby (MacDonald külügyminisztériumi helyettese a munkáspárti kormányban), Herbert Morrison és több más munkáspárti vezető határozottan fellépett a kapcsolatok megszakítása ellen. Ennek ellenére az alsóház 367 szavazattal 118 ellenében a kapcsolatok megszakítása mellett döntött.

Május 27-én Austin Chamberlain 26-i keltezéssel jegyzéket küldött a szovjet nagykövetségnek, amelyben közölte a meghozott határozatot, és tíznapos határidőt szabott meg az ügyek felszámolására és a szovjet intézmények teljes személyzetének Angliából való távozására.

A szovjet kormány május 28-án jegyzékben válaszolt, amelyet a brit ügyvivőnek nyújtottak át Moszkvában, s amelyben élesen tiltakozott a Baldwin-kormány cselekedetei ellen, hangsúlyozva, hogy az milyen tapintatlanul megszegte az 1921-es kereskedelmi megállapodást, amely szavatolta a szovjet kereskedelmi képviselet diplomáciai sérthetetlenségét, és

olyan kötelezettséget is tartalmazott, hogy a kereskedelmi szerződés felmondását hat hónappal korábban be kell jelenteni. A szovjet jegyzék felhívta a figyelmet azokra az indokokra, amelyek a brit kormányt erre a kalandor lépésre késztették. A szovjet kormány kijelentette:

„Az egész világ számára nyilvánvaló, hogy a szakítás fő oka a konzervatív kormány politikájának veresége Kínában és az a törekvés, hogy ezt a vereséget szovjetellenes aknamunkával álcázzák. A szakítás közvetlen indítéka a brit kormánynak az a szándéka, hogy elvonja a közvélemény figyelmét az ARCOS és a kereskedelmi kirendeltség ellen intézett értelmetlen rendőrtámadás sikertelenségéről, és kimentse a brit belügyminisztert abból a botrányos helyzetből, amelybe ennek a támadásnak következtében került."

A jegyzék végül kifejezte azt a szilárd meggyőződést, hogy nincs messze az az idő, amikor a brit nép megtalálja annak útját és eszközeit, hogy normális baráti kapcsolatot teremtsen a Szovjetországgal.

Az angol—szovjet kapcsolatok megszakítását olyan jellemző incidens kísérte, amelyre még nem volt példa Nagy-Britannia politikai történetében. Május 27-én, tehát aznap, amikor a szovjet nagykövetségnek átnyújtották a kapcsolatok megszakításáról szóló jegyzéket, a Munkáspárt és a szakszervezeti főtanács vezető személyiségei lunchöt adtak a parlament éttermében a szovjet politikai képviselet és a kereskedelmi képviselet diplomáciai személyzetének tiszteletére. Ez nyilvánvaló politikai tüntetés volt a kormány ellen. A „keményfejűek" dühöngtek, és azt követelték az ellenzék vezetőitől, hogy mondják le a lunchöt. A munkások képviselői ezúttal azonban kitartottak elhatározásuk mellett, és a lunchöt úgy, ahogy azt tervezték, meg is tartották. A „keményfejűek" megpróbálták törvénytelennek nyilvánítttatni az effajta tüntetést a parlamentben, az alsóház elnöke, a *speaker* azonban nem fogadta el panaszukat, kijelentette, hogy az alsóháznak nem szokása kivizsgálni, kit hívnak meg magukhoz vendégségbe a tagjai.

Az angol—szovjet kapcsolatok megszakítása nagyon eltérő visszhangot váltott ki az országban. A munkáspárti és a szakszervezeti tábor ellenezte a szakítást, ha nem talált is magában elég bátorságot és erőt ahhoz, hogy tömeges tiltakozási mozgalmat szervezzen. A liberálisok, akik akkoriban még szintén jelentős erőt képviseltek, ugyancsak ellenezték a szakítást. Május 27-én Lloyd George beszédet mondott egy tüntetésen, és kijelentette:

„Megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat a világ egyik legnagyobb hatalmával nem olyan hőstett, hogy magasba kellene hajigálni sapkáinkat miatta . . . Vajon miért engedték (a kormány — *I. M.*), hogy a dolog az összetűzésig fajuljon? Őszintén szólva, egyáltalán nem akartak úgy cselekedni, ahogy végül is cselekedtek. Egyszerűen csak csúsztak lefelé a lejtőn, és végül verembe pottyantak. Ez tisztán rendőri akció volt. Lehetővé tették, hogy egy miniszter — a rendőrség főnöke — külpolitikánk tényleges igazgatója legyen, de kiderült, hogy ez meghaladta erejét. A legjelentősebb döntést kellett meghoznunk 1914 augusztusa óta, a

kormányt mégsem hívták össze egyetlenegyszer sem, hogy meghatározza, milyen lépéseket kell tennünk. És mégis elhatározták, hogy megszakítják a kapcsolatot a világ legfélelmetesebb százötven millió emberével."

Végül magában a Konzervatív Pártban nézeteltérések voltak a szakítást illetően, s ezeket a kormányban csak úgy lehetett leküzdeni, hogy Hicks és társasága önkényesen megfosztotta a kormányt cselekvési szabadságától. Ilyen körülmények közepette maga Hicks is arra kényszerült, hogy 1927. június 2-án a szovjet politikai képviselet személyzetének távozását megelőző napon kijelentse a parlamentben:

„A kormánynak nincs szándékában semmiféle akadályt gördíteni Oroszország és Anglia kereskedelmének útjába, és azok az oroszok, akik a valóban törvényes kereskedelem érdekében akarnak idejönni, ugyanolyan lehetőséggel rendelkeznek majd, mint amilyeneket minden más nemzetiségű külföldinek is biztosítunk."

Csakhogy már késő volt. A belügyminiszter nem értette meg, hogy ebben az esetben olyan állammal van dolga, amelynek egyik alappillére a külkereskedelem monopóliuma. A szovjet „kereskedők", miután a szakítást követően elhagyták Angliát, pontosan elszámoltak a brit cégekkel, kifizették tartozásukat az árukért és megrendelésekért, de — természetesen — a legcsekélyebb szándékuk sem volt arra, hogy tovább fejlesszék az angol—szovjet kereskedelmet. Természetes hát, hogy ez a kereskedelem a szakítás éveiben elsorvadt.

Az angol—szovjet szakítás

Eljött tehát az ügyek felszámolásának, a becsomagolásnak, az elutazás előkészítésének ideje hivatalosan is, személyesen is. A szovjet kolóniában nem volt sem pánik, sem zűrzavar. Valamennyien nagyszerűen értették, hogy mi történt, az eseményeket nem értékelték túl, de nem is kicsinyítették azok jelentőségét. Mindnyájan józanul és bátran viselkedtek. A Szovjetunió a kapcsolatok megszakításának idejére angliai érdekeinek képviseletére a német kormányt (az akkor még weimari Németország kormányát), Nagy-Britannia a maga érdekeinek szovjetunióbeli képviseletére pedig Norvégia kormányát kérte fel.

A szovjet munkatársak nagyobb része 1927. június 2-án elhagyta Anglia területét. Ugyanezen a napon a politikai képviselet épületében meglehetősen érdekes esemény játszódott le:

A politikai képviselet épületét 60 évre bérelték, és a szerződés határideje 1928-ban járt le. A háztulajdonos a „keményfejű" konzervatívok közé tartozott, és gyűlölte a „bolsevikokat", mindenféle lehetséges kötözködéssel, amit a szerződés csak lehetővé tett, megkeserítette az életünket: kiküldte képviselőit, hogy ellenőrizzék az épület állapotát, megtiltotta,

hogy az épületben végrehajtsuk a szükséges átalakításokat, „szigorú levelekben" figyelmeztetett az általa észlelt rendellenességekre" a politikai képviselet udvarán és így tovább. Azt vártuk, hogy most megkönnyebbülten fellélegzik, mert sikerült végre megszabadulnia a számára oly kellemetlen lakóktól. És ez a háziúr a politikai képviselet távozásának előestéjén (a távozást június 3-ára tűztük ki) váratlanul megjelent a Chesham House-ban, méghozzá első ízben személyesen. Bogomolov első titkár fogadta őt. A háztulajdonos, ajkain a lehető legkedvesebb mosollyal, megemlítette, hogy a bérleti szerződés a következő évben lejár, és felajánlotta, hogy hosszabbítsuk meg. Az első titkár meglepett pillantására válaszként a háziúr vállat vont, és megszólalt:

— Annyi minden történik az életben! Ma összeveszünk — holnapra jó barátok leszünk. A ház még áll, és nekem is jól jön a pénz.

Minket azonban nem hatott meg a háztulajdonos életfilozófiája, és a felkínált üzletet nem kötöttük meg. Amikor 1929 végén felújítottuk az angol—szovjet kapcsolatokat, a szovjet nagykövetség új épületbe költözött, abba, ahol ma is van (Kensington Palace Gardens 13.), és amelyet megint csak 60 évre bérelt, csakhogy ezúttal már a szovjet kormány.

Akkori elutazásunkról Angliából két nagyon különleges emléket őrzök.

A határidő előtt két nappal feleségemmel búcsútalálkozóra hívott meg minket Brailsford barátom. A Soho valamelyik kis, de rendkívül barátságos éttermében találkoztunk. Brailsford nem egyedül volt. Most először mutatta be nekünk feleségét, a fiatal, tehetséges festőnőt, akivel, úgy tűnik, nem sokkal korábban ismerkedett meg. Neve Clara Layton volt, és a tavaszra emlékeztetett. Ültünk az asztalnál és beszélgettünk... Sok minden szóba került: a művészet, a politika, a munkásmozgalom. Brailsfordot mélységesen megrendítette az általános sztrájk sorsa, a szénbányászok sikertelen harca, az angol—szovjet kapcsolatok megszakítása. De nem vesztette el reményét.

— Most — mondta — van valami a világban, ami arra késztet, hogy derűsen tekintsek a jövőbe, függetlenül minden angol kellemetlenségünktől. Ez a valami a maguk országa, a Szovjetunió... Tudja, hogy nem mindennel értek egyet, amit otthon csinálnak, de ennek másodrendű a jelentősége. A lényeg, hogy léteznek. A maguk léte önmagában megváltoztatja a világot, megváltoztatja a légkört a világon, és ez javára válik a föld minden dolgozójának... Meggyőződésem, hogy ez a szakítás nem tart soká. Nemsokára újra fogadjuk majd a szovjet nagykövetséget.

A terem, ahol ültünk, világos volt, világos volt benne a bútor, az ablakon beragyogtak a napsugarak, s azoknak az arca, akik asztalunknál ültek, reményt és derűt sugárzott... Így ez a sohói búcsúreggeli úgy maradt meg emlékemben, mint egy fénysugár, amely áthatolt az angol—szovjet vihar sötét fellegein.

1927 elején megismerkedtem a híres íróval, Herbert Wellsszel, és kapcsolatunk gyorsan szilárdulni kezdett.

Mielőtt elutaztam volna Angliából, felkerestem Wellst, hogy elbúcsúzzam. Az írót mélységesen felháborították a brit kormány cselekedetei, a legkeményebb szavakkal szidalmazta Baldwint, Chamberlaint, Hicket, Birkenheadet. Leginkább azonban a munkáspártiak haragították meg.

— A konzervatívokat még csak megértem — jegyezte meg Wells —, ők Szovjet-Oroszország nyílt ellenségei, és úgy viselkednek, mint az ellenségek, noha ez butaság, és káros saját magunk számára... De a munkáspártiak!.. Hiszen ők minden háztetőről azt kiáltozták, hogy barátai az önök országának, hogy a munkások nagyon érdekeltek az angol—szovjet kereskedelem fejlesztésében és hogy együttéreznek az „oroszországi szocialista kísérlet" sikereivel... De mit tettek a szakítás megelőzésére? Lényegében semmit. Nem lehet igazán a szakítás elleni komoly harcnak nevezni azokat a bátortalan szóbeli tiltakozásokat, amelyeket időről időre megengedtek maguknak a parlamentben. Szilárd meggyőződésem, hogy ha MacDonald, Snowden és a többi munkáspárti vezér valóban meg akarta volna akadályozni a szakítást, meg tudta volna. Csakhogy nem akarta!

— Miért? — kérdeztem.

— Egyszerűen azért, mert a munkáspárti vezető réteg: a kispolgárok gyülekezete, akik mindenekelőtt „tekintélyes" angoloknak akarnak látszani. A tömegek pedig tűrik ezt.

Hallgattam Wellst, és azt gondoltam: „szavaiban sok a keserű igazság... Vajon nem ugyanezt bizonyította az általános sztrájk története?"

Búcsúzóul ezt mondtam az írónak:

— Most, amikor a politikai és gazdasági kapcsolatok nem a mi hibánkból megszakadnak országaink között, különösen nagy mindkét oldalon a kultúra képviselőinek felelőssége. Legalább ezen a területen fenn kell tartani az érintkezést Anglia és a Szovjetunió között. Remélem, Mr. Wells, ön mindent elkövet ennek érdekében. Ebben önnek a könyvek is segítenek.

— Önnek teljesen igaza van — válaszolta szívélyesen Wells —, megígérem, hogy ami rajtam múlik, azt megteszem.

A poltikai képviselet 1927. június 3-án (egy nappal az ügyek felszámolására kijelölt tíznapos határidő lejárta előtt) utazott el Londonból, és távozása nagy politikai tüntetéssé vált. A Victoria pályaudvaron hatalmas tömeg búcsúztatott, főként a munkáspárti és szakszervezeti vezetők. Eljött Arthur Henderson, George Lansbury, Walter Citrine, Ben Tillet, ott voltak még mások is. De hiányzott MacDonald és Snowden. Amikor a szovjet diplomaták megjelentek a peronon, felcsattant a taps, kiáltások hangzottak: „Éljen a Szovjet Köztársaság!", azután valaki énekelni kezdte az *Internacionálét*. Több százan követték, és a Szovjetunió proletárhimnuszának hangjai hosszan zengtek a tőkés Anglia pályaudvarának csarnokában. A szovjet asszonyokat virágokkal árasztották el. Az érzelmes Lansbury hirtelen a nyakamba ugrott, és a jelenlevő angolok meglepetésére megcsókoltuk egymást. Ezeket a csókokat azután szenzációként kapta

fel a sajtó, amelynek számára szokatlan volt a baráti érzések kifejezésének ennyire „oroszos" formája. Amikor felharsant a kalauz sípja, és a vonat lassan elindult a peron mellett, valaki hangosan elkiáltotta magát: „Hamar visszatérnek!" Többen is felkapták a kiáltást: „Igen, igen, visszatérnek!" Ez ünnepélyes és jelentőségteljes volt. A szovjet képviselők elutazásáról még a kimondottan „keményfejű" *Morning Post* is így számolt be:

„Munkáspárti barátaik úgy búcsúztatták őket (vagyis az oroszokat — *I. M.*), ahogyan a jó és hősies szövetségeseket szokták."

Mögöttünk volt hát az angol—szovjet kapcsolatok történetének fontos szakasza. A búcsúkiáltás a pályaudvaron pontos jövendölésnek bizonyult: két és fél évvel később, 1929 végén a Szovjetunió nagykövetsége újra megjelent Londonban, hogy többé már sohase tűnjön el.

Második rész

ISMÉT ANGLIÁBAN. A KÖRNYEZET ÉS AZ EMBEREK

Visszatérés Londonba

Öt év telt el.

Az angol—szovjet kapcsolatokban nagy változások történtek, ezúttal kedvezőek. Baldwin kormánya, amely megszakította a kapcsolatokat a Szovjetunióval, vereséget szenvedett 1929-ben, a nyári választásokon. MacDonald második munkáspárti kormánya váltotta fel. Ez semmisnek nyilvánította a London és Moszkva közötti 1927-es szakítást. 1929 őszén tárgyalások folytak a munkáspárti külügyminiszter, Arthur Henderson és a franciaországi szovjet nagykövet, V. Sz. Dovgalevszkij között, akit külön ezzel a megbízatással küldtek Angliába, és a két ország diplomáciai, valamint gazdasági kapcsolatait teljesen helyreállították. A szovjet diplomáciai képviselő most — nem úgy mint 1924-ben — megkapta a rendkívüli és meghatalmazott nagykövet rangját. A két kormány kapcsolatai ezután rendeződtek, amit bizonyít az is, hogy 1930-ban aláírták a legnagyobb kedvezmény elvén nyugvó kereskedelmi szerződést...

Személyes sorsomban is nagy változások történtek az eltelt öt esztendőben. Körülbelül két évet töltöttem Japánban, ahol a Szovjetunió tokiói nagykövetségének első tanácsosa voltam, néhány hónapon át pedig, amíg a nagykövet távol volt, én voltam az ügyvivő. Ezután három éven át a Szovjetunió politikai képviselőjének tisztségét töltöttem be Finnországban. A szovjet—finn kapcsolatoknak ez nagyon nehéz korszaka volt, de közben rendkívül értékes diplomáciai tapasztalatokat szereztem.

És, íme, most, 1932. október 27-én, ezen a borongós őszi napon átszeltem a La Manche-csatornát, hogy megkezdjem feladataim ellátását mint a Szovjetunió angliai nagykövete.

Hajónk óvatosan futott be a doveri kikötőbe. Doverben ünnepélyesen fogadtak minket, feleségemmel. A hajó kapitánya külön lépcsőn kísért a partra, ahol a kikötő parancsnoka fogadott a helyi hatóságok valamennyi vezetőjével együtt. A vám- és az útlevélvizsgálat megkerülésével azonnal a londoni expressz kocsijához siettünk. Néhány perccel később meghozták a csomagokat is, amelyeket — természetesen — nem vizsgáltak meg. Velünk együtt foglalt helyet a vasúti kocsiban a londoni szovjet nagykövetség első titkára, Sz. B. Kagan, aki fogadásunkra érkezett Doverba. Ismertem őt Moszkvából, és örültem a találkozásnak.

Délután öt óra körül járt az idő. Könnyű, szürkéssárga köd lebegett a föld felett, tompította a hangokat, elmosta az éles kontúrokat. Gyorsan sötétedett. Felharsant a kalauz éles, szaggatott sípszava és a mozdony válaszfüttye. Egy pillanat múlva a hosszú, fényes ablakú express megrándult, és nekiindult az éjszaka gyorsan közeledő sötétjének. Választékosan öltözött pincér teát és vajban pirított kenyeret hozott, dzsemmel és kekszszel. Teázás közben Kagan elmesélte a legfrissebb politikai híreket, és különösen arra hívta fel a figyelmemet, hogy most nem úgy lesz, mint 1925-ben, amikor a Foreign Office semmibe vette a szovjet politikai képviseletet, hanem a pályaudvaron üdvözölni fog a külügyminisztérium

különmegbízottja, Mr. Monck. Elmosolyodtam, és arra gondoltam: igen, most más idők járnak!

A Victoria pályaudvaron a szovjet kolóniának szinte valamennyi felnőtt tagja üdvözölt, voltak vagy négyszázan. Ott volt Mr. Monck is sötét öltönyben, szemén monoklival. Tolmácsolta Sir John Simon „külügyi államtitkár" legjobb kívánságait. Feleségemnek virágot adtak át. Sok fényképész és riporter sorakozott fel, de nem voltam hajlandó nyilatkozni: ez tapintatlanság lett volna a megbízólevél átnyújtása előtt. Kagán sietve beültetett a nagykövetség gépkocsijába, amely a pályaudvar kijáratánál várt ránk.

A hatalmas város fényei kirajzolódtak a távoli sötét égbolton. Néztem ezt a várost, Londont, amelyhez annyi emlék fűzött, és akaratlanul is eszembe jutott:

„Milyen más volt húsz évvel ezelőtt!"

Mintha csak magnézium villant volna, úgy csillant fel előttem az a messzi, de nagyon emlékezetes kép...

Borongós őszi nap 1912-ben. Épp hogy csak megérkeztem, és kis bőröndel a kezemben, az emberáradatot követve eljutok a vámhivatalba. Az eljárás rövid és egyszerű, de hát miféle vámot is lehet kivetni az olyan úticsomagra, mint az enyém?.. Hirtelen egy hivatalnok megkérdez:

— Harmadik osztályon érkezett?

Igennel válaszolok. Akkor a hivatalnok száraz, ügyszerű hangon felszólít, hogy mutassak fel 5 fontot.

— Miféle öt fontot? — kérdezem értetlenül.

Kiderül, hogy Angliában van egy szabály, amely szerint minden utas, aki III. osztályon érkezik, köteles az országba érkezésekor 5 fontot felmutatni. Ezzel válik bizonyítottnak tekinteni, hogy az illetőnek van pénze a megélhetéshez, és nem lesz terhére annak a közösségnek, amely befogadja. Riadalom fog el. Párizsban nem figyelmeztetett senki, hogy ilyen szabály van. És most... Kinyitom a pénztárcámat, kiforgatom a zsebeimet, egész vagyonomat, de lám! — összesen 3 font 15 shillingem van. Egyetlen pennyvel sem több. A hivatalnok arca elkomorodik. Egy pillanatig vár, azután hivatalosan kijelenti:

— Sir, önnek a következő hajóval vissza kell térnia Franciaországba.

— Hogyhogy Franciaországba? — kiáltom elkeseredetten.

— Ilyen a törvény, Sir — feleli szenvtelenül a hivatalnok és ott akar hagyni.

Én azonban nem hagyom, hogy elmenjen. Tiltakozni kezdek. Közlöm, hogy fontos dolgom van Londonban. Homályos célzásokkal arra utalok, hogy „befolyásos barátaim" vannak, akik várnak és fogadnak a pályaudvaron. Ennek azonban az égvilágon semmiféle hatása sincs a hivatalnokra.

Ekkor megpróbálom más oldalról megközelíteni a vámtisztviselőt. Mondom neki, hogy Anglia régi hagyománya menedéket nyújtani minden nemzet politikai emigránsainak, hogy a XIX. században olyan híres menekültek éltek itt, mint Marx és Engels, Herzen és Bakunyin, Victor

Hugo és Louis Blanc, Kossuth és Mazzini. 1902-ben és 1903-ban itt élt és tevékenykedett az orosz forradalmár, Lenin. Közlöm a hivatalnokkal, hogy magam is politikai emigráns vagyok a cári Oroszországból, és menedéket keresek Nagy-Britanniában.

— De hiszen önöknél élt — kiáltok fel izgatottan — több mint harminc esztendeig Marx Károly... Német emigráns volt... híres emigráns...

— Nem ismerek semmiféle Marxot, Sir! Sohasem hallottam, Sir! — feleli közömbösen a hivatalnok.

Újból tett egy lépést a szobája felé, de egy pillanatra megállt, és határozatlanul hozzáfűzte:

— Ha ön valóban politikai menekült, Sir, akkor esetleg...

A tisztviselő nem fejezi be a mondatot. Semmit sem ígér, lelkemben feltámad a remény. És még az előzőnél is nagyobb hévvel felkiáltok:

— Hát persze, politikai menekült vagyok!

A hivatalnok eltűnik valamilyen sötét helyiségben, én pedig szívszorongva várom: beengednek, vagy sem? Öt perc telik el. Mind nyugtalanabb vagyok. Újra megjelenik a már ismerős hivatalnok és vele még két másik, idősebb és magasabb rangú. Érdeklődéssel végignéznek rajtam, majd a legidősebb megkérdezett:

— Ön azt állítja, hogy orosz politikai menekült. Mivel tudja igazolni?

Mivel tudom igazolni? Első pillanatban meghökkentem. Mindeddig soha eszembe sem jutott, hogy valaha is igazolnom kell, hogy az orosz politikai emigránsokhoz tartozom. Ellenkezőleg, gyakran titkolnom kellett ezt, különösen Németországban. Mitévő legyek? Hogyan igazoljam?

Hirtelen felvillan bennem valami... Zsebembe nyúlok, és előveszem azt a félig gyűrt papírt, amelyet előző nap kaptam az elvtársaktól Párizsban: az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt külföldi csoportjainak központi irodája igazolja benne, hogy politikai emigráns vagyok, és tagja az OSZDMP-nek Az igazoláson bélyegző és a központi iroda titkárának, Ornatszkij elvtársnak az aláírása.[1] Tegnap el sem akartam fogadni, feleslegesnek tartottam. Ornatszkij elvtárs szinte erőszakkal dugta zsebembe a papírt. Milyen jól jött most!

A három angol nagy figyelemmel tanulmányozta igazolványomat. Azután vizsgálódó tekintettel végignéz rajtam. Újra belemélyülnek az igazolványba, végül a legidősebb hanyag mozdulattal odaszól:

— All right! Engedjék át.

Gondosan zsebembe rejtem az értékes papírt, és görcsösen megmarkolom bőröndömet...

A hosszú vasúti szerelvény zakatolva röpít előre két órán át... És íme — London. A Charing Cross pályaudvar. Az ellenszenves köd arcomat marja. „Befolyásos barátom" fogad. Gyűrött kalap és fakó felöltő van rajta. Sokáig vitatkozunk, érdemes-e taxit fogadni. Földalattival olcsóbb lenne. Végül mégis kocsiba ülünk, és lassan hajtatunk barátom szerény lakására, London egyik távoli külvárosába. Lelkem riadt és nyugtalan: mit ad majd Anglia?..

Így érkeztem Londonba húsz évvel ezelőtt. Most pedig... Mi okozta ezt a mesés változást? Mivel érdemeltem ki én, a szerény emigráns, akit 1912-ben az angol vámtisztviselők nem akartak beengedni szerencsétlen öt font miatt, hogy most ilyen pompával fogadnak? Csupán azzal, hogy annak a proletariátusnak köldötteként tértem vissza Angliába, amelyik győzedelmeskedett a szárazföld egyhatod részén, és a világon elsőként megteremtette a szocialista államot.

A nagykövetség

1932. október 27-én tehát megérkeztem Londonba mint a Szovjetunió új angliai nagykövete. Sürgősen meg kellett ismerkednem munkakörülményeimmel. Ezt az ismerkedést a nagykövetség épületével kezdtem.

Amikor 1929-ben, Anglia és a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatainak helyreállítása után — amit a második munkáspárti kormány valósított meg — a szovjet nagykövetség Londonba érkezett, saját épület nélkül maradt. Mint már elbeszéltem, a cárizmustól örökölt nagykövetségi épület bérelt palota volt, és a bérleti szerződés lejárt 1928-ban, az angol—szovjet kapcsolatok megszakadásának idején. A nagykövetség ezért először ideiglenesen a Groswenor Square 40-ben helyezkedett el. Azonnal nekiláttak, hogy állandó székhelyet keressenek. Ez nem volt könnyű feladat. A konzervatív körök szovjetellenes hangulata (márpedig minden háziúr konzervatív) változatlanul erős volt. Kaganra hárult az a feladat, hogy megfelelő épületet keressen a szovjet képviseletnek, és bizony nagyon sokszor csalódott az első titkár. Már-már úgy tűnt, meglelte a megfelelő épületet, minden részletkérdésben megegyezett az ügynökkel (Angliában a házakat és a lakásokat ügynöki irodák közvetítésével adják ki), már úgy tűnt, hogy a következő héten költözni lehet — és akkor hirtelen, az utolsó pillanatban a háztulajdonos megtudja, hogy a bérlők „bolsevikok", és kategorikusan megtagadja a szerződés megkötését. Vagy az is előfordult, hogy az ügynök beleegyezett, a háztulajdonos beleegyezett, de a telektulajdonos (és a háziúr meg a telektulajdonos gyakran két személy) nem hajlandó hozzájárulni, és minden füstbe ment.

Végre akadt egy dél-afrikai „gyapotmilliomos", Sir Lewis Richardson, aki hajlandó volt kensingtoni villáját bérbe adni a szovjet kormánynak. Hogy ebben milyen szempontok vezérelték Richardsont, nem tudom. Olyan hírek járták, hogy az 1929-es világválságban elszenvedett veszteségei segítették leküzdeni politikai előítéleteit. Lehet, hogy így volt. A telek, amelyen a villa épült, a király birtoka volt, és a király — aki éppen akkor állította helyre a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval — természetesen nem tiltakozhatott a szovjet nagykövetség beköltözése ellen. Richardson 60 évre adta ki a villát, a bért pedig az egész időre előre követelte.

Kíméletlen és szokatlan feltételek voltak, de a nagykövetség hajlandó volt elfogadni. Így 36 000 fontért a szovjet kormány 1990-ig birtokba vehette a nagyon szép villát London egyik legdivatosabb utcájában. Végső soron nem is fizettünk nagy árat, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a londoni köznyelv utcánk környékét „milliomosnegyednek" nevezte.

Megérkezésem után azonnal ismerkedni kezdtem az új szállással. Itt sok részletet tudtam meg, ezek egy része kellemes, más része kellemetlen volt, de akadt mulatságos is, és mindez megfelelt az angol stílusnak.

Száz évvel azelőtt a telek, amelyen a követség épülete állt, a kensingtoni palotához tartozott. Egykor — a XVII. és XVIII. században — ez a palota a királyok nyári székhelye volt, és jelentős szerepet játszott. Lakott benne Anna királynő, I. és II. György király. Később a királyok átköltöztek Londonba, és a kensingtoni palota a királyi család fiatalabb tagjainak lakóhelye lett. Ott született és nevelkedett Viktória királynő, és ott született Mary királyné, a megérkezésemkor uralkodó V. György felesége is. 1841-ben a parlament külön törvénye 28 acre (kb. 11 hektár) területű „kertet" hasított ki a kensingtoni palota birtokából, és ezen a kertsoron alakult ki a mi utcánk, amely lassacskán beépült a pompás villák kettős sorával. Ezek között volt nagykövetségünk épülete is.

A ház fekvése nagyszerű volt. Ottani munkálkodásom idején mintegy negyed hektárnyi zöld terület övezte, homlokzata a Kensington Palace Gardensre nézett. A ház mögött csodálatos kert volt, üvegházzal, szökőkúttal, napórával és teniszpályával. Nem voltak ugyan magas fák, de virágoztak a rózsák, és sűrű, magas bokor volt a sövény. A sövény mögött elkerített mező volt, vasárnaponként itt futballoztak. A pályán túl terült el a híres Kensington Park, London talán legszebb parkja.

Az utcán, ahol a nagykövetség épülete volt, sűrűn álltak egymás mellett a hatalmas, évszázados fák. Nem egyszerű, hanem különleges utca volt ez, „magán"-utca, amelyet az ottani háztulajdonosok birtokának tekintettek. Az átmenő forgalom elől elzárták, csak azok közlekedhettek rajta, akik valamelyik ottani villába tartottak, de még azok számára is korlátozták a sebességet, az óránként 12 mérföldnél nem haladhattak gyorsabban. Az utca mindkét végén vaskapu volt, ezeknél állandóan aranypaszományos libériába bújtatott cilinderes őrök álltak. Éjfélkor a kapukat bezárták, és ilyenkor csak az őr mellett elhaladva lehetett bejutni utcánkba.

Természetesen a régmúlt idők színes maradványait az utca tulajdonosainak meg kellett fizetniök: el kellett tartaniok az őröket, javíttatniok kellett a kapukat, etetni kellett a lusta, elhízott kutyát, amely állítólag védett minket az éjszakai támadásoktól. De senki nem zúgolódott: az angolok szeretik megőrizni azt, ami a múltból megmaradt. A mi utcánkban pedig igazi angolok laktak, de még milyenek! A követséggel szemközti épületet az egyik angol Rothschild lakta. A közelünkben emelkedett Leslie Urquhart villája, azé a Leslie Urquharté, aki a cári Oroszország leggazdagabb színesfém-lelőhelyeit bérelte, és a forradalom után a szovjet rendszer egyik legádázabb ellensége lett. Valamivel távolabb

Marlborough herceg lakott egy nagyon szép házban. Kagan mesélte, hogy amikor az utca tulajdonosai értesültek a „bolsevikok" közeli behatolásáról, tiltakoztak az udvarmesteri hivatalnál, de eredménytelenül. A bérleti szerződésben azonban, amelyet a nagykövetség aláírt, volt egy olyan kikötés is, hogy az általunk bérelt házat nem lehet olyan célra felhasználni, amely szükségessé tenné, hogy túlságosan sokan keressék fel a Kensington Palace Gardenst. Ezért főkonzulátusunkat másutt kellett megnyitnunk, igaz, nem nagyon messze, a Rosary Gardens 3-ban, Kensington déli részén. Emiatt hosszú vitát kellett a londoni nagykövetségnek folytatnia a Külügyi Népbiztossággal. A központi apparátus Moszkvában sehogy sem tudott eligazodni utcánk különleges helyzetének valamennyi finomságában, és a takarékosság érdekében követelte, hogy a konzulátust helyezzük át a nagykövetség helyiségeibe. Amikor már bebizonyítottuk, hogy ez lehetetlen, a moszkvaiak még mindig azt gondolták, hogy csak kényelmesen akarunk lakni az épületben, és ezért találunk mindenféle különös kifogást.

A követség épületét 1852-ben Harrington ötödik grófja, Stanhope építtette. Ez még akkoriban történt, amikor Kensington és Westminster között mezők zöldelltek, és Harrington gróf hintója, mikor házából a parlamentbe hajtatott, gyakran elakadt a sárban. A Harrington család az első világháborúig birtokolta a házat, amely azután gyorsan cserélte gazdáit, míg végül is a már említett Lewis Richardson tulajdonába került. A ház kapuját azonban még mindig a „Harrington-ház" felirat díszítette, s ezt már az én időmben festettük le a szomszédok nem kis megbotránkozására, és helyettesítettük a 13-as számmal. Az angolok babonásak, ezért annak a háznak, amelyet ezzel a „szerencsétlen" számmal kellene jelölni, majdnem mindig valamilyen más nevet adnak.

A ház belseje eltért a szokásos angol házakétól. Közepén nagy, kétoldalról megvilágított, sötét tölgyfafaragással borított terem állt. A termet körülfutó, oszlopokon álló hasonló erkélyre széles tölgyfalépcső vezetett. A tölgyfateremből nyílt a fehér bálterem, mögötte volt egy kisebb szürke szalon, meg a pálmákkal és szobrokkal díszített szép télikert. Valamennyi fogadóhelyiséget régi bútorokkal, márványasztalokkal, művészi vázákkal és más díszekkel rendeztük be, ezeket a pétervári palotákból hozattuk. A földszinten volt az én időmben a nagykövet dolgozószobája is, amelynek ablakai a kertre nyíltak; itt volt a tanácsos és az első titkár szobája is.

Az első emeleten a tölgyfaterem körüli szobák egy részében laktak, más részében hivatali helyiségek voltak. Két kisebb, utcára nyíló sarokszobát — a sárga szalont és a barna ebédlőt — kisebb fogadások céljaira rendeztük be. Ezekben rendszerint egyes vendégeket vagy kisebb csoportokat fogadtunk teára vagy villásreggelire. A tölgyfaterem túloldalán volt a nagykövet lakása, amelynek ablakai a követségi kertre nyíltak, de csodás volt a kilátás a Kensington Parkra is. A lakásnak három, elég rossz elrendezésű szobája volt. Az egyik szélső szobában rendeztük be a hálószobát, a másikban a dolgozószobámat, a középső, hosszú és hodály-

szerűen magas szoba volt az ebédlőnk és házi szalonunk egyszerre. Feleségemnek elég sok idejébe és erőfeszítésébe került, hogy megteremtse benne a kényelemnek legalább a látszatát, és ez végső soron, azt hiszem, sikerült is neki. Később áttörettük az ebédlő falát, és egy kertre nyíló erkélyt építtettünk hozzá.

Természetesen lakásunkban lépcső is volt, lépcső nélkül el sem lehet képzelni angol házat. Az angolok állandóan azt bizonygatják, hogy a lépcsőn való szaladgálás megóv az országukban olyannyira elterjedt reumától. Hogy ez igaz-e, azt az angolok lelkiismeretére bízom. Lakásunkban a középső és a két szélső szoba más-más magasságban volt, ha az ebédlőből a hálószobába vagy a dolgozószobába kellett menni, néhány lépcsőfokon le kellett ereszkedni.

A követségi épület második emeletén, mintegy tíz kisebb szobában főként azok a technikai alkalmazottak laktak, akiket feltétlenül a nagykövetségen kellett elszállásolni. Az udvarban volt egy kisebb szárnyépület, ott rendszerint a gépkocsivezetők és a takarítónők laktak.

Az épület általában sokkal jobb volt, mint a Chesham House, mégsem felelt meg mindenben igényeinknek. Ez azonban nem meglepő, hiszen a Harrington House egy angol mágnásnak épült. Az utolsó esztendőkben az épületben a Richardson család négy tagja és a 17 főnyi személyzet lakott. Ehhez igazítottak mindent a házban. A szovjet nagykövetség igényei másmilyenek voltak. Ezenkívül a Harrington House nem volt túlságosan nagy sem, mindössze 30 szobás. Később, különösen a háború idején, amikor a munka megszaporodott, és a követségi személyzet létszáma is megnövekedett, újabb házakat kellett kibérelnünk.

Akkor azonban, 1932 utolsó napjaiban, a követségi épület nagyon tetszett nekünk. Talán az volt benne a legkellemesebb, hogy közel volt a csodálatos Kensington Park. Csak ki kellett lépnünk a házból, és öt perc múlva már ott ülhettünk az évszázados bükkök és hársak alatt. Órákon át bolyongtunk a parkban, csodáltuk virágágyait, nézegettük nevezetességeit. A legtöbb időt a fenséges kis kerek tónál töltöttük el, ahol mindig olyan sok volt a kacsa és a sirály, és ahol fiatal és öreg azzal szórakozik, hogy papírcsónakokat bocsát vízre.

Itt mindig pezsgett az élet, mindig vidámság volt, futkároztak a gyerekek, kiáltásuktól és kacajuktól harsogott minden. Feleségem a maga temperamentumával gyorsan hozzászokott a kerek tó körüli légkörhöz. Különösen a papírsárkányok hozták lázba, akkoriban divatos volt ezeket eregetni, méghozzá éppen itt. Egyszer, ha jól emlékszem, vett is magának egy papírsárkányt, de csak beszélt róla, hogy majd eregetni fogja: bizonyos mértékben mégiscsak kötötte őt a „nagykövetné" helyzete . . .

A kensington palota itt állt néhány lépésnyire a kerek tótól, komoran és félig feledésbe merülve, mint öreg, nyugalmazott udvaronc. A palotában nem lakott senki, és 6 pennyért bárki bejárhatta termeit, amelyek a régmúlt korok dicsfényét őrizték.

Igen, azokban az első napokban, amikor a követségen tartózkodtam, elégedett voltam új szálláshelyemmel, különösen a minket körülölelő

csenddel. Csend volt lenn a földön, Kensington évszázados fáinak árnyékában. Csendes volt az ég is, azon a tájon akkoriban még nem jelent meg egyetlen repülőgép sem. Csend honolt a „magán"-utcán is. A világváros ezernyi zaja nem jutott el ide, a „milliomosnegyedbe". Gyakran ismételgettem a csodálkozás és az öröm vegyes érzésével feleségemnek, ha kinéztünk lakásunk ablakából:

— Mintha csak falun lennénk!

A szovjet kolónia

Az emberek természetesen sokkal jobban érdekeltek, mint a körülmények.

A vázolt időszakban a szovjet követségeket mindenütt a csekély számú személyzet jellemezte. Ez talán sehol sem tűnt fel annyira, mint éppen Londonban. A világ legnagyobb fővárosában a világhatalom Szovjetunió mindössze hét diplomatával szerepelt 1932-ben az angol külügyminisztérium hivatalos listáján, közöttük a kereskedelmi képviselő és annak a helyettese is, tehát mindössze öt személy foglalkozott kizárólag diplomáciai munkával. Ugyanakkor Japánnak és az Egyesült Államoknak húsz, Franciaországnak tizennyolc, Olaszországnak tizenöt és még Dániának és Sziámnak is kilenc-kilenc diplomatája tevékenykedett Londonban.

A polgári államok rendszerint dúskálnak a fölös diplomáciai státusokban. Gyakran nevezik ki diplomatának gazdag emberek fiait, olykor akár fizetés nélkül is, hogy üzleteket köthessenek és pénzt szerezhessenek, s olykor csak a kiváltságok kedvéért szerepelnek követségi attaséként, titkárként vagy tanácsosként. A harmincas években a szovjet állam viszont ennek az ellenkezőjét tette. Ez különböző okokból történt így. A legfontosabb a könyörtelen takarékosság elve volt, amit szigorúan betartottak, hiszen a követségi kiadásokat külföldi valutával vagy arannyal kellett fedezni, amit különben az ötéves tervre lehetne fordítani. Emellett Litvinov, az akkori külügyi népbiztos, nem szívesen pazarolta sem a saját, sem az állam pénzét.

A takarékoskodást azonban olykor erősen eltúlozták. Londonban 1932 őszén nagyon megéreztem, hogy mindössze csak öten vagyunk diplomaták. Közöttük a legkiválóbb Bogomolov volt, akiről korábban már szóltam, és aki most követségi tanácsos lett. Nagyon kedveltem ezt az okos, kulturált, kiegyensúlyozott, kiváló jellemű férfit, aki kitűnően ismerte az angol nyelvet. Hosszabb ideje foglalkozott már diplomáciai munkával, és rendkívül nagy hasznára lehetett volna a londoni nagykövetségnek, de éppen 1932 őszén kinevezték kínai nagykövetnek, és hamarosan távoznia kellett Londonból.

Ezután tehát már csak négy diplomatát foglalkoztathattam. A legtapasztaltabb Kagan volt, ez a kitűnő diplomata, és az angol nyelv kiváló

ismerője. Angolul sok éves amerikai emigrációja idején tanult meg amolyan „amerikai" kiejtéssel. Londonba érkeztemkor Kagan volt az első titkár, majd valamivel később az én előterjesztésemre tanácsosnak nevezték ki, s helyettesem és legfőbb segítőtársam lett.

Az akkori nagykövetség sajátos jellegzetessége volt, hogy a fegyveres erők képviselői teljesen hiányoztak állományából: nem volt sem katonai, sem légügyi, sem pedig haditengerészeti attasénk. Ez nem a mi mulasztásunk, hanem kizárólag az angolok hibája volt. 1924 és 1927 között a londoni politikai képviseletnek volt haditengerészeti attaséja: Berensz ellentengernagy, aki még a cári nagykövetségen szolgált. Berensz elismerte a szovjethatalmat, és megmaradt korábbi minőségében, a mi politikai képviseletünkön. Amikor 1927-ben megszakadtak az angol—szovjet kapcsolatok, londoni küldetése természetesen véget ért. Midőn felújítottuk a kapcsolatokat 1929-ben, a szovjet kormány katonai attasét nevezett ki Angliába, Ovey moszkvai brit nagykövet meg is adta neki a vízumot; az utolsó pillanatban azonban, mikor parancsnokunk már-már vonatra ült, Ovey váratlanul visszavonta a vízumot, és közölte, hogy a brit kormánynak „nem áll érdekében" a katonai attasék cseréje. Nem tudom, mi volt ennek az Ovey számára kellemetlen históriának a háttere, csupán azt tudom, hogy ennek az incidensnek következtében a londoni szovjet nagykövetség katonai diplomaták nélkül maradt. A kérdés csupán 1934-ben rendeződött, ebben hasznos szerepet játszott az akkori idők egyik jelentős munkáspárti vezetője, Lord Marley. Azóta Londonban is, Moszkvában is működik a két ország diplomáciai képviseletén a fegyveres erők képviselője.

Megérkezésem pillanatában a szovjet kolónia lényegében a kereskedelmi szervezetek munkatársaiból állt. Kereskedelmi képviseletünk akkor a Kingswayn, egy hatalmas londoni felhőkarcolóban székelt, ahol számtalan angol vállalatnak és cégnek is működött irodája. Kereskedelmi képviseletünk több emeletet bérelt, s ez a hely nappal felbolygatott méhkashoz hasonlított. Ugyanott béreltek helyiséget a kereskedelmi kirendeltséggel kapcsolatos különböző „vegyes részvénytársaságok" és szervezetek is, ideértve a később híressé vált ARCOS-t, amelynek mellesleg ebben az időpontban többé-kevésbé már csak névleges jelentősége volt. Ezenkívül a Cityben volt még néhány szovjet eredetű vegyes társaság, melyek külön helyiségeket béreltek: a Moszkvai Népi Bank, az Orosz Erdőtársaság, a Balti—Fekete tengeri Biztosítási Társaság, a Centroszojuz és mások. Azért nevezték ezeket „vegyes társaságoknak", mert részvényeseik között oroszok és angolok is voltak, de az alaptőke nagyobb részével a Szovjetunió tulajdonában. Magamhoz kérettem a „vegyes társaságok" valamennyi szovjet vezetőjét. Az elvtársak — hozzáértő és kitűnő szakemberek — már az első alkalommal megnyerték a tetszésemet. Utána én látogattam végig valamennyi szervezetet, hogy személyesen is megismerhessem a személyzetüket és az elhelyezésüket. Rendkívül fontosnak tartom az ilyen személyes kapcsolatot, amelyet nem helyettesíthet semmiféle írásbeli vagy szóbeli jelentés.

Különösen kedvező véleményt alakíthattam ki angliai kereskedelmi ügyvivőnkről, Alekszandr Vlagyimirovics Ozerszkijről. Ez az okos, jó elvtárs nagyszerűen ismerte a szovjet ipar szükségleteit, és jól tudott kereskedni az angolokkal. Nagy tekintéllyel rendelkezett a City üzletemberei között, és meglepő hozzáértéssel kötött velük előnyös üzleteket. Ozerszkij jól ismerte brit üzletfeleinek a pszichológiáját, s így meggyőző érveket és bizonyítékokat sorakoztatott fel a tárgyalásai során. Kitűnő politikai érzékével nagyszerűen felismerte, hogy tevékenységünk diplomáciai jellegű is. Csaknem négy évig (1932—1936) dolgoztunk együtt Londonban, és bár számtalan nehézség és izgalom akadt, egyetlenegyszer sem kerültünk komoly ellentétbe. Nagyon sajnáltam, amikor 1936 végén visszahívták Moszkvába.

Hamarosan alkalom nyílott arra, mégpedig november 7-én, hogy a teljes szovjet kolóniával találkozzam. Hagyományos módon aznap ünnepséget rendeztünk a követség tölgyfatermében, és az ünnepi beszédet én tartottam.

Beszédemet az „akkor" és a „most" szembeállítására alapoztam. Az októberi forradalom tizenötödik évfordulója alkalmából visszaemlékeztem arra, hogyan fogadta az angol sajtó 1917 novemberében a szovjet kormány megalakulását. Számos jellemző részletet idéztem az akkori újságokból, ami különösen csípősen hatott 1932. november 7-én. Lássunk néhány nagyon jellemző példát:

A *Times* pétervári távirata 1917. november 12-én: „Lenin uralma nyilván rövidesen véget ér."

A *Daily Telegraph* 1917. november 12-i vezércikke: „Számos központi helyen jelentős katonatömegek fordultak el a lázadóktól. Lehetséges, hogy amikor ezeket a sorokat írjuk, már elnyomták ezt az egész esztelen kísérletet."

A Reuter hírügynökség 1917. november 13-i távirata Pétervárról: „Valamennyi politikai párt hátat fordít a szélsőségeseknek, és joggal várhatjuk, hogy néhány napon belül felszámolják a forradalmat."

A *Times* 1917. november 16-i távirata Pétervárról: „A társadalmi forradalmat a helyőrség támogatásával szélsőséges elemek hajtották végre. Az ő oldalukon tehát az erő, de annyi eszük sincs, hogy kormányozni tudják az országot."

A *Daily News* 1917. november 20-i távirata Pétervárról: „A bolsevik uralom sietősen felhúzott épületén máris nagyok a repedések, darabjaira esik szét."

A *Daily News* 1917. november 24-i vezércikke: „A bolsevik kormány különcségeivel és Don Quijote-i ostobaságaival pusztulásra van ítélve."

Így fogadta a polgári Anglia az emberiség történelmének legnagyobb forradalmát. Így értékelte sikerének eshetőségeit. S mi a helyzet ma? Megcáfolhatatlan tényekkel és számokkal jellemeztem a Szovjetuniónak az eltelt 15 esztendőben a belső és külső frontokon elért hatalmas eredményeit.

Beszéd közben éreztem, hogy közös nevezőre jutottam hallgatóságom-

mal. Az ünnepséget, majd baráti összejövetelünket követően, amikor visszatértem lakásomba, éreztem és megértettem, hogy fontos „belső" lépést tettem előre; megerősítettem angliai szovjet nagyköveti pozíciómat. Nagyon nehéz eredményesen dolgozni külföldön, ha valaki nem érzi maga mögött a Szovjetunió baráti támogatását.

„Magánlátogatás" a külügyminiszternél

Londonba érekezésemkor az angol király nem tartózkodott a fővárosban, s ezért nem tudtam azonnal átnyújtani megbízólevelemet. Erre tíz napig kellett várakoznom. Addig a nemzetközi diplomáciai szabályok szerint a fogadó országban nem tekintenek nagykövetnek, hivatalosan nem képviselhetem a kormányomat. Ugyancsak a nemzetközi diplomáciai szabályok írják elő azt is, hogy megbízólevelének átadása előtt a nagykövet tegyen két „magánjellegű látogatást", egyet a külügyminiszternél, egyet pedig a diplomáciai testület doyenjénél. Elhatároztam, hogy a szokásoknak megfelelően járok el, s először Sir John Simon külügyminiszternél jelentkezem látogatásra. Nem sietősen, de nem is hosszú idő múlva beleegyezését adta, és november elsején megtörtént az első találkozásunk.

Óvatosan készültem fel, mert jól tudtam, hogy kivel kerülök szembe. Simon Anglia egyik legkiválóbb jogásza volt, aki ügyvédi gyakorlata során ezer fontot vagy még többet is felszámított egyetlen bírósági képviseletért. Azt is tudtam, hogy az ország egyik legműveltebb embere, aki nyolc egyetem doktori címével rendelkezik, több nyelven beszél s alvás előtt eredetiben olvassa Senecát és Plutarkhoszt. Hosszú éveken át a liberális párt egyik vezetője volt, majd 1931-ben pártját elárulva átállt a Konzervatív Párt táborába. Magával vitte a liberális párt egy részét is, s megalakította a Nemzeti Liberális Pártot. Azt is tudtam, hogy politikai pályafutása során számos miniszteri tisztséget töltött be. Mindig a polgárság jogait és kiváltságait védte. 1926-ban élesen fellépett az angliai általános munkássztrájk ellen, és vezető szerepet játszott a munkásság sztrájkjogának törvényhozói korlátozásában. Tudtam, hogy 1927—1930 között komoly szerepet töltött be az India új alkotmányát kidolgozó királyi bizottságban, és szélsőségesen reakciós nézeteket vallott. Tudtam továbbá, hogy 1931-től mint Nagy-Britannia külügyminisztere az agresszorok „megbékítésére" törekedett, s miután Japán meghódította Mandzsúriát olyan „megértően" mesterkedett Genfben, hogy beszéde után felállt a japán Matsuoka, nyilvánosan megköszönte Simon beszédét, s a következőket mondotta:

— Sir John egy fél óra alatt elmondta önöknek mindazt, amit én hiába iparkodtam megmagyarázni az előző tíz napban.

Végül azt is tudtam, hogy Simon semmiféle jóindulatot nem tanúsít a Szovjetunió iránt, sőt ellenkezőleg; minden módon és minden lehetséges alkalommal gáncsolja a Szovjetunió érdekeit. Mindezt tudtam róla, és világosan láttam, hogy kapcsolataink során elkerülhetetlenül lesznek majd nehézségek. Erre lelkileg is felkészültem, s amikor először kellett Simonnal négyszemközt találkoznom, önkéntelenül olyan ökölvívónak éreztem magam, akinek teljesen ismeretlen ellenféllel kell megküzdenie, emiatt feszült várakozásban él.

A külügyminisztérium tisztviselője hosszú emeleti folyosókon vezetett végig, amelyeket a későbbiekben annyiszor végigjártam, majd magamra hagyott a „követségi fogadóban", az első emeleten. Kicsiny, de igen magas szoba volt, két ablakkal, amelyek az Admiralitás előtti térre tekintettek. Falain az elmúlt idők uralkodóinak és államférfiainak képei függtek, melyek közül különösen kimagaslott Viktória királynő ember nagyságú, díszruhás ábrázolása. Máris elém sietett a titkár, s miután választékos szavakkal köszöntött, közölte velem, hogy Sir John a dolgozószobájában várakozik rám. Egyetlen pillanat, és máris a brit külpolitika szentélyében találtam magam.

Sir John antik íróasztalnál, egy nagy kandallónak háttal ült, s nyomban felállt hogy üdvözöljön. A nagyon sovány és magas ember mintha nehezen tudta volna a testét egyenesen tartani, és mindjárt összeroppanna. Kopasz fejét kétoldalt őszes hajfürtök övezték. Nem viselt szakált vagy bajuszt, és miközben rózsaszínű arcára száraz mosolyt erőltetett, szúrós tekintetét rám szögezte. Hatvan esztendősnek sem nézett ki, s nemcsak látszott frissnek és erősnek, de az is volt.

Már az első pillanatban ellenszenvesnek, kimértnek, ridegnek és kegyetlennek találtam. Hiányzott belőle a lélek. Sosem szerettem az ilyesfajta embereket. Emellett Simon mögött ott sorakoztak a beszédei és tettei, amelyek tőle mind ideológiailag, mind pedig politikailag elválasztottak. Nyilván már attól a perctől kezdve, hogy átléptem dolgozószobájának a küszöbét, nem tetszhettem neki én sem. Simon felkért, hogy foglaljak helyet az íróasztala mellett álló székben. Belesüppedtem a feneketlen puhaságba. Nem szeretem a nagyon „kényelmes" karosszékeket, mert azok csakis arra valók, hogy eltompítsák az agyat, és csökkentsék az éberséget. Simon dolgozószobájában pedig kétszeresen is szükségem volt a szellemi üdeségre. Úgy éreztem magamat, mintha tőrbe csaltak volna, ezért felálltam, és a legszívélyesebb mosollyal kértem:

— Sir John... Kaphatnék-e valami keményebb széket? Nem szeretek ilyen puha karosszékben ülni!

Arcára árnyék borult, és kíváncsian tekintett rám. Bőrszéket tolt felém, és kissé bosszúsan szólalt meg:

— Remélem, ez kielégíti.

Éreztem, hogy elkezdődött a küzdelem. Az ellenfelek elfoglalták harci állásaikat. Gondolatban pedig ezt mondtam magamnak: „Légy résen, figyelj alaposan!"

Rátértünk a tárgyra. A nagykövetnek a külügyminiszternél tett első „magánlátogatása" során rendszerint nem szoktak komolyabb kérdéseket érinteni, mégis úgy véltem, hogy mivel az angol—szovjet kereskedelmi egyezmény váratlan felmondása[2] nagyon szokatlan helyzetet hozott létre, ez elégséges ok arra, hogy valamelyest én is szokatlanul viselkedjem. Néhány udvarias frázis után (amelyekben kifejtettem, mennyire örülök, hogy személyesen megismerkedhetem egy ilyen nagy politikussal, mint Simon), a szarvánál ragadtam meg a bikát, és kétséget kizáró kifejezésekkel vázoltam Moszkva éles állásfoglalását a brit kormány tevékenységével szemben. Különösen azt a tényt hangsúlyoztam, hogy a brit kormány diszkriminációt alkalmazott, mert Anglia Ottawa ellenére sem bontotta fel kereskedelmi egyezményeit sem Argentínával, sem a skandináv országokkal.[3] Az említett országoknak a brit kormány mindössze azt javasolta, hogy kezdjenek tárgyalásokat a kereskedelmi egyezmények módosításáról. Miért kellett tehát csakis a Szovjetunió esetében felmondani a szerződést? A szovjet kormány nem ismeri a felmondás tényleges okát. Simon 1932. október 16-i rövid jegyzéke nem indokolja az 1930-as egyezmény felmondását. Utána viszont több angol miniszter (Baldwin, Thomas és Neville Chamberlain) különböző módon magyarázta a brit kormánynak ezt a lépését. Nagyon hálás lennék tehát Simonnak, ha az én közvetítésemmel tájékoztatná a szovjet kormányt a felmondás valódi okairól.

Simon a szavakkal és a mondatokkal ügyesen zsonglőrködve válaszolt. Azt magyarázgatta, hogy a brit kormányt semmiféle megkülönböztető szándék nem vezette ebben a lépésben. Mintha csak arról volna szó, hogy a Szovjetunióban a külkereskedelem állami monopólium, Argentínában és a skandináv országokban viszont nem. Ráadásul a Szovjetunió túl sokat ad el Angliának, s csak nagyon keveset vásárol, ami jogos elégedetlenséget kelt Nagy-Britanniában, hiszen jelenleg erősen megsínyli a tömeges munkanélküliséget. Anglia kereskedelme Argentínával és a skandináv országokkal viszont nem passzív a pénzügyi egyensúly tekintetében. Ebből következik, hogy a brit kormány bizonyos változásokat kíván Anglia és a Szovjetunió kereskedelmének szerkezetében, ami új kereskedelmi egyezmény megkötését teszi szükségessé.

Szembeszálltam Simonnal, és igyekeztem bebizonyítani, hogy a szovjet külkereskedelmi monopólium nem akadályozza, hanem elősegíti a kereskedelem normális fejlődését. Említsen Simon akár csak egyetlen esetet, amikor a szovjet fél nem fizetett időben. Hiszen ilyen eset nem fordult elő. (Simon egyetértése jeléül bólintott.) S vajon mi a helyzet Anglia és Argentína vagy a skandináv országok kereskedelmében? Igaz, hogy az angol—szovjet kereskedelem egyenlege Anglia szempontjából passzív, de biztos vagyok abban, hogy ugyanilyen helyzetben van Anglia több más országgal, például az Egyesült Államokkal is. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között a kereskedelmi egyezmény mégsem került felmondásra. Ha Anglia arra az álláspontra helyezkedne, hogy az angol—szovjet kereskedelemben bizonyos változtatásokat kíván elérni, vajon ezt nem lehetett volna a két kormány normális tárgyalásaival biztosítani? Fel-

tétlenül szükséges volt-e egyoldalú, megkülönböztető diplomáciai lépéssel felmondani az egyezményt?

Vitánk fokozatosan kiéleződött. Mintegy negyven percig tartózkodtam Simonnál. Időnként felállt az asztaltól, és állva folytatta a beszélgetést, miközben a kezét csípőre tette, ami kellemetlenül érintett. Befejezésül ezt mondottam neki:

— Létezik a józan ész (common sense) és az érzelmek politikája (Gefühlspolitik) — pontosan ezt a két kifejezést használtam. — Én a józan ész politikáját vallom, helyezzük tehát erre az alapra az angol—szovjet kapcsolatokat is. Azért érkeztem Londonba, hogy ilyen értelemben működjem. Úgy látom azonban, hogy a brit kormány az érzelmek politikáját vallja, s ügyel arra, nehogy az angol—szovjet kapcsolatok túljussanak a váratlan események és összetűzések keretein. Egyébként nagyon örülnék, ha ebben tévednék. Akkor önök számíthatnának a legőszintébb együttműködésemre, hogy országaink közelebb jussanak egymáshoz.

Mintha nem is hallotta volna szavaimat. Az események azután megmutatták, hogy az észrevételemet miért mellőzte hallgatásával. Mégsem sajnáltam, hogy megmondtam, amit akartam. Teljesítettem politikai kötelességemet. Szemléltetően bebizonyítottam, hogy a Szovjetunió nemzetközi alapvonala a béke politikája. Kijelentésem hasznosnak bizonyulhatott, és valóban jól tudtam gyümölcsöztetni a továbbiakban.

Hazatérve átgondoltam a Simonnal történt első találkozásomat. Benyomásaim vegyesek voltak. Egyrészt világosan láttam, hogy nagy nehézségek várnak rám, amelyek nemcsak a Szovjetunió és az Anglia közötti kapcsolatok bonyolultságából adódnak, hanem abból is, hogy én és Simon ellentétes jellemek voltunk. A külügyminiszter és a nagykövet kapcsolatában ezt a „személyi vonást" semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni, mert nagy szerepet játszik a diplomáciában. Másrészt megkönnyebbültem, és elégedett voltam: megtörtént a két ökölvívó első összecsapása, s nem kellett elégedetlenkednem az eredménnyel.

„Magánlátogatás" a diplomáciai testület doyenjénél

Másnap, november 2-án „magánlátogatóként" felkerestem a diplomáciai testület doyenjét.

A nagykövetek rangidősségének sorrendjét az szabja meg, hogy az illető mióta tartózkodik abban az országban, ahol hazáját képviseli. A legrégebben érkezett nagykövet a doyen, vagyis a rangidős. Ez általános szabály. Némely országban azonban eltérnek ettől. A két világháború között Németországban a diplomáciai testület rangidőse a vatikáni követ, a pápai

nuncius volt. Angliában viszont pápai nuncius nem volt. 1932-ben Londonban de Fleriot nagykövet szerepelt rangidősként, a régi iskolának ez a tipikus diplomatája, aki pályafutása nagy részét Angliában töltötte mint attasé, titkár, tanácsos, majd végül nagykövet. Már 1925—1927-ben nagykövet volt, bár akkor még nem mint doyen. Akkoriban távol tartotta magát nagykövetségünktől, és magaviseletével mindenképpen bizonyítani igyekezett, hogy helyteleníti az oroszországi „bolsevik" forradalmat. Azokban az esztendőkben mindössze néhány hivatalos angol fogadáson találkoztam vele. Amikor most a francia nagykövetség hatemeletes, előkelő palotájához érkeztem a Knights-Bridge-en, mosolyogva gondoltam magamban: „Ma vajon hogyan fogad a doyen úr?"

Magas, libériás inas nyitott ajtót, s bevezetett a jobbra levő kicsiny fogadószobába. Hamarosan alacsony termetű, barna hajú titkár lépett be, aki tovább kísért a nagykövet dolgozószobájába.

De Fleriot felállt az íróasztala mellől, s kezet nyújtott. Alacsony, mozgékony, szikár termetével igazi franciának tűnt. Fekete haja és kecskeszakálla már őszült. Gesztenyebarna szeme élénken csillogott, vékony orra kissé előrehajlott. Bár csaknem harminc esztendeje tartózkodott Londonban, erősen francia kiejtéssel beszélt angolul.

Kezet fogott velem, majd leült az íróasztal mögötti karosszékbe, s a felháborodás és kétségbeesés hangján fakadt ki:

— Nem értem! Semmit nem értek!

Ingerülten mutatott az asztalon előtte szétszórtan heverő angol *Kék Könyv*ekre.

Értetlenül tekintettem rá.

— Azt akarják, hogy a könyvelőjük legyek. Nem leszek! Diplomata vagyok, nem pedig könyvelő!

Mintha valakit megfenyegetett volna ujjával.

Megértettem. Nyilván Párizst, a kormányt, a külügyminisztériumot szidta. Mosolyogtam. Mulatságosnak tűnt, ahogyan a nagykövet összeszorította öklét, s az arca felháborodást és kétségbeesést tükrözött.

— Tulajdonképpen mi a baj? — kérdeztem.

— Mi a baj? — tört ki újból. — Azt akarják, hogy küldjem meg nekik Anglia tavalyi fizetési mérlegét. Miféle ostobaság ez?

— Bocsánat! — mondtam. Felálltam karosszékemből, s az íróasztalához léptem. — Megengedi?

Keresgélni kezdtem az asztalon szanaszét heverő *Kék Könyv*ek között. Gyorsan megtaláltam azt, amire szükségem volt. Fellapoztam a súlyban is nehéz statisztikai kötetet, majd jegyzetfüzetet, ceruzát vettem elő, és feljegyeztem néhány számot.

A nagykövetet annyira meglepte a ténykedésem, hogy szinte megnémult. Mozgékony arca csodálkozást és zavart tükrözött. Átnyújtottam neki a papírlapot, s közömbösen szólaltam meg:

— Íme az adatok, amelyekre önnek szüksége van.

Néhány szóval a szükséges magyarázatot is megadtam.

A hatás döbbenetes volt. Megrendült pillantást vetett rám, mintha va-

rázslóval állna szemben. Néhány pillanatig még megszólalni sem tudott. Aztán megragadta a kezemet, és felkiáltott:

— Köszönöm, köszönöm! Alaposan kirántott a bajból! De milyen ügyesen eligazodik ezekben! — mutatott olyan arckifejezéssel a *Kék Könyv*ekre, mintha ellenséges hadsereg állna előtte.

— Semmi különös nincs benne! — feleltem. — Csak éppen közgazdász vagyok, és életemben már elég sok dolgom akadt az angol *Kék Könyv*ekkel.

— Szerencsés ember! — sóhajtott fel de Fleriot. — Ért a közgazdasághoz. Szörnyű lett mostanában a diplomáciai munka. Kvóták, engedélyek, mérlegek, vámok, kereskedelmi egyezmények . . . Bele lehet szédülni . . . Úgyszólván semmit sem értek ezekhez. — S mintha valaki hirtelen feldühítette volna, bosszúsan kiáltott fel: — De nem is akarom megérteni. Diplomata vagyok, nem vagyok köteles érteni a közgazdasághoz!

Valóban a régi iskolából való diplomata volt, amiről a tulajdon szememmel magam is meggyőződhettem. A lezajlott jelenet azonban nagyon hasznosnak bizonyult. Jártasságom az angol fizetési mérleg titkaiban nagy hatást tett a francia nagykövetre, egyszeriben emelkedett szemében a tekintélyem.

Amikor túljutottunk a *Kék Könyv*ek kérdésén, de Fleriot áttért a hozzá közelebb álló témákra. Kikérdezett foglalkozásomról, a múltamról és családomról. Természetesen azt is megkérdezte, jártam-e már Angliában. Elmeséltem neki, hogy emigránsként miként kerültem először Angliába. A nagykövet egyszeriben nagyon óvatos lett.

— Ön korábban emigráns volt Angliában? — kérdezett vissza, mintha csak ellenőrizni akarná, helyesen értette-e szavaimat.

— Igen, azelőtt emigráns voltam — válaszoltam.

— Mikor volt ez? — folytatta a kérdezősködést hirtelen felélénkülő arccal de Fleriot. — Feleljen pontosan.

— 1912 novemberében érkeztem először Angliába — válaszoltam, bár nem értettem, miért érdekli ennek a régmúlt eseménynek a dátuma olyannyira a nagykövetet.

— 1912 novemberében! — kiáltott fel még nagyobb lelkesedéssel de Fleriot. — 1912 novembere! Most 1932 novembere van. Hát persze, 20 év! Pontosan 20 év!

De Fleriot arca valósággal átszellemült. Értetlenül kérdeztem, mi ennek a jelentősége.

Hirtelen de Fleriot felugrott helyéről, odasietett egyik könyvszekrényéhez, és elővett onnan egy elég vastag könyvet. Gyorsan átlapozta, az egyik oldalnál megállt, átfutott néhány sort, majd lelkesen ismét felkiáltott:

— Igen, igen, egészen pontosan! Az is 20 év volt!

Meglepődésem tovább fokozódott. Sehogy sem tudtam megfejteni, mi izgatja fel ennyire a házigazdát.

— 20 év? — ismételtem értetlenül. — Milyen 20 év?

De Fleriot közben már folytatta is:

— Csodálatos történelmi egybeesés! Ön Angliában emigrációban élt, és

20 év múltán nagykövetként tért vissza az országba. A francia forradalom idején Chateaubriand is emigráns volt Angliában, és 20 évvel később nagykövetként tért vissza Angliába. Csodálatos! A történelem megismétlődik!

De Fleriot el volt ragadtatva, és túláradó érzéssel fel-alá szaladgált dolgozószobájában.

— Nagyon megtisztel az összehasonlítással — feleltem —, de úgy hiszem, hogy köztem és Chateaubriand között van egy lényeges különbség: Chateaubriand a forradalom elől menekült, és a diadalmaskodó reakció nagyköveteként tért vissza Angliába, én pedig a reakció elől menekültem, és a győzedelmes forradalom nagyköveteként tértem vissza Angliába. Ez nem egy és ugyanaz.

— Úgy gondolja? — kérdezte naiv meglepetéssel de Fleriot.

De néhány pillanat múlva, mint aki teljes megoldást talált hirtelen támadt kételyeire, örömmel hozzátette:

— De azért mégis . . . Itt is, ott is ugyanaz a helyzet: emigráns és nagykövet . . . itt is húsz év, ott is húsz év . . . Csodálatos egybeesés! Második eset a történelemben.

Miután hazaérkeztem, fellapoztam a lexikont. De Fleriot-nak nyilvánvalóan nem volt szerencséje a számokkal. Mint kiderült, ezúttal is hibázott: Chateaubriand 1792-ben érkezett emigránsként Angliába, 1800-ban tért haza Franciaországba, és 1822-ben tért vissza nagykövetként Londonba. Bárhogy számolja is az ember, Chateaubriand két feltűnése között a Temze partján nem jön ki a húsz év. De hát mit számított ez de Fleriot-nak? A számok világában járatlan volt, mint egy gyermek . . .

Az elkövetkező hónapokban többször találkoztunk, és beszélgettünk különböző kérdésekről. Bár a Szovjetunió és Franciaország között a kapcsolatot akkoriban nem lehetett túlságosan barátságosnak nevezni (a nagykövetek kapcsolatát pedig rendszerint az határozza meg, hogy milyen a kapcsolat országaik között), de Fleriot mégis nagy figyelmet tanúsított irántam, amit nyilván az első látogatásomnak köszönhettem. 1933 májusában nyugdíjba ment, s hazautazott Franciaországba. A hivatalos London fényesen búcsúztatta. Ezután történelmet tanított, előadásokat tartott a Sorbonne-on. Néhány esztendő múlva, röviddel a második világháború előtt halt meg.

Megbízólevelem átnyújtása

A királyi család végre visszatért a fővárosba, s megbízólevelem átadását november 8-ra, keddre tűzték ki. Ugyanerre a napra tűzték ki az új német nagykövet, Leopold von Hoesch megbízólevelének az átadását is, aki néhány nappal utánam érkezett Londonba. Monck, a protokollosztály

főnöke figyelmeztetett, hogy von Hoeschhöz képest én leszek a rangidős, mivel engem a király pontosan negyed órával előbb fogad, mint a német nagykövetet.

— Ön néhány nappal von Hoesch úr előtt érkezett Angliába — magyarázta Monck —, ezért úgy tartjuk igazságosnak, hogy önt tekintsük rangidősnek . . .

November 8-án reggel két lágyan rugózott udvari hintó érkezett a politikai képviselet épülete elé. Elöl ültek a kocsisok hosszú, sötét köpenyben, pelerinnel vállukon. Fejükön fényes cilinder volt fehér szalaggal, kezükön fehér kesztyű, úgy fogták az istrángot és a hosszú nyelű, hajlékony ostort. Az üléseket olyan magasra emelték, hogy a kocsisok valósággal a hintó fölé magasodtak. Hátul külön lépcsőn ugyancsak a hintó fölé magasodott, mint valami fenséges szobor, két hajdú, ugyanolyan öltözékben, mint a kocsis. Az első hintóból W. Selby, a külügyminisztérium főtitkára (később angol nagykövet Portugáliában) szállt ki, bejött a nagykövetségre, és közölte, hogy ő kísér el a nagykövetségtől a palotáig. Selby udvari díszruhában volt, én frakkot, lakkcipőt, fekete kabátot és cilindert viseltem. Amikor Selbyvel lejöttünk a lépcsőkön, mindenfelől csattogtatták fényképezőgépeiket az összegyűlt fotóriporterek. A kapu előtt összegyűlt közönség megjegyzéseket tett, és érdeklődéssel szemlélte a fényes szertartást. Az egyik hajdú összecsukható háromfokú lépcsőt engedett le a hintóból, Selby pedig igyekezett minél kényelmesebben elhelyezni engem a puha bőrülésen. Ő maga mellettem foglalt helyet. A második hintóba ült „kíséretem", amely mindössze kétszemélyes volt: Sz. B. Kagan és Golubcov másodtitkár kísért el. Menetünk elindult a londoni utcákon és parkokon át. A gyalogosok meg-megálltak, kíváncsian figyeltek, és hosszan néztek utánunk.

Útközben Selby, mint szívélyes házigazda, világi csevegéssel szórakoztatott.

Behajtottunk a kastély kőkapuján. Néhány kanyart tettünk a palota előtti széles téren, majd a sötét bolthajtásos folyosón át a bejárathoz érkeztünk, ahol a díszes lépcsőfeljárónál Tudor-korabeli viseletben álltak az őrök: fekete-vörös csíkos tunikát, lapos bőrkalapot, hullámos fehér gallért hordtak, kezükben alabárdot tartottak. Kiszálltunk a hintóból. Kísérőm átadott Moncknak. Miközben a hosszú folyosókon, a palota magas termein át lépdeltünk, érdeklődéssel nézegettem a szőnyegeket, a képeket, az ódon bútort. Végül megérkeztünk az úgynevezett Hódolati terembe. Itt a király főudvarmestere fogadott minket, ő töltötte be a főszertartásmester szerepét. Még néhány udvari méltóság volt társaságában.

— Egy kicsit várakoznunk kell — mondta a főudvarmester. — Őfelsége azonnal fogadja önt!

Alig szóríthattam kezet a jelenlévőkkel, halkan kinyílt a szomszédos terem ajtaja, s a főudvarmester felkért, hogy kövessem. „Kíséretem" egyelőre — ahogyan azt a szertartás előírta — a fogadóteremben maradt. Amikor átléptem a szomszédos terem küszöbét, mögöttem az ajtó halkan

bezárult, és szemben álltam V. Györggyel, „Nagy-Britannia, Írország és a brit tengerentúli domíniumok királyával, a hit védelmezőjével és India császárával".

V. Györgyről azt tartották, hogy nagyon hasonlít az unokatestvérére, II. Miklósra. Erről magam is meggyőződhettem. Az angol király testtartásában és arckifejezésében azonban talán több volt a biztonság, mint az utolsó cárében. Katonai egyenruhát viselt, nyilván azért, hogy férfiasabbnak lássék. Kétlépésnyire mögötte ott állt Simon, a külügyminiszter, aki alig észrevehető fejbólintással üdvözölt.

A terem mélyén álló királyhoz mentem, megszorítottam felém nyújtott kezét, majd két lepecsételt borítékot adtam át neki: a saját megbízólevelemet, valamint elődöm visszahívó levelét. A király rá sem pillantott a borítékokra, gépies mozdulattal nyomban továbbadta Simonnak. Sem a király, sem én nem tartottunk beszédet, mert Angliában ez nem szokás. V. György kíváncsian szemügyre vett, és megkérdezte, kellemes volt-e az utam, és jártam-e már Angliában. Azt feleltem, hogy az utam rendben zajlott, s Angliát is jól ismerem már. Ezután afelől érdeklődött, hogy hosszú utazásunk után hogyan érzi magát a feleségem, vannak-e gyermekeink, és hogyan viselem el az angol éghajlatot. Mindenre az alkalomhoz illően válaszoltam, de az éghajlatról szólva megengedtem magamnak, hogy könnyedén eltérjek a szigorúan hivatalos formáktól.

— Gyakran hallani — mondtam mosolyogva —, hogy rossz az angol éghajlat. Nekem nem ez a véleményem. Tetszik az angol éghajlat. Elviselem a ködös időt is, köd nélkül London elveszítené a fele báját.

Ugyanilyen semmire sem kötelező stílusban beszélgettünk még vagy két percig. Végül a király kifejezte azt a reményét, hogy Anglia és a Szovjetunió között a kapcsolat kedvezően alakul. Azt feleltem, hogy ezt én is remélem. A kihallgatás során ez volt az egyetlen téma, aminek valami köze volt a politikához.

A fogadóterem felől újból halkan megnyílt az ajtó, és bevezették a „kíséretemet". Bemutattam a királynak Kagant és Golubcovot. Velük is kezet fogott, majd megkérdezte, tudnak-e angolul. Válaszuk után könnyedén meghajolt, amivel tudtunkra adta, hogy a kihallgatás véget ért. Mi is meghajoltunk és távoztunk. Visszakísértek a díszes lépcsőhöz, ahol a Tudor-öltözékű őrszemek álltak. Amikor beültem a hintóba, a bejárathoz ugyanolyan hintón megérkezett von Hoesch és a kísérete. A németek sokkal többen voltak, mint mi. Fél óra múltán a nagykövetség kapujánál voltam.

Megkezdhettem tehát hivatalos nagyköveti tevékenységemet. Másnap, november 9-én reggel a *Times* közölte az „udvari krónikában" november 8-i dátummal: „Ma reggel a király fogadta Ivan Majszkij őexcellenciáját . . ." stb. Ennek a közlésnek is megvolt a maga jelentősége, mivel rögzítette helyzetemet.

Már csak egyetlen szertartás maradt hátra, amely nélkül a nagykövet nem számít teljes értékű nagykövetnek: feleségének férje kíséretében Mary királynénál is látogatást kellett tennie. Az elődöm, Szokolnyikov tapasz-

talatai nyomán (amikor is az angol királyné több mint egy hónapig „elfeledte" fogadni a feleségét) attól tartottam, hogy valami bonyodalom következik be, de ezúttal minden a legnagyobb rendben ment. Monck már a megbízólevél átnyújtásának napján arról értesített, hogy a királyné másnap fogad bennünket. A megbeszélt délelőtti órában feleségemmel együtt jelentkeztünk a Buckingham palotában. Oda már nem udvari hintón, hanem a saját gépkocsinkon mentünk. „Kíséretünk" nem jött velünk.

A nők sokkalta inkább kifejezik érzéseiket, mint a férfiak. Mary királyné, aki „fogadni" kényszerült a szovjet nagykövetet és annak feleségét, nem tudta György királyhoz hasonlóan véka alá rejteni az érzéseit. A király legalább külsőleg valóban figyelmes volt. A királyné még külsőségekben is kimutatta hűvös és ellenséges magatartását. Állva fogadott, ülőhellyel nem kínált bennünket. Beszélgetésünk során elnézett a fejünk felett a fal felé. És milyen beszélgetés volt ez? Mindössze két semmitmondó mondat, nem tartott tovább két percnél. Utána a királyné a búcsúzás jeleként sietve meghajolt. Nekünk sem volt kedvünk maradni.

A királynénál tett látogatásunknak maradt egy mulatságos emléke. A kihallgatásra készülőben feleségem új, fehér kesztyűt húzott, amit épp akkor vásárolt. Ahogy mentünk a kastély folyosóin, valahol végighúzta kezét a lépcső korlátján, s — ó, borzalom! — a fehér kesztyű egyszerre fekete lett, olyan nagy volt a korom és a por a Buckingham palotában. Ezen cseppet sem csodálkoztunk. London levegője annyira sűrű a füsttől, hogy a folytonos takarítás ellenére sem a tárgyak, sem az emberek nem tudnak teljesen megszabadulni a koromtól.

November 10-én a londoni újságokban a következő közleményt olvastuk: „Tegnap a királyné fogadta a Buckingham palotában Mme Munir Bejt (a török nagykövet feleségét), a szovjet nagykövetet és Mme Majszkaját, a német nagykövetet (Leopold von Hoescht), Mme Maskarenast (a mexikói ügyvivő feleségét) és az uruguayi ügyvivőt (señor don Pedro Cosiót)."

Amikor a közleményt megmutattam a feleségemnek, nevetve mondtam:

— Végre megtelepedhetünk, és most már neki kell fognunk a munkának.

A történelmi helyzet

A tizenegy esztendőt, amelyet 1932 és 1943 között a Szovjetunió nagyköveteként Angliában töltöttem, számos nagy esemény, a világtörténelem legnagyobb megrázkódtatása jellemezte. Az első hét esztendő folyamán fokozatosan széthullott az antant vezetői által az 1919—1920-as párizsi

konferencián létrehozott, majd az 1921—1922-es washingtoni konferencián megerősített versailles-i rendszer. Azután megkezdődött a második világháború . . .

Valóban, e tizenegy esztendő folyamán sűrű egymásutánban következtek a nagy fontosságú események, amelyek sohasem a csendes, mély tóhoz, hanem a nekizúdult tengerhez hasonlítottak. E tizenegy év alatt az emberiség számos nehézséget élt át, de nagyon sok szépben is volt része, s ma, a történelmi távlatok fényében már tisztán láthatjuk, hogy túlsúlyban azért a szép dolgok voltak.

Az imént említettem a versailles-i rendszer széthullását. Ennek a jeleibe ütköztem mindjárt angliai működésem első lépéseinél.

Mi is volt a versailles-i rendszer lényege? Megalkotóinak az elgondolása szerint három dolgot kellett volna tartósan biztosítania:

1. A győztes angol—francia—amerikai koalíció feltétlen uralmát Európában (az amerikai imperializmus vezető körei már akkor világuralomról álmodoztak, de nyíltan még nem merték felvetni a kérdést).

2. A legyőzött Németország feltétlen engedelmességét a győztes angol—francia—amerikai koalíciónak.

3. A forradalmi Oroszország nyomorba süllyesztését addig a pillanatig, amikor az antant katonai és gazdasági csapásai következtében — amint azt a koalíció vezetői szilárdan hitték — a Szovjetunió összeomlik, és visszatérni kényszerül a kapitalizmus táborába.

Említett céljaik érdekében a politikai, gazdasági és katonai kapcsolatok bonyolult rendszerét hozták létre Európában, amelynek a lényege az volt, hogy két széles, néhol egymást fedő „egészségügyi záróövet" hozzanak létre: az egyiket Németország, a másikat pedig Szovjet-Oroszország ellen. A Szovjet-Oroszország körül vont záróövet tartották a fontosabbnak, mert Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok tőkés vezetői úgy vélték, hogy az októberi forradalom sokkal nagyobb veszélyt jelent számukra, mint a német imperializmus újjászületése.

Németországot a keleti, a nyugati és a déli határain fekvő államok szövetségének kellett bilincsben tartania: keleten — Lengyelországnak és az úgynevezett kisantant országainak (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Görögország), nyugaton Anglia támogatásával Franciaországnak és Belgiumnak, délen pedig Olaszországnak. A kiszabott nagy pénzbeli jóvátétellel nemcsak azt akarták elérni, hogy Németország térítse meg a győztes hatalmaknak okozott károkat, hanem azt is, hogy a legyőzött ellenség gazdaságilag is elvérezzen. A szigor különböző mértékével, de ugyanezt a politikát alkalmazták Németország 1914—1918-as szövetségeseivel — Ausztriával, Magyarországgal, Bulgáriával és Törökországgal — szemben is. A hajdani ellenség ellen irányuló intézkedések rendszerét elsősorban Anglia és Franciaország hajtotta végre szövetségeseinek a közreműködésével, s ehhez elnyerték az Egyesült Államok támogatását is.

Oroszország tekintetében némileg másként alakult a helyzet. A győztes hatalmak eleinte azzal válaszoltak az októberi forradalomra, hogy meg-

kísérelték erővel agyonnyomni a szovjet köztársaságot. Ezt a feladatot szánták az orosz ellenforradalomnak és az Anglia, Franciaország meg az Egyesült Államok vezette 14 állam intervenciójának. Miután a reakció erőfeszítése kudarcba fulladt, s a forradalom mégis győzött, a versailles-i rendszer „fertőzött területnek" nyilvánította Oroszországot, és nyugati határain Finnországnak meg a balti államoknak, valamint Lengyelországnak és a kisantant-országoknak a bevonásával ugyancsak „egészségügyi záróövet" hoztak létre. Még ezt sem tartották elégségesnek, s előbb éheztetéssel, majd pénzügyi és gazdasági blokáddal igyekeztek megfojtani az újszülött szovjet államot. E tervük kudarca semmi esetre sem azon múlott, hogy a tőkés vezetőkben kevés lett volna a vágy és az igyekezet.

A győztes hatalmak szövetségén, továbbá Németországon és Szovjet-Oroszországon kívül voltak még Európában úgynevezett semleges hatalmak is — a skandináv országok, Hollandia, Svájc, Spanyolország és Portugália —, ezeknek a szerepe azonban nagyon szerény, a befolyásuk pedig jelentéktelen volt.

A versailles-i Európa alkotói magukat nagy bölcseknek tartották, és úgy vélekedtek, hogy politikai „építményük" hosszú ideig fennmarad. A valóságban azonban szánalmas és rövidlátó politikusoknak bizonyultak, akik egyáltalán nem értették meg sem a történelmi folyamat törvényszerűségeit, sem a jelenkori világ erőinek a harcát.

Sok év elmúltával, a bekövetkezett események láttán a versailles-i rendszer alkotói közül többen ócsárolni kezdték alkotásukat, és ezernyi hibáját felfedezték. Utólag persze könnyű okosnak lenni! A versailles-i rendszer megkésett bírálói között találjuk Churchillt is, aki emlékirataiban a következőket írta:

A versailles-i szerződés gazdasági vonatkozású cikkelyei olyan gonoszak és ostobák voltak, hogy teljesen értelmetlennek bizonyultak...

A legnagyobb tragédia az volt, hogy a st-germaini és a trianoni békeszerződések nyomán teljesen széthullott az osztrák—magyar birodalom. Weimarban aztán kihirdették a demokratikus alkotmányt... A német császár elkergetését követően jelentéktelen személyeket választottak meg... Ha bölcs politikát folytattunk volna, a weimari köztársaságot alkotmányos monarchiává változtatjuk, élén a császár fiatalkorú unokájával, és mellé régenstanácsot állítottunk volna. Ehelyett a német nép nemzeti életében légüres teret hoztunk létre...

1921-ben a washingtoni konferencián az Egyesült Államok messzemenő javaslatokat tett a tengeri lefegyverzésre... Ezt eléggé különös logikával indokolta: erkölcstelenség lefegyverezni a legyőzötteket, ha a győztes nem fosztja meg önmagát is a fegyverzetétől...

A győztes szövetségesek mind Európában, mind Ázsiában hamarosan olyan körülményeket alakítottak ki, amelyek a béke nevében utat nyitottak az új háborúknak."[4]

Felesleges mondanom, hogy szovjet szempontból Churchill fentebb idézett okfejtése figyelemre méltó, de most nem erről van szó. A lényeg az,

hogy az angol és a világburzsoázia egyik legokosabb vezetője, megkésve bár, de elismerte a versailles-i rendszer teljes csődjét.[5]

Alkotásuk nagy hiányosságai igen hamar jelentkeztek, úgyszólván az 1919—1920-as békeszerződések aláírásának másnapján.

Az első súlyos csapást az Egyesült Államok „árulása" mérte rá. Bár a versailles-i békeszerződés és a Népszövetség egyik legfőbb alkotója Wilson elnök volt, az amerikai kongresszus megtagadta a versailles-i szerződés és az ebből származó következmények jóváhagyását.[6] Ezzel már össze is omlott a versailles-i rendszer épületének egyik legfontosabb tartóoszlopa.

Az Egyesült Államok „árulása" nyomán a versailles-i szerződés fenntartásának és támogatásának minden gondja Angliára és Franciaországra szakadt, de nagyon hamar kiderült, hogy ez a feladat a kialakult helyzetben felülmúlja erejüket. Ez volt a második, még súlyosabb csapás a versailles-i rendszerre.

Európa különleges világrész. Területe a földkerekség szárazföldi részének mindössze 7%-a, de 1926-os adatok szerint itt 514 millió ember élt, az emberiség egynegyede, mégpedig legtevékenyebb, legfejlettebb és legnyugtalanabb negyede. Ez az 514 millió ember mintegy négytucatnyi államban lakott, amelyek közül az első világháború után öt volt nagyhatalom: Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország és Szovjet-Oroszország. Érdekes az „öt nagy" lakosságának számaránya is. Angliában 45 millió, Franciaországban 41 millió, Olaszországban 40 millió, Németországban 63 millió, Szovjet-Oroszországban 146 millió ember összesen 335 millió ember élt.[7] A többi állam lakossága együttvéve 179 millióra rúgott, ami országonként átlagban 5 millió lakost jelentett. Már ezek a számok is világosan mutatják a nagyhatalmak döntő szerepét Európában, s közöttük Szovjet-Oroszországnak és Németországnak a hatalmas jelentőségét.

Ehhez hozzájárul néhány egyéb tényező is. Az öt nagyhatalom nemcsak a lakosság tekintetében a leghatalmasabb Európában, hanem a technika és a gazdasági élet terén is. Igaz, hogy akkoriban Olaszország és Szovjet-Oroszország még lényegesen elmaradt Angliától, Franciaországtól és Németországtól. Olaszország az 1922-ben hatalomra került fasizmus minden lihegése ellenére szegény és gyengén fejlett ország maradt a második világháborúig, Szovjet-Oroszországban azonban egészen másként alakult a helyzet. Hatalmas lehetőségekkel rendelkezett, s a lenini párt vezetésével bámulatosan gyors fejlődésnek indult. Igaz, akkor ez még csak a jövőt vetítette előre, de a Szovjetország nemzetközi súlyát már a lehetőségei is erősen emelték a húszas években.

Európa ilyenfajta nemzeti-állami szerkezete miatt a versailles-i rendszer csakis abban az esetben maradhatott fenn hosszabb ideig, ha Németország és Szovjet-Oroszország még sokáig nem tudja leküzdeni gazdasági elesettségét és katonai-politikai gyengeségét. A tényleges fejlődés azonban másként alakult. Hamarosan kitűnt, Németország és különösen Szovjet-Oroszország rövidesen gyors fejlődésnek indult, mégpedig Németország

— amint azt tudjuk — éppen a győztes országok közreműködésével. Ilyen viszonyok között minden politikailag képzett embernek látnia kellett, hogy Anglia és Franciaország valamennyi szövetségesével egyetemben sem tud fenntartani tartós és állandó európai rendszert Németország és Szovjet-Oroszország nélkül, és még kevésbé velük szemben. A tényleges erőviszonyok ellenük fordultak, már azért is, mert ez a versailles-i csoportosulás ellenséges magatartást tanúsított Németországgal és Szovjet-Oroszországgal szemben — ami természetszerűleg közelebb vitte egymáshoz a két hatalmat, s ez kifejezésre is jutott az 1922-es rapallói szerződésben. Németországhoz és Oroszországhoz vonzódott a Kemal vezette Törökország is.

Mit tehetett ilyen körülmények között Anglia és Franciaország? Helyesebben: mit kellett volna tenniük, ha nem is a szocializmus elveiből indulnak ki, hanem egyszerűen előrelátó burzsoá nemzeti önzésből?

Fékezniük kellett volna az események folyását, vagyis áttérni a békeszerződések fokozatos és tervszerű enyhítésének az útjára. Ilyen burzsoá manővereket jóval kedvezőbb időkben a tőkés vezetők már sokszor hajtottak végre. Ámde a XX. század harmincas éveiben az uralkodó osztályok történelmi hanyatlása Angliában, Franciaországban és az Egyesült Államokban már annyira előrehaladt, hogy nem volt erejük e rugalmas politika végrehajtásához. Makacsul ragaszkodtak a versailles-i helyzethez, és elvakultan arra törekedtek, hogy a lehetőségek szerint minél tovább fenntartsák érintetlenül ezt a rendszert. S ha a körülmények ereje olykor mégis arra szorította őket, hogy bizonyos engedményeket tegyenek, ezt mindig későn tették, mindig kelletlenül taktikázva és gyakran provokatív formában, amivel csak jobban felbosszantották az angol—francia szövetség ellenfeleit. Így aztán a versailles-i rendszer alapzata egyre jobban ingadozott.

Az elmondottakat nagyszerűen példázza Anglia és a Szovjetunió kapcsolatának története.

Mielőtt elutaztam volna Londonból, az angol—szovjet kapcsolatok jellegéről két hosszabb beszélgetést folytattam Litvinov külügyi népbiztossal.

— Amikor végérvényesen bebizonyosodott az ellenforradalom és a külföldi intervenció csődje — magyarázta Litvinov —, Anglia vezető körei megértették, hogy új útra kell térniük. Nehéz helyzetbe kerültek, de ezen alapjában könnyen változtathattak. Angliának és Szovjet-Oroszországnak, e két világhatalomnak a jelenlegi történelmi időszakban sem területi, sem politikai, sem gazdasági téren nincsenek komolyabb ellentétei. Sőt, kereskedelmi téren kölcsönösen kiegészítik egymást. Egyedi konfliktusok, viták és félreértések természetesen voltak és vannak, ahogyan ez államok között mindig előfordul, de ezek a nézeteltérések mindössze másod- és harmadrangúak, amelyek „normális diplomáciai úton" rendezhetők. Anglia és a Szovjetunió állami kapcsolatainak síkján nem is volt különösebb vita. Ellenkezőleg! Mintha minden ösztönszerűen hatott volna szoros nemzetközi együttműködésükre.

— Ez azonban az angol—szovjet kapcsolatok bonyolult összességének csak az egyik oldala. Van ennek a kérdésnek egy másik oldala is. Ennek az a lényege, hogy a brit burzsoázia rettenetesen gyűlöli az októberi forradalmat, s fél a szovjet államtól, amely már a puszta létével cáfolja a tőkés rendszer szentségét és megingathatatlanságát. Érzelmük annyira erős, hogy miatta Anglia vezető rétegei nemegyszer elvakulnak, elvesztik a szokásos hidegvérüket és politikai előrelátásukat. Nagy-Britannia uralkodó osztálya két fő csoportra tagozódik. Az egyik előnyben részesíti az államérdekeket, és hasznosabbnak tartja az együttműködést a Szovjetunióval. A másikban túlteng az osztályérdek, és feltétlenül szükségesnek tartja, hogy minden lehető alkalommal támadja a Szovjetuniót. Az októberi forradalom óta a két csoport között állandó a harc, s ez megmutatkozik az angol—szovjet kapcsolatok történetében is. A különböző körülményektől függően hol az egyik, hol a másik csoport győz, ezért oly hullámzó 1917—1932 között az angol—szovjet kapcsolatok vonala. Tanulmányozza ön is, Majszkij elvtárs, a tényeket, s akkor személyesen meg fog győződni szavaim helyességéről.

Litvinovnak kétségtelenül igaza volt.

1917—1920 között Anglia valóban egyike volt a fiatal szovjet köztársaság legfőbb ellenségeinek és százmillió font sterlinget (század eleji drága fontot!) pazarolt az intervencióra meg az orosz ellenforradalom támogatására. Ez nagyon kedvezőtlenül hatott a két állam kapcsolataira.

1921-ben Anglia a többi európai hatalomnál előbb, elsőnek kötött kereskedelmi egyezményt Szovjet-Oroszországgal, amivel de facto elismerte a szovjet kormányt. Az egyezményt tulajdonképpen az akkori angol miniszterelnök, Lloyd George ütötte nyélbe, akit ebben a liberálisok, a munkáspártiak és a konzervatív üzleti körök előrelátó képviselői támogattak, mivel kereskedni akartak a Szovjetunióval. A Konzervatív Párt túlnyomó része azonban ellenségesen fogadta az egyezményt.

Lloyd George nekem személyesen mesélte, hogy Lord Curzon, aki kormányának 1921-ben külügyminisztere volt, megtagadta a tárgyalásokat Kraszinnal. Ezért miniszterelnökként neki magának kellett tárgyalnia a szovjet képviselővel. Ebben Robert Horne kereskedelemügyi miniszter segítette, aki végül brit részről aláírta az egyezményt. Jellemző azonban a tárgyalásokra az az érdekes epizód, amelyet először Kraszintól hallottam, majd később a munkáspártiak egyik vezére, Harold Laski is elmesélt.

A tárgyalások legelején Lloyd George valamilyen alkalomból meghívta kormányának néhány tagját, hogy találkozzanak Kraszinnal. A miniszterelnöki dolgozószobában a házigazdán kívül jelen volt még Curzon, Robert Horne, Bonar Law és Harmsworth.[8–9] Kraszin néhány perccel utóbb érkezett. Amint a dolgozószobába lépett, sorban üdvözölte a megjelenteket. Curzon hátratett kézzel, a kandallónak háttal állt. Amikor Kraszin a kezét nyújtotta feléje, Curzon meg sem mozdult. Zavar támadt, Lloyd George bosszúsan felkiáltott: „Curzon! Legyen gentleman!"

A külügyminiszter csak ekkor, lassan mozdult meg, és kelletlenül a kezét nyújtotta Szovjet-Oroszország képviselője felé.

Curzonnak nem sikerült megakadályoznia az 1921-es kereskedelmi egyezmény megkötését, ami kétségtelenül nagy lépést jelentett az angol—szovjet kapcsolatokban.

Két esztendővel később, 1923-ban azonban megbukott Lloyd George koalíciós kormánya, s a konzervatívok kerültek hatalomra. Curzon akkor azzal állt bosszút, hogy a Szovjetuniónak olyan kihívó hangú ultimátumot küldött, amely csaknem a kapcsolatok megszakítását eredményezte Anglia és a Szovjetunió között.

A szovjet kormánynak nagy türelmet és taktikai művészetet kellett tanúsítania annak érdekében hogy meghiúsítsa e keményfejű konzervatívok provokációját, és sikerrel elkerülje az általuk felállított csapdát.

MacDonald első kormánya 1924-ben felvette a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatokat, de három év múlva, 1927-ben Baldwin konzervatív kormánya felháborítóan ostoba támadást intézett az ARCOS ellen, s megszakította a kapcsolatokat a Szovjetunióval.

1929 végén MacDonald második kormánya helyreállította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, és 1930. április 16-án új kereskedelmi egyezményt írt alá a szovjet kormánnyal.

1930—1932 folyamán Anglia politikai légkörét azonban csaknem állandóan mérgezték a vad szovjetellenes országos kampányok. Különböző ürügyeket találtak ki: a „szovjet vallásüldözést", a „szovjet dömpinget", a „kényszermunka alkalmazását a szovjet gazdasági életben" stb. A kiindulópont azonban mindig egyformán a bolsevizmussal szemben érzett vad gyűlöletük volt, ami főleg a keményfejű konzervatívokat jellemezte. Kell-e ezek után bizonyítanom, hogy e kampányok rendkívüli feszültséget teremtettek a London és Moszkva közötti kapcsolatokban?

Éppen néhány nappal Angliába érkezésem előtt Nagy-Britannia üzleti és politikai világát hasonló jellegű új „szenzáció" rázta meg. A vasárnaponként megjelenő *Sunday Chronicle* érdekes „leleplezést" közölt, s a többi újság azonnal felkapta a „szörnyű történetet", hogy Moszkva „külföldi gyártmányú koporsókban" csempészúton orosz gyufát szállított Angliába, s a dobozok címkéi „tőrrel átdöfött szent szívet" ábrázolnak. A sajtó megvadult. Parlamenti körökben izzott a légkör. Az ARCOS igazgatója nyilvánosan tiltakozott az ostoba vád ellen, de hiába bizonygatta, hogy orosz gyufaskatulyákra sosem nyomtak vallásellenes címkét, rá sem hederítettek. Nem lehet tudni, hogyan végződött volna ez a hangos rágalomhadjárat, ha — szerencsére nagyon hamar — ki nem derül, hogy a hírhedt gyufásdobozokat nem a Szovjetunióból, hanem Indiából szállították, és nem is „koporsókban", hanem közönséges kereskedelmi ládákban. Az indiai gyufagyárások egyáltalán nem gondoltak szentségtörésre, hiszen indiai fogalmak szerint „a tőrrel átdöfött szív" a legszentebb és legmagasztosabb eszmény jelképe. Ezt a gonosz és ellenséges szovjetellenes agitációt a brit kormány 1932 októberében azzal a nyílt megkülönböztetéssel tetőzte be, hogy egyoldalúan és váratlanul felmondta a Szovjetunió-

val 1930-ban, MacDonald második munkáspárti kormánya által kötött ideiglenes kereskedelmi egyezményt.

Angliának a Szovjetunióval kapcsolatos politikája tehát valóban következetlen, hullámzó volt, és sajátos „hintapolitikára" emlékeztetett. Jellemző azokra a napokra, hogy az ország politikai köreiben mindkét irányzatnak akadtak neves képviselői.

Íme néhány jellegzetes név:

Az egyik oldalon állt Curzon, Urquhart, Henry Deterding, Churchill, Birkenhead, Baldwin, Johnson Hicks, Neville Chamberlain, Simon, Londonderry, Halifax meg Samuel Hoare, s ezt a névsort még folytathatnánk. Az osztályfélelem valamennyiükben felülmúlta az állami érdek belátását, s az angol—szovjet kapcsolatokat ellenségeskedéssel fertőzték. Mögöttük álltak a konzervatív burzsoázia szélsőjobboldali csoportjai.

A másik oldalon állt Lloyd George, Herbert Samuel, Sinclair, Beaverbrook, Eden, Cranborne, Walter Elliot, Vansittart, Harwin és Cecil... Ezt a névsort is lehetne folytatni. Ők az állami érdeket az osztályrémület elé helyezték, ezért igyekeztek az angol—szovjet kapcsolatokat a barátság és a kölcsönös közeledés elemeire alapozni. Mögöttük ott áltak a liberálisok, a Munkáspárt túlnyomó többsége s a konzervatív burzsoázia legokosabb és leghajlékonyabb csoportjai.

Akadtak természetesen olyanok is, akik idővel megváltoztatták a felfogásukat. A legjellemzőbb példa erre Churchill, aki 1920-ban európai keresztes hadjáratot hirdetett a „bolsevikok" ellen, de amikor Hitler hatalomra került, új útra kényszerült, míg végül Anglia és a Szovjetunió közeledésének harcosa lett. Hasonló fejlődésen ment át az ismert attolai hercegnő, aki még az 1930—1932-es években dühödt szovjetellenes hadjáratokat szervezett amiatt, hogy a Szovjetunióban „kényszermunka" van, és „üldözik a vallást"; a németországi fasizmus felett aratott győzelmet követően azonban megváltoztatta nézeteit, és azok táborába került, akik a Szovjetországgal való együttműködést hirdették. Ugyanakkor a Munkáspárt egyes vezérei, Ramsay MacDonald és Philip Snowden az ellentétes irányú fejlődés legékesebb példái: az orosz forradalom korai szakaszában úgy tűnt, hogy mindketten hajlandók volnának kitűzni a vörös zászlót a Buckingham palotára, életük végére viszont a Szovjetunió dühödt ellenségei lettek. Végül azonban még az ingadozó elemek is felsorakoztak valamelyik csoport mellé.

Még rosszabbnak bizonyult a helyzet Franciaországban. A „kétszáz család" köztársasága, ahol a külföldi kölcsönök kamatszelvényeinek vágása nagy jövedelmek forrása volt, már közvetlenül az októberi forradalom után a legnagyobb gyűlöletet tanúsította Szovjet-Oroszország iránt. Ennek kettős oka volt: általános és magán jellegű okok. Az általános okok Franciaországban ugyanazok, mint Angliában: reakció a forradalommal szemben, kapitalizmus a szocializmus ellen. A magán jellegű okok a sok milliárdos kölcsönökkel függtek össze, amelyeket Franciaország az előző évtizedekben nyújtott a cári kormánynak. E kölcsönkötvényeket nemcsak nagy bankárok és iparmágnások tartották a kezükben, akik a haszon

színét lefölözték, hanem kiskereskedők, parasztok, házmesterek, kereskedősegédek, kisiparosok és más kisemberek, akiknek a pénzügyi világ nagyjai ügyesen eladták „hitelműveleteik" kis címletű kötvényeit. Ezzel az egyszerű emberek millióit vonták be világméretű pénzügyi spekulációikba, és levették a kockázat terhét a burzsoázia legfelső rétegeinek a válláról.

Az októberi forradalom érvénytelenítette a cári Oroszország valamennyi külföldi kölcsönét, ami Franciaországban valóságos vihart kavart fel. A pénzügyi hatalmasságok a helyzetet kihasználva fellázították a kistőkések tömegét, amivel hosszú időre teljesen megmérgezték az ország politikai légkörét. A francia kormánykörök Oroszországgal szemben — amennyiben ez egyáltalán lehetséges volt — még jobboldalibb nézeteket vallottak, mint az angol konzervatívok, s ebből sajátosan szenvedélyes gall vérmérséklettel vonták le logikai következtetéseiket. 1918-ban a francia tábornokok különösen kivették részüket a szovjetellenes fegyveres intervencióból. 1919-ben a francia flotta Odesszát bombázta, 1920-ban pedig a francia kormány Vrangelt ismerte el Oroszország „törvényes kormányzójának", majd amikor Vrangel vereséget szenvedett, elragadta a fekete-tengeri orosz flotta egy részét, s azt nem adta vissza a Szovjetuniónak. Végül, amikor az ellenforradalom és az intervenció végérvényesen csődöt mondott, Franciaország uralkodó körei még akkor sem tértek hosszú ideig arra az útra, amelyen Lloyd George haladt. Dühödten és bosszúsan várakoztak további három esztendeig. Párizs csak 1924-ben „ismerte el" Moszkvát, és vette fel vele a diplomáciai kapcsolatot. A francia—szovjet kapcsolatok azonban sokáig még ezután sem rendeződtek, mert a csalódott kötvénytulajdonosok továbbra is hangosan jajongtak, s az ilyen módon feldúlt légkör nagyon sok embert zavart meg Franciaországban. Európában ezért a Szovjetunió minden lépésnél szemben találta magát a mérgezett hegyű francia tőrrel, amelytől olykor elég fájdalmas szúrásokat kellett elszenvednie. S mivel Franciaországnak — ellentétben Angliával — erős szárazföldi hadserege volt, szovjet szempontból a húszas években Franciaország nagyobb és közvetlenebb veszélyt jelentett a Szovjetunióra, mint Nagy-Britannia.

Amikor 1927-ben Anglia megszakította kapcsolatait a Szovjetunióval, Franciaország — az angol konzervatívok nagy bánatára — nem követte csatornán túli szomszédja példáját. Ebben már közrejátszott a Párizs és London közötti versengés, amely annyira jellemezte a húszas esztendőket. Párizs akkor még megengedte magának, hogy nemzetközi ügyekben hangsúlyozza a függetlenségét, csak valamivel később, a harmincas években kezdett függő viszonyba kerülni.

Emellett a franca kormánykörök azt remélték, hogy ha nem szakítanak a Szovjetunióval, amely nyílt összeütközésbe került Angliával, akkor a szovjet kormány könnyebben hajlik megegyezésre a cári kölcsönök kérdésében.

Franciaország azonban nem tudta végigjátszani a szerepét. A francia burzsoázia nem tudta visszatartani indulatát, és valahányszor a „bolsevikok" országára fordult a szó, a szovjetellenes vadság legmagasabb fokán,

mindenütt és minden módon harcba vetette magát a Szovjetunió ellen. Akkoriban, amikor nagykövetként Londonba érkeztem, nehezen lehetett volna eldönteni, hogy hol nagyobb az ellenségeskedés a Szovjetunióval szemben: Angliában vagy Franciaországban. Emlékszem, hogy amikor útban London felé, Párizsban az ottani nagykövetünknek, Dovgalevszkijnek feltettem ezt a kérdést, kissé szomorkás mosolyával válaszolta:

— Szerintem egyik rosszabb, mint a másik!

Nem térek most ki részletesen Anglia és Franciaország „németpolitikájára", de meg kell mondanom, hogy e politikájukat a húszas években mély belső ellentmondások jellemezték, és a korábbi ellenséggel kapcsolatos minden tevékenységük nem volt más, mint provokációs jellegű felemás intézkedések hosszú láncolata.

Igaz, hogy Anglia és Franciaország nagymértékben lefegyverezte Németországot, de meghagyta a német hadsereg és flotta magvát, egyáltalán nem érintette a német hadiipar-kapacitást. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy Hitlernek a későbbiekben olyan könnyen sikerült megszerveznie és felfegyvereznie hordáit. Anglia és Franciaország nem szánta rá magát, hogy feldarabolja Németországot, meghagyta egységes államnak, de fájdalmas sebet okozó dárdahegyként testébe szúrta a Lengyelfolyosót. Anglia és Franciaország érintetlenül hagyta Németország gazdasági szervezetét, de vállára rakták a súlyos jóvátételeket, amelyeket olyan rosszul gondoltak el, hogy a „transzfer"[10] megoldatlansága miatt azt kiegyenlíteni soha nem lehetett volna. S ráadásul Anglia, különösen pedig az Egyesült Államok, annyi új tőkét fektetett be Németországba, hogy az jóval túlszárnyalta a Németország által fizetett jóvátételt.[11] Az Egyesült Államok támogatásával Anglia és Franciaország a húszas években megkötötte Németországgal a locarnói egyezményt, amivel lehetővé tették belépését a Népszövetségbe, de egyidejűleg a legerélyesebb intézkedéseket foganatosították a Németország ellen irányuló „egészségügyi vesztegzár" erősítése érdekében. Mindehhez hozzájárult még az is, hogy naponta ezernyi aprósággal, olykor erősen kihívó formában hangsúlyozták Németország jogtalan és megalázó helyzetét, az ebből adódó pszichológiai következményekkel.

Természetesen sok lépés nem tudatosan átgondolt és összeegyeztetett „terv" szerint történt, hanem egyeseket a versailles-i hatalmak között dúló harc és verseny eredményezett. 1923-ban például a Ruhr-vidék francia megszállását Anglia és az Egyesült Államok nyílt helytelenítése kísérte. Franciaország viszont erélyesen ellenezte azokat a nagy tőkebefektetéseket, amelyeket az Egyesült Államok és Anglia eszközölt a német nemzetgazdaságban. Kétségtelen tény azonban, hogy a háború befejeztével felemás provokációs intézkedéseket hajtottak végre Németországgal szemben, ami természetesen erőteljes reakciót váltott ki ott.

Végeredményben éppen akkoriban, amikor Londonban el kellett kezdenem a munkámat, a versailles-i rendszer már minden eresztékében meglazult. Fenyegető jelenségek mutatkoztak: a féktelen japán agresszió Mandzsúriában, s a Népszövetség teljes tehetetlensége ezzel szemben; a

terméketlen 1932-es vita a genfi leszerelési konferencián; végül a nácizmus nekivadult burjánzása Németországban, ami aztán 1933 januárjában hatalomra juttatta Hitlert. Ezzel szemben állt a Szovjetunió hatalmának gyors növekedése; a Szovjetunió minden nehézség és akadály ellenére négy év alatt sikeresen fejezte be első ötéves tervét, s véglegesen keresztülhúzta a nyugati politikusoknak azt a számítását, hogy országunkban újjáéled a kapitalizmus.

A következő hat-hét esztendő a versailles-i rendszer hanyatlásának gyorsuló szakasza. Halálát szólamokkal igyekezett elkerülni: megpróbált kiáltozni, esdekelni, sírni és átkozódni, de hiába. A történelmi haladás ereje visszavonhatatlanul maga alá gyűrte.

Így festett a történelmi helyzet, amit az angolok „back ground"-nak (háttér) mondanak, s amelyben nagykövéti munkámat kellett végeznem.

A szovjet kormány utasítása

Milyen feladatokat bízott rám a szovjet kormány, amikor 1932 őszén Angliába küldött nagykövetnek? Milyen célkitűzésekkel és tervekkel, milyen hangulatban indultam el új munkahelyemre?

Bátran kijelenthetem: a szovjet kormány engem a Szovjetunió és Nagy-Britannia közötti barátság hírnökeként indított útnak, én pedig örömmel és szívesen vállaltam küldetésemet. Egyáltalán nem értékeltem túl az erőmet, de eleve elhatároztam: minden lehetőt elkövetek, hogy megjavítsam Moszkva és London viszonyát. A szovjet kormány fentebb említett törekvéseit részben általános, részben különleges jellegű okok indokolták.

Az általános jellegű okok magából a szovjet állam természetéből adódtak: a Szovjetunió békeszerető állam, ahol nincsenek olyan osztályok vagy társadalmi csoportok, amelyek hasznot húzhatnának a háborúból. A munkások, parasztok és értelmiségiek, akikből a szovjet társadalom áll, csak veszíthetnek a háborún. Ez természetesen egyáltalán nem azt jelenti, hogy mindenáron ragaszkodnak a békéhez. A bolsevikok nem tolsztojánusok. Ahogy az ismert szovjet dal mondja: „páncélvonatunk a kitérőben bevetésre készen áll", a legkorszerűbb haditechnika színvonalán tartjuk, és ha bármi veszély fenyegeti a szovjet államot, bevetjük, és be is fogjuk vetni. *Alapelvünk* az, hogy nem akarunk háborút, gyűlöljük a háborút, s emberi lehetőségeinkhez mérten igyekszünk elhárítani azt. Teljes erővel építjük a szocializmust és a kommunizmust, ez agyunknak és szívünknek minden törekvése. Nem akarunk semmi olyasmit, ami elvonhatna bennünket e szenvedélyesen szeretett tevékenységtől, s még kevésbé olyasmit, ami bennünket munkánkban komolyan akadályozhatna. Mindig ez volt és marad a szovjet állam fő irányvonala. Ha történelme folyamán a Szovjetuniónak többször mégis harcolnia kellett, ez azzal magyarázható, hogy

az ellenséges külső erők háborút kényszerítettek ránk, mert el akarták törölni a föld színéről a világ első szocialista országát. Ez történt a polgárháború és a külföldi fegyveres beavatkozás esztendeiben, és ez történt az 1941—1945-ös Nagy Honvédő Háború idején is.

A különleges okokat, amelyek londoni nagykövetté történt kinevezésem időpontjában még inkább fokozták a Szovjetuniónak azt a törekvését, hogy békében és barátságban éljen Angliával, egyrészt a Szovjetunió belső helyzetének bizonyos sajátosságai határozták meg, másrészt Németország fasizálódásának gyorsan növekvő veszélye.

Először a Szovjetunió belső helyzetét szeretném megvilágítani. Angliába utazásomkor az első ötéves terv időszaka a vége felé közeledett. Leraktuk az új szovjet ipar alapjait, de a hősies erőfeszítések gyümölcsét csak a jövőben élvezhettük. A kolhozrendszer már megszületett, de a kulákság még hadakozott ellene. Az ország élelmezési nehézségekkel küzdött, hiányt szenvedett közszükségleti cikkekben. A Szovjetunió határain túl súlyos gazdasági válság tombolt (a nevezetes 1929—1933-as válság). A nyersanyagok és az élelmiszerek világpiaci ára mélyre zuhant, pedig akkoriban elsősorban azok kiviteléből fedeztük a külföldről vásárolt gépek árát. Kevés volt a valuta, a szovjet aranyipar pedig még csak az első lépéseket tette meg, hogy helyrehozza a polgárháború és az intervenciós időszak pusztításait, s felszámolja azt a rablógazdálkodást, amelyet a „Lena Goldfields" koncessziós társaság a húszas években végzett. Emiatt csak rendkívül nehezen tehettünk pontosan eleget a külföldről beszállított ipari berendezések nyomán adódó fizetési kötelezettségeinknek. Emlékszem, hogy 1932—1933 telén, amikor már Londonban dolgoztam, olykor igen válságos helyzetbe kerültünk. A szovjet kormány azonban ennek ellenére is mindig az esedékesség napján, órára pontosan fizetett. Nagyra értékeltük, hogy fizetési kötelezettségeinek maradéktalan teljesítésével a Szovjetunió hírnevet szerzett magának a világpiacon, és mindent megtettünk, hogy ezt a tekintélyünket meg is őrizzük. Mindez természetesen még inkább arra ösztönözte a szovjet kormányt, hogy elkerülje a külpolitikai bonyodalmakat, amelyek akadályozhatták kereskedelmi kapcsolatainkat, s előre nem látott kiadásokat okozhattak.

Nemcsak becsületes, hanem igen okos politika is volt ez, bár azokban az években hallatlanul nehezen tudtunk kitartani mellette.

Londonba utazásom előtt hosszú beszélgetést folytattam Litvinovval, aki általános irányelvekkel látott el angliai működésemhez.

— Nyilván megérti — magyarázta —, hogy ezek nem az én egyéni elképzeléseim, hanem felsőbb szerveké.

Jól emlékszem a beszélgetésre, és talán nem fölösleges idézni a fontosabb részeket.

— A szovjet külpolitika — mondta Litvinov — a béke politikája. Ez elveinkből, a szovjet állam alapelveiből következik. Külpolitikánk alapja sohasem változik, de a gyakorlati megvalósítás során számolnunk kell az adott nemzetközi helyzettel. Eddig a legjobb kapcsolatot tartottuk fenn Németországgal, azzal a céllal, hogy lehetőleg egységesen lépjünk fel,

vagy legalábbis figyelembe vegyük Németország helyzetét és érdekeit. Az a Németország azonban a weimari Németország volt, amely napjainkban szemlátomást a végső óráit éli. Nem lehetnek illúzióink: Hitler rövidesen uralomra kerül, s a helyzet akkor tüstént megváltozik. A volt „baráti" Németország az ellenségünk lesz. S ha ilyen a kilátás, akkor milyen következtetést kell levonnunk? Világos, hogy a béke megőrzése érdekében igyekeznünk kell javítani kapcsolatainkat Angliával és Franciaországgal, de elsősorban Angliával, a tőkés Európa vezető hatalmával. Még akkor is, ha eddig mindkét állam ellenséges magatartást tanúsított velünk szemben.

Szavaink igazolására felsorakoztatta a legfontosabb tényeket: Anglia és Franciaország vezető szerepét az 1918—1920-as intervencióban, Curzon 1923-as ultimátumát, az ARCOS ellen foganatosított támadást, s ennek nyomán az angol—szovjet diplomáciai kapcsolatok 1927-ben történt megszakítását, s végül az 1930—1931-es dühödt szovjetellenes kampányokat, majd így folytatta:

— Az objektív nemzetközi helyzet kezd megváltozni. Hatalomra jutásuk után a nácik természetesen szörnyű revansista lármát csapnak, fegyverkezni kezdenek, visszakövetelik gyarmataikat stb. Ez talán némileg észre téríti majd Anglia és Franciaország uralkodó köreit, s arra kényszerülnek, hogy szövetségeseket keressenek Németország ellen. Akkor majd eszükbe jut a világháború idején létrehozott antant, és feltehetőleg a mi országunk is. Ez kedvezőbb feltételeket teremthet az ön londoni munkájához. A helyzet alakulását azonban nem várhatjuk ölbe tett kézzel. Az ön feladata, hogy a lehető legteljesebben kihasználja az angliai fejleményeket az angol—szovjet közeledés érdekében.

— Egyetértek a helyzetre vonatkozó értékelésével és a következtetéseivel — mondtam —, de hogyan képzeli el a legközelebbi gyakorlati lépéseket?

— Most csak Angliáról beszélek, ahova elutazik — válaszolta Litvinov. — Mit kell elsősorban elérnünk? Mindenképpen arra kell törekednünk, hogy szélesítsük kapcsolatainkat a konzervatívokkal. Nagy-Britannia politikai életét két erő uralja: a konzervatívok és az ellenzék — egyrészt a liberálisok, másrészt a munkáspártiak. Az ellenzék hangadói valaha a liberálisok voltak, de ez az idő elmúlt. A liberálisok napjainkra elvesztették jelentőségüket, szétforgácsolódtak, legyengültek. Az ellenzék soraiban a vezető szerepet egyre inkább a munkáspártiak veszik át. Figyelje meg, hogy az angol—szovjet kapcsolatok megjavítására irányuló kezdeményezések Angliában eddig vagy a liberálisoktól, vagy a munkáspártiaktól indultak ki. Az első és igen fontos szovjet—angol kereskedelmi egyezményt 1921-ben például az a kormány kötötte meg, amelynek az élén Lloyd George állt. Az első munkáspárti kormány ismerte el 1924-ben a Szovjetuniót. 1929-ben a második munkáspárti kormány állította helyre a két ország 1927-ben megszakadt diplomáciai kapcsolatait. A konzervatívoktól pedig eddig csak rosszat kaptunk. Ez annál is inkább sajnálatos, mert a konzervatívok voltak és maradtak Anglia „urai".[12]

Amíg ők nem változtatják meg az álláspontjukat, addig kapcsolataink Angliával nem lehetnek tartósak, mindenféle véletleneken megbukhatnak.

Litvinov megigazította az előtte fekvő iratcsomót, és így fejezte be a beszélgetést:

— Londonban jó kapcsolataink voltak és vannak a munkáspártiakkal, s azokat mindenképpen ápolnunk kell, különösen, ha figyelembe vesszük a jövő lehetőségeit. A liberálisok bizonyos csoportjaival is elég jó a viszonyunk. Tegyen meg mindent ezek erősítésére és kiszélesítésére. A konzervatívokkal úgyszólván alig van kapcsolatunk. Pedig — ismétlem — ők Anglia igazi „urai"! Ezért az ön első és legfontosabb feladata áttörni azt a válaszfalat, amely londoni nagykövetségünket a konzervatívoktól elválasztja. Alakítson ki velük lehetőleg minél szélesebb körű és tartósabb kapcsolatot. Ha ez sikerül, akkor jelentős lépést tettünk előre a német agresszor elleni harcban. Gondolja át, hogy Londonba érkezésekor milyen kezdeti lépéseket szándékozik tenni. Azokat közölje velem, s utána ismét beszélgetünk.

Két nap múlva újból felkerestem a népbiztost, és ismertettem vele első angliai lépéseimnek programját, három fő pontban.

1. Megbízólevelem átnyújtása után azonnal nyilatkozom az angol sajtónak.

2. A lehető legnagyobb mértékben kihasználom azoknak a látogatásoknak a lehetőségét, amelyeket a diplomáciai etikett ír elő az újonnan kinevezett nagykövetnek, s nemcsak a külügyminisztériummal kapcsolatban álló személyek szűk körét, hanem a kormány több tagját, a neves politikusokat, a City embereit és a kultúra képviselőit is felkeresem.

3. Nagy súlyt helyezek az angol—szovjet kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítésére.

Litvinov helyeselte a terveimet, és megkérdezte, elkészítettem-e már az említett sajtónyilatkozat szövegét. Átnyújtottam a tervezetet. Elolvasta, itt-ott jelentéktelen javításokat eszközölt, majd beleegyezően visszaadta. A sajtónyilatkozat így hangzott:

„Most, hogy szovjet nagykövetként megkezdem tevékenységemet az Önök országában, elsősorban azt tartom szükségesnek hangsúlyozni, hogy a szovjet kormánytól és a szovjet néptől távol áll minden támadó szándék, békében és jó viszonyban akar élni Nagy-Britanniával s a brit birodalom minden részével. A Szovjetunió politikája — a béke politikája. Ez nemegyszer bebizonyosodott a múltban, és teljesen világosan megmutatkozik a jelenben is."

Állításom bizonyítására felsoroltam azokat a megnemtámadási szerződéseket, amelyeket a Szovjetunió más országokkal kötött, vagy rövidesen kötni készül. Ismertettem a szovjet küldöttség álláspontját az 1932 februárjában megnyílt genfi leszerelési konferencián, majd így folytattam:

„A Szovjetunió minden erővel arra törekszik, hogy baráti kapcsolatokat építsen ki Nagy-Britanniával, amellyel gazdasági téren már sok

vonatkozásban sikerült megegyezésre jutnia. Az ötéves terv sikeres teljesítése, amely a Szovjetunió termelőerőinek óriási arányú növekedésével járt, továbbá a megvalósulás útján haladó második ötéves terv, amelynek eredményeképpen jelentősen emelkedik majd országunk dolgozó tömegeinek a jóléte, szilárd alapot nyújt a szovjet—brit gazdasági, s következőleg a politikai kapcsolatok fejlesztéséhez és megerősítéséhez.

Remélem, hogy az angol népre annyira jellemző józan ész és az a felülmúlhatatlan adottság, hogy számolni tud a tényekkel (a Szovjetunió tizenöt éves létezése és fejlődése pedig vitathatatlan tény, amit lehetetlen figyelmen kívül hagyni), jelentősen megkönnyíti feladatom végrehajtását. A két ország közötti kapcsolatok megjavítása, ami kétségkívül mindkét félnek a javát szolgálná, egyúttal rendkívül hatékony tényező volna a nemzetközi béke biztosítása szempontjából. Márpedig erre különös szükség volna a mostani nyugtalanítóan súlyos időkben."

A sajtónyilatkozatot néhány személyes vonatkozású szóval fejeztem be: „A magam részéről nagy megelégedéssel fogadtam a Szovjetunió londoni nagykövetévé történt kinevezésemet. Az elmúlt húsz évben már többször éltem és dolgoztam az önök országában, közelről megismerkedhettem az angol néppel és az angol kultúra értékeivel. A hála érzésével gondolok Angliára, amely a forradalom előtti években menedéket nyújtott nekem mint politikai menekültnek. Igen boldog volnék tehát, ha előmozdíthatnám a Szovjetunió és Nagy-Britannia közeledését."

Sajtónyilatkozatom szelleme annyira világos, hogy nem igényel különösebb magyarázatot.

Mindkét beszélgetésemre Litvinovval 1932 októberének első felében került sor. Október 17-én azonban londoni nagykövetségünkről távirat érkezett, amelyben értesítettek, hogy Simon angol külügyminiszter külön jegyzékben felmondta az 1930-as, a második munkáspárti kormánnyal kötött angol—szovjet kereskedelmi egyezményt. Ez váratlan és nyilvánvalóan szovjetellenes cselekmény volt, amelyre később részletesebben kitérek. Két nap múlva Litvinov magához hívatott, és a következőket mondta:

— Ön sajtónyilatkozattal akarta kezdeni angliai tevékenységét, amelynek szövegét jóváhagytam. Ez helyes kezdeményezés volna, ha a Szovjetuniónak normális kapcsolatai volnának Nagy-Britanniával. Az angol—szovjet kereskedelmi egyezmény egyoldalú felmondása után azonban a helyzet megváltozott: London nyíltan kimutatta velünk szemben érzett ellenszenvét. Ilyen körülmények között jobb, ha tartózkodunk a nagyon baráti hangú nyilatkozattól.

Fentebb idézett sajtónyilatkozatom tehát meghalt, mielőtt nyilvánosságra került volna. Azért ismertettem most a szövegét, hogy szemléltessem, milyen hangulat uralkodott Moszkvában, amikor vonatra ültem, hogy elutazzam Angliába.

Teljes meggyőződéssel hangsúlyozom: a szovjet kormány és a szovjet nép őszintén és komolyan óhajtotta a lehető legjobb viszony megteremtését a Szovjetunió és Nagy-Britannia között.

Közismert tény azonban, hogy a barátság mindig kettőn múlik. Nem elég, hogy a szovjet fél a lehető legjobb kapcsolatokra törekedett Nagy-Britanniával, az angolokat is hasonló szándéknak kellett volna vezérelnie. Vajon megvolt-e bennük ez a szándék?... Válaszoljanak kérdésemre a tények.

Az első tövisek

Igen, a lehető legjobb érzelmekkel és szándékokkal eltelve utaztam Angliába.

Mit találtam ott?

Két érdekes emlékem minden hosszadalmas fejtegetésnél jobban válaszol a fenti kérdésre.

Bár a londoni City csupán egyike a főváros 29 önkormányzatú kerületének, a londoni grófság tanácsának, a londoni községtanácsnak a területén, a történelmi hagyományok és jelenlegi szerepe különleges helyzetet biztosítanak ennek a kerületnek. A múltban ez volt a város megerősített központja, amelyből London fokozatosan kinőtt, s a monarchiával vívott évszázados makacs harcban végül kiharcolta a széles körű városi jogokat. A harmincas években pedig a Cityben erősen koncentrálódott a tőke; a bankok, iparvállalatok, részvénytársaságok és biztosító intézetek annyira tömörültek, mint sehol másutt a világon. A City nemcsak Anglia pénzügyi-gazdasági szíve, hanem az egész brit birodalomé. Ezért szinte London megtestesülésének tartják, és elöljárójának a tanácstagok által évenként történő megválasztását ősi, pompás szertartások egész sorával bonyolítják le. A beiktatás mindig november 9-én történik a City utcáin, mégpedig ünnepélyes középkori szertartásokkal, majd utána a céhek ősi épületében fényűző estélyt adnak London előkelőségeinek s a diplomáciai testület képviselőinek, mintegy 500—600 meghívott vendégnek.

Az estély fényűző és sajátos szertartása azzal kezdődik, hogy az újonnan megválasztott elöljáró feleségével felmegy a céhek épületének hosszú könyvtártermében felállított emelvényre. A terem bejáratától széles sötétvörös szőnyeg vezet ehhez az emelvényhez. Minden újonnan érkező vendég ünnepélyesen végiglépked a szőnyegen, miközben a Tudor-korszak egyenruhájába öltözött hírnök mondja be hangosan a nevét. A vendég lassú léptekkel felmegy az emelvényre, s kezet fog az elöljáróval és a feleségével, az előbb érkezett vendégek pedig megtapsolják az újonnan érkezettet. A tapsok ereje az illető vendég állásától és népszerűségétől függ. A vendégnek kijutó tapsokból csalhatatlanul meg lehet ítélni, hogy az angol uralkodó körök hogyan éreznek az illető iránt.

Amikor valamennyi meghívott összegyűlt, a jelenlevők ünnepélyes menethez állnak össze. Elöl haladnak a harsonások, középkori öltözékben, mögöttük lépdel a City marsallja és a lordmajor lelkipásztora. Mögöttük

viszik bal oldalon a kalapot viselő, hosszú uszállyal menetelő lordmajor előtt a jogart; jobb oldalon a miniszterelnök előtt a kardot. A következő sorban halad a miniszterelnök és a lordmajor felesége. Őket követi a húsz „tiszteletbeli vendég", akik nagy része — furcsa módon — a bankettre meghívott nagykövetek közül kerül ki. Mögöttük halad a canterburyi érsek, a londoni püspök, a lordkancellár, a tanács tiszteletbeli elnöke, ezután jönnek a miniszterek, a domíniumok és India főmegbízottai, a főbírák és az elöljárók. Feleségük kíséri őket. A menetet a Recorder of London, vagyis London Krónikása zárja.

A menet lassan végighalad a Céhek Házának képtárán, megkerüli a bankett-termet, majd végül bevonul a terembe, és a vendégek helyet foglalnak a főasztalnál. A többi asztalt addigra már körülülték a kevésbé rangos vendégek.

A lakoma kötelezően teknősbékalevessel kezdődik (amelyet, hadd jegyezzem meg, sohasem tudtam élvezni), majd ezt követően tálalják fel, szigorú rendben a többi fogást. A díszvacsora közben a karzaton a zenekar különböző nemzetiségek zeneműveit adja elő, bort hoznak, pohárköszöntőt mondanak. Az elsőt a királyra, ezután rá szabad gyújtani, majd a királyi családra, a külföldi nagykövetekre és ügyvivőkre, a kormányra, a hadseregre és hadiflottára és másokra isznak. A diplomáciai testület nevében a doyen válaszol. A bankett lényege általában a miniszterelnök beszéde, amely általában sohasem tart 30—40 percnél tovább. Gyakran az itt elhangzó miniszterelnöki beszéd az idény politikai szenzációja. Este 11 órára minden véget ér, a vendégek hazamennek. Aki akar, rövid ideig még maradhat, és a zenekar hangjainál táncolhat a könyvtárban, de ilyenek alig akadnak...

Megkapó a szertartás színpompája és középkori ünnepélyessége. Ez nem is meglepő: a bankett műsorának borítólapján a metszet János király 1215. május 9-én keltezett chartáját ábrázolja, azt a chartát, amely kimondja, hogy a City szabad város, és jogot adományoz „báróinknak, városunkban, Londonban, hogy minden esztendőben polgármestert válasszanak maguk közül, aki köteles hűséggel viseltetni irántunk, szerény, és alkalmas arra, hogy irányítsa a várost, és akit megválasztása után nyomban be kell mutatni nekünk, vagy távollétünkben legfelsőbb bíránknak."

Ez, kétségtelenül, az évszázadok hangja...

Nos, ilyen bankettre kerültem szovjet nagykövetként 1932. november 9-én, egy nappal azután, hogy átnyújtottam megbízólevelem a királynak. Íme, mi történt a banketten (idézem azt a feljegyzést amelyet néhány nappal később, még friss emlékezettel tettem):

„Véletlenül úgy történt, hogy közvetlenül Macudaira japán nagykövet után kellett végiglépkednem a könyvtár piros szőnyegén. Macudairát nagyon szívélyesen fogadták. Valóságos ovációban részesítették, sokáig zajosan, lelkesen tapsolták. Ebből kitűnt, hogy a «mandzsúriai incidens»[13] ellenére országa is és ő is igen népszerű angol vezető körökben. Ezután a hírnök az én nevemet mondta be:

— Őexcellenciája Ivan Majszkij szovjet nagykövet!

Mintha jéghideg szél zúdult volna a terembe. Minden zaj megszűnt. Megindultam a piros szőnyegen. Néma csönd! Sehol egyetlen taps! Fagyos, óvatos-ellenséges hallgatás. A szőnyeg két oldalán szorongó előkelő tömeg kíváncsi, szúrós tekintettel méregetett. Az elegánsan öltözött hölgyek lornyettjeikkel mutogattak rám, gúnyosan sugdolództak és nevetgéltek. A sokat jelentő csendben lassan, határozott léptekkel, fölemelt fejjel haladtam végig a szőnyegen, és a szertartásnak megfelelően kezet fogtam az elöljáróval és annak feleségével.

Mit éreztem abban a pillanatban?

Két érzés minden mást legyűrt: mélységes bosszúságot keltett bennem az ezüstben és aranyban csillogó társaság, amely a bukásra ítélt tőkés rend régi világát testesítette meg, s ugyanakkor büszke örömöt éreztem, hogy a mi forradalmunk, a Szovjetunió, a kommunista párt testesíti meg a szocializmus felfelé ívelő korszakát. Két világ, két korszak találkozott a faragásokkal díszített hosszú teremben, és a keskeny út a piros szőnyegen szinte éles késnek tűnt nekem. Gondolatban ezzel fordultam az engem körülvevő tömeghez:

— Tehát féltek és gyűlöltök?! Minden vágyatok volna, hogy kipenderítsetek ebből a ragyogó teremből a sötét és nyirkos novemberi éjbe, de *nem meritek* megtenni. A nagy forradalom nevében jöttem ide, engem a szovjet kormány és a Szovjetunió Kommunista Pártja küldött, s ti minden gyűlölet ellenére *kénytelenek* vagytok fogadni. Ez az erőnket és *elkövetkező világgyőzelmünket* jelképezi.

Ezekkel az érzésekkel reagáltam arra, hogy az estélyen Anglia uralkodó körei tüntetően és félreérthetetlenül kimutatták a Szovjetunióval szemben táplált érzelmeiket.

Egy másik epizód. Mintegy két héttel az elöljáró estélye után nyílt meg a parlament új ülésszaka. Ez is évszázados hagyományokat idéző, nagyon pompás, díszes szertartás.

A parlamentet mindig a lordok házának üléstermében nyitják meg. Jelen vannak a hermelinnel díszített bíborpalástos lordok fényűzően öltözött, felékszerezett feleségükkel, s az állami előkelőségek meg a diplomáciai testület tagjai. A király és a királyné emelvényen ül a falnál. Az alsóház tagjait az ősi hagyománynak megfelelően nem engedik be a terembe. Az alsóház képviselőinek egy kis csoportja a korlát mögött áll (áll és nem ül!), amely szinte elzárja a felsőház üléstermének kijáratát. A „lord chamberlain" (főkamarás) mély meghajlással átnyújtja a királynak a trónbeszéd szövegét. A király feláll, és felolvassa azt. Utána a király és a királyné meghajlással üdvözli a megjelenteket, majd eltávozik. Ezzel megkezdődik a parlament ülésszaka.

Feleségemmel együtt megjelentem az 1932—1933-as új ülésszak megnyitásán. Ennek az ülésszaknak lett a sorsa, hogy drámai szerepet töltsön be az angol—szovjet kapcsolatok történetében, amire később visszatérek. Én az etikett szabálya szerint a többi nagykövettel együtt a tróntól jobbra ültem, feleségem pedig a többi nagykövet feleségével a

tróntól balra foglalt helyet. Etikett írja elő, hogy a díszhelyek rangidő szerint illetik a nagykövetek feleségeit, és csak utánuk következnek a legmagasabb rangú udvarhölgyek. Akkor még az én feleségem volt rangban a legfiatalabb nagykövetné, így az angol arisztokrácia legelőkelőbb képviselője, Somerset hercegnő mellé került, aki öreg volt, mint Matuzsálem és csúnya, mint egy boszorkány, de ragyogott a selymektől és a briliánsoktól.

A szertartás megkezdése előtt megszólította a feleségemet, s amikor látta, hogy külföldi, megkérdezte tőle:

— Melyik országot képviseli?

Feleségem nyugodtan válaszolt:

— A Szovjetuniót.

Szavai megdöbbentő hatást keltettek. A hercegnő arca hirtelen elváltozott, mintha mérges kígyóra lépett volna. Szörnyen elvörösödött, sovány nyakán kidagadtak az erek, s a szeme villámokat szórt. Messzebb húzódott a feleségemtől, s dühösen kifakadt:

— Tudja meg, hogy gyűlölöm a Szovjetuniót!...

Hova tűnt az angol önuralom meg a minimális társaságbeli udvariasság?

Feleségem nem jött zavarba, hanem élesen visszavágott:

— Akkor nagyon sajnálom, hogy ön a szomszédom.

Ez a jelentéktelen, de annyira jellemző összetűzés jól kiegészítette a City elöljárójának estélyén történteket.

A Somerset hercegnővel történt epizód kisebb diplomáciai következményt vont maga után. Két nappal a parlament megnyitása után felkerestem Monckot, elmondtam neki a történteket, és csodálkozásomnak adtam kifejezést, hogy az angol arisztokrácia egyik legelőkelőbb személye ilyen különös módon viselkedett.

Monckot az ügy nagyon kellemetlenül érintette, sajnálkozását fejezte ki, és arra kért, ne tulajdonítsunk komoly jelentőséget az esetnek, mert a hercegnő öreg, ostoba, és képtelen tartani a nyelvét. Valóságos „enfant terrible", az udvarban félnek tőle, mert vad és tapintatlan cselekedeteivel már többször okozott botrányt.

Figyelmesen meghallgattam Monckot, majd így válaszoltam:

— Tudomásul veszem sajnálkozását, és nem szándékozom túlbecsülni a történtek jelentőségét... De fordulhatok-e önhöz egy kéréssel?... Somerset hercegnő nyilván ideges természetű hölgy?

Egyetértése jeléül Monck csak bólintott.

— Feleségemnek — folytattam — szintén jogában áll idegesnek lennie? Nemde?

Monck megértően mosolygott.

— Akkor — fejeztem be a mondanivalómat — nem vállalná-e magára a gondját, hogy a különböző hivatalos fogadásokon Somerset hercegnő és a feleségem soha többé — hangsúlyozom —, *soha többé ne kerüljenek egymás mellé?*

A sápadt Monck kényszeredetten mosolygott. Egyetértett velem, de szükségesnek tartotta, hogy megjegyezze:

— Ön is jól tudja, hogy a hivatalos fogadásokon a meghívottakat rangidő és rang szerint ültetik. Mindezt szigorú szabályok írják elő, és nem mindig lehet megelőzni, hogy két olyan személy kerüljön egymás mellé, akik nem szeretik egymást... Egyébként figyelembe veszem a kívánságát.

Monck ezt valóban megtette. A későbbiekben a fogadásokon és az ebédeknél feleségem és Somerset hercegnő soha többé nem kerültek egymás mellé. Néhány esztendő múlva az öreg arisztokrata hölgy meghalt.

A nagykövet sikeres munkájának előfeltételei

A Londonban, Tokióban és Helsinkiben előzőleg végzett munkám tapasztalatai meggyőztek arról, hogy a diplomatáknak munkájuk sikeres elvégzéséhez a személyi adottságokon kívül három nagyon fontos feltétellel kell rendelkezniük:

először, elméletileg jól kell ismerniük az országot, ahol diplomataként szolgálnak. Ebben segítik őket a könyvek, újságok, folyóiratok, előadások és egyéb nyomtatott meg kézírásos anyagok;

másodszor, gyakorlatilag is jól kell ismerniük az országot, amit gyakori utazásokkal, az ország városainak és falvainak, kikötőinek, ipari központjainak, kulturális intézményeinek, műemlékeinek, politikai és társadalmi intézményeinek a látogatásával szerezhetnek meg;

harmadszor, széles körű kapcsolatokat kell megteremteniük az ország lakosságának legkülönbözőbb köreivel. Nem elegendő, ha megismerkednek a külügyminisztérium hivatalnokaival és azok legközvetlenebb környezetével. A diplomatáknak jó és személyes kapcsolatokkal kell rendelkezniük a politikusok, az újságírók, az üzletemberek s közéleti személyiségek, a munkásmozgalom és az egyház képviselői, a tudomány kiválóságai és a hivatásos sportemberek körében. A diplomatának nem szabad idegenkednie a „másként gondolkozóktól"; ellenkezőleg: lehetőleg kapcsolatot kell tartania valamennyi párttal és csoporttal, éspedig minél szélesebb körben. Természetesen elképzelhetők kivételek, de lehetőleg minél kevesebb. A politikában ugyanis sokkal inkább, mint bármiben, be kell tartani a szabályt: ne mondd ki, hogy „sohasem"! Nehéz előre meglátni, hogy valamelyik ismeretség mikor, milyen körülmények között, milyen célra és milyen módon hasznosítható.

S még valami. Ahhoz, hogy a kapcsolat hasznos legyen, élénken és szorgosan kell ápolni. A hasznos kapcsolatot gyakori hivatalos és nem hivatalos találkozásokkal, baráti figyelmességgel, színház- és ebédmeghívással, születésnapi üdvözlettel, érdekes könyvküldeményekkel kell melengetni. Minden kapcsolat fenntartása időbe és fáradságba kerül, egyiket sem szabad elhanyagolni. Állandóan frissíteni kell, mert minden

hanyagság gyengíti az illetőnek a diplomata iránti rokonszenvét, lazítja a kölcsönös megértést, elidegenedést szül. Ezért tehát ezen a téren mindig résen kell lenni.

Az imént felsorolt három feltétel betartása nagyon fontos, ha a diplomata sikeresen kíván működni, s különösen fontos a nagykövet vagy követ munkájában.

Amikor a fent említett szempontból ellenőriztem magamat, arra a következtetésre jutottam, hogy az első két pontot illetően eléggé felkészült vagyok. Előző összeköttetéseim Angliával — az emigráció idején (1912—1917) és az itteni követségi tanácsosi munkám során (1925—1927) — lehetővé tették, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag széles körűen megismerjem az országot. Több könyvet, füzetet és cikket is írtam már az angol élet különböző jelenségeiről. Ötesztendős távollét után természetesen kissé elmaradtam a legfrissebb eseményektől, de mivel az alaptudással rendelkeztem, könnyen pótolhattam az elmulasztottakat.

Másként állt a helyzet a harmadik ponttal. Londonba érkeztemkor személyes ismerősömnek tekinthettem néhány szocialistát (Brailsford és Fenner Brockway), néhány baloldali írót (H. G. Wells és Yoffle), több munkáspárti vezért (Henderson és Middleton), több szakszervezeti vezetőt (Hicks és Citrine) s néhány liberálist (Layton és Tennant). Emigrációs éveimben olyan ismerőseim is voltak, akik időközben nevezetes személyekké léptek elő: Ramsay MacDonald és Philip Snowden. Az ő életük azonban olyan szédületesen megváltozott, hogy nehéz lett volna megjósolni, milyenné alakulhatnak a kapcsolataink.

A legnagyobb bajnak az látszott, hogy angliai diplomáciai munkám megkezdésekor egyáltalán nem volt személyes ismeretségem az ország legfontosabb politikai pártjának befolyásos tagjai, a konzervatívok köreiben, valamint a City, a bankok, az iparvállalatok, a hajózás és a kereskedelem vezető köreiben. Pedig a hatalom az ő kezükben volt. Londonba érkezésem pillanatában MacDonald állt a kormány élén, amelyet formálisan koalíciós kormánynak neveztek, de valójában reakciós, konzervatív kormány volt.[14]

Ezért természetes, hogy már az első lépéseim során feltettem magamnak a kérdést, hogyan alakíthatnék ki jó kapcsolatokat elsősorban a konzervatívokkal, mert enélkül lehetetlen nagyköveti tevékenységem sikere.

Már említettem, hogy Litvinov jóváhagyásával elhatároztam, felhasználom ehhez a diplomáciai etikettnek azt a pontját, amely az újonnan érkezett nagykövet kötelességévé teszi, hogy felkeresse az országban működő külföldi nagyköveteket és az illető ország egyes vezetőit.

Megelégedhettem volna azzal, hogy látogatást teszek a diplomatáknál és a külügyminisztérium vezetőinél, de értelmezhettem ezt a szabályt úgy is, hogy rajtuk kívül felkeresem a kormány tagjait, a politikai tényezőket, a nagytőkéseket, a kultúra képviselőit is. Való igaz, hogy a látogatások ilyen jelentős szaporítása esetleg szokatlannak tűnik, de miért érdekeljen ez? Miért kell szolgailag figyelembe vennem azokat a feudális diplomáciai szabályokat, amelyeket még 1815-ben szabott meg a bécsi kong-

resszus? Megváltoztak az idők, s a Bécsben elfogadott szabályokat éppen ideje volt ésszerű, demokratikus módon megújítani. S ki tegye ezt, ha nem a szovjet diplomaták?

Már csak a Litvinovval egyeztetett tervemet kellett megvalósítanom. „Látogatási hadjáratom" mintegy négy hónapig tartott. Alapos idegmunkát igényelt, nagy kitartással kellett végeznem, de végül igazolta a számításaimat. A szovjetgyűlölő Saulusokat természetesen nem tudtam szovjetbarát Paulusokká változtatni, ilyen utópista célokat nem is tűztem ki magam elé. Ellenben sikerült személyes ismeretségbe kerülnöm az uralkodó osztály számos neves képviselőjével, érdeklődést kelteni bennük a Szovjetunió iránt, s biztosítanom a lehetőséget, hogy velük a továbbiakban is állandó érintkezésben maradhassak. Olyan volt ez, mintha a nagykövetséget körülzáró ellenséges várfalba rést ütöttem volna. Azóta meggyőződéssel mondhatom, hogy a „látogatási hadjáratom" révén olyan szélesre kiterjesztettem angliai kapcsolatunkat, amiről addig nem is álmodhattunk.

A négy hónap alatt történt találkozásaim terjedelmes sorából csak néhányat emelek ki, amelyek — különböző okokból — nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot.

Ramsay MacDonald

Megbízólevelem átnyújtása után az első hivatalos látogatásomat Ramsay MacDonald miniszterelnöknél tettem.

Elismerem, némi izgalommal indultam el a látogatásra. Nem azért, mert életemben először léptem át a nevezetes Downing Street 10. számú ház küszöbét (ez a miniszterelnök rezidenciája), és szemtől szembe találkoztam a brit kormányfővel. A helyzet sokkal bonyolultabb volt, és nagy tapintatot kívánt.

Ramsay MacDonaldot még távoli emigráns éveimből ismertem. Akkoriban az angol munkásmozgalom baloldalán álló Független Munkáspárt vezetője volt, az egyik legnagyobb alakja a II. Internacionálénak, amelyhez akkor az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt is tartozott.

MacDonald nagy örömmel üdvözölte a februári forradalmat, s azt úgy tekintette, mint az első világháború befejezésének a kezdetét. Amikor 1917 májusában Oroszországba visszatérőben elhagytam Angliát, MacDonald így búcsúzott tőlem:

— Nagyszerű volna, ha az Ideiglenes Kormány önt küldené Londonba nagykövetnek! Együtt dolgozhatnánk a háború lehető leggyorsabb befejezésén.

Azóta 15 esztendő telt el, mindössze 15 év. Mégis úgy tűnt, mintha évszázadok múltak volna, hiszen azóta a világ a felismerhetetlenségig

megváltozott. És éppen mi ketten, MacDonald és én voltunk e változás kitűnő példái. Akkor ő baloldali angol szocialista volt, majd pedig Nagy-Britannia konzervatív kormányának a miniszterelnöke lett. Én mensevik voltam, a cári Oroszország ismeretlen nevű emigránsa, később pedig bolsevik, a Szovjetunió nagykövete. Mindez szinte mesébe illett. S néhány perc múlva újból szemtől szembe találkozunk, de más „felállásban", mint 15 évvel ezelőtt.

Milyen lesz a találkozásunk? Miként alakul a beszélgetésünk?

Ilyen gondolatok foglalkoztattak, miközben a nagykövetségről a miniszterelnöki palotába hajtattam.

Magas, testes lakáj ment előttem a hosszú folyosón, ő tárta ki előttem a miniszterelnök dolgozószobájának ajtaját. MacDonald felemelkedett a karosszékéből, és két lépést tett felém. Kézszorítással üdvözöltük egymást, majd a hosszú zöld asztal mellé ültünk, amelynél az angol kormány szokta tartani üléseit.

Később alaposan megismertem ezt a hosszú zöld asztalt és a nagy szobát a kandallóval meg a bőr karosszékekkel. Láttam a miniszterelnöki karosszékben MacDonaldet, Baldwint, Chamberlaint és Churchillt. Nemegyszer beszélgettem velük, vitáztam, izgultam, mérgelődtem vagy örültem, s ez sokat ártott az idegeimnek és az egészségemnek.

Azon a komor londoni reggelen azonban mindez még a meg nem született jövő titka volt, amit senki sem láthat előre. MacDonaldre pillantottam, hogy ugyanaz-e, aki volt vagy sem? Külsőleg kevéssé változott, ugyanolyan magas, egyenes, jó tartású volt, amilyennek azelőtt ismertem. Csak a haja fehéredett meg teljesen, és az arcán mélyültek élesre a ráncok. És még valami. Azelőtt ragyogott a szeme, most homályos volt, zavart, és nyugtalanságot tükrözött, mint azelőtt soha.

Pillantásom róla az asztalra vetődött. A naptár 1932. november 15-öt mutatott. Az ablak mögött az égen sűrű, szürke felhők úsztak. Szitált az eső. Köröttünk minden hideget és unalmat árasztott. Beszélgetésünknek is eleinte hideg és hivatalos volt a hangja. Közben talán kétszer is észrevettem a miniszterelnök gyors, kutató pillantását, mintha meg akarná kérdezni: „Milyen lettél?" Ez azonban nem tűnt ki a viselkedéséből.

Legelőször az angol—szovjet kapcsolatok általános kérdését vetettem fel. Rámutattam arra, hogy kapcsolatainkat a megelőző 11 esztendő alatt heves megrázkódtatások érték, éspedig nem a mi bűnünkből. Emlékeztettem Curzon 1923-as ultimátumára, az ARCOS ellen intézett támadásra és a diplomáciai kapcsolatok 1927-ben történt megszakítására, végül pedig arra, hogy 1932-ben is egyoldalúan felmondták a kereskedelmi egyezményt.

— Nem gondolja-e, miniszterelnök úr — folytattam —, hogy ideje volna befejezni ezt a különös politikát? A szovjet állam már 15 éve fennáll, minden jóslat a csődjéről szappanbuborékként foszlott szerte. Államunk egyre erősödik és szilárdul, állandó tényezője a nemzetközi gazdasági életnek és politikának. Ez vitathatatlan tény. Az angolok híresek arról, hogy számolnak a tényekkel. Valahogy azonban most eltérnek

ettől, nem tesznek ilyesmiről tanúbizonyságot. Nem kellene-e visszatérniök a szabályhoz? A Szovjetunió mindenben a „józan ész" politikáját követi, békében és barátságban akar élni Angliával. De vajon ezt akarja-e a brit fél is? Örvendenék, ha kérdésemre meghallhatnám Nagy-Britannia miniszterelnökének a válaszát. Sok függ ettől, nemcsak a kettőnk országát, hanem egész Európát, sőt az egész világot tekintve.

MacDonald hűvösen végighallgatott, majd így válaszolt.

— Biztosíthatom önt, hogy kormányomtól távol áll minden szovjetellenes támadó szándék. Mi is békében és barátságban akarunk élni önökkel. Mi is a „józan ész" szempontjából akarunk megoldani minden vitás kérdést. A békés hangulat megerősítésére és fejlesztésére, az országaink közötti légkör megjavítására törekszünk. Nálunk, Angliában, vannak azonban jobboldaliak, akik más nézeteket vallanak. Kérem, tegyen különbséget a kormány és a jobboldaliak között, és ne tulajdonítson ez utóbbiaknak túlzott jelentőséget.

Megjegyeztem, hogy tapasztalatunk sajnos nem igazolja a miniszterelnök derűlátását. A jobboldaliak Angliában nyilván igen erősek, ha nyomásukra 1923-ban Curzon ultimátumot küldhetett nekünk, 1927-ben pedig kiharcolták a kapcsolatok megszakítását. Hogyne kellene tehát számolnunk velük!

MacDonald azt bizonygatta, hogy nincsen igazam, és szavaiból arra kellett volna következtetnem, hogy az egymást követő brit kormányok eddig a Szovjetunióval kapcsolatban mindig a „józan ész" értelmében cselekedtek.

— Ez alól csak egy a kivétel — folytatta MacDonald —, az ARCOS elleni támadás története. Elmondhatom azonban önnek, hogy a Baldwin-kormány még akkor sem teljesen ok nélkül cselekedett. Pontos értesüléseket kapott, hogy az ARCOS-nál kompromittáló iratokat őriznek. Ha a támadást nem olyan ostobán hajtották volna végre, az iratok kétségtelenül a kezünkbe jutottak volna.

Nevettem, és így szóltam:

— Micsoda badarság! Csak nem hiszi el ezt a mesét? Az ügyben Hicks belügyminiszter kudarcot vallott, és a saját mentségére kigondolta ezt a történetet, amit ön komolyan vesz. Az ARCOS ellen intézett támadás idején a követség tanácsosaként magam is Londonban tartózkodtam. A leghatározottabban biztosíthatom önt, hogy az ARCOS-nál semmiféle kompromittáló iratot nem találhattak.

MacDonald kételkedve csóválta a fejét, majd legyintve hozzátette:

— Nem érdemes már beszélni róla. Mindez a múlté.

Ezután megismételte, hogy a brit kormány rendezni és erősíteni szeretné az angol—szovjet kapcsolatokat.

Azt feleltem, hogy ennek a szándékuknak egyelőre semmiféle határozott megnyilvánulását nem látom.

— Ön mélységesen téved! — hangsúlyozta kissé pózolva. — A legünnepélyesebb módon kijelentem önnek, hogy minket a kereskedelmi egyezmény felmondásában semmiféle politikai szándék nem vezérelt.

Kizárólag gazdasági szempontokat vettünk figyelembe. A brit birodalom pillanatnyilag fontos változásokat él át, bevezettük a vámtarifákat, és megkíséreljük megteremteni a birodalom egységét. Ez kényszerít bennünket arra, hogy nemcsak önöket illetően, hanem valamennyi ország esetében felülvizsgáljuk gazdasági kapcsolatainkat.

— De ekkor — vágtam MacDonald szavába — miért csak a velünk kötött kereskedelmi egyezményt mondották fel és senki mását?

A miniszterelnök arcára árnyék borult, és némi bosszúsággal válaszolta:

— Ebben önök maguk a bűnösek. Többször felhívtuk a figyelmüket az angol—szovjet kereskedelmi mérleg kiegyensúlyozatlanságára. Önök roppant sokat adnak el nálunk, és csak nagyon keveset vásárolnak. A szovjet kormány az ismételt figyelmeztetés ellenére süket maradt. Mit tehettünk volna mást? Kezdtünk volna tárgyalásokat önökkel? Saját keserű tapasztalatomból is tudom, hogy a szovjet kormánnyal nem könnyű tárgyalásokat folytatni. Önök kitűnően megtanulták a halogató taktika minden finomságát. Ezért tehát, hogy elkerüljük a felesleges időhúzást, elhatároztuk, hogy felmondjuk az önökkel kötött kereskedelmi egyezményt. Most az egyezmény előírásainak megfelelően pontosan hat hónap áll a felek rendelkezésére az új szerződés megkötéséig. Semmiféle huzavona nem lehetséges.

MacDonald rossz jósnak bizonyult: az angol—szovjet kereskedelmi tárgyalások nem hat, hanem tizenöt hónapig húzódtak el. Azon a novemberi reggelen azonban ezt természetesen még nem lehetett előre tudni. Válaszként a miniszterelnök szavaira gúnyosan megjegyeztem, hogy eszerint a szovjet kormány jól képviseli országa érdekeit, amit nem hátrányául, hanem érdeméül kell betudni. Üdvözölnöm kell tehát MacDonald kijelentését, miszerint a brit kormány hajlandó új kereskedelmi egyezményt kötni a Szovjetunióval.

Majd megkérdeztem, hogy az angoloknak mi a kifogásuk az 1930-as egyezmény ellen.

MacDonald ócsárolni kezdte a lehető legnagyobb kedvezmény elvét.[15] Kifejtette, hogy ez az elv nem felel meg az angol kereskedelemnek, mivel a külkereskedelem a Szovjetunióban állami monopólium. A Szovjetuniónak ezért előnyös, Angliának pedig hátrányos a szerződés. A miniszterelnök azzal is érvelt, hogy az egyezményt aláíró munkáskormány elnökeként ő már 1930-ban úgy vélekedett, hogy a Szovjetunió „nagyon olcsón" jut az egyezményhez. A munkáspárti miniszterek legtöbbje azonban ellene fordult.

Látogatásom hivatalos része ezzel lényegében befejeződött. Már távozni készültem, de MacDonald visszatartott, hogy van még egy kérdés, amelyről szeretne őszintén beszélni velem. Egyszeriben óvatos lettem.

Az asztalon előtte fekvő iratcsomóra mutatott, és szándékolt közömbösséggel megjegyezte:

— Moszkvai nagykövetünk, Ovey jelentést küldött a Kominternről... Még nem volt időm végig elolvasni.

A továbbiakban megismétlődött az, amit azokban az években többször

kellett hallanom a burzsoá országok miniszterektől és politikusaitól: Kommunista Internacionálé, Moszkva által adott pénz, a Kremltől kapott utasítások, propaganda Angliában, a szovjet kormány felelőssége a Komintern tevékenységéért stb. Mindezt régtől ismertem, nem volt ebben semmi újdonság.

A miniszterelnök szavába vágtam:

— Mi a célja azzal, hogy felújítja ezt a már unalomig ismételt kérdést? Kormányaink nézeteltérése a Komintern miatt nem új keletű. A frontok ezen a téren szilárdan kialakultak. Van értelme újra felvetni a kérdést? Kereskedelmi egyezmény megkötésének küszöbén állunk, az a fontos, hogy ez normális körülmények között történjék. A legjobb eszköz a politikai légkör megmérgezéséhez és a tárgyalások megnehezítéséhez, ha újból zajt csapnak e „propaganda" miatt. A keményfejűek sokan vannak Angliában, az utóbbi időben máris észlelhetjük a felélénkülésüket és csak a jelre várnak, hogy magukból teljesen kivetkőzve, vad szovjetellenes hadjáratot kezdjenek. Ezt akarja elérni?

MacDonald tagadóan rázta a fejét, majd... a szemem láttára váratlan fordulat történt. A miniszterelnök mintha hirtelen mozdulattal ledobná magáról az idegen bőrt, felnevetett, közelebb ült hozzám, és az olyan ember módján, aki elhatározta, hogy most végre őszinte lesz, így szólt:

— Figyeljen ide! Felejtsük egy percre, hogy én Nagy-Britannia miniszterelnöke vagyok, ön pedig a Szovjetunió nagykövete. Beszéljünk egyszerűen, mint MacDonald és Majszkij, akik valaha a Houwit Roadon találkoztunk.[16] Beszéljünk úgy, mint szocialista a szocialistával... Azt ön sem tagadhatja, hogy a Brit Kommunista Párt moszkvai pénzből él. Magam is kitűnően ismerem Pollitot, Henningtont és a többi kommunista vezetőt. Bizonyos, hogy moszkvai pénz és moszkvai vezetés nélkül egy hétig sem tudnák tartani magukat.

MacDonald nyilván arra számított, ha emlékeztet a Houwit Roadra, és mint „szocialista a szocialistához" fordul, azzal „megfog" engem. Ám az eltelt 15 esztendő sok mindenre megtanított, és az árulás végzetes útját is figyelemmel kísértem, amelyet közben MacDonald megtett. Nyugodtan meghallgattam tehát, majd így feleltem:

— Engedje meg nekem is, hogy ne szovjet nagykövetként szóljak a brit miniszterelnökhöz, hanem mint Majszkij MacDonaldhez, s én is mondhassak néhány szót. Mire jó folytonosan Moszkvát okolni? Mire jó „moszkvai pénzről" beszélni? Nem ez a kérdés lényege. Amíg Angliában hárommillió munkanélküli van, addig Anglia belpolitikai bonyodalmai elkerülhetetlenek, függetlenül attól, hogy létezik-e a Komintern vagy sem.

MacDonald hirtelen megmerevedett, és hivatalos pózban jelentette ki:

— Akkor a kormány elnökeként még egyszer szükségesnek tartom kijelenteni, hogy a kereskedelmi egyezmény felmondása egyáltalán nem ellenséges cselekedet a Szovjetunióval szemben. A brit kormány baráti kapcsolatokat kíván teremteni és kifejleszteni a Szovjetunióval.

Ugyanazon a hangon válaszoltam:

— Ez teljesen egyezik az általam képviselt kormány törekvéseivel.

Búcsúzni kezdtem. A miniszterelnök felállt, dolgozószobája ajtajáig kísért, bizonytalanul megállt, és váratlanul teljesen új, emberi hangon szólalt meg.

— Mennyi víz lefolyt azóta, hogy Hampsteadben találkoztunk![17] — Ősz hajára mutatott, s hozzátette: — Gyorsan múlik az idő!

— Nagyon gyorsan! — mutattam kopasz fejemre. — Múlnak az évek, és mi nem fiatalodunk. Nem bókolni akarok, de nagyon jól tartja magát.

Megjegyzésem nyilván jólesett neki, és még jobban „felmelegedett". Emlékeztetett egykori találkozásainkra és beszélgetéseinkre a Houwit Roadon. Aztán hirtelen elhallgatott, és „átható pillantást" vetett rám. Megkérdezte:

— Ön bolsevik?

— Természetesen! — feleltem. — Miféle kérdés ez?

— De hiszen akkor még mensevik volt! — fakadt ki.

— Valóban, mensevik voltam. A forradalom azonban megtanított egyre és másra. — Oldalról felnéztem rá, és a hangomban könnyed gúnnyal hozzátettem: — De hiszen ön akkor még a Független Munkáspárt vezére volt!

MacDonald valahogy ügyetlenül kihúzta magát, árnyék húzódott végig az arcán, elégedetlenül krákogott, és ezt felelte:

— Mindenki a maga módján tanul!

Mosolyogtam. Egyenest a miniszterelnök arcába néztem, és megkérdeztem:

— Emlékszik-e, 1917-ben, mielőtt elutaztam Oroszországba, ön azt kívánta, hogy bár visszatérnék Londonba az Ideiglenes Kormány nagykövete-ként?

MacDonald a homlokát simogatva válaszolta:

— Igen... Valóban, emlékszem.

— No látja — fejeztem be a mondatomat. — Kívánsága lényeges helyesbítéssel ugyan, de teljesült. Nem az Ideiglenes Kormánynak, hanem a forradalmi Oroszország állandó kormányának vagyok a nagykövete.

— Valóban, úgy látszik, rossz jósnak bizonyultam! — mondta, miközben újból megsimogatta a homlokát.

Elköszöntünk egymástól.

Neville Chamberlain

Másnap Neville Chamberlain pénzügyminisztert kerestem fel, aki a konzervatív párt tényleges vezére volt (a névleges vezér Stanley Baldwin, a helyettes miniszterelnök). Chamberlain délután négy órakor fogadott a parlament épületében, ahol mint minden miniszternek, neki is volt dolgozószobája.

Chamberlainhez készülődve hosszan gondolkoztam azon, hogyan tudnék legalább egy kicsinyke rést ütni rendkívül vastag szovjetellenes páncélzatán. Tudtam, hogy korlátolt gondolkozású és nagyon makacs természetű, lelke minden vonzalma az üzlet, emellett száraz, de egyenes ember, s rendkívül ellenséges a Szovjetunióval szemben. Ezek a körülmények erősen megnehezítették a feladatomat. Ennek ellenére közös nyelvet kellett találnom vele, hiszen a pénzügyminiszternek igen fontos szerep jut az előttünk álló új kereskedelmi egyezmény tárgyalásaiban. Érett megfontolás után arra a következtetésre jutottam, hogy a beszélgetés során a legcélszerűbb az lesz, ha két tényre hívom fel a figyelmét: a kereskedelmi előnyökre és... fiúi érzelmeire.

A kézszorítás és az általános üdvözlő szavak után ezzel kezdtem:

— Két okból kívántam felkeresni, Mr. Chamberlain. Az egyik ok az...

Itt rövidke szünetet tartottam, ami azt a benyomást keltette benne, mintha nem találnám a megfelelő szavakat gondolataim kifejezésére. Értetlenül nézett rám, de máris folytattam:

— Az első ok... Megbocsát... de némileg érzelmi jellegű...

Értetlenül felhúzta a szemöldökét. Fagyos korrektségének álarca mögött emberi érzés tűnt fel. Ezt kedvezőnek tartottam, és máris gyors támadásba mentem.

— Fiatal esztendeimben, amikor az önök országában politikai emigránsként éltem, nagy érdeklődéssel figyeltem édesapjának a tevékenységét. *A birodalmi egység és a tarifareform* című munkája akkor nagy benyomást tett rám. Nem azért, mintha egyetértettem volna édesapjával — nem! Akkoriban a brit birodalom fejlődésének mozgató erőit tanulmányoztam, és úgy találtam, hogy az ön édesapja által kifejtett birodalmi egység terve fontos szakasz a brit imperialista gondolat fejlődésében.

Chamberlain csodálkozva nézett rám. Nyilván nem ezt várta a „bolsevik" nagykövettől. Keskeny, hosszúkás arca könnyedén elpirult. Fagyos tekintetét valami meleg fény enyhítette meg. Ezt elégtétellel nyugtáztam, annál is inkább, mert kijelentésemben egyetlen lépésnyire sem távolodtam el az igazságtól. Emigráns éveimben valóban nagyon komolyan tanulmányoztam a brit imperializmus kérdéseit, s különösen Chamberlain apjának nevezetes tervezetét.

— Sajnálatomra — folytattam —, nem találkozhattam *A birodalmi egység* szerzőjével. Ez az egyik oka annak, hogy most, amikor más minőségben ugyan, de Angliába érkeztem, szeretnék megismerkedni Joseph Chamberlain fiával, aki gyakorlatilag igyekszik megvalósítani az édesapja által harminc éve megtervezett birodalmi egységet.

Chamberlain arcáról eltűnt a rideg feszültség, amely beszélgetésünk elején megmerevítette. Fényes, fekete, simára fésült haja, amelyet egyik halántéka felett ősz fürt díszített, valahogy egész különösen beárnyékolta a pénzügyminiszter barna szemeit és vékony, hegyes orrát. Olyan hangon szólalt meg, amelyből némileg szomorkás érzés csendült ki:

— Akkoriban, amikor ön itt élt száműzetésben, édesapám már beteg

volt, s hamarosan meghalt... Mi most igyekszünk megvalósítani édesapám magasztos végrendeletét. Nem könnyű feladat. Őszintén megmondom, nem tudom, kísérletünk hogyan végződik. Másként volna, ha harminc esztendővel ezelőtt igyekeztek volna ezt megteremteni, amikor édesapám fellépett a birodalmi egység gondolatával. Akkor a siker lehetősége jóval nagyobb volt, mint jelenleg.

A lövedék, amellyel rést akartam ütni Chamberlain szovjetellenes páncélzatán, nyilván célba talált. Már csak a rést kellett kiszélesítenem.

— Második okom is van, amiért szerettem volna megismerkedni önnel, és ez már sokkal gyakorlatibb jellegű. Az ön kísérlete, amellyel megvalósítani iparkodik édesapja tervezetét, elkerülhetetlenül számos vitát és bonyodalmat eredményez Nagy-Britannia és a többi ország között. Erre mutat az a gyakorlati példa is, amely különösen közel áll hozzám: az angol—szovjet kereskedelmi egyezmény felmondása. Nagyon szeretném, ha közvetlenül öntől hallanám a brit kormány e lépésének igazi okát.

Chamberlain így válaszolt:

— Megkísérlem, hogy teljesen őszinte legyek... mert úgy találom, mindkét részről a teljes őszinteség alapján lehet csak remélni, hogy valamiféle kiutat találunk a kialakult helyzetből. Az elején kezdem. Amikor az angol küldöttség elutazott Kanadába, az ottawai konferenciára, nem állt szándékában felvetni a szovjet kereskedelem kérdését. Felvetették azonban a kanadaiak, pontosabban a kanadai kormány hivatalosan is. Kijelentették, hogy a szovjet faexport versenye, amely az oroszországi külkereskedelmi monopóliumon alapul, amikor az állam maga az eladó, hiábavalókká teszi azokat a vámkedvezményeket, amelyeket mi adhatunk a kanadaiaknak. Ezért tőlünk reálisabb segítséget követeltek. Nem akarok a későbbi viták és tárgyalások részleteire kitérni, csupán röviden azt említem, hogy végső soron az angol küldöttségnek Ottawában bele kellett egyeznie, hogy kiegészítsék az angol—kanadai egyezményt a 21. §-sal,[18] amelyet önök olyan hevesen elleneznek. Ezért szükségesnek tartom kategorikusan hangsúlyozni, hogy mi egyáltalán nem akarjuk lehetetlenné tenni az angol—szovjet kereskedelmet, sőt, nagyon szeretnénk, ha ez a kereskedelem fejlődnék a kölcsönös érdekek alapján. A 21. §-t csak annyiban kívánjuk alkalmazni, amennyiben arra feltétlenül szükség van, hogy az angol—kanadai szerződés ne változzék tartalmatlan papírrá. Csak ennyire, és nem jobban.

El kell ismernem, hogy Chamberlain valóban őszintén beszélt. Annak a tartalma azonban, amit mondott, távolról sem elégített ki minket. Egyébként mielőtt előadtam volna az ellenérveket, még tisztázni kívántam egy nagyon fontos pontot.

— Mondja meg — kérdeztem Chamberlaint —, ön hogyan képzeli el a 21. § alkalmazását a gyakorlatban! Azt jelenti-e ez, hogy a brit kormány, ha új kereskedelmi egyezményt köt is velünk, akkor is fenn akarja tartani magának azt a jogot, hogy egyoldalúan megtiltsa áruink bevitelét, vagy valamiféle különleges vámot, esetleg kontingenst szabjon meg?

— Igen — felelte Chamberlain —, fenn akarunk tartani ilyen jogot ak-

kor is, ha új kereskedelmi egyezményt kötnénk önökkel. A tilalomnak azonban csak a lehetőségéről van szó. Semmiféle különleges vám bevezetését nem tervezzük. A Kanadával kötött egyezmény nem irányoz elő ilyen intézkedéseket.

Most már minden világos volt, és ellentámadásba mehettem át.

Azzal kezdtem, hogy a „józan észre" hivatkoztam. Minthogy az angol lényegében kiegyensúlyozottan értelmes és gyakorlatias nép, az angolok mindig nagyon fogékonyak arra, amit a józan ész diktál, sőt még a józan ész említésére is érzékenyek. Ezt korábbi tapasztalataimból tudtam, ezért sohasem fukarkodtam azzal, hogy a „józan észre" hivatkozzam, valahányszor arra alkalom adódott. A mostani különösen kitűnő alkalom volt. Előttem az angol üzletember megtestesülése ült, aki „a józan észt" vallásának tekintette.

Megkíséreltem vázolni a helyzetet, mi történhet akkor, ha Chamberlain álláspontja megvalósul. A szovjet fél kereskedik Angliával; exportál fát, gabonát, olajat és egyéb termékeket. A kapott összeget felhasználja arra, hogy Angliában gépeket, szerszámgépeket, felszerelési tárgyakat stb. rendeljen, amihez előzetes terveket és számításokat készít. A rendeléseket felvevő brit cégek is készítenek terveket és számításokat. Olykor ezek több évre szólnak. És e bonyolult, finom és érzékeny gépezetben váratlanul bomba robban: a brit kormány egyoldalú intézkedéssel megtiltja a szovjet fabevitelt Angliába. Felborul és semmivé lesz minden terv és számítás, amelytől sok ezer, sőt millió ember léte függ. Ilyen körülmények között vajon lehet-e normális kereskedelmet folytatni a két ország között? Természetesen nem. A kereskedéshez elsősorban nyugodt körülmények és a holnapba vetett bizalom szükséges. Ezeket az előfeltételeket a brit kormány megtagadja. A 21. § előírásai mellett lehetetlen bármilyen komoly kereskedelem Anglia és a Szovjetunió között.

Chamberlain izgatott lett. Megszólalt benne az ember. Látszott, hogy zavarba jött, mocorgott a széken, és „magyarázni" kezdte előbbi gondolatát:

— Senki sem gondol hirtelen tilalmakra vagy korlátozásokra. Ilyen körülmények között a kereskedelem természetesen lehetetlenné válna. Meg kell találni azokat a formákat, amelyek kielégítenék önöket is, minket is...

Chamberlain egy pillanatra elhallgatott, mintha csak fontolgatna valamit. Azután szemmel láthatóan felélénkülve folytatta:

— Miért ne lehetne kidolgoznunk például egy ilyen rendszert: A mi kereskedelmi minisztériumunk figyelemmel kíséri a piaci helyzetet. Ha határozott panaszokat kap, hogy a szovjet konkurrencia aláássa a birodalmi kedvezményeket, a külkereskedelmi minisztérium mindenekelőtt vizsgálatot folytat. Ha ezek a panaszok beigazolódnak, a minisztérium felhívja az önök angliai kereskedelmi képviselőjének figyelmét a kialakult és normálistól eltérő helyzetre. Ebben az esetben önöknek lehetőségük nyílik arra, hogy saját maguk megtegyék a szükséges intézkedéseket a mi domíniumaink „egészségtelen konkurrenciája" ellen. És csak akkor, ha a kerekedelmi minisztérium felhívásának nincs semmiféle hatása, hozhat a

brit kormány korlátozó intézkedéseket az önök kivitelével szemben. Ez természetesen csak nyers elképzelés, amit finomíthatunk, részletesen kidolgozhatunk.

Chamberlain szavai bizonyos visszavonulást jelentettek az angolok (és különösen a kanadaiak) kezdeti álláspontjához képest a 21. §-t illetően, lehetőség nyílt arra, hogy valamilyen kiutat találjunk a nehéz helyzetből. Mint a továbbiakból kiderül, éppen ezen az alapon találtuk meg a kompromisszumot, amely lehetővé tette, hogy 1934-ben megkössük az ideiglenes kereskedelmi megállapodást. Gondolatban megállapítottam, hogy nyomásunkra az angol fél kezdett óvatosan visszavonulni, nem akartam azonban kimutatni, hogy észreveszem ezt. Ráadásul még nem lehetett tudni, milyen fordulatot vesz az ügy a tárgyalásokon. Ezért Chamberlain szavaira válaszolva azt mondtam, hogy a miniszter „magyarázata" egyáltalán nem nyugtat meg. A brit kormánynak ugyanis mégiscsak fennmarad a joga, hogy egyoldalúan megtiltsa a szovjet áruk behozatalát Angliába. Ez pedig, a mi szempontunkból, nagyon kockázatos. Mert mit nevezünk „egészséges konkurrenciának", és mit tartunk „egészségtelen konkurrenciának"? A két fogalom között gyakran nagyon nehéz választóvonalat húzni. Ezért a határozathozatal az „egészségtelen konkurrenciáról" annak valamennyi következményével nagyon veszélyes játékszerré válhat egyes politikai csoportok kezében Anglián és a brit birodalmon belül.

— Elismerem — felelte Chamberlain —, hogy azok az észrevételek, amelyeket ön tett, miszerint nehéz pontosan elhatárolni az „egészséges konkurrenciát" az „egészségtelen konkurrenciától", nagyon komolyak, de nem hiszem, hogy gyakran szembekerülnénk ezzel. Konkrétan a fáról van szó. A kanadaiak, véleményem szerint, a kelleténél jobban túlértékelik lehetőségeiket. Új piacokat szerezni nehéz. Ráadásul jelentősen sújtják őket a szállítási költségek. Aligha hiszem, hogy a kanadai és az orosz fa, legalábbis az elkövetkező években, ne tudna meglenni egymás mellett az angol piacon. Hely van mindkettő számára. Azt hiszem, az lehetne a kiút, amit már megtaláltunk a hússzalonna behozatalánál: valamennyi érdekelt ország önkéntesen meghatározná a kontingenst. Igen, igen, azt hiszem ezé a rendszeré a jövő.

Megkérdeztem Chamberlaint, mi a véleménye a legnagyobb kedvezmény elvéről. Éppen egy nappal korábban hallottam, hogy MacDonald támadta ezt az elvet, különösen az angol—szovjet kereskedelemre vonatkozóan. Hogy tájékozódni tudjak a helyzetről, ismernem kellett a pénzügyminiszter véleményét ugyanerről a kérdésről. Chamberlain egy pillanatra elgondolkodott, majd így válaszolt:

— Ez nagyon komoly kérdés. Tulajdonképpen a legnagyobb kedvezmény kora lejárt. Mégsem ellenezném, ha a leendő angol —szovjet kereskedelmi egyezménybe beiktatnánk egy pontot a legnagyobb kedvezményről, ha találhatnánk egy olyan megfogalmazást erre, amelyet össze lehetne egyeztetni a 21. §-sal.

Chamberlain ezzel is észrevehetően visszavonult az angolok kezdeti

álláspontjához képest, és ez bizonyos távlatokat jelentett számunkra a kereskedelmi egyezményért folytatandó harcban. Eddig minden rendben ment. Csakhogy nem lehetett ábrándokban ringatózni Chamberlain igazi nézeteit és érzelmeit illetően, bármelyik pillanatban tartani kellett valamilyen kellemetlen meglepetéstől. Az üzletember ösztöneire hallgatva a pénzügyminiszter viszonylag józanul tudta megközelíteni az angol—szovjet kereskedelem kérdéseit. Mélységesen és szervesen szovjetellenes lényének azonban előbb vagy utóbb kifejezésre kellett jutnia. Valóban így is történt.

Amikor befejeztük a véleménycserét, a küszöbön álló kereskedelmi tárgyalásokkal közvetlenül összefüggő kérdésekről, Chamberlain szóba hozta az akkoriban „divatos" témát, az angol—szovjet kereskedelmi mérleg „rendellenességét": sokat adunk el Angliának, de keveset vásárolunk, és a megszerzett angol valutát németországi megrendelésekre fordítjuk.[19] Látszott, hogy Chamberlain szíve fáj, fájdalma égbekiált emiatt az „igazságtalanság" miatt.

Higgadtan szembeszegeztem:

— Miért csodálkozik, miniszter úr? A szovjet kormány úgy jár el, mint ahogyan bármelyik jó kereskedő cselekednék: ott ad el, ahol kifizetődő, ott vásárol, ahol előnyösebb. Angliában jól el tudjuk adni fánkat és más áruinkat, mert jó piacuk van, eladjuk tehát Angliának, Németországban jól el tudjuk helyezni megrendeléseinket, ehhez jó az ottani piac, tehát Németországban rendelünk.

— De miért gondolják — kérdezte Chamberlain —, hogy előnyösebb Németországban árut rendelniök, nem pedig Angliában?

— Nagyon egyszerű okból — válaszoltam. — A németek öt évre is adnak hitelt, önök pedig nem. Hitel tekintetében Anglia általában elmarad. Még a kis Finnország is, ahonnan most ideérkeztem, 18 hónapos hitelt nyújt a szovjet megrendelésekhez . . .

— Mi is 18 hónapos hitelt nyújtunk önöknek — szakított félbe hirtelen Chamberlain.

— Csak nem akarja ön Anglia erőforrásait Finnország erőforrásaihoz hasonlítani? — jegyeztem meg.

Chamberlain megérezte, hogy kényelmetlen helyzetbe került, és hirtelen haragra lobbant. Arca fagyos kifejezést öltött, hirtelen megfordult karosszékében, és vészjósló hangon, tagoltan mondta:

— Mit akarnak, csak nem azt, hogy hosszú lejáratú hitelt nyújtsunk ellenségünknek? Nem, akkor már inkább másutt használjuk fel a pénzünket!

Igen, ezek a szavak megmutatták Chamberlaint a maga egészében. Az igazi, hamisítatlan Chamberlaint minden kendőzés nélkül.

Hasonló hangnemben válaszoltam:

— Egyáltalán semmit sem akarok, Mr. Chamberlain, egyáltalán nem jöttem önhöz hitelekért . . . Ön megkérdezett, hogy a Szovjetunió miért vásárol inkább Németországtól. Megmagyaráztam önnek, ennyi az egész. A többi az ön dolga.

Chamberlain megérezte, hogy helytelen lépést tett: túlságosan elővigyá zatlanul feltárta kártyáit. Ez kellemetlen következményekkel járhatott ezért Chamberlain sietve helyreigazította szavait. Arról kezdett beszélni hogy minden ember, ha a kormány tagja lesz, figyelmen kívül hagyja személyes rokonszenvét és ellenszenvét, tevékenységében kizárólag országának érdekei vezérlik . . . Hogy a kormányt helytelen összetéveszteni a „keményfejűekkel". . . Hogy bár neki úgy tűnt eddig, hogy a Szovjetunió ellenséges Nagy-Britanniával, elismeri, hogy esetleg téved . . . Hogy nagyon örülne, ha tévedne . . . satöbbi . . . satöbbi . . .

Felhasználtam a kialakult helyzetet, és azt mondottam, hogy a kijelentését követően nyomban felállni és távozni akartam, hiszen miféle beszélgetést is folytathatnánk mi ketten, ha a pénzügyminiszter ellenségének tekinti a Szovjetuniót. Mivel azonban Chamberlain sietve visszavonta korábbi állítását, hajlandó vagyok folytatni a beszélgetést, és megkísérlem, hogy valami alapot találjunk az új kereskedelmi egyezmény megkötéséhez, ami mindkettőnk országának érdeke. Majd előtte is megismételtem azt, amit előzőleg Simonnak mondtam, hogy a szovjet kormány jó kapcsolatokat kíván létesíteni Angliával. Befejezésül azt is megjegyeztem, hogy ha a brit kormány valóban kívánja a szovjet megrendelések nagyobb mértékű elhelyezését Angliában, akkor komolyan fontolóra kell vennie a Szovjetunióval kapcsolatos hitelpolitikája megváltoztatását.

A pénzügyminiszter azt kezdte bizonygatni, hogy a brit kormány ugyancsak erősíteni kívánja a baráti kapcsolatokat a Szovjetunióval, majd hozzátette:

— Amennyiben a kereskedelmi tárgyalások során felvetődne az angol—szovjet kereskedelem hitelfeltételeinek a módosítása, azt nem fogom ellenezni.

Megköszöntem ezt Chamberlainnek, s kijelentettem, hogy megfelelő pillanatban feltétlenül felvetem ezt a kérdést. Gondolatban pedig tudomásul vettem, hogy a pénzügyminiszter újból meghátrált. Az igaz, hogy Chamberlain félhivatalos ígéreteire nem támaszkodhattam különösebben, mégis kedvező jelenségnek tartottam azt a tényt, hogy beleegyezett a hitelkérdés felülvizsgálatába.

Felálltam, és búcsúzni kezdtem. Chamberlain, amikor kezet szorított velem, megszólalt:

— Kérem, mondja meg Litvinov úrnak, hogy a régi kereskedelmi megállapodás felbontását kizárólag gazdasági megfontolások tették szükségessé. Semmiféle politikai megfontolásaink nem voltak.

Megígértem, hogy teljesítem a pénzügyminiszter kérését, elköszöntem és távoztam.

Látogatásomról hazatérve összegeztem az eredményeket. A legkisebb mértékben sem volt kétséges Chamberlain szélsőségesen ellenséges magatartása a Szovjetunióval szemben, viszont a vártnál kevésbé bizonyult makacsnak az angol—szovjet kereskedelem kérdéseiben, sőt, bizonyos megértést tanúsított a szovjet fél érvei iránt. Emellett ki is ismertem, ami jól jöhetett a jövőben.

David Lloyd George

Már gyermekkoromtól ismertem Lloyd George nevét. Tudtam, hogy tanító fia, és csaknem tüneményes az a pályafutás, ahogyan a vidéki kis ügyvéd eljutott Nagy-Britannia miniszterelnöki székébe. Ismertem mint kitűnő szónokot és mint a brit politika bonyolult labirintusának ügyes stratégáját. Emellett az első világháborúban a németek feletti győzelem legfőbb szervezője, s a rossz emlékű versailles-i szerződés egyik alkotója volt. Tudtam róla, hogy a szociális demagógia mestere, és e szerepében az első világháborúig, majd azután is nagy szolgálatokat tett az angol burzsoáziának. Lenin nem véletlenül nevezte őt a „tömegbutítás specialistájának".[20] Azt is tudtam, hogy Lloyd George volt az első nyugati államférfi, aki 1921-ben keresztültörte a szovjetellenes politikai blokádot, s ténylegesen elismerte a szovjet kormányt. Ismertem Lenin jellemzését is Lloyd George-ról: egy tőkés kormány tapasztalt, rendkívül ügyes és okos vezetője.[21]

A „baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége című nevezetes munkájának első oldalán pedig a következő gúnyos sorokat írta róla: „Ajánlom ezt a könyvet a nagyra becsült Lloyd George úrnak, a quasi-marxista, de mindenesetre az egész világ kommunistái és bolsevikjei számára nagyon hasznos 1920. március 18-i beszédéért."[22]

Lloyd George 1922-ig volt miniszterelnök, attól kezdve azután élete végéig, 1945-ig csak egyszerű tagként szerepelt a parlamentben. A liberális párt, amelynek vezére volt, akkor már gyors hanyatlásnak indult, szétforgácsolódott, legyengült, elvesztette addigi befolyását. Lloyd George-ot ily módon „nyugalomba vonult oroszlánnak" lehetett tekinteni, de mégis Anglia egyik legnagyobb politikai alakja maradt. Minden kormány tartott tőle, ügyelt rá, mert minden gyengesége és hibája ellenére (márpedig azok bőven akadtak) megőrizte az ország vezetői előtt személyi tekintélyét, s nyelve éles volt, mint a borotva. Mindezeket ismerve, nagy érdeklődés élt bennem személye iránt, s 1932. november 30-án várakozással hajtattam a millbanki óriási épülettömbhöz, ahol számos üzleti iroda és hivatal között Lloyd George irodája található volt.

A liftnél a titkára fogadott, s orosz nyelven üdvözölt. Csodálkozó pillantásomra sietve megjegyezte, hogy főnöke megbízásából tanulmányozta nyelvünket, és mindennap kivonatolnia kell számára az *Izvesztyiját*. Lloyd George irodája az egyik legfelső emeleten volt. Amíg a titkár bejelentett, az ablakból futó pillantást vetettem a városra. Meglepő panoráma fogadott: a parlament csipkézett bástyái, a Temze finom vonalú hídjai, a bárkák és gőzhajók százai, túl a folyón pedig a kőházak áttekinthetetlen tengere, felettük könnyű ködfelhővel.

A titkár mély meghajlással arra kért, hogy fáradjak be Lloyd George dolgozószobájába. Átléptem a küszöböt, és egy pillanatra megálltam. Fogadásomra a házigazda gyorsan felállt, csaknem felugrott az asztaltól,

és melegen, szívélyes kézszorítással üdvözölt. Lábát a földön szilárdan megvetve előttem állt az alacsony termetű, erős alkatú Lloyd George. Az első meglepetést ragyogó kék szeme okozta, felette hófehér, hatalmas, kissé borzas hajkoronával. Ez a haj szinte ragyogva övezte fejét, oroszosan nyírt bajusza is hófehér. Világosszürke, kék árnyalatú ruhája kiemelte szeme színét. Aranykeretes cvikkere fekete zsinóron függött, beszélgetésünk folyamán állandóan játszott vele.

Ezüst haja és hetvenéves kora miatt Lloyd George-ot az öregek közé kellett volna sorolnom. Az „öreg" jelző azonban nem illett külsejéhez, hangjából és mozdulataiból is erő és energia érződött. Napbarnított kerek arca frisseséget és egészséget tükrözött. Tudtam, hogy röviddel előbb súlyos, életveszélyes beteg volt. Most a betegségnek már semmi nyoma sem látszott rajta.

Hirtelen felvillant bennem: „annak idején Lloyd George-ot gyakorta »kis walesi varázslónak« nevezték . . . Hasonlít-e varázslóra?" Most valahogy másként néztem Lloyd George-ra, és szinte akaratlanul kialakult bennem a válasz: „igen, hasonlít!" Csak állatprémekbe kell öltöztetni, még jobban fel kell borzolni hófehér sörényét, pásztorbotot kell a kezébe adni, és odatelepíteni az erdők sűrűjébe. Ugyan miben különböznék akkor egy régi népmese varázslójától? . . . Ez a kép olyannyira elém rajzolódott, hogy az igazi Lloyd George-nak kétszer is fel kellett szólítania, hogy foglaljak helyet, amíg végre visszatértem a millbanki prózai, üzleti irodába.

Ő kezdte a beszélgetést. Gyorsan, határozottan, célratörően, fáradhatatlanul tette fel a kérdéseket. Tudni akarta, hogy mi történik a Szovjetunióban.

— Mondjon el mindent részletesen! Engem minden érdekel! — hangoztatta csaknem parancsolóan.

Kevés szóval igyekeztem összefoglalni mindazt, amit tudtam az eredményeinkről és a nehézségeinkről. Akkor fejeztük be az első ötéves tervet, és több volt a nehézség, mint az eredmény. Mégis vidámak voltunk, bíztunk a jövőben. Biztosítottam Lloyd George-ot, hogy hamarosan kijutunk a legnehezebb megpróbáltatások szakaszából, s legyűrjük az élelmezési és egyéb hiányosságokat, de természetesen csak akkor, ha a nemzetközi helyzet nem gátol bennünket.

Lloyd George élénk figyelemmel kísérte a szavaimat. Gyakran szólt közbe, és tett fel kiegészítő kérdéseket. Fél szóból is megértett mindent. Különösen az a közlésem lepte meg, hogy a Szovjetunióban az írni-olvasni tudók száma elérte a 80%-ot. Ezt igazán nem gondolta volna. Nagyon érdekelték útépítkezéseink, és tisztázni akarta, mit tartunk fontosabbnak: a vasútvonalak vagy az országutak fejlesztését.

Amikor mindenre válaszoltam, Lloyd George nekem szögezte a kérdést:

— Ki önöknél a földművelésügyi miniszter?

Megneveztem az akkori földművelésügyi népbiztost, mire Lloyd George tovább kérdezett:

— Jó szervezőnek tartja-e? — De szinte időt sem hagyott a válaszra, máris hozzátette:

— Az iparral már boldogultak. Ha ezen a téren adódnak is nehézségeik, most már leküzdik azokat. A falu azonban más. Ez az önök gyenge pontja. Kevés megszervezni a kollektív és a szovjet gazdaságokat, azokat még biztos alapra is kell helyezniük, és be kell indítaniuk.

Azt feleltem, hogy mi is jól értjük a szovjet földművelés új formájának fontosságát. És nemcsak megértjük, de minden lehetőt meg is teszünk fejlesztése érdekében.

Lloyd George felemelte íróasztaláról a *Daily Telegraph*ot, és ujjával az egyik cikkre mutatva kijelentette:

— Martin Moore azt állítja, hogy az önök ötéves terve csődött mondott. Jelenleg divatos téma ez Európában. Badarság! A legrosszabb esetben is az történhet csak önökkel, hogy ötéves tervüket nem öt, hanem hét-nyolc év alatt fejezik be. Ez természetesen kellemetlenül érintené önöket, de nem halálos baj. Az ötéves tervet mégiscsak megvalósítják, és Oroszország nagy ipari hatalommá változik. — Egy pillanatig elgondolkodott, majd hozzátette: — Az önök ötéves terve jelenleg a világesemények egyik legfontosabbja. Kimenetelének roppant nagy a jelentősége az emberiség szempontjából. Emlékezzék szavaimra! Ha az önök ötéves terve sikeresnek bizonyul, mindenütt tömegével akadnak utánzóik, még Angliában is. Ha ötéves tervük csődöt mond, amit nem hiszek, akkor a szocializmus és a kommunizmus ügye legalább egy emberöltőre visszavetődik.

Megjegyeztem, hogy nálunk senki nem kételkedik az ötéves terv sikerében, hacsak meg nem zavar bennünket a háború.

Lloyd George hosszan elgondolkozott, majd ezt mondotta:

— Szóval a háború . . . Honnan indulhatna ki háború? Európából? Nem hinném! Ki harcolna önökkel? Anglia? Ez teljesen valószínűtlen! Angliának jelenleg amúgy is elég a gondja. India, Ottawa[23], munkanélküliség, a háborús adósságok, a font értékcsökkenése, a külkereskedelem óriási mértékű hanyatlása . . . Mindenekfelett azonban az angol munkások sohasem engedik meg a háborút Oroszország ellen . . . Franciaország? Hiszen annak is elegendő a saját gondja: Németország, a háborús adósságok, a vazallusai, amelyek folyton pénzt kérnek tőle. Ugyan! Csak nem hiszi el, hogy a francia katona elmegy meghalni a lengyel határokért? . . . Soha! A francia katona talán hajlandó háborúzni a németek ellen, de Lengyelországért? Miért tenné? . . . Ki fenyegetheti még önöket? Lengyelország? Mit tehetne egyedül, amikor amúgy is kétségbeejtőek a belső nehézségei? Lengyelország emellett sokkal jobban tart a Németországgal való összeütközéstől, mint önöktől . . . Nem! Nem látom, hogy Európában ki is támadhatna önökre. Igaz, hogy felsorolásomban nem említettem Németországot. Annak is elég a saját gondja, legalább két emberöltőre . . . Láthatja ön is, hogy a Nyugat megszenvedi az 1914—1918-as háború következményeit. Kinek jutna eszébe új háborút kezdeni?

Tudjuk, hogy az események nem Lloyd George jóslatainak megfelelően

alakultak. Németország hamarosan hitlerista Németországgá változott. Beszélgetésünk után alig hét esztendővel Németország kirobbantotta a második világháborút, amelynek során megtámadta a Szovjetuniót is. E hét esztendő alatt Anglia, Franciaország és Lengyelország politikája ösztönözte Németország imperialista támadó szellemét. Mi, szovjet emberek, már akkor megéreztük és lehetőnek tartottuk az események ilyen fordulatát. Lloyd George derűlátását tehát akkor sem tartottam eléggé megalapozottnak.

Kifejtettem erről a véleményemet, majd hozzátettem, hogy az Európában folyó hatalmas mértékű fegyverkezés és az a méltatlan komédia, ami a genfi leszerelési konferencián[24] folyik, nagyon óvatossá tesz bennünket. Európán kívül azonban még számolni kell a Távol-Kelettel is!

— Ez igaz! — válaszolta megértően Lloyd George. — Japán nagy veszélyt jelenthet.

Ezt magam is megerősítettem azzal, hogy a saját megfigyeléseim alapján elmondtam neki egyet-mást a japán külpolitika akkori irányzatáról.

Amikor elmondottam, hogy két esztendeig dolgoztam Tokióban, Lloyd George újból elárasztott kérdéseivel. Leginkább a japán államférfiak érdekelték. Milyennek találtam Hirohito császárt? Miféle ember Tanaka tábornok? Diktátora lehet-e Japánnak vagy sem? Miként vélekednek Japánban a londoni nagykövetükről, Macudairáról? Figyelembe veszik-e a véleményét vagy sem? Amennyire tudtam, igyekeztem kielégíteni Lloyd George kíváncsiságát. Amikor a japán témát végre kimerítettük, így összegeztem a helyzetet:

— Önnek is be kell látnia, hogy a háború lehetőségét illető aggodalmunk egyáltalán nem alaptalan.

Lloyd George ellenvetette:

— Belátom!... De még így is túlzottnak tartom az aggodalmukat. Nagyon megértem azonban az önök pszichológiáját. Önök, akik átélték az 1918—1920-as esztendők fegyveres beavatkozását, természetesen nem gondolhatnak és érezhetnek másként.

A fegyveres beavatkozás említése után gondolatai hirtelen a múltba szálltak. Élénk arcán ravasz mosollyal mondta:

— Fegyveres beavatkozás!... Tudja-e, hogy ezt az 1918—1920-as esztendőkben Angliában lényegében senki sem akarta komolyan? Én a leghatározottabban elleneztem a fegyveres beavatkozást. Bonar Law szintén ellenezte. Balfour is inkább ellene volt, mint mellette. Liberálisaink és munkáspártijaink hallani sem akartak a fegyveres beavatkozásról. A hadsereg vezetői sem tanúsítottak iránta semmiféle lelkesedést, különösen nem a vazérkar akkori főnöke, Sir Henry Wilson. Úgy vélték, hogy Oroszországot nem lehet legyőzni, és ha a külföldi hadseregeknek ideiglenesen sikerülne is elfoglalniuk Pétervárt és Moszkvát, távozásuk után Oroszországban nyomban ismét megkezdődne a káosz. Katonai vezetőink ezért nem értettek egyet a fegyveres beavatkozás tervével.

Magamban ezt gondoltam: „Most, évekkel később el akarod hárítani magadról a fegyveres beavatkozás felelősségét, de mi volt az úgynevezett

fontainebleau-i emlékirattal?[25] Miként értékeljem azt a tényt, hogy az 1918—1920-as esztendőkben mégiscsak Lloyd George irányította azt a kormányt, amely a fegyveres beavatkozást végrehajtotta?

Hangosan azonban ezt mondtam:

— Ön azt mondta, hogy Angliában senki sem akarta a fegyveres beavatkozást. Mégis megtörtént. Mivel magyarázható ez?

— Ebben egyedül Winston Churchill a bűnös! — felelte indulatosan. — Tagadhatatlan, hogy abban az időben Angliában erős volt a bolsevizmus elleni hangulat, de ha ez az irányzat nem talál nagyvonalú vezetőre és szervezőre, úgy mindez valószínűleg levezetődött volna az újságok zajongásával és hangzatos szónoklatokkal. Ennek az irányzatnak az élén azonban az erős akaratú és nagy energiájú Churchill állt, aki hajthatatlan, ha a fejébe vesz valamit. 1919 januárjától én a párizsi békekonferencia miatt csaknem hét hónapig voltam távol Angliától. Csak ritkán jöhettem haza, akkor is mindössze néhány napra. Churchill kihasználta a helyzetet, és a Konzervatív Párt legfelelőtlenebb elemeinek a segítségével keresztülvitte a terveit. Amikor 1919 őszén hazatértem Angliába, kezdtem oltani a tüzet, de nem sikerült egyszerre eloltanom: a fegyveres beavatkozás gépezetét már beindították.

Lloyd George emlékeibe merült. Arcán ismét végigfutott a mosoly, és kissé kesernyésen mondta:

— Milyen makacs ez a Churchill! Emlékszem egy esetre: 1920 végén, amikor már világos volt, hogy az intervenció kudarcba fulladt, Churchill egy alkalommal elhozta hozzám Chekersbe [26] Szavinkovot. Churchill még mindig a bolsevikok elleni kereszteshadjárat terveivel szaladgált, és Jugyenyics, Gyenyikin, Vrangel veresége után új „vezért" keresett az önök fehérei számára. Megtetszett neki Szavinkov, Londonba rendelte, és kezdte bevezetni a politikai körökbe. Így került Szavinkov Chekersbe. Azon az estén Snowdenék voltak nálam. Mrs. Snowden a zongorához ült, és Szavinkov az ő kíséretében orosz dalokat énekelt... Szavinkov azonban nem lett a fehérek „vezére". Churchill ötletéből nem lett semmi. Az intervenció korszaka befejeződött.

Tehát, mint kiderült, minden Churchill makacsságán múlott!...

Lloyd George egy pillanatra elhallgatott, majd így szólt:

— Sok hibát követtünk el a háború idején amiatt, mert nem voltak helyes értesüléseink Oroszországról. A háború elején vezérkarunk képviselőjeként Knoxot küldtük önökhöz.

— Ugyanaz a Knox, aki később Kolcsak mellett működött? — érdeklődtem. — Jelenleg mint a parlament képviselője ő a szovjetgyűlölet hivatásos „szakembere"?

— Ugyanaz! — felelte nevetve Lloyd George. — Az igazság érdekében meg kell azonban mondanom, hogy Knox azokban az esztendőkben helyesen tájékoztatott minket, és nem kímélte a festéket, hogy lefesse a régi Oroszország gyors hanyatlását, a korrupciót, a hivatalnokok alkalmatlanságát. Az is felháborította, hogy a cári kormány nem juttatott a frontra elég fegyvert, de bőségesen használta a hátországban a sztráj-

kolók ellen. Knox a jelentéseiben olyan éles kifejezéseket használt, hogy emiatt Kitchener, az akkori hadügyminiszter leváltotta. Beavatkoztam, és Knox a posztján maradt, de megtiltották neki, hogy jelentéseket írjon, azzal az indokkal, hogy túlzottan borúlátóan befolyásol minket Oroszországgal kapcsolatban. Érti ezt? Hadügyminisztériumunk egyszerűen nem akarta tudomásul venni az igazságot.

Lloyd George egy pillanatra megpihent, majd tovább folytatta:

— Emlékszem még egy epizódra. 1917 elején Lord Milnerrel, egyik legjobb emberünkkel az élén különleges missziót küldtek Pétervárra, hogy a helyszínen tanulmányozzák, mi történik Oroszországban. Számos aggasztó, fenyegető jelenségről érkezett hír, de semmi biztosat nem tudtunk, és ezért határoztuk el, hogy elküldjük oda Milnert, aki okos ember, de a csontja velejéig bürokrata. A nép, a tömegek az ő számára nem léteztek, azokat nem vette észre, nem is értette meg. Milner 1917. január 29-én érkezett meg Pétervárra. Három hétig tartózkodott ott, és találkozott a kormánykörök képviselőivel meg a pétervári „előkelő társasággal". Március 2-án tért vissza Angliába, és magabiztosan jelentette ki: „Minden kedvezően áll; a háború befejeztéig nem lesz semmiféle forradalom!" Pontosan 13 nap múlva pedig kitört a forradalom... Ebből is láthatja, mit érnek a hivatalos megfigyelések... — Lloyd George ismét ravaszul mosolygott, a szeme csillogott: — Elismerem, nem nagyon hittem Milnernek, mert az érzéseim azt súgták, hogy Pétervárott vihar készül... Milnerrel utazott titkárként az egyik földim is, Davies, a jelenlegi Lord Davies. Fiatal volt, de gondolkodó, élénk, jó megfigyelő. Amikor visszaérkezett Londonba, magamhoz kérettem, és megkérdeztem, mi a véleménye az oroszországi helyzetről. Davies pontosan az ellenkezőjét mondta mint Milner. Pétervárott találkozott ugyanis egy ott élő távoli rokonával, akinek nem voltak ugyan kapcsolatai az előkelő körökkel, de jól ismerte az orosz népet. Elvitte Daviest a piacokra és a gyárakba, megismertette diákokkal és értelmiségiekkel. Davies nekem egyenesen megmondta: „Egyik napról a másikra várni lehet az orosz forradalom kitörését." Így is történt.

A múltra való emlékezés után Lloyd George számára kedves témára tért át. Közölte, hogy emlékiratait írja a háború idejéről, az első kötet 1933-ban jelenik meg. Bő anyag áll a rendelkezésére, közöttük nagyon szenzációsok is.

— Ha a könyvem megjelenik — mondta elégedett mosollyal —, nagy lesz a felzúdulás. Nemcsak Angliában, más országokban is. Állok elébe! Nem először kell csatába mennem az ellenséggel...

Emlékirataiban külön részt kívánt szentelni Oroszországnak. Ehhez azonban hiányzott a keleti frontra vonatkozó néhány adata, és arra kért, nagyon lekötelezném, ha segíteném megszerezni azokat.

Megígértem segítségemet, és megtartottam a szavamat. A liberális vezér kérése ügyében többször fordultam külügyminisztériumunkhoz, és onnan megküldték a szükséges anyagokat. Az öreg nagyon elégedett volt. 1933 őszén megajándékozott emlékiratainak első kötetével, amit a következő

ajánlással nyújtott át: „Mr. Majszkijnak hálával az értékes közlésekért az orosz hadsereg helyzetéről az 1914—1915-ös és 1916-os hadjárat idején. D. Lloyd George. 1933. szeptember 10."

Nagyon érdekes volt, amit Lloyd George elmondott, de én is feltettem az engem érdeklő kérdéseket, főként az új kereskedelmi egyezménnyel kapcsolatos tárgyalásokról, és hosszabb beszélgetést kezdtünk a kérdésről. Az a célom, mondtam Lloyd George-nak, hogy minden lehetséges eszközzel elősegítsem a Szovjetunió és Anglia kapcsolatainak javulását, most konkrétan a kereskedelemben. A szovjet fél nagyon akarja ezt a javulást, és kész elébe menni partnerének a cél elérése érdekében. De mi a helyzet az angol féllel? Akarja-e ugyanezt? Kész-e arra, hogy az angol—szovjet kapcsolatok problémáját józanul és hidegvérrel közelítse meg — a józan ész, nem pedig a vad politikai gyűlölet szellemében? Kész-e érdemei szerint értékelni azt a tényt, hogy a Szovjetunió már tizenöt éve létezik, és a világpolitika és világgazdaság állandó tényezője lett? Kész-e ebből levonni az összes megfelelő következtetést? Feltétlenül tudnom kellett erről Lloyd George véleményét.

Lloyd George kijelentette:

— Úgy vélem, országunk uralkodó osztályai pillanatnyilag még nem gondolták át teljesen annak a ténynek a jelentőségét, hogy Szovjet-Oroszország 15 éve fennáll, és sikeresen fejlődik, de elég gyorsan haladnak előre ebben az irányban. Kereskedőink és iparosaink például máris teljesen felkészültek az egészséges szellemű politikára az „orosz kérdésben": kereskedni óhajtanak önökkel, és semmi mást. Bankárjaink még megőrizték korábbi ellenséges érzületeiket önökkel szemben (még az olyan okos bankár is, mint a liberális McKenna), de bizonyos mozgás itt is észlelhető. A Konzervatív Pártban hasadás állt be: a keményfejűek továbbra is fel szeretnék gyújtani Oroszországot mind a négy sarkán, a párt egyre növekvő többsége viszont előnyös kereskedelmi kapcsolatokat akar a Szovjetunióval. A jelenlegi kormány a konzervatívok minden erőfeszítése ellenére mégis különbözik attól a kormánytól, amely 1927-ben megszakította önökkel a kapcsolatot: nincsenek benne olyan dühödt szovjetfalók, mint amilyen Hicks vagy Lord Birkenhead volt. MacDonald kormányában e keményfejű hősök egyetlen példánya Lord Hailsham, de először is ő nem annyira befolyásos, mint Hicks vagy Birkenhead volt, másodszor pedig az önök szempontjából veszélytelen hadügyminiszteri tisztet tölti be. A konzervatívok között általában két ember érdemli a legnagyobb figyelmet: Baldwin és Neville Chamberlain. Baldwin kétségtelenül józan ítéletű, és természetesen az oroszországi kapcsolatok szilárdítását fogja támogatni, csak az a baj, hogy természetére igen lusta, nincs benne különösebb energia. Neki végeredményben minden közömbös, csak a kandallója mellett ülhessen a köntösében, és pipáját szívhassa. Chamberlain akarata erősebb, de ő sokkal reakciósabb is.

Lloyd George egy pillanatra elhallgatott, mintha gondolatban még egyszer mérlegre tenné a pénzügyminiszter minden érdemét és hibáját, majd így folytatta:

— A látóköre korlátozott. Lelki alkatát tekintve amolyan ... amolyan — s Lloyd George úgy tett, mintha nem találná a megfelelő hasonlatot, aztán felkacagva hozzáfűzte: — amolyan vidéki vaságy-gyáros. Mégis bízom abban, hogy Chamberlainben elég a gyakorlati értelem ahhoz, hogy Oroszországgal ne vesszen össze, hanem kereskedjék vele. Na és MacDonald? — Lloyd George bizonytalanul a vállát vonogatta, s a kezével olyan mozdulatot tett, ami ezt jelenthette: sem nem hús, sem nem hal. Ezután megjegyezte, hogy a liberálisok és a munkáspártiak miatt nem kell nyugtalankodni: valamennyien hívei Anglia és a Szovjetunió közeledésének.

— Végeredményben feltételezem — összegezte a szavait Lloyd George —, hogy ha országunk uralkodó körei még nem is készültek fel teljesen az egészséges szellemű politikára az „orosz kérdésben", mindenesetre már nincs messze az az idő, amikor megértik e politika elkerülhetetlenségét.

Ezután Lloyd George kérdezgetni kezdett az új kereskedelmi egyezmény megkötésével kapcsolatos tárgyalások állásáról. Meséltem neki a Simonnal, Chamberlainnel és Runcimannel e kérdésben folytatott beszélgetéseinkről. Amikor Lloyd George meghallotta, hogy az angol kormány az új egyezményből elhagyni kívánja a legnagyobb kedvezmény elvét, így kiáltott fel:

— De hiszen ilyen feltételek mellett teljesen lehetetlen a kereskedelem!

Igazat adtam neki abban, hogy ez valóban így van.

— Felismerem ebben Bennettet! — folytatta Lloyd George. — Az Ottawába indult angol küldöttség nem akarta felmondani az angol—szovjet kereskedelmi egyezményt. Ott azonban szemben találta magát Bennett kanadai miniszterelnökkel. Bennett rendkívül erős, ügyes és gátlástalan ember. Ma a birodalom legveszélyesebb embere. Bennett erősebb akaratú Baldwinnál, sőt Chamberlainnél is. Megrémítette az angol küldöttséget. Mégis úgy számítom, hogy Chamberlaintől nem az utolsó szót hallotta. Követeljék a legnagyobb kedvezmény elvét: Ne engedjenek! Remélem sikerül végül kiegyezniük valami elfogadható kompromisszumban. Engem állandóan tájékoztasson a tárgyalások menetéről. Szükség esetén a kérdést a parlamentben is felvethetjük. S még egy megjegyzés: a tárgyalások folyamán arra törekedjék, hogy a lehetőség szerint minél kevesebb dolga legyen Simonnal. Simon nem ember, hanem paragrafusrágó. Ráadásul rendkívül megbízhatatlan: ma így beszél, holnap pedig egészen másként. Jobb, ha Runciman kereskedelemügyi miniszterhez igazodik. Igaz, nem valami lángész, de gyakorlati gondolkozású, s nem áldozza fel a kereskedelmet jogi bölcselkedésekért.

Megköszöntem Lloyd George tanácsait, és megígértem, hogy állandó kapcsolatban maradok vele.

A kereskedelmi tárgyalások kérdésével kapcsolatosan Lloyd George megint visszatért az emlékeihez:

— Ismertem Kraszint. Igen okos, művelt és becsületes ember volt.

Egészséges gondolkozású férfinak ismertem, mindig hittem a szavában. Nagy kár, hogy Kraszin olyan hamar meghalt. Csicserinnel Genovában ismerkedtem meg, ott jó diplomatának bizonyult. Csicserinnek nem volt könnyű a helyzete, egyidejűleg kellett síkraszállnia mindenki ellen. Nehéz feladatát mégis nagyszerűen megoldotta: mindig oda tudott ütni az ellenfél gyenge pontjára, s pompásan védte a saját gyenge pontjait. Egyébként mi van vele? Hogy él? Mit csinál mostanában?

Beszéltem Lloyd George-nak Csicserin betegségéről. Sajnálkozását fejezte ki, majd ezt mondta:

— Most tehát Litvinov a külügyi népbiztosuk. Jól választottak. Litvinov nagyon eszes ember, és nem is fantaszta. Lábával szilárd talajon áll.

Amikor felálltam, és búcsúzni akartam a házigazdától, Lloyd George felkiáltott:

— Ismét találkoznunk kell! Ne felejtse, mindig számíthat rám!

Valóban, a kereskedelmi tárgyalások során a liberális vezér lényeges segítséget nyújtott nekünk.

Így kezdődött az ismeretségem Lloyd George-dzsal. Kapcsolatunk angliai nagykövetségem alatt 11 évig tartott.

Lloyd George személyében két vonás lepett meg a legjobban:

Először is a bámulatos, szinte emberfeletti életereje. Minden érzése, reakciója, gondolata, gesztusa és mozdulata villámgyors volt, mintha az agyában igen magas intellektuális feszültségű kondenzátor bújt volna meg, amely a legkisebb külső ingerre is ezernyi sziporkázó szikrát vetne maga körül.

Másodszor, mindig bámulatba ejtett Lloyd George gondolkozásának a színvonala, intelligenciája. Beszélgetőpartnerét nyomban megértette, egyetlen szempillantás alatt válaszolt, mégpedig világosan, találóan és kerekded mondatokban. Minél tudatlanabb valaki, annál kevésbé képes alapvető, elsődleges dolgok megértésére, amelyek végeredményben mindent eldöntenek. Az ilyen ember gyakran nem látja a fától az erdőt. Lloyd George nem ilyen ember volt. Az osztálykorlátozottság természetesen bizonyos határt vont áttekintőképessége elé (például élete végéig nem tudta megérteni, hogy az emberiség a szocializmus korszakába lépett), mégis a helyzete és a történelem által szabott határok között Lloyd George az emberekről, eseményekről és jelenségekről alkotott ítéleteiben mindig meg tudta különböztetni az ideiglenest, a véletlent, a lényegtelent a legfőbbtől, a lényegestől. Ezért Lloyd George minden ítélete magán viselte a páratlan egyszerűség bélyegét — az egyszerűséget, amely csak pompás ész és nagy tudás esetén lehetséges.

Voltak azonban jelentős hiányosságai is, amelyek talán éppen az érdemeiből következtek. A rugalmasság természetesen pompás erénye a politikusnak. Lloyd George-nál azonban a rugalmasság gyakran a nem kielégítő szilárdság jele volt. Így volt ez a múltban, különösen az 1914—1918-as háborút követő első években. S így történt angliai tevékenységem idején is. E tizennégy év alatt Lloyd George állásfoglalásaiban és hangula-

taiban akadtak komoly ingadozások, és ennek megfelelően viszonyunkban is hol apály, hol dagály mutatkozott.

Íme egy jellegzetes példa: Ribbentrop, aki akkoriban még Hitler külügyi tanácsadójaként szerepelt (angliai nagykövet csak 1936 végén lett), meghívta Lloyd George-ot, hogy látogasson el Németországba, s ismerkedjék meg azokkal a rendszabályokkal, amelyeket Hitler foganatosított a munkanélküliség elleni harc terén. Ügyes fogás volt ez, hiszen Lloyd George magát „az angliai munkanélküliség elleni harc atyjának" tekintette (ő vitte keresztül 1911-ben a munkanélküliek biztosítására vonatkozó törvényt), s ezért Ribbentrop meghívását legkönnyebben ilyen ürügy folytán fogadhatta el. Ez is lett a dolog vége.

1936 szeptemberében Lloyd George egy kisebb csoportnak, köztük idősebb fiának és leányának kíséretében mintegy tíz napig tartózkodott Németországban. A nácik természetesen minél nagyobb politikai tőkét igyekeztek kovácsolni Lloyd George látogatásából. Amikor tehát a liberális pártvezér a területükre ért, gyorsan átváltoztatták a látogatás eredeti programját pompázatos politikai szenzációvá. Lloyd George-ot végighurcolták az ország különböző városaiban, tucatjával mutogatták neki a gyárakat, üzemeket és mezőgazdasági táborokat, bemutatták neki az „új", hitleri hadsereg kialakítását, s ami a legfőbb, két látványos találkozást rendeztek a „führerrel".

E találkozásokon már nem a munkanélküliség elleni harcról esett szó, hanem a nemzetközi politikai élet alapvető kérdéseiről. Lloyd Georgedzsal folytatott beszélgetései során Hitler szinte pacifistának tüntette fel magát, esküdözött és fogadkozott, hogy nincsenek semmiféle hódító tervei, és egyetlen célja csupán Németország egyenjogúságának helyreállítása más hatalmak viszonylatában, valamint az ország biztosítása a „bolsevik Oroszország" támadásaival szemben.[27]

Nehéz elhinni, de Hitler „galambturbékolása" igen nagy hatást gyakorolt Lloyd George-ra. Miután hazatért, interjúkat adott és cikkeket írt az angol lapokba, amelyeket nem értelmezhetünk másként, mint a hitlerizmus dicshimnuszaként. Így például 1936. szeptember 17-én Beaverbrook *Daily Express* című lapjában ezt írta: „Aki azt gondolja, hogy Németország visszatért régi imperializmusához, elképzelni sem tudja a lezajlott változások jellegét. Az új programban nyoma sincs olyan gondolatnak, ami Németországot Európa veszedelmévé tehetné, amely hatalmas hadseregével készen áll arra, hogy átlépje más államok határait... A németek minden eszközzel meg fogják akadályozni, hogy idegenek az országukba hatoljanak, maguknak azonban nincs olyan óhajuk, hogy bármelyik országba behatoljanak."

Ennyire elvakította Lloyd George-ot Hitler képmutatása!

A liberális vezér hangulatában beállt változás engem erősen nyugtalanított. Politikai szempontból nagyon előnytelen lett volna, ha ez az erőteljes egyéniség átáll Hitler „megbékítőinek" a táborába. Ezért vártam egy kis ideig, és mintha mi sem történt volna, elutaztam Lloyd George birtokára, hogy meglátogassam őt. Beszélgetésünk természetesen hamar

politikai témákra terelődött, és a társalgás közben a szükséges tapintatossággal, de mégis teljesen határozottan kifejeztem csodálkozásomat a házigazda legutóbbi megnyilatkozásai miatt. Lloyd George nekihevült, és azt kezdte bizonygatni, hogy „a Hitler-ellenes propaganda" erősen eltúlozza a „führer" agresszivitását. Egyáltalán nem bolond Hitler, s nagyon jól megérti, hogy Európa megszállása felülmúlná az erejét, ezért ilyesmire nem is törekszik. Mindössze arra törekszik, hogy elismerjék Németország egyenjogúságát más hatalmakkal, ami ellen aligha lehet tiltakozni.

Nem értettem egyet Lloyd George-dzsal, és azzal érveltem, hogy Hitlernek és általában az egész német nácizmusnak, lényege az agresszivitás.

— Mik a bizonyítékai? — kiáltott fel kihívóan Lloyd George.

— Kettőt is említhetek — feleltem. — Az első: nézze meg, mi történik manapság Spanyolországban.

Amikor Lloyd George Németországban járt, a spanyolországi háború éppen csak megkezdődött, a náci intervenció Franco oldalán még nem volt számottevő, és ráadásul jól elködösítették.

Beszélgetésünk idején azonban a német intervenció már annyira nyilvánvaló jelleget öltött, hogy a világsajtó lépten-nyomon beszámolt arról, milyen hatalmas tömegű német fegyverszállítmányok érkeztek Francóhoz; Cadizban és más francóista kikötőkben pedig ezrével szálltak partra a náci „önkéntesek". Nem csodálkozhatunk, hogy Spanyolország említése bizonyos nyugtalanságot keltett Lloyd George-ban. Azt kezdte mégis bizonygatni, hogy ez „kicsiség, amit nem kell túlságosan tragikusan felfogni", hogy a „führer" eléggé okos ahhoz, hogy az ilyesmibe túlságosan bele ne merüljön.

— Majd elválik — tiltakoztam, és így folytattam: — s íme, a második bizonyítékom Hitler szerves agresszivitásáról: ismeri-e *Mein Kampf* című könyvét, a német nácizmus bibliáját?

— Igen — felelte Lloyd George.

— Lám, ebben a könyvben Hitler fehéren feketével azt írja, hogy célja Franciaország szétzúzása és leigázása, az úgynevezett keleti „élettér" bekebelezése, vagyis Lengyelországnak, a Baltikumnak, a Szovjetunió egyes részeinek, különösen Ukrajnának a megszállása. Amint látja, Hitler még csak nem is rejti véka alá agresszív szándékait.

— Abban a könyvben semmi ilyesmi nincsen! — kiáltott fel indulatosan Lloyd George. — Ezzel ön is csak azt bizonyítja, hogy milyen igazságtalan Hitlerrel szemben az ellenpropaganda!

— Nincs semmi ilyesmi? — háborodtam fel. — Mindez megtalálható Hitler könyvében, méghozzá nagyon is határozott formában.

Lloyd George felpattant a helyéről, a könyvszekrényhez rohant, és előrángatta onnan Hitler könyvének angol nyelvű fordítását.

— Nos, nézze csak! — nyomta kezembe a könyvet. — Itt semmi ilyesmi nincs!

Kezembe vettem a könyvet, és lapozgatni kezdtem. Az ördögbe is! Azon a helyen, ahol Hitlernek Franciaországgal és a Kelettel kapcsolatos agresszív terveiről van szó, nem találtam az általam jól ismert oldalakat.

— Ez meghamisított kiadás! — kiáltottam fel. — A nácik kiszedték belőle a legkényelmetlenebb részeket, nehogy megrémisszék az angolokat!

— Az nem létezik! — csodálkozott Lloyd George.

— Nem létezik?! Eredetiben olvastam a *Mein Kampf*ot. Elküldöm önnek az angol kiadásból hiányzó oldalak pontos fordítását. Meggyőződhet mindenről.

Néhány nap múlva eleget tettem az ígéretemnek. Lloyd George meghökkent, és nagyon felháborodott. Meghökkent és felháborodott (amint a legközelebbi találkozásunkkor mesélte) nem is annyira a kilopott oldalak tartalma miatt, mint inkább azért, mert azokat eltitkolták az angol olvasók előtt.

Időközben a spanyolországi német intervenció egyre botrányosabb formát öltött.

Mindez Lloyd George-ra is elkerülhetetlen hatással volt. 1937-ben és a következő években már szilárdan fellépett a fasiszta diktátorok ellen, s lelkes híve lett az angol—francia—szovjet frontnak, amely gátként szolgálhat az agresszív német törekvésekkel szemben.

Mivel magyarázható Lloyd George-nak a Szovjetunió iránt érzett barátsága? Elsősorban az angol politikai életben elfoglalt helyzetével. 1922-től kezdve (amikor széthullott az utolsó Lloyd George vezette koalíció) nem volt hatalmon. Ellenkezőleg mint liberális vezér állandóan a konzervatívok ellenzékeként szerepelt. Mivel pedig a polgári pártok körében a kölcsönös versenyharc igen nagy szerepet játszik, Lloyd George minden kedvező alkalmat felhasznált arra, hogy csapást mérjen politikai ellenfeleire. A szovjet kormánynak a brit konzervatívok ellen folytatott harca, amely azokban az években annyira szembeötlően jellemezte az angol—szovjet kapcsolatokat, szintén ilyen kedvező alkalom volt Lloyd George-nak. S örömmel felhasználta politikai céljai érdekében, annál is inkább, mert a nemzetközi küzdőtéren a szovjet álláspont gyakran rokonszenvet keltett Lloyd George-ban.

Volt más ezt kiegészítő szempont is, amely ugyanilyen irányban hatott: Lloyd George az angol—szovjet közeledés „atyjának" tartotta önmagát, mert vajon nem ő kötötte-e meg az első kereskedelmi egyezményt a szovjetek országával 1921-ben? De aztán a konzervatívok kerültek hatalomra, s ők mindent elrontottak.

Ezért most Lloyd George különös elégtétellel rohamozta a konzervatívokat az angol—szovjet kapcsolatok terén elkövetett hibákért, amivel állandóan felidézte 1921-ben tett bölcs lépésének az emlékét.

Bármilyenek voltak is azonban Lloyd George indítóokai, álláspontja kétségtelenül a Szovjetunió javát szolgálta.

Lady Astor

A gazdag, roppant gazdag amerikai hölgy egy szegény, egészen szegény angol arisztokratához ment feleségül. Klasszikus társulása volt ez a címnek és a pénznek. Londonban hatalmas házban éltek a Saint James tér 4. alatt, amely állandóan hemzsegett a különböző rendű és rangú emberektől. Gyakran rendeztek nagy reggeliket, ebédeket és bálokat. Londontól húsz mérföldnyire feküdt Astorék clivedeni birtoka és versailles-i stílusban épült pompás kastélya az óriási, árnyas parkkal. A harmincas évek vége felé, még *München* előtt ez a birtok sajátos világhírre tett szert: vasárnaponként ott gyűlt össze a „clivedeni klikk" — a hétpróbás Chamberlain-pártiak társasága, amely olyan súlyos felelősséggel tartozik a második világháború kirobbantásáért. Ez a hírnév aztán végeredményben olyan hátrányosnak bizonyult, hogy Astorék már a háború idején jobbnak látták, ha „elhatárolódnak" clivedeni birtokuktól, és azt „a nemzetnek adományozták". 1932-ben azonban, amikor először találkoztam Astorékkal, a birtok ragyogását még semmi sem homályosította el.

Astorék házában a matriarchátus elvei uralkodtak. A házigazda, mégpedig nagyon tekintélyes házigazda szerepét Lady Astor töltötte be. A nem túl magas, sovány, bájos, sötét hajú, élénk arcú, fürge, ravaszkás szemű Lady Astor pompás megtestesítője volt az örök nyugtalanságnak. Mintha az ördög bújt volna belé. Mindig sietett valahova, mindig összeismertetett valakit valakivel, mindig közölt valami hírt valakivel, s mindezt páratlan energiával tette. Mindenben erőteljes, amerikaias volt: gyorsan beszélt, harsányan hahotázott, familiárisan veregette a vállát beszélőtársának, kézen ragadta a vendégeit, s cipelte őket, amerre éppen neki tetszett.

Astorék „feudális bázisa" Plymouth tengeri kikötőváros volt. Lord Astor 1910—1919 között ezt a várost képviselte a parlamentben. Amikor úgy döntött, hogy visszavonul, a mandátumot a felesége kapta meg. Attól kezdve Nancy Astor volt Plymouth állandó parlamenti képviselője. A képviselőházban nagyon hamar különleges helyzetet vívott ki magának. Mindig szép fekete ruhában, a mellén alig látható kis fehér dísszel, mindig fekete kis kalappal a fején, magas sarkú, fekete cipőben járt, s büszkén, szinte már fennhéjázva ült a konzervatívok padja második sorának a legszélén. Nem sokáig ült nyugodtan. Az ülés megnyitása után fél órával már fészkelődött a helyén, jobbra-balra nézegetett, beszélgetett a szomszédaival. Utána felugrott a helyéről, meghajolt a képviselőház elnöke felé, kiviharzott az ülésteremből, és a parlament tágas épületének szobáiban és folyosóin cikázott. Utána megint visszarobogott az ülésterembe, s az első adandó alkalmat felhasználta arra, hogy felugorjon a helyéről, szóbombákkal illessen egy szónokot, és szenzációhajhászó kérdések hosszú sorát intézze hozzá. A szavai úgy pattogtak, mint a géppuska, közben a képviselők mosolyogtak, és gúnyoros együttérző közbekiáltásokkal bátorítgatták Nancy asszonyt.

Amolyan kisebb parlamenti bohózat kerekedett, de ez Lady Astort egyáltalán nem zavarta. Makacsul rikoltozta a magáét, aztán a felgyülemlett gőzt kifújtatva, kivörösödött arccal ült le a helyére, s komikusan gesztikulált az ellenfelei felé. Az ülés után a képviselők így beszéltek a dohányzóteremben:

— Na, Nancy ma megint nem bírt magával.

Az általános vélemény így hangzott:

— Parlamentünk fenegyereke!

S mivel az angolok úgy vélekednek, hogy „csodabogarak" nélkül az élet nagyon unalmas volna, a parlament megszokta Lady Astort, sőt gunyoros, jóindulatú türelemmel szemlélte tevékenységét.

Lady Astornak sok „bogara" volt. Szigorúan tartózkodott például az alkoholtól, ami sosem ment le a torkán, az előkelő ebédeken és bankett-eken is csak szódavizet ivott. Az Amerikában széltében elterjedt „Christian Science" szekta buzgó hívének vallotta magát. Ennek a szektának a tanítása többek között azt is magába foglalta, hogy le kell mondani a modern orvostudomány felhasználásáról. Úgy vélekedtek, hogy a betegségből istennek és a természetnek kell kigyógyítania az embert. Lady Astor olyan következetesnek bizonyult ebben az elvében, hogy amikor a leánya súlyosan megbetegedett, nem engedett orvost hívni hozzá. A leánya meghalt, ő azonban hű maradt a „hitéhez". A puritán demagógiától sem riadt vissza. Milliókkal rendelkezett, de mindenki előtt a „takarékosságával" kérkedett. Előfordult, hogy előkelő, rangos vacsorák befejeztével a vendégek szeme láttára leült a kandalló elé lyukas harisnyákat stoppolni.

Dollár-istent imádta, és a harmincas évek elején mégis azzal kérkedett, hogy „közel áll" a bolsevikokhoz. 1931 nyarán Bernard Shaw-val közösen Moszkvába utazott, ahol még Sztálinnal is találkozott. Miután hazatért, fűnek-fának azt mesélte, hogy „meggyőzte" Sztálint, hogy Anglia előbb elérkezik a kommunizmushoz, mint Oroszország. A „csodabogarai" miatt állandó volt a lárma Lady Astor neve körül, nagy reklámot csináltak neki.

Eddig mindig csak Lady Astorról beszéltem. S milyen embernek láttam Lord Astort? Nála minden világos volt. Magas termetű, csinos, eszes férfi volt, lágy mozdulatokkal, és finom külsejével szinte felesége árnyékának hatott. Lord Astor természetesen különböző tisztségeket töltött be. Az első világháború idején az élelmezésügyi miniszternek volt a helyettese, majd később az egészségügyi miniszter helyettese lett. Ezután az angolok egyik küldötte lett a Népszövetségben. Elnökölt a tuberkulózissal foglalkozó kormánybizottságban, s élén állt a zenészek ősi céhének. Az én tevékenységem idején örökös elnöke lett a Külügyi Tudományos Politikai Királyi Intézetnek, amely szoros kapcsolatban állt az angol külügyminisztériummal. Mindez azonban csak külsődleges és lényegtelen volt. A jelentőségét az adta meg, hogy Lady Astornak a férje volt.

Voltak gyermekeik is, köztük egy fiú, akiről azt beszélték, hogy „szinte már kommunista". Lady Astor gondoskodott róluk, segítette őket a kar-

rierjükben, de házában a gyermekeinek is fejet kellett hajtaniok édesanyjuk mindenható akarata előtt.

Az Astor házaspár nyomban felfigyelt rám. Hát persze! Hiszen Lady Astor „Sztálin barátjának" nevezte magát akkoriban! Meghívott feleségemmel együtt lunchre. Mintegy harmincan lehettünk. Zajos beszélgetés folyt az asztalnál, még a szomszédját is csak nehezen értette meg az ember. Anglia politikai, társadalmi és újságírói életének legnevesebb képviselői voltak jelen, akik kétségtelenül erősen felkeltették az érdeklődésemet. Szívesen megismerkedtem volna velük. Az adott körülmények között azonban ez nagyon nehezen ment. Ráadásul Nancy lázas kapkodásában mindig megakadályozta e kísérleteimet. Célom eléréséhez a kávézást akartam felhasználni, amikor mindenki átvonult a másik szobába. Hiába! Alig kezdtem beszélgetni valamelyik vendéggel, váratlanul, mintha a föld alól bukkanna elő, megjelent Lady Astor, valamilyen meglepő kérdéssel belerobbant a beszélgetésünkbe, aztán megragadta a kezemet, s máris vonszolt valamelyik másik vendéghez. Igencsak haragudtam, de nem tehettem semmit.

Ismeretségem Astorékkal később különböző szakaszokból állt, de a barátság görbéje egyre lefelé hanyatlott. A harmincas évek közepe tájáig „barátoknak" számítottunk, felkerestük egymást, nyájas leveleket váltottunk. Lady Astor meghívására a feleségemmel kétszer voltunk náluk „weekenden" a birtokukon, amely akkor még nem állt rossz hírben.

Azután a helyzet megváltozott. Minél jobban közeledett a második világháború, annál reakciósabbak lettek Astorék. Amikor 1937 májusában Chamberlain került hatalomra, végleg kialakult a „clivedeni klikk", és Lady Astor szalonja a szovjetellenes intrikáknak, Hitler és Mussolini „megbékéltetőinek" legfőbb fészke lett. Útjaink teljesen különváltak, és találkozásaink is elmaradtak.

Sidney és Beatrice Webb

17 éves koromban, 1901-ben óriási hatással volt rám Sidney és Beatrice Webb *Az angol munkásmozgalom története* című könyve.

Azóta sokat gondoltam Webbékre. Később, miután már marxista lettem, természetesen megértettem fabiánus tanításuk hiányosságait, s Webbéknek a brit szakszervezeti mozgalomról írt munkáját némileg már más szemmel néztem, mint valamikor, amikor még először olvastam. A könyv szerzői iránt mégis meleg rokonszenvet éreztem.

Figyelemmel kísértem a Webb házaspár tudományos-irodalmi és politikai munkásságát. Olvastam *Az ipari demokrácia*, *Az angol szocializmus*, *A szocialista brit nemzetközösség alkotmánya*, *A tőkés civilizáció felbomlása* című munkáikat és sok egyéb művüket is. Érdeklődéssel figyeltem a különféle királyi bizottságokban különböző gazdasági, társadalmi és politikai kér-

désekkel kapcsolatban végzett tevékenységüket is. Figyeltem Sidney Webb kereskedelemügyi miniszterként folytatott ténykedését az első munkáspárti kormányban (1924), majd a gyarmatok és domíniumok miniszteréként a második munkáspárti kormányban (1929—1931). Megelégedéssel hallottam, hogy amikor pártjának taktikázása folytán Sidney Webb 1929-ben Passfield lordja lett, felesége ezt a címet visszautasította, s továbbra is megmaradt Beatrice Webbnek. Gyakran használtam fel munkáikból merített anyagokat, de azokat bíráló szemmel átdolgoztam előadásaimhoz, cikkeimhez és brosúráimhoz az illegalitás éveiben, majd a szovjet munka esztendeiben is.

1925—1927-ben, amikor követségi tanácsosként működtem Londonban, Webbék távol tartották magukat tőlünk, s így akkor nem sikerült személyesen megismerkednem velük. A harmincas évek kezdetén azonban már voltak kapcsolataik a szovjet nagykövetséggel, majd 1932 nyarán hosszabb utazást tettek a Szovjetunióban, s ott gazdag anyagot gyűjtöttek az ország politikai és gazdasági fejlődéséről.

Most, útban London felé elhatároztam, hogy nyomban a megérkezésem után meglátogatom régi szellemi barátaimat. Szándékomat meg is valósítottam.

Este volt, amikor megérkeztem Webbék városon kívüli házába, mintegy 40 mérföldnyire a várostól. Egyemeletes, egyszerű, de nagyon célszerűen épült házban laktak, amely utak, tisztások és facsoportok közepette állt egy kertben. A bejárati ajtót nyitva találtam, s beléptem a kicsiny, üvegezett előtérbe. Magas, karcsú hölgy fogadott, arcáról sugárzott a szellem és az értelem. Fiatal korában nagyon szép lehetett, de idősebb korában is lenyűgöző báj jellemezte. Különösen megragadtak a szemei — e nagy, ragyogó szemek, amelyeknek a mélyén kifinomult, kutató gondolatok húzódtak meg. A hölgy Beatrice Webb volt. A háta mögül férje tűnt fel ősz hajával és ék alakú, ugyancsak ősz szakállával. Tömzsi, feleségénél majdnem egy fejjel alacsonyabb volt, széles vörös arca értelemről és szorgalmas kitartásról árulkodott. Külsőleg a házaspár teljes ellentétet mutatott. A későbbiekben azonban meggyőződhettem arról, hogy sok más szempontból sem voltak egyformák. Az is nyomban kitűnt, hogy a házban az asszony az úr, s ez a későbbi ismeretségünk folyamán igazolást is nyert. Kiderült például — ezt maga Beatrice asszony mesélte —, hogy a házaspár közös munkamódszere a következő: a megírásra váró műhöz az általános munkatervet Beatrice asszony állítja össze, természetesen miután azt előzetesen megvitatta Sidneyvel; ugyancsak ő írja meg az elvileg legfontosabb fejezeteket, minden egyéb munkát pedig Sidney végez el. Londoni tevékenységem során sokat beszélgettem Webbékkel, és Beatrice mindig a főszerepet vitte. Ha visszagondolok mindarra, amit Beatrice-ről tudtam vagy hallottam, teljes biztonsággal mondhatom el, hogy a legkiválóbb asszonya volt a XIX. század Angliájának.

Aznap este, amikor először léptem át a küszöbüket, mindketten barátságosan megrázták a kezemet, majd bevezettek kicsiny vendégszobájukba. Ennek a szobának fő dísze a rengeteg könyv volt. Ott sorakoztak össze-

zsúfolva a szoba három falát elfoglaló és az időtől megsötétedett könyvespolcokon. A negyedik falnál volt a kandalló. Mi Sidney-vel a kényelmes fotelekben foglaltunk helyet a tűz előtt, Beatrice pedig egy alacsony puffra ült, közvetlenül a kandallónál, és időről időre aprófát rakott a tűzre. Eleinte általános dolgokról cseréltük ki a véleményünket; Webbék arról faggattak, hogyan utaztam Moszkvától Londonig, hogyan érzem magam az új helyemen, milyenek a benyomásaim az angol életről. Általános, semmire nem kötelező frázisokkal válaszoltam. Igyekeztem azonban mielőbb megolvasztani a jólneveltségnek azt a fagyos légkörét, amely némileg hűvössé tette a beszélgetésünket, hogy bensőséges komolysággal szót válthassak velük néhány fontos dologról, amelyek a lelkemet nyomták. Megkérdeztem tehát őket, hogyan sikerült nyári útjuk a Szovjetunióban.

Mindketten nyomban felélénkültek, s egymás szavába vágva kezdték mesélni az élményeiket. Fesztelenül beszélgettünk. Láttam, hogy a kérdésem nagyon érzékeny húrt pendített meg a Webb házaspár lelkében. Hamarosan kiderült, hogy milyen húrt.

Kitűnt, hogy miután a Szovjetunióban jártak, végleg rászánták magukat arra, hogy nagyobb lélegzetű tanulmányt írnak a Szovjetunió történetéről és jelenlegi helyzetéről. Sok értékes anyaggal tértek haza, gondoskodtak szakképzett fordítóról, s akkor éppen a Szovjetunióban szerzett okmányok és sajtótermékek osztályozásával és tanulmányozásával foglalkoztak. Beatrice Webb a korát meghazudtoló könnyedséggel pattant fel a kandalló előtt álló zsámolyáról (74 éves volt), és átvezetett a szomszédos dolgozószobába. Sidney Webb követett bennünket. A szobában két íróasztal állt, előttük két karosszékkel, s a falakat a padlótól a mennyezetig pompás kötésű könyvek borították el. Az egyik oldalon több polcot töltöttek ki a vaskos fekete dossziék az oldalukon fehérlő címkékkel. Beatrice odavezetett a dossziékhoz, s büszkén szólalt meg:

— Látja, itt osztályozzuk az országukat érintő anyagokat.

Alig beszéltünk néhány szót a dolgozószobában, máris kialakult köztünk a kölcsönös baráti rokonszenv légköre, amit annyira nélkülöztem beszélgetésünk legelején.

Miután visszatértünk a fogadószobába, Webbék elkövetkezendő munkájára terelődött a szó. Beatrice fénylő szemmel, lelkesen vázolta fel az előkészítő munka tervét. Csak attól félt, hogy nem lesz elég az anyaguk, és pótlólag okmányokra meg adatokra lesz szükségük.

Örömmel ajánlottam fel a szolgálataimat a szükséges anyagok beszerzésében. Ezt hálásan megköszönték. Mintha kő gördült volna le a szívükről. Nyilván fel akartak kérni ilyesmire, de az első találkozáskor még nem merték rászánni magukat.

Ezután három éven keresztül rendszeresen beszereztem Webbéknek Moszkvából a Külügyi Népbiztosság közbenjárásával ténybeli, statisztikai, dokumentális és sajtóanyagokat, amelyeket gondosan áttanulmányoztak és feldolgoztak. Sőt, gyakran hosszan elbeszélgettem velük, magyarázgattam nekik a szovjet élet azon jelenségeinek keletkezését és értelmét,

melyek kétségeket keltettek Webbékben. Elolvastam a kéziratot, megjegyzéseket fűztem néhány fejezethez, és amikor 1935 őszén végre megjelent *A szovjet kommunizmus* című kétkötetes munkájuk több mint ezer oldalon, rendkívül elégedettnek éreztem magam. Nem azért, mintha Webbék öregkorukra hirtelen kommunistákká lettek volna, hiszen nem ez történt, és nem is történhetett így. Nem is azért örültem, mintha egyetértettem volna minden szavukkal, sőt sok gondolatukkal és értékelésükkel egyáltalán nem értettem egyet. Mégis elégedett lehettem, mert a könyvnek komoly érdemei voltak. Egyrészt, nagyon részletes és tárgyilagos képet adott a Szovjetunióról. Másrészt a szerzők egyes bíráló észrevételei ellenére a mű lényegében okosan és az európai olvasóközönség szempontjából elfogadhatóan védelmezte a szovjet rendszert. Sőt, azt is megjósolták, hogy ez a rendszer túl fog jutni a Szovjetunió határain. A befejező részben a szerzők arra a végső következtetésre jutottak, hogy a „szovjet kommunizmus" újfajta civilizáció, amely felváltja a régi, vagyis a tőkés civilizációt.

A továbbiakban ezt írták: „Szinte halljuk, milyen érdeklődéssel teszi fel a kérdést az olvasó: »átterjed-e ez a civilizáció más országokra?« A válaszunk: «Igen, átterjed.« De hogy miként, mikor, hol, milyen változásokkal, erőszakos forradalom útján, békés behatolással, vagy tudatos utánzással-e, ezekre a kérdésekre nem tudunk válaszolni." A harmincas évek viszonyai közepette kialakult következtetés a szerzők minden fenntartása ellenére is igen nagy ideológiai győzelme volt a szovjetországnak.

S végül harmadszor, *A szovjet kommunizmus*t a Webb házaspár, a fabiánus elmélet oszlopai, a II. Internacionálé neves teoretikusai, a munkáspárti Anglia kiemelkedő közéleti személyiségei és tudósai írták, ami nagymértékben emelte a mű rangját sok olyan ember szemében, aki azokban az években még egyáltalán nem hitt a Szovjetunió bármiféle pozitív értékelésében, mert az ilyesmit akkoriban „bolsevik propaganda" gyümölcsének tekintette.

Webbék munkássága fél évszázadon át igen erős hatást gyakorolt a brit munkásmozgalom vezető rétegeinek a gondolkozására, és rajtuk keresztül az egész mozgalomra. Ez a hatás továbbterjedt az európai és világmozgalomra. Sidney és Beatrice Webb szellemi laboratóriuma fél évszázadon át volt forrása annak az ideológiai táplálléknak, amely megszámlálhatatlan csatornán át jutott el munkások, kispolgárok, sőt polgárok fejébe. S most ez a rangos intellektuális laboratórium ellene fordult azoknak a szovjetellenes előítéleteknek és véleményeknek, amelyekkel a harmincas években megfertőzték a brit és a világközvélemény legszélesebb köreit. Hiszen a művet nemcsak kiadták, majd többször újranyomták Angliában, megjelent az Egyesült Államokban is, és elterjedt a brit birodalomban és az egész világon. Megjelent Moszkvában is orosz nyelven, ami különös megelégedésére szolgált a Webb házaspárnak, s az *Izvesztyija* terjedelmes cikkben dicsérte a művet. Nem csoda tehát, hogy nem sajnálom az erőfeszítést, amellyel a házaspárt munkájuk előkészítésében segítettem.

Webbék megküldték művük egy példányát Nagyezsda Krupszkajának, akit mélységesen tiszteltek, s aki iránt nagy rokonszenvet éreztek. Egy idő múlva a következő levelet kaptam Nagyezsda Konsztantyinovnától 1937. november 27-i keltezéssel:

„Majszkij elvtárs! Üdvözletemet küldöm Webbéknek. A választási kampány során ismertetem munkájukat, a nálunk folyó szocialista építés általuk adott értékelését. Elvtársi üdvözlettel N. Krupszkaja."

Egyébként nagyon előreszaladtam az elbeszélésben. Azon a novemberi estén, amikor meglátogattam Webbéket, hogy megismerkedjünk, könyvük még csak elgondolás volt. Ezért, miután véleményt cseréltünk az új tanulmány tervéről, áttértünk a napi ügyek megvitatására. Webbék az angol—szovjet viszonyokról kérdezgettek, én pedig az angliai politikai helyzetről érdeklődtem. Értékelésükben némileg borúlátóbbnak mutatkoztak Lloyd George-nál, és különösen azt hangsúlyozták, hogy az angol uralkodó osztályok mennyire rettegnek a kommunizmustól. Mégis úgy vélekedtek, hogy a küszöbön álló kereskedelmi tárgyalások során sok mindent kicsikarhatunk, s tanácsokat is adtak, hogyan küzdhetjük le a legkönnyebben a konzervatívok ellenállását.

Hazafelé új s mégis régi ismerőseimre gondoltam, s úgy éreztem, hogy a későbbiekben közelebbi viszony alakulhat ki köztünk.

Valóban, ideológiai eltéréseink és sűrű vitáink ellenére az évek során a kapcsolataink fokozatosan úgy alakultak, hogy azt méltán barátságnak nevezhetem (nem diplomáciai, hanem egyszerűen emberi barátságnak). Gyakran találkoztunk, leveleztünk egymással. Különösen élénk levelezésben állt Beatrice Webb a feleségemmel. Beatrice ezeket a leveleket a valóságban gyakran nekem írta, de a viktoriánus erkölcsök szerint nevelkedett hölgy nyilván illetlennek tartotta volna, hogy közvetlenül velem álljon levelező viszonyban. Barátságunk velük sok tekintetben szebbé és kellemesebbé tette angliai életünket, és ezenfelül rendkívül hasznosnak is bizonyult nekem mint szovjet nagykövetnek.

Hewlett Johnson és Denis Nowell Pritt

Londoni tevékenységem első telén megismerkedtem két kiváló emberrel, akik iránt egész életemben baráti érzéseket tápláltam.

Egyikük dr. Hewlett Johnson, a canterburyi székesegyház lelkésze, aki nyomban nagy hatást gyakorolt rám. A magas, sudár, 58 éves kora ellenére szokatlanul könnyed mozgású férfi, aki mindig fekete papi ruhában járt, már első pillantásra is nem mindennapos jelenségnek tűnt. S valóban, nemcsak annak látszott, hanem páratlan ember is volt. Egész alakja, okos és lelkes szeme nemes és emelkedett tulajdonságokat sugárzott.

Élete regényhez hasonló. 1874-ben született, s mérnök lett. Ezután a

lelki életében bekövetkezett éles fordulat arra ösztönözte, hogy 1900-ban, 26 éves korában beiratkozzék az oxfordi egyetem teológiai tanszékére. Tanulmányainak elvégzése után anglikán lelkész lett. Saját elbeszélése szerint egy ideig nagyon gazdag emberekből állt a társasága, ez azonban nem elégítette ki. Belépett a Munkáspártba, s erősen baloldali eszméket kezdett vallani. Ezek eleinte nem voltak különösen pontosak és határozottak, a lényegük mégis abban foglalható össze, hogy a jelenlegi világnak rengeteg a súlyos hibája, ezért radikálisan meg kell változtatni, s az igaz kereszténységnek megfelelő új rendnek kell biztosítania a társadalom létét, amelyben a fő szerepet nem a haszon hajszolásának, hanem a közüdvről való gondoskodásnak kell játszania.

1924-ben Hewlett Johnson Manchesterben lett plébános, majd 1931-ben Canterburyben. Az anglikán egyház szabályai szerint a legnagyobb székesegyházak vezetőit a király nevezi ki a kormány előterjesztése alapján, és halálukig betöltik állásukat. 1924-ben és 1931-ben Angliában munkáspárti kormány volt, ami megkönnyítette Hewlett Johnsonnak a magas egyházi tisztségek elnyerését. Különösen fontos volt a második kinevezése, mivel a canterburyi érsek az anglikán egyház feje, és az ottani székesegyház a legnagyobb tekintélynek örvend Angliában. Ezért a canterburyi székesegyház plébánosa egyike a legbefolyásosabb egyházi méltóságoknak. S erre a posztra váratlanul baloldali munkáspártit neveztek ki! S méghozzá Hewlett Johnsont, a Szovjetunió lelkes hívét!

Igen bonyolult helyzet adódott ebből. Johnson közvetlen felettese, a canterburyi érsek, és ahogy az érsekek egymás után következtek, általában reakciósak voltak, akik semmiféle rokonszenvet nem tápláltak a Szovjetunió iránt, közvetlen alárendeltjük, a canterburyi székesegyház plébánosa viszont baloldali szocialista, nagy tisztelője a Szovjetuniónak! Közös nyelvre tehát nem juthattak. Ellenkezőleg, hol nyíltan, hol leplezett formában állandó harc folyt közöttük. Különösen kiéleződött ez a harc a harmincas években, amikor a canterburyi érseki tisztet olyan hétpróbás konzervatív töltötte be, mint dr. Lang. Ámde ő sem tehetett semmit: a plébános tisztsége élete végéig szólt, és így el nem bocsáthatta. Ugyanakkor Johnson igen makacs embernek bizonyult, nem akart behódolni az érseknek, erélyesen visszavert minden ármánykodást és intrikát, amelyekkel az egyház vezetői igyekeztek megkeseríteni az életét. A meggyőződéséért vívott kemény harcban töltött el több mint harminc évet, és Anglia legfontosabb templomának plébánosa maradt 1963 tavaszáig, amikor 89 éves korában nyugalomba vonult.

Magától értetődik, hogy az ilyen emberek nyomban felkeltették az érdeklődésemet. 1932—1933 telén és a következő években gyakran találkoztam Johnsonnal. Hol ő járt nálam, a nagykövetségen, hol én látogattam meg Canterburyben, ahol megismertetett e híres város nevezetességeivel. Amikor 1938-ban másodszor megnősült — első felesége 1931-ben halt meg —, gyakran eljártunk egymás otthonába. Barátságunk egyre szorosabb lett, minthogy a harmincas évek megrendítő viharainak és konfliktusainak kitett angol—szovjet viszony tekintetében (márpedig ilyen

STAFFORD CRIPPS

LORD BEAVERBROOK

vihar nagyon sok akadt) Hewlett Johnson mindig az egészséges gondolkodás álláspontjára helyezkedett, s gyakran még a brit kormány ellen is fellépett. Különösen a nagy tömeggyűléseken tündökölt, ahol ragyogó szónoki tehetsége és szavainak mély őszintesége erősen befolyásolta a hallgatóságot. Többször vettem részt ilyen gyűléseken, s mindig úgy távoztam onnan, hogy önkéntelenül a chartisták egyik neves vezérére, Stephens lelkészre kellett gondolnom.

Igen, Hewlett Johnson okos és hűséges barát volt, akire mindig lehetett számítani, jóban és rosszban egyaránt. Nagyra értékeltem egyéniségét, és gondosan, szeretettel ápoltam barátságunkat.

Nem tagadom, erősen foglalkoztatott az a kérdés, hogyan tudja Hewlett Johnson összeegyeztetni keresztény hitét (márpedig mélyen hivő ember volt!) az olyan istentelen tanítással, mint a jelenkori kommunizmus. Nem tartottam helyénvalónak, hogy nyíltan nekiszegezzem a kérdést, de számtalan beszélgetésünk során óvatosan és taktikusan igyekeztem választ nyerni az engem olyannyira érdeklő kérdésekre. Emlékszem egy beszélgetésünkre, amiből sok mindenre fény derült.

Arról beszéltem Johnsonnak, hogy gyermekkoromban, amikor gimnáziumba jártam, gyakran vitáztam gimnáziumi papunkkal, Kanarszkij atyával. Szüleim ateisták voltak, és ilyen szellemben nevelték gyermekeiket is. Az „isteni törvényekkel" foglalkozó hittanórákon gyakran összecsaptam Kanarszkijjal, amikor valami képtelen ostoba históriáról, csodáról vagy a világ teremtéséről beszélt. Egyszer, gyónás alkalmával Kanarszkij megkérdezte, vannak-e „kételyeim", mire őszintén válaszoltam, hogy szép számmal akadnak, és példát is hoztam fel: egyrészt, a „szentírás" azt állítja, hogy „tettek nélkül a hit holt dolog", másrészt viszont ugyancsak a „szentírásban" az áll, hogy „hit nélkül nem tetszhetünk istennek". Mi hát a jobb: a tettek nélküli hit vagy a hit nélküli tett? Kérdésem nagyon nehéz helyzetbe hozta Kanarszkij atyát. Sokáig fecsegett valami érthetetlen dolgot, vég nélkül mondogatta, hogy „egyrészt" meg „másrészt", de semmiféle határozott választ nem tudott adni.

Amikor elbeszélésemet befejeztem, Hewlett Johnson így szólt:

— Az önök pravoszláv lelkésze tehetetlen dogmatikus volt, ezért gabalyodott bele annyira a dolgokba. Valójában az igaz kereszténynek (erősen kihangsúlyozta ezeket a szavakat) nagyon egyszerű válaszolnia a feltett kérdésre: a legfontosabb természetesen a tett. A hit mindenkor a tettben találja meg a kifejezését. Ha nincsen tett, akkor nincsen hit sem, hanem csak képmutató fecsegés a hitről.

— Azt mondja, hogy az igaz kereszténynek — jegyeztem meg. — Mit jelent ez? Kit tart ön igaz kereszténynek?

— Igaz keresztény volt maga Jézus Krisztus és az ő legközelebbi tanítványai — felelte Hewlett Johnson. — Amit ma „keresztény egyháznak" neveznek, az nem igazi kereszténység. Már régen behódoltak a tőke előtt, s annak az akarata szerint cselekszenek. Az igaz keresztény nem lehet ellensége a kommunizmusnak. Ellenkezőleg, az igazi kereszténység és a kommunizmus között nagyon sok a közös érintkezési pont.

S Hewlett Johnson részletesen megalapozta álláspontját. Krisztus ellene volt annak, hogy a társadalmat gazdagokra és szegényekre osszák. Valamennyi ember egyenlőségét hirdette, s kijelentette: „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat." Nem ismerte el a faji megkülönböztetést, hitt minden ember egyforma lehetőségeiben. Igyekezett a *földön* létrehozni az isten országát, s úgy vélekedett, hogy ezt csakis a néptömegek hajthatják végre. Nem véletlenül mondta: „Könnyebb a tevének átjutni a tű fokán, mint a gazdagnak bemenni a mennyek országába." Nem rokon-e mindez a jelenkori kommunizmus elméletével és gyakorlatával?

Én azt fejtegettem válaszul, ha egyet is értünk Johnson álláspontjával (én személy szerint nem osztom), akkor nagyon kevés ilyen „igaz keresztényt" találhatunk a világon. A keresztények túlnyomó többsége nyilván azokhoz tartozik, akik behódoltak a tőkének, és nem is leplezik, hogy ellenségei a kommunizmusnak. A szovjet kommunisták nem a krisztusi idők őskeresztényeivel kerülnek szembe, hanem a XX. század tőkés világának vezető rétegével, amely a kereszténységgel leplezi a tömegek ellen elkövetett bűneit. A tőkés vezető réteg ellen harcolunk, a dolgozókat viszont igyekszünk felvilágosítani. Ilyen körülmények között természetes, hogy a szovjet kommunisták antiklerikálisok, s ellenségei a kereszténységnek és minden más vallásnak. Hiszen a vallás csak megbolygatja és megzavarja a dolgozók értelmét, elvonja őket a kommunizmushoz vezető reális úttól.

Hewlett Johnson egyetértett a XX. század reális kereszténveiről mondott jellemzésemmel, de aztán kissé rejtélyesen hozzáfűzte:

— Téved, mikor azt gondolja, hogy kevés az igaz keresztény: legalább 170 millió van belőlük.

— Mire gondol? — kérdeztem értetlenül.

— A Szovjetunióra — felelte Hewlett Johnson. — A Nyugat keresztényi szavakat mond, s keresztényellenes tetteket követ el. A Szovjetunió keresztényellenes szavakat mond, s keresztényi tetteket hajt végre, amelyek fontosabbak mindennél. Nem véletlenül mondta Máté apostol: „a gyümölcséről ismeritek meg." Napjaink igaz keresztényei a bolsevikok.

Sok évvel később, Hewlett Johnson 1957-ben megjelent *A kereszténység és a kommunizmus* című könyvében ezt olvastam:

„Vajon nem látjuk-e itt (a Szovjetunióban. — *I. M.*) a dialektikus elmozdulást, a magasabb erkölcsi alapokra támaszkodó, tudományosan tervezett termelésen és tervezett elosztáson alapuló új élet születését? Csak azért veti el a kereszténység elnevezést, mert a cári Oroszországban és más országokban, ahol elnyomtak minden tudást és minden liberális mozgalmat, ez az elnevezés antitézise lett Krisztus tanításának és eszméinek."[28]

S a továbbiakban:

„Hazánk, Anglia, menedékhelyet nyújtott Marxnak és Engelsnek — olyan embereknek, akik megteremtették a tudományos tanítást arról, hogyan kell megfékezni a tulajdonosi ösztönt, s azt az emberiség által valaha kigondolt legnagyszerűbb vállalkozás érdekeinek a szolgálatába

állítani. Lenin, aki szintén menedékhelyet talált országunkban, igyekezett megvalósítani ezt az eszmét a gyakorlatban, s ez sikerült is neki. Így tehát más neveken, a szocializmus és a kommunizmus nevén, amelyek alapja az igazi keresztény erkölcs szellemével áthatott tanítás, újjászületik a kereszténvi eszme."[29]

Amint elolvastam a fentebb idézett sorokat, önkéntelenül eszembe jutott Hewlett Johnsonnal húsz évvel előbb folytatott beszélgetésem. Teljesen világos választ kaptam tehát arra a kérdésre, hogyan egyezteti össze a keresztény hitet a kommunizmus iránt táplált rokonszenvével. Ebben a válaszban a szovjet emberek szempontjából belső ellentmondás fedezhető fel, Hewlett Johnson azonban ezt nem vette észre, vagy nem akarta észrevenni.

Akárhogy volt is, Hewlett Johnson gyakorlati következtetéseit csak üdvözölhettük. Különösen fontos jelentőségű *A szocialista hatodik világ* című könyvecskéje, amely a harmincas években jelent meg. Ebben a Szovjetuniót írta le, több mint húsz kiadást ért meg, s 24 nyelvre fordították le. Webbék *A szovjet kommunizmus* című könyve mellett Hewlett Johnson könyve volt azokban a napokban a második hatásos fegyver a Szovjetunióról szóló igazság terjesztésében. Az első főként a nyugati értelmiség körében, a második pedig a demokratikus érzelmű nagy tömegek körében örvendett népszerűségnek.

Őszinte sajnálattal szereztem tudomást 1966 végén Hewlett Johnson haláláról...

A másik kiemelkedő személyiség, akivel 1932—1933-ban megismerkedtem, Denis Nowell Pritt, neves angol jogász, politikus és közéleti férfiú. Külsőre, jellemére, vérmérsékletére és nézeteit tekintve erősen eltért Hewlett Johnsontól, hiszen Johnsonban az emóciók voltak túlsúlyban. Prittnél pedig az értelem.

1887-ben született. Elvégezte a londoni egyetemet, majd Németországban, Svájcban és Spanyolországban folytatta tanulmányait, hogy gyarapítsa a tudását. 1909-ben, 22 éves korában jogászi pályára lépett, s az elismerés és megtisztelés lépcsőjén fokozatosan haladt előre, míg végül Nagy-Britannia egyik leghíresebb ügyvédje lett. 1927-ben királyi tanácsossá nevezték ki, ami a legmagasabb cím az angol jogászi ranglétrán. Ezek a személyi sikerek azonban nem szédítették meg, nem vakították el. Hamar megértette a tőkés társadalom tökéletlenségét, s fokozatosan balra tolódott. Miután szocialista lett, a Munkáspárthoz csatlakozott, s azt éveken át méltóságteljesen képviselte a parlament padsoraiban. Pritt felismerte a kolonializmus gonoszságait, s politikusként és jogászként gyakran fellépett az angol tőke által kizsákmányolt idegen népek védelmében. Különösen nagy szerepet játszott abban a bírósági perben, amelyet az angol hatóságok rendeztek Kenyában a helyi szabadságharcosok és a függetlenség hívei ellen, élükön a neves afrikai politikai vezérrel, Kenyattával. Pritt mint ragyogó védőügyvédjük állt ki mellettük. Hewlett Johnsonhoz hasonlóan minden körülmények között hű maradt a Szovjetunió iránti barátsághoz, még az angol—szovjet kapcsolatok legválságo-

sabb pillanataiban is. Pritt a háború után is kimutatta a Szovjetunió iránt érzett rokonszenvét, bár a „hidegháború" trubadúrjai ugyancsak acsarkodtak ellene; 1961-ben a moszkvai Lomonoszov Egyetem tiszteletbeli jogi doktorává avatta, s én nagyon örültem, hogy ezen az ünnepségen néhány meleg szót szólhattam, amelyeket az ünnepelt teljes joggal kiérdemelt.

Londoni nagykövetí tevékenységem idején Pritt sok fontos szolgálatot tett az angol—szovjet közeledés érdekében. Megmaradt az emlékezetemben, milyen energikusan és hasznosan tevékenykedett az Angol—Szovjet Kulturális Kapcsolatok Társaságának elnökeként.

Az 1924-ben alakult társaság rögtön a szovjet—angol diplomáciai kapcsolatok megteremtése után feladatául tűzte ki, hogy kölcsönösen megismerjék és közelebb vigyék egymáshoz a két országot a kultúra különböző területein, és soraiban az angol értelmiség legrangosabb képviselőit tömörítette, olyan embereket, mint például Herbert Wells és Aldous Huxley írók, Bertrand Russel filozófus, Keynes közgazdász, William-Ellis Clough építész, Beatrice Webb, Laski munkáspárti vezér, Richard Gregory, a *Nature* című neves tudományos folyóirat szerkesztője, William Rotenstein festőművész, Noel-Baker, a leszerelés kérdéseinek szakértője és sokan mások. A társaság rendszeresen tartott előadásokat és tanfolyamokat a szovjet élet különböző területeiről (tudomány, oktatásügy, közgazdaság, egészségvédelem, művészetek, színház, építészet, rádió, nemzetiségi kultúrák stb.). Számos kiállítást rendezett, amelyeken a Szovjetunió fejlődését ismertették, szovjet filmeket mutatott be, s külön lapot adott ki a szovjetország népszerűsítésére. Minden évben turistacsoportokat indított a Szovjetunióba, s ősszel, amikor a turisták visszatértek, nagy ebédet rendeztek ezzel a jelszóval: „Oroszországban voltunk!" A részvevők ezeken az ebédeken elmesélték egymásnak úti élményeiket. Fogadta a társaság az Angliába érkező szovjet írókat, művészeket, tudósokat stb., s évenként egyszer nagy fogadást rendezett a társaság kertjében a tagok részére, akik igen sok vendéget hoztak magukkal. A meglehetősen gazdag könyvtár sok adatot tartalmazott a Szovjetunióról és az angol—szovjet kapcsolatról. A társaság mellett szekciók működtek — közművelődési, irodalmi, gazdasági —, amelyek még mélyebben tanulmányozták az adott kérdéseket.

Amikor Angliába érkeztem, a társaság lelke Mansel-Moullin asszony volt, hatvan év körüli, élénk és energikus nő. Fiatalkorában részt vett a nők egyenjogúságáért folyó harcban, s kirakatokat vert be a női választójog kiharcolása nevében. Később, amikor ifjúkori álma valóra vált, bizonyos ürességet érzett az életében, különösen azután, hogy katonaorvos férje nyugdíjba vonult, s Londonban telepedett le. A húszas évek közepén Mansel-Moullin asszony kapcsolatba került a Kulturális Kapcsolatok Társaságával, és sok energiát szentelt annak, hogy elősegítse az angol és a szovjet nép barátságát. 1931-ben a társaság elnökévé választották, s ebben a tisztségében 1936-ig maradt meg, amikor kora és egészségi állapota miatt kénytelen volt megválni az annyira kedvelt munkától.

Mindig megindított az a szenvedély, amellyel a társaság ügyeit intézte. Egyik magánbeszélgetésünk során így szólt:

— Életem nagy boldogságának tekinteném, ha a Szovjetunióért szenvedhetnék.

Ez nem volt képmutatás vagy szólam, valóban így is érzett. S talán az jelentette számára a legnagyobb kiábrándulást, hogy nem kerülhetett börtönbe, mint ifjúkorában, amikor a női választójogért harcolt.

Mansel-Moullin asszony visszavonulása után a társaság elnöke Pritt lett, s ő hosszú ideig töltötte be ezt a tisztséget. Gyakran kerültünk kapcsolatba a Társaság ügyeiből kifolyólag, s mindig kellemesen érintett hidegvérű tárgyilagossága, az emberekkel való hozzáértő bánásmódja és széles politikai látóköre. A Társaság elnökeként sokat tett az angol—szovjet kapcsolatok szilárdításáért. Komoly segítséget nyújtott felesége, Mary Pritt is.

Prittre azonban nemcsak mint a Társaság elnökére emlékezem szívesen vissza. Gyakran védelmezte az angol—szovjet együttműködést politikusként a parlamentben és a parlamenten kívül is. Különösen a következő eset jellemző: 1939-ben a Szovjetunió, Anglia és Franciaország között kölcsönös segélynyújtási tárgyalások folytak a hitleri agresszióval szemben. Ezeket a tárgyalásokat Chamberlain és Daladier kormánya megszakította, mert arra számítottak, hogy háborút robbanthatnak ki a Szovjetunió és Németország között, s azután már a szovjet kormánynak nem maradt más választása, mint hogy megnemtámadási szerződést írt alá Németországgal. Magától értetődik, hogy a brit kormány igyekezett fehérre mosni magát, s ezért dühödt rágalomhadjáratot indított a Szovjetunió ellen, rá hárított minden felelősséget a tárgyalások megszakításáért, s azzal vádolta, hogy elősegítette a második világháború kirobbantását. A szovjet nagykövetség körül hirtelen hatalmas űr támadt. Megszokott „barátaink" közül sok százan azonnal eltávolodtak tőlünk, s kerültek minden találkozást vagy kapcsolatot velünk. Az újságok hasábjai nem közölték a mi anyagainkat. Még a szovjet—angol kapcsolatok megszakadása is fenyegetett. Ebben a nehéz helyzetben csak igazi barátaink maradtak meg mellettünk, köztük Pritt és Hewlett Johnson. Pritt akkoriban nagy szolgálatokat tett nekünk azzal, hogy gyorsan egy kis brosúrát írt és közölt a „Penguin" cég kiadásában *Moszkvára irányul a fénysugár* címmel, s ebben a könyvecskéjében becsületesen és őszintén elmondta a hármas tárgyalások történetét, megmutatta, hogy a tárgyalások megszakadásáért nem a Szovjetuniót, hanem Angliát és Franciaországot terheli a felelősség.

A háború éveiben és később Pritt még egész sor értékes művet adott ki: *Ki kell-e terjeszteni a háborút?*, *Válasszátok a jövőtöket! A francia köztársaság összeomlása*, *A Szovjetunió — a mi szövetségesünk* stb. Valamennyiben leleplezte az imperialistáknak a háború idején elkövetett bűnös machinációit, és megvilágította a Szovjetunió valódi szerepét az események menetében. Valamennyi munkája igen hasznosnak bizonyult. Különösen szívesen emlékszem vissza az említett *Moszkvára irányul a fénysugár* című munkájára, mert 1939 végén erre rendkívüli szükség volt, s ebben bátran kimondta a politikai igazságot.

Az angol—orosz parlamenti bizottság

Körülbelül egy hónappal Londonba érkezésem után ebédet adtam a nagykövetség épületében az Angol—Orosz Parlamenti Bizottság tagjainak a tiszteletére. Ez akkor igen jelentős esemény volt, s rágondolva az események és emberek egész sorát idéztem fel a szovjet állam akkor 15 esztendős múltjából.

A bizottság az 1919—1920-as viharos események közepette született meg. Az orosz ellenforradalom és a külföldi intervenció igyekezett megfojtani az akkoriban még gyenge szovjet köztársaságot. Anglia és Franciaország kormányai tűzzel-vassal igyekeztek megsemmisíteni a proletariátus hatalmát, amely éppen akkor született meg a világ egyhatodán. A szovjet köztársaság hősiesen ellenállt. Az angol munkástömegek együttéreztek orosz elvtársaik harcával, s erélyesen felléptek a brit kormány intervenciója ellen. Az „El a kezekkel Oroszországtól!" jelszó mennydörgésszerűen harsant fel valamennyi munkásgyűlésen, minden angol gyárban és üzemben. Az angol munkásmozgalom élenjáró vezéreinek sora (Percel, Cramp, Tom Mann, John Bromley, William Gallacher és mások) szervezett kifejezést akartak adni ennek a viharos erejű tiltakozó kampánynak, s 1919 elején létrehozták az „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól!" bizottságot. Ez lett a harci központ az angol imperializmus intervenciójával szemben. Titkárul W. P. Coatest választották.

Dicső lap ez az angol munkásmozgalom történetében, de nem feladatom e harc részletes leírása. Csak annyit említek, hogy 1919—1921 folyamán a bizottság viharos tevékenységet fejtett ki, és nagyon nagy szerepet játszott az angol munkások minden olyan megmozdulásában, amely az orosz ellenforradalom angol támogatása ellen irányult. A bizottság tevékenységének csúcspontját az 1920 július—augusztusában lejátszódott események jelentették.

1920 áprilisában Piłsudski megkezdte a támadását Ukrajna ellen, s a lengyel seregek hamarosan elfoglalták Kijevet. A Vörös Hadsereg azonban hatalmas erejű ellentámadással kiverte őket az ukrán fővárosból, majd nyugat felé üldözte Piłsudski csapatait. Július derekán a Vörös Hadsereg Varsó alá ért. Londonban és Párizsban szörnyű izgalom támadt. Lloyd George és Clemenceau semmiképpen sem akarták, hogy a bolsevikok megszállják a lengyel fővárost. Franciaország sietve katonai missziót küldött Lengyelországba Weygand tábornok vezetésével, Anglia pedig azzal fenyegetőzött, hogy lengyel vizekre vezényli a flottáját, ha a szovjet kormány nem hagyja abba a Varsó elleni támadást.

Akkoriban London és Moszkva között tárgyalások folytak, amelyek végül azzal fejeződtek be, hogy 1921. március 16-án aláírták az első kereskedelmi egyezményt a két ország között. 1920 májusától Kraszin Angliában tartózkodott, s Lloyd George-dzsal, az akkori miniszterelnökkel, valamint Robert Horne-nal, az akkori kereskedelemügyi miniszterrel tárgyalt.

Július elején Kraszin rövid időre Moszkvába utazott, hogy kormányával tanácskozzék. Augusztus 1-én visszatért Londonba, s 4-én fogadta őt Lloyd George. A brit miniszterelnök megtagadta a kereskedelmi tárgyalásokra vonatkozó kérdések vitatását, amire Kraszin készült, s idegesen így kiáltott fel:

— A maguk csapatai Varsó ellen vonulnak! Ebben a pillanatban ez az egyetlen dolog, ami Angliát érdekli!

A további beszélgetés során Lloyd George ultimátumszerűen kijelentette: vagy megszakítja a Vörös Hadsereg a támadást, vagy pedig a brit hajóhad három napon belül fellép Szovjet-Oroszország ellen.

A tiltakozás vihara söpört végig Anglián. Az „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól!" bizottság minden rendelkezésére álló eszközt harcba vetett. Augusztus 13-án Londonban rendkívüli értekezletre gyűltek össze a munkásmozgalom valamennyi ágazatának képviselői, s ott leszögezték: akciótanácsot alakítanak, s általános sztrájkot hirdetnek arra az esetre, ha hadműveleteket kezdenek a szovjet állam ellen. Ennek döntő jelentősége volt. A szovjetellenes őrjöngés Angliában hamarosan véget ért, a brit kormány belátta, hogy nem indíthat háborút Szovjet-Oroszország ellen, s visszakozót fújt. A kereskedelmi tárgyalásokat felújították, s amint már említettem, fél évvel később azok sikeresen zárultak.

A bizottság történetének hőskorszaka befejeződött, maradt a makacs és hosszas harc — a harc az angol—szovjet kereskedelem kiterjesztéséért, a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok megteremtéséért, hiszen az 1921-es kereskedelmi egyezmény a szovjet kormányt csak de facto ismerte el.

Amikor MacDonald munkáspárti kormánya 1924. február 2-án de jure is elismerte a Szovjetuniót, a bizottság nem fejezte be a tevékenységét, csak némileg átszerveződött. Az „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól!" bizottság nevet az „Angol—Orosz Parlamenti Bizottság" név váltotta fel, mert ez jobban megfelelt a megváltozott körülményeknek. Ezután az addig főként szakszervezeti vezetőkből álló bizottságnak néhány munkáspárti képviselő is a tagja lett. Ettől kezdve a bizottságban mindig arra törekedtek, hogy egyensúly legyen a szakszervezeti képviselők és a munkásmozgalom különböző politikai ágai között. A bizottság munkájában továbbra is az volt a fő cél, hogy szilárdítsák a Szovjetunió és Anglia kapcsolatát. Nagy-Britannia uralkodó osztálya ugyanis sehogy sem akart megbékélni azzal a ténnyel, hogy bolygónkon szocialista állam létezik, s még mindig nem hagyott fel azzal a reménnyel, hogy valamilyen módon megfojthatja a Szovjetuniót. Ezért robbantak ki éles konfliktusok Moszkva és London között 1926-ban az angol bányászok héthónapos sztrájkja nyomán, amelyet a szovjet szakszervezetek is támogattak, valamint a kínai forradalommal kapcsolatban, ahol a szovjet katonai és politikai szakértők segítséget nyújtottak a kínai demokratikus erőknek. A londoni uralkodó körökben akkoriban olyan izzó volt a szovjetellenes felhevülés, hogy 1927 májusában a brit kormány megszakította diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval.

Az Angol—Orosz Parlamenti Bizottság elszántan küzdött a kemény

homlokú Baldwin-kormány ellen, amely 1924—1929 között volt hatalmon, s harcolt a parlamentben és parlamenten kívül, a tömeggyűléseken és a sajtóban. Amikor pedig mindezek ellenére bekövetkezett a szakítás Anglia és a Szovjetunió között, a bizottság nem tette le a fegyvert, hanem feladatául tűzte ki, hogy harcol a két ország diplomáciai kapcsolatainak felújításáért. Nem kétséges, hogy a bizottság erőfeszítései lényeges szerepet játszottak a munkáspártiak 1929-es választási győzelmében, majd ezt követően a szakadás 1929 végén történt megszüntetésében, amit MacDonald második kormánya hajtott végre.

Mindez önkéntelenül az eszembe jutott, amikor vendégeimnek, az Angol—Orosz Parlamenti Bizottság tagjainak az arcára tekintettem, miután ebédre gyűltek össze nagykövetségünk ebédlőasztala körül. Ott volt Percel, aki hosszú éveken át betöltötte a bizottság elnöki tisztségét, Coates, aki szintén megszakítás nélkül tevékenykedett a bizottság titkáraként, s rajtuk kívül számos neves szakszervezeti és politikai vezető a munkásmozgalomból: Wallhead, Hicks, Maclean, Swales és mások. Jelen volt az ebéden Citrine, a szakszervezeti kongresszus főtitkára is, aki akkor még szintén a bizottságban tevékenykedett. Valamivel később kivált a bizottságból, mert annak az irányvonala számára túlságosan baloldalinak tűnt, de akkor, 1932 végén még nem szánta rá magát erre a lépésre. Amikor már végeztünk az étkezéssel, és a kávét szolgálták fel, angol szokás szerint megkezdődtek a pohárköszöntők.

Üdvözöltem vendégeimet, megelégedésemnek adtam kifejezést, hogy felújíthatom ismeretségemet régi, 1925—1927-es barátaimmal (amikor tanácsosként dolgoztam a nagykövetségen), majd köszönetet mondtam a bizottság munkájáért, s annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy ezt a munkát tovább bővítik és erősítik. Részletesen felvázoltam a politikai helyzetet, s hangsúlyoztam, mennyire fontosak a küszöbön álló kereskedelmi tárgyalások a Szovjetunió és Anglia között. Végül meggyőződésemet fejeztem ki, hogy az „Angol—Orosz Parlamenti Bizottság" és általában az egész angol munkásmozgalom a legerőteljesebben támogatni fogja új, kielégítő kereskedelmi egyezmény létrehozatalát.

A bizottság nevében Percel válaszolt. Rövid beszédében biztosított arról, hogy a bizottság tagjai, akik már átvészelték az angol—szovjet kapcsolatok nem egy viharát, minden erejüket megfeszítik az új kereskedelmi egyezmény érdekében. Percel hangsúlyozta, mennyire fontos a két ország közeledése a béke megvédése szempontjából.

Ezután mások is felszólaltak, köztük Citrine, aki terjedelmes és cikornyás beszédet mondott a következő recept szerint: egyrészt feltétlenül el kell ismerni, másrészt be kell vallani. Már akkor látszott, hogy visszavonulása nem várat sokáig magára. A vendégek udvarias hallgatással fogadták szavait,

Késő éjjel kezdett oszlani a társaság. Akkor este még csak nem is gondoltam volna, hogy négy hónap múlva nagy szükségem lesz a segítségükre, mégpedig drámai körülmények között. Erről egyébként a maga idejében még szó lesz.

A diplomáciai testület

Mindeddig arról beszéltem, kikkel találkoztam, kötöttem ismeretséget az angolok közül. Közben azonban kapcsolatokat teremtettem a diplomáciai testülettel is, amelyet Londonban mindig rendkívüli tarkaság és a diplomaták nagy létszáma jellemzett. Anglia birtokai már a harmincas évek elején kiterjedtek valamennyi tengerre és óceánra, és ennek következtében természetesen rendkívül bonyolult kapcsolatai szövődtek a különböző országokkal és népekkel a világ valamennyi táján, gazdasági, pénzügyi, hadászati és kulturális érdekei pedig jóval távolabb terjedtek a brit birodalom határán. London a leírt korszakban részben a hagyományoknak, részben a valós erőviszonyoknak megfelelően, bár nehézségek árán, de még mindig a világpolitika és a világgazdaság központjának szerepét játszotta.

Nem meglepő tehát, hogy bolygónk valamennyi akkor létezett államának diplomáciai képviselete volt Angliában.

1932 őszén, amikor Londonba érkeztem, ötvenegy diplomáciai képviseletet találtam. Ezeknek a képviseleteknek a Foreign Office diplomáciai névsora szerint több mint 300 tagjuk volt. Családostul ezer körül volt a létszám, hangos és nagy diplomáciai kolónia volt ez! A külföldi diplomaták létszámát még jelentős sorral szaporította azoknak a száma, akiket joggal lehetett „birodalmi diplomatáknak" nevezni: Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika „főbiztosai" és Nagy-Britannia legnagyobb gyarmatainak képviselői.

Ilyen körülmények közepette azt hiszem, természetes, hogy a kapcsolatok megteremtése a diplomáciai testülettel szintén egyik legfontosabb feladata volt londoni tartózkodásom első hónapjainak. A feladatot bizonyos fokig megkönnyítette, hogy akkoriban a Szovjetunió csak hússzal tartott diplomáciai kapcsolatot a közül az ötvenegy állam közül, amelynek képviselete volt Angliában. Diplomáciai kapcsolatunk volt Angliával, Franciaországgal, Németországgal, Olaszországgal, Japánnal, Törökországgal, Perzsiával, Afganisztánnal, Kínával, Ausztriával, Dániával, Norvégiával, Svédországgal, Finnországgal, Észtországgal, Lettországgal, Litvániával, Lengyelországgal, Bulgáriával és Görögországgal. A többi harminc ország, közöttük az Egyesült Államok, úgy tett, mintha nem venné észre a Szovjetország létezését a földön.

Az első, ami feltűnt nekem, az volt, hogy Londonban nem élnek olyan szoros közösségi életet a diplomáciai testület tagjai, mint amilyet előző munkám során Tokióban és Helsinkiben tapasztaltam.

Tokióban például a húszas évek végén a diplomáciai testület teljesen sajátos kör volt, amely élesen elhatárolódott a japán környezettől. A diplomáciai testület és a helyi lakosság kapcsolatai korlátozottak és alkalmiak voltak: ezt részben a nyelv, a kultúra és az életforma különbözősége, részben pedig azok a kimondottan rendőri jellegű korlátozások magyarázzák, amelyeket a japán kormány intézményesített.

Mint minden zárt világban, a tokiói diplomáciai kolóniában is mindenre volt példa: barátságra, ellenségeskedésre, veszekedésekre, pletykákra, a dámák vetélkedésére, a férjek versengésére, szerelmi bonyodalmakra, férjkeresésre, esküvőre és válásra...

Doktor Solf, Vilmos császár egykori tengerészeti minisztere, aki a húszas években német nagykövet és a diplomáciai testület doyenje volt Tokióban, szerette ironikusan kérdezgetni:

— Nos, mi újság a notre village diplomatique-ban?[10]

És, amikor ezt a kifejezést használta, Solf közel járt az igazsághoz.

Londonban egészen más kép fogadott. Amikor nem sokkal megbízólevelem átnyújtása után újra, most már „hivatalosan" meglátogattam doyenünket, de Fleriot-t, azt mondta:

— A diplomáciai testület itt nagyon széttagolt. Nincs semmiféle testületi élet. A diplomaták ritkán találkoznak egymással, akkor is leginkább angoloknál: fogadásokon, ebédeken satöbbi, amelyeket vagy a brit kormány, vagy az angol méltóságok valamelyike rendez, esetleg a brit üzleti körök. Én például már néhány éve doyen vagyok, mégis vannak képviselet-vezetők, akik sohasem voltak nálam, és akiket én sem kerestem fel. Azt hiszem, még arcról sem ismerek mindenkit.

De Fleriot igazat mondott. Testületi élet a londoni diplomáciai testületben nem volt. Ennek hiányzott valamennyi előfeltétele. A nyelv itt nem akadályozta a diplomaták és a helyi környezet kapcsolatait, általában minden londoni diplomata kitűnően beszélt angolul, ha pedig valaki nyelvismeret nélkül érkezett ide, hamarosan megtanulta. Rendőrségi korlátozás semmilyen sem volt: az ember azzal találkozott, akivel akart, arról beszélgetett, amiről óhajtott. Gazdag, fogadásokat rendező szívélyes házigazda — természetesen angol értelemben szívélyes — bőven akadt. Londonban sokan voltak, akik meghívhattak és tényleg meg is hívtak egyszerre akár ezer embert is. A külföldi diplomata számára Angliában nem az okozott nehézséget, hogy túl kevés volt a „polgári meghívás", hanem ellenkezőleg, az, hogy túlontúl sok volt. Lépten-nyomon előfordult, hogy több meghívás is érkezett ugyanarra a napra, és ezek között választani kellett. És — végül — a diplomáciai testület Londonban (a szovjet diplomaták kivételével) felnézett az országra, ahol tartózkodott. Ez a kisebbségi érzés, ez a felnézés a kapitalista világ valamennyi külföldi diplomatáját határozottan jellemezte, még az amerikaiak sem voltak kivételek. Igen, bármilyen furcsának tűnik is első pillantásra, az Egyesült Államok diplomatái Angliában akkor „kisebbségi komplexusban" szenvedtek a házigazdákkal szemben. De hadd térjek vissza a londoni diplomáciai testülethez, ahhoz, hogyan ismerkedtem meg tagjaival.

A hagyományos diplomáciai szokás, amelyet az 1815-ös Bécsi Kongresszus szabályként rögzített, előírja, hogy megbízólevelének átnyújtása után az új nagykövet udvariassági látogatást tesz az adott ország államfőjénél már korábban akkreditált nagyköveteknél, amit ezek a nagykövetek viszonoznak. Az adott országban tartózkodó és rendszerint másod- vagy harmadrangú országokat képviselő ügyvivőknél fordított a helyzet, elő-

ször ők látogatják meg az újonnan kinevezett nagykövetet, és ezután tesz a nagykövet náluk viszontlátogatást. Ezzel a bécsi jegyzőkönyv hangsúlyozta a nagykövet és az ügyvivő jogi helyzetében meglevő különbséget, ami napjainkban elvesztette szinte minden realitását, mert a második világháborút követően szinte minden ország nagyköveti rangra emelte diplomáciai képviselőit.

Amikor megkezdtem az ismerkedést a diplomáciai testülettel, mindenekelőtt feltettem magamban a kérdést: miért kell magamra nézve kötelezőnek tartani a bécsi jegyzőkönyvet? Miért ne vihetnék a hagyományos szertartásba néhány demokratikus változást, amit korunk szelleme és az általam képviselt állam jellege diktál? És minden lelkiismeret-furdalás nélkül változtattam is a szokásokon, csupán arra ügyeltem, hogy új társaim ne teremtsenek bonyodalmat számomra mint nagykövet, vagyis végső soron a Szovjetunió politikája számára.

Megfontolásom a következő volt: ha valaki megérkezik egy városba, és meg szeretne ismerkedni azokkal a helyi lakosokkal, akik iránt érdeklődik, elsőként keresi fel őket, és nem vár, amíg azok meglátogatják. Ez egészen természetes és rendjén való az egyszerű, hétköznapi szokásokban. Nincs semmiféle értelmes alapja annak, hogy a diplomáciai beosztású személyek számára kivételt tegyünk. Ezért először sorra felkerestem azokat a nagyköveteket, majd azokat az ügyvivőket is, akiknek országával a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn. Ez nagyon sikeres lépésnek bizonyult. Mindenekelőtt gyorsan és időveszteség nélkül megismerkedhettem az engem érdeklő képviselet-vezetőkkel, ami megkönnyítette, hogy megteremtsem a szükséges kapcsolatokat. Másrészt azonnal az élénk eszmecserék légkörét teremtettem meg személyem körül, s ezek a szóbeszédek nem ellenségesek, hanem inkább jóindulatúak voltak: viselkedésem szokatlan volt, de sokaknak (különösen az ügyvivőknek) tetszett. Az emberek mégiscsak emberek, és egy kisebb hatalom ügyvivőjének akaratlanul is megtisztelő volt, hogy egy nagyhatalom, méghozzá olyan nagyhatalom, mint a Szovjetunió nagykövete elsőként látogatta meg. Az általunk képviselt államok közötti tényleges erőviszony kizárta még a gondolatát is annak, hogy esetleg valamit szeretnék ezzel elérni a magam részéről; így viselkedésemet csak egyetlenegyféleképpen lehetett magyarázni: úgy, ahogy az akkori londoni norvég ügyvivő magyarázta egyik újságíróval folytatott beszélgetésében: „az új bolsevik nagykövet nem büszkélkedik, és nem különbözteti meg a nagy- és a kishatalmak képviselőit."

Éppen erre a hatásra volt szükségem. Ez megkönnyítette, hogy rést üssek a nagykövetséget körülvevő ellenségeskedés falán, és ezzel együtt növelte a Szovjetuniónak mint az emberiség nagy és kis ügyeiben egyaránt haladó eszmék hordozójának tekintélyét.

Litvinov jóváhagyta magatartásomat, amikor tájékoztattam őt cselekedeteimről.

Már említettem, hogy velem egyidőben nyújtotta át megbízólevelét a királynak az új német nagykövet, Leopold von Hoesch. Hoesch kollégám volt a következő három és fél esztendőben, egészen váratlan haláláig, és úgy maradt meg emlékezetemben, mint az akkori idők londoni diplomáciai testületének egyik legérdekesebb és ugyanakkor legtragikusabb egyénisége.

Hoesch, aki ötvenéves volt, amikor kinevezték Angliába nagykövetnek, a Hitler előtti idők német diplomáciájának legjobb képviselői közé tartozott. Nézeteit tekintve polgári demokrata volt, művelt, tudott viselkedni, tökéletesen beszélt angolul és franciául, ezenkívül rendkívüli emlékezőtehetsége volt, ha egyszer elolvasott egy oldalt, szó szerint meg tudta ismételni. Hoesch kulturális érdeklődése rendkívül sokoldalú volt; szerette az irodalmat, jártas volt a képzőművészetben, rajongott a muzsikáért. Hoeschnek sok barátja volt a legkiválóbb német értelmiségiek körében, és nem kevesebb barátot szerzett az angol értelmiségi körökben.

Magas, vállas férfi volt, szép arcán értelem és érdeklődés tükröződött, ragyogó szemeiben a vidám szarkazmus tüze csillogott. Hoesch nagyszerű beszélgetőtárs volt, élénk, szellemes, kedves. Kitűnően öltözködött, úgy tudta hordani a ruhát, mint egy istenség. Az újságok azt állították, hogy Hoeschnek 100 öltönye van, minden öltönyhöz külön a megfelelő kalappal és cipővel, hogy a nagykövet ruhatára két hatalmas szobát foglal el, amelynek a hűséges szolga, Hubert komornyik a teljhatalmú uralkodója. Így volt, vagy sem, nem tudom eldönteni, mindenesetre Hoesch diktálta a divatot a londoni diplomáciai testület férfitagjai között. Mindezek tetejébe Hoesch agglegény volt, és ez még „érdekesebbé" és „vonzóbbá" tette őt az angol társaságban, különösen annak női részében, amely a brit szigeteken (különben nemcsak ott) hatalmas szerepet játszik a diplomáciában és a politikában.

Hoeschnek mint nagykövetnek kezdettől rendkívül nehéz volt a helyzete, 1932 októberében nevezte ki Londonba az utolsó Hitler előtti német kormány. Párizsból érkezett ide, ahol sok éven át mesterien és méltósággal képviselte a weimari rendszert. Három hónappal azután, hogy Hoesch átnyújtotta megbízólevelét, Hitler került hatalomra. Hoesch német nagynagykövet maradt Hitler idején is. Azt magyarázgatta nekem, hogy kizárólag hazafias érzelmek vezérelték ebben, úgy mondta, hogy hazájának érdekeit akarta szolgálni, függetlenül attól, hogy adott pillanatban milyen kormány van hatalmon. Lehet, hogy ezeknek a megfontolásoknak volt bizonyos szerepük, de mégis azt hiszem, hogy a dolog nem volt ilyen egyszerű és ilyen nemes. Kétségkívül más számításoknak is nagy szerepe volt, biztosítani akarta karrierjét. Nagyon valószínű az is, hogy az első időkben Hoesch, akárcsak sokan mások azokban az időkben, nem hitt Hitler hatalmának tartósságában, és úgy gondolkodott: átvészelek egy-két évet, addigra a „nácik" kifulladnak, és fokozatosan minden visszatér a régi kerékvágásba.

Bárhogy volt is, Hoesch megtartotta londoni tisztségét, és ezzel vette kezdetét tragédiája. Hoesch sohasem volt, és legbensejéből fakadóan nem is lehetett náci, de kénytelen volt szolgálni a hitleri kormányt. A nácik teljesen nyilvánvalóan bizalmatlanok voltak Hoesch-sel szemben, de ideig-óráig kényelmetlennek tartották, hogy saját embereik közül váltsák fel valakivel, mert attól tartottak, hogy ez ellenséges hatást vált ki Anglia részéről. Ehelyett a nácik úgy döntöttek, hogy felhasználják Hoescht saját érdekükben, kihasználják kapcsolatait, tekintélyét és befolyását Nagy-Britannia politikai köreiben, márpedig ezek valóban nagyok voltak. Minthogy azonban kételkedtek Hoesch „megbízhatóságában", sietve hazarendelték londoni nagykövetségükről a régi, „weimari" személyzet jó részét, helyettük pedig saját, náci beállítottságú embereiket küldték oda titkároknak, tanácsosoknak, akik politikai irányítók voltak a nagykövet mellett. A nagykövetség belső élete Hoesch számára valóságos pokollá változott. Igyekezett megmenteni helyzetét különféle kompromisszumokkal, de ez nem nagyon sikerült neki. A helyzet egyre jobban éleződött. Amíg a nácik úgy érezték, hogy nem ülnek elég szilárdan a nyeregben, Hoesch helyzetének bizonytalan egyensúlya megmaradt. Ahogy azonban Hitler megszilárdult, Hoesch árfolyama zuhanni kezdett, Ribbentrop csillaga pedig mind fényesebben ragyogott. Érződött, hogy ez sokáig nem maradhat így. És egy „szerencsés véletlen" jól jött a náciknak: 1936 áprilisában Hoesch „hirtelen elhunyt" saját fürdőszobájában, meglehetősen rejtélyes körülmények között. Minthogy a haláleset a nagykövetség épületében következett be, az pedig területenkívüliséget élvez, az angol hatóságok nem tudták sem a halál körülményeit felderíteni, sem pedig a holttestet felboncolni. Hoesch földi maradványait — ugyancsak a területenkívüliség felhasználásával — Németországba szállították... Londonban tartották magukat azok a hírek, hogy Hoesch a nácik áldozata, és halálára szükség volt ahhoz, hogy megtisztítsák az utat Ribbentropnak. Valóban, néhány hónappal később Ribbentrop foglalta el Hoesch helyét.

Személyes kapcsolataim Hoesch-sel mindig jók voltak. Noha neveltetésénél, ízlésénél, tapasztalatánál és világszemléleténél fogva Hoesch közelebb állónak érezte magát a német diplomácia „nyugati" irányzatához, mégis világosan felismerte, milyen hatalmas jelentősége van országa számára a Szovjetunióhoz fűződő jó viszonynak. Ebben a szellemben nyilatkozott meg többször is beszélgetéseinkben és kifejezésre juttatta ugyanakkor azt az óhaját, hogy londoni munkája során szeretné fenntartani velem a kapcsolatokat. Csak üdvözölni tudtam Hoesch szándékát. Ezután jött Hitler, és a helyzet gyökeresen megváltozott. A Szovjetunió és Németország politikai viszonya, amely korábban barátságos volt, feszültté és gyanakvóvá, később pedig ellenségessé változott. Személyes kapcsolataim azonban Hoesch-sel változatlanok maradtak, és azokban a ritka esetekben, amikor úgy találkozhattunk, hogy kizárt volt a náci politikai biztosok jelenléte (angol házaknál rendezett ebédeken stb.), a német nagykövet minden lehetséges módon igyekezett hangsúlyozni, hogy bár

Hitler szolgája, lelke mélyén mégis önmaga maradt. Emlékszem, hogy 1935 vége felé, nem sokkal halála előtt, Hoesch egy beszélgetésünkben megjegyezte: „milyen piszkos dolog a politika! Erről a legutóbbi hónapokban különösen meggyőződtem." Hoesch nem akarta ezt a felkiáltást részletesebben magyarázni, de a beszélgetés menetéből világos volt, hogy a hitleri politikára gondolt általában és azokra az intrikákra, amelyeket személy szerint ellene folytattak. Hoesch szavait áthatotta a súlyos előérzet. Néhány hónappal később Hoesch nem volt az élők sorában.

Frankenstein osztrák nagykövet sorsa

Ifjúkoromban, még a cári időkben, amikor a járási hivatalban dolgoztam, szolgálati ügyben néhányszor olyan birtokra kerültem, amely fényűző és pompás volt valaha, de akkor már szétesőben, pusztulóban volt... Az ember behajt az udvarba. A kapu elferdült és rosszul zárt, a faragott díszek megkoptak, félig lehullottak. A nagy kert, amelyben még látni a mesterien megtervezett utak nyomát, benőtt gazzal és csalánnal. Félszemű nyomorék fogadja az érkezőt, és reszkető kezekkel invitálja a gazdához. Lesoványodott, ősz pofájú kutya fáradtan ugat egyet-kettőt a forma kedvéért, majd megnyugodva elterül a napon. Amikor az ember bemegy a házba, lába alatt nyikorognak és inognak a tornác deszkái. Odabenn csend és hűvösség fogadja. Az ósdi bútor megkopott és megfakult, a bőr megrepedezett rajta, a székek lábai mozognak, a szekrényeken repedt az üveg. Belép a házigazda széles köpenyben, kopasz, fogai között pipát szorít. Teát hoznak. Az asztalon a régi terítéken drága porcelánból, de a teáskanna orra letört, a tányérkákat összeragasztották, a süteményes tálak figuráiról lekopott a festék. A teánál a birtok mostani gazdája hosszasan és unalmasan meséli, hogy atyja és nagyatyja nagyon jól éltek, de neki csak a hatalmas adósság jutott örökségül, hogy most a birtokot elzálogosították és újra elzálogosították, hogy a pénz semmire sem elég, és hogy maholnap a birtokot elárverezik. Végül az ember ezzel a gondolattal távozik: „Minden csak volt..."

Ilyen hatással volt rám az osztrák nagykövetség, amikor először jártam falai között.

Napfényes őszi reggel volt. Látogatásra érkeztem az osztrák ügyvivőhöz, báró Georg von Frankensteinhez. A nagykövetség épülete hatalmas és fényűző, angol stílusú épület volt, London legelőkelőbb részén, de az idő és a karbantartás hiánya rozzanttá tette, a ház megsötétedett és megkopott. A széles, ragyogó lépcsőházat, amelyben kopottak voltak a szőnyegek, Mária Terézia, József, Lipót és Ferenc József hatalmas portréi díszítették. A régi uralkodók szigorú és ünnepélyes pillantással néztek ki a vásznakra telepedett vastag porréteg alól. A szép fogadóteremben régi bútorok voltak, a falakon festmények lógtak, tarkállottak az ízléses csecsebecsék. Itt minden drága, jó ízléssel kiválogatott tárgy volt, de mindenre ránehezedett az idő, minden az üresség és a hanyatlás valamiféle meg-

foghatatlan bélyegét viselte magán. Úgy tűnt, a sarkok pókhálósak. Természetesen nem volt pókháló, de a szem akaratlanul is azt kereste.

Amíg a fogadóteremben ültem, a folyosón elment két apáca, széles, hófehér keményített fityulában. „Mit keresnek itt?" — gondoltam egy pillanatra, s szinte magától megfogalmazódott bennem a válasz: „minden földi dolgok mulandóságára emlékeztetnek!"

Frankenstein dolgozószobájában fogadott. Az egész szoba különféle ázsiai furcsaságokkal volt teleaggatva és telerakva: képekkel, szobrocskákkal, lakkozott dobozokkal, vázákkal, Buddha-festményekkel. Az íróasztallal szemben egy torz keleti bálvány magasodott, ajkán titokzatos mosollyal. Itt is minden a múltról és nem a jelenről beszélt.

A házigazda barátságosan kezet szorított velem, és maga mellé ültetett a fotelba. Magas, sovány, beesett arcú, csontos kezű férfi volt. Arca keskeny, hosszúkás, orra hosszú, vékony, görbe. Kopaszodó fejével egybeolvadó magas homloka alatt mélyen ültek tragikus szemei. Enyhén göndör, hátrafésült, őszülő haja gazdagon borította halántékát. Frankenstein ötvenévesnél idősebbnek tűnt szemre. Egész külsejében volt valami középkorú: talán jezsuita barátra, talán a feudális kor kóbor lovagjára emlékeztetett. Ahogy elnéztem Frankensteint, még egyszer arra gondoltam, hogy az apácák valóban ideillenek.

Beszélgetésünk az elején kizárólag protokolláris jellegű volt. Ezután óvatosan a házigazda életére tereltem a szót. Frankenstein nagyon élénken reagált erre, és negyedóra múlva már tudtam, hogy bigott katolikus és idős agglegény, hogy családfája több mint ezer esztendős, és sok híres prelátust és államférfit adott a német népnek, hogy apja diplomata volt az Osztrák—Magyar Monarchiában, maga Frankenstein pedig diplomataként dolgozott Pétervárott, Rómában, Tokióban és Londonban. Egy időben báró Ehrenthal külügyminiszter titkára volt, az 1914—18-as háborút követően pedig tagja volt annak az osztrák küldöttségnek, amely aláírta a saint-germaini szerződést az antanttal.

Megkérdeztem, hogy régen van-e Londonban. Kiderült, hogy Frankenstein már nem először dolgozik az angol fővárosban. 1913-ban kinevezték az itteni osztrák—magyar nagykövetségre kereskedelmi tanácsosnak, és az első világháború kezdetéig itt tartózkodott. 1920-ban nevezték ki Londonba, a háború utáni Osztrák Köztársaság ügyvivőjének, és azóta tartózkodik Angliában mint országának diplomáciai képviselője.

Ebben a pillanatban a dolgozószoba távoli sarkában váratlanul kinyílt egy első pillantásra észrevétlen ajtó, és óvatosan kikandikált mögüle egy kedves női arc, de mikor meglátta, hogy idegen tartózkodik a szobában, azonnal eltűnt. Frankenstein természetesen észrevette, ami történt, de arca változatlanul szenvtelen és háborítatlan maradt. Néhány pillanatig hallgatott, majd hirtelen, mintha csak távoli látomások kerítették volna hatalmukba, félig csukott szemmel mély átérzéssel kezdett beszélni:

— Micsoda élet volt itt, amikor először kerültem Londonba, a háború előtt! Milyen nagyszerű bálok voltak ebben az épületben, ahol most vagyunk! Milyen vidám karneválokat rendeztek! Micsoda emberek gyűl-

tek össze! Mennyi hatalmat, dicsőséget, gazdagságot láttak ezek a falak!.. Minden elmúlt, mint az álom! — Frankenstein mélyet sóhajtott, mintha csak álomból ébredt volna, és visszatért a földre. — A háború után — folytatta az ügyvivő — nagyon elhanyagolt állapotban találtam nagykövetségünket... Rossz rá visszagondolni! Tizenkét éve már, hogy minden erőmmel igyekszem helyreállítani, újjá varázsolni, de ez most olyan nehéz. Államunk kicsi lett és szegény. Pénz nincs. A javításokra nem futja. Minden elpusztul lassacskán, én pedig tehetetlen vagyok. Ez a tehetetlenség mindennél keserűbb...

Nem szakítottam meg Frankenstein szomorú ömlengését, az pedig csordogált, mint egy csendes patak.

— Az igazat megvallva, ez az épület számunkra most nagy... Ez megfelelt annak a kiterjedt birodalomnak, amely 1914-ig létezett. De egy hétmilliós államnak ilyen nagykövetség fényűzés... Mégsem szeretnék lemondani a régi épületről, amelyikhez annyi kedves emlék, állami és személyes emlék fűz...

Igen, Frankenstein a múltban élt. Visszaemlékezéseiben, amelyek *Facts and features of my life* címmel jelentek meg Londonban 1939-ben, egyébként maga is így ír:

„Úgy tűnt, hogy a vizsga (1903-ban tett felvételi vizsgája a diplomáciai szolgálathoz — *I. M.*) megnyitja előttem az utat a jövőbe. Még ha Ausztria háborúba keverednék is — gondoltam akkor —, a Monarchia, amely ezer éve létezik, és sok nehéz hadjáratot túlélt, fennmarad, mint a nemzeti lét politikai kifejezője. Ezért reménykedhettem abban, hogy a jövőben ügyvivőként, talán még nagykövetként is, szolgálhatom hazámat, majd atyámhoz hasonlóan, nyugalomba vonulva, életem alkonyát titkos tanácsosként a parlament felsőházának tagjaként élhetem le, magamba szíva a birodalmi főváros művészi és politikai világának érdekes levegőjét. De hát ember tervez, Isten végez! Minden másként történt!"

Ez a gondolatsor teljesen kifejezi Frankensteint, az arisztokratát, a monarchistát, a katolikust, azt az embert, akinek gyökerei a távoli múlt társadalmi és politikai rétegeibe nyúlnak vissza. A történelem kegyetlenül véget vetett annak az egész világnak, amelyben felnőtt, és amelyben meghalni készült Frankenstein. A nagy birodalom, amelyet szolgálni akart, nincs többé. A régi osztrák arisztokrácia, amelynek leszármazottja, széthullott. Az ezeréves Monarchia, amelynek életképességében annyira bízott, összeomlott. Csupán a katolikus vallás maradt meg, és Frankenstein görcsösen kapaszkodott ebbe az utolsó mentsvárba. Ő, aki kora ifjúságától jó katolikus volt, különösen istenfélő lett az első világháború után. És minél jobban sűrűsödtek a viharfelhők Európa egén, minél nehezebb helyzetbe került Ausztria, annál inkább zuhant abba az állapotba, amely közeli volt a vallási miszticizmushoz. Emlékszem, egyszer, nem sokkal a második világháború előtt, más nagykövetekkel együtt beszédet kellett mondanom egy gyűlésen, amelyet olyan prózai kérdésnek szenteltek, mint az idegen nyelvek tanulásának bővítése, Frankenstein beszéde imára, valóságos mennyei fohászkodásra emlékeztetett. Még az

LÉGOLTALMI PINCE A SZOVJET NAGYKÖVETSÉG PARKJÁBAN

AZ ANGOL ALSÓHÁZ ÜLÉSTERME

angolok, akiknek különben nincs ellenére, hogy nyilvános beszédekben az éghez forduljanak, még ők is meglepődtek az osztrák ügyvivő túlságosan „pápista" hangvételén.

Pedig abban nem volt semmi meglepő. Amikor Frankenstein 1920-ban Londonba érkezett, szétesett szekeret kellett húznia. Nem nagyhatalmat kellett képviselni, amelynek véleményére adnak Európában, hanem kis, gyenge államot, amely a szakadék szélén egyensúlyoz. A húszas években Frankensteinnek pénzügyi támogatást kellett kikönyörögnie a győztesektől, hogy sikerüljön megmenteni Ausztriát a pénzügyi csődtől. A harmincas években még tovább romlott a helyzet: Hitler hatalomra kerülése után Frankensteinnek az angol miniszterekénél kellett előszobáznia, reszketve Ausztria létéért. Ennek ellenére Ausztria mégis elveszett.

Meg kell adni, Frankenstein tisztán diplomáciai szempontból nagyon jó ügyvivő volt. Politikai erőforrásai nagyon csekélyek voltak, mégis ügyesen használta fel azokat, mesterien játszotta a játszmát. Ki tudta használni az osztrák érdekekben még a legkisebb lehetőségeket is. Különösen érvényes volt ez a művészetre. Minthogy maga is zenerajongó volt, Frankenstein a nagykövetséget a zenei és művészi élet központjává tette, ahol angol és osztrák énekesek, zeneszerzők, színészek, rendezők, festők és más művészek találkoztak. Azok a zenei esték, fesztiválok, kiállítások, amelyeket Frankenstein rendezett, népszerűek voltak, mindenki dicsérte magas színvonalukat. Mindez különös glóriát font az osztrák nagykövetség köré. Sokat beszéltek róla, kiemelték a másodrangú országok diplomáciai képviseleteinek unalmas tömegéből, és egyenrangúnak tekintették a nagyhatalmak nagykövetségeivel. Így Frankensteinnek a múzsák segítségével sikerült bizonyos mértékig ellensúlyoznia a háború utáni Ausztria politikai hatásának elégtelenségét. Ha mindez nincs, nagykövetsége egyszerűen osztrák ügyekkel foglalkozó ócska kis hivatallá változott volna.

Frankenstein különben nem érte be a művészeti élettel. Szorgosan igyekezett megszilárdítani, már amennyire ez egyáltalán lehetséges volt, Ausztriának és londoni nagykövetségének politikai tekintélyét. Ezt nagymértékben könnyítette az a körülmény, hogy monarchista arisztokrata és katolikus lévén, Frankenstein közel állt az angol udvarhoz és a jobboldali konzervatív körökhöz. V. György és VI. György is jó kapcsolatban volt személyesen Frankensteinnel, meghívták az udvarba, és minden más lehetséges eszközzel is hangsúlyozták jóakaratukat. Szívesen látott vendég volt, olyan velejükig konzervatív angolok házában, mint Lord Londonderry, Lord és Lady Astor és mások.[31] Az én időmben Angliába látogatott Dollfuss, a törpekancellár, akit 1934-ben meggyilkoltak a nácik. Később a brit fővárosba látogatott Dollfuss utóda, Schuschnigg kancellár. Frankenstein mindvégig náciellenes maradt. Az osztrák ügyvivő politikai magatartásának gyökereit természetesen nem a demokráciára való hajlamában kell keresni (ilyen hajlama sohasem volt), hanem következetes arisztokratizmusában, katolicizmusában, osztrák nacionalizmusában. Bizonyos szerepe talán annak is volt ebben, hogy angolpárti volt, több mint húsz évet töltött Londonban. Bármi legyen is a magyarázat, a

lényeg, hogy nyomban, miután a német csapatok 1938 márciusában megszállták Ausztriát, Frankenstein lemondott, és nem volt hajlandó Hitlert szolgálni.

Mi legyen további sorsa? Frankenstein nem sokáig töprengett jövőjéről. Angol barátai nagyon gyorsan kifizetődő „üzlethez" juttatták a Cityben, 1938. június 25-én pedig az angol király angol nemességet adományozott neki. Báró Georg von Frankensteinből Sir George Frankenstein lett. Körülbelül ugyanebben az időben ez az idős, megrögzött agglegénynek tűnő férfiú megnősült: elvett egy fiatal angol nőt, aki külsőleg egy tragikus mese tündérszép hősnőjére emlékeztetett — halványsápadt arca volt, hollófekete haja, meggypiros ajka és mély, tüzes szeme volt.

Az ezeréves uralkodási hagyományokra támaszkodó osztrák arisztokrata befejezte pályafutását, és megkezdte pályafutását egy közepes sikerű angol üzletember enyhén aranyozott nemesi koronával...

A nagykövet felesége nagymértékben segítheti férje sikeres munkáját. Erre sokszor nem is gondolnak az olyan emberek, akik nem ismerik a nagykövet konkrét funkcióit, viszont kétségtelenül ez a helyzet.

A nagykövet munkájának két oldala van. Először, hivatalos kapcsolatot tart fenn az őt kinevező és fogadó kormány között, vagyis jegyzékeket, leveleket, emlékiratokat és egyéb okmányokat nyújt vagy vesz át, szóbeli közléseket tesz, s tárgyalásokat folytat aktuális kérdésekről. Másodszor, működési területén a nagykövet kapcsolatot létesít és tart fenn államférfiakkal, különböző társadalmi és politikai körökkel, pártokkal, csoportokkal és egyes kiváló személyekkel is, hiszen ilyen kapcsolatok nélkül nem tájékozódhat kellőképpen a kialakult helyzetben, nem befolyásolhatja megfelelően az uralkodó rétegek és a tömegek nézeteit és hangulatát. A jelenlegi körülmények között a nagykövetnek ez a második funkciója igen fontos, s jelentőségében időnként túl is szárnyalja az elsőt, különösen a fejlett társadalmi életet élő országokban, például az Egyesült Államokban vagy Angliában.

A nagykövet feleségének nem sok köze van az első funkcióhoz, vagyis a hivatalos kapcsolatok fenntartásához, de annál nagyobb és teljesen gyakorlati szerep jut neki a második funkció terén, vagyis a kapcsolatok megteremtésében és erősítésében. Másképpen hogyan is birkózhatna meg a nagykövet ezzel a funkciójával? Feladata főként: állandó találkozások érdekes emberekkel — vagy a követség épületében, vagy azon kívül. A nagykövetet gyakran meghívják reggelire, ebédre, teára, vacsorára stb. a helyi emberek és más, az illető országba akkreditált diplomaták, mégpedig rendszerint a feleségével együtt. A nagykövet is gyakran hív meg magához helyi embereket és más diplomatákat fogadásra, reggelire, ebédre, teára stb., s ilyen esetekben az illetők feleségét is meghívja. Természetes, hogy a vendégeket a nagykövet a feleségével együtt fogadja. És ilyenkor mindig és mindenütt sok függ a nagykövet feleségének személyiségétől.

A diplomácia terén a kapcsolatok különböző formái ismeretesek. Londoni tevékenységem idején a szovjet nagykövetség a kapcsolatokat három formában tartotta fenn. Az első, távolabbi körhöz a harmincas években mintegy ezer ember tartozott, olyanok, akik valamikor, valamilyen formában, valamilyen esetből kifolyólag kapcsolatba kerültek a szovjet nagykövetséggel, s barátságos vagy legalább semleges magatartást tanúsítottak irántunk. Állandó kapcsolatot velük a nagykövetség nem tartott fenn, s csak olyan kivételes esetekben küldött a részükre meghívást, mint például a minden esztendőben megismétlődő november 7-i fogadás, amelyen 700—800 vagy még több vendég gyűlt össze. Diplomáciai „hasznosság" szempontjából ennek az első ismeretségi körnek nem sok volt a jelentősége. Csak nagy fogadásainknak a fényét és tekintélyét emelték, hiszen az angolok úgy vélekednek, hogy a fogadás akkor sikerül, ha olyan tolongás és szorongás van, hogy nehéz hozzáférkőzni a házigazdához. Más vonatkozásban ez az első kör nem sokat adott.

A kapcsolatok második köréhez körülbelül kétszáz ember tartozott. Ezek valamilyen okból kifolyólag komolyabban érdeklődtek a Szovjetunió iránt, s velük a nagykövetség rendszeresebb kapcsolatot tartott fenn. Gyakran meghívtuk őket teljes létszámban vagy csoportosan kisebb fogadásainkra, ebédekre, reggelikre, teára, hangversenyekre és filmbemutatókra. Igen sok kiváló személy akadt köztük a politika, a közgazdaság, a munkásmozgalom, az irodalom, a művészetek és a tudomány világából, s diplomáciai „hasznosság" szempontjából már komoly értéket képviseltek. Néhányan (a Webb házaspár, Bernard Shaw és mások) ráadásul érdekes és kellemes személyek is voltak.

Végül a harmadik, legszűkebb körhöz mintegy ötven személy tartozott. Olyan emberek voltak ezek, akik állandó és baráti kapcsolatban álltak a nagykövetséggel (bármilyen indítóoka volt is ennek), s gyakran vendégeskedtek nálunk. Miniszterek és más magas állású emberek, első vonalbeli politikusok és üzletemberek, rangosabb újságok szerkesztői, neves újságírók, írók és tudósok tartoztak közéjük. Diplomáciai „hasznosság" szempontjából nekik volt a legnagyobb jelentőségük, s természetesen igyekeztem fenntartani velük a legszorosabb kapcsolatot; nem hivatalos reggelikre és ebédekre is meghívtam őket, ahol mindössze öt-tíz fő vett részt, s ahol az asztalnál nyugodtan el lehetett beszélgetni, vitatkozni, nevetgélni. Nevetgélni feltétlenül kellett, hiszen az angolok humoros emberek, szeretik a tréfát, a gunyorosságot, a szellemes hasonlatokat.

Hosszú diplomáciai tapasztalatom meggyőzött arról, hogy a nagykövet szempontjából a leghasznosabbak éppen ezek a kis fogadások, különösen az imént említett nem hivatalos találkozások fehér asztal mellett, kevés részvevő körében. S itt rendkívüli mértékben megnövekszik a nagykövet feleségének a szerepe.

Van még egy terület, ahol az okos és a politikában jártas feleség komoly szolgálatokat tehet a nagykövet munkájában: kapcsolata a miniszterek, diplomaták, politikusok és közéleti személyiségek feleségeivel. Az ilyen kapcsolatok (főként olyan országokban, mint az Egyesült Államok,

Anglia vagy Franciaország) nagyban megkönnyítik, hogy mindig az aktuális események sodrában legyen, amelyek a vezető köröket éppen izgatják.

Ezért úgy gondolom, hogy amikor kiválasztják a munkatársakat a külföldi diplomáciai munkára, különösképpen a nagyköveteket és tanácsosokat, külügyminisztériumunknak nemcsak a kiválasztottak személyes tulajdonságai, hanem feleségük tulajdonságai iránt is érdeklődnie kell. Nagyon hasznos lenne, ha a leendő nagykövetek és tanácsosok feleségei számára külön tanfolyamot szerveznének, ahol beavatnák őket az irodalomba, a művészetekbe és a kultúra más ágazataiba. Ez jelentősen hozzájárulna a szovjet diplomácia eredményes munkájához.

Itt szeretnék köszönetet mondani a feleségemnek, aki sok mindenben megkönnyítette nagyköveti kötelességeim teljesítését, gyakran rendkívül nehéz helyzetben is.

Az általános diplomáciai etikett előírja, hogy miután a nagykövet látogatásokat tett a miniszteréknél és a többi nagykövetnél, a nagykövet felesége is végiglátogassa a miniszterek és a többi nagykövet feleségét. Feleségem is betartotta ezt a szabályt. Mivel azonban a 30-as években a szovjet nagykövetséget jéghideg levegő vette körül, feleségemmel józan megfontolás után arra a következtetésre jutottunk, hogy a miniszterfeleségek közül egyelőre tanácsosabb beérni a külügyminiszter feleségével. Fennállt ugyanis az a veszély, hogy a többi miniszterfeleség, akiket kevésbé kötnek a diplomáciai szabályok, valamilyen ürüggyel nem fogadja őt. Úgy döntöttünk, hogy kerülünk minden nem kívánatos incidenst, s ezért feleségem csak Lady Simonnál és Lady Vansittartnál tett látogatást (a külügyminiszter, illetve helyettese feleségénél).

A nagykövetek és követek feleségeinél számításunk szerint nem kellett incidenstől tartani, hiszen a kölcsönös látogatás a diplomáciai küldöttségek vezetői és feleségeik között szilárdan megrögzött hagyománynak számított. Ezért feleségem mindazon országok nagyköveteinek és követeinek feleségét felkereste, amelyek diplomáciai kapcsolatban álltak a Szovjetunióval, és hozzám hasonlóan, feleségem is eltekintett a bécsi konvenció előírásaitól. Általában minden sikeresen zajlott le. Ámde — és ez jellemző a harmincas évek politikai légkörére — itt történt két szovjetellenes incidens, amelyekről alább lesz szó.

Lady Simont együtt látogattuk meg. A lakásán fogadott bennünket. Simonék a szovjet nagykövetség közelében laktak. „Teaidőben (körülbelül délután öt órakor) érkeztünk, s Lady Simon nyomban meghívott bennünket teára és szendvicsre. Aztán megjelent Sir John Simon is, de negyedóra múlva távozott valami sürgős dologra hivatkozva. Lady Simon alacsony, középkorú, rőtes hajú, beteges asszony volt, igyekezett szívélyesen, intelligens ember módjára viselkedni. Előszedte Tolsztoj és Csehov angolra fordított műveit, s minden eszközzel be kívánta bizonyítani, hogy mennyire ismeri és értékeli az orosz irodalmat. Aztán társadalmi tevékenységéről kezdett beszélgetni, s hangoztatta, milyen nagy hévvel küzd a prostitúció és a nemzetközi leánykereskedelem ellen. Az egész

beszélgetés mesterkélt és elnyújtott volt, és feleségemmel együtt nem szívesen emlékeztünk vissza rá. A külügyminiszter felesége nem tartotta szükségesnek a viszontlátogatást, s csak a névjegyét küldte el. Tisztán protokolláris szempontból ez megengedhetetlen, de nyilván azt az óhajt fejezte ki, hogy kapcsolataink hőmérsékletét tekintsük a nulla fokhoz közelállónak. Feleségem és Lady Simon ismeretsége, amint azt várhattam, a továbbiakban sem erősbödött, hiszen ehhez hiányzott minden politikai és személyi előfeltétel.

Egészen másként alakult a dolog Lady Vansittarttal. Feleségem őt egymagában kereste fel. Lady Vansittart egyszerűen, melegen, mondhatnám lelkesen fogadta. A háziasszony és vendége csakhamar kölcsönös rokonszenvet érzett. Sokáig ültek együtt Vansittarték könyvtárában, s beszélgettek a művészetekről, irodalomról és költészetről. Lady Vansittart visszaadta feleségem látogatását, s a vizit végén én is megjelentem a szalonban, hogy megismerkedjem a miniszterhelyettes feleségével. Lady Vansittart azt mondta, hogy nem szereti a nagyvilági életet, nem nagyon érintkezik a diplomáciai testület tagjaival, amivel mintegy azt akarta az értésünkre adni, hogy látogatása ritka kivételnek tekintendő. Akkor a feleségemmel azt gondoltuk, hogy ez csak egyszerű udvariaskodás, később azonban meggyőződtünk arról, hogy őszintén beszélt: valóban nagyon ritkán láttam őt angol fogadásokon, és szinte sosem jelent meg a követségeken vagy diplomáciai misszióknál.

Később feleségem és Lady Vansittart kapcsolata megerősödött, ami természetesen kedvezően hatott Vansittarttal fennálló kapcsolataimra.

Feleségem és a nagykövetek, követek feleségeinek kölcsönös látogatása általában simán, protokollszerűen folyt le. A következő rendet tartottuk szem előtt: amikor külföldi diplomatafeleségek viszonozták feleségem látogatását, rendszerint megjelentem a szalonban, de nem mindjárt a látogatás elején, s így rendre megismertem kollégáim „jobbik feleit".

Most néhány szót a két szovjetellenes epizódról, amelyek feleségem „látogatási kampányát" kísérték.

Az első egyszerűen mulatságos história, de jól jellemzi az akkori idők szellemét. Első látogatását a feleségem az illendőség szerint a diplomáciai testület doyenjének, de Fleriot-nak a feleségénél tette. A hölgy egy csapat ifjú ember koszorújában fogadta, akik mind titkárként tevékenykedtek a francia nagykövetségen. Bár hosszú évek óta tartózkodott Londonban, csak nagyon gyengén tudott angolul, s az egyik titkár szerepelt tolmácsként. Az egész beszélgetés annyira protokolláris jellegű volt, hogy a feleségem folyton csak mosolygott önmagában.

Néhány nap múlva Madame de Fleriot viszonozta feleségem látogatását. Magával hozta felnőtt leányát is, aki a tolmács szerepét töltötte be mellette. Beszélgetés közben átnyújtotta névjegyének egy csomagját, amelyekkel feleségemnek a többi diplomatafeleséget kellett felkeresnie. Az etikett ugyanis szigorúan megköveteli, hogy a diplomáciai doyen felesége személyesen kísérje el az újonnan érkezett követek feleségeit a már ott

tevékenykedő követek feleségeihez. Így is tett Madame de Fleriot, amikor az amerikai, japán és olasz nagykövetek feleségeiről volt szó. De hát okozhatott-e magának kényelmetlenséget a szovjet nagykövet felesége miatt? Nem, ez túlzott követelmény lett volna! S ezért madame de Fleriot beérte azzal, hogy átnyújtotta feleségemnek névjegyeit, hogy azokat valamennyi látogatása során a magáéval együtt nyújtsa át, jeléül annak, hogy a doyen felesége mintegy látatlanul maga is részt vesz a látogatáson. Ez nem szokatlan a diplomáciai etikettben, de alkalmazása azt jelenti, hogy a képviselő és a képviselt hölgy között jéghideg a kapcsolat. Madame de Fleriot nem tudta magát visszatartani attól, hogy ezt a tűszúrást alkalmazza feleségemmel, s rajta keresztül lényegében az egész szovjet állammal szemben.

Feleségem a vendégeket a szürke vendégszobában fogadta, amelynek egészen eredeti ajtaja volt: ha becsukták, nehezen lehetett megkülönböztetni a faltól. Olyan benyomás keletkezett, mintha teljesen fal venne körül bennünket. A látogatás idején az ablakon hirtelen befújt a szél, s hirtelen becsapta ezt az ajtót. Madame de Fleriot arcára rémület ült ki.

— Hát ez mi? — kiáltott fel ijedten a vendég. — Valami titkos ajtó?

Leánya félénken húzódott a mamához. Feleségem vidáman elmosolyodott, s így válaszolt:

— Igen, igen! Egy szörnyűségesen titkos ajtó!

Felállt, lenyomta az ajtó kilincsét, s felnyitotta az ajtót. A vendégek megkönnyebbülten lélegzettek fel, de két perc múlva sietve elköszöntek.

Akkoriban a szovjetellenes agitáció úgy tüntette fel a szovjet nagykövetséget, mint a GPU machinációinak a védőpajzsát, s élénk színekkel ecsetelték az ujjukból szopott rémhíreket, hogy milyenek a titkos szobák, a rácsos, föld alatti alagutak és pincehelyiségek, s egyéb „szörnyűségek", amelyek állítólag a Szovjetunió valamennyi külföldi képviseleténél megtalálhatók. Szegény francia hölgyek fejét nyilván annyira teletömték ezekkel a sületlenségekkel, hogy halálra rémültek egy véletlenül becsapódó ajtó miatt.

A másik epizód már komolyabb, de szintén jól jellemzi az akkori légkört.

Akkoriban már Dániával is voltak a Szovjetuniónak diplomáciai kapcsolatai. Londonban ezt az országot Ahlefeldt-Laurvig gróf képviselte, akinél a maga idejében megtettem az előírt látogatást. Ő szívélyesen fogadott, s negyedórán át csevegtünk „erről, arról, vagyis semmiről", majd barátságosan elbúcsúztunk egymástól. Később viszonozta a látogatásomat. Ekkor sem került sor érdekes beszélgetésre, de hivatalos kapcsolataink megfelelőek voltak.

Amikor feleségem megkezdte látogatásait, végül sorra került Ahlefeldt grófnő is. Titkárnőm felhívta a dán követséget, s megkérdezte, mikor tehetne feleségem látogatást a grófnőnél. Közölték vele, hogy a grófnő, sajnos, beteg, s egyelőre nem fogadhatja Madame Majszkijt. Mivel minden ember halandó, s a betegséget senki sem kerülheti el, feleségem megnyugvással fogadta a hírt, sőt még sajnálta is a dán követ feleségét.

Akkor még nem tudtuk, hogy ki is tulajdonképpen a grófnő. Néhány nap múlva azonban a feleségem azt olvasta az újságokban, hogy a dán követ felesége részt vett valami angol fogadáson. Úgy véltük, hogy meggyógyult, s titkárnőm másodszor is telefonált a dán követségre. Azt felelték, hogy másnap a grófnő néhány hétre Dániába utazik, s visszatérése után majd közli, mikor fogadja a feleségemet. A dolgok ilyen egybeesését kissé furcsának véltük, de formailag semmit sem tehettünk. Másfél hónap telt el, az újságokból megtudtuk, hogy a grófnő hazájába utazott, ám régen visszaérkezett Londonba, de az ígéretét nem tartotta be. Az egész história kezdett rejtélyes lenni, s elhatároztam, hogy tudakozódom. S mit tudtunk meg?

Kiderült, hogy a dán követ felesége orosz származású, méghozzá nem egyszerűen orosz nő, hanem Maria Fjodorovnának, III. Sándor feleségének és II. Miklós anyjának egykori udvarhölgye, megrögzött fehérgárdista beállítottságú, s ezért nem akarta fogadni a szovjet nagykövet feleségét.

— Nos, ha így van — határoztuk el feleségemmel —, majd megtanítunk téged!

Feleségem magától értetődően többé már nem próbálkozott előhozakodni a látogatással, és minthogy Ahlefeldt grófnő sem kezdeményezte azt, végül is az lett az eredmény, hogy hivatalosan ismeretlenek maradtunk egymás számára. Amikor nagykövetségünkön olyan nagyobb fogadások voltak, amelyekre meghívót kapott valamennyi diplomata feleségével együtt, mi rendszeresen csak Ahlefeldt grófnak küldtünk meghívót, akivel hivatalosan ismeretségben álltam, de Ahlefeldt grófnő nélkül, akit feleségem hivatalosan nem ismert. A szabályos diplomáciai etikett szempontjából ez a magatartás, természetesen, Ahlefeldték megcsúfolását jelentette, de a tiszteletreméltó grófnő azt aratta, amit vetett.

Ez a história elterjedt a diplomáciai testületben és az angol politikai körökben (bevallom, egyet-mást tettünk is annak érdekében, hogy népszerűsítsük), s mindenütt nevetségessé tette a grófi párt.

Ahlefeldt-Laurvigékkal a „protokollháború" 1938-ig tartott. Akkor hazautaztak, s Ahlefeldt-Laurvigot Reventlow gróf váltotta fel. Első találkozásunkkor őszintén elmondtam neki, mi is volt „háborúskodásunk" oka, s annak a reményemnek adtam hangot, hogy kapcsolataink a jövőben rendeződnek. Reventlow biztosított, hogy ez így is lesz, és betartotta a szavát. Nemcsak a béke állt helyre, hanem kapcsolataink fokozatosan egyre jobbá váltak.

Szeretnék külön megemlékezni azokról a diplomatákról, akik tagjai voltak a „Spanyolországi benemavatkozási bizottságnak", amely 1936 és 1939 között a spanyolországi nemzeti forradalmi háború idején működött Londonban.

Plymouth lorddal kezdem. A lord arisztokrata volt, családja még a XVI. század elején kapta meg a bárói címet. A családban ő volt a tizenötödik báró, és Wemiss gróf lányát vette feleségül, azét a Wemissét, aki tizenegyedik sarja volt a maga grófi családjának.

Plymouth, aki meggyőződéses konzervatív volt, és az ország egyik legnagyobb földbirtokosa (12 000 hektáros földbirtoka volt), miután kijárta az arisztokrata családok etoni iskoláját, majd befejezte tanulmányait a cambridge-i egyetemen, politikai pályát választott: tagja volt a londoni városi tanácsnak, a parlamentnek, miniszterhelyettes volt több minisztériumban is, végül 1936-ban külügyminiszter-helyettes lett.

Magas, vállas, ötven körüli, nagy fejű, halványszőke ritka hajú férfi volt, nyugodt, tiszteletet parancsoló arckifejezéssel, pontosan olyan, amilyen elképzeléseimben általában egy lord lenni szokott. Kitűnő modora volt, választékosan, diplomata módjára tudott beszélgetni. Valamennyi mozdulata, gesztusa, szokása nemes ünnepélyességről tanúskodott. Plymouth ráadásul rendkívül nagy önuralommal rendelkezett, nem emlékszem egyetlen esetre sem, hogy a bizottság fennállásának két és fél esztendejében kikelt volna magából, és bármiféle gorombaságot is mondott volna (noha erre elég gyakran lett volna oka).

Csakhogy ebben a hatalmas, impozáns és gondosan ápolt testben kicsi, lassú és félénk szellem lakott. Plymouth-ot természete és neveltetése majdnem ideális megtestesítőjévé tette az angol politikai középszerűségnek, amely a múlt hagyományaiból táplálkozik.

Plymouth a bizottság elnökeként teljesen tehetetlen és gyakran komikus figura volt. Igaz, képes volt arra, hogy komolykodó, szenvedélymentes arcot vágva, jól fésült mondatokban összegezze a viták eredményét (ebben érződött hosszú parlamenti gyakorlata), és kétségkívül jó vezetője lett volna holmi szolid és nyugodt bizottságnak, amelynek mondjuk egy új egyetem megnyitásáról vagy két tartomány határának megállapításáról kellett volna döntenie. Csakhogy a „Spanyolországi benemavatkozási bizottság" a lehető legkevésbé emlékeztetett ilyen bizottságra. Ez a bizottság nem afféle csendes öböl, hanem rohanó patak volt, minden lépésnél veszélyeket tartogatott. A bizottság tagjainak váratlan lépései és ellenlépései bizony kritikus helyzeteket teremtettek. Még a Népszövetségben — az új, demokratizált diplomáciának ebben az elsőszülöttjében — sem volt semmi hasonló.

A bizottság elnökének szinte minden ülésen szembe kellett néznie politikai aknák robbanásával, igazi diplomáciai viharokkal. Gyorsaságra, jó felfogóképességre, rugalmas gondolkodásra lett volna szüksége, arra, hogy valamennyi résztvevő számára elfogadható kompromisszumokat tudjon idejében javasolni. Plymouth azonban nem rendelkezett ilyen tulajdonságokkal. Ezért nem meglepő, hogy sűrűn került rendkívül nehéz helyzetbe, és olyankor... Különben inkább megfestem az ilyen esetek tipikus képét.

Napirenden valamelyik nehéz kérdés szerepel. Heves vita bontakozik ki. A szovjet és a fasiszta megbízottak álláspontja teljesen ellentétes. Az úgynevezett demokratikus hatalmak képviselői ingadoznak. Plymouthnak mint elnöknek el kell foglalnia valamilyen álláspontot, és fel kell sorakoztatnia maga mögé a bizottság tagjainak többségét. Csakhogy Plymouth nem tudja, miképp határozzon. Arcáról leolvasható a kínos értetlenség.

Tanácsadóihoz fordult, a balján ülő Francis Hemminghez és a jobbján ülő Robertshoz. Gyors, suttogó megbeszélés kezdődik közöttük. A tanácsadók javaslatai azonban eltérőek, sőt nemegyszer ellentétesek, hiszen Hemming rokonszenvezett a spanyol demokráciával, Roberts viszont Franco híve volt. A Plymouth arcán tükröződő zavar csak fokozódik, hol elvörösödik, hol elsápad, végül előveszi a komor, szenvedélymentes arckifejezést, és ünnepélyesen kinyilvánítja:

— Az ülést elnapolom!

Ilyen volt Plymouth tipikus eljárása valamennyi bonyolult helyzetben. Csodálkoznunk kell-e hát, hogy a bizottság és az albizottság fennállásának egész idején a kapitány nélkül maradt hajóra emlékeztetett?

Más típusú ember volt Franciaország képviselője, *Charles Corbin.* Ez a meggyőződéses katolikus és képzett jogász, aki hivatásos diplomata volt, 60 éves korára gazdag és sokoldalú diplomáciai jártasságot szerzett Párizsban, Madridban, Rómában, Brüsszelben, és 1933-tól francia nagykövetként tevékenykedett Londonban. Úgy hírlett, hogy egy régi személyes megrázkódtatás nyomán maradt mindörökre agglegény. Nem tudom, mennyire volt igaz ez az állítás, az azonban kétségtelen, hogy Londonban nem volt felesége. A francia nagykövetség fogadásain a háziasszony mindig az első titkár felesége volt.

Küllemében Corbin nem hasonlított tipikus franciára. Őszülő, világosbarna hajával, simára borotvált arcával és nyugodt acélszürke szemeivel inkább a vikingek leszármazottjának tűnt. Mozdulatai nyugodtak, magabiztosak voltak, hangja tompán egyenletes, időnként köhintett egyet, érzelmeit pedig diplomatához illően rejteni tudta. Soha, még akkor sem, amikor a legizgatottabb volt, nem emelte fel hangját, és sohasem feledkezett el az illő magatartás szabályairól. A bizottságban Corbin általában franciául beszélt, noha tökéletesen tudott angolul is. Mindig csatlakozott Plymouth-hoz, de az általa képviselt vonal világosabb és következetesebb volt, mint az elnöké. Corbinnek az volt a véleménye, hogy a spanyolországi háború bosszantó bonyodalmakat okoz Franciaországnak, és ha nem lehet azonnal végét vetni, legalább minden lehetséges módon tompítani kell, és bármilyen eszközzel elő kell segíteni a hadműveletek mielőbbi befejezését. Annak, hogy ez a demokrácia vagy a fasizmus győzelméhez vezet, avagy valamiféle kompromisszumhoz a két erő között, Corbin számára másodlagos jelentősége volt. Ő csak azzal törődött, hogy a spanyolországi események ne zavarják össze a továbbiakban Párizs diplomáciai kártyáit.

A francia nagykövet a nyugati diplomatáknak ahhoz, a harmincas években iskolát alkotó népes csoportjához tartozott, akik miután lemondtak a távolba tekintő nagy politika (akár burzsoá politika) koncepciójáról, beleragadtak az apró napi politikai hercehurca hínárjába. Ezt a vonalat követte Corbin egész idő alatt, ülésről ülésre, a bizottság és az albizottság elé kerülő minden egyes konkrét kérdés megvitatásakor. Ma már a történelmi távlatból visszatekintve, különösen világos, hogy Corbin mint Franciaország képviselője semmivel sem kevésbé felelős Plymouth-

nál azért a rövidlátó és szégyenletes magatartásért, amelyet a „demokratikus" hatalmak tanúsítottak akkoriban a Spanyol Köztársasággal szemben.

A sors súlyosan megbüntette Corbint politikai bűneiért: amikor 1940-ben a „200 család" elárulta Franciaországot, és a német hadosztályok csizmái Párizs utcáinak kövén csattogtak, Corbin angliai nagykövet megbízatása megszűnt. Nem tért vissza megszállt hazájába, hanem valahová száműzetésbe ment. Láttam, mielőtt elutazott Londonból. Megtört, hirtelen megöregedett, fakó ember lett.

Nagyon jellegzetes alakja volt a bizottságnak Belgium képviselője, báró *Cartier de Marchienne*. A „régi iskola" tipikus diplomatája volt. Már jóval elmúlt 60 éves, fejét ősz haj koszorúzta. Cartier a nagy, hivatalos fogadásokon volt a legmutatósabb. Díszegyenruhájában, a vállán átvetett szalaggal, sűrű ősz bajuszával és monoklijával olyan volt, mintha egy XIX. századi nagykövetet ábrázoló festményről lépett volna le.

Cartier egy gazdag amerikai nőt vett feleségül, aki durva és vulgáris volt, és a diplomáciai hölgyekkel folytatott beszélgetéseiben restelkedés nélkül jelentette ki:

— Soha nem mentem volna hozzá az én Cartier-mhez, ha nem lenne báró.

Cartier jószívű, kedves ember hírében állt. Mindig kész volt segíteni a rászorulón (függetlenül attól, hogy ez a rászoruló egy személy vagy egy egész ország volt), de csak akkor, ha ez nem jelentett számára nehézséget. Ha azonban akadállyal találkozott, Cartier még csak meg sem próbálta leküzdeni azt, csupán reménytelenül széttárta karjait, mintha csak azt mondaná:

— Kész örömmel tennék valamit, de maguk is láthatják, ez lehetetlen.

Cartier nem volt túlságosan okos. Természetesen jó modora és hosszú diplomáciai gyakorlata lehetővé tette számára, hogy megszokott körülmények között ezt bizonyos fokig titkolja. Amikor azonban a belga nagykövet valóban komoly problémákkal került szembe, azonnal megmutatkozott a maga valójában.

Így volt ez a benemavatkozási bizottságban is. Meg kell őszintén mondani, hogy a bizottság Cartier-nek nagyon nem tetszett. Nem azért, mert a báró rokonszenvezett a spanyol demokráciával, egyáltalán nem! A belga nagykövet inkább Francóval rokonszenvezett. Cartier-nek egész más okokból nem tetszett a bizottság: a részvétel ebben a testületben nem hasonlított a régi diplomácia szívéhez közel álló módszereire, hiszen itt gyakran teljesen határozott álláspontot kellett elfoglalni a vitás kérdésekben, méghozzá nappali fényben, az egész világ közvéleménye előtt! Cartier egész természete, neveltetése tiltakozott ez ellen. A körülmények azonban mégis arra kényszerítették Cartier-t, hogy a bizottság asztalához üljön, sőt tagja legyen az elnök mellett működő albizottságnak.

Egyébként Cartier nagyon gyorsan, roppant egyszerű kiutat talált a nehéz helyzetből: bármilyen vita folyt is az ülésen, csendben ült, és jegyzetfüzetébe kis ördögöket rajzolgatott. Rendszerint e foglalatosság köz-

ben gyorsan elaludt. A báró kezére hajtotta fejét, és hangosan szuszogni kezdett. Amikor szavazásra került a sor, akkor Roberts, aki mellette ült, óvatosan megráncigálta a kabátujját. A belga nagykövet felébredt, zavarodottan felkapta fejét, mint akinek fogalma sincs róla, hol van, és kezeivel ügyefogyottan kapálózva, felkiáltott:

— Kérem megismételni! Tiszta fejjel át kell gondolnom! Nem tudok ilyen hirtelen dönteni!...

A dolog azzal végződött, hogy Cartier mindig Plymouthszal és Corbinnel együtt szavazott.

Érdekes személy volt a maga módján Svédország képviselője, báró *Erik Palmstierna*. Ez az alacsony, hevesen gesztikuláló barna férfi, akinek göndör hajában itt-ott felvillant egy-egy ezüstös szál, inkább franciára vagy olaszra hasonlított, mintsem skandinávra. Palmstierna arca kellemes, elgondolkodó, de túl ideges volt, szemében mindig valami különös fény villogott.

Fiatalkorában a svéd ügyvivő a flottánál szolgált, és belépett a szociáldemokrata pártba. Ahogy öregedett, politikailag „színét vesztette", és azokban a napokban, amikor Londonban összeismerkedtünk, úgy jellemezte magát, hogy rokonszenvez „mindennel, ami haladó". A szocializmus azonban most túlságosan szűknek és dogmatikusnak tűnt számára, véleménye szerint nem fogta át az élet minden bonyolultságát és sokrétűségét.

Egy alkalommal meghívott villásreggelire. Egymás mellett ültünk az asztalnál, és nyugodtan beszélgettünk különböző dolgokról. Egyszer csak Palmstierna sandán rám nézett, és megkérdezett:

— Ön, természetesen, ateista?

— Igen, ateista vagyok — feleltem —, mindig is az voltam.

— Én is ateista voltam — vallotta be Palmstierna —, de az élettapasztalat arra kényszerített, hogy felülvizsgáljam fiatalságom nézeteit.

Akkor nem tulajdonítottam nagy jelentőséget ennek a beszélgetésnek, de akaratlanul is eszembe jutott, amikor 1937 végén kezembe került egy angol újság, amelyben a svéd ügyvivő környvét hirdették. A könyv címe különös és figyelmet keltő volt: *A halhatatlanság horizontjai*. Megvettem a könyvet, és elolvastam. Gyűjteményes kötete volt azoknak a részletes spiritiszta beszélgetéseknek, amelyeket Palmstierna „túlvilági informátoraival" folytatott! Nem tagadom, ez megrendített, és arra késztetett, hogy egészen másként tekintsek svéd kollégámra. Sőt arra gondoltam: „íme, ilyen a tőkés társadalom hippokratészi arca..."[32]

A benemavatkozási bizottságban közvetlenül Palmstierna ült mellettem, és az ülések alatt gyakran cseréltünk véleményt, tettünk megjegyzéseket. Abban az időben liberális-antifasiszta beállítottságú volt. Különösen Ribbentrop magatartása háborította fel. Minél tovább tartott a bizottság dicstelen története, annál erőteljesebb lett Palmstierna felháborodása is.

— Sohasem gondoltam — mondta nekem nem is egyszer —, hogy a diplomácia ilyen mélyre süllyedhet, hiszen az, ami történik, csupa komédia, csupa rászedés, csupa álnokság. Nemcsak az undorít, amikor Ribben-

trop és Grandi, hanem az is, amikor Plymouth és Corbin beszédeit hallgatom... Micsoda szörnyűség! Micsoda ocsmányság!...

Amikor azonban válaszul ezekre a felháborodásokra arra kértem, Palmstiernát, hogy segítsen nekem küzdeni az agresszorok ellen, megijedt és visszakozott. Igaz, a kulisszák mögött a svéd nagykövet igyekezett teljes támogatást nyújtani nekem, és nemcsak tisztán erkölcsi támogatást: olykor segített munkámban hasznos tájékoztatással, de nyíltan kiállni mellettem Palmstierna nem mert. Ebben része volt a svéd kormány általános magatartásának is a spanyol kérdésben, a svéd kormány ugyanis nem kívánt konfliktusba kerülni Németországgal. Másrészt viszont szerepe volt a tartózkodásban Palmstierna saját nézeteinek is: annak ellenére ugyanis, hogy felháborította őt a négy nyugati hatalom magatartása, mégsem tudta semmiképpen „elfogadni" a spanyol demokratákat, Számára „túlságosan vörösöknek" tűntek. Az eredmény az volt, hogy Palmstierna állandóan ingadozott, zavarba került, egyik oldalról a másikra állt, és a bizottságban nem tudott szilárd és következetes álláspontot elfoglalni.

1938-ban Palmstierna nyugalomba vonult, de nem tért vissza Svédországba, hanem Angliában maradt, valamilyen svéd—brit kereskedelmi társaság vezetőjeként. A londoni diplomáciai körökben mosolyogva mesélték azokat a körülményeket, amelyek között a svéd ügyvivő nyugalomba vonult. 1937-ben Palmstierna betöltötte 60. életévét, ami Svédországban a diplomaták számára a felső korhatár. A nagykövetek és ügyvivők számára azonban gyakran kivételt tettek, eltértek a szabálytól, és Palmstiernának természetesen minden esélye megvolt, hogy még néhány éven át képviselje országát Angliában. Csakhogy... éppen 1937-ben jelent meg könyve, *A halhatatlanság horizontjai*, és a svéd külügyminisztérium megijedt. Nem attól ijedt meg, hogy ügyvivője spiritiszta, és ezzel csökkentheti Svédország tekintélyét a világközvélemény szemében — nem! Effajta félelem idegen volt a külügyminisztériumtól. A svéd külügyminisztériumot egészen más nyugtalanította. Arra gondoltak: mi történik, ha „a túlvilági informátorok" Palmstiernával diplomáciai ügyekről is beszélgetnek. Mi történik, ha különböző politikai kérdésekben adnak számára útmutatást? Mi lesz, ha ezek a túlvilágról származó útmutatások eltérnek a svéd kormány utasításaitól az adott kérdésekben? Kire hallgat ilyen esetben Palmstierna?...

Hogy elkerüljék a kockázatot, Stockholmban úgy döntöttek, hogy betartják a szabályt, és igyekezvén megédesíteni a keserű pirulát, nyugalomba küldték a londoni ügyvivőt 60 éves korában.

Egészen másfajta alkatú egyéniség volt Csehszlovákia képviselője, *Jan Masaryk*.

Hosszú ideig élt az Egyesült Államokban, és ez rányomta bélyegét angol beszédére, de nemcsak kiejtésén érződött az amerikai modor, hanem egész beállítottságán is. Masaryk természetesen jó csehszlovák hazafinak tartotta magát, tudatában azonban állandóan küzdött a két irányzat:

értelmével felfogta, különösen a második világháború éveiben, hogy Csehszlovákia jövője Keleten van, a Szovjetunióhoz fűződő szoros barátság útján; de szíve és számtalan szokása a Nyugathoz, az Egyesült Államokhoz, Angliához és Franciaországhoz húzta. Egyszer Masaryk ezt mondta nekem:

— Nem, nem vagyok szocialista! A szocializmus elijeszt engem... de ellensége vagyok mindenfajta reakciónak is. Leginkább talán úgy lehet jellemezni engem, hogy európai radikális vagyok, aki hisz a tudományban és az emberi haladásban, hozzá akar járulni azokhoz, de a maga módján.. Individualista módon... Talán kicsit anarchikusan...

Ez a belső kettősség gyötörte Masarykot Londonban, kínozta később hazájában, és én azt hiszem, hogy éppen ez vezetett korai halálához.[33]

Részvételét a benemavatkozási bizottságban Masaryk nehéz és gyötrő próbatételnek tekintette. Lélekben együttérzett a spanyol demokratákkal, és suba alatt minden lehetséges támogatást megadott nekem a fasisztá ellen vívott harchoz. Különösen értékes volt az, hogy tájékoztatott a fasiszta képviselők terveiről és szándékairól, néha az angolokéról és franciákéról is. Masaryk rendkívül jól tájékozott diplomata volt, és jó kapcsolatai voltak a legkülönfélébb körökben. Azonban Palmstiernához hasonlóan, ő sem vállalkozott arra, hogy nyíltan kiálljon mellettem. Ezért a bizottság és az albizottság ülésein Masaryk rendszerint komoran hallgatott, amikor pedig ezt nem tehette, beérte néhány, rendszerint ködös megjegyzéssel.

Plymouth, Corbin, Cartier, Palmstierna, Masaryk képviselte az albizottság asztalánál az úgynevezett demokratikus hatalmak táborát, és bár sokban különböztek egymástól, lényegében egy és ugyanazt a politikát folytatták, amelynek élő megtestesítője a bizottság elnöke volt.

Ugyanannál az asztalnál ültek azonban a fasiszta tábor képviselői is. Ők hárman voltak: Olaszország, Németország és Portugália londoni nagykövete. Az utóbbiról, gróf Monteiróról sokat beszélni nem érdemes, nem volt benne semmi jellegzetes. Úgy tűnt nekem, hogy túlságosan is „áramvonalas" külsőre is, jellemét tekintve is, és teljesen jelentéktelen szerepe volt a bizottságban: csupán kiegészítette a két „nagy fasisztát", Dino Grandit és Joachim Ribbentropot. Ezekről a „nagyokról" azonban valamivel részletesebben kell szólnom.

Először *Grandi*ról.

Ha Palmstierna, a svéd ügyvivő külsőre olasznak tűnt, az olasz nagykövet külsőre inkább oroszra vagy lengyelre hasonlított. Keménykötésű, sötétbarna, hátrafésült hajú férfi volt, gondosan ápolt kecskeszakállal. Sötét szemöldöke alatt rendkívül fényesen csillogó szemeiben különös módon ötvöződtek a vidám nevetés szikrái a cinikusokat jellemző szenvtelenséggel.

Bajsza hangsúlyozta nagy, makacs száját. Általános benyomásom az volt: ravasz ember, akivel szemben ébernek kell lenni.

Grandi az olasz fasizmus egyik vezéralakja volt, és Mussolinivel együtt ott állt annak bölcsőjénél. 1922-ben részt vett a Marcia su Romában (Róma elleni menetben), amikor pedig Mussoliniből diktátor lett, kulcsfontosságú tisztségek sorát töltötte be a fasiszta kormányzatban, külügyminiszter is volt. Grandi, akit különleges hatalommal ruháztak fel, Olaszország számára meglehetősen sikeres látogatást tett az Egyesült Államokban, és nem kisebb sikerrel képviselte kormányát a Népszövetségben.

A 30-as évek elején a 37 esztendős Grandi nevét jól ismerték. Sokan úgy vélekedtek, hogy ő Mussolini valószínű „örököse". A sikerekben gazdag „államférfit" azonban váratlanul utolérte a „sors keze".

Köztudott, hogy Mussolini rendkívül gyanakvó volt környezetének minden jelentős tagjával szemben. Grandiban vetélytársat érzett, és döntő csapást mért rá, mielőtt az még túl veszélyessé válhatott volna számára: 1932 közepén Grandit megfosztották miniszteri tisztségétől, és kinevezték olasz nagykövetnek Londonba. Ez tulajdonképpen „megtisztelő száműzetéssel" volt egyenrangú. Grandi úgy gondolta, hogy a kegyvesztettség nem tart soká, és újra visszatérhet Olaszországba. Ebben azonban tévedett: 7 évet kellett eltöltenie Angliában.

Kapcsolataim Grandival bonyolultak és ellentmondásosak voltak. Mint egyéniség érdekes volt kétségkívül, szellemes és ékesszóló. Beszélgetéseimet vele mindig hasznosnak tartottam, mert egyike volt a legjobban tájékozott külföldi nagyköveteknek Londonban, és tőle gyakran meg lehetett tudni a legfrisebb politikai és diplomáciai híreket. Ráadásul Grandi sok más diplomatától eltérően őszinte, szinte tüntetően őszinte volt kollégáival!

Londoni tevékenységem első három esztendejében gyakran találkoztunk, és sok érdekes vitánk volt. Ebben közrejátszott a Szovjetunió és Olaszország között kialakult akkori viszony, ami diplomáciai nyelven szólva „baráti" volt.

1935-ben azonban gyökeresen változni kezdett a helyzet. A Szovjetunió és Olaszország között nőtt a szakadék. Először az Etiópia ellen indított olasz hadjárat, később a spanyolországi olasz agresszió miatt. Ez tükröződött Grandihoz fűződő személyes kapcsolataimban is.

1935—36 telén, az olasz—etiópiai háború idején nyílt szakítás még nem volt köztünk. Amikor azonban megkezdődött a háború Spanyolországban, ellentétes táborokba kerültünk, és a benemavatkozási bizottság asztalánál mindennapos jelenség volt a könyörtelen összecsapás közöttünk. Grandi kormányának politikáját védelmezte a bizottságban, és nemcsak azért, mert ez kötelessége volt, hanem igazi szenvedéllyel, amelyben nem annyira politikai, mint inkább tisztán személyes célok vezérelték. Nyilvánvalóan hízelgett neki, hogy hosszú hallgatás után neve újra feltűnt az újságokban, elhangzott a rádióban. Ismét a világ figyelmének középpontjába került! A bizottság szószéket biztosított Grandinak a gyakori és hatásos fellépéshez. És minthogy Ribbentrop (a másik fasiszta nagyágyú) meg sem közelítette Grandit észben, ékesszólásban, ravaszságban, ügyes-

ségben, végül is az volt a benyomás, hogy éppen Olaszország nagykövete, nem pedig a német nagykövet a fasiszta tábor vezére a bizottságban.

Ez még inkább ösztönözte Grandi energiáját és találékonyságát.

A bizottság valóságos jótétemény volt Grandi számára. Tekintélye Olaszországban gyorsan nőtt. 1937-ben Mussolini szükségesnek tartotta, hogy grófi címet adományozzon londoni nagykövetének, 1939-ben pedig Grandit végre hazahívták Angliából, és kinevezték igazságügyminiszternek. Ezt követően a fasiszta Nagytanács tagja lett. Később — már 1943-ban — tevékenyen részt vett Mussolini megbuktatásában. Grandi úgy látszik, megértette, hogy a „klasszikus fasizmus", aminek feje a bukott diktátor volt, többé már tehetetlen, és megpróbálta azt helyettesíteni az „új fasizmus" valamivel enyhébb formájával. Közben azt remélte, hogy most már vezető szerepet játszhat a pártban és az országban. Grandi számításai azonban ezúttal sem váltak be. Az olasz nép többé hallani sem akart a fasizmusról, sem a régiről, sem az újról. Így azután „londoni kollégám" és eszmei ellenfelem, akárcsak sokan mások, teljesen eltűnt a politika egéről.

Ribbentrop sok tekintetben teljes ellentéte volt Grandinak. Minthogy egy egész éven át a német nagykövettel szemben ültem a benemavatkozási bizottság asztalánál, volt rá lehetőségem, hogy közelebbről tanulmányozzam őt. Meg kell egyenesen mondanom: goromba, tompa agyú mániákus volt, egy porosz lovassági őrmester látókörével és modorával. Számomra mindig rejtély maradt, hogyan tehetett meg Hitler egy ilyen fafejű egyént külpolitikai főtanácsosának; vagy lehet, hogy jobb tanácsost meg sem érdemelt? Hiszen a harmadik birodalom külpolitikája, amelynek alakításában kétségkívül a führeré volt a fő szerep, egyáltalán nem volt ragyogó. Ott, ahol elegendő volt a páncélököl, ott sikeresnek bizonyult. Ott, ahol azonban ilyen „érv" nem bizonyult meggyőzőnek, ez a külpolitika elkerülhetetlen vereséget szenvedett. Különben mivel is lehetne megmagyarázni, hogy a hitleri diplomácia nem tudta megakadályozni az amerikai—szovjet—angol szövetség létrejöttét? Hogy lehet megmagyarázni, hogy Németországgal együtt Japán nem támadta meg a Szovjetuniót, amiről Berlinben úgy álmodoztak?

Joachim Ribbentrop, az egykori pezsgőügynök von Hoesch holttestén át lépett a londoni német nagykövet tisztségébe, és itt azonnal bebizonyította, hogy olyannyira nem érti meg Angliát és az angolokat, olyan égbekiáltóan udvariatlan, és olyannyira lehetetlen elképzelései vannak saját személyéről, hogy hamarosan rajta nevetett a brit főváros. Természetesen Ribbentroppal találkoztak, meghívták a fogadásokra, és látogatták az ő fogadásait. Bizonyos körök még nagy igyekezettel hajbókoltak is előtte (hiszen hatalma teljében levő birodalmat képviselt!). Azok az emberek azonban, akik épp hogy megebédeltek vagy teáztak a német nagykövetségen, amikor kiléptek az utcára, gúnyosan kinevették a házigazdát, és anekdotákat meséltek egymásnak butaságáról és beképzeltségéről.

Ribbentrop kudarcsorozata a szó szoros értelmében Angliába érkezésének első napján megkezdődött. Szigorú diplomáciai szabály írja elő, hogy

a nagykövet mindaddig, amíg át nem nyújtja megbízólevelét az államfőnek abban az országban, ahová akkreditálták, még nem nagykövet, tehát nem mondhat politikai jellegű beszédeket, és nem tehet ilyen nyilatkozatokat. Ribbentrop azonban, alighogy kiszállt a vonatból, amely Doverből Londonba hozta, még a pályaudvaron sajtóértekezletet tartott, és azon szemére hányta Angliának, hogy lebecsüli „a vörös veszélyt", és felhívta, hogy egyesüljön Németországgal a kommunizmus elleni harcban. Abban az országban, ahol a hagyomány, az ősöktől örökölt szokás törvénynek számít, Ribbentrop magatartása felháborította még a „keményfejű" konzervatívokat is.

Az első „sokkot" hamarosan követte a többi. Az udvari fogadáson Ribbentrop a szokásos kézfogás helyett fasiszta karlendítéssel üdvözölte az angol királyt. Ez valóságos földrengést keltett a monarchista körökben.

Hasonlóan otrombán viselte magát, amikor a megbízólevél átnyújtása után lebonyolította a diplomáciai etikett által előírt udvariassági látogatásokat a külföldi nagyköveteknél és a brit tisztségviselőknél. Ribbentrop mindenütt a betanult pózba vágta magát, és elmondta egy és ugyanazt a terjedelmes és gyűlölködő beszédet a kommunizmus elleni harc szükségességéről, amire ironikusan vállukat rándították még azok is, akik rokonszenveztek a hitleri Németországgal.

Csak amikor nálam tett látogatást (ezt nem tudta elkerülni), akkor tett kivételt. Az alatt a negyedóra alatt, amit a szovjet nagykövetségen töltött, az új német nagykövet olyan „pártonkívüli" témáról beszélgetett, mint a londoni köd.

Amikor a kellő időben udvariassági viszontlátogatást tettem Ribbentropnál, az a következőképpen zajlott le: a német nagykövetség bejáratánál egy nagydarab, vállas fickó fogadott szemtelenül gőgös arckifejezéssel. Civilben volt, de tartása, modora, mozdulata nem hagyott kétséget afelől, hogy a Gestapótól jött. A legény összecsapta bokáit, vigyázzba állt, majd mély meghajlással kinyitotta a nagykövetség kapuját. Az előcsarnokban még négy, hasonlóan gestapós külsejű legény fogadott, ők is bokáikat csattogtatták, vigyázzba vágták magukat, majd segítettek levetni a kabátot. A fogadószobában, ahol néhány percet töltöttem, amíg Ribbentropnak jelentették, hogy megérkeztem, egy hatodik fickó foglalkozott velem, ugyanabból a kategóriából, de ez egy árnyalattal intelligensebb volt. Az emeletre vezető lépcsőn — a nagykövet dolgozószobája az emeleten volt — még három derék gestapós állt — egy lenn, egy fenn és egy középen —, és amikor elhaladtam mellettük, hangosan összecsapták bokájukat...

Így hát Himmler kilenc arkangyala tisztelgett a szovjet nagykövetnek, amikor az a diplomáciai etikett szabályai szerint meglátogatta a német nagykövetet! Ezután 15 percen keresztül Ribbentrop hevesen bizonygatta nekem, hogy az angolok nem tudják igazgatni csodálatosan gazdag birodalmukat. Ezt követően elbúcsúztunk, és amikor a német nagykövet dolgozószobájából a bejárat előtt várakozó gépkocsihoz siettem, a gestapósok seregszemléje megismétlődött. Az egykori ügynök szemmel lát-

hatóan „hatást" akart gyakorolni rám. Valóban félelmetesen butának kellett lenni ahhoz, és fenomenálisan járatlannak a szovjet emberek pszichológiájában, hogy valaki ilyen bohózattal akarja „lenyűgözni" a Szovjetunió nagykövetét.

Miután hazatértem, meghívtam néhány angol újságírót, és részletesen elmeséltem nekik a szertartást, amellyel a német nagykövetségen fogadtak. Az újságírók hangosan kacagtak, és megígérték, hogy nyilvánosságra hozzák ezt a „szenzációt" a főváros politikai köreiben. Ígéretüket megtartották. Néhány napon át a parlamentben és a Fleet Streeten[34] csak arról lehetett hallani, hogyan fogadta Majszkijt Ribbentrop. Ez a történet a német nagykövetnek nem babérokat, hanem csalánt hozott.

A lehető legkülönösebben viselkedett Ribbentrop a benemavatkozási bizottságban is. Amikor megérkezett az ülésekre, senkinek sem köszönt, hanem dölyfös és szenvtelen arckifejezéssel, mintha csak észre sem venné a környezetet, szótlanul helyére sietett, leült az asztalhoz, és azonnal a mennyezetet kezdte fürkészni. Még akkor is, amikor beszélnie kellett, Ribbentrop megőrizte ezt a pózt; kitartóan a mennyezetre nézett. A német nagykövet nem vett tudomást sem az elnökről, sem a bizottság többi tagjáról. Mindez olyannyira kihívóan pimasz volt, hogy még Plymouth sem rejtette véka alá felháborodását, Grandi pedig gúnyos mosollyal pillantgatott elvbarátjára.

A bizottság tagjait felháborította Ribbentrop magatartása, de senki sem vállalkozott arra, hogy kellőképpen megleckéztesse. Ekkor magamra vállaltam a kezdeményezést. Az egyik ülésen, ahol közvetlenül Ribbentrop után következtem szólásra, így kezdtem beszédemet:

— Ha a német nagykövet úr nem a mennyezetről merítene ihletet, hanem megpróbálná az élet valós eseményeit nézni, akkor...

Ezután áttértem nézeteim kifejtésére.

Ez elég volt. Alig hangzottak el szavaim az „ihletről" és a „mennyezetről", a német nagykövet magához tért. Mintha csak valaki ostorral végigvágott volna a hátán. Megmozdult a széken, levette tekintetét a mennyezetről, és óvatosan végignézett az asztalnál ülőkön... Ezt követően Ribbentrop már nem próbált kőbálványnak látszani, akinek semmi köze sincs a körülötte levőkhöz.

Ribbentrop valamennyi megnyilatkozása a bizottságban rendkívül durva, nyílt és ügyetlen volt. Alig fejezi be az olasz nagykövet terjedelmes beszédét, amelyben ravaszul hálót sző féligazságokból és félhazugságokból, belemagyarázásokból és elhallgatásokból; alig jelenik meg Plymouth arcán a zavarodottan elgondolkodó kifejezés, ami mindig azt jelentette, hogy félig egyetért a meghallgatott érvekkel; alig kezd Corbin és Cartier (ha éppen nem aludt) sokatmondóan köhécselni annak jeleként, hogy Grandi elgondolásait komolyan kell venni... Ribbentrop hirtelen egyetlen mozdulattal súlyos követ hajít a bizottság asztalára! A Grandi által szőtt háló azonnal szétszakad, és az alaposan előkészített koncepció egész hatása abban a szempillantásban megsemmisül. Ribbentrop arcán mély megelégedés. Grandi arcán alig titkolt düh.

Ribbentropnak ezek a megnyilvánulásai nemegyszer nevetségessé tették a bizottság tagjai előtt, és a bizottság valamelyik szellemes tagja át is keresztelte a német nagykövetet Ribbentropról Brickendropra, ami „téglahajigálót" jelent. A találó elnevezés rajtamaradt a hitleri Németország képviselőjén...

Ribbentropot korlátoltsága és durvasága gyakran nevetséges helyzetbe hozta. Emlékszem egy esetre. Egy ízben, amikor élesen összecsaptunk Ribbentroppal, ezt mondtam:

— A nagy német költő, Heinrich Heine szerint...

Nem fejezhettem be a mondatot, Ribbentrop máris dühösen felbődült — nem felkiáltott, hanem felbődült:

— Ez nem német költő!

A zöldasztalnál ülők nyomban felfigyeltek. Egy pillanatra szünetet tartottam, majd kitartóan Ribbentropra nézve, folytattam:

— Vagy úgy?... Ön lemond Heinrich Heinéről? Kitűnő! Akkor a Szovjetunió szívesen adoptálja.

Az asztalnál hangosan felnevettek. Ribbentrop elvörösödött, és szokásához híven a mennyezetre függesztette tekintetét.

Hogy befejezzem azoknak a személyeknek a jellemzését, akiknek nagy szerepe volt a bizottság életében, még szólnom kell egy érdekes egyéniségről: főtitkárunkról, *Francis Hemming*ről. 45 éves, testes, rendíthetetlenül nyugodt, rendkívül élesszemű megfigyelő volt. Mindent látott és hallott, ami a zöldasztalnál történt, mindenre emlékezett, mindenről kimerítően tájékoztatni tudott. Hivatásos hivatalnok volt (húsz éven át volt titkára sok miniszternek, titkárként tevékenykedett több hivatalban és szervezetben), sohasem csatlakozott semmiféle párthoz, és nem szerette nyíltan kifejezésre juttatni politikai nézeteit. Hemmingben ez a pártatlanság olyannyira kifejlődött, hogy még gondolatban sem engedte meg magának, hogy valamiféle határozott véleményt alakítson ki egyik vagy másik politikai kérdésben.

Említettem, hogy Hemming együttérzett a spanyol demokratákkal, de ez általános együttérzés volt mindenféle körvonal nélkül. Hemming agya olyan begyakorlott volt, hogy játszi könnyedséggel tudta felkapni a lehető legellentétesebb nézeteket, és azokat a lehető „legáramvonalasabban" tudta megfogalmazni, úgy, hogy ennek eredményeként a közöttük levő szakadék rejtve maradt, eltűnt.

Hemming különösen akkor volt nagyszerű, amikor hivatalos kommünikét kellett összeállítani a bizottság vagy az albizottság épp hogy befejeződött üléséről. Fél szóból képes volt megérteni az ülés valamennyi résztvevőjének kívánságait, azokat nyomban a többség számára elfogadható szavakba tudta öltöztetni, és ha bármiféle kifogás merült fel, azonnal változtatott, valamit hozzátett, valamit elvett, és végső soron mindenkit kielégítő okmányt rakott az asztalra.

Hemming ezenkívül a bizottság hivatali részlegének kitűnő szervezője volt. Ha — mondjuk — a bizottság vagy az albizottság ülése este 6 órakor véget ért, akkor már 9-re valamennyi résztvevő megkapta a nagykövetsé-

gen a futárpostán érkezett, sokszorosított jegyzőkönyvmásolatokat. Számomra ez mindannyiszor csaknem csodának tűnt.

Vagy egy másik példa. Amikor a bizottság elhatározta, hogy kidolgozza a spanyol határok ellenőrzésének első tervét, Hemming egy héten belül előterjesztette nemcsak a terv vázlatát, hanem egy kötetre való bonyolult pénzügyi, adminisztratív és technikai jellegű számítást is mellékelt. A szervezésben Hemming valóságos mágus és varázsló volt, és nemegyszer nyilvánosan is elismeréssel adóztam meglepő képességeinek.

Még egy érdekes vonás. Ennek az ideális titkárnak és adminisztrátornak, mint a legtöbb angolnak, szintén megvolt a maga hobbyja, aminek semmi köze sem volt hivatali tevékenységéhez. Hemming szenvedélyesen foglalkozott rovartani kutatásokkal. Ugyanabban az 1936-os évben, amikor a benemavatkozási bizottság titkára lett, megválasztották a zoológiai nómenklatúrát kidolgozó nemzetközi bizottság titkárának is. 1938-ban pedig, amikor a benemavatkozási bizottságot a határellenőrzés második tervének létrehozása foglalta le, Hemming egyidejűleg az Afrikai Növény- és Állatvilág Védelmére Alakult Nemzetközi Konferencia főtitkára volt.

Különös szenvedéllyel foglalkozott Hemming a dél-amerikai rovarokkal, róluk írt terjedelmes tudományos munkáját nagyra értékelték a rovartani szakértők.

Harmadik rész

HARC A KERESKEDELMI EGYEZMÉNYÉRT

Anglia áttérése a szabad kereskedelemről a védővámra

Londonban az első komolyabb diplomáciai feladatom az volt, hogy harcolnom kellett a Szovjetunió és Anglia új kereskedelmi szerződésének a megkötéséért, mert az 1930-as egyezményt nemrégen mondta fel egyoldalúan a brit kormány. Erről már többször említést tettem, s beszéltem az angol miniszterekkel és államférfiakkal történt találkozásaimról. Ez a harc minden körülmények között nagyon fontosnak és bonyolultnak látszott, hiszen a két ország közötti normális kereskedelem biztosítása kölcsönös kapcsolatuk egyik legkomolyabb feladata. S ebben az esetben a harc különösen fontosnak és bonyolultnak bizonyult számos mellékkörülmény miatt, amelyekről alább lesz szó.

Amint megérkeztem Londonba, nyomban foglalkoznom kellett az új kereskedelmi egyezmény kérdésével, s amint arról már említést tettem, a vezető politikai köröknek és az ellenzéknek a kitapogatásával kezdtem. Ennyivel azonban nem értem be. Komoly diplomata nem tulajdoníthat fölös jelentőséget a gyorsan váltakozó konjunktúrának. A dolgok mélyére kell nézni, s az olykor zajos és drámai külső események felszíne alatt nyomban megláthatók azok az *alapvető jelenségek*, amelyek végeredményben mindent eldöntenek.

A XIX. század derekán Anglia a szabad kereskedelem legszilárdabb bástyájának számított, ami alapvető gazdasági érdekeiből adódott. Nagy-Britannia volt akkor az egyetlen magas fejlettségű ipari hatalom az elmaradott agrárországok között mind Európában, mind pedig a világrész határain túl. Az egész világ „ipari műhelyének" szerepkörét kívánta betölteni, és valóban, nagymértékben az is volt. Ebben a helyzetben az angol burzsoázia, amely még a „szabad", a monopóliumok előtti kapitalizmus szakaszában élt, hevesen védelmezte a szabad kereskedelem elveit. Ez két okból is előnyös volt a számára.

Először: a szabad kereskedelem (vagyis a vámhatárok hiánya magában Angliában) biztosította, hogy Angliába olcsó nyersanyag és élelmiszer kerüljön, ami elősegítette a termelési költségek alacsony szinten tartását — beleszámítva a munkabéreket is —, s ezzel a késztermékek olcsó áron való előállítását és széles körű eladását a belső és külső piacokon.

Másodszor: a szabad kereskedelem, vagyis a vámkorlátok hiánya más országokban széles körű lehetőségeket nyújtott Nagy-Britanniának ahhoz, hogy elárassza a világpiacot iparcikkeivel, és megnehezítette, hogy az európai és nem európai hatalmak fejlesszék az iparukat, amely kisebb-nagyobb mértékben versenyezhetett volna a brit iparral.

Ezt az egész prózai gépezetet természetesen bearanyozták a polgári közgazdászok, filozófusok, írók és politikusok fennkölt állításaival, hogy a szabad kereskedelem áldásos hatással van általában az egész emberiség

sorsára, s valamennyi országnak és népnek a béke biztosítéka. A szabad kereskedelem az angol liberalizmus jelképévé lett. A tőke után kisajtolt magas hasznot idealista álarc mögé rejtették. A dolog lényege azonban ettől semmiképpen sem változott meg, amint azt annak idején Marx és Engels már nagyszerűen megvilágította.

Angliának ez a rendkívül kedvező helyzete mintegy harminc-negyven évig tartott. A XIX. század vége felé azután ez a helyzet kezdett megváltozni. Németország, amely 1871-ben hatalmas jóvátételt préselt ki Franciaországból, a gyors ipari fejlődés útjára lépett, és fiatal iparának megvédése érdekében magas vámkorláttal zárta el magát a környező világtól. A múlt évszázad kilencvenes éveiben már igen jelentős sikereket ért el ezen a téren. Ugyanilyen folyamat zajlott le, csak kevésbé feltűnő formában, Franciaországban, az Osztrák—Magyar Monarchiában, Oroszországban, Olaszországban, a skandináv országokban és Japánban is. Az Egyesült Államok ugyancsak erős ütemben iparosított a „védőtarifák" védelme alatt. Anglia addigi ipari monopóliuma egyre jobban megingott, a brit iparosoknak veszélyes versenytársaik akadtak a világ különböző részein. A legfontosabbnak közülük Németország és az Egyesült Államok számított. Angliában, különösen az iparosok és politikusok körében, sokan már arra kezdtek gondolni, hogy a brit ipart meg kell védeni a külföldi versenytől. Ezen a talajon széles körű mozgalom indult a protekcionizmus érdekében, amelynek mind a konzervatívok, mind a liberálisok körében — az ország két vezető politikai pártjában a XIX. század végén — akadtak hívei. Ennek a mozgalomnak vezéralakja Joseph Chamberlain (1836—1914) volt, aki politikai pályafutását radikálisként, sőt köztársaságpártiként kezdte, de azután fokozatosan, lépésről lépésre jobbra tolódott, és élete végén a brit uralkodó osztály szélsőségesen imperialista szárnyának vezére lett. Joseph Chamberlain az új mozgalomnak elméleti és gyakorlati vezetője is volt.

A Joseph Chamberlain által javasolt terv lényege az volt, hogy a helyzet megmentése érdekében a brit birodalom alakuljon át „kereskedelmi föderációvá", méghozzá úgy, hogy ennek a birodalomnak valamennyi tagja kedvezményes vámtarifát vezet be a többi tag számára. Konkrétan: Angliában 5%-os vámot kellett volna bevezetni a más országokból behozott élelmiszerekre és 10%-os vámot az iparcikkekre; ugyanezeknek az áruknak a behozatala a birodalom többi részéről vámmentes maradt volna; a nyersanyag-behozatal származási helyétől függetlenül szintén vámmentes lett volna: a birodalom többi tagjának a maga részéről hasonló rendszert kellett volna bevezetnie, megkülönböztetve az angol és a külföldi árukat. Ennek a tervnek a megvalósítása Joseph Chamberlain elképzelése szerint nemcsak azt eredményezte volna, hogy megvédik az angol ipart a külföldi, mindenekelőtt a német és az amerikai konkurrensek rohamaitól, de megteremtette volna a tarka és sokféle brit birodalom egységét is. A későbbiekben erre a gazdasági alapra lehetett volna helyezni különféle felépítményeket, annak érdekében, hogy a brit birodalmat egységes katonai és politikai szervezetté tegyék.

Tervének népszerűsítésére Joseph Chamberlain 1903-ban megalapította a Tarifareform Ligát, amely azonban nem talált jelentősebb támogatásra az országban.

A néptömegek féltek, hogy a megélhetés drágább lesz a védővám bevezetése nyomán. A szabad kereskedelem hagyományait tisztelő liberálisok úgy vélekedtek, hogy Anglia még a szabad kereskedelem fenntartása esetén is megvédheti állásait, a konzervatívok pedig attól tartottak, hogy a választásokon elvesztik szavazataikat, s ezért jobbnak látták, hogy egy ideig kivárják az események fejlődését. Végeredményben Joseph Chamberlain vereséget szenvedett az 1905-ös választási kampány során, a liberális párt a mandátumok óriási többségét szerezte meg, s a hatalomra a szabad kereskedelmet pártoló Campbell-Bannerman, Asquith és Lloyd George kormánya került. A „tarifareform" egy időre eltűnt a színről, s röviddel utóbb Joseph Chamberlain is meghalt. Az első világháború éles fordulatot hozott. Megkezdődött a kapitalizmus általános válsága; a világ két rendszerre szakadt — tőkés és szocialista rendszerre. A kapitalizmus valamennyi jellemző ellentmondása súlyosan kiéleződött. Az 1929—1933-as gazdasági világválság forrpontra juttatta ezeket az ellentmondásokat. Ilyen körülmények között Anglia helyzete a világban, bár győztesen került ki az 1914—1918-as háborúból, egyre jobban megingott. Komoly probléma lett többek között az ipar külföldi konkurrenciája. A szabad kereskedelem hagyományai évről évre láthatóbban gyengültek. A legfőbb képviselője, a liberális párt szemlátomást és feltartóztathatatlanul sorvadt, és egyre vesztett korábbi befolyásából. S amikor 1931 őszén megbukott a második munkáspárti kormány, a hatalomra pedig a konzervatívok kerültek (MacDonald enyhén álcázott „koalíciós" kormánya)[1], Joseph Chamberlain tervét újból elővették, és harci jelszava lett a brit imperialistáknak. Legfőbb apostola és hirdetője Neville Chamberlain, Joseph Chamberlain fia lett, aki pénzügyminiszterként tevékenykedett MacDonald kormányában.

Joseph Chamberlain terve a megszületéskor, a XX. század elején általános jellegű volt, a többi hatalom versenye ellen irányult, nem tartalmazta a megkülönböztetés elemeit egyetlen országgal szemben sem.

1932-ben más lett a kép. Az első világháború során óriási történelmi jelentőségű változás történt: a proletárforradalom győzelme nyomán a szovjet állam megszületése. A tőkés tábor mérhetetlenül ellenséges magatartást tanúsított a Szovjetországgal szemben, lépten-nyomon csapást igyekezett mérni a Szovjetunióra, gyanakodva figyelte a szándékait, rágalmazta tetteit, a háborút követő idők minden bűnéért és hibájáért rá akarta kenni a felelősséget.

Angliában igen erősen uralkodott ez a hangulat az oroszországi szovjethatalom megszületésének első napjától. Ez volt a helyzet akkor is, amikor a brit politikának gyakorlati problémája lett Chamberlain tervének a megvalósítása. Ezért az 1930—1932-es viták és tervek, amelyek a védővámot szándékoztak bevezetni Nagy-Britanniában és a birodalom minden részében, élesen eltértek a század eleji tervtől: a megkülönböztetés

nyilvánvaló jeleit viselték magukon. Élükkel elsősorban egy ország — a Szovjetunió — ellen fordultak, Chamberlain fia elsősorban ennek a rovására igyekezett kigyógyítani országát abból a betegségből, melyre még apja mutatott rá. Ez történt az ottawai birodalmi konferencián is 1932 szeptemberében, ahol Baldwin elnökletével, de Neville Chamberlain vezetésével döntő fordulat történt: a szabad kereskedelemről áttértek a protekcionizmusra, s ennek legfontosabb tényezőjeként az „orosz kérdés" szerepelt.

Az ottawai konferencián Bennett kanadai miniszterelnök keresztes háborút hirdetett általában a szovjet export, és különösen az Angliába irányuló szovjet faexport ellen, rekedtre kiabálva magát a „szovjet dömping" miatt, amelyről azt állította, hogy „rabszolgamunkán" alapul.

Az eredmény az lett, hogy 1932. október 16-án a brit kormány egyoldalúan érvénytelenítette az angol—szovjet kereskedelmi egyezményt. Ez nagy nyugtalanságot keltett a kereskedelmi és munkáspárti körökben. A kormány kénytelen volt kibújni a kellemetlen helyzetből és „magyarázni" cselekedeteit. A helyzetet Chamberlain pénzügyminiszter tisztázta, aki október 21-én a parlamentben egy interpellációra válaszolva kijelentette:

„A tiszteletreméltó gentleman egy feltételezett esetet említett, miszerint az orosz kormány másoknál olcsóbban lenne képes búzát termeszteni. Szeretném megkérdezni, hogyan lehet megállapítani a termelési költségeket Oroszországban. Hogyan lehet összehasonlítani az oroszországi termelési költségeket bárki máséval, amikor ott nincsenek kiadások a tőke utáni kamatra, nincsenek tőkebefektetések a földbe stb., amivel a másutt szokásos termelésben számolni kell? Nyilvánvaló, hogy az összehasonlítás lehetetlen. Az orosz rendszerben el lehet hanyagolni a költségek különböző tételeit, amelyeket figyelembe kell venni, ha a szokásos termelőkről beszélünk. Ezért teljesen világos, hogy az orosz kormány képes »tönkretenni« a piacot az összes többi kereskedő számára, anélkül hogy dömpinggel vádolnák."[2]

A szög aztán Chamberlain jellegzetes egyenesvonalúsága nyomán bújt ki a zsákból. Kiderült, hogy az egész dolognak az volt a nyitja, hogy a Szovjetunióban szocialista gazdasági rendszer uralkodott (nem volt sem tőke utáni profit, sem magán jellegű tőkeberuházás a mezőgazdaságban), amely fejlődésének viszonylag korai szakaszában is már kétségtelen előnyöket mutatott fel a Chamberlain által vallott tőkés gazdasági rendszerrel szemben.

Országunk akkoriban fejezte be az első ötéves tervet, mégpedig sikeresen — négy év alatt, hála a szovjet nép hősi erőfeszítéseinek. Az ötéves tervet elmaradt agrárországként kezdtük meg, nem volt elegendő szakemberünk, és ezért iparosításunkba külföldi mérnököket és szakembereket is be kellett vonnunk, főként az Egyesült Államokból, Németországból és Angliából. Nem voltak korszerű munkapadjaink és gépeink, s ezért külföldről kellett beszereznünk a legkülönbözőbb felszerelési tárgyakat. Külföldi valutával csak nagyon korlátozott mértékben rendelkeztünk. S az első ötéves tervet

mégis idő előtt fejeztük be! Ezért azonban nagy árat kellett fizetnünk: kevés volt az élelmiszer, a cipő és a ruha, a ház és a lakás. A szovjet emberek önkéntesen és tudatosan hoztak áldozatokat az ország gazdaságának sikeres átalakulásáért. S másképpen hogy is lehetett volna? Hiszen 1928 és 1932 között nehéz és elszánt harcot kellett vívnunk a gazdasági élet csatamezején. Harcot a jövőért, a szocializmus diadaláért, az egész emberiség jövendő boldogságáért. A cél kétségtelenül megérte az érte hozott áldozatokat, s megelégedéssel szögezhettük le, hogy a kitűzött célt elértük.

A Szovjetunió mégis nehéz helyzetben volt. Az országon belül a kulák elemek okoztak gondot, amelyeket sikerült ugyan legyőzni a kollektivizálás folyamán, de még mindig fennállt annak a lehetősége, hogy komoly károkat okozhatnak a szovjet államnak. Kívülről pedig a tőkésvilág reakciós erői fenyegettek — különösen Anglia —, mivel még mindig nem akartak megbékélni azzal a ténnyel, hogy Európa keleti felében „bolsevik ország" van, s ezért mindenféle intrikát folytattak ellene, új keresztes háborúról ábrándoztak, hogy fegyveres erővel megszüntessék ezt a „forradalmi tűzfészket".

Ilyen helyzetben kezdődtek a kereskedelmi tárgyalások a brit kormánnyal.

A tárgyalások kezdete

1932 novemberében állandóan tájékoztattam Moszkvát a kereskedelmi tárgyalásokkal kapcsolatos találkozásaimról és megbeszéléseimről. December 7-én azt a megbízatást kaptam, értesítsem az angol külügyminisztériumot, hogy a szovjet kormány elfogadja a brit kormány javaslatát a tárgyalások megkezdésére, s az új kereskedelmi egyezmény megkötésével kapcsolatos tárgyalásokon a szovjet kormányt az akkori londoni kereskedelmi képviselővel, Ozerszkijjel fogjuk képviselni.

Az első együttes ülés december 15-én zajlott le a kereskedelmi minisztérium épületében. Szovjet részről én és Ozerszkij vettünk részt, angol részről pedig Runciman kereskedelmi miniszter és Colville, a tengerentúli kereskedelem minisztériumának a vezetője volt jelen. Rajtunk kívül a két fél részéről jelentős számú szakértő foglalt helyet az asztalnál, többek között szovjet részről Kagan, a nagykövetség első titkára, angol részről pedig Sir Horace Wilson, aki a későbbiekben rendkívül fontos szerepet játszott a tárgyalásokon.

Amint azt várni lehetett, a december 15-i ülés inkább formális jellegű volt. Runciman elnökölt. Angol részről a vezérszónok szerepét Colville töltötte be.

Általános jellegű, rövid bevezetőmben hangsúlyoztam, hogy mivel az 1930-as egyezmény felmondásában a brit kormány volt a kezdeményező,

övé a kötelesség, hogy megvilágítsa: mi nem elégítette ki a régi egyezményben, és új javaslatot tegyen. „Ami bennünket illet — fűztem hozzá —, a magunk részéről teljesen elégedettek voltunk az ideiglenes, 1930-as egyezménnyel, s nem akarunk semmiféle változást annak cikkelyeiben." Befejezésül még ezeket mondtam:

— A hasonló jellegű tárgyalások idején eléggé megszokott jelenség, hogy eleinte mindkét fél mértéktelen követeléseket támaszt abban a reményben, hogy nagyobb lehetőségeket nyer az „alkura". Mindegyik fél úgy vélekedik, hogy ez a módszer, amely annyira szokásos a keleti bazárokban, a legalkalmasabb a megfelelő kompromisszum eléréséhez. Magam azonban erősen kételkedem ebben... Boldog volnék, ha az adott esetben a brit fél javaslatának megszövegezésekor lemondana erről a keleti szokásról.

Amint a későbbi eseményekből kiderült, ez a felszólítás pusztába kiáltott szónak számított az angolok előtt. Runciman és Colville azonban megígérték, hogy a legközelebbi napokban írásbeli értesítést küldenek az eljövendő kereskedelmi egyezmény jellegéről.

A nézeteltérések lényege

A kereskedelemügyi minisztérium 1932. december 29-én küldte meg az ígért elképezelést, amely négy pontból állt.

Az első pont a legnagyobb kedvezmény elvével foglalkozott. A kereskedelemügyi minisztérium azt állította, hogy az 1930-as egyezményben szereplő elv két okból sem „megfelelő" az angol—szovjet kereskedelmi egyezményben: először, „a szovjet export és import sajátos jellege miatt" (a külkereskedelmi monopóliumra céloztak), mivel ez az elv gátolná „az Egyesült Királyságot érdekeinek megvédésében, s ugyanakkor elősegítené, hogy a Szovjetunió a saját kívánsága szerint semmibe vegye ezeket az érdekeket"; másodszor, mivel a brit kormánynak „számolnia kellett az ottawai angol—kanadai egyezmény 21. §-ából adódó helyzettel".

A második pont az Anglia és a Szovjetunió között folyó kereskedelem mérlegét érintette. A kereskedelemügyi minisztérium leszögezte, hogy „az Egyesült Királyságnak a Szovjetunióban eszközölt bevásárlásai erősen felülmúlják a Szovjetuniónak az Egyesült Királyságban eszközölt bevásárlásait, miközben az előbbi készpénzben fizet, az utóbbi pedig hitelhez folyamodik", s ezért kijelentette, hogy célja „a jövőben megközelítőleges egyensúlyt teremteni a két ország között fizetési mérlegben".

A harmadik és negyedik pont azt érintette, milyen mértékben használ fel a Szovjetunió brit hajóteret szállításai során. A kereskedelemügyi minisztérium felhívta a szovjet küldöttség figyelmét arra a körülményre, hogy a brit hajóteret nem kellő mértékben használják ki, s indítványozta, hogy a

kereskedelmi tárgyalások során szabályozzák az adott kérdést a brit és a szovjet képviselőknek a „hajózási érdekeket" érintő közvetlen véleménycseréje alapján.

A kereskedelemügyi minisztérium elképzelései lényegében semmi újat nem jelentettek. Mindezt már korábban is tudtuk a sajtóból, a parlamenti vitákból, valamint a kereskedelemügyi minisztérium és a külügyminisztérium tisztviselőivel folytatott személyes beszélgetéseinkből, meg az angol nagyiparosok képviselőivel folytatott tárgyalásainkból. Most azonban a brit kormány hivatalos okmánya szögezte le a brit fél követeléseit.

A kereskedelmi tárgyalásokra a szovjet kormánytól kapott útmutatásaink, amelyeket a külön ezért Moszkvába utazott Ozerszkij hozott magával, nagyon rugalmasak voltak, s teljes lehetőséget nyújtottak a megegyezésre. Nézzük ezeket:

1. A legnagyobb kedvezmény elvének kérdésében álláspontunkat elsősorban az a követelésünk jellemezte, hogy elérjük a lehető legkedvezőbb feltételeket, korlátozva ezt az elvet néhány árufajtánál, amelyekhez Kanadának különös érdekei fűződnek (gabona, fa, halkonzervek stb.), másodsorban pedig arra törekedjünk, hogy elérjük a legnagyobb kedvezmény elvét meghatározott árujegyzékre, megengedvén angliai exportunk bizonyos korlátozását, olyan áruféléknél, amelyekhez Kanadának különös érdekei fűződnek.

A 21. § kérdésében írásbeli garanciát kellett követelnünk a brit kormánytól olyan értelemben, hogy ezt a cikkelyt a szovjet kereskedelemre nem alkalmazza, mivel hajlandók vagyunk korlátozásokat elfogadni Kanadát érintő árucikkek bevitelére, összeegyeztetvén a kiviteli kvótákat az angol féllel.

2. A kereskedelmi mérleget illetően az volt az álláspontunk, hogy hajlandóak vagyunk 5 éven belül hozzávetőlegesen kiegyensúlyozni a két országnak nem a kereskedelmi, hanem a fizetési mérlegét. Tárgyalási irányelveink két lehetőséget tartalmaztak, mégpedig a következőképpen:

		Első lehetőség	Második lehetőség
A megállapodás első	esztendejében	2,00:1	1,5:1
A megállapodás második	esztendejében	1,75:1	1,4:1
A megállapodás harmadik	esztendejében	1,50:1	1,3:1
A megállapodás negyedik	esztendejében	1,40:1	1,2:1
A megállapodás ötödik	esztendejében	1,20:1	1,1:1

Az Angliának általunk kifizetett összeg nemcsak az Angliában megrendelt áruk értékét tartalmazta volna, hanem azt az összeget is, amelyet az angol hajók által lebonyolított szállításokért kellett volna fizetnünk, és a Nagy-Britanniában lebonyolított különféle kereskedelmi ügyleteink költségét is. Az egyezményben kimondott arányok betartása esetében jogunk lett volna nyereségünket szabadon átutalni más országokba.

Így tehát a két legvitásabb kérdésben a Szovjetunió hajlott arra, hogy közelítsen Angliához. Igaz, kapott útmutatásaink tartalmaztak még két követelést: először, az egyezmény aláírását öt évre, mégpedig olyan módon, hogy az első két év elmúltával bármely félnek jogában áll hat hónappal előre felmondani az egyezményt; másodszor, az egyezmény aláírásával egyidejűleg 21 vagy 18 hónapos kiviteli hitelt biztosítanak a számunkra. Ezek a követelések azonban aligha válthattak ki különösebb tiltakozást az angol félből, mindenesetre eléggé tág lehetőséget nyújtottak a manőverezésre.

Amikor szembeállítottuk egymással a kereskedelmi minisztérium december 29-i okmányának követeléseit a Moszkvából kapott utasításokkal, önkéntelenül is arra a következtetésre jutottunk, hogy az új kereskedelmi egyezmény megkötésének nincs semmi komolyabb akadálya. A tárgyalások folyamán természetesen merülnek majd fel nézeteltérések egyes részletkérdésekben, s makacs harc fog kirobbanni a két fél között a 21. § vagy az arányos fizetési mérleg kérdésében, lesznek viták és összetűzések, lesz elégedetlenség és tiltakozás, az egyezményt azonban mindezek ellenére kidolgozzuk és aláírjuk határidőre, vagyis 1933. április 17-ig. Legalábbis így láttam én akkor, 1932 és 1933 határán, miután megismerkedtem a kereskedelemügyi minisztériumnak az új kereskedelmi egyezménnyel kapcsolatos elképzeléseivel. Annál inkább is erre a következtetésre juthattam, mert a Külkereskedelmi Népbiztosság az útmutatások megküldésével egyidejűleg külön alapot utalt ki számunkra „manőverezési megrendelésekre" 3 millió font értékben, amelyet a szovjet küldöttség felhasználhatott a tárgyalások megkönnyítésére. Várakozásainkat azonban könyörtelen csalódás követte.

A viharfelhők a láthatáron már a tárgyalások hivatalos megkezdése idején gyülekezni kezdtek. A reakciósok a sajtóban, a parlamentben és a gazdasági szervezetek gyűlésein nagy zajt csaptak, hogy egyáltalában szükség van-e a kereskedelmi szerződésre a Szovjetunióval. Különböző érveket sorakoztattak fel, de valamennyinek a mélyén a tőkés világ ellenszenve rejtőzött az emberiség történetének első szocialista államával szemben.

Még nagyobb veszélyt jelentett a tárgyalások szempontjából az a heves konfliktus, amely a „Lena Goldfields" koncesszió kérdésében robbant ki. A könnyebb érthetőség kedvéért legalább röviden ismertetni kell az egész történetet.

A „Lena Goldfields" nevű angol társaság még a cári időkben, 1908-ban alakult, s rabló módszerekkel aknázta ki a szibériai aranylelőhelyeket, különösen a Lena és az Aldan folyók mentén. Éppen ennek a társaságnak a lelőhelyein zajlottak le 1912-ben a munkásokkal szemben alkalmazott kegyetlen megtorlások, többek között a híres lenai vérfürdő is. Az októberi forradalom megszüntette a társaság koncesszióját, de 1925-ben a „Lena Goldfields", kihasználva a koncessziókról kiadott 1920-as dekrétumot, újból jogot nyert arra, hogy harminc évre felújítsa a munkálatokat a szi-

bériai aranybányákban, természetesen egészen más feltételekkel, mint a cári időkben.

A társaság gyorsan megkezdte a kitermelést, s 1929-ben az általa foglalkoztatott munkások száma már elérte a 15 000-et. A társaság elnöke Herbert Guedalla angol üzletember volt, de a „Lena Goldfields" részvényeinek túlnyomó többsége egy New York-i üzletember, Benenson tulajdonában volt, úgyhogy lényegében ez az „angol" vállalkozás amerikai konszern volt.

A társaság és a szovjet kormány között a viszony már a kezdet kezdetén sem volt kiegyensúlyozott. A legfőbb okot az szolgáltatta erre, hogy a társaság élén álló tőkés üzletemberek tőkés módszerekkel igyekeztek dolgozni a szocialista államon belül. A koncesszió aláírásakor például azt ígérték, hogy a vállalkozásba nagy mennyiségű külföldi tőkét fektetnek, de ígéretüket minden indokolás nélkül megszegték. Sőt, állandóan segélyt követeltek a szovjet kormánytól, majd megszokott módszereikhez híven iparkodtak minél többet kiszorítani a munkásokból a vállalatuknál. Ez természetesen nemcsak a munkásokban keltett élénk visszatetszést, hanem maga után vonta a szovjet hatóságok beavatkozását is, amelyek azt követelték, hogy a társaság szigorúan tartsa be a szovjet munkatörvényeket. A társaság vezetői erre megint különféle ravaszkodásokhoz és cselekhez folyamodtak, s nem fizették be a szovjet államnak a kirótt illetékeket és adókat. Emiatt is viták robbantak ki. Az angol Intelligence Service széltében felhasználta a társaság gépezetét arra, hogy kémjelentéseket szerezzen be a Szovjetunióról, ami ugyancsak nem segítette elő a jó kapcsolatokat a társaság és a szovjet kormány között. Ezek és más dolgok állandó elégedetlenséget szültek mindkét félben, ami aztán egyre jobban és jobban elmélyült.

Hogy a helyzetből kiutat találjanak, 1930 elején közösen elhatározták, hogy döntőbírósághoz fordulnak, amit ilyen esetekre a koncessziós szerződések előírnak. Három főből meg is alakult a döntőbíróság (egyik tagja a társaság képviselője, másik a Szovjetunió koncessziós főbizottságának a tagja, a harmadik egy általuk közösen választott elnök), és 1930. május derekán kellett volna megkezdenie a munkáját. Az ülések megnyitása előtt egy héttel azonban a „Lena Goldfields" minden előzetes bejelentés nélkül leállította valamennyi vállalkozását a Szovjetunióban, és becsukta moszkvai irodáját is. 15 000 ember lett hirtelen munkanélküli, s ez még jobban felszította az amúgy is izzó légkört. Egyoldalú intézkedésével a társaság durván megsértette a koncessziós egyezményt. Jogilag és ténylegesen a szerződés tehát megszűnt. Ebből a szovjet kormány azt a logikus következtetést vonta le, hogy ha nincs szerződés, akkor nem ülhet össze a döntőbíróság sem, amelynek tevékenységéhez a szerződés szolgáltatná az alapot. A legfőbb szovjet koncessziós bizottság visszahívta tehát képviselőjét a döntőbíróságból, és megtagadta részvételét az ügy vizsgálatában. A kialakult helyzetben a társaságtól az lett volna az egyetlen helyes lépés, hogy tárgyalásokat kezd a legfőbb szovjet koncesz-

sziós bizottsággal, s ilyen módon igyekszik tisztázni a felmerült bonyodalmakat.

A koncesszió tulajdonosait azonban megmérgezte a nyugati tőkésvilágban akkoriban széltében elterjedt hangulat: abban bíztak, hogy az első ötéves terv nehézségeinek eredményeként a szovjethatalom megbukik, és egészen más lépésre szánták el magukat. Ragaszkodtak ahhoz, hogy a helyzetet a döntőbíróság két megmaradt tagja vizsgálja felül, és ez az álbíróság a szovjet megbízott távollétében 1930. szeptember 2-án Londonban hihetetlen döntést hozott: „kötelezte" a szovjet kormányt, hogy fizessen a társaságnak 12 965 000 fontot, amiből mintegy 3,5 millió volt a társaság által ténylegesen befektetett tőke, 9,5 millió pedig az a haszon, amelyet a társaságnak — saját számítása szerint — kapnia kellett volna a koncessziós szerződésben még lekötött 25 évben.

A szovjet kormány természetesen kijelentette, hogy nem ismeri el törvényesnek a „bíróságot", sem az általa hozott döntést. A társaság erre dühödt rágalomhadjáratot kezdett a szovjet kormány ellen a sajtóban, Anglia, az Egyesült Államok és más országok politikai és üzleti köreiben. 1931 novemberében Angliában MacDonald „nemzeti kormánya" került hatalomra. A „Lena Goldfields" társaság üzletemberei Simon külügyminiszterhez fordultak, aki szívén viselte az érdekeiket. Ő azt indítványozta, hogy ne nyugtalankodjanak, ne tárgyalgassanak a legfőbb szovjet koncessziós bizottsággal, igényeik kielégítését az angol kormány fogja követelni. 1932 tavaszán Ovey moszkvai angol nagykövet valóban Litvinov külügyi népbiztoshoz fordult azzal a kéréssel, hogy vállalja magára a vitás kérdés rendezését. A népbiztos határozottan visszautasította a nagykövet próbálkozását. Litvinov határozottan azt javasolta a „Lena Goldfields" társaságnak, hogy kezdjen újabb tárgyalásokat a legfőbb szovjet koncessziós bizottsággal, mert feltételezi, hogy az hajlandó még egy kísérletre a régi vitás kérdés kielégítő megoldása érdekében.

Ovey, miután a Külügyi Népbiztosság részéről ilyen határozott ellenállást tapasztalt, egyszerre két vasat próbált a tűzben tartani. Továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a „Lena Goldfields" ügyét diplomáciai úton rendezzék, ugyanakkor 1932 nyarán kétszer is találkozott a Koncessziós Főbizottság elnökével mint a koncessziósok „nem hivatalos megbízottja", és a lehetséges kompromisszum után puhatolódzott. 1932 augusztusában, nem sokkal azelőtt, hogy Londonba érkeztem, Simon Genfben találkozott Litvinovval, és személyesen kérte őt: avatkozzék be a vitás ügybe, és segítse elő annak sikeres megoldását. Az angol külügyminisztérium próbálkozását azonban, hogy a „Lena Goldfields" ügyét diplomáciai úton rendezzék, ismét elutasították.

Így állt tehát a helyzet, amikor az új kereskedelmi egyezmény tárgyalásai megkezdődtek.

Konfliktus

1933 januárjában a szakértők többször is találkoztak egymással. Szovjet részről Kagan és a kereskedelmi képviselet néhány munkatársa, angol részről pedig Sir Horace Wilson vett részt a megbeszéléseken. Azt a feladatot kapták, hogy pontosan tisztázzanak számos olyan mozzanatot, amelyek a kereskedelemügyi minisztérium 1932. december 29-i memorandumát illetik.

A küldöttségek második ülése 1933. február 9-én zajlott le. Runciman ezen az ülésen nem vett részt (s többé meg sem jelent a tárgyalások folyamán). A brit küldöttséget Colville, a tengerentúli kereskedelem minisztériumának főnöke vezette, s rajta kívül Horace Wilson és néhány kereskedelmi szakértő, valamint a külügyminisztérium képviselője: Collier, a külügyminisztérium északi osztályának igazgatója vett részt, az utóbbihoz tartozott Anglia és a Szovjetunió kapcsolatainak a kérdése. A szovjet küldöttségben rajtam kívül Ozerszkij, Kagan és a kereskedelmi képviselet néhány tagja volt jelen.

A február 9-i ülésen terjedelmes beszédet mondtam, amelyet küldöttségünk gondosan előkészített. Ebben pontosan rögzítettük a szovjet álláspontot a folyó tárgyalásokon.

„Más országokkal folytatott kereskedelme terén a szovjet kormány alapvető elve mindig az volt és marad — jelentettem ki —, hogy erélyesen szembeszállunk minden olyan kísérlettel, amikor a szovjet kereskedelemre sajátos rendszert akarnak rákényszeríteni. A szovjet kormány mindig azt a véleményt vallotta, hogy a szovjet kereskedelmet bármely országgal más nemzetekkel teljesen egyenjogú alapon kell folytatni. Ezért a szovjet kormány semmiképpen sem engedheti meg, hogy közvetlenül vagy közvetve megsértsék az egyenjogú szovjet kereskedelem elvét."

Az egyenjogúság elvét valló szovjet küldöttség értékelte a kereskedelemügyi minisztérium 1932. december 29-i memorandumát, s kijelentette, hogy az említett okmányban kifejtett javaslatok elfogadhatatlanok, mivel azokat „áthatja az a törekvés, hogy különleges rendszert teremtsenek a szovjet kereskedelemnek".

A Szovjetország — állapította meg nyilatkozatunk — kész figyelembe venni azokat az átmeneti nehézségeket, amelyeket a jelenlegi válság[3] Nagy-Britannia gazdasági életében okoz. A Szovjetország kész figyelembe venni a brit kormánynak azt a kívánságát is, hogy lehetőség szerint javítani igyekszik országának fizetési mérlegét. Ebből kiindulva a szovjet küldöttség nem kifogásolja azt, hogy a kereskedelmi tárgyalásokon vitassák meg az angol felet különösen érdeklő kérdéseket, közöttük a Szovjetunió és Nagy-Britannia fizetési mérlegének kiegyensúlyozását, beleértve az angol hajószállítmányozás lehetőségeinek leghatékonyabb kiaknázását. A szovjet fél ugyanakkor fenntartja magának azt a jogot, hogy a kereskedelmi tárgyalásokon szóba hozza azokat a kérdéseket is, amelyek

különösképpen érdeklik a Szovjetuniót, egyebek között az angliai szovjet vásárlásokhoz, árurendelésekhez nyújtott hitelek feltételeinek javítását.

A kitűzött cél gyorsabb elérése érdekében az idetartozó kérdéseket két csoportra kell bontani.

Az első csoportba tartoznak az új kereskedelmi egyezmény megkötésével összefüggő kérdések. Az új kereskedelmi egyezmény a szovjet—brit kereskedelem sikeres fejlesztésének jogi alapja. Az új szerződésnek főbb vonásaiban az 1930-as ideiglenes kereskedelmi megállapodást kellett megújítania, ideértve a megállapodáshoz mellékelt jegyzőkönyvet is arról, hogy a két ország nem alkalmaz egymással szemben hátrányos megkülönböztetést.

A második csoportba tartoznak a különféle üzleti megállapodásokkal: a fizetési mérleggel, az angol hajószállítmányozási lehetőségek kihasználásával, a hitelfeltételekkel stb. összefüggő kérdések, amelyek megoldása mindkét részről előfeltétele a szovjet—brit kereskedelemben jelenleg fennálló nehézségek leküzdésének. A második csoporthoz tartozó kérdésekben a megállapodást külön okmányban lehetne rögzíteni, amelyet a kereskedelmi egyezmény aláírásával egyidejűleg írnának alá.

A szovjet küldöttség javasolta, hogy haladéktalanul kezdjék meg a párhuzamos tárgyalásokat mindkét kérdéscsoportról.

Colville és Horace Wilson nagy igyekezettel bizonygatta, hogy helytelenül értelmezzük a kereskedelemügyi minisztérium 1932. december 29-i memorandumát. A brit kormánynak szerintük egyáltalán nem állt szándékában valamiféle „különleges rendszer" kialakítása a szovjet kereskedelemmel szemben, s még kevésbé akartak bármiféle megkülönböztetést alkalmazni a Szovjetunióval szemben. Éppen ellenkezőleg: a brit kormány a lehető legnagyobb mértékben érdekének tartja a szovjet—angol kereskedelem további fejlesztését és bővítését, csak az a kívánsága, hogy ezt tereljék olyan mederbe, amely biztosítja, hogy a kereskedelem mindkét fél számára egyaránt előnyös legyen — bizonygatták az angol küldöttség tagjai. A brit kormánynak ezenkívül figyelembe kell vennie ottawai elkötelezettségeit. A felsorolt kereteken belül a kormány kész mindent elkövetni, hogy a szovjet—angol kereskedelem számára biztosítsa a legkedvezőbb feltételeket.

Jó szándékaik igazolására Colville nyomban újabb memorandumot nyújtott át, amelyet a kereskedelemügyi minisztérium 1933. január 26-án keltezett. Ez öt pontot tartalmazott mintegy harmadfél gépelt oldalon. A központi kérdés ebben az okmányban a Szovjetunió és Anglia fizetési mérlege volt.

Még ott az ülésen gyorsan átfutottam az angol memorandumot, s magamban ezt gondoltam: „Ha az angoloknak nincs más a tarsolyukban, akkor bizonyosan hamar megegyezésre juthatunk."

Alig mondtam ki, hogy a szovjet küldöttség gondosan tanulmányozni fogja a memorandumot, s a következő ülésen megadja a válaszát, az angol fél máris újabb, sokkal kedvezőtlenebb okmányokkal árasztott el bennün-

ket. Három ilyen okmányt nyújtottak át, s valamennyi olyan kérdéssel foglalkozott, aminek semmi köze a kereskedelmi tárgyalásokhoz.

Az első okmány a cári időkből származó régi adósságokkal és követelésekkel foglalkozott, és kifejtette, hogy azok kielégítő rendezéséig a brit kormány nem köthet a Szovjetunióval állandó kereskedelmi egyezményt, hanem kénytelen beérni az ideiglenes kereskedelmi egyezménnyel.

A második memorandum a „Lena Goldfields" társaság igényeinek kielégítésével foglalkozott.

A harmadik okmány a következő furcsa címet viselte: „Őfelsége szovjetunióbeli nagykövetségének és konzulátusának élelmiszerrel és egyéb anyagokkal való ellátásáról." Ebben a terjedelmes okmányban nemcsak a cím volt szokatlan, hanem a tartalom is. Magyarázatként néhány előzetes megjegyzést kell tennem.

1932-ben a Szovjetunió nehéz helyzetben volt. Az országban nem volt elég élelmiszer és közszükségleti cikk. Jegyrendszer szabályozta a termékek szigorú elosztását. Mivel az ország iparosításához szükséges gépek és felszerelési tárgyak legnagyobb részét akkor még külföldről szállították be, nagyon nagy szükség volt a külföldi valutára. Ennek megszerzésére csak egy mód állt rendelkezésre — nyersanyag (gabona, fa, olaj stb.) kivitele külföldi országokba. Bizonyos segítséget nyújtott még ezen a téren a Szovjetunió területén bányászott arany is, de az aranykitermelés erősen megsínylette a polgárháború és a külföldi intervenció éveit, és a harmincas évek elején még csak a megújhodás állapotát élte. Ezért rendkívüli jelentőségre tett szert a nyersanyagkivitel. Közben az 1929—1933-as gazdasági világválság az árak katasztrofális zuhanását hozta a világpiacon. Különösen megmutatkozott ez a nyersanyagok árainál. Érthető tehát, hogy a szovjet kormány csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudta megfizetni ipari behozatalát a nyersanyagok kivitelével. A nehézségek napról napra növekedtek, s a szovjet kormány 1932 végén sajátos módszerhez folyamodott: Moszkvában, Leningrádban, Kijevben, Odesszában és más nagyvárosokban különleges áruházak nyíltak, amelyeket jól elláttak élelmiszerrel és közszükségleti cikkekkel, de ezekben az áruházakban nem szovjet rubelért árultak, hanem külföldi valutáért vagy aranyért (aranypénzért vagy ékszerekért). Ezek az üzletek a „Torgszin" elnevezést kapták „a külföldiekkel folytatott kereskedelem" orosz nyelvű rövidítése alapján. Úgy számítottak — s ez a számítás alapjában be is vált —, hogy a „Torgszin" üzletek ezáltal külföldi valutához és aranyhoz jutnak a Szovjetunióban élő elég sok külfölditől, s részben a helyi lakosságtól is, amelynek elég tekintélyes mennyiségű érték volt a birtokában. S valóban, ezek az áruházak, amelyek 1932 októberében kezdték meg a tevékenységüket, egyik forrásul szolgáltak az ipari felszerelések külföldi beszerzésének a fedezésére.

Ennek az általános jellegű intézkedésnek komoly következményei mutatkoztak a moszkvai idegen diplomáciai testület életében. Addig, az első ötéves terv nehéz éveiben a diplomáciai testület minden szükséges élelmiszert beszerezhetett a különleges „diplomataüzletben" (ezt Insz-

nabnak hívták), ahol rögzített állami árakon szabadon vásárolhatott szovjet rubelért bármilyen mennyiségű élelmiszert (a külföldi diplomatákat a jegyrendszer nem érintette). A külföldi követségek és missziók sok tagja a leggátlástalanabb spekulációkra használta fel a diplomataüzletet, mégpedig rendszerint a következő módon: a diplomaták potom áron vásárolták össze fontért vagy dollárért a szovjet rubelt vagy a feketepiacon, amely akkoriban még működött Moszkvában, vagy pedig a határos államokban — Lengyelországban, Lettországban és Észtországban, ahol a húszas években igen sok szovjet valuta halmozódott fel (a szovjet rubel kiviteli tilalma csak 1928-ban lépett életbe); ha a szovjet pénzt külföldön vásárolták, azt diplomáciai postával szállították vissza Moszkvába. Így aztán az „olcsó" szovjet rubelért a külföldi diplomaták a diplomataüzletben élelmiszert vásároltak, majd háromszoros áron adták el a moszkvai feketepiacon. Ezeket a műveleteket gyakran nagy méretekben folytatták. Egyes diplomaták egy hónap alatt egy tonna cukrot, fél tonna zsírt és más árukat vásároltak fel a diplomataüzletben — állítólag saját használatukra. A spekulációval szerzett szovjet rubelért aztán ékszereket, műalkotásokat, régi ikonokat stb. vásároltak, amiből akkoriban még igen sok akadt a lakosságnál, különösen azoknál, akik „jobb napokat láttak". Mindezt — ugyancsak diplomáciai postával — külföldre szállították, s jó áron eladták Londonban vagy Párizsban. A húszas években és a harmincas évek elején a világ fővárosaiban jó néhány antikvár üzlet működött, amelyek ügynökei a moszkvai diplomáciai testület tagjai voltak. Néhány ilyen „ügyes ember" óriási összegeket zsebelt be az effajta műveletekkel.

Ezeket a visszaéléseket a szovjet kormány természetesen jól ismerte, s amikor 1932 októberében megnyíltak a „Torgszin" áruházak, a Külügyi Népbiztosság tudomására hozta a külföld diplomáciai testületek tagjainak, hogy az Insznabot bezárják, és élelmiszer-szükségleteiket az új áruházakban valutáért szerezhetik be. A Külügyi Népbiztosság értesítése nagy felzúdulást keltett a külföldi követségek és missziók körében, s különösen a moszkvai angol nagykövet, Sir Ovey zúgolódott. A diplomáciai testület néhány viharos összejövetelt tartott, több tiltakozást jelentettek be a Külügyi Népbiztosságnál, de a szovjet kormány hajthatatlan maradt. Végül a külföldi diplomaták megbékéltek a helyzettel, s a szükséges cikkeket kezdték valutáért vásárolni az új áruházakban.

Csak az angol nagykövet nem akart ebbe belenyugodni. Erélyesen harcolt azért, hogy a Külügyi Népbiztosságtól kicsikarja a régi rend visszaállítását. Amikor ez nem sikerült, a nagykövet úgy határozott, hogy „bosszút áll" a szovjet kormányon. Addig viszonylag jóindulatú magatartást tanúsított a Szovjetunió iránt. Londoni jelentéseiben a Szovjetunió belső helyzetét nem túlságosan borúlátó színekkel ecsetelte. Most azonban élesen politikát változtatott, s a brit kormánynak a szovjet ország fejlődéséről írt jelentéseiben nagyon sötét képet vázolt fel. Úgy tüntette fel a dolgot, hogy a Szovjetunió gazdasági nehézségei leküzdhetetlenek, az országban az éhség napról napra növekszik, az újonnan épült gyárak és üzemek selejtet gyártanak, a kormány pénzügyi tartalékai kimerülő-

ben vannak, s legkésőbb 1933 tavaszára várható az egész szovjet rendszer összeomlása. Így tájékoztatta külügyminisztériumát hétről hétre, hónapról hónapra, s ebben a szellemben befolyásolta azokat a külföldi „szakértőket" is, akik 1932—1933 telén érkeztek Moszkvába. S mivel Simon külügyminiszter és a társai nagyon szívesen fogadtak minden borúlátó jóslatot, 1933 elején az angol vezető körökben olyan hangulat alakult ki, hogy már nincs messze a gyűlölt szovjet rendszer bukása. Ezzel a hangulattal magyarázható az angol kormánynak a kereskedelmi tárgyalások során tanúsított számos lépése is. Ez magyarázza többek között Simonnak a „Lena Goldfields" kérdésében elfoglalt álláspontját, s több mellékes kérdés felvetését a kereskedelmi tárgyalások folyamán — többek között a moszkvai brit diplomaták „élelmiszerrel és egyéb cikkekkel való ellátását".

A brit kormány lényegében ultimátumot terjesztett elő: vagy vámmentesen beszállíthatják a Szovjetunióban tevékenykedő brit diplomaták szükségleteit fedező élelmiszert és egyéb árucikkeiket, vagy pedig megfosztják az Angliában tevékenykedő szovjet kereskedelmi küldöttséget a diplomáciai kiváltságoktól, melyeket az 1921. évi angol—szovjet kereskedelmi egyezmény biztosított számukra.

Emlékszem, hogy amikor az ülésen elolvastam a harmadik okmányt, szörnyen feldühödtem. Elfojtottam azonban a felháborodásomat, s nyugodtan így feleltem:

— Az imént átnyújtott három memorandum olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyeknek semmi közvetlen közük nincs a kereskedelmi tárgyalásokhoz. Ezért a szovjet küldöttség nem tartja lehetségesnek, hogy azokat a tárgyalások folyamán megvitassuk.

Colville, Horace Wilson és Collier tiltakozni kezdett, sejtetve, hogy ez az állásfoglalásunk megakadályozhatja az új kereskedelmi egyezmény megkötését. Zsarolás volt ez a javából, s mi erélyesen visszavertük kísérletüket, hogy megrémítsék a szovjet tárgyaló felet. Erre az angol küldöttség hangot változtatott, s már nem követelésszerűen, hanem kérő hangon sürgette, hogy a három okmányt juttassuk el Moszkvába.

Ezzel a február 9-i ülés véget ért.

Megegyezési kísérletek

A február 9-i ülés után világosan láttuk, hogy Simon és Runciman igen harcias hangulatban készülődik. Összegyűjtöttek minden nagyobb és kisebb jelentőségű igényt a Szovjetunióval szemben, amelyeknek semmi közük a kereskedelmi egyezményhez, s azokat a tárgyalások folyamán odadobták a tárgyalóasztalra. Úgy vélekedtek, hogy a Szovjetunió rendkívül nehéz helyzetben van, hogy komoly érdeke a kereskedelmi szerző-

dés mielőbbi megkötése, s az egyezmény kiharcolása végett néhány keserű pirula lenyelésétől sem hátrál meg.

Milyen taktikát kellett választanunk a kialakult helyzetben?

Küldöttségünk úgy vélekedett, hogy taktikánk alapjaként szigorú válaszfalat kell vonnunk a kereskedelmi egyezményre vonatkozó és az ezzel összefüggésben nem álló kérdések közé. Az előzőeket hajlandók vagyunk megvizsgálni, s a mielőbbi rendezés érdekében az elfogadható legnagyobb kompromisszumra is hajlunk. A másik csoportba tartozó kérdéseket viszont elvileg visszautasítjuk, s kategorikusan tiltakozunk az ellen, hogy ezeket az előzőkkel összekeverjék. Úgy véltük továbbá, hogy legfőbb feladatunk a kereskedelmi egyezmény szövegének mielőbbi kidolgozása, hogy a legközelebbi jövőben így fordulhassunk az angol közvéleményhez:

— A tárgyalóasztalon fekszik a Szovjetunió és Anglia közötti kereskedelmi egyezmény kidolgozott szövege. Ez mindkét fél érdekeit biztosítja. Elősegítheti a szovjet—angol kereskedelem széles körű kibontakoztatását, és több százezernyi angolnak biztosíthat munkát. A szovjet fél hajlandó már a mai nap folyamán aláírni azt. Ám az angol fél ezt nem hajlandó megtenni. Miért? Azért talán, mert az egyezmény tartalmát előnytelennek tartja Nagy-Britannia szempontjából? Nem! Nem azért. Az egyezmény tartalmát az angol fél is teljes mértékben helyesli. Az angol fél azért nem akarja aláírni az egyezményt, mert a „Lena Goldfields" angol és amerikai üzletembereinek egy csoportja kielégítetlennek érzi magát a szovjet kormánnyal egy koncesszióból kifolyólag zajló vitában; azért, mert a moszkvai angol diplomaták panaszkodnak az áruházak magas árai miatt; azért, mert a cári Oroszország egyes vállalatainak volt angol tulajdonosai a szovjet államból mérhetetlen kártalanítást akarnak kicsikarni a forradalom által államosított gyárakért és üzemekért. Lám, a brit kormány kész feláldozni az ország, a nép, a proletariátus nagy tömegeinek érdekeit néhány milliomos és tisztviselő előnyéért! Megbékélhet-e az angol nép, megbékélhetnek-e az angol munkások létérdekeik ilyen semmibevevésével?

Meg voltunk róla győződve, s később elképzeléseink teljes mértékben igazolódtak, hogy ha a kérdést így vetjük fel, akkor kétségtelenül megnyerhetjük a csatát.

Ezekből kiindulva építettük fel taktikai vonalunkat: erőinket összpontosítani a kereskedelmi egyezmény szövegének mielőbbi kidolgozására. Itt minden lehetséges keretek között engedményeket kell tennünk az angol félnek, de a legnagyobb ellenállást kell tanúsítani, valahányszor mellékes kérdéseket akarnak becsempészni a kereskedelmi tárgyalásokba.

Február 17-ére kezdeményezésünkre összehívták a harmadik plenáris ülést. Azon felolvastam az általunk készített memorandumot, amelyben válaszoltunk a kereskedelemügyi minisztérium 1932. december 29-i és 1933. január 26-i memorandumára az új kereskedelmi egyezmény jellegét illetően. A momorandum békítő hangnemben készült, s máris egész sor konkrét javaslatot tartalmazott, amelyek lehetővé tették, hogy a két ország közti mérlegre vonatkozóan megegyezzünk.

Memorandumunk kedvező hatást gyakorolt az angolokra. Különösen elégedettnek látszottak a kereskedelemügyi minisztérium küldöttei. Sokkal kisebb lelkesedést mutatott viszont Collier, a külügyminisztérium képviselője, aki hangot adott erőteljes csalódásának amiatt, hogy mi továbbra sem voltunk hajlandók megvitatni a kereskedelmi egyezménytől távol álló „mellékes kérdéseket". Emellett szemembe tűnt, hogy sem Colville, sem Horace Wilson nem tartotta szükségesnek Collier nyílt támogatását. Éppen ellenkezőleg, a kereskedelmi minisztérium mindkét képviselője nagy érdeklődést mutatott az általunk javasolt két bizottság létrehozása iránt. Az egyik bizottság a leendő egyezmény szövegét dolgozta volna ki, a másik a mérleggel, az angliai szállítmányozási lehetőségek kiaknázásával stb. foglalkozott volna. Nyomban meg is egyeztünk, hogy a bizottságokat azonnal megalakítjuk, és azok rögtön megkezdik tevékenységüket. Úgy látszik, a kereskedelmi minisztérium és a külügyminisztérium véleménye eltért a tárgyalásokról, és ez a benyomásom hamarosan be is igazolódott. Március 10-én Colville váratlanul arra kért, hogy keressem fel őt a tengerentúli kereskedelemmel foglalkozó osztályon. Ott találtam nála Colliert, aki erősen felizgatott állapotban és dadogva (Collier dadogós volt) átnyújtott nekem egy okmányt, amelyből kitűnt, hogy a kereskedelmi egyezmény nem jön létre, ha nem oldódik meg a „Lena Goldfields" kérdése. Nagyon éles választ adtam Collier kirohanására, és sietve elhagytam Colville dolgozószobáját.

Amikor a szobát elhagytam, Colville velem tartó titkára megjegyezte:

— Bocsásson már meg, hogy ezeket a kellemetlen perceket kellett szereznünk önnek. A külügyminisztérium elégedetlenkedik, hogy kereskedelmi tárgyalásaink túlságosan gyorsan és sikeresen haladnak. Sajnálatukat fejezték ki, hogy nem fordítunk kellő figyelmet az általuk felvetett kérdésekre. Ezért kellett megrendeznünk ezt a mai találkozót is.

Tehát mindent világosan láttam. A külügyminisztérium és a kereskedelemügyi minisztérium között a nézeteltérések továbbra sem oszlottak el. A kereskedelemügyi minisztérium, amelyet elsősorban Anglia érdekei vezéreltek, elégedett volt annak a lehetőségével, hogy a kereskedelmi egyezményt megköthetjük, s addig iparkodott ütni a vasat, amíg meleg. A külügyminisztérium viszont a tőkés reakció politikai érdekeit tartotta szem előtt, s igyekezett megnehezíteni és bonyolultabbá tenni a kereskedelmi egyezmény megkötését. Ilyen körülmények között nyilván a választott taktikai irányvonalat kellett határozottan követnünk, s alapjában a kereskedelemügyi minisztérium felé kellett közelednünk.

A kereskedelmi kapcsolatok megszakadása

Március 13-án az angol újságokban megjelentek az első közlemények a moszkvai „Metro-Vickers" számos alkalmazottjának a letartóztatásáról. Március 14-én már részletesebb, szenzációs tálalásban közölt hírek jelentek meg. A Cityben és a brit főváros politikai és újságíró köreiben igen nagy izgalom támadt. Március 15-én reggel sürgősen magához kéretett a külügyminisztériumba Vansittart. Tudtam, hogy miről akar beszélni velem, s mivel Moszkvából még nem kaptam kielégítően részletes tájékoztatást a lezajlott eseményekről, óráról órára vártam a Külügyi Népbiztosság válaszát néhány kérdésemre. Alkalmas ürüggyel másnapra halasztottam tehát Vansittart felkeresését.

Március 15-én a Konzervatív Párt vezére, Baldwin miniszterelnök-helyettes a képviselőházban a következő nyilatkozatot tette:

„Az a tájékoztatás, amelyet Őfelsége moszkvai nagykövetétől kaptam, megerősíti azokat a sajtójelentéseket, amelyek szerint Monckhouse, Thornton, Cushny, MacDonald, Gregory és Nordwall brit alattvalók, a Metro-Vickers cég tisztviselői, valamint ugyanannak a cégnek húsz szovjet állampolgárságú tisztviselője a szovjet politikai rendőrség őrizetében vannak, azzal a váddal, hogy szabotálták az elektromos berendezést. Monckhouse-t és Nordwallt ideiglenesen szabadlábra helyezték, azzal a feltétellel, hogy nem hagyhatják el Moszkvát. A többi őrizetes még mindig letartóztatásban van, és Őfelsége nagykövete felkereste őket a börtönben. Egészségi állapotuk, úgy tűnik, kielégítő, és ígéretet kaptak arra, hogy tornászhatnak.

Nyomban, miután a letartóztatásról értesítést kapott, Őfelsége moszkvai nagykövete érintkezésbe lépett a Külügyi Népbiztossággal, és pontos tájékoztatást kért arról, hogy milyen vádak alapján történt a letartóztatás, és milyen lehetőségek vannak a védelemre. Minthogy nem kapott határozott vagy kielégítő választ ezekre a kérdésekre (a moszkvai brit nagykövet — *I. M.*), utasítottuk, hogy követeljen minél teljesebb tájékoztatást Litvinov külügyi népbiztostól.

Ezen túlmenően, minthogy Őfelsége kormányának meggyőződése szerint azoknak a vádaknak, amelyek alapján a letartóztatás történt, semmiféle alapjuk nincs, Sir Esmond Ovey megbízást kapott, hogy erőteljes kifejezésekkel ecsetelje, hogy a brit kormány milyen komoly jelentőséget tulajdonít feddhetetlen és mindkét ország számára előnyös kereskedelmi tevékenységgel foglalkozó brit alattvalók üldöztetésének, és juttassa kifejezésre, milyen kellemetlen következményekkel járhat az angol—szovjet kapcsolatokra, ha nem hoznak intézkedést a helyzet megváltoztatására. Ugyanilyen szellemű szóbeli nyilatkozatot teszünk a londoni szovjet nagykövetnek holnap, minthogy őexcellenciájának ma nem volt módja arra, hogy felkeresse a külügyminisztériumot."[4]

A nyilatkozat fényes példája annak az imperialista nagyhatalmi szellem-

nek, amelyet a gyarmati kizsákmányolás évszázadai alakítottak ki. Baldwin a kormány nevében a végleges vizsgálat befejezte előtt kategorikusan kijelentette, hogy a Moszkvában letartóztatott angol mérnökök semmiben sem vétkesek, s a szovjet kormánynak az Angliával való konfliktus elkerülése érdekében haladéktalanul „lépéseket kell tennie a helyzet megjavítására", vagyis nyomban szabadon kell engednie a letartóztatott egyéneket. A londoni vezetők ugyanis megszokták, hogy így beszéljenek a tőlük függő országokkal. Ugyanezt a módszert igyekeztek alkalmazni a Szovjetunió esetében is. Mire számítottak? Megint emlékeztetnem kell Ovey nagykövet tevékenységére. A Cityben és a vezető angol politikai körökben ugyanis a moszkvai angol nagykövetnek a szovjet kormány állítólagos csődjéről s az első ötéves terv nehézségeiről írt rendszeres, már említett beszámolói alapján hamis elképzelése alakult ki a szovjet kormány vélt gyengeségéről. A brit uralkodó osztály vezetői ezért úgy vélekedtek, hogy nem kell sokat teketóriázniuk a Szovjetunióval, hanem ellenkezőleg: a „Metro-Vickers" társaság miatt kirobbant konfliktust elsőrendű diplomáciai válsággá kell fokozni, s annak csapása alatt majd összeomlik a gyűlölt keleti szocialista állam.

Ez volt tehát a vezető angol felső réteg általános elképzelése 1933 márciusában.

Baldwin beszédével a szovjetellenes dühroham a tetőfokára emelkedett, és legközelebbi következménye egy jellegzetes incidens lett, amely személyesen engem érintett. A Szovjetunió ellen éles kirohanásokat intéző újságok közül azokban a napokban az elsők között szerepelt Lord Beaverbrook *Daily Expresse*.[5] Ez az újság nem érte be a szovjetellenes propaganda szokásos módszereivel, hanem két detektívet küldött a nyomomba, hogy minden lépésemet figyeljék, mert arra számított, hogy valami „kompromittáló" anyag birtokába juthat. A detektívek beváltották a hozzájuk fűzött reményeket. Londonban az a szokás, hogy a nagy filmvállalatok meghívást küldenek a diplomáciai testület tagjainak az új filmek bemutatójára. Február közepén, vagyis körülbelül egy hónappal a „Metro-Vickers"-ügy kirobbanása előtt más nagykövetekkel és követekkel együtt meghívást kaptam az egyik filmszínházba a *Spanyolország gyermeke* című film bemutatójára, március 15-re. A meghívást elfogadtam, és március 15-én este a feleségemmel együtt elindultam a filmszínházba. Amikor beléptünk az előcsarnokba, feleségem észrevette, hogy egy szemfüles fényképész felém irányítja a fényképezőgépét. Hirtelen elém lépett, amivel szemlátomást meghiúsította a fényképész terveit. Gyorsan bementünk a terembe, amely már elsötétült, s a helyünkre siettünk. Abban a pillanatban, amikor leültem a székembe, az elsötétített teremben váratlanul magnézium fénye lobbant, és a szemfüles fényképész egy szempillantás alatt elkattantotta a gépét. Láttam, hogy a gép lencséjét felém irányította.

— Csak nehogy valami kellemetlen história kerekedjék ebből! — gondoltam magamban.

Valóban, másnap, március 16-án a *Daily Express* egész első oldala az én személyemmel foglalkozott. Középen hatalmas fénykép állt ezzel az

aláírással: „Az orosz nagykövet, aki tegnap túlságosan elfoglalt volt ahhoz, hogy meglátogassa a külügyminisztériumot, a helyére ül a *Spanyolország gyermeke* című új film tegnap esti bemutatóján." Fenn az egész oldalt végig kitöltő felírás: „A szovjet diplomata kigúnyolja a külügyminisztériumot; a követ moziba indul; őexcellenciája nagyon elfoglalt, emiatt figyelmen kívül hagyja a külügyminisztérium meghívását." A fejrész alatti külön cikk a sajtótól megszokott szenzációs tálalásban ismertette azt a kérésemet, hogy halasszák megbeszélésünket március 16-ra. A cikk a következő szavakkal fejeződött be:

„Három óra múlva Majszkij szovjet nagykövet úr feleségével megérkezett a filmszínházba, hogy megtekintsen egy zenés vígjátékot. Elfoglalták a helyüket, amelyet jó előre biztosítottak maguknak."

Miután mindezt elolvastam, magamban ezt mondtam:

— Nagyszerű példája ez a tőkés sajtó erkölcsének! Ugyanakkor jó intés a szovjet diplomatának, hogy milyen óvatosnak és elővigyázatosnak kell lennie minden lépésében. Még jobban vigyázni fogunk magunkra!

Aznap valamennyi nagy londoni újság vezércikkben foglalkozott a „Metro-Vickers"-üggyel. A munkáspárti *Daily Herald*, a liberális *News Chronicle* és a *Manchester Guardian* kétségét fejezte ki a szovjet vád alaposságát illetően, de óvta a kormányt elhamarkodott és meggondolatlan lépéstől. A konzervatív sajtó viszont őrjöngött, embargót követelt a szovjet kereskedelemre, és még a két ország diplomáciai kapcsolatainak a megszakítását is sürgette.

Ugyanakkor Moszkvában Sir Ovey fejtett ki lázas „tevékenységet". A letartóztatásokról március 12-én reggel szerzett tudomást, s nyomban a Külügyi Népbiztossághoz fordult azzal a kéréssel, magyarázzák meg a brit alattvalók letartóztatásának okait, közöljék, hol tartózkodnak, s engedélyezzék, hogy a moszkvai brit nagykövetség képviselője találkozhasson velük. Március 12—13-án választ is kapott valamennyi kérdésére, s még meg is látogathatta a letartóztatott angol mérnököket. Ha a brit nagykövet ennyivel beérte volna, akkor senki sem tiltakozott volna a tettei ellen. Minden nagykövetnek közvetlen kötelessége, hogy érdeklődjék honfitársai felől, gondoskodjék róluk, ha valami éri őket abban az országban, ahol diplomataként tevékenykedik. Ovey azonban ennél sokkal messzebbre ment. A brit nagyhatalmi gőg szellemében nevelődött, s azt képzelte magáról, hogy feltételeket diktálhat a szovjet államnak.

Először tudatosan helytelenül tájékoztatta a kormányát. Egyébként kell-e ezen csodálkoznunk azok után, hogy az előző félévben rendszeresen félrevezette Londont a Szovjetunió belső helyzetét illetően? Március 12-én, vagyis mindössze néhány órával az angol mérnökök letartóztatása után, amikor a nyomozás ténylegesen még meg sem kezdődött, s általában semmit sem tudtak a letartóztatás okairól, Ovey már táviratozott Simonnak:

„Teljesen valószínűtlen, hogy a szovjet kormány bármilyen meggyőző bizonyítékkal tudna szolgálni a cég (a Metro-Vickers — *I. M.*) bármiféle bűnös tevékenységéről... Ha a szovjet kormány nem bocsátja haladék-

talanul szabadon a letartóztatottakat, hajlok arra a javaslatra — megkockáztatva, hogy Őfelsége kormányát elfogultsággal vádolják az ügyben, amelyben még nem merítettük ki a megoldás valamennyi törvényes lehetőségét —, hogy a londoni szovjet nagykövetet nyíltan figyelmeztessék: ha kormánya baráti kapcsolatokat kíván a továbbiakban is fenntartani Őfelsége kormányával, el kell határolnia magát a rendőrség túlbuzgó cselekedeteitől, és nem szabad megengednie, hogy hamis és fantasztikus vádakat hozhassanak fel a jó hírnévnek örvendő brit cég ellen. Ellenkező esetben a brit állampolgárok számára feltehetően lehetetlenné válik, hogy üzleti kapcsolatokat tartsanak fenn Oroszországgal, és ebben az esetben a kereskedelmi egyezmény tárgytalan."[6] Ovey tehát határozottan leszögezte, hogy a „Metro-Vickers" és annak alkalmazottai teljesen ártatlanok, bár erre nem volt semmi alapja. Ezt az állítást — amint azt már láttuk — Baldwin is a magáévá tette március 15-i parlamenti beszéde során, és így ez hivatalos véleménye lett a brit kormánynak. Az angol újságok túlnyomó többsége is ezt a verziót szajkózta.

Sőt, Ovey nemcsak tudatosan félrevezette Londont, hanem teljesen hamis taktikai útra is vezette, ami elkerülhetetlenül az egész konfliktus rendkívüli kiéleződését vonta magával. Ahelyett, hogy bevárta volna nyugodtan, amíg a szovjet intézmények kivizsgálják az ügyet (s ha meggyőződése volt az angol mérnökök ártatlansága, annál nyugodtabban kellett volna várnia a bíróság döntését), nyomban a szovjet kormány zsarolásának és megrémítésének az útjára lépett. Amikor Litvinov népbiztost március 16-án először felkereste a „Metro-Vickers"-ügyben, saját bevallása szerint már akkor követelte a külügyminisztériumtól, hogy a nyomozó hatóságok azonnal jelentsék be a kellő bizonyíték hiányát, s engedjék szabadon a letartóztatott személyeket.[7] Ovey azzal fenyegetőzött, hogy ha a szovjet kormány nem hajlandó erre a lépésre, az a szovjet—angol diplomáciai kapcsolatok megszakadását vonja magával.

A szovjet kormány természetesen nem rémült meg. Litvinov méltóképpen visszautasította Ovey követelését. Kijelentette:

— Az a szigorú nyelvezet, azok a szigorú kifejezések, amelyeket állítólag előírtak Sir Esmond számára, s még inkább a fenyegetések, nem szolgálják sem a letartóztatottak, sem pedig, természetesen, a szovjet—brit kapcsolatok ügyét. Ilyen módszerekkel csak az ellenkező hatást érhetik el. Itt az ideje, hogy Sir Esmond megértse: kormányunkat nem lehet ijesztgetni és fenyegetni; minél nagyobb nyugalommal veszi tudomásul az angol kormány a dolgokat, annál előnyösebbé válik a letartóztatottak helyzete, és annál jobb lesz a kapcsolatunk. Törvényeink érvényben maradnak, és nem változhatnak meg más kormány kényelmére. E törvényeket szükségszerűen alkalmazzuk saját államunk érdekében. Semmiféle szerződést nem köthetünk az angol kormánnyal törvényeink gyengítéséről. Arra sincs felhatalmazásom, hogy olyan nyilatkozatokat tegyek, amelyek nyomozó hatóságaink hatáskörébe tartoznak. A Külügyi Népbiztosság, mint eddig is, minden szükséges intézkedést megtesz, törvényeinkkel egyetértésben, államunk méltóságának, függetlenségének és érdekeinek megfelelően.[8]

Még ugyanaznap, március 16-án beszélgettem Vansittarttal.

Vansittart igen magas hangon kezdte. Kijelentette, hogy Angliában nagy elégedetlenséget okozott az angol mérnökök letartóztatása, és a felháborodás növekedni fog, ha a szovjet kormány nem tesz sürgős intézkedéseket a nézeteltérés kedvező felszámolására, vagyis nem bocsátja haladéktalanul szabadon a letartóztatottakat. „A szovjet kormány magatartása — folytatta Vansittart — véleményem szerint értelmetlen. A szovjet kormány semmiképpen sem tudta volna jobban maga ellen fordítani, felháborítani a közvéleményt. Ha a „Metro-Vickers" ügyet nem szüntetik meg, növelhetik az angol félnek azt a szándékát, hogy megszüntesse a kereskedelmi tárgyalásokat."

A más körülmények között mértékletes és szívélyes Vansittart most felbőszült tigrisnek tűnt szememben.

Kijelentettem, hogy a Szovjetunió szuverén állam, amely nem enged meg semmiféle beavatkozást a belügyeibe; a szovjet kormánynak elég komoly alapja van a „Metro-Vickers" moszkvai alkalmazottainak a letartóztatására, ezért tehát sikertelen a brit kormány minden olyan kísérlete, amellyel a Szovjetunióban szolgáló alattvalóinak valamilyen különleges, szinte már „kapitulációs" rendszert igyekszik biztosítani, s a Vansittart által használt hang Anglia szempontjából csak előnytelenül élezheti ki a konfliktust. Nem félünk a fenyegetésektől, szembe merünk nézni a politikai viharokkal. Ha a brit tárgyaló fél, amint arra Vansittart utalt, meg akarja szakítani a kereskedelmi tárgyalásokat, nem lehet tudni, hogy ki fogja megbánni.

Mindkét — a Litvinov és Ovey, valamint a Vansittart és köztem lefolyt — beszélgetésnek meg kellett volna győznie a brit kormányt, hogy a „big stick" (nagy dorong) politikai módszere meddőnek bizonyult ebben az esetben. Annak az állításnak a hipnotikus hatása azonban, amelyet az előző hat hónapban Ovey olyan nagy buzgalommal igyekezett beverni az angol miniszterek fejébe, annyira erősnek bizonyult, hogy Simon és társai minden óvatosságról megfeledkeztek. Szentül hittek abban, hogy a Szovjetunió katasztrófa szélén áll, csak erősen az asztalra kell ütniük, és az egész szovjet rendszer máris kártyavárként omlik össze. Ezért a március 16-a után Angliában dühöngő vihar nemhogy csendesedett volna, hanem ellenkezőleg: a kormánytól szítva már hurrikánná kezdett fokozódni.

Március 20-án Eden a parlamentben kijelentette, hogy a moszkvai letartóztatások miatt a brit kormány elhatározta az új kereskedelmi egyezménnyel kapcsolatos tárgyalások leállítását.

Március 23-án a nagykövetség fogadást rendezett. A meghívókat az angol szokásoknak megfelelően már egy hónappal korábban elküldtük, vagyis jóval a „Metro-Vickers"-ügy kiváltotta nézeteltérések előtt. A meghívottak között volt a brit kormány és a diplomáciai testület számos tagja, a külügyminisztérium és a kereskedelmi minisztérium több tisztviselője. Most teljesen váratlanul a brit kormány által kezdeményezett vad szovjetellenes hadjárat csúcspontján kellett megrendezni a fogadást.

Ez éreztette hatását vendégink összetételén. A brit kormány egyetlen tagja sem jött el. A minisztérium munkatársainak előírták, hogy ne keressék fel a szovjet nagykövetséget. Az angol hivatalos világ hivatalos bojkottja a fogadással szemben teljes volt. Mi több, a külügyminisztérium mesterkedései nyomán néhány külföldi nagykövet sem tartotta lehetségesnek, hogy eljöjjön a fogadásra, maga helyett tanácsost vagy titkárt küldött.

Emlékezetem szerint a fogadáson egy épp hogy csak elkészült új filmet mutattunk be, a *Szembejövőt*, amely az első ötéves tervvel és az iparosítás gondjaival foglalkozott. A film és az angol—szovjet konfliktust kiváltó ok között nem volt semmiféle kapcsolat. A választás teljesen véletlen volt: egyszerűen nem volt más szovjet film akkor a kereskedelmi kirendeltségen. Sok külföldinek azonban, aki jelen volt a fogadáson, úgy tűnt, hogy a film megválasztásában más, magasabb rendű szempontok is közrejátszottak. Egyik diplomata még meglepődését is kifejezte, hogyan sikerült ilyen rövid idő alatt ennyire az alkalomhoz illő filmet készítenünk. A politikai életben gyakran előfordul, hogy a mini-Machiavellik mély diplomáciai értelmet vélnek felfedezni olyan dolgokban, amelyekben semmi egyéb nincs közönséges véletlennél.

A szovjetellenes hadjárat rövidesen gyakorlati lépésekben jutott kifejezésre. Az „Orosz kőolajtermékek" elnevezésű cégünk igazgatója panaszkodott, hogy sok angol városban bojkottálni kezdték a szovjet benzint. A szovjet fakitermelés londoni igazgatója közölte, hogy a fanagykereskedők arról tárgyalnak, hogy le kellene mondani a három hónappal korábban általuk aláírt szerződést. Valamennyi lehetséges eszközt felhasználtak arra, hogy uszítsanak a Londonban működő szovjet intézmények ellen, és sok angol, aki korábban jó kapcsolatban volt velünk, most hátat fordított nekünk. Az ügy odáig fajult, hogy a liberális párt egyik vezetője, Archibald Sinclair, akit nem sokkal a konfliktus kirobbanása előtt villásreggelire hívtam meg a nagykövetségre, levélben mondta le részvételét, hivatkozva a moszkvai letartóztatásokra. Néhány munkáspárti képviselő is előnyösebbnek tartotta, hogy ezekben a napokban különféle elfogadható indokokra hivatkozva kerülje a szovjet nagykövetség épületét.

Közben Moszkvában az események a maguk rendje szerint fejlődtek. Március 19-én Ovey másodszor is felkereste Litvinovot, s ismét sürgette a letartóztatott mérnökök mielőbbi szabadon bocsátását, miközben azzal fenyegetőzött, hogy ellenkező esetben különféle kedvezőtlen következmények adódhatnak az angol—szovjet kapcsolatokban. Az angol nagykövet még mindig nem vesztette el azt a reményt, hogy „megijedünk", és behódolunk a brit kormánynak. Még azt is megígérte, hogy a maga részéről megkönnyíti a „diplomáciai fékek üzembe helyezését". Litvinov azonban eloszlatta a nagykövet ilyesfajta illúzióit, amikor határozottan kijelentette:

— A vizsgálat megszüntetéséről szó sem lehet. A per lefolytatásához nincs szükségünk az angol kormány beleegyezésére.[9]

Ezt a figyelmeztetést azonban sem Ovey nagykövet, sem a brit kormány nem akarta komolyan venni. Továbbra is azt vallották, hogy mindent vagy semmit.

Március 28-án Ovey harmadszor is felkereste Litvinovot. Az angol nagykövet, aki továbbra is a „nagy dorong" politikáját akarta folytatni, kijelentette a külügyi népbiztosnak, hogy teljhatalommal felruházva közölheti egy törvénytervezet tartalmát, amelyet a brit kormány a parlament elé kíván terjeszteni, a népbiztos azonban kijelentette, hogy az ügyészség véleménye szerint a pert mindenképpen lefolytatják, semmi szín alatt nem függesztik fel, bármit közöl is az angol nagykövet.

Meg kell itt említeni egy érdekes fogást, amely merőben szokatlan a diplomáciai gyakorlatban. Litvinovban akkoriban az a nem egészen alaptalan gyanú támadt, hogy Ovey nem teljesen pontosan adja tovább Londonba kettejük beszélgetéseinek tartalmát. Helyesebben, közléseiben a brit nagykövet „átszerkeszti" a szöveget, mégpedig azzal a számítással, hogy a maga szerepét minél előnyösebb színben tüntesse fel, Litvinov szerepét pedig lehetőleg minél előnytelenebbül állítsa be. Ovey mesterkedéseinek elhárítása érdekében Litvinov kezdte megküldeni nekem Oveyvel folytatott tárgyalásainak a kivonatait, mégpedig egyszerű postai úton. Mivel minden ilyen levelet feltétlenül átvizsgáltak a megfelelő angol hatóságok, a nagykövettel folytatott beszélgetések szövegének feltétlenül el kellett jutnia a külügyminisztériumba, ami pontosabb képet nyújtott a moszkvai brit nagykövet és a szovjet külügyi népbiztos között lefolyt beszélgetésekről. Úgy gondolom, az ilyen úton nyert értesülések is közrejátszottak abban, hogy Ovey nagykövetet a külügyminisztérium visszahívta Moszkvából.[10]

Ovey és Litvinov március 28-án lezajlott beszélgetése volt a moszkvai brit nagykövet utolsó diplomáciai lépése. Túlságosan megfeszítette az íjat, s a húr elpattant. Magatartása a „Metro-Vickers"-ügy kirobbanásának a kezdetétől olyan volt, hogy a legnagyobb mértékben megnehezítette további moszkvai tartózkodását. Ezt végre az angol kormány is megértette. Sir Esmond Oveyt nyomban a fentebb említett beszélgetés után visszahívták Londonba „tanácskozásra", s többé már nem is tért vissza Moszkvába. A konfliktus befejeződéséig megbízott ügyvivőként William Strang tevékenykedett.

Az említett beszélgetést követő napon, március 29-én beszédet mondhattam a Gépgyártó Cégek Szövetségének ebédjén. Akkoriban a Szovjetunió szerepelt az angol gépgyártás legfőbb megrendelőjeként. 1932-ben például az Angliából kiszállított gépek 80 százaléka a Szovjetunióba került. Ilyen volt az első ötéves terv hatása! Természetes, hogy ezek alapján az angol gépgyártók a legjobb „barátainknak" számítottak a tőkés Angliában. Valamennyiüket erősen felkavarta a „Metro-Vickers"-ügy, s Sir Alfred Herbert, a szövetség elnöke, két nappal az ebéd előtt, amelyre a meghívókat már a konfliktus kirobbanása előtt elküldték, megkérdezett, hogy nem volna-e jobb, ha az ebédet nyugodtabb időkre halasztanánk. Én azonban lebeszéltem erről a tervéről.

Az ebédet tehát időben megtartották, s Alfred Herbert az alkalomhoz illő üdvözlő beszédet mondott, amelyben hangsúlyozta, hogy Anglia és a Szovjetunió a kereskedelem terén mintegy kiegészítik egymást, s vala-

mennyi jelenlevőnek mélységes érdeke a két ország közötti legjobb kapcsolatok támogatása. Ezután a pillanatnyi helyzet nehézségeire tért át.

— Tudom — mondta Alfred Herbert —, valamennyiünket az a remény táplál, hogy most nem hangzik el, és nem kerül kinyomtatásra semmi olyasmi, ami bonyolíthatná a helyzetet, és megnehezítené a tárgyalásokat. Nem kételkedem abban, hogy önök csatlakoznak hő óhajomhoz, hogy ezzel a hatalmas országgal leendő viszonyunk érdekében mielőbb találjuk meg a szerencsés megoldást, és hogy Oroszország tanúsítson készséget olyan nemes gesztusra, amely eloszlatná a fölöttünk gyülekező felhőket.

Válaszbeszédemben részletesen kitértem arra, hogy milyen fontos a különböző országok jószomszédi kapcsolata.

— A külkereskedelem — jegyeztem meg — olyan, mint egy kényes növény. A béke és a kölcsönös jó szándék légköre erősíti, kivirágoztatja. Az ellenségesség és a gyanakvás légkörében azonban sorvad. A jelenlegi világhelyzet ilyen tekintetben nem biztat sok reménnyel. A leszerelési értekezlet szomorú eredményei;[11] a szélsőséges politikai és gazdasági nacionalizmus megszilárdulása sok országban; a rejtett és nyílt konfliktusok, amelyek földünk különböző részein olykor katonai hadműveletekkel járnak; az államférfiak, közgazdászok és üzletemberek szemmel látható tehetetlensége a világhelyzet növekvő nehézségeivel szemben, mindez kedvezőtlen helyzetet teremt a világkereskedelem számára... Mindennek következtében kétszeresen fontos, hogy megőrizzük a stabilitásnak és a jószándéknak azokat az elemeit, amelyek még megvannak és megerősödhetnek. Ezek közé tartozik a Szovjetunió és Nagy-Britannia kölcsönös megértése és normális kapcsolata.

Ezután rátértem azokra a sajátságos nehézségekre, amelyek a moszkvai letartóztatások után merültek fel a szovjet—angol kapcsolatok terén.

— Ezt az ügyet — mondtam — a legközelebbi jövőben nyílt tárgyaláson fogják tárgyalni Moszkvában. Akkor világossá válnak majd az idevonatkozó tények, s mindenki kialakíthatja róluk a maga véleményét. Most az egészről csak egyet óhajtok mondani: valamennyiünknek meg kell őriznünk a hidegvérünket, s nem szabad megengednünk, hogy elragadjanak bennünket a pillanat vad érzései. Nem szabad eltúloznunk a mostani nehézségek jelentőségét. Gyakran keletkeznek átmeneti bonyodalmak az egyes nemzetek kapcsolataiban, ez azonban nem zárja ki későbbi megbékélésüket. Sohasem feledhetjük, hogy a különböző országok kapcsolatai olyan alapvető gazdasági és politikai tényezőkre épülnek, amelyeket nem módosíthatnak átmeneti jellegű és viszonylag apró nézeteltérések. Következésképpen, valamennyiünknek meg kell értenünk, hogy az átmeneti nehézségek átmeneti nehézségek. Ilyenek kialakulnak és elmúlnak. Ezeket a nehézségeket a távlatok figyelembevételével kell értékelni. El fognak múlni a szovjet—angol kapcsolatokban felmerült nehézségek, s a két ország fog még együttműködni, hiszen közösen kell dolgozniuk a gazdasági és politikai közeledés, a szovjet—angol kereskedelem fejlesztése és a nemzetközi béke erősítése érdekében.

Az ebéden mintegy háromszázan vettek részt, különféle politikai be-

állítottságú emberek, alapjában azonban valamennyiüknek érdeke volt, hogy jó kapcsolataik legyenek a Szovjetunióval. A hallgatóság tehát látszólag a lehető legkedvezőbb összetételű volt. Beszédem alatt azonban mégis világosan éreztem, hogy korántsem minden hallgatóm ért egyet velem. Időnként zajt hallottam, egyes asztaloknál nyilván olyan emberek ülhettek, akik nem számítottak barátainknak. Sir Alfred Herbert hol elpirult, hol pedig elsápadt, miközben megfelelő rendet igyekezett tartani a teremben.

Április elejére a brit kormány már világosan látta, hogy a letartóztatott angolokat nem sikerül feltétel nélkül kiszabadítani, s hogy a közeljövőben Moszkvában bíróság elé állítják őket. Baldwin, Simon és társaik előtt önkéntelenül felmerült a kérdés: mit tegyenek? Erről akkoriban sokat beszéltek és gondolkoztak londoni politikai körökben, különösen a konzervatívok köreiben.

Április 3-án MacDonald bejelentette a képviselőházban, hogy a parlament elé törvényjavaslatot terjesztenek, amely feljogosítja a kormányt arra, hogy megtegye a szükséges lépéseket az angliai szovjet behozatallal szemben április 17-e után (az 1930-as kereskedelmi egyezmény lejártának a napja). A miniszterelnök hozzáfűzte, hogy a törvénytervezetnek egy nap alatt meg kell járnia a parlamenti vita minden szakaszát, és törvényerőre kell emelkednie. A konzervatív padsorokban viharos tapssal üdvözölték MacDonald bejelentését, a munkáspárti ellenzék viszont tiltakozását fejezte ki. Lansbury, az ellenzék vezére, felhívta MacDonald figyelmét arra, hogy „az alsóháznak nincs semmiféle írásos értesülése az adott kérdésben a kormánytól", és követelte, hogy haladéktalanul jelentessenek meg *Fehér könyvet*, amely tartalmazza az angol—szovjet konfliktus valamennyi tényét.

Az ellenzék tiltakozásának hatására MacDonald kénytelen volt engedményeket tenni. Kötelezettséget vállalt, hogy még a törvényjavaslat előterjesztése előtt *Fehér könyvet* adnak ki, így a törvényjavaslat előterjesztését április 4-ről 5-re halasztották.

Április 5-én és 6-án az alsóházban megvitatták az ígért törvényjavaslatot, ami tulajdonképpen a „Metro-Vickers"-ügy megvitatását jelentette. Ami magát a törvényjavaslatot illette, annak három fontos pontja volt:

Először: „Őfelsége jogot nyer, hogy kiáltvánnyal megtiltsa bármiféle, a Szovjetunióban termett vagy előállított termék behozatalát az Egyesült Királyságba, kiterjesztve a tilalmat a kiáltványban feltüntetett termékek fajtáira és csoportjára."

Másodszor: „A kereskedelmi minisztérium jogot kap arra, hogy behozatali engedéllyel lehetővé tegye általában vagy adott konkrét esetben bármelyik olyan termék, termékcsoport vagy termékfajta behozatalát, amelynek importját a jelen törvényben meghatározott kiáltvány tiltja."

Harmadszor: „Ez a törvény 1933. április 18-án emelkedik jogerőre."[12]

A törvényjavaslat indokolására Simon demagógiával és szovjetellenes koholmányokkal telített hosszú beszédet mondott.

A kormánypárt padsoraiban a hangulatot annyira feszültté tette Simon

beszéde és az egész kialakult helyzet, hogy amikor a munkáspárti Stafford Cripps emelkedett szólásra, hogy az ellenzék véleményét kifejtse, a munkáspárti szónokot ilyen kiáltások fogadták: „Szégyen! Szégyen!" Pedig Cripps beszédét korántsem nevezhetnénk forradalminak. Ellenkezőleg: a feladatát hivatásos ügyészként igyekezett megközelíteni (voltaképpen az is volt), s bevezetésként emlékeztette a parlamenti küldötteket a nemzetközi jog elemi tételeire, amelyek az állam szuverenitásával foglalkoznak, majd áttért a „Metro-Vickers"-mérnökök szovjet intézmények előtt zajló perének az elemzésére. Leszögezte, hogy a Külügyi Népbiztosság semmiben sem köntörfalazott, amikor a moszkvai brit nagykövet kérdéseire válaszolt, s hogy az angol mérnököket az általános szovjet jogtételek alapján vonják bírói felelősségre, és a *Fehér könyv* tartalma nem elegendő alap e mérnökök ártatlanságának hangoztatására. Ezért azt javasolta a kormánynak, hogy tartózkodjék rendkívüli törvényhozó lépésektől, mert azok a jövőben rendkívül károsan befolyásolhatják az angol—szovjet kapcsolatokat, valamint a moszkvai bírósági per fejleményeit váró angol alattvalók sorsát.[13]

Cripps beszéde minden mértékletessége ellenére is valóságos dührohamot keltett a kormány híveinek körében. A munkáspárti szónokot állandóan ellenséges közbekiáltásokkal és elégedetlenkedő közbeszólásokkal zaklatták.

A liberálisok nevében Herbert Samuel szólalt fel, de rendkívül langyos beszédet tartott.

A vita kimenetelét természetesen már eleve eldöntötték. A kormány a képviselőházban óriási többséggel rendelkezett, s Simon törvényjavaslatát 347 szavazattal elfogadták 48 szavazat ellenében. Minden villámgyorsan történt, s április 6-án az angliai szovjet behozatal előrelátható betiltásával foglalkozó törvényt hivatalosan is nyilvánosságra hozták.

E „hősi" tett végrehajtása után a brit kormány tovább várakozott. Látni akarta, milyen hatással lesz a törvény Moszkvára. Még mindig reménykedett abban, hogy a „politikai szilárdság" megnyilvánítása „észhez téríti" a szovjet állam vezetőit.

A brit kormányra azonban újabb csalódás várt. Április elején Moszkvában bejelentették, hogy a „Metro-Vickers"-per tárgyalása április 12-én kezdődik, a sajtó képviselőinek és a közönségnek a jelenlétében.

Az üggyel a Legfelsőbb Bíróság külön ülésszaka foglalkozott. 18 ember került a vádlottak padjára, köztük hat angol állampolgár. A vádlottak védőiként egész sor neves szovjet ügyvéd szerepelt.

A tárgyalótermet zsúfolásig töltötte a közönség, köztük a brit nagykövetség alkalmazottai, külföldi diplomaták, valamint Turner angol ügyvéd, akit a „Metro-Vickers" vezetősége küldött Moszkvába, hogy részt vegyen a tárgyaláson. Megjelent a tárgyalóteremben sok külföldi is, többek között angol újságírók, akik naponta küldtek részletes beszámolót lapjaiknak a per lefolyásáról. Köztük szerepelt ismerősöm, A. Cummings is, akinek tárgyilagos tudósítását a liberális *News Chronicle* közölte. Röviddel a per lezajlása után közzétették a tárgyalásokról írt könyvét is, amely

elősegítette a feszültség enyhülését, jóllehet Simon, Ovey és társaik a „Metro-Vickers"-üggyel kapcsolatosan alaposan megdolgozták az angol közvéleményt.

Így tehát nemcsak a Szovjetunióban, hanem a tőkésországokban is világosan láthatta minden valamennyire is tárgyilagos ember, hogy a szovjet vádaknak komoly alapjuk van.

Ezt elősegítette angliai barátaink néhány lépése is. A vezető politikai személyiségek és a képviselők tárgyilagosabb tájékoztatása érdekében az Angol—Orosz Parlamenti Bizottság naponta nyomtatott bulletint adott ki mindarról, ami a bíróságon történt, és abban pontos adatokat közölt valamennyi tárgyalásról. Ezeket a bulletinokat néhány ezer példányban ingyenesen megküldték a parlament tagjainak, újságíróknak, íróknak, szakszervezeti vezetőknek, a Munkáspárt, a Liberális és Konzervatív Párt vezető munkatársainak. Ahogyan a vízcseppek formálják a köveket, az Angol—Orosz Parlamenti Bizottság munkája is formálta a közvéleményt, és nagy eredménnyel járt. Ezenkívül az Angol Kulturális Kapcsolatok Társasága előadást tartott a szovjet bírósági eljárásról, amire az angol kulturális és jogi élet sok képviselőjét meghívták. A gyűlésen az általunk már ismert angol ügyvéd, J. N. Pritt elnökölt, az előadást pedig Stafford Cripps tartotta. Az előadásnak nagy sikere volt, és sok befolyásos elmét tisztított meg a szovjetellenes gondolatoktól.

Április 18-án estére az ügy bírósági kivizsgálása befejeződött, s a bíróság tanácskozásra vonult vissza ítélethozatal előtt. A vádlottak, a termet zsúfolásig megtöltő hallgatóság és a jelenlevő újságírók, valamint a londoni körök feszültsége elérte végső fokát. 23 óra 30 perckor végre a bíróság kimondta az ítéletet.

A szovjet vádlottakat különböző tartamú szabadságvesztésre ítélték, de egyik büntetés sem haladta túl a tíz évet. Az angol vádlottak közül egyet — Gregory mérnököt — ártatlannak találták. Hármukat — Monckhouse-t, Nordwallt és Cushnyt — kiutasították a Szovjetunióból. Thorntont háromévi, MacDonaldet pedig kétévi szabadságvesztésre ítélték. A két elítéltnek jogában állt, hogy a Szovjetunió központi végrehajtó bizottságához fellebbezzen.

Április 18-án késő éjjel az ítéletet Londonban is megismerték, s az nagy megkönnyebbülést keltett.

Április 18-án éjjel London politikai és újságíró körei megélénkültek, mindenki azt várta, hogy a Szovjetunió központi végrehajtó bizottsága a fellebbezés után megkegyelmez Thorntonnak és MacDonaldnek, s ezáltal megszűnik a sokáig elhúzódott angol—szovjet feszültség. A munkáspárti vezetők egy része április 18-án éjjel még táviratot is küldött Moszkvába azzal a kéréssel, hogy minden eszközzel siettessék Thornton és MacDonald kegyelmi kérvényének az elintézését. Aligha kételkedhetünk abban, hogy ha a brit kormány abban a pillanatban a legelemibb mértékletességet tanúsította volna, minden jól végződik.

Az Angliában akkor hatalmon levők azonban, elsősorban Simon külügyminiszter, a legkevésbé sem akarták a kibékülést a Szovjetunióval.

Ellenkezőleg, még mindig bíztak Ovey elképzelésében, és arra számítottak, hogy a Szovjetuniót a pusztulásba taszíthatják. Ezért haladéktalan cselekvésre szánták el magukat. Pontosan kilenc és fél órával azután, hogy London értesült a moszkvai ítéletről, április 19-én kora reggel Windsorban ülést tartott a királyi „titkos tanács", s azon elhatározták, hogy az április 6-i törvénynek megfelelően proklamációt adnak ki, amelyben április 26-i kezdettel megtiltják egész sor szovjet árucikk importját Angliába (fa, gabona, olaj stb.). Általában az embargó az angliai szovjet import nyolcvan százalékát ölelte fel. A brit kormány célja napnál világosabb volt: még egyszer megsuhogtatni az ostort abban a reményben, hogy a másik fél „begyullad". Ezért az embargót nem azonnali hatállyal léptették életbe, hanem április 26-ra. A szovjet kormánynak tehát egy hetet engedélyeztek a „gondolkozásra". Ez a politika tovább élezte a helyzetet Anglia és a Szovjetunió között.

Április 19-én reggel 9 óra 30 perckor Simon nevében telefonhoz hívtak. A külügyminiszter felkért, hogy 10 órára sürgős ügyben keressem fel. Gépkocsiba ültem, s a külügyminisztériumba hajtattam. Simon megigéző mosollyal fogadott, s közölte, hogy kormánya megbízásából fontos okmányt kell átnyújtania, amely a szovjet—angol kereskedelemmel foglalkozik. Ezzel átnyújtotta a szovjet árucikkek embargójára vonatkozó proklamációt.

— Engedje meg, Sir John — mondtam —, hogy mélységes sajnálatomat fejezzem ki a brit kormány túlságosan elsietett lépése miatt. Ennek a proklamációnak a közzététele kedvezőtlen hatással lesz az angol—szovjet kapcsolatokra és általában a béke ügyére. A brit kormánynak ez a lépése rendkívül megnehezíti a szovjet kormánynak, hogy kegyelmet adjon a két elítélt angol alattvalónak. Ha a bírósági ítéletet nem vizsgálják felül, ha Thorntonnak és MacDonaldnek végig le kell ülnie a büntetését, azért a felelősség egyedül a brit kormányra hárul, különösen pedig a brit külügyminiszterre.

Simon széttárta a karjait, és azt bizonygatta, hogy semmiről sem tehet: az ügyben a kormány döntött. Nyilván nem mondott igazat, s jól tudta, hogy egyetlen szavát sem hiszem el.

Április 22-én, három nappal az embargó bejelentése után a Külkereskedelmi Népbiztosság a következő rendeletet hozta nyilvánosságra:

„A Népbiztosok Tanácsának rendelete alapján, amely 1930. október 20-án kelt »A szovjet kereskedelemmel kapcsolatosan korlátozó rendszabályokat foganatosító országokkal fenntartott kölcsönös gazdasági kapcsolatok« címmel, a külkereskedelmi népbiztos utasítást adott ki, amely a következő rendszabályokat tartalmazza az Angliával folytatott kereskedelmet illetően:

2. Megtiltja a külkereskedelmi szerveknek, hogy megrendeléseket eszközöljenek Angliában, és bármiféle bevásárlásokat hajtsanak végre ebben az országban.

2. Megtiltja a Szovjet Szállítmányozási Vállalatnak, hogy angol zászlóval hajózó hajókon szállítást eszközöljön.

3. Korlátozó szabályokat vezet be az átmenő áruként a Szovjetunióba érkező angol árukra.

4. A lehető legnagyobb mértékben csökkenti angol kikötők, valamint áruk átrakására és szállítására szolgáló támaszpontok igénybevételét.

Ezek a rendszabályok az embargó egész érvényességi ideje alatt érvényben maradnak, mivel április 19-én tilalmat írtak elő az alapvető szovjet árucikkek angliai importjára."[14]

Így tehát az angol embargóra a Szovjetunió ellenembargóval válaszolt. Másnap, április 23-án Ozerszkij és két helyettese tüntető módon hazautaztak Moszkvába, de úgy döntöttek, hogy a kereskedelmi képviselet apparátusát és a szovjet kereskedelmi szervezeteket Londonban egyelőre nem számolják fel.

A Szovjetunió és Anglia között a kereskedelmi kapcsolatok teljesen megszakadtak.

A kereskedelmi háború és az angol kormány kiábrándulása

Nem kétséges, hogy a kitört kereskedelmi háború igen komoly volt a Szovjetunió szempontjából. Katasztrófáról természetesen nem lehetett beszélni, a kellemetlenségek és nehézségek azonban nyilvánvalóak voltak. Az angol embargó hátráltatta az iparosításunkhoz annyira szükséges külföldi ipari felszerelések beszerzését. A brit piac elvesztése ezenfelül erősen csökkentette a Szovjetunió valutatartalékait, ami a gazdasági világválság viszonyai között más piacokon nem egyenlítődhetett ki.

Igaz, hogy a szovjet rendszer a maga tervgazdálkodásával és a külkereskedelem monopóliumával nagyban megkönnyítette országunknak a harcot a váratlanul felbukkant nehézségekkel. Ennek egyik ékes megnyilvánulása az a jellegzetes tény, hogy a szovjet kormány az embargó ellenére pontosan fizette valamennyi kötelezettségét az angol cégeknek.

Az angol kereskedelmi kapcsolatok megszakadása azonban mégis igen kellemetlenül érintette a Szovjetuniót. A szovjet kormány készen állt a konfliktus felszámolására, de csakis változatlan feltételekkel: a szovjet állam szuverenitását meg kell őrizni mindenáron!

Sokkal komolyabb következményekkel járt az embargó Anglia szempontjából. A gazdasági világválság tovább dühöngött, s a különböző tőkésországoknak, egyes tőkés csoportoknak és magános tőkéseknek a piacokért vívott harca a szokásosnál is élesebb jelleget öltött. Ez rögtön a szovjet—angol gazdasági kapcsolatok megszakadása után megmutatkozott. Az embargóval kapcsolatos proklamációt 1933. április 19-én tették közzé, s a

Daily Herald tudósítója már május elsején a következőket közölte Párizsból:

„A francia ipar óriási előnyöket élvez az orosz importra vonatkozó brit embargó nyomán."

Május 5-én a szovjet és német kormány okmányt cserélt az 1926-os megnemtámadási és semlegességi egyezmény határidejének meghosszabbításáról.

Május 7-én Olaszország és a Szovjetunió új kereskedelmi egyezményt írt alá, amely biztosította a legnagyobb kedvezmény elvét, és kedvező hitelfeltételeket biztosított a szovjet megrendelések olaszországi elhelyezéséhez is.

Hasonló jelentések naponta érkeztek Londonba a tőkésvilág minden részéből. Az imperialista ellentétek teljes leplezetlenségükben tárultak fel, s ez nemcsak a munkanélküliséget sínylő angol proletártömegeket, hanem a szovjet kereskedelemben érdekelt angol polgárság jelentős csoportjait is arra késztette, hogy helytelenítsék a brit kormány szovjetellenes irányvonalát, s az embargó politikája ellen emeljék fel a szavukat.

Május elején napnál világosabbá vált, hogy teljes kudarcot vallottak Anglia kísérletei, amikor az embargó segítségével akarta térdre kényszeríteni a Szovjetuniót. Thornton és MacDonald még mindig börtönben ült. Megszűntek az angliai szovjet megrendelések, ami súlyos helyzetbe juttatott egész sor nagy angol céget. A Szovjetuniónak Németországgal, Franciaországgal és más országokkal folytatott kereskedelme bővülni kezdett az angliai kereskedelem rovására. Ugyanakkor a szovjet kormány kitartással és kellő méltósággal várta az események természetes alakulását, nem tanúsított sem elhamarkodottságot, sem izgalmat az Anglia és a Szovjetunió között dúló kereskedelmi háború miatt. Minden másképpen történt, mint ahogy Simon és Ovey feltételezte. A „nagy dorong" politikájának csődje napról napra nyilvánvalóbb lett, és ez aláásta a kormány tekintélyét, és növelte az ellenzéki hangulatot magatartásával szemben.

Az angol politikai és üzleti körök nagyon hamar kijózanodtak, és MacDonald kormányának sürgősen változtatnia kellett irányvonalán.

A béke helyreállítása

Június elejére a brit kormány helyzete különösen nehéz lett. Az angol közvélemény legszélesebb körei — nemcsak a munkáspártiak és a liberálisok, hanem sok konzervatív is — sürgetően követelték a Szovjetunióval kirobbant viszály megszüntetését és a kereskedelmi egyezmény tárgyalásainak a felújítását. Különösen a faipari és gépgyártó cégek háborogtak. A brit kormány különösen nehéz helyzetbe került a londoni gazdasági

világkonferencia közelgő megnyitása miatt, amit június 12-re tűztek ki. A konferencia összehívását MacDonald kezdeményezte, annak Angliában kellett lezajlania, és alapvető célja a nemzetközi kereskedelem kiszélesítése volt. S ezen a konferencián most a brit kormánynak olyan teherrel a vállán kellett megjelennie, mint a Szovjetunióval folytatott kereskedelmi háború! Kellemetlen, sőt veszélyes helyzet alakult ki. Széles körű lehetőségek nyíltak arra, hogy az angolokat képmutatással vádolják. Ezért június első napjaiban MacDonald és Simon lázas erőfeszítéseket tett, hogy még a konferencia megnyitása előtt szabályozzák a szovjet—angol konfliktust. Ám presztízsokokból nem akarták megtenni az első lépést.

Három nappal a konferencia megnyitása előtt arról értesültem, hogy a külügyminisztériumban türelmetlenül várják Litvinov Londonba érkezését, hogy a szovjet küldöttség vezetőjeként részt vegyen ezen a konferencián. Simon már minden szükséges anyagot előkészített a konfliktus megszüntetését célzó tárgyalásokra, s hajlandó nagyobb engedményeket tenni a szovjet félnek. A külügyminiszter a következő tervet dolgozta ki: amikor Londonba érkeztekor Litvinov a szokásos udvariassági látogatást teszi Simonnál, ő olyan mederbe tereli a beszélgetést, hogy felmerüljön az angol—szovjet konfliktus szabályozásának a kérdése — így a tárgyalások az angolok kezdeményezésére indulnának meg, a kívülállókban azonban mégis azt a látszatot lehetne kelteni, hogy a kezdeményező lépést a szovjet fél tette meg, hiszen a konfliktus rendezésének a kérdése Litvinov Simonnál tett udvariassági látogatása idején merült fel. A külügyminiszter tehát ilyen trükk segítségével akart kilábalni abból a nehéz helyzetből, amelyben az angol kormány volt.

A szovjet küldöttség június 11-én érkezett meg Angliába a gazdasági világkonferenciára. Doverben fogadtam a küldöttséget. Dovertől Londonig az úton a gépkocsiban tájékoztattam Litvinovot a helyzet állásáról és Simonnak Litvinov megérkezésével kapcsolatos reményeiről. Litvinov elmosolyodott, de egyetlen szót sem szólt. Később megkérdezett:

— Mit gondol, el lehet most rendezni ezt a konfliktust?

— Nagyon is — feleltem. — Az angolok végre teljesen kijózanodtak a történtek után.

— S milyen alapon lehetséges a megegyezés? — kérdezte Litvinov.

— Amennyire a helyzetet ismerem, úgy vélem, hogy a megegyezés körülbelül ilyen alapon köthető meg: egyidejűleg hatálytalanítani kell az angol embargót és a szovjet ellenembargót, s ezzel egyidejűleg szabadon kell bocsátani Thorntont és MacDonaldet. Ez természetesen csak általános gondolatmenet. Az eljárás technikáját külön kell kidolgozni. Az egyidejűség azonban igen fontos az angolok szabadon bocsátásában és a kereskedelem felújításában. A konfliktus felszámolása után természetesen fel kell újítani a kereskedelmi egyezménnyel kapcsolatos tárgyalásokat is.

Litvinov újból elmosolyodott, de megint hallgatott. Világosan láttam, hogy töri a fejét a dolgokon, de egyelőre még velem sem óhajtja közölni gondolatait.

Litvinovnak nyomban Londonba érkezésünk után „jelentkeznie" kellett. Simont keserű kiábrándulás érte. Litvinov névjegykártyát nyomott a markomba, s ezt mormolta:

— Küldje el ezt Simonnak.

Elmosolyodtam, s megkérdeztem:

— S mi lesz az udvariassági látogatással?

— Majd csak megleszünk anélkül is — mormolta újból Litvinov.

Így tehát Simon ravasz tervéből az első láncszem máris kiesett. A brit külügyminiszter azonban még mindig nem akarta megadni magát. Három nap múlva, a konferencia egyik szünetében az angol külügyminisztérium egyik Genfből ismert tisztviselője lépett Litvinovhoz, s a legelbájolóbb mosollyal így szólt Litvinovhoz:

— Sir John Simon nagyon boldog volna, ha kapcsolatba léphetne önnel.

Litvinov így felelt:

— Sir John Simon és én a konferencián mindössze pár lépésnyire ülünk egymástól. Ha valóban kapcsolatba akar lépni velem, ezt könnyen megteheti, közvetítőkre nincs szükség.

Tehát Sir John Simon második trükkje is csődöt mondott, de még mindig nem akart kezdeményezni. Elmúlt az első hét a konferencián, de az angol—szovjet konfliktus szabályozásának a kérdésében még semmi sem történt. Anglia politikai és üzleti életének a légköre szemlátomást izzóbb lett. A sajtó megint „ostoba zsákutcáról" cikkezett, amelybe az angol—szovjet konfliktus szabályozásának a kérdése jutott. A vádak halmazát szórták Simonra, amiért ennyire ügyetlen volt a tárgyalások kezelésében. Ugyanakkor Litvinovot is megfeddték eltökéltségéért s a szovjet tekintély megvédéséért. Simon erre megtette az utolsó kétségbeesett kísérletet: Felix Pole, a „Metro-Vickers" vezetője jelent meg Litvinovnál, s állhatatosan arra kérte, tegye meg a szükséges lépéseket Thornton és MacDonald kiszabadítása érdekében, de természetes, hogy ez a „közbenjárás" nem járt sikerrel.

Ekkor Simon megértette, hogy az elkerülhetetlent nem kerülheti el. Június 23-ára Litvinovot lunchre hívták meg MacDonald miniszterelnökhöz. A háziasszony szerepét a miniszterelnök lánya, Isabel töltötte be. Volt még néhány vendég, köztük Simon is. Ezen a lunchön a külügyminiszter már közvetlenül Litvinovhoz fodult azzal a javaslattal, hogy kezdjenek tárgyalásokat a konfliktus rendezése érdekében. Aznap este az AP hírügynökség a következő táviratot röpítette világgá:

„Az AP értesülése szerint Litvinov úr beleegyezett abba, hogy találkozzék a külügyminiszterrel, s ez a találkozó hétfőn a külügyminisztérium épületében fog megtörténni."

A távirat szövegéből vitathatatlanul kitűnik, hogy a kezdeményezés a brit féltől indult ki. A szovjet fél szilárd eltökéltsége nyomán Simon engedményre kényszerült. Nem sikerült úgy feltüntetnie a dolgot, mintha a Szovjetunió könyörgött volna levett sapkával a kezében bocsánatért.

Ezután megkezdődtek maguk a tárgyalások. Három találkozásra volt szükség — 1933. június 26-án, 28-án és 30-án. A Szovjetuniót ezeken a tárgyalásokon Litvinov, Angliát pedig Simon és Colville képviselte.

Az angolok azzal próbálkoztak, hogy a kérdést a következőképpen vessék fel: előbb kegyelmezzenek meg Thorntonnak és MacDonaldnek, aztán szüntessék meg a brit embargót, majd erre válaszolva a szovjet ellenembargót, de már az első pillanatban látszott, hogy ezt csak a formaságok kedvéért teszik, s a javaslatukat nem fogják körömszakadtáig védelmezni. Litvinov a brit javaslatot természetesen elvetette. Ezután más, elfogadhatóbb kiutat kezdtek keresni. Nagyon hamar arra a következtetésre jutottak, hogy béke csak akkor érhető el, ha egyidejűleg szabadon engedik az elítélt angolokat, s kölcsönösen feloldják az embargót. Amikor azonban elvileg már megegyeztek, egész sor vita merült fel az elvi határozat technikai lebonyolítását illetően. Végül ezeket a vitás kérdéseket is sikerült megoldani s az angol—szovjet kereskedelmi háború befejeztét 1933. július 1-ben állapították meg.

A konfliktus felszámolására vonatkozó tárgyalásokról a felek semmiféle okmányt nem cseréltek ki. Csak szóban egyeztek meg az összehangolt lépéseket illetően is. Litvinov ezt teljesen elegendőnek tartotta. Simon azonban másként gondolkodott! Azt akarta, hogy a konfliktus szabályozásával kapcsolatosan mindent vessenek papírra. Mivel az adott kérdésekben a felek között semmiféle írásbeli megegyezés nem történt, Simon a következő trükköt eszelte ki: június 30-án, körülbelül délután öt óra felé sürgős levélcsomagot küldött futárral a nagykövetség épületébe, Litvinovhoz. A csomag annak a beszélgetésnek a jegyzőkönyvét tartalmazta, ami a legutolsó ülésen történt, ahol véglegesen megszövegezték az egyezmény egyes pontjait. A jegyzőkönyvet maga Simon készítette, a kísérőlevélben Simon arra kérte Litvinovot, hogy aláírásával igazolja a jegyzőkönyv helyességét. A külügyminiszter tehát ilyen kerülőúton akarta mégis megszerezni a számára annyira szükséges „papírt".

Litvinov szörnyen felháborodott. Ritkán láttam őt ilyen ingerült állapotban. Erősen elvörösödött, s így kiáltott fel:

— Ez aztán a jogi csűrés-csavarás! Azt hittem, hogy mindkét fél — a szovjet kormány és az angol kormány — egyaránt eléggé „szolid cég" ahhoz, hogy elhihessék egymás szavát. Simonnak azonban más a véleménye. A brit kormány nyilván nem „szolid cég" már.

Litvinov nyomban borítékba tette a megküldött okmányt, s a mi futárunkkal egyetlen kísérő szó nélkül visszaküldte Simonnak. Kíméletlen, sértő cselekedet volt ez, de Simon nagyon is rászolgált.

Július 2-án a moszkvai újságok a TASZSZ következő közleményét adták hírül:

„Július 1-én a brit kormány megszüntette a szovjet áruk behozatali embargóját, amelyet folyó év áprilisában állított fel; a Külkereskedelmi Népbiztosság pedig feloldotta a válaszként alkalmazott ellenembargót. Aznap este a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának ülésén amnesztia formájában MacDonaldnek és Thorntonnak a Szovjetunió

Legfelsőbb Bírósága által kiszabott börtönbüntetését a Szovjetunióból való kiutasításra változtatták át.

A Központi Végrehajtó Bizottság Elnökségének rendelete értelmében Thornton és MacDonald július 1-én este szabadlábra került azzal, hogy kötelesek elhagyni országunkat.

A brit kormány javaslata alapján július 3-án felújítjuk a márciusban megszakadt, a Szovjetunió és Nagy-Britannia közötti új kereskedelmi egyezményt célzó tárgyalásokat."

A Szovjetunió és Anglia között kirobbant kereskedelmi háború tehát véget ért. A kiéleződött konfliktust felszámolták.

Simon görbe tükre

Csaknem húsz év múltán Sir John Simon, aki addigra már Lord Simon lett, kiadta emlékiratait *Retrospect* (Visszapillantás) címen. Ezekben az emlékiratokban néhány oldalt a „Metro-Vickers"-ügynek szentel. Vajon hogyan ábrázolja ezt az ügyet a volt külügyminiszter?

Természetesen senki sem várhatja, hogy Simon visszaemlékezéseiben valami kedvezőtlen dolgot mond magáról. Az angol (és nemcsak az angol) államférfiak emlékirataikat azért írják, hogy saját magukat a lehető legjobb színben tüntessék fel, és igazolják azokat a vétkeket, amelyeket annak idején elkövettek. Az emlékiratok szerzőitől azonban meg lehet követelni, hogy legalább az elmúlt idők főbb tényeit helyesen ábrázolják. Sajnos, Simon emlékiratai a „Metro-Vickers"-konfliktussal összefüggő részben egyáltalán nem tesznek eleget ennek az elemi követelménynek.

A történelemhamisításnak különféle módjai vannak. Simon módszere a következő: önmagát afféle villámokat szóró Zeusznak képzeli, aki felhőkbe burkolózva ül a magas Olümposzon, és onnan megvetően tekint alá a múlt alant elterülő ködös síkságára. Nem látja, pontosabban nem akarja látni annak pontos körvonalait, ami valóban történt. „Általános" képet fest, részletek nélkül (a részletek gyakorta veszélyesek), összekeveri a személyeket, felcseréli az időrendet és az események sorrendjét, önkényesen elhagy mindent, ami ilyen vagy olyan megfontolásból nem felel meg óhajának. A módszer eredményeként nem a történelmet, hanem annak karikatúráját nyújtja.

Az előző leírásból az olvasó tudja, hogyan alakult ki és fejlődött a „Metro-Vickers"-üggyel kapcsolatos konfliktus. Simon viszont így írja le az eseményeket:

„1933 márciusában, éppen azokban az időkben, amikor tárgyalások folytak a szovjet kormánnyal az új, az április 17-én lejáró megállapodást helyettesítő kereskedelmi egyezményről, Moszkvában olyan esemény

játszódott le, amely nagy nyugtalanságot keltett Angliában, és szükségessé tette gyors és határozott intézkedések meghozatalát."

Milyen jellemző ez a kezdés! „...Amikor tárgyalások folytak a szovjet kormánnyal az új, az április 17-én lejáró megállapodást helyettesítő kereskedelmi egyezményről..." Egy árva szó sincs arról, hogy a brit kormány egyoldalúan felmondta az 1930-as megállapodást, egyetlen szó sincs arról, hogy a Szovjetunióval szemben ellenséges megkülönböztetést alkalmaztak! Pedig éppen ezek a körülmények vezettek az angol—szovjet kapcsolatok rendellenességéhez... Elhallgatni a legfontosabb tényt — ez Simon legfőbb módszere a konfliktus történetének kifejtése során!

A hat angol mérnök moszkvai letartóztatását elbeszélve, Simon így folytatja:

„Senki sem vitatja el bármely külföldi kormány szuverén jogát ahhoz, hogy megfelelő nyomozást folytasson, megfelelő vádakat emeljen, és megfelelő bírósági eljárásokat folytasson le saját jogrendjének keretein belül..."

Kiváló! Simon, a hivatásos ügyvéd e helyen egy marékra való illatos füvet szór az oltárra, hogy annak füstjével tömjénezze Themisz istenasszonyt. De hát miért van az, hogy Simon csodálatos szavai annyira összeegyeztethetetlenek azokkal az egyáltalán nem csodálatos tettekkel, amelyeket a brit kormány és mindenekelőtt maga Simon elkövetett 1933 márciusában és áprilisában? Akkor mi okozta az egész konfliktust? Egyáltalán nem az, hogy Moszkvában letartóztattak hat angol mérnököt. Ez csak ürügy volt. Mint az előző oldalakon igyekeztem már megmutatni, a konfliktust az okozta, hogy az angol kormány tagjainak többsége úgy vélekedett: a szovjethatalom a végét járja, és igyekezett minél hamarabb sírba taszítani, ennek érdekében használta fel a moszkvai letartóztatásokat. Ahelyett, hogy hidegvérrel kivárta volna a moszkvai per lefolyását, és csupán azzal törődött volna, hogy a per, az azzal kapcsolatos eljárás szabályos legyen (ez az angol kormány törvényes joga volt), a brit kabinet tudatosan kiélezte viszonyát a Szovjetunióval, és provokatív álláspontot foglalt el. Az angol kormány már a letartóztatást követő első órákban, anélkül, hogy a nyomozás eredményeit megvárta volna, fennhangon kijelentette, hogy a mérnökök semmiben sem vétkesek, és követelte azonnali szabadon bocsátásukat. Mit jelentett ez? Ez nyílt kihívás volt a szovjet állammal szemben! Ez olyan követelés volt, amelyet — és ezt nagyon jól tudta Baldwin és Simon — a szovjet kormány sohasem fogadhatott el! Íme, a konfliktus forrása! Ha pedig a brit kormány mégis hasonló követeléssel állt elő, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy tudatosan ment bele a konfliktusba, hogy akarta a konfliktust!

Simon azonban ebben is hű önmagához: minderről, a legfontosabbról emlékirataiban egyetlen szót sem ejt! Ugyanakkor viszont így ír:

„Minthogy a diplomáciai tiltakozások hatástalanok maradtak, kénytelenek voltunk más eszközökre gondolni, és a kormány úgy döntött, hogy előterjeszti „Az orosz árukról szóló (importtilalmi) törvényjavaslatot", amely feljogosított bennünket arra, hogy 14 napos határidőn belül állít-

suk össze azoknak a szovjet áruknak a jegyzékét, amelyekre behozatali tilalmat rendelünk el."

Magától értetődik, hogy „a diplomáciai tiltakozások" „hatástalanok" kellettek hogy legyenek, ha a Szovjetunió számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan követeléseket tartalmaztak, Simon azonban jobbnak látja, ha erről nem beszél. Ködös megfogalmazásával próbálja eltakarni a vermet.

Az események további menetét Simon a következőképpen írja le:

„A per jegyzőkönyve, amelyet kézhez kaptam, meglepő okmány (hogy miben és miért meglepő, azt Simon ismét csak elhallgatja — *I. M.*). Az egyik mérnököt felmentették, hármat kiutasítottak Oroszországból, kettőt pedig börtönbüntetésre ítéltek. Benyújtották a fellebbezést, de mielőtt azt még megvizsgálták volna..."

Önök most azt gondolják, hogy Simon itt kifejti: pontosan 9 és fél órával azután, hogy kihirdették a moszkvai ítéletet, mielőtt még Thornton és MacDonald fellebbezését a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának Elnöksége megvizsgálta volna, a brit kormány embargót rendelt el, ezzel nyilvánvalóan kifejezésre juttatva, hogy háborút akart és nem békét... Szó sincs róla! Simon ezt írja:

„Benyújtották a fellebbezést, de mielőtt azt még megvizsgálták volna, a szovjet hatóságok jobbnak látták, ha mind a hat mérnököt kiutasítják az országból. Ezután az embargót azonnal hatályon kívül helyeztük."

Megismétlem: Simon elhallgatja a legfontosabbat. Elbeszélésében egyetlen szót sem ír a szovjet ellenembargóról, sem az angol kijózanodásról, sem saját kísérleteiről, hogy felvegye a kapcsolatot a Szovjetunió képviselőjével, sem arról a megállapodásról, amelyet a világgazdasági konferencia idején kötött a két fél a konfliktus megszüntetése érdekében. Pedig csak ennek a megállapodásnak eredményeként helyezték szabadlábra Thorntont és MacDonaldot, és szüntették meg kölcsönösen az embargót! Simon szavaiból az derül ki, mintha a brit kormány, mint a kőszikla, szenvtelenül kivárta volna az események természetes menetét, anélkül, hogy bármit tett volna, a szovjet hatóságok pedig, éppen ellenkezőleg, anélkül, hogy bármiféle előzetes megállapodásra jutottak volna az angol féllel, sőt anélkül, hogy megvizsgálták volna az elítéltek fellebbezését, valamilyen oknál fogva „jobbnak látták, ha mind a hat mérnököt kiutasítják az országból". Mellesleg: négy mérnököt a bíróság határozata alapján, közvetlenül az eljárás befejezése után, április közepén utasítottak ki a Szovjetunióból, kettőt pedig csak júniusban, miután Simon és Litvinov megállapodásra jutott. Következésképpen Simon itt is enyhén szólva „pontatlan". A továbbiakban hozzáfűzi: „Ezután (vagyis a hat mérnök kiutasítása után — *I. M.*) az embargót azonnal hatályon kívül helyeztük." Miféle embargót? Úgy tűnik, hogy csak az angolt, hiszen a szovjet ellenembargóról Simon elbeszélésében említést sem tesz. Ismét — enyhén szólva — „pontatlanság".

Íme, milyen görbe tükörben ábrázolja Simon a „Metro-Vickers"-ügyből

keletkezett konfliktust, amelyben ő maga olyan nagy, talán az is lehet: fő szerepet játszott!

A valóságban az említett konfliktus azokban az években jelentős nemzetközi politikai esemény volt, amely korunk fő ellentmondásában, a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentmondásban gyökerezett. A konfliktus megoldása kétségtelenül a Szovjetunió nagy sikere lett. Igaz, a felszámolásáról szóló végleges megállapodás formája kompromisszum volt, amelyben mindkét fél látszólag egyforma engedményt tett. Ha azonban belegondolunk, hogy a brit uralkodó osztály azzal a reménnyel robbantotta ki a konfliktust, hogy alapjaiban megrendíti a szovjet hatalmat; ha nem felejtjük el, hogy az angol kormány valójában azt szerette volna kiharcolni, hogy szovjet területen kapituláljanak alattvalói előtt; ha figyelembe vesszük, hogy Baldwin, Simon és társaik elsőként nyúltak az embargó fegyveréhez, arra számítva, hogy azzal térdre kényszeríthetik a szovjet kormányt: teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy a négyhónapos angol—szovjet összetűzés végső kimenetele lényegében nagy győzelem volt a Szovjetunió számára. Ennek nagyon nagy jelentősége volt nemcsak az angol—szovjet kapcsolatok további fejlődésében, hanem a Szovjetország nemzetközi helyzetében is.

A kereskedelmi egyezmény aláírása

A márciusban megszakadt kereskedelmi tárgyalásokat július 3-án újították fel. Teljes ülést a felek nem tartottak, erre nem volt szükség. A bizottságok és az albizottságok viszont erőteljesen elkezdtek tevékenykedni. Abban az időben az angol fél legrangosabb alakja Sir Horace Wilson lett, aki már korábban is igen fontos szerepet játszott a tárgyalások során. Runciman teljesen félreállt a tárgyalásoktól, Colville-t nagyon lefoglalta a maga munkája, s így minden fonal Wilson kezében futott össze, vele kellett mindennapos harcot vívnunk a kereskedelmi egyezmény összes kérdésében.

Júliusban és augusztus első felében a tárgyalások eléggé gyorsan haladtak előre.

A fizetési mérleg egyensúlyának kérdésében a felek már július végén megegyezésre jutottak. A mérleg öt éven belül történő fokozatos kiegyenlítésének azt a vázlatát fogadták el, amely két benyújtott javaslatunk között a középutat jelentette.

A legnagyobb kedvezmény elve és a 21. § kérdésében hosszas viták után augusztus végére olyan formulát dolgoztunk ki, amely mindkét felet kielégítette.

A kereskedelmi képviselet státusának kérdésében ugyancsak augusztus végén jutottunk dűlőre: a kereskedelmi képviselet vezetője és két helyettese diplomáciai kiváltságokat kapott.

A tárgyalások folyamán szabályoztuk azt a kérdést is, hogyan használjuk fel az angol hajókat szovjet szállításokra, aminek az angolok különös jelentőséget tulajdonítottak.

Lemondtunk az állandó kereskedelmi egyezmény követeléséről, s hajlandóak voltunk ideiglenes kereskedelmi egyezmény aláírására.

Így tehát szeptember elejére az egyezmény kidolgozásával alapjában elkészültünk. Csak a szöveg utolsó csiszolása maradt hátra, s az egyezményt szeptember első napjaiban aláírhatták.

De nem így történt! Alig fejeztük be a tulajdonképpeni kereskedelmi egyezménnyel kapcsolatos munkákat, az angol fél megint megkezdte játékát hírhedt „mellékes kérdésekkel". Ezt azonban nem egyszerre tette meg, hanem fokozatosan, mert nyilván arra számított, hogy a szovjet fél könnyebben lenyeli a keserű pirulákat, ha azokat egymás után adják be. Wilson nem beszélt az adósságokról és az igényekről, nem beszélt a külföldiek részére fenntartott moszkvai áruházakról sem, de a „Lena Goldfields" társaság kérdése megint sötét árnyként borult tárgyalásaink menetére.

Egyszer már nem tudtam türtőztetni magamat, s élesen kifakadtam:

— Nem értem meg önt, Sir Horace. Nagyszerűen ismeri álláspontunkat a „Lena Goldfields" társaság kérdésében, nagyon jól tudja, hogy ebben a kérdésben nem engedünk. Ön azonban minden esetben újból és újból felveti ezt a kérdést. Minek? Hogy rongáljuk egymás idegeit? Hogy hátráltassuk a kereskedelmi egyezmény aláírását?

Wilson széttárta a karjait:

— Nagyon jól ismerem az álláspontjukat. Nagyon jól tudom, hogy értelmetlenség, sőt, bűnös dolog hátráltatni a kereskedelmi egyezmény aláírását holmi „Lena Goldfields" igényei miatt, hiszen ez az egyezmény az angol iparosok ezreinek az érdeke. Ebben teljesen egyetértek önnel: De mit tehetek? A parlament padjaiban harminc bolond üvöltözik állandóan a „Lena Goldfields" igényeinek kielégítése érdekében, s én — hivatalnok vagyok. Végre kell hajtanom azokat a parancsokat, amelyeket az elöljáróim kiadnak.

Az angolok kitartásra szánták el magukat, hogy nyomást gyakoroljanak a szovjet félre. Augusztus végén Runciman, Colville és Wilson tüntetőleg „szabadságra" utaztak. A kapcsolatok fenntartása érdekében harmad- és negyedrangú tisztviselőket hagytak hátra, akik az egyezmény aláírási idejének a kérdésére egyszerűen csak a vállukat vonogatták, a mennyezetre néztek, és valamit mormoltak arról, hogy a kereskedelemügyi miniszternek hosszabb pihenőre van szüksége. Nyilván az idegeinkkel akartak játszani.

Erre Ozerszkijjel, Moszkvával történt megegyezésünk után, mi is elmentünk szabadságra.

Az angolokkal a kapcsolatot Kagan a kereskedelmi képviselet egyik helyettes vezetőjével közösen tartotta. Szeptember első napjaiban elutaztam Londonból hosszabb utazásra. A kérdés így állt: ki bírja tovább?

Az angolok idegei gyengébbeknek bizonyultak.

Amikor majdnem háromhónapos távollét után december első napjaiban visszatértem Londonba, kiderült, hogy az angol fél már október végén nyugtalankodni kezdett a tárgyalásokban beállott túlságosan hosszú szünet miatt. Sir Horace Wilson újból megjelent a színen, és sürgetni kezdte Kagant, hogy végezzék el az utolsó simításokat a kereskedelmi egyezmény szövegén. Többször érdeklődött, hogy mikor érkezem vissza szabadságomról.

November 30-án Wilson megküldte a nagykövetségre a két fél által elfogadott kereskedelmi egyezmény végleges szövegét. Így december elején a kereskedelmi egyezményt akár alá is írhattuk volna.

De megint csak nem ez történt! Az egyezmény aláírásának az útját megint „mellékes kérdések" felvetésével zárták el. Simon továbbra is a régi irányvonalat követte, s azt követelte, hogy az egyezmény aláírása előtt, vagy legalábbis egyidejűleg, rendezzünk minden ilyen kérdést. Makacsságának a gyökereit nem annyira szovjetellenes beállítottságában kell keresnünk, hanem inkább bizonyos politikai jellegű számításaiban.

Valóban, akkor a világpolitikai helyzet eléggé viharosnak mutatkozott. Az az idő volt ez, amikor Nyugaton és Keleten kezdett kialakulni két háborús tűzfészek, amelyek a Szovjetunió ellen irányultak.

Nyugaton Hitler éppen akkoriban került hatalomra Németországban. Igaz, hogy a helyzete még nem szilárdult meg, a náci rendszernek még nagy belső és külső nehézségekkel kellett megküzdenie, a német állam vezetése azonban mégiscsak a fasizmus kezébe került. Már akkor világosan látni lehetett, hogy a „harmadik birodalom" háborúra készülődik, s hogy legfőbb ellenségének a szocializmus országát tekinti.

Keleten az Araki-szerű szélsőségesen militarista elemek ragadták magukhoz a hatalmat Japánban. Miközben Hirota külügyminiszter édeskés beszédeket tartott a népek közötti békéről és barátságról, a japán katonai klikk erőteljesen készülődött a szovjet Távol-Kelet megtámadására. Makacsul visszautasították a megnemtámadási szerződés megkötését, bár azt a szovjet fél többször is felajánlotta. Ez a tény is a veszély növekedését jelentette.

Az angol reakciósok, s elsősorban Simon az akkori világhelyzetből arra következtettek, hogy a Szovjetuniót két oldalról fenyegeti a gyors támadás. A brit kormánynak ebből az általános állásfoglalásából következett az új kereskedelmi egyezmény tárgyalásainak utolsó szakaszában követett taktikája is.

Amikor Simon azt látta, hogy a „mellékes kérdések" rendezése terén semmit sem tud kicsikarni küldöttségünkből, elhatározta, hogy az e témákkal kapcsolatos tárgyalások színterét Moszkvába helyezi át. Chilston lord, az új moszkvai brit nagykövet utasítást kapott, hogy lépjen kapcsolatba az adott kérdéseket illetően a Külügyi Népbiztossággal. Ennek eredményeként a külügyi népbiztos és a nagykövet háromszor találkozott egymással, s ekkor külön a „Lena Goldfields" igényeiről esett szó. Litvinov szilárdan kitartott, és a cég kénytelen volt a koncessziós főbizottsághoz fordulni, azzal tárgyalni, és az megígérte, hogy bizonyos összeggel

növeli a kártérítést. Így ez az akadály végre elhárult a kereskedelmi egyezmény aláírásának útjából. Simon azonban nem nyugodott meg. Újabb csizmát tett az asztalra: a „Kereskedelmi Szindikátus" kérdését. Feleslegesnek tartom leírni azt a rosszindulatú paragrafuscsavargatást, amellyel Simon még néhány héten át gátolta a kereskedelmi megállapodás aláírását, azt a benyomást keltve, mintha a huzavonának a szovjet fél lenne az oka. Végül 1934. január 31-én az egyik konzervatív képviselő interpellációja nyomán a parlamentben hatalmas vita bontakozott ki, amely elmozdította a holtpontról a kereskedelmi megállapodás aláírásának kérdését. Simon azonban még mindig ellenállt. Ekkor meghívtam az ismert liberális újságírót, A. Cummingsot, akivel akkoriban jó kapcsolatban voltam, és előrebocsátva a sokatmondó „kizárólag önnek mondom" kifejezést, tájékoztattam őt a kereskedelmi megállapodás aláírását hátráltató okokról. Beszélgetőpartnerem nyomban felhasználta közlésemet, és 1934. február 2-án a liberális *News Chronicle* első oldalán nagy cikke jelent meg ezzel a hatalmas címsorral: „A brit nagykövet krumplija." A cikket Chilston fényképével illusztrálták. Az írásban Cummings nyíltan kifejtette a kereskedelmi egyezmény aláírását akadályozó legutóbbi okokat. A „Kereskedelmi Szindikátussal" kapcsolatos ostoba történetet élénk, szarkasztikus színekkel ecsetelte.

Cummings cikke a londoni politikai körökben nagy zavart okozott. Igazi bomba volt, ami Simon lábai előtt robbant. Gunyoros karikatúrák jelentek meg, a parlamentet elárasztották az éles interpellációk. Simonnak meg kellett hátrálnia: a „Kereskedelmi Szindikátus" kérdését levették a napirendről. Úgy tűnt, most már minden világos. Az angolok javasolták, hogy a kereskedelmi megállapodást a Foreign Office-ban február 16-án déli 12 órakor írjuk alá. Azt hittem: „végre, nincs több akadály!"

De bizony megint csak tévedtem! Simon szovjetellenes dührohamai nem ismertek határt. Miután minden kártyáját kijátszotta, elhatározta, hogy legalább valami kis visszavágóval szerez örömöt magának az aláírás pillanatában. Február 15-én este Collier-től levelet kaptam, amelyben közölte, hogy másnap az egyezmény aláírásakor Sir Simon egyoldalú deklarációt fog felolvasni, amely a régi adósságokra és igényekre vonatkozik, s hogy ezt a deklarációt csatolják a kereskedelmi egyezmény szövegéhez. Collier levele a deklaráció szövegét is tartalmazta. Gyorsan átfutottam, s önkéntelenül felkiáltottam:

— A régi ismerős!

Igen, az a memorandum volt a régi adósságokról és igényekről, amelyet az angolok 1933. február 9-én nyújtottak át. Néhány órával a kereskedelmi egyezmény aláírása előtt Simon újból napfényre rángatta ezt az átkozott okmányt, s a kereskedelmi egyezmény mellékletévé akarta tenni.

Mit tegyek?

Az egyezmény aláírásáig már csak az éjjel volt hátra. Akkoriban ilyen rövid idő alatt semmiféle utasítást nem kaphattam Moszkvából. Az aláírást egy nappal elhalasztani az átélt megpróbáltatások után nem akar-

tam. Igyekeztem kapcsolatot keresni Litvinovval telefonon, de nem sikerült: a kagylóból folyton csak kaotikus zaj és fütyülés hallatszott.

Erre elhatároztam, hogy önállóan cselekszem. Így gondolkoztam: „Ön viszályt óhajt, Sir John Simon? Helyes, megkapja a magáét, mégpedig kamatostul!"

Asztalhoz ültem, s megírtam a következőket:

A szovjet nagykövet nyilatkozata

„A külügyi államtitkárnak (vagyis a brit külügyminiszternek. — *I. M.*) deklarációjával kapcsolatban, amelyet a Szovjetunió és az Egyesült Királyság között megkötött ideiglenes kereskedelmi egyezmény aláírásának pillanatában olvasott fel, a szovjet kormány emlékeztetni kívánja az Egyesült Királyság kormányát, hogy mikor az adósságokra és igényekre vonatkozó brit memorandumot átnyújtották a szovjet küldöttségnek a kereskedelmi tárgyalások második ülésén, 1933. február 9-én, a szovjet küldöttség kijelentette, hogy a memorandum tartalmának nincs semmi köze a kereskedelmi egyezményhez. A szovjet kormány teljes mértékben vallja ezt az álláspontot.

Ugyanakkor a szovjet kormány azt is ki óhajtja jelenteni, hogy fenntartja és megerősíti a saját és az állampolgárai igényeit a brit kormánnyal szemben, amelyek abból adódnak, hogy az Egyesült Királyság részt vett az 1918—1920-as intervencióban és blokádban.

1934. február 16."

Ezután magamhoz kérettem Ozerszkijt, megmutattam neki az általam szövegezett okmányt, s közöltem vele, hogy másnap azt csatolni akarom a kereskedelmi egyezmény szövegéhez Simon deklarációjának az ellensúlyozására. Ozerszkij helyeselte az elképzelésemet.

Másnap Kagan elvitte deklarációmat a külügyminisztériumba azzal a számítással, hogy azt pontosan fél órával az egyezmény aláírásának kitűzött időpontja, 12 óra előtt átnyújtja Collier-nek.

12 órára Ozerszkijjel a külügyminisztériumba mentünk. Simon előszobájában Kagan nevetve fogadott bennünket, s ezt mondta:

— Collier-t majdnem megütötte a guta, amikor deklarációnkat átnyújtottam neki. Megszólalni sem tudott, aztán őrültként rohant a miniszterhez. Most Runciman, Colville, Wilson és egyéb magas rangú tisztviselők vannak benn... Tanácskoznak... Nem tudják, hogy mit tegyenek.

Elmúlt tíz perc, de senki sem jelentkezett. Senki sem hívott be Ozerszkijjel a miniszter irodájába, hogy aláírjuk a kereskedelmi egyezményt. Elmúlt újabb tíz perc, de még mindig nem mutatkozott senki.

A külügyminisztérium által felállított szabályok szörnyű megrendítése volt ez!

Odahívtam az egyik altisztet, s megkértem, kérdezze meg a külügyminiszter titkárát, megtörténik-e aznap az egyezmény aláírása. Ha nem, mi nyomban távozunk.

Néhány perc múlva az altiszt visszatért, s ravaszkás arccal súgta a fülembe:

— Valóságos tébolyda van most odabenn!

Bizonyos idő múlva Simon titkára rohant hozzánk, s nyugtatgatni kezdett bennünket: az értekezlet hamarosan véget ér, s a kereskedelmi egyezményt nyomban aláírjuk.

Újabb pár perc telt el. Már 12 óra 40 perc volt. 40 perc késés! Ilyesmire még nem akadt példa a külügyminisztérium történetében! Mi tovább vártunk.

Egyszerre kicsapódott a fogadószoba ajtaja, és sötét, borús képű alakok hosszú sora vonult be rajta Collier vezetésével. Öten lehettek, s megismertem köztük a külügyminisztérium, valamint a kereskedelemügyi minisztérium néhány tisztviselőjét. Collier pózba vágta magát, s a szokásosnál erősebben dadogva beszélni kezdett:

— Ön, kegyelmes uram, rendkívül nehéz helyzetbe hozta a miniszter urat... Mindössze fél órával az egyezmény aláírása előtt kapta meg az önök deklarációját. Csak nagyon kevés ideje maradt a helyzet értékelésére... Még a miniszterelnökkel sem tudott tanácskozni... A kereskedelemügyi miniszterrel folytatott tanácskozásának eredményeként a miniszter úr úgy véli, hogy kompromisszum útján sikerül kivágni magunkat a nehéz helyzetből...

Collier megigazította a nyakkendőjét, mintha csak a kelleténél jobban szorította volna a nyakát, és kérdőleg nézett rám. Megkérdeztem:

— És mi volna az a kompromisszum?

Collier újból megigazította a nyakkendőjét, s a szavakat szörnyen elnyújtva, dadogva jelentette ki:

— A m-m-miniszter ú-ú-úr úgy v-v-véli, hogy v-v-vonjuk v-v-vissza m-m-mindkét d-d-deklar-r-rációt.

Szavai után aggódva tekintett rám.

Gondolkoztam néhány pillanatig, majd nyugodtan így válaszoltam:

— Az egyezmény aláírásának a küszöbén ezt a kellemetlen históriát nem én kezdeményeztem, hanem a miniszter úr. Nekem válaszolnom kellett... Ha a miniszter úr most már úgy véli, hogy az egyezményből kihagyhatjuk mindkét deklarációt, hát akkor... Az angol—szovjet kapcsolatok javítása érdekében, kérem, én még erre is hajlandó vagyok.

Collier hálásan szorongatta a kezemet.

Ezután libasorban bevonultunk Simon dolgozószobájába. Már ott találtuk Runcimant, Colville-t és Wilsont. Az asztalon ott feküdtek a kereskedelmi egyezmény aláírásra előkészített példányai.

Ridegen üdvözöltem a házigazdát. A lezajlott incidensről egyetlen szó sem esett. Következett maga az aláírás szertartása és a pecsétek felütése. Angol részről az egyezményt Simon és Runciman írta alá, szovjet részről pedig én Ozerszkijjel. Az egész mindössze néhány percig tartott. Átvettem

a kereskedelmi egyezmény minket illető példányát, ugyanolyan hidegen elbúcsúztam Simontól és Runcimantől, azután Ozerszkijjel együtt hazamentünk a nagykövetségre.

Az ügy tehát befejeződött.

A Szovjetunió komoly győzelmet aratott. A *Pravda* így írt ebből az alkalomból:

„A Szovjetunió és Nagy-Britannia között február 16-án Londonban aláírt kereskedelmi egyezmény kétségtelenül pozitív tény, és nagyszerű politikai vívmánya mindkét államnak. Ez az egyezmény, amely nélkülözhetetlen alapja az Anglia és a Szovjetunió közötti normális gazdasági kapcsolatok fejlődésének, egyben kiindulópontja lehet a proletárállam és az egyik leghatalmasabb tőkésország közötti kapcsolat javításának, s olyan kiegészítő tényezőül szolgálhat, amely elősegíti a béke ügyét."[15]

Angliában az egyezmény aláírásának a visszhangja és a kommentáló cikkek természetesen sokkal tarkábbak voltak. Majdnem valamennyi cikken érezni lehetett azonban a megkönnyebbült fellélegzést. Érdemes volt néhány összehasonlítást tenni.

Vegyük például a mértékletesen konzervatív *Times*-ot.

1921. március 16-án szovjet részről L. B. Kraszin, angol részről pedig Robert Horne kereskedelmi miniszter aláírta az első angol—szovjet kereskedelmi egyezményt. Erről 1921. március 17-én így írt a *Times*:

„Érdekes és tanulságos lenne meghallgatni, hogyan tudják miniszтereink igazolni azt, hogy egyezményt kötnek a banditáknak ezzel a kormányával, és lehetőséget teremtenek számára, hogy eladja országunknak a rablás gyümölcseit... Ma már senki sem kételkedik abban, hogy a »proletárdiktatúra« hatalmában levő országból semmi mást nem lehet kapni, mint lopott aranyat és kommunista elveket."

Most, 1934. február 20-án ugyanaz a *Times* az új angol—szovjet kereskedelmi egyezménnyel kapcsolatban kifejtette:

„Nem lehet olyan hatalmas birodalmat, mint Oroszország, az elszigeteltség állapotában tartani. A bojkott csak akkor lehetne hatásos, ha általános lenne, az viszont elképzelhetetlen. És még ha megvalósulna is az általános bojkott, annak sem lenne semmiféle haszna."

Ebből a *Times* az alábbi következtetésre jutott:

„Ha mindkét fél részéről megvan a jó szándék, a két ország kereskedelmi kapcsolatai kölcsönösen előnyös alapon fejlődhetnek, és ez jelentős hozzájárulás lenne a kereskedelem általános felélénküléséhez és a gazdasági újjáépítéshez."

Vagy vegyük szemügyre a másik nagy konzervatív újságot, a *Daily Telegraph*ot.

1921. március 17-én, az első angol—szovjet kereskedelmi egyezménnyel kapcsolatban a következőket írta:

„A kormány hamarosan súlyosan megbánja azt az egyezményt, amelyet tegnap írt alá kereskedelmi miniszterünk és a szovjet kormány nevében Kraszin úr... Az úgynevezett kereskedelmi egyezmény, amely csekély vagy egyáltalán semmiféle haszonnal nem jár, számukra (vagyis a szov-

jet kormány számára — *I. M.*) az elismerést jelenti. Ezzel jelentősen szilárdítják helyzetüket. Nem feledhetjük el azt sem, hogy lépésünk csak felháborítja mindazokat, akik gyűlölik a bolsevik hatalmat, és akik vitathatatlanul hatalmas többségben vannak."

Most, 1934. február 20-án ugyanaz a *Daily Telegraph* az új kereskedelmi egyezmény aláírását kissé másként értékelte:

„Bármilyen mély is a két ország ellenszenve a másik gazdasági és politikai rendszere iránt, nincs semmi ok, amiért Nagy-Britannia és Oroszország ne kereskedhetnének szabadon egymással. Termékeik kiegészítik egymást, és ez kívánatossá teszi az árucserét közöttük... Növekvő exportjának anyagi fedezetére Oroszország ugyanazokkal a hitelkedvezményekkel rendelkezik majd, mint a többi külföldi hatalom. Ezt mi sem igazolhatja jobban, mint az a tény, hogy mindeddig semmiféle veszteségünk nem volt a szovjet kormánynak nyújtott tizenkét millió fontos hiteleinken."

Még egy sokatmondó tény: 1934. március 5-én a brit kormány villásreggelit adott az egyezményről folyó tárgyalásokon részt vett szovjet küldöttek tiszteletére, és azon Runciman elnökölt.

Mennyire változnak az idők! A két kereskedelmi egyezmény nyélbe ütése között eltelt 13 esztendő alatt Anglia uralkodó osztályai tanultak valamit, de csak azért, mert a Szovjetunió az akaratuk és a várakozásuk ellenére egészséges, gyorsan fejlődő hatalomnak bizonyult.

Az angol—szovjet kapcsolatok történetében fontos szakasz zárult le.

Elismerem, abban a pillanatban nem is gondoltam arra, hogy az olyan nagyon nehezen megszületett „ideiglenes" kereskedelmi egyezmény ilyen hosszú életű lesz. Kiállta a második világháború súlyos megpróbáltatásait, majd azt követően a „hidegháború" nehézségeit, s mégis mindmáig érvényben maradt. Jó, hogy a történelemnek néha kellemes szeszélyei is akadnak!

Fontos szakaszhatár

A szovjet állam fennállásának első tizenhét esztendejében az angol—szovjet kapcsolatok nem voltak tartósak és szilárdak. Ennek két oka volt. Az akkori angol burzsoázia egyrészt mélységesen gyűlölte a szocializmus országát, másrészt nem hitt abban, hogy a szovjethatalom tartósan fennmarad. A tőkés vezető körök a szovjet államot a történelem véletlen szeszélyének tartották, ami szerintük ellentmondott az emberi természetnek, ezért úgy vélték, hogy gyors pusztulásra van ítélve. Az angol tőkésosztály meg is próbálta minden számára elérhető katonai, politikai és gazdasági eszközzel eltemetni a bolsevikokat. Ha ez az első tizenhét esztendőben nem történt meg, annak biztosan nem az az oka, hogy a szovjethatalom ellenségei nem követtek el minden lehetőt.

Most megváltozott a helyzet. A tényleges erőviszonyok megmutatták a brit burzsoáziának, hogy a szovjet állam megnőtt és megerősödött, hogy nem lehet többé a történelem szeszélyének tekinteni, és hogy ez az állam a világhelyzet állandó (bár a brit tőkéseknek nem kellemes) tényezője lett, amellyel számolni kell. Ezek az új felismerések fokozatosan felhalmozódtak, és formát öltöttek 1934—1935-ben, abban a két esztendőben, amelyet az angol—szovjet kapcsolatok történetében fontos szakaszhatárnak tekinthetünk. Ebben két tényezőnek volt különösen fontos szerepe.

Az első, hogy 1933 januárjában Németországban uralomra jutott Hitler. A hivatalos Anglia kezdetben nem vette túlságosan komolyan a „führert". Jól emlékszem, hogy a brit politika különböző irányzatai, a konzervatívok, liberálisok és munkáspártiak 1933-ban mindvégig azon vitatkoztak, sikerül-e Hitlernek megtartania a hatalmat.

1934-ben azonban, különösen miután Hitler megsemmisítette Röhm csoportját, és ezzel csaknem teljesen szétzúzta pártjában a belső ellenzéket, az angol uralkodó körök hangulata lassan megváltozott. Kezdték megérteni, hogy a hitlerizmus lassacskán megszilárdul, és legalábbis az elkövetkező néhány év folyamán komolyan kell számolni vele. Ez már nyugtalanságot és aggodalmat keltett bennük. Hirtelen visszaemlékeztek az első világháborúnak azokra az eseményeire és körülményeire, amikor Nagy-Britannia csak a legnagyobb nehézséggel tudta megvédeni világhatalmi helyzetét a német imperializmus veszélyes merényleteivel szemben. Hitler törekvése, jelszavai és követelései félreérthetetlenül jelezték a német hegemón törekvések újjáéledését, amelyeknek olyan nagy szerep jutott az első világháború kirobbantásában, s ezek a tervek a jelek szerint az elmúlt időknél is erőszakosabb formában bukkannak a felszínre. Az angol uralkodó körökben egyre sürgetőbben merült fel a kérdés, hogy mit tegyenek.[16]

A közeledésre irányuló lépések

1934. július 21-én feleségemmel Vansittartéknál reggeliztünk.[17] Talán tízen lehettünk, közöttük Sir John Simon is. A villásreggelit a szovjet követnek és feleségének a tiszteletére rendezték. Ez abból is kitűnt, hogy az angol etikettnek megfelelően a háziasszony jobbján ültem, feleségem pedig a házigazda jobbján, tehát mi voltunk a kiemelt vendégek. Simon a háziasszony bal oldalán foglalt helyet, tehát ő számított a második számú vendégnek. A villásreggeli idején, amikor a vendégek már élénk beszélgetésbe merültek, Lady Vansittart felém fordult, és ezt kérdezte tőlem:

— Hogy tetszik önnek az élet Londonban?

Volt valami Lady Vansittart hangjában és arckifejezésében, amivel az

értésemre adta, hogy kérdése nem csupán a szokásos udvarias csevegés, én azonban ennek ellenére óvatosan válaszoltam:

— London szép város, de nagy nehézségekkel kell megküzdenem.

Lady Vansittart közelebb hajolt hozzám, és félig suttogva megkérdezte:

— A bal oldali szomszédom okozza a nehézségeket?

Simonra célzott. Igenlően bólintottam.

— Miért nem beszél erről őszintén Vannel? — említette bizalmas nevén a férjét.

Tudtam, hogy Simon és Vansittart két különböző diplomáciai vonal képviselői, és politikailag nem értenek egyet, de azt mégsem vártam, hogy Lady Vansittart ilyen őszintén tudomásomra hozza a külügyminiszter és állandó helyettese között fennálló nézeteltéréseket.

— A londoni szovjet nagykövetséget övező légkörben — jegyeztem meg — nem láttam célravezetőnek, hogy ebben az ügyben én legyek a kezdeményező.

— Vagy úgy? — kiáltott fel Lady Vansittart. — Ha csak azon múlik, hogy ki kezdje el a beszélgetést, ezen könnyű segítenie... Magamra vállalom.

Megértettem, hogy Lady Vansittart a külügyminiszter állandó helyettesének a nevében beszél, mégsem tudtam elfojtani feltörő kétségeimet: a nők érzelmi lények, és attól tartottam, hogy ez a törékeny, elegáns asszony a beszélgetés során esetleg túlment a férjétől kapott „instrukciókon".

Nem! Tévedtem! Lady Vansittart közvetítése gyakorlati eredményekkel járt. Két nap múlva Vansittart felhívott telefonon, és arra kért, hogy keressem fel a minisztériumban az angol—szovjet kapcsolatok megbeszélése végett. Július 3-án tartottam az első hosszabb megbeszélést Vansittarttal, majd még kétszer találkoztunk, július 12-én és 18-án. Valóban, mindhárom megbeszélés őszinte légkörben, alkotó szellemben folyt le. Megvitattuk a két fél valamennyi közös kérdését, és arra a következtetésre jutottunk, hogy a két kormány véleménye bizonyos kérdésekben eltér ugyan egymástól, de ez nem akadályozhatja meg a kapcsolatok jelentős megjavítását.

Különösen behatóan tárgyaltunk az úgynevezett „keleti Locarno" kérdéséről. Abban az időben Barthou francia külügyminiszter az európai biztonság megszilárdítása érdekében energikusan hirdette a Szovjetunió, Lengyelország, Lettország, Észtország, Litvánia, Finnország és Csehszlovákia között megkötendő kölcsönös segélynyújtási egyezmény eszméjét. Franciaország garantálta volna a „keleti Locarnót", a Szovjetunió pedig a „nyugati Locarnót".

A Szovjetunió helyeselte Barthou tervét. Anglia ingatag álláspontra helyezkedett. Első megbeszélésünkön igyekeztem meggyőzni Vansittartot, hogy az angoloknak feltétlenül támogatniuk kell Barthou tervezetét. Július 8-án Barthou Londonba látogatott, és ugyanerről a kérdésről tárgyalt az angol kormánnyal. Július 12-én, második megbeszélésünkön, Vansittart közölte velem, hogy Anglia támogatja a „keleti Locarno"

tervét, ha Németországot is csatlakozásra szólítják fel. A Szovjetunió és Franciaország elfogadta a feltételt. Attól az időtől kezdve a londoni kormány is a „keleti Locarno" mellett nyilatkozott. Németország azonban, majd utána Lengyelország is, elutasította a tervezetet, amivel halálos csapást mértek rá. Vansittarttal folytatott megbeszéléseimet mégis nagyon előnyösen előmozdította a „keleti Locarno" kérdése és az a körülmény, hogy a Szovjetunió nem kifogásolta Németország csatlakozását. Vansittart ebből meggyőződött a Szovjetunió béketörekvéseinek őszinteségéről.

Litvinov nagyon elégedett volt a tárgyalásaimmal, és azokat első lépésnek tekintette az angol—szovjet kapcsolatok megjavítása útján. Amint a későbbi események megmutatták, Litvinov értékelése valóban helyesnek bizonyult.

A másik tény, ami hozzájárult az angol—szovjet viszony enyhüléséhez, a Szovjetunió belépése volt a Népszövetségbe. Tudjuk, hogy 1919-ben, a Népszövetség megalakulásakor Szovjet-Oroszországot nem hívták meg a tagok sorába. Akkoriban és fennállásának első tizenöt éve folyamán a Népszövetség volt a Szovjetunió ellen irányuló ellenséges akciók, mesterkedések és intrikák tűzfészke. 1919-hez képest 1934-ben a nemzetközi helyzet alaposan megváltozott, ami kifejezésre jutott a Népszövetség életében is. 1920-ban az amerikai szenátus elutasította a versailles-i békeszerződés ratifikálását, és ennek folytán az Egyesült Államok nem lépett be a Népszövetségbe. 1933-ban az agresszió útjára tért Japán és Németország kilépett a Népszövetségből. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Népszövetség „gazdái", Anglia és Franciaország nem tudnak a helyzet urai maradni az egyre fokozódó nemzetközi viharban. Ez kényszerítette az angol—francia tömb vezetőit arra, hogy felvessék a Szovjetunió felvételének a kérdését. A szovjet kormány 1933 végén úgy vélekedett, hogy az akkori viszonyok között a Szovjetunió célszerűen cselekszik, ha belép a Népszövetségbe. Ez lehetővé tette, hogy igénybe vegye az akkoriban legtekintélyesebb fórumot a béke megvédésére, a második világháború veszélyének leküzdésére (bár a szovjet kormány ebben a tekintetben sohasem értékelte túl e lehetőséget) s egy újabb általános mészárlás meggátlására. Mindezt mérlegelve 1934 szeptemberében a Szovjetunió végül belépett a Népszövetségbe, melynek tanácstestületében állandó helye volt.

Ezt természetesen elő kellett készíteni. Az előkészítésben nagy szerepe volt Barthou-nak, az akkori francia külügyminiszternek, aki az októberi forradalmat követő első esztendőkben Szovjet-Oroszország egyik legádázabb ellenségeként vezető szerepet játszott az 1922-es genovai konferencia felrobbantásában.

Később azonban megértette, hogy a hitlerizmus németországi hatalomra jutásával elsősorban attól függ Franciaország biztonsága, hogy együtt tud-e működni a Szovjetunióval. Minden erejével arra törekedett, hogy ezt a célkitűzést megvalósítsa. Kiállt amellett is, hogy a Szovjetuniót vegyék fel a Népszövetségbe. Sok nehézséggel kellett megküzdenie, de végül sikerült minden akadályt elhárítania. Angliában Vansittart volt Barthou fegyvertársa. Közösen elérték, hogy 1934 szeptemberében a

Népszövetség 30 tagállama belépésre szólította fel a szovjet kormányt. Litvinov a szovjet kormány megbízásából igen ügyesen vezette az előkészítő tárgyalásokat és a belépés formai előkészítését. Amikor ez megtörtént, Vansittart egy beszélgetés során a következőket mondotta nekem:

— Most hát ugyanannak a klubnak a tagjai lettünk. Remélem, mostantól úgy alakulnak a kapcsolataink, ahogyan az klubtagok között illik.

Részben igazolta Vansittart szavait az a fogadtatás is, amelyben 1934. november 9-én részesültem a City lordmayorjának szokásos bankettjén. Megjelenésemet ezúttal nem fogadta olyan dermesztő csend, mint két évvel korábban. A közéleti előkelőségek már nekem is tapsoltak. Mérsékelten, hév és lelkesedés nélkül tapsoltak, de elég hangosan ahhoz, hogy abból következtessek az angol uralkodó köröknek a Szovjetunió tekintetében beállott hangulatváltozására.

Az enyhülést tanúsító harmadik tény Eden 1935. márciusi moszkvai látogatása volt. E diplomáciai akció előkészítésében és lebonyolításában ismét igen nagy szerep jutott Vansittartnak.

Eden csak akkoriban került előtérbe. Középbirtokos családból származó, kulturált és képzett diplomata volt, nagy adag józan ésszel és elismerésre méltó politikai ösztönnel. Hitler hatalomra jutása után hajlott arra a felfogásra, hogy a brit birodalmat csak „az antant feltámasztása" mentheti meg, és ezért csatlakozott a Konzervatív Pártnak ahhoz a csoportjához, amely sürgette Anglia és a Szovjetunió közeledését.

A háború után Eden sajnos nem maradt meg ezen az álláspontón, fokozatosan átállt a hidegháború lovagjainak táborába, és csatlakozott az amerikai és brit imperializmus vezetőihez.

Akkor, a harmincas években azonban még erőteljesen elősegítette a Szovjetunióhoz közeledés politikáját, és lényegében ezzel alapozta meg pályafutását. Amikor 1932 végén Londonba érkeztem, Eden még csak képviselő volt a parlamentben, és minthogy Simon külügyminiszter ugyancsak a képviselőház tagja volt, ő szólalt fel a fontosabb külpoltikai kérdésekben. Edennek akkor még csak másodrangú volt a szerepe, de a továbbiakban gyors léptekkel haladt előre. Ezt elősegítették jó kapcsolatai a konzervatív vezetőkkel, de még inkább az a harc, amely brit uralkodó körök már említett két csoportja között folyt (korábban már szóltam róla). Az antant újjáélesztésének hívei Edent a saját emberüknek tartották, és igyekeztek előtérbe tolni őt. 1934-ben Edent a lordpecsétőr névleges állásába nevezték ki, és így tárca nélküli miniszter lett Baldwin kormányában. Különleges megbízatásként a Népszövetséggel kapcsolatos ügyeket intézte. Egy ideig Angliának így két külügyminisztere volt, a rangban első Simon, és a rangban második Eden, akik az angol külpolitika vonalvezetésében két különböző, sőt számos kérdésben ellentétes nézetet vallottak. A viszony közöttük meglehetősen feszültté vált. Vansittart, aki ugyancsak nem fért meg Simonnal, Edent támogatta. A brit külügyminisztériumban ezért állandó belső viszály dúlt, amely az angol uralkodó körök két csoportjának harcát tükrözte.

1935 elején Anglia és Franciaország elhatározták, hogy megkísérlik a megegyezést Németországgal a Népszövetségbe való visszatérése, valamint a lefegyverzés és más fontos nemzetközi kérdések terén. A MacDonald—Baldwin-kormány lényegében azt akarta tisztázni, hogy nem tudna-e a hitlerista Németországgal Szovjetunió-ellenes „nyugati blokkot" létrehozni. Eleinte úgy tervezték, hogy mindkét külügyminiszter — Simon mint első számú és Eden mint második számú — ellátogat Berlinbe és Moszkvába. Mivel azonban Simon ezt a tervet ellenezte, kompromisszumot kötöttek olyan értelemben, hogy Simon és Eden együtt utaznak Berlinbe, ahonnan Simon visszatér Angliába, Eden pedig folytatja útját keletre, hogy találkozzék a szovjet kormány tagjaival.

Emlékirataiban Eden némi csodálkozással jegyezte meg, hogy a szovjet kormány nem vetette fel a kérdést: miért utazott Berlinbe két miniszter, Moszkvába pedig csak egy, méghozzá a „második számú"? Ezt egyesek úgy tekintették, hogy a Szovjetunió tekintélyén csorba esett. Pedig ennek nagyon egyszerű oka volt. Úgy véltük, hogy a brit miniszter moszkvai látogatása mindössze a két kormány közös közleményét eredményezheti, és nekünk érdekünk volt, hogy a közös közlemény a lehető legnagyobb mértékben a béke ügyét szolgálja. Kételkedtünk, hogy ha olyan szélsőjobboldali „megbékülő" érkezik Moszkvába, mint Simon, megfelelő közös közleményt érhetünk el. Ezért került előtérbe Eden személye, akivel könnyebben juthattunk közös nevezőre, amiben egyébként igazunk is volt. A szovjet diplomáciát mindig jobban érdekelte a dolgok „lényege", mint a külső „tekintély" kérdése. Ebben az esetben is ennek megfelelően jártunk el.

Az utolsó percben bonyodalom keletkezett. Március 4-én a brit kormány bejelentette a parlamentben, hogy válaszként Németország egyre fokozódó fegyverkezésére, elhatározta az angol hadsereg és flotta korszerűsítését és a repülőgépek gyártásának meggyorsítását. Hitler „megsértődött", és Neurath külügyminiszter már másnap értesítette a brit kormányt, hogy a führer „meghűlt", ezért az angol miniszterek látogatását el kell halasztani. Március 9-én Göring nyilvánosan bejelentette, hogy Németországnak van saját légiereje. Március 16-án a náci kormány a versailles-i szerződés megsértésével kihirdette az általános hadkötelezettséget, és bejelentette, hogy békeidőkre harminchat hadosztályból álló német hadsereget szervez.

A náciknak ez az újabb „előretörése" a legnagyobb izgalmat keltette Angliában és Franciaországban. A brit miniszterek berlini látogatása függőben maradt. Angol uralkodó körökben élesen fellángolt a harc az antant hívei és az agresszorok „megbékéltetésének" hívei között. Az antant hívei azt bizonygatták, hogy a kialakult helyzetben a brit miniszterek berlini utazása a legnagyobb mértékben megalázná Angliát, és még inkább fokozná Hitler étvágyát. A „megbékéltetés" hívei azzal válaszoltak, hogy minél kézenfekvőbb a támadás veszélye, annál inkább fel kell használni mindent, még a legkisebb eszközt is a béke megőrzésére. Végül

úgy döntöttek, hogy Simon és Eden utazzanak Berlinbe, és onnan Eden folytassa az útját Moszkvába, hogy tárgyaljon a szovjet kormánnyal.

Így került sor Eden szovjetunióbeli látogatására.

Napjainkban Moszkvának olyan vonzóereje van, hogy oda a világ minden részéből, a legkülönbözőbb országokból gyakran látogatnak el államfők és miniszterek. Ezt már megszoktuk, és magától értetődőnek tartjuk. Akkoriban azonban még más volt a helyzet. Az októberi forradalom után Moszkva tizennyolc évig „tabu" volt a tőkésvilág vezetőinek. Moszkvát — nem hivatalosan, de ténylegesen — politikai bojkott alá helyezték. A nyugati nagyhatalmak egyetlen minisztere sem tartotta elképzelhetőnek, hogy Moszkvába betegye a lábát. És íme, 1935 márciusában váratlanul megjelent Moszkvában Eden, a hatalmas Nagy-Britannia kormányának a tagja! Ez óriási feltűnést keltő politikai esemény volt, amit a világsajtó sokféle módon magyarázott.

A szovjet kormány döntése alapján elkísértem Edent Berlintől Moszkváig. A nyugatról érkező vonat berobogott Sztolbciba, ahol a széles nyomtávú sínpárok miatt az utasoknak át kell menniök a pályaudvar másik oldalára, ahol már várta őket a szovjet vonat. Eden mellett mentem. Amikor a szovjet vonathoz értünk, Eden váratlanul megállt, majd meglepetten felkiáltott:

— Ez már igen!... Egyszeribe képet kap az ember az önök országának gigászi méreteiről.

A kocsira függesztett táblára mutatott: „Sztolbci—Mandzsúria."

A távol-keleti expressz volt, amely Moszkva érintésével közvetlenül tette meg az utat a Szovjetunió nyugati határától a keleti határig.

Március 28-án érkeztünk Moszkvába. Az Edennel ott töltött három nap diplomáciai tárgyalásokkal és fogadásokkal telt. Eden két alkalommal tárgyalt hosszasabban Litvinovval, és részt vett a szovjet kormány által a tiszteletére rendezett nagy ebéden, ahol Litvinov és Eden kölcsönösen baráti beszédet mondtak. Litvinov kijelentette: „a világháború óta a béke sorsa még sosem keltett olyan aggodalmat és nyugtalanságot, mint jelenleg."[18] Eden azt válaszolta, hogy a kialakult veszélyes helyzeten csakis nyílt véleménycserével, a világhatalmak képviselőinek személyes tárgyalásaival lehet változtatni.[19]

Március 29-én Sztálin fogadta Edent. A találkozás színhelye Molotovnak, a Népbiztosok Tanácsa Elnökének dolgozószobája volt a Kremlben. A találkozón részt vett Sztálin, Molotov, Litvinov, és ott voltam én is, angol részről pedig Eden és Anglia moszkvai nagykövete, Lord Chilston. A folyosón nekem kellett végigkísérnem Edent, és észrevettem, hogy nagyon izgatott a beszélgetés előtt. Valamennyien hétköznapi öltönyben voltunk nyakkendővel, csak Sztálin volt kivétel: ő szürke zubbonyt, szürke nadrágot és magas szárú csizmát viselt. Nyugodt és szenvtelen volt. Főként Litvinov fordított, néha segítettem neki. A beszélgetés fő témája a háborús veszély volt. Sztálin egyenesen feltette Edennek a kérdést:

— Mi az ön véleménye, nagyobb vagy kisebb most a háborús veszély, mint 1914 előestéjén?

Eden nem volt egészen határozott, de válaszából kitűnt, hogy szerinte 1914-ben nagyobb volt a háború veszélye.

Sztálin ellentmondott:

— Nekem pedig az a véleményem, hogy ez a veszély most nagyobb. 1914-ben csak egy fészke volt a háborús veszélynek: Németország, most pedig kettő van: Németország és Japán.

Eden elgondolkozott, és elismerte, hogy Sztálin véleményének komoly alapja van.

Ezután más nemzetközi kérdésekről beszélgettek, szemügyre vették a falon függő világtérképet, és végső soron arra a megnyugtató következtetésre jutottak, hogy legalábbis a Szovjetunió és Anglia között pillanatnyilag nincs semmiféle komoly vitás kérdés.

Eden még aznap megtekintette a Kremlt: a Nagy Iván tornyot, a cárágyút, a cárharangot, a Granovitaja Palatát és a Fegyvertárat, sokáig állt a Kreml falánál, és gyönyörködött a moszkvai panorámában. Edent mindenhova elkísérte Strang, Lord Chilston és Lady Chilston, aki szép, okos és művelt asszony volt. A Fegyvertárban egy apró incidensre került sor. A múzeum egyik termében XVI—XVII. századbeli angol ezüsttárgyakat: csészéket, kupákat, tányérokat stb. állítottak ki. Eden akaratlanul is felkiáltott:

— Honnan vannak maguknak ilyen kincseik?! Nálunk, Angliában, nincsenek ilyenek.

Lady Chilston közbeszólt és válaszolt:

— Ezeket az angol királyok és királynők ajándékozták az orosz cároknak, nálunk viszont a forradalom idején minden ezüstöt beolvasztottak, és pénzt vertek belőle.

— Ja, vagy úgy! — kiáltott fel csalódottan Eden, és hozzám fordulva megtoldotta szavait: — Csak irigyelni lehet önöket.

Egy pillanatig hallgatott, majd folytatta:

— Meglepő, hogy ezek a kincsek megmaradtak az önök forradalma alatt.

Felnevettem és megszólaltam:

— Most ön is meggyőződhet róla, hogy a mi forradalmunk sokkal kulturáltabb volt, mint azt Angliában általában elképzelik.

Ugyanaznap este Litvinov meghívta Edent a Nagy Színházba, ahol *A hattyúk tavát* játszották. Eden odavolt a gyönyörűségtől. De itt is történt egy apró incidens, amiről a páholyban említést sem tettünk, annál jobban nevettünk azonban, amikor elbúcsúztunk vendégeinktől.

Amikor felment a függöny, kialudt a fény, és a páholyban kellemes félhomály volt. A színpadon megkezdődött az előadás. Tíz perc telhetett el, amikor hirtelen mellettem valaki egyenletesen horkolni kezdett... Először könnyedén, azután jobban, majd a horkolás tovább erősödött... Honnan jöhetett a hang? Óvatosan körülnéztem, és megható látványban volt részem: fejét Litvinov vállára hajtva, Lord Chilston békésen szendergett, áruló hangokat hallatva... Lady Chilston, aki ott ült férje mellett, óvatosan felébresztette őt, és igyekezett mielőbb hazavinni.

Még egy érdekes esemény. Makszim Makszimovics Litvinov valahogy talált két szabad órát, és meghívta Moszkvától 30 kilométernyire levő nyaralójába Edent. Pazar reggelit rendezett, felesége, Ajva Valterovna volt a háziasszony. Remek volt a hangulat, amikor annak csúcspontján az asztalra került egy vajtömb, ezzel az angol felirattal: „Peace is Indivisible" (a béke oszthatatlan). Ezt a jelszót, amely akkor mind népszerűbb lett, nem sokkal azelőtt Makszim Makszimovics adta ki.

Március 31-én Sztálin utasítására Edennek megmutatták a kuncevói repülőgépgyárat. A gyár nagy hatással volt Edenre és kíséretére, amelyben jó néhány katona is volt. Az angolok szemmel láthatóan nem számítottak arra, hogy olyan korszerű üzemet láthatnak. Amikor kimentünk a gyárudvarra, vendégeinket váratlan meglepetés fogadta: tiszteletükre légi parádét rendeztek, és a bőséges programban légi akrobatikai számok is szerepeltek. A pilóta, aki bemutatta a gyakorlatokat, csodálatos volt.[20] A legbonyolultabb, legválasztékosabb mutatványokat adta elő, hol meredeken zuhant a föld felé, hol függőlegesen szökött a magasba, hol hirtelen oldalra borult, hol fejjel lefelé repült... Húsz percen át valamennyien az égre szegezett szemmel álltunk az udvaron, és figyeltük a bátor pilóta mutatványait. Végül Eden felkiáltott:

— Ez csodálatos! Soha még nem láttam hasonlót!

Eden moszkvai látogatása végéhez közeledett, és természetesen szóba került a közlemény. Ez nagyon fontos kérdés volt. A brit nagykövetségen rendezett fogadás idején Litvinov és Eden megállapodott a közlemény fő körvonalaiban, és március 30-án Makszim Makszimovics megbízott, hogy vázlatosan fogalmazzam meg az okmány szövegét. Március 31-én reggel megmutattam a népbiztosnak a vázlatot, ő jóváhagyta. Ezután találkoztam Stranggel, akit Eden megbízott, hogy egyeztesse velem a közlemény szövegét. Kocsiba ültünk, és bementünk a brit nagykövetségre, ahol Stranggel munkához láttunk a hallból nyíló nagy szobában. Nem volt nehéz dolgunk: Strang csak néhány jelentéktelen formai változtatást tett az általunk javasolt szövegen. A közös nyilatkozat 1935. április 1-én megjelent a sajtóban. A nyilatkozat legfontosabb része így hangzott:

„A két kormány képviselői beható és őszinte eszmecsere eredményeképpen megállapították, hogy jelenleg a nemzetközi politika egyetlen lényeges kérdésében sincs semmilyen érdekellentét a két kormány között, s ez a tény tartós alapot nyújt számukra a béke ügyéért folytatott eredményes együttműködés továbbfejlesztéséhez. A két fél meggyőződése szerint a két országot, annak a tudatában, hogy mindkettejük integritása és boldogulása közös érdekük, az együttműködés és a vállalt kötelezettségek lojális teljesítésének a szelleme fogja vezérelni, ami a közös népszövetségi tagságból következik."[21]

Az enyhülést még inkább előmozdította két másik esemény, amelyek nem sokkal Eden moszkvai látogatása után zajlottak le. 1935. május 2-án Párizsban aláírták a francia—szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezményt, s utána Pierre Laval francia külügyminiszter ellátogatott a szovjet

fővárosba. 1935. május 16-án pedig megszületett a szovjet—csehszlovák kölcsönös segélynyújtási egyezmény, és ezt követően hamarosan Beneš csehszlovák külügyminiszter is a Szovjetunióba látogatott.

Fölösleges elmondanom, hogy én is nagyon elégedett voltam. Már-már feltételeztem, hogy új fejezet, a hosszan tartó és folytonos javulás időszaka kezdődik az angol—szovjet kapcsolatok történetében. Ugyanakkor aggasztott egy gondolat: Moszkvában Eden tárgyalt, és a közös közleményt is ő, az angol—szovjet közeledés híve írta alá, amit természetesen csakis a brit kormány beleegyezésével tehetett meg, de fel kellett tennem a kérdést, hogyan fogadják ezt a befejezett tényt az olyan politikusok, mint Simon, Chamberlain és mások. Vajon nem fogják-e csírájában elfojtani az alig kibontakozó angol—szovjet közeledést?

Elkísértem a hazatérő Edent, aki Moszkvából előbb még Prágába és Varsóba utazott. Igyekeztem megnyugtatni magamat, hogy aggodalmaim alaptalanok. Mindhiába, valami rossz sejtelem nem hagyott megnyugvást.[22]

Sajnos, kétségeim egyáltalán nem voltak alaptalanok, a későbbi események is ezt bizonyították. Az az enyhülés, amely az 1934—1935-ös években jellemezte az angol—szovjet kapcsolatokat, nem tartott soká. A légkör hamarosan hidegebbre fordult, a fagypont alá süllyedt. Mint látni fogjuk a továbbiakban, az uralkodó osztály chamberlaini szárnya ura lett a helyzetnek.

Churchill és Beaverbrook

Mielőtt ismertetném a további eseményeket, szükségesnek tartom, hogy előbb beszámoljak más jellegű komoly sikereinkről, amelyeket az angol—szovjet viszony rövid ideig tartó enyhülése idején értünk el.

Már említettem, hogy amikor a szovjet kormány megbízásából Litvinov Londonba küldött, egyik legfontosabb feladatomként szabta meg, hogy építsek ki kapcsolatokat és összeköttetéseket konzervatív körökkel. Munkám első napjától ezen fáradoztam Angliában. Törekvéseim eleinte nagyon szerény eredményt hoztak. Sikerült „megnyernem" a liberálisokat, köztük olyan tekintélyes vezetőket, mint Lloyd George, Herbert Samuel, Archibald Sinclair és mások. A liberálisok természetesen az uralkodó osztályhoz tartoztak, de a harmincas években, amint már említettem, nem gyakoroltak különösebb befolyást a kormányra. Ami a konzervatívokat illeti, közülük csak néhány másod- és harmadrangú személlyel sikerült ismeretséget kötnöm; a tekintélyesebb vezető személyiségek továbbra is távol tartották magukat a szovjet nagykövetségtől.

Az egyetlen kivételt az Astor család jelentette. Már említettem ennek az okát, ami Lady Astort arra késztette, hogy a szovjet nagykövet „barátja-

ként" szerepeljen. Konzervatív körökben egyébként Lady Astor helyzete egészen sajátos volt: gazdag és bolondos amerikai nőnek tartották, aki bármiféle különcködésre képes, afféle politikai „fenegyereknek" vélték. Ezért az a tény, hogy a szovjet nagykövet ismeretségben volt Lady Astorral, még nem nyitotta meg a követ előtt a többi konzervatív fellegvár ajtaját.

A beköszöntött enyhülés mindezt megváltoztatta. A konzervatív tábor vezető politikusai is kezdték keresni az ismeretségünket. A javunkra alakult helyzetet természetesen a lehető legnagyobb mértékben igyekeztem kihasználni, és valóban sikerült is kapcsolatokat teremtenem a brit konzervativizmus számos kiemelkedő képviselőjével, mégpedig olyan szilárd kapcsolatokat, hogy azok később is fennmaradtak, amikor az angol—szovjet viszony rövid enyhülése után előbb elhidegülés, majd valósággal fagyos légkör következett. Új ismerőseim közül a legfontosabbnak és a legérdekesebbnek kétségtelenül Winston Churchill és Lord Beaverbrook számított.

1934 júliusának végén, körülbelül a Simonnál rendezett fentebb leírt reggeli után egy hónappal Vansittarték hívtak meg a feleségemmel ebédre. Rajtunk kívül Churchill volt jelen a feleségével. Churchill akkoriban igen sajátos helyzetet foglalt el.

Marlborough herceg leszármazottja Anglia egyik legelőkelőbb arisztokratájaként ragyogó politikai pályát futott be; több minisztériumot vezetett, míg eljutott a brit kormányhierarchia olyan magas beosztásába, mint a pénzügyminiszterség (1924—1929). Ekkor bizonyos fennakadás következett be. Amikor Vansittarték házában találkoztunk, már öt éve nem töltött be semmiféle miniszteri tisztséget, és látszólag egyszerű képviselőként tevékenykedett. Kissé elébe futva az eseményeknek, meg kell mondanom: Churchill megmaradt ezen az „alacsony szinten" egészen a második világháború kitöréséig. Az uralkodó Konzervatív Párt szemlátomást nem akarta felengedni a hatalom csúcspontjára. Mi lehetett ennek az oka?

Feltevésem a következő: 1929—1939 között az angol politikai élet viszonylag nyugodtan fejlődött, az állami tevékenység színterét közepes vagy szerény képességű személyek foglalták el, olyanok, mint Chamberlain, Samuel Hoare, Halifax, Simon és mások. Nincs szükség arra, hogy Churchill politikai képességeit eltúlozzuk, amint azt a nyugati szakirodalomban gyakran tapasztalhatjuk, mégis sokkal okosabb volt az imént említett személyeknél, és ráadásul igen nagy tekintéllyel rendelkezett. Az akkori miniszterek egyszerűen féltek tőle. Attól féltek, hogy képességeivel és a konzervatív körökben, valamint az országban élvezett tekintélyével elnyomja, összemorzsolja, a sárba tapossa őket. Jobb az ilyen politikai bulldogot félreállítani, amikor viszonylag sima a kormányzás útja... Churchillt csak a második világháború vészes válsága juttatta vissza a kormányba, előbb tengerészeti miniszterként, majd miniszterelnökként. Itt azonban a játékba már olyan tényezők szóltak bele, amelyekkel a chamberlainek és simonok nem tudtak volna megbirkózni.

Egyébként azokban az években Churchill még miniszteri tárca nélkül is Anglia egyik legkiemelkedőbb politikai alakja volt, és kétségtelenül nagy befolyást élvezett széles parlamenti körökben. Ez a befolyása még jobban megnövekedett, amikor a harmincas évek közepén a konzervatív párt belső ellenzékének a vezére lett, és a brit birodalom biztonságának a kulcsát abban látta, hogy újjá kell éleszteni az első világháború idejének antantját.

Nem tudom, ki kezdeményezte találkozásomat Churchill-lel (ő maga vagy talán Vansittart), tény azonban, hogy 1934 egyik meleg júliusi estéjén hatan ültünk egy asztal körül, és aktuális kérdésekről beszélgettünk. Amikor kávé után a hölgyek angol szokás szerint a szalonba távoztak, és az ebédlőben csak a férfiak maradtak, komolyabb beszélgetés kezdődött. E beszélgetés során Churchill nyíltan kifejtette előttem álláspontját.

— Nekem a brit birodalom a kezdet és a vég — mondta. — Ami jó a brit birodalomnak, jó nekem is, ami rossz a brit birodalomnak, rossz nekem is. 1919—20-ban úgy vélekedtem, hogy a brit birodalom szempontjából a legnagyobb veszély az önök országa, s ezért akkoriban ellenfele voltam az önök országának. Most úgy látom, hogy a brit birodalom szempontjából a legnagyobb veszély Hitler, s ezért most Németország ellenfele vagyok. Németország nemcsak minket fenyeget, hanem önöket is — miért ne tehetnénk meg ilyen körülmények között együtt egy szakaszt a történelem útján?... Ezt diktálja a józan ész mindkettőnknek.

Meg kellett állapítanom, hogy Churchill őszintén beszél, és a magyarázat, amelyet pálfordulásáról ad, logikus, bizalomkeltő.

Ugyanolyan őszintén válaszoltam:

— A szovjet emberek elvi ellenségei a kapitalizmusnak, de nagyon akarják a békét, és a békeharcban hajlandók együttműködni bármilyen társadalmi rendszerű országgal, ha az valóban a háború megelőzésére törekszik.

Számos tényre és történelmi eseményre utaltam.

Churchillt teljesen kielégítette a magyarázatom, s ettől az estétől kezdve olyan viszony alakult ki köztünk, amely angliai tevékenységem legvégéig fennmaradt. Kapcsolataink szokatlanok, sőt bizonyos mértékig ellentmondásosak voltak. Két ellentétes tábor képviselői voltunk, s ezt sosem felejtettük el. Emlékeztem arra is, hogy 1918—1920-ban Churchill az intervenció egyik vezéralakjaként szerepelt. Ideológiai szempontból szakadék választott el bennünket. Külpolitikai téren azonban néha a tegnapi ellenséggel együtt kell fellépni a mai ellenség ellen, ha úgy követelik a biztonság érdekei. Ezért a harmincas években Moszkva teljes helyeslésével és ösztönzésével állandó kapcsolatot tartottam fenn Churchill-lel, hogy Angliával együttesen készülhessünk harcra a hitlerista veszéllyel szemben. Természetesen állandóan éreztem, hogy Churchillnek az jár az eszében, hogyan tudná a lehető legteljesebben kiaknázni a „szovjet tényezőt" Nagy-Britannia világhelyzetének fenntartása érdekében. Ezért mindig nagyon óvatosnak kellett lennem. Churchill-lel fenntartott kap-

csolatom mégis nagyon értékesnek nevezhető. Szerepet játszott az elkövetkező eseményekben, különösen a második világháború idején.

Valamivel másként alakult a kapcsolat köztem és Lord Beaverbrook között. 1935 nyarán, körülbelül egy évvel Churchill-lel történt találkozásom után Aneurin Bevan baloldali munkáspárti vezér keresett fel. Jól ismertük egymást, és „kertelés nélkül" belevágott mondanivalójába.

— Kényes ügyben kerestem fel — mondta. — Van egy barátom, Beaverbrook lord. Biztosan hallott már róla.

Bólintottam.

— Nos — folytatta Bevan —, Beaverbrook lord szeretné megismerni önt. Már előkészített egy lunchmeghívást, de előzőleg megkért, derítsem ki, hogyan fogadná ön ezt. Beaverbrookot nagyon kellemetlenül érintené, ha visszautasítaná. Azonkívül valóban érdekli őt ez a találkozás politikai szempontból.

Ágyamban egyetlen szempillantás alatt végigfutott minden, ami fontosat Beaverbrookról tudtam. A kanadai származású politikus szerény ügyvédként kezdte a pályafutását, aztán áttért a lapkiadásra. Az első világháború idején Angliába költözött, és itt hamarosan újságkirály lett. Egy ideig miniszterként is tevékenykedett Lloyd George kormányában. Bevan látogatásakor a brit politikai körök egyik befolyásos alakja, és egész „halom" lapnak a tulajdonosa, amelyek közül a *Daily Express* kétmilliós példányszámban jelent meg. A legutóbbi években szovjetellenes álláspontot foglalt el; a „Metro-Vickers"-ügy miatt kirobbant angol—szovjet válság napjaiban dühödt hadjáratot folytatott a Szovjetunió ellen, többek között személyesen ellenem is.

S most ugyanez a Beaverbrook hív meg lunchre!

— Milyen most Beaverbrook hangulata, és mik a szándékai? — kérdeztem Bevantól.

— Ó, a lehető legjobb! — kiáltott fel Bevan. — Beaverbrook úgy vélekedik, hogy a jelenlegi helyzetben Angliának és a Szovjetuniónak egy az útja.

— Hát legyen! — vágtam rá. — Elfogadom Beaverbrook meghívását. Ne firtassuk a múltat, ha pillanatnyilag együtt tudunk haladni a hitlerista Németország ellen.

Néhány nap múlva — ha az emlékezetem nem csal, június 4-én — Beaverbrook asztalánál ültem. Kettesben voltunk, s alkalmam nyílt közelről szemügyre venni őt. Alacsony termetű, szokatlanul élénk és mozgékony ember volt, kerek, kifejező arccal, és éles, átható tekintettel. Ontotta az aforizmákat, szentenciákat, az emberek és események értékelését és jellemzését. Kifejezéseit nem nagyon válogatta meg. Rendkívül tanulságos és érdekes beszélgetést folytattunk, és több mint két órát tartózkodtam nála. Többször felálltam, hogy elköszönjek, a házigazda azonban nem engedett.

Beszélgetésünk során Churchillhez hasonlóan szükségesnek tartotta kifejteni, hogy miért fordult a Szovjetunió felé.

— Igen, igen, együtt kell haladnunk — hadarta Beaverbrook. — Őszin-

tén mondom, nem nagyon szeretem az önök országát, de nagyon szeretem a brit birodalmat. A brit birodalom jólétéért mindenre kapható volnék. Németország ma a legnagyobb problémája nemcsak Európának, hanem a brit birodalomnak is. Legyünk hát barátok!

Ezek a szavak is világosan, s ami különösen fontos, nagyon őszintén hatottak. Nagyon elégedett voltam. Mindig taszított, ha negédes szavakat hallottam valakitől, hogy mennyire rokonszenvez „Oroszországgal és az orosz néppel", amivel néha egyes angol politikusok leplezték érzéseik ürességét, sőt olykor szovjetellenes intrikáikat is. Beaverbrook durvának tűnő realizmusa azonban élénkítő hatással volt rám. Államának önző érdekei vezérelték, s ő maga saját értelmezésében „a Szovjetunió önző érdekeire" hivatkozott: erre az alapra valóban fel lehetett építeni a közös cselekvés politikáját a német agresszor részéről fenyegető közös veszéllyel szemben.

Ismeretségem Beaverbrookkal a későbbiekben valóban megerősödött. A második világháború éveiben Churchill háborús kormányának a tagjaként szolgálatokat tett a szovjet országnak az ellátás terén. A Nagy Honvédő Háború kitörésétől kezdve lelkes híve volt a franciaországi második front megnyitásának is. Nem véletlen, hogy a szovjet kormány az egyik legnagyobb kitüntetést adományozta Beaverbrooknak.

Az angol—szovjet kapcsolatok felélénkülése

A brit vezető körök hangulatában bekövetkezett változás eredményeként jelentős mértékben élénkültek a kapcsolatok a Szovjetunió és Anglia között gazdasági, katonai és kulturális téren.

A kereskedelmi háború idején bekövetkezett rövid szakítás után, amit Anglia idézett elő a „Metro-Vickers"-üggyel kapcsolatosan, az angol—szovjet kereskedelem megint fellendült, s 1934—1936 között igen magas színvonalat ért el, ami nem utolsósorban kereskedelmi képviselőnk, Ozerszkij erőfeszítésének és rátermettségének volt köszönhető.

Kedvező változások történtek a kölcsönös kapcsolatokban katonai téren is. Már említettem, hogy 1934-ig a brit hadügyminisztérium nem akarta kicserélni hivatalos képviselőit a Vörös Hadsereggel. Most a helyzet megváltozott. A két ország egyezményt kötött, s nagykövetségünkön végre megjelent az első szovjet katonai attasé: Vitovt Kazimirovics Putna tábornok.

Tehetséges és igen érdekes ember volt. Litván nemzetiségű, eredeti hivatása szerint festőművész; 1917-ben magával ragadta a forradalom vihara, és katonai pályára sodorta. Kiváló tehetségű katonának bizonyult, s a 27. hadosztály parancsnokaként kiemelkedő szerepet játszott a polgárháború idején.

Londonban Putna azonnal széles körű tevékenységbe kezdett. Házat bérelt hivatala részére, azt szépen berendezte, fogadószobáiban érdekes képkiállítást rendezett orosz, szovjet és külföldi művészek képeiből, hasznos ismeretségeket kötött angol katonai és politikai körökben.

1936-ban Putnát, mint másokat is, sajnos visszahívták Moszkvába. Kissé később, 1936 végén Londonban újabb katonai szakember jelent meg, akire mindig meleg érzésekkel és tisztelettel gondolok vissza: Ivan Ioszifovics Csernyij légügyi attasé. A forradalom embere volt. Szegényparaszt családból származott, csak falusi iskolát végzett. 1913-ban, 19 éves korában önkéntes lett az akkor alakuló orosz légierőnél. Az októberi forradalom után belépett előbb a Vörös Gárdába, majd 1918-ban a Vörös Hadseregbe. Ugyanakkor tagja lett a pártnak is. 1932—1936-ban nagy légiegységek parancsnokaként működött. Ebből a beosztásából került Londonba, és a következő négy évben katonai diplomataként végezte tevékenységét: előbb légiattasé volt, majd 1937—1940 között a katonai és tengerészeti attasé helyettese egyúttal, amíg a két tisztséget még nem töltötték be. Nagyon nehéz és bonyolult feladatot teljesített, de jól megbirkózott a dolgával. Nem mindennapos képességeit különösen 1937 nyarán értékelhettem nagyra, amikor a szovjet kormánynak tárgyalásokat kellett folytatnia a brit kormánnyal a tengeri fegyverkezés korlátozásáról. Hosszú és nehéz tárgyalások voltak azok. A Szovjetuniót én és Csernyij képviseltük. Csernyij rendkívül munkaszeretőnek, rugalmasnak bizonyult, műszaki képzettségről tett tanúbizonyságot, mindkét fél számára elfogadható megfogalmazásokat javasolt, ami különösen figyelemre méltó, mivel tengerészeti szakképzettsége nem volt. Igen kellemes benyomást gyakorolt mindenkire: okos, tapintatos ember volt, aki jól eligazodott a politikában, s mindig meggyőződéses szovjet hazafinak bzonyult. Igen jó kapcsolat alakult ki köztünk és a családja között.

Az enyhülés idején gyakrabban látogattak Angliába neves szovjet személyiségek is. Emlékszem például, hogy 1934-ben megérkezett a brit légierők díszszemléjére Jakov Ivanovics Alksznisz, a szovjet légierők parancsnoka.

Alksznisz energiája, szervezettsége és egészséges derűlátása nyomban megtetszett nekem. Sok angol tisztviselőnek mutattam be. Ezekben kétségtelenül tiszteletet keltett, és majdnem mindegyikük megkérdezett bizalmasan:

— Ez a fiatalember (Alksznisz akkoriban volt 37 éves) valóban a szovjet légierők legfőbb parancsnoka?

Körülbelül abban az időben látogatott Londonba szovjet repülőmérnökök egy csoportja is, az élükön Tupoljevvel. Akkor ismerkedtem meg vele, és nyomban nagy tiszteletet és rokonszenvet éreztem iránta. Baráti kapcsolataink mindmáig fennmaradtak. Akkor járt Londonban Alekszej Tolsztoj is.

1936 januárjában V. György angol király temetésére Litvinov és Tuhacsevszkij marsall érkezett Londonba. Általános figyelmet keltettek: a szovjet külügyi népbiztos világtekintélye akkoriban éppen a tetőpontján

állt; Tuhacsevszkijnek pedig tudományos katonai képzettsége, kulturáltsága, fiatalsága, remek külseje, modora és egész magatartása gyakorolt nagy hatást a külföldiekre, akikkel összetalálkozott.

1935 júliusában Londonba látogatott Ivan Petrovics Pavlov, a neves tudós is. A II. nemzetközi neurológiai kongresszuson előadást olvasott fel a magasabb rendű idegtevékenység típusairól a neurózisokkal és a pszichózisokkal kapcsolatban. Előadása akkoriban élénk visszhangot keltett a különböző országok tudományos köreiben.

Pavlov megérkezése nemcsak a kongresszuson keltett nagy szenzációt, hanem az angol sajtóban és közéletben is. A laptudósítók Doverbe utaztak fogadására, és útközben a vonaton a legrészletesebb újságírói „faggatásnak" vetették alá a nagy tudóst. A londoni Victoria pályaudvaron Pavlovot megint megrohanták a sajtó képviselői és a fényképészek, akik a szovjet kolónia képviselőivel, barátaival és ismerőseivel együtt vártak rá. Kissé elcsigázottnak látszott, s elbájoló tehetetlenséggel iparkodott lerázni a ráakaszkodó újságírókat, de végül nekem kellett a segítségére sietnem azzal, hogy gyorsan a ránk váró nagykövetségi gépkocsiba tuszkoltam. Amikor végül kívül voltunk a pályaudvaron, Ivan Petrovics Pavlov vígan elmosolyodott, és így kiáltott fel:

— Végre megmenekültem! Kicsit fellélegezhetek, és kipihenhetem magam.

Mikor kérdeztem, nem háborgatta-e túlságosan a tenger, amíg Ostendéből Doverbe utazott, megint csak elmosolyodott, és így felelt:

— Nem, nem, minden nagyon jól ment. Igaz, hogy rossz tengerész volnék, de kitaláltam egy új módszert a tengeri betegség ellen: ha a hajót a hullámok dobálják, az embernek a pillantását mereven valami mozdulatlan pontra kell szegeznie, s máris minden rendben van. Útközben a kajütömben feküdtem, s mereven néztem a mennyezet keresztgerendáját. Engem a tenger nem háborgatott.

Felajánlottam Pavlovnak, hogy lakjék a nagykövetségen, de jobbnak találta, hogy régi barátaival tartson. Ott-tartózkodása alatt azonban szoros kapcsolatban álltunk.

A megérkezést követő napon interjút adott a londoni sajtónak. A nagykövetség nagytermében összegyűlt angol újságírók Pavlovot igen jó hangulatban találták. Ékes szavakkal, részletesen magyarázta elméletét a temperamentumokról. Az embereket Pavlov négy típusra osztotta: kolerikus, szangvinikus, flegmatikus és melankolikus csoportra. Bebizonyította a vérmérséklet fiziológiai származását, s felvázolta a négy típus ebből adódó pszichológiai vonásait. Energikusan, lelkesen, csillogó szemmel, jellegzetes kézmozdulatokkal beszélt. Elbájolta a hallgatóságot, s amikor az interjú véget ért, az egyik legnevesebb londoni újságíró odalépett hozzám, s megkérdezett:

— Hogyan tudják így megóvni az embereket? 86 éves már, de nem is ember, hanem sűrített szellemi energia!

Ezt nagyon találóan mondta. Pavlov mindig sűrített szellemi energia volt, és az is maradt élete végéig. Többször találkoztunk londoni tartózko-

dása idején, s igen sokat beszélgettünk különböző kérdésekről — a tudományról, az orosz népről, az emberiség jövő távlatairól, s mindig meglepett éles, világos gondolkozásmódja, tapasztalatainak gazdagsága és kivételesen nagy életkedve és akaratereje. Fiziológusként beszélt az élet folyamatairól, kifejtette következtetéseit és általánosításait. Pavlov körülbelül így vázolta fel az emberi szervezet léttevékenységének a görbéjét: 30—35 évig meredek és rendszeres felfeléívelés, 35—60 évig egy szinten mozgás, 60 év után fokozatos alábbszállás.

Pavlov hevesen bizonygatta, hogy az emberi szervezet képességei szerint a normális emberi élettartam legalább száz év. Féktelenségünkkel, rendszertelenségünkkel, szervezetünk fecsérlésével azonban ezt a normális időtartamot jóval lejjebb szorítjuk. S nyomban hozzá is fűzte:

— Igyekszem száz évig élélni! Küzdeni fogok ezért!

Igen, Pavlov szeretett élni és dolgozni. Eltöltötte a tudományos érdeklődés, a tervezgetés, az a vágy, hogy megérje mindazt, ami a Szovjetunió népeinek az életében születik, és kialakulóban van. Érezte ennek az életnek lüktető érverését, és tudósként nagy izgalommal figyelte. Egyik beszélgetésünk során a következőket mondta:

— Igen érdekesen alakul az élet. Mi lesz? Milyen eredményeket érünk el?

Aztán a szemében ravasz kis fénnyel, nyilván a szovjethatalom iránt az első években tanúsított nem éppen baráti magatartására utalva, hozzá fűzte:

— Lám, önök, bolsevikok, kiharcolják a magukét. Régebben kételkedtem, ma azonban már meggyőződésem, hogy önök fognak győzni. Szeretném megérni!

Amikor elváltunk, megegyeztünk, ha szabadságra megyek, Koltusiban[23] találkozunk. 1935. augusztus végén feleségemmel valóban ellátogattunk Koltusiba. A rossz időjárás ellenére Ivan Petrovics Pavlovot ereje teljében, lelkes munka közepette találtuk. Megmutatta a laboratóriumát, két híres majmát, Rafaelt és Rózát, amelyekkel kísérleteket végzett, és sokat beszélt távolabbi tudományos terveiről.

A nagy tudós harcra készült a materializmus védelmében.

— Jövőre Madridban tartják a pszichológusok nemzetközi kongresszusát — mondta. — Feltétlenül elmegyek oda, mert meg akarok verekedni egyes pszichológusokkal. Tévúton járnak, üres és haszontalan dolgokkal kötik le az idejüket. Mit ér a pszichológia fiziológia nélkül?

Sajnos nem sikerült megvalósítania a szándékát. 1936 februárjában tüdőgyulladásban meghalt.

Emlékezetembe bevéső dött a zseniális tudós elragadó, mélyen megindító alakja, aki múltja, hagyományos szokásai és különcségei ellenére élete alkonyán meg tudta érteni, hogy a szocializmus diadala az emberiség igazi felszabadulását hozza magával.

És még egy élénk emlék azokból az évekből. 1935 nyarán Londonban nagyszabású nemzetközi táncfesztivált rendeztek. A világ minden részéről

érkeztek e művészet mesterei. Megérkeztek a Szovjetunió képviselői is: oroszok, ukránok, kaukázusiak és más nemzetiségű táncosok. A legragyogóbb csillagnak az akkor még egészen fiatal Tamara Hanum bizonyult. Valamennyien fiatalok, vidámak, reménykedők voltak, s pompásan testesítették meg a tavaszt — saját népünknek és a szovjet államnak a tavaszát.

A művészek megérkezése nagy izgalmat keltett a londoni szovjet kolóniában, s mindenki arra törekedett, hogy elősegítse a sikerüket. A nagykövetség rövid időre átalakult konzervatóriummá, balettiskolává és díszlettervező irodává. Ott folytak a gyakorlatok, a koreográfiai próbák, ott varrták a résztvevők ruháit. A közös, baráti erőfeszítések nem maradtak terméketlenek, a szovjet tánccsoport az egyik első helyet foglalta el a táncfesztiválon. Sokat beszéltek és írtak róluk, és nagy tömegek kísérték figyelemmel az előadásaikat. Akkor ennek nemcsak művészi, hanem politikai szempontból is nagy jelentősége volt.

Negyedik rész

MÜNCHEN

Chamberlain hatalomra kerül

1937. május 28-án Baldwin miniszterelnök nyugalomba vonult, és helyét a kormány élén Neville Chamberlain foglalta el.

Rövid idő alatt Chamberlainnek annyi végzetes hibát, sőt bűnt sikerült elkövetnie, hogy az emberiség (igen, az emberiség és nemcsak Nagy-Britannia) emlékezetében gonosz szörnyetegként maradt meg, akit sokáig nem felejt el.

Amikor tudomást szereztem az új kinevezésről, akaratlanul is arra gondoltam: „most következik a megegyezés Hitlerrel, de mi lesz azután..." Számomra, a Szovjetunió nagykövete számára, ennek a kinevezésnek különös jelentősége volt. Nem felejtettem el beszélgetésünket, amely 1932 novemberében zajlott le. Az azóta eltelt öt esztendő számos ténnyel és példával igazolta, hogy Neville Chamberlain országunk megrögzött ellensége. Egy ilyen miniszterelnök csak élezhette az angol—szovjet viszonyt. Ilyen miniszterelnök éppen azért, mert gyűlölte a szovjet államot, csakis az agresszorok „megbékítésének" politikáját erősíthette. Semmi jót sem várhattunk tőle!

De bármilyen komorak voltak is az érzéseim, mégis úgy határoztam, hogy találkozom az új miniszterelnökkel, és kipuhatolom szándékait. Július 29-én fogadott parlamenti dolgozószobájában. Ezúttal Chamberlain nyugodtabb és tartózkodóbb volt, mint első találkozásunk alkalmával, öt évvel korábban. Megkérdeztem, hogy nagy általánosságban milyen külpolitikát szándékszik folytatni a brit kormány. Chamberlain hosszasan és nagy igyekezettel magyarázta, hogy pillanatnyilag véleménye szerint a legfőbb probléma Németország. Mindenekelőtt a német kérdést kell rendezni, és akkor a többi már nem jelent különösebb nehézséget. De hogyan lehet rendezni a német kérdést? A miniszterelnök teljesen lehetségesnek tartotta a megoldást, ha helyes *módszert* alkalmaznak.

— Ha leülhetnénk Hitlerrel egy asztalhoz — mondta —, és ceruzával a kezünkben áttekintenénk valamennyi panaszát és igényét, akkor tisztázódnának a kapcsolataink.

Tehát minden csak azon múlik, hogy leüljenek egy asztalhoz ceruzával a kezükben! Milyen egyszerű! Akaratlanul is eszembe jutottak Lloyd George szavai Neville Chamberlainről: „vidéki vaságy-gyáros." Valóban, Hitlert és magát azt hiszem, úgy képzelte el, mint két kereskedőt, akik vitatkoznak, összekapnak, alkudoznak, és a végén megalkusznak. Bizony, ilyen primitív politikai fogalmai voltak a miniszterelnöknek!

Mindabból, amit Chamberlain közölt velem július 29-én, kétségkívül az következett, hogy célja „négyhatalmi paktum" megkötése, ehhez pedig azon az úton akar eljutni, hogy mindenáron „megbékíti" Hitlert és Mussolinit.

Ezt a pesszimista prognózist még valószínűbbé tette az is, hogy éppen akkoriban alakult ki véglegesen Londonban az úgynevezett „clivedeni

klikk", amely olyan végzetes szerepet játszott a második világháborút megelőző években. Lady Nancy Astor, ugyanaz a Lady Astor, aki 1932-ben és 1933-ban a Szovjetunió iránti „barátsággal" kacérkodott, az elkövetkező években megmutatta igazi arcát, és végül is annak a politikai szalonnak a „háziasszonya" lett, amelyben a Konzervatív Párt legmegrögzöttebb képviselői tartották összejöveteleiket. Legtöbbször Lady Astor fényűzően berendezett London környéki kastélyában, Clivedenben — abban a kastélyban, ahol a Lady Versailles-t igyekezett utánozni — gyülekeztek olyan politikusok, mint Neville Chamberlain, Lord Halifax, Samuel Hoare, Simon, Kingsley Wood, Lothin, Tom Jones, Ernest Brown és mások. Különösen nagy szerephez jutott itt a *Times* szerkesztője, Geoffrey Dawson, aki ennek a csoportosulásnak amolyan ideológiai vezéreként szerepelt. Dawson, aki szélsőségesen reakciós, vallásos érzületű ember volt, de mit sem tudott sem Európáról, sem Németországról, térdet hajtott az erő előtt, és miután a hitleri Németországot az európai szárazföld meghatározó erejének tartotta, a náci diktátor legszemérmetlenebb „megbékítését" hirdette. Dawson befolyása olyan nagy volt, hogy az akkori idők miniszterelnökei — MacDonald, Baldwin, Chamberlain — vele, a *Times* szerkesztőjével vitatták meg a miniszteri kinevezéseket.

A közelmúltnak ezek a szomorú emlékezetű hősei rendszeresen találkoztak Lady Astor szalonjában, ittak, ettek, szórakoztak, eszmecseréket folytattak, és megvitatták a legközelebbi akció terveit. Nemegyszer két golfparti között döntötték el a legfontosabb állami kérdéseket. Minél jobban közeledett a háború, annál mozgalmasabbá vált az élet Clivedenben. Lady Astor szalonja lett a Szovjetunió ellenségeinek és az angol—német közeledés híveinek fellegvára. Innen irányították a „nyugati biztonság" gondolatának lázas propagandáját, és nagy gyönyörűséggel tárgyaltak arról, hogyan pusztítják majd egymást kölcsönösen a szovjetek és a németek, hiszen erre a lapra tettek fel mindent Cliveden törzsvendégei. Lady Astor szalonjának volt a legnagyobb hatása arra, hogy kit nevezzenek ki miniszternek, milyen legyen a kormányok összetétele, és itt határozták meg e kormányok politikai irányvonalát. Neville Chamberlain hatalomra jutása a „clivedeni klikk" megszilárdulását jelezte, s az a legriasztóbb aggodalmakat keltette a Szovjetunió vezető köreiben. Nem soká kellett várni.

Chamberlain fő célja az volt, hogy „megbékítse" a fasiszta diktátorokat. Arra számított, hogy megteremti a „nyugati biztonságot", és a fasiszta agressziót a szovjet állam ellen irányítja. Ez természetesen — ahogy Churchill kifejezte — idiotizmus volt, de Chamberlain (és nemcsak Chamberlain) olyan messzire jutott a szocialista állammal szemben táplált osztálygyűlöletében, hogy az teljesen elködösítette ítélőképességét. Churchill háborús emlékiratában ironikusan jegyzi meg Chamberlainről és annak Hitlerhez fűződő kapcsolatairól: „az a remény éltette őt, hogy megbékíti, átalakítja, végül pedig teljesen megszelídíti Hitlert."[1] Chur-

chill itt ügyel a jó modorra. Magánbeszélgetésekben sokkal keményebb kifejezéseket használt. Emlékszem, egyszer ezt mondta nekem:

— Neville ostoba... Azt hiszi, hogy a tigrisen lovagolni lehet.

Sajnos, Chamberlain valóban azt hitte, és ezért valóságos és következetes apostola lett az agresszorok „megbékítési" politikájának. Hogy ezt a politikát megvalósíthassa a gyakorlatban, hasonlóan gondolkozó kormányra, mindenekelőtt pedig „megfelelő" külügyminiszterre volt szüksége. Eden nem volt alkalmas erre a célra, már csak azért sem, mert Rómában és Berlinben népszerűtlen volt.

Chamberlain választottja erre a kulcsfontosságú tisztségre Lord Halifax volt, csakhogy az akkori angol közhangulatra való tekintettel nem mert azonnal megválni Edentől. Először elő kellett készíteni a talajt, és ha lehet, arra kényszeríteni Edent, hogy maga nyújtsa be lemondását. Ezért Chamberlain „egyelőre" a miniszterelnök-helyettes, vagyis tárca nélküli miniszter megtisztelő, de merőben dekoratív jellegű tisztségével ruházta fel Lord Halifaxot, akit időnként különleges feladatokkal bíznak meg. Mint később látni fogjuk, Halifax legfontosabb, különleges feladata külpolitikai jellegű volt.

Chamberlain első lépése a diktátorok „megbékítésére" az volt, hogy baráti levelet küldött Mussolininek, amire Mussolini — természetesen — késedelem nélkül hasonló baráti levéllel válaszolt. Ezután Chamberlain gyorsan tárgyalásokat kezdett vele, sürgetve Anglia és Olaszország széles körű barátsági és együttműködési szerződésének megkötését. Eden és több más neves politikus ellenezte ezeket a tárgyalásokat. Egyáltalán nem azért, mert együttéreztek a spanyol köztársasággal — erről szó sincs! Sem Eden, sem a vele azonos nézeteket vallók nem szimpatizáltak a spanyol köztársasággal. Ők azonban tudták, hogy a fasiszta diktátorok hitszegők, nem bíztak ígéreteikben, és követelték, hogy szándékainak komolyságát bizonyítandó, Mussolini előbb vonja ki Spanyolországból a Franco oldalán harcoló csapatait. Chamberlain azonban nem akart semmit meghallani, és makacsul folytatta a maga politikáját annak érdekében, hogy mielőbb írják alá az angol—olasz szerződést. Ezen a talajon tűzött össze Chamberlain és Eden (és a miniszterelnök még mesterségesen szította is az ellentétet), aminek következményeként 1938. február 20-án Eden lemondott. Követte őt helyettese, Lord Cranborne is, aki abban az időben szintén a Szovjetunióhoz való közeledés híve volt. Nem sokkal azelőtt, 1938. január 1-én Vansittartot kirekesztették abból, hogy tevékenyen részt vegyen a külügyminisztérium ügyeinek intézésében, és kinevezték a „brit kormány diplomáciai főtanácsosának",[2] ami ugyan jól hangzó, de operatívnak nem nevezhető tisztség volt. Vansittart, amikor közölte velem új rangját, keserű mosollyal jegyezte meg:

— Diplomáciai főtanácsos... de azt is megtehetik, hogy nem kérik a tanácsát... Minden a miniszterelnök akaratától függ...

Vansittart a jövőbe látott: Chamberlain valóban nem kért tőle tanácsot.

Most a miniszterelnök tényleges és mind befolyásosabb külpolitikai

tanácsadója Sir Horace Wilson lett, aki gyorsan haladt előre. Jól ismertem őt még a kereskedelmi tárgyalások idejéről. Akkoriban Horace Wilson mint a „brit kormány ipari főtanácsosa", az angol fél főmegbízottjaként vett részt az 1934-es ideiglenes kereskedelmi egyezmény kidolgozásában. Wilsonnak alapos jártassága volt a kereskedelem és az ipar ügyeiben, de külpolitikai látóköre nem volt szélesebb az átlagpolgárénál. És most Chamberlain ilyen embert vont be legbizalmasabb szakértőjeként a legfontosabb nemzetközi kérdések megoldásába! Ez őrültséggel volt határos... De vajon Chamberlain egész külpolitikája nem volt-e teljes őrültség, amit csak az osztálygyűlölet, a butaság és tudatlanság táplált?

Chamberlain, miután megtisztította a külügyminisztériumot a számára kényelmetlen emberektől, most kinevezte külügyminiszterré Lord Halifaxot. Lord Halifax angol arisztokrata volt — aki rengeteg politikai és közigazgatási tisztséget töltött be, még India alkirálya is volt —, magas termetű, szikár, lassú mozgású ember, sérült bal kezén állandóan fekete kesztyűt viselt; nyugodt, száraz hangon beszélt, és arcán mindig kellemes mosoly ült. Külseje megnyerő volt, mélyen gondolkodó embernek látszott, vagy legalábbis olyannak, akit foglalkoztatnak a nagy kérdések. Halifax filozofikus gondolkodású ember volt, de lelkéhez a vallásos, misztikus filozófia állt közel. Az úgynevezett „high church"-höz (magas egyházhoz) tartozott, vagyis az anglikán vallásnak ahhoz az irányzatához, amely alig különbözik a katolicizmustól. Szeretett valláserkölcsi témákról beszélgetni. Elmondták nekem, hogy indiai alkirálysága idején hivatali dolgozószobája mögött kis kápolna volt. Fontosabb találkozások vagy megbeszélések előtt néhány percre visszavonult oda, és kérte az istent, világosítsa meg értelmét. Halifax kétségkívül nagyon művelt ember volt, de ez nem zavarta abban, hogy teljes értetlenséget tanúsítson a kor és annak mozgatóerői iránt. Ebben világnézetének osztálykorlátai játszottak közre.

Halifax a Chamberlain-kormány tagjaként teljes egészében támogatta a „megbékítési" politikát, és a „clivedeni klikk" egyik oszlopa volt. Könnyen belenyugodott, hogy a miniszterelnök (Horace Wilsonnal együtt) bitorolja Nagy-Britannia külpolitikáját, és a külügyminisztériumot a maga személye mellett működő diplomáciai irodává süllyessze. Az esetleges bonyodalmak elkerülése végett a külügyminiszter állandó helyettesének fontos tisztségét Vansittart után Alexander Cadogannal töltötték be, az ő részéről nem kellett váratlan meglepetésektől tartani.

Miután Chamberlain így megteremtette a szerény és engedelmes gépezetet, megkezdte „saját" külpolitikájának következetes megvalósítását. Németországgal kezdte. Halifax még 1937 végén megbízást kapott Chamberlaintől, hogy zarándokoljon el Berlinbe, és kezdjen tárgyalásokat Hitlerrel az angol—német kapcsolatok általános rendezéséről. Akkor még nem tudtuk a tárgyalások részleteit, de értelmük világos volt számunkra, és ráadásul a Berlinben történtekről egy s más kiszivárgott Anglia politikai köreibe, így nekünk is tudomásunkra jutott. Ennek

következtében szovjet részről jelentősen fokozódott a bizalmatlanság a Chamberlain-kormány iránt. Ma már a német külügyminisztériumnak azokból az okmányaiból, amelyek Berlin elfoglalásakor a szovjet hadsereg birtokába kerültek, tudjuk, hogy ez a bizalmatlanság több mint megalapozott volt.

Abból a jegyzőkönyvből, amely Hitler és Halifax 1937. november 17-i beszélgetéséről készült, s amelyet a szovjet külügyminisztérium 1948-ban nyilvánosságra hozott, teljesen nyilvánvaló, hogy Halifax a brit kormány nevében amolyan „szövetséget" kínált Hitlernek „négyhatalmi szerződés" alapján, és szabad kezet adott Közép- és Kelet-Európában. Halifax egyebek között azt is kijelentette, hogy „nem kell kizárni az Európában fennálló helyzet" megváltoztatásának lehetőségét, majd szavait értelmezve hozzáfűzte: „ezekhez a kérdésekhez tartozik Danzig, Ausztria és Csehszlovákia." Természetesen Halifax, miközben megjelölte Hitler számára az agressziónak azokat az irányait, amelyek a legkisebb ellenállást váltanák ki a Chamberlain-kormány részéről, szükségesnek tartotta a jámbor fenntartás kikötését:

„Angliának csupán az az érdeke, hogy ezeket a változásokat békés fejlődés útján hajtsák végre, és hogy el lehessen kerülni azokat a módszereket, melyek további megrázkódtatásokat válthatnának ki; ezeket sem a führer, sem más országok nem szeretnék."

Hitler azonban megértette, mennyit ér ez a kikötés, ezért nyugodtan tekinthette úgy a Halifaxszal folytatott beszélgetést, hogy London áldását adja az „élettér" erőszakos megszerzésére a felsorolt körzetekben. Amikor azután Eden lemondott, és Halifax lett a külügyminiszter, Hitler nem alaptalanul jutott arra az elhatározásra, hogy eljött a pillanat, amikor megvalósíthatja az 1937 novemberében lezajlott beszélgetésük idején kidolgozott agressziós programot. Nem vesztegette az időt, és 1938. március 12-én, tizenkét nappal Halifax külügyminiszteri kinevezése után, végrehajtotta első nagy „ugrását": villámgyors csapással elfoglalta Ausztriát. A führer, mintha csak gúnyt akart volna űzni a londoni „megbékítésből", arra a napra időzítette a bevonulást, amikor Chamberlain ünnepélyesen fogadta az Angliába érkezett német külügyminisztert, Ribbentropot. És mi volt a válasz? Anglia és Franciaország az agressziónak erre a nyilvánvaló tényére csupán szóbeli tiltakozással reagált, amit maga sem vett komolyan, nem hogy Hitler.

Bármilyen nagy és bármilyen jogos volt is a történtek után a szovjet kormány bizalmatlansága a Chamberlain-kormány iránt, ebben a kritikus pillanatban mégis megpróbált Nagy-Britannia vezetőinek józan eszére hatni. 1938. március 17-én, Ausztria elfoglalását követően öt nappal, Litvinov külügyi népbiztos a szovjet kormány nevében interjút adott a sajtó képviselőinek, s abban egyebek közt ezt mondta:

„Míg korábban Európától többé-kevésbé távol eső földrészeken vagy Európa peremén követtek el agressziót... most Európa közepén hajtottak végre erőszakot, és ezzel kétségtelenül veszélyt teremtettek nemcsak az agresszorral mostantól határos tizenegy ország, hanem valamennyi

európai, és nemcsak európai ország számára... Mindenekelőtt Csehszlovákiát fenyegeti veszély...

A jelenlegi nemzetközi helyzet valamennyi békeszerető állam, különösen pedig a nagyhatalmak számára felveti felelősségük kérdését Európa, és nemcsak Európa népeinek további sorsáért. A szovjet kormány tudatában van felelősségének, tudatában van azoknak a kötelezettségeknek, amelyek számára a Népszövetség alapszabályaiból, a Kellogg-Briand paktumból, a Franciaországgal és Csehszlovákiával kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződésekből következnek; ezért a szovjet kormány nevében kijelenthetem, hogy kormányunk a maga részéről továbbra is hajlandó részt venni olyan kollektív lépésekben, amelyeket vele együtt határoznának el, s amelyek célja az agresszió további terjeszkedésének megállítása, újabb világméretű pusztítás növekvő veszélyének elhárítása lenne. A szovjet kormány kész haladéktalanul megvitatni más hatalmakkal a Népszövetségben, vagy azon kívül, azokat a gyakorlati intézkedéseket, amelyeket a körülmények diktálnak."

Egyidejűleg utasítást kaptam Moszkvából, hogy adjam át a Litvinov-interjú szövegét a brit kormánynak, olyan kísérőjegyzékkel, amely közli, hogy az adott nyilatkozat a szovjet kormány álláspontjának hivatalos kifejezése. Ezt meg is tettem. Moszkvai utasításra ugyanezt tette a párizsi és a washingtoni szovjet nagykövet is. Így a Szovjetunió nyíltan kifejezésre juttatta, hogy kész energikus intézkedéseket tenni az agresszió ellen, és erre hívta fel Angliát, Franciaországot és az Egyesült Államokat is. A Szovjetunió teljesítette kötelességét... De mit tettek partnerei?

Március 24-én az angol külügyminisztérium terjedelmes jegyzéket juttatott el a szovjet nagykövetségnek Halifax aláírásával. Ebben a jegyzékben az állt, hogy a brit kormány „melegen üdvözölné, ha nemzetközi értekezletet hívnának össze valamennyi európai hatalom (vagyis az agresszorok és nem agresszorok — *I. M.*) részvételével", de ellenzi „olyan konferencia összehívását, amelyen csak néhány európai hatalom venne részt, és amelynek az lenne a feladata, hogy ... közös akciót szervezzen az agresszió ellen", mert a brit kormány véleménye szerint ilyen konferencia nem járulna hozzá az európai béke ügyéhez.

Szóval ahelyett, hogy küzdenénk az agresszorokkal, céltalan tárgyalásokat kell folytatni velük! Még egy „benemavatkozási bizottság", de már nem a spanyol, hanem az összeurópai ügyekben! Más szóval nyugtató tabletta a tömegeknek, hogy az agresszoroknak legyen idejük felkészülni az újabb „ugrásokra". Ezt akarta hát a brit kormány! Így értelmezte Halifax a gyakorlatban szavait arról, hogy változások kívánatosak az európai helyzetben a „békés fejlődés útján"!

A szovjet felhívásra Párizsban és Washingtonban sem adtak különb választ, mint Londonban.

Úgy tűnt, hogy Ausztria bekebelezésének legalább egy kicsit észhez kell térítenie Chamberlaint, és óvatosabb lesz a fasiszta diktátorokkal szemben. De korántsem így történt! Chamberlain, akit elvakított a Szovjetunió iránti gyűlölet, semmit sem akart látni. Makacsul folytatta végzetes

(Angliára nézve is végzetes) politikáját, és április 16-án aláírta az angol—olasz barátsági és együttműködési szerződést.

Emlékszem, 1938 tavaszán egyik diplomáciai fogadáson találkoztam Lady Vansittarttal. Rossz lelkiállapotban volt. Férjének eltávolítása az angol külpolitika küzdőteréről, Halifax külügyminiszteri kinevezése, a „clivedeniek" térhódítása a kormányban és még sok más nagyon borúlátóvá tette Lady Vansittartot.

— Férjem biztos benne — mondta —, hogy a háború közel van, szinte küszöbön áll... Milyen szomorú, hogy ilyen nehéz időben ilyen szerencsétlen miniszterelnökünk van!

Lady Vansittart ezután az angol—szovjet kapcsolatok helyzetéről kérdezősködött. Őszintén elmondtam neki, mi a helyzet. Szomorúan csapta össze a kezét, és felkiáltott:

— Emlékszik még, hogy négy évvel ezelőtt Vannak milyen szépen sikerült enyhítenie a két ország viszonyát?... De most mindent elrontottak!

Így válaszoltam:

— Igen, 1934-ben és 1935-ben az ön férjének közreműködésével beállt az olvadás az angol—szovjet kapcsolatokban, most azonban...

— Mi van most? — vágott közbe türelmetlenül Lady Vansittart.

— Most — fejeztem be — az angol—szovjet kapcsolatok hőfoka a fagypont alatt van.

— Férjem mindenesetre megtette, amit csak tudott — mondta érzéssel Lady Vansittart.

A csehszlovák válság

A szovjet kormány figyelmeztetése, hogy Csehszlovákiát veszély fenyegeti, több mint időszerű volt. Alig kebelezte be Hitler Ausztriát, Európában máris újra felizzott a légkör: ezúttal Csehszlovákia került veszélybe. Igaz, Ausztria elfoglalásával egyidejűleg Göring háromszor is megesküdött a berlini csehszlovák nagykövetnek, Mastnynak, hogy Németország részéről a legcsekélyebb veszély sem fenyegeti országát. Ugyanakkor azonban a csehszlovákiai Szudéta-vidéket benépesítő hárommillió német szomorú sorsáról üvöltözött mindenütt: ők is — úgymond — a német nép tagjai, akiket a csehek — úgymond — minden módon üldöznek. Ezeknek a németeknek szintén mielőbb egyesülniök kell természet szerinti hazájukkal, a harmadik birodalommal. Ez a nyilvánvaló előkészület a hitleri Németország újabb „ugrására" nagy nyugtalanságot keltett Nyugaton. Különösen élénk volt a visszhang Franciaországban, amelyet az 1925-ben aláírt kölcsönös segélynyújtási szerződés kötött Csehszlovákiához, és amely köteles volt fegyverrel szövetségesének védelmére kelni abban az esetben, ha Németország megtámadja Csehszlovákiát. Franciaország

hatalmon levő felső köreit már régóta foglalkoztatta, milyen magatartást tanúsítson Franciaország, ha Csehszlovákia veszélybe kerül, a többség azonban mégis hajlott arra, hogy teljesíti kötelezettségeit. Most már az volt a kérdés, miként viselkedjék Anglia ilyen helyzetben.

Francia nyomásra Chamberlain kénytelen volt 1938. április 28-án és 29-én megrendezni Londonban a két ország rendkívüli miniszteri találkozóját. Franciaország, amelyet Daladier miniszterelnök és Bonnet külügyminiszter képviselt, kitartóan igyekezett rábírni a brit kormányt, hogy határozottan ígérje meg: ha szembeszáll Németországgal, Anglia minden lehetséges eszközzel támogatja Franciaországot, akár nyílt hadba lépéssel is. Chamberlain azonban olyannyira kétértelműen és határozatlanul viselkedett közben, hogy megingatta legközelebbi partnerének (ténylegesen szövetségesének) hitét abban, hogy bizalommal számíthat Britanniára. Túlzás nélkül lehet állítani, hogy éppen ezektől a tárgyalásoktól kezdődött a legfelső francia körökben az a pszichológiai folyamat, amely öt hónappal később ahhoz vezetett, hogy a francia kormány megtagadta Csehszlovákia iránt vállalt kötelezettségeinek teljesítését. Ehhez nem kis mértékben hozzájárult az a körülmény is, hogy éppen 1938 áprilisától lett Franciaország külügyminisztere Bonnet, aki a Harmadik Köztársaság akkori látóhatárán az egyik legbaljóslatúbb alak volt.

Chamberlain álláspontját az angol—francia találkozón az magyarázta, hogy a miniszterelnök addigra eljutott ahhoz a végső következtetéshez, amelyet körülbelül így lehetne megfogalmazni: béke Hitlerrel mindenáron, és ezért... Csehszlovákia térdre kényszerítése Hitler előtt, bármilyen eszközzel.

Chamberlain nemcsak így gondolta, hanem mondta is ezt, méghozzá a lehető legrosszabb pillanatban. Május első felében az egyik Londonban működő amerikai tudósító, akivel jó viszonyban voltam, elmesélte, hogy néhány nappal azelőtt a miniszterelnök beszédet mondott egy úgynevezett „off the record" (nem nyilvános és bizalmas) villásreggelin, amelyet Lady Astor rendezett saját házában amerikai és kanadai újságíróknak. Chamberlain beszédének lényege az volt, hogy sem Franciaország, sem a Szovjetunió, legkevésbé pedig Britannia nem fognak harcolni Csehszlovákiáért; Csehszlovákia nem maradhat fenn jelenlegi állapotában: Anglia politikája az, hogy békés úton átadja Hitlernek a Szudéta-vidéket, majd azt követően megkösse a „négyhatalmi paktumot".

Még őszintébben fejtették ki véleményüket Chamberlain legközelebbi munkatársai. Nem sokkal a Lady Astor szalonjában rendezett villásreggeli előtt az angol hadügyminiszter ugyancsak egy „bizalmas" beszélgetésen kijelentette az amerikai tudósítóknak, hogy Csehszlovákia sorsa eldőlt: Németország kielégíti étvágyát Közép-Európában, még mielőtt a Nyugat megakadályozhatná ebben.

Ha a szóban forgó bizalmas beszélgetésekről tudomást szereztem én, tudomást szereztek róluk természetesen a németek is. A miniszterelnöknek és munkatársainak gondolatmenete csak szárnyakat adhatott a fasiszta agresszoroknak.

Hitler arra a következtetésre jutott, hogy eljött a pillanat a következő „ugráshoz". Egyrészt Londonba küldte a szudéta-németek vezérét, Heinleint[3], aki igyekezett önmagát és az általa vezetett náci mozgalmat a józan ész igazi képviselőinek feltüntetni, akik készek a legértelmesebb kompromisszumra a csehszlovák kormánnyal. Chamberlain nem fogadta Heinleint, de a miniszterelnök környezetének befolyásos tagjai hosszadalmas és komoly megbeszéléseket folytattak vele. A tájékozódás érdekében beszélgetett Heinleinnel Churchill, Eden, Vansittart és több más politikus is. Hitler másrészt Heinlein látogatásával egyidőben eszeveszett hadjáratot indított Csehszlovákia ellen, és május 19-én határainál több hadosztályt vont össze. Arra számított, hogy Franciaország és a Szovjetunió, amelynek kölcsönös segélynyújtási szerződése volt Csehszlovákiával, kibújik kötelezettségeinek teljesítése alól, Nagy-Britannia pedig semleges álláspontot foglal el, és hogy ilyen körülmények közepette kénytelen lesz egyetlen lövés nélkül átengedni neki a Szudéta-vidéket. A führert azonban váratlan csalódás érte.

A szovjet kormány, miután tagadó válaszokat kapott márciusi javaslataira, hogy sürgősen hívjanak össze értekezletet, amely az agresszió elleni harc módját határozná meg, nem tette le a fegyvert. Április végén a Kremlben külön ülést tartott a Politikai Bizottság, amely határozatot hozott, hogy a csehszlovák kormány tudomására hozzák: a Szovjetunió kész Franciaországgal együtt megtenni minden intézkedést (beleértve a katonai intézkedéseket is), hogy szavatolja Csehszlovákia biztonságát, ha arra felkérik. Ez természetesen fokozta Csehszlovákia ellenállását, és bizonyos hatással volt Franciaország és Anglia álláspontjára is. Igaz, május 7-én Newton prágai angol követ és Delacroix francia követ kormányának utasítására nyomást gyakoroltak a csehszlovák kormányra — azt követelték, hogy tanúsítson maximális engedékenységet Németország iránt —, de 10—12 nappal később Chamberlain és Daladier mégiscsak arra kényszerült, hogy hevesen tiltakozzék Hitlernél annak hódító szándékai ellen. Ezzel egyidőben a csehszlovák kormány, amelynek negyven jól felfegyverzett hadosztálya volt, hadseregének részleges mozgósítását rendelte el.

Mindez józanító hatással volt Hitlerre, aki elhatározta, hogy ideiglenesen visszakozik. Május 23-án Ribbentrop biztosította Mastny berlini csehszlovák nagykövetet, hogy Németországnak nincsenek ellenséges szándékai országával szemben, és a Goebbels által indított csehellenes hadjárat átmenetileg lecsendesedett. Csakhogy ugyanebben az időben a führer utasítást adott

1. Heinleinnek, hogy a figyelem elterelése érdekében kezdjen tárgyalásokat a csehszlovák kormánnyal a „szudéta-kérdés" rendezéséről;

2. a német hadsereg katonai parancsnokságának, hogy 1938. október 1-re készítse elő a fegyveres agressziót Csehszlovákia ellen.

Az ember azt hinné, hogy a május 19-e és 23-a között lejátszódott események szemléletesen bebizonyították a nyugati hatalmaknak, milyen jelentősége van a kollektív biztonságnak a fasiszta agresszióval vívott harcban. Úgy tűnik, a májusi tapasztalatok alapján határozottan megálljt kellett volna kiáltaniok Hitlernek. Vagy ami még jobb lett volna: összefogva a Szovjetunióval észre téríteni Hitlert. Ha Hitler májusban meghátrált Anglia, Franciaország és a Szovjetunió összeegyeztetés nélküli diplomáciai lépésének hatására is, úgy most, a három egyesült nagyhatalommal szemben (amikor még bizonyos diplomácián túli eszközök esetleges latba vetésére is kilátás lett volna) a führer természetesen nem kockáztathatta volna meg a kenyértörést. Igen ám, csakhogy ez együttműködést jelentett volna a Szovjetunióval, amitől Chamberlain jobban félt, mint a tűztől! Ez egyben azt is jelentette volna, hogy az angol miniszterelnök elrontja „nagy" játékát Hitlerrel „a nyugati biztonság" megvalósítására! Nem, nem, Chamberlain nem vállalkozhatott erre a lépésre. A siker a májusi válság napjaiban nemcsak hogy nem lelkesítette fel, hanem inkább elijesztette.

Franciaországban a helyzet aligha volt jobb. A minisztertanács elnöke, Daladier, jellemét tekintve olyan volt, mint egy acélszínűre festett nádszál. Bármilyen nehézség vagy veszély esetén nagy hangon és fenyegető mozdulatokkal kezdte, de nagyon hamar kimerült, és fokozatosan leereszkedett a gyávaság moll hangnemére. Bonnet külügyminiszter csökönyös reakciós és politikai szélhámos volt, aminek élénk példáját rövidesen látni fogjuk. A francia hadiflotta főparancsnoka, Darlan admirális szűk látókörű francia soviniszta volt, és szélsőségesen jobboldali politikai nézeteket képviselt. Tengerész őse a nevezetes, 1805-ös trafalgari ütközetben vesztette életét, és Darlan még száz évvel később sem tudta ezt megbocsátani sem Nelsonnak, sem az angoloknak. Köztudott volt, hogy Darlan britellenes. Az akkori Franciaország legjelentősebb katonai egyénisége, Weygand tábornok, üres lelkű ember volt. Churchill háborús emlékirataiban így emlékezik meg róla:

„Egész életében mélységes gyűlöletet érzett a Harmadik Köztársaság parlamenti rendszere iránt. Istenfélő katolikus lévén, úgy vélekedett, hogy a köztársaságra zúdult katasztrófa (a második világháborúról van szó — *I. M.*) isten büntetése, annak a keresztény hit iránt tanúsított közömbösségéért."

Ilyenek voltak a vezetők. Ami a francia burzsoázia felső köreinek szélesebb rétegét — a hirhedt kétszáz családot — illeti, az ő hangulatukat leginkább akkori jelszavuk jellemzi: „Jobb Hitler, mint a Népfront."

Mindennek eredményeként Franciaország 1938-ban másodrangú nagyhatalom volt, és általában Angliát követte. A Harmadik Köztársaság erősen bomlott, és legkiválóbb polgárai félelemmel tekintettek a jövőbe.

Naplómban van egy bejegyzés, Genfben készítettem 1938. szeptember 16-án, amikor ott jártam a Népszövetség közgyűlésén:

„Makszim Makszimovics (Litvinov) beszámolt találkozásairól... Az Herriot-val folytatott beszélgetése valóságos tragédia. A legérdekesebb és legfontosabb ebben a beszélgetésben az volt, hogy Herriot nyíltan bevallotta: *Franciaország már képtelen a nagyhatalom szerepét játszani* — lélekszáma csökken, pénzügyileg teljes csődben van, a belső harc a végletekig kiéleződött, légiereje elhanyagolt, kapcsolatai Közép- és Kelet-Európával meggyengültek, és inkább csak névlegesek. Mindez nagyon szomorú, de mindez, sajnos, tény. Hamarosan eljön az a pillanat, amikor Franciaország kénytelen lesz levonni a következtetéseket a kialakult helyzetből."

Az angol és a francia vezető körök hangulatáról a májusi válságot követően természetesen jól tudott Hitler is. Milyen következtetésre juthatott ebből? Csak egyre: folytatni kell időveszteség nélkül zsarolását.

És 1938 két nyári hónapján egész Európa szemeláttára szégyenletes komédia játszódott le. Prágában folytak a tárgyalások a csehszlovák kormány és Heinlein között a „szudéta-kérdés" rendezéséről. Chamberlain és Daladier kitartóan követelték Beneštől: „engedjen, engedjen Heinleinnek lehetőleg minél többet!" Hitler ugyanakkor ezt az utasítást adta Heinleinnek: „Semmi esetre se fogadjon el kompromisszumot! Követeljen mind többet és többet!" A tárgyalóasztalon ennek következtében egymás után jelentek meg a különféle rendezési „tervek"... Első terv... Második terv... Harmadik terv... Ezek szerint a tervek szerint a Szudétavidéknek már valamiféle államnak kellett lennie az államban, Heinlein azonban még mindig elégedetlen volt, mert Hitlernek arra volt szüksége, hogy a szudéta-kérdés ideig-óráig nyitott seb legyen Németország és Csehszlovákia között. Heinlein nem korlátozta tárgyalásait Csehszlovákia belügyeire, hanem követelni kezdte, hogy Prága mondja fel kölcsönös segélynyújtási szerződéseit a Szovjetunióval és Franciaországgal.

Július közepén Hitler kiabálni kezdett, hogy „fogytán van a türelme", és ha a szudéta-kérdést nem oldják meg a lehető leggyorsabban, „közvetlen cselekvésre" szánja el magát. Július 18-án Londonba érkezett Hitler „személyi adjutánsa", Wiedemann kapitány, és a „clivedeniek" fülébe súgta (magával Chamberlainnel kezdte), hogy a führer dühöng, és hogy a „szudéta-kérdés" megoldásának további halogatása katasztrofális következményekkel járhat.

A brit miniszterelnök kétségbeesett, és ekkor villant fel benne a „csodás gondolat", hogy Beneš és Heinlein (értsd: Hitler) vitáját döntőbizottság oldja meg. Erre még meg is találta a számára megfelelő személyt: Lord Runcimant. Minden — a „gondolat", a terv, a végrehajtó — teljes egészében Chamberlain agyának szüleménye volt. Ez azonban nem akadályozta a miniszterelnököt abban, hogy július 26-án kijelentse az alsóházban: Runciman prágai küldetése „válasz a csehszlovák kormány kérésére". Arra a kérésre, amely sosem létezett. Jellemző példája Chamberlain igazmondásának!

Runciman küldetése

Ki volt Runciman? Jól ismertem őt, az 1932—1934-es angol—szovjet kereskedelmi tárgyalásokról. Akkoriban ő volt a brit kereskedelmi miniszter. Helyzetét tekintve Runciman gazdag hajózási vállalkozó, pártállását tekintve pedig liberális volt, Simon reakciós csoportjából. Rosszul hallott, és gyenge volt a felfogóképessége. A munkát Runciman nem szerette, a brit méltóságoknak abba a csoportjába tartozott, akik uralkodnak, de nem irányítanak. A tizenöt hónapig tartó kereskedelmi tárgyalásokon csak kétszer láttam őt: a tárgyalások megnyitásának napján, és aznap, amikor aláírtuk a megkötött egyezményt. Minden más munkát az angol fél részéről mások végeztek. És lám, egy ilyen alkatú és jellemű emberre várt az a feladat, méghozzá majdnem 70 éves korában, hogy döntőbíró legyen egy rendkívül bonyolult és nehéz nemzetközi vitában.

1938. augusztus 4-én a Runciman-misszió megkezdte munkáját Prágában. Meglehetősen furcsa volt ez a munka. A küldöttség vezetője már az első pillanatban is rendkívül sokatmondóan viselkedett. A cseheket lenézte, és velük való érintkezését kizárólag a hivatalosra korlátozta. A szudéta bárókkal azonban nyíltan rokonszenvezett, és annak ürügyén, hogy „tanulmányozza" véleményüket és hangulatukat, szívesen kereste fel őket kastélyaikban, amelyeket a heinleinista rohamosztagosok védelmeztek. A misszionak és munkájának szelleme nem hagyott kétséget afelől, hogy a küldöttség folytatja Chamberlain irányvonalát, és a csehszlovák kormánynak ugyanazt a „tanácsot" adja: „engedjenek, engedjenek minél többet!" Már a misszió prágai tartózkodása idején nyújtotta át Beneš negyedik tervét Heinleinnek. Ezt a tervet még Runciman is jónak tartotta, a szudéta vezetők mégis visszautasították! Ebből már, úgy tűnik, tanulnia kellett volna valamit az angol „közvetítőnek és tanácsosnak". Igen ám, csakhogy Runciman ebből egyetlen következtetést vont le: még többet kell engedni. Nem meglepő, hogy prágai tartózkodásának végére Runciman végérvényesen arra a következtetésre jutott, hogy „a béke megőrzésének érdekében" a Szudéta-vidéket el kell venni Csehszlovákiától, és át kell adni a hitleri Németországnak.

Közben az idő múlt, és Hitler mind fenyegetőbb nyilatkozatokat tett. Augusztus 15-én nagy hadgyakorlatot kezdett, amelynek során csapatokat vontak össze a Csehszlovákiával határos Szászországban és Sziléziában. A német propaganda arra intett, hogy a Nemzetiszocialista Párt szeptember 5-én kezdődő nürnbergi kongresszusával egyidőben fontos események várhatók. Rettegéssel és izgalommal várták Hitler kongresszusi beszédét, amelyet szeptember 12-én kellett elmondania. Londonban a „clivedeniek" körében ismét kitört a pánik.

A berlini brit nagykövet, Henderson utasítást kapott, hogy puhatolja ki, milyen lehetőségek lennének Hitler és Chamberlain személyes találkozására.

A Szovjetunió szilárd álláspontja

1938. szeptember 3-án fontos táviratot kaptam Moszkvából. Ebben Makszim Makszimovics Litvinov tájékoztatott beszélgetéséről, amelyet előző nap Paillard francia ügyvivővel folytatott (a francia nagykövet nem tartózkodott állomáshelyén), és amelyben kérte őt: sürgősen hozza kormányának tudomására, hogy a Szovjetunió abban az esetben, ha Németország megtámadná Csehszlovákiát, teljesíti kötelezettségeit, amelyek az 1935-ös szovjet—csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási szerződésből reá hárulnak, és fegyveres támogatást nyújt Csehszlovákiának. Mivel azonban az egyezmény szerint a szovjet segítségnyújtási kötelezettség csak abban az esetben áll fenn, ha egyidejűleg Franciaország is — amely szintén kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött Csehszlovákiával — hadat üzen Németországnak, a Szovjetunió szeretné tudni, milyen szándékai vannak a francia kormánynak a kialakult helyzetben. A szovjet kormány a maga részéről azt javasolja, hogy haladéktalanul hívják össze a szovjet, a francia és a csehszlovák vezérkar képviselőinek értekezletét a szükséges intézkedések kidolgozására. Litvinov feltételezte, hogy Románia átengedi területén a szovjet csapatokat és a légierőt, de úgy vélte, hogy Románia befolyásolására sürgősen fel kell vetni a Népszövetségben a Csehszlovákiának nyújtandó esetleges segítség kérdését. Ha a Népszövetség tanácsa, akárcsak szavazattöbbséggel is, a segítségnyújtás mellett foglalna állást (az alapszabályok szigorúan véve az egyhangúságot írták elő), Románia kétségkívül csatlakozna a döntéshez, és nem ellenezné a szovjet csapatok átvonulását országán.

Abban a helyzetben Litvinov távirata rendkívüli politikai jelentőségű okmány volt. A szovjet kormánynyilatkozat határozott, kemény, bátor és előrelátó hangot ütött meg abban a gyáván zavarodott légkörben, amely a nyugati hatalmakon eluralkodott. Rendkívül fontos volt, hogy ez a nyilatkozat minél szélesebb körben ismertté váljon, a „clivedeniek" ugyanis egész augusztusban suttogó propagandát folytattak politikai körökben, s ennek a lényege ez volt: „mi szívesen megmentenénk Csehszlovákiát, de Oroszország nélkül ezt nehéz megtenni, Oroszország pedig hallgat, és nyilvánvalóan nem akarja teljesíteni a szovjet—csehszlovák kölcsönös segélynyújtási szerződésben vállalt kötelezettségeit."

A népbiztos közlésének formája nem akadályozta, hogy az értesülést politikai körökben terjesszük.

Még ugyanazon a napon, szeptember 3-án meglátogattam Churchillt külvárosi birtokán, Chartwellben, és részletesen elmondtam neki Litvinov jegyzékének tartalmát. Churchill megértette a nyilatkozat jelentőségét, és azonnal kijelentette, hogy haladéktalanul Halifax tudomására hozza azt. (Én ezt magam nem tehettem meg, mert a népbiztos nem javasolta, hogy az adott kérdésben vegyem fel az érintkezést a kormánnyal.) Churchill teljesítette ígéretét: még aznap, szeptember 3-án levelet kül-

dött Halifaxnak, és abban anélkül, hogy nevem megemlítette volna, részletesen és helyesen tájékoztatta a külügyminisztert a moszkvai beszélgetésről. Churchill ezt háborús emlékirataiban is megemlíti. Tevékenységem nem korlátoztam a Churchill-lel folytatott beszélgetésre, hanem a következő napon találkoztam Lloyd George-dzsal és Arthur Greenwooddal, a Munkáspárt helyettes vezetőjével, és nekik is megismételtem, amit Churchillnek elmondtam. Számításom a következő volt: a három ellenzéki vezető kétségkívül közölni fogja a Litvinov-nyilatkozatot pártjának tagjaival, így a londoni politikai körökben megismerik a Szovjetunió valódi álláspontját ebben az olyannyira időszerű kérdésben. Ha pedig a kormány tagjai közül bárki rágalmazná a parlamentben vagy azon kívül a Szovjetuniót, azzal vádolná, hogy „passzív a csehszlovák kérdésben", az ellenzék válaszolni tudna, és abból kiderülne az igazság. A későbbiekben ez a számításom teljesen beigazolódott.

Szeptember 8-án magához kéretett Halifax, és megkérdezte, elutazom-e Genfbe, a Népszövetség szeptember 12-én kezdődő közgyűlésére. Miután megtudta, hogy utazom (Litvinov odarendelt), Halifax megkért, hogy fejezzem ki Litvinovnál sajnálkozását amiatt, hogy neki nincs módja találkozni a külügyi népbiztossal, mert halasztást nem tűrő ügyek miatt Londonban kell maradnia. Ez azonban csak ürügy volt arra, hogy magához kéressen, mert ezután Halifax részletesen kikérdezett Litvinov és Paillard beszélgetéséről. Úgy látszik, Churchill levelének volt rá bizonyos hatása, és ellenőrizni akarta ezt az értesülést beszélgetésünkben. Nem láttam semmiféle okát a hallgatásnak, hiszen a beszélgetést erről a kérdésről Halifax kezdeményezte, ezért részletesen megismételtem neki azt, amit korábban az ellenzéki vezetőknek elmondottam. Így a brit kormánynak már szeptember 8-án rendelkezésére állt minden szükséges tájékoztatás Litvinov nyilatkozatáról.

Akkortájt találkoztam össze egy fogadáson a londoni francia nagykövettel Corbinnel, és rendkívül megdöbbentett, amikor a beszélgetésből kiderült, hogy semmit sem tud a külügyi népbiztos és Paillard beszélgetéséről. Corbin rendszerint nagyon gyorsan megkapta Párizsból a moszkvai francia nagykövet kevésbé fontos jelentéseinek másolatát, amelyeket az a Quai d'Orsay-nak, a francia külügyminisztériumnak küldött. Most azonban már majdnem egy hét eltelt, és Corbin teljesen tájékozatlan volt a Franciaország számára oly fontos lépésről. Mit jelenthetett ez? A kérdésre csak Genfben kaptam választ.

Genfben

Szeptember 11-én érkeztem meg Genfbe, és rögtön rendkívül feszült légkörbe kerültem. Ezekben a napokban zajlott Nürnbergben a „nácik boszorkányszombatja", és annak vészjósló visszhangja eljutott Európa minden zugába.

Két különösen élénk emléket őrzök akkori genfi utazásomról.

Már említettem, hogy még Londonban mennyire megdöbbentett, hogy Corbin teljesen tájékozatlan Litvinov szeptember 2-i beszélgetéséről. Genfben még ennél is különösebb dolgok jutottak tudomásunkra. Kiderült, hogy nemcsak az angliai francia nagykövet, hanem maguk a francia kormány tagjai sem tudnak semmit erről a találkozásról. Hogyan történhetett ez meg? Alapos „nyomozásba" fogtunk, és a következőt derítettük ki:

Az előző két hónapban Bonnet, aki mindenképpen ki akart térni az elől, hogy Franciaország teljesítse Csehszlovákiával szemben vállalt kötelezettségeit, azt híresztelte, hogy „az óvatos francia álláspont" a csehszlovák kérdésben a Szovjetunió „passzivitásával" magyarázható,és hogy a Szovjetunió vagy nem akar, vagy nem tud veszély esetén szövetségesének segítségére sietni. Litvinov szeptember 2-i nyilatkozata kihúzta a talajt ez alól a rágalom alól. Bonnet nagyon megriadt, és hogy legalább még egy ideig fenntartsa a lehetőséget hazugságainak folytatására, a lehető legfelháborítóbb politikai szélhámossághoz folyamodott: eltitkolta Paillard jelentését a Litvinovval folytatott beszélgetésről nemcsak a francia politikai körök, hanem még a francia kormány tagjai előtt is! Amikor mindez kitudódott, Litvinov kemény és gyors cselekvésre szánta el magát. Szeptember 21-én a Népszövetség szószékéről nagy beszédet mondott, abban immár nyilvánosan megismételte mindazt, amit 19 nappal korábban diplomáciai úton közölt Paillard-ral, ráadásul jó néhány csípős megjegyzést is adresszált Bonnet címére. Naplómba szeptember 21-én ezt jegyeztem fel: „Erőteljes, gúnyos, nagyszerű beszéd! Visszafojtott lélegzettel hallgatták. A terem a közgyűlés kezdete óta először — megtelt. Figyeltem az arcokat: sokan kifejezték együttérzésüket, sokan nem tudták rejteni mosolyukat azoknál a részeknél, ahol Makszim Makszimovics szabadjára engedte kegyetlen iróniáját. És nemcsak a spanyolok, kínaiak, mexikóiak és más barátaink, hanem olyanok is, akiket nehéz azzal gyanúsítani, hogy különös rokonszenvet éreznének a Szovjetunió iránt. A beszédet hangos taps köszöntötte, szinte mindenki tapsolt."

A közgyűlés hazug, fojtó légkörében a szovjet külügyi népbiztos beszéde olyan volt, mint a friss levegő. Ennek a friss áramlatnak volt következménye a másik epizód, amelyre szintén jól emlékszem.

Szeptember 23-án, vagyis két nappal Litvinov beszédét követően, Anglia közgyűlési képviselői, Lord De la Warr és Butler külügyminiszter-helyettes sürgősen meghívták Litvinovot és engem, hogy megvitassuk az Euró-

pában kialakult helyzetet. A találkozóra Nagy-Britannia állandó népszövetségi képviselőinek dolgozószobájában került sor.

De la Warr kezdte. Borúlátóan ecsetelte a politikai helyzetet, valószínűnek tartotta, hogy Németország megtámadja Csehszlovákiát, és megkérdezte, mi lenne a Szovjetunió álláspontja ebben az esetben. (A továbbiakban idézem szeptember 23-i naplóbejegyzésemet.)

„M. M. Litvinov azt felelte, hogy álláspontunkat elég részletesen kifejtette a Népszövetség közgyűlésén: a szovjet kormány kész becsülettel teljesíteni a szovjet—csehszlovák szerződésből fakadó kötelezettségeit. Franciaországon a sor. Fontos Anglia álláspontja is.

De la Warr igyekezett megtudni, hogy tett-e már a szovjet kormány valamilyen katonai intézkedést.

M. M. Litvinov azt felelte, hogy még szeptember 2-án a moszkvai francia ügyvivővel folytatott beszélgetésben javasolta a három hadsereg vezérkari képviselőinek sürgős tárgyalásait... Ami Romániát illeti, Litvinov úgy gondolja, hogy ha Anglia és Franciaország támogatja Csehszlovákiát, Románia sem óhajt elmaradni tőlük.

De la Warr nyomban megjegyezte, hogy értesülései szerint a románok nem gördítenének akadályt a Csehszlovákia segítségére siető szovjet csapatok átvonulása elé, majd ismét hozzánk fordulva, megkérdezte, mi legyen a legközelebbi gyakorlati lépés.

— Ha a brit kormány — válaszolta M. M. Litvinov — komolyan elhatározta, hogy beavatkozik az elkövetkező konfliktusba, véleményem szerint a következő lépés az, hogy sürgősen össze kell hívni Anglia, Franciaország és a Szovjetunió képviselőinek értekezletét, hogy azon közös cselekvési tervet dolgozzanak ki.

De la Warr egyetértett ezzel, és megkérdezte, hogy Ltvitnov szerint hol lehetne megtartani ezt az értekezletet.

Litvinov azt felelte, hogy az értekezlet színhelyének megválasztása másodrendű, mindössze egyetlen észrevétele van: a tervezett konferenciát Genfen kívül kellene összehívni. Hitler már annyira megszokta, hogy Genfet a felelőtlen fecsegéssel azonosítsa, hogy egy Genfben összehívott értekezletnek nem lenne rá kellő hatása. Ez a hatás pedig most mindennél fontosabb.

De la Warr és Butler elismerte, hogy az észrevétel helyénvaló, majd De la Warr megkérdezte, kifogásolná-e Makszim Makszimovics, ha a konferenciát Londonban hívnák össze. Makszim Makszimovics azt felelte, hogy London ellen nincs kifogása.

— Ki tudná képviselni a Szovjetuniót egy ilyen konferencián? — folytatta De la Warr. — Ön személyesen részt vehetne?

Makszim Makszimovics így válaszolt:

— Ha a többi országot a miniszterek képviselik az értekezleten, kész vagyok személyesen Londonba utazni.

De la Warr közölte, hogy teljesen kielégíti a mai beszélgetés, és azonnal tájékoztatja róla a Foreign Office-t. A továbbiakról holnap beszélgetünk, miután megérkezett a válasz Londonból.

Amikor Makszim Makszimoviccsal visszatértünk az angoloktól szállásunkra, a Hotel Richmondba, megkérdeztem Litvinovtól:

— Az, amit ön az imént az angoloknak javasolt, háborút jelent... Jól átgondolták ezt otthon, Moszkvában, és komolyan eltökélték?

Litvinov szkeptikus jellemét ismerve, valamiféle óvatos választ vártam tőle a kérdésre. Nem kis meglepetésemre azonban határozottan válaszolt:

— Igen, ezt komolyan elhatározták... Amikor Moszkvából elutaztam Genfbe, megkezdődött a szovjet csapatok összevonása Románia és Lengyelország határánál. Azóta körülbelül két hét telt el. Azt hiszem, most már legalább 25—30 hadosztály van ott, a kellő mennyiségű repülőgéppel, tankkal stb.

Megkérdeztem:

— És ha Franciaország becsap, és nem segít? Akkor mi lesz?

Makszim Makszimovics Litvinov ingerülten legyintett, és mérgesen odavetette:

— Ez másodrendű kérdés!

— És mi a helyzet Lengyelországgal és Romániával? Átengedik csapatainkat?

— Lengyelország — felelte Makszim Makszimovics — természetesen nem engedi át, de Románia más ügy... Értesüléseim vannak, hogy Románia átengedi, különösen ha a Népszövetség, ha nem is egyhangú határozattal, mint az alapszabályok szerint kellene, de legalább nagy szótöbbséggel agresszió áldozatának nyilvánítja Csehszlovákiát...

Makszim Makszimovics elhallgatott egy pillanatra, majd így fejezte be:

— A legfontosabb az, hogyan viselkednek a csehek... Ha verekedni fognak, támogatjuk őket fegyveresen."

A népbiztos szavainak komoly alapja volt. Szeptember 25-én a Szovjetunió Hadügyi Népbiztossága a következő táviratot küldte Vaszilcsenko franciaországi szovjet katonai és légügyi attasénak:

„Önnek személyesen találkoznia kell Gamelinnel, meg kell köszönnie tájékoztatását a francia hadvezetés intézkedéseiről, és közölnie kell a következőket:

1. Harminc lövészhadosztályt összpontosítottunk a nyugati határral közvetlenül szomszédos körzetekben. Ugyanez a helyzet a lovashadosztályokkal.

2. Az alakulatokat ennek megfelelően feltöltöttük tartalékokkal.

3. Műszaki alakulataink — a légierő és a páncélos egységek — teljes készenlétben vannak.

Az eredményről küldjön sürgős jelentést."

Szeptember 26-án Vaszilcsenko teljesítette a kapott utasítást.

A Szovjetunió tehát nem szándékozott tevékenységét kizárólag politikai és diplomáciai módszerekre korlátozni. Kész volt szükség esetén fegyvert ragadni. Annál szükségesebb volt a szoros kapcsolat megteremtése Angliával...

Csakhogy! A De la Warr és Butler által javasolt következő találkozóra nem került sor sem holnap, sem holnapután, sem másnap, sem azután — semmikor. Nem a mi hibánkból. Hogy miért történt így, az a következőkből kitűnik.

Az esernyős ember

Most két hetet vissza kell lapoznom, mert amíg én Genfben tartózkodtam, Angliában és Franciaországban fontos események játszódtak le.

1938. szeptember 7-én a *Times*ben vészjósló vezércikk jelent meg, amelynek lényegét a következő mondat hordozza: „A csehszlovák kormánynak talán érdemes lenne elgondolkodnia, hogy teljesen el kell-e utasítani azt a bizonyos körökben együttérzést kiváltó tervet, amely szerint Csehszlovákia egységesebb állammá válhatna, ha lemondana arról az övezetről, amelyet a határ túloldalán élő nemzettel vérségi kötelékben levő idegenek népesítenek be."

Ez alig álcázott felhívás volt arra, hogy a csehszlovák válságot oldják meg úgy, hogy átadják a Szudéta-vidéket a harmadik birodalomnak. A londoni csehszlovák követ, Jan Masaryk azonnal tiltakozott a Foreign Office-nál a *Times* cikke ellen, és Halifax szükségesnek találta sajtónyilatkozatban közölni, hogy a szóban forgó cikk nem tükrözi a brit kormány álláspontját. Ezt természetesen senki sem hitte el. Márcsak azért sem, mert egy nappal korábban, szeptember 6-án hasonló tartalmú cikk jelent meg a párizsi *La République* című lapban, amelyről köztudott volt, hogy Bonnet szócsöve. Az európai légkör még sűrűbbé vált, és Hitler nem alaptalanul tekintette az említett cikkeket a nyugati kormányok ingadozásának és gyengeségének jeleként. Nem véletlen, hogy — amint most már tudjuk — szeptember 9-én parancsot adott a szeptember 13—15-i „lázadásra" a Szudéta-vidéken, és arra, hogy szeptember 30-án hajtsák végre a „Grün-akciót", a Csehszlovákia elleni fegyveres támadást.

Szeptember második hetében a francia kormány a brit kormányhoz fordult azzal a kéréssel, hogy biztosan számíthat-e az angol segítségre, ha Franciaország teljesíti a Csehszlovákiával kötött szerződésből fakadó kötelezettségeit. Londonból félreérthető és határozatlan válasz érkezett. Ennek Párizsban rendkívül nyomasztó hatása volt, és lehetőséget teremtett Bonnet-nak, hogy kifejtse bomlasztó propagandáját. Végső soron a francia kormány két szemben álló csoportra bomlott: a Csehszlovákiának nyújtandó fegyveres támogatás híveire és a támogatás ellenzőire. Daladier, aki még tavasszal úgy vélte, hogy Franciaországnak teljesítenie kell a Csehszlovákia iránt vállalt kötelezettségeket, most nem tudott dönteni, és azt a kiutat találta, hogy Hitler nürnbergi beszéde után azonnal Chamberlainhez fordult, és arra kérte őt, vállalja magára az angol—francia

akció irányítását a kialakult helyzetben. Ezzel Franciaország még formálisan is másodrangú nagyhatalomnak ismerte el magát.

Chamberlain örömmel kapott Daladier javaslatain. Ebben a javaslatban a „sors kezét" vélte felfedezni, világmegváltó hajlama hirtelen megerősödött, és a miniszterelnök gyorsan hozzáfogott dédelgetett terveinek megvalósításához. Az első lépésnek Chamberlain és Hitler személyes találkozójának kellett lennie, ehhez a talajt már augusztus végétől előkészítette a berlini brit nagykövet, Henderson. 1938. szeptember 15-én a brit miniszterelnök Berchtesgadenbe érkezett tárgyalni. Útjára elkísérte Horace Wilson és a Foreign Office magas rangú tisztviselője, William Strang (ma Lord Strang). Rendkívül jellemző, hogy a háromtagú csoport egyik tagja sem tudott németül, Chamberlain mégsem vitt magával angol tolmácsot. Úgy látszik, véleménye Hitler megbízhatóságáról olyannyira megingathatatlan volt, hogy lehetségesnek tartotta rábízni magát a német fél tolmácsára.

Éppen ezekben a napokban valamelyik angol karikaturista esernyős kispolgárnak ábrázolta a miniszterelnököt (Chamberlain állandóan ernyőt hordott magával). A rajz olyan találó volt, és olyan jól jellemezte a kormányfő természetét, hogy azonnal elkeresztelték „esernyős embernek", és a karikatúra ezután számtalan változatban jelent meg újra és újra.

Megvalósult tehát a miniszterelnök álma, amelyről találkozásunkkor beszélt 1937 júliusában: lehetőséget kapott végre, hogy egy asztalhoz ülhessen Hitlerrel, és ceruzával a kezében áttekintse a németeknek, ha nem is valamennyi, de legalábbis legnagyobb igényeit a nyugati hatalmakkal szemben. Ami azonban a megbeszélésen lezajlott — amint azt várni lehetett —, lényegesen eltért Chamberlain várakozásától. Az asztalnál ugyanis nem két alkudozó kereskedő ült, amint azt a brit miniszterelnök elképzelte magának, hanem egy kereskedő szellemű „esernyős ember", vele szemben pedig egy párját ritkító fasiszta fenevad.

Churchill, amikor kigúnyolta Chamberlaint, nem véletlenül fejezte ki magát úgy, hogy a miniszterelnök tigrisen akar lovagolni. Ez Berchtesgadenben nyomban kiderült. A tigris, akivel Chamberlain találkozott, nemcsak vérszomjas, hanem elég ravasz vadállatnak bizonyult. Hitler, amikor a brit miniszterelnökkel találkozott, nem egyszerűen fenyegetően ordított, hanem elég ügyesen alkalmazta a korbács és a mézeskalács váltogatásának módszerét. Csakhogy a korbács túlságosan nagy, a mézeskalács pedig túlságosan kicsi volt. Olyan gyáva és primitív jellemre azonban, mint a Chamberlainé, ezzel a kombinációval is majdnem tökéletesen tudott hatni. Ennek a módszernek első próbáját — ezúttal még bizonyos óvatossággal — Hitler Berchtesgadenben hajtotta végre.

Hitler — szokásához híven — hosszú monológra fakadt, amelyben elég nyíltan, de viszonylag mérsékelt hangnemben fejtette ki agresszív szándékait a Szudéta-vidékkel kapcsolatban. Chamberlain inkább hallgatott, mindössze néhány kérdésre és észrevételre szorítkozott. A háromórás beszélgetés végén kifejezte kétségét, vajon érdemes volt-e Berchtesgadenbe jönnie, ha Csehszlovákia sorsát előre eldöntötték, és semmiféle komp-

romisszumról nem lehet tárgyalni. Ez rögtön arra késztette Hitlert, hogy változtasson hangvételén. A führer egyszeriben bizonygatni kezdte vendégének, hogy neki tudnia kell, elismeri-e Chamberlain a nemzetek önrendelkezésének elvét a szudéta-németekre vonatkozóan is. Ha igen, akkor neki, Hitlernek nem lesz nehéz megállapodnia olyan józan ítélőképességű személlyel, mint Chamberlain, az önrendelkezési elv megvalósításának formáiról és módszereiről.

A brit miniszterelnök nyomban hinni kezdett (mert nagyon szeretett volna hinni) Hitlernek, és kijelentette, hogy a válaszért erre a nagyon fontos elvi kérdésre vissza kell térnie Londonba, és meg kell vitatnia kormányával. A führer ezt természetesnek tartotta. Chamberlainnel szembeni magatartásából nem hiányzott a figyelmesség egyetlen külső jele sem, és „barátian" megállapodtak, hogy néhány nap múlva ismét találkoznak a tárgyalások folytatására. A náci „mézeskalács" megtette a maga hatását, és a brit miniszterelnök a világmegváltói szerepébe vetett megnövekedett hittel utazott el Berchtesgadenből.

Szeptember 16-án Chamberlain hazaérkezett. A következő öt napot a lázas tevékenység jellemezte Londonban. A brit kormány szinte szünet nélkül ülésezett. Szeptember 18-án Londonban az angol és a francia miniszterek értekezletet tartottak. Az értekezleten heves viták és nézeteltérések voltak, végül azonban győzedelmeskedett Chamberlain és Bonnet. A két kormány kidolgozta a csehszlovák kérdés megoldásának angol—francia tervezetét, amelynek lényege a következő volt:

1. A Szudéta-vidéket átadják Németországnak közvetlenül vagy népszavazás útján (az elképzelés azokra a körzetekre terjedt ki, ahol a német lakosság aránya meghaladta az 50%-ot).

2. Csehszlovákia új határait egy külön, e célból létrehozandó nemzetközi szerv határozza meg, amelyben a cseh képviselő is részt vesz. Ez a bizottság szervezi meg a lakosságcserét ott, ahol arra szükség van.

3. Csehszlovákia szerződését Franciaországgal és a Szovjetunióval semmisnek nyilvánítják, ugyanakkor azonban Csehszlovákia új határait nemzetközileg garantálják, és abban részt vesz Anglia és Franciaország.

Látjuk tehát, hogy a brit és a francia kormány lényegében elfogadta Hitler követeléseit, és ezzel magára vállalta a felelősséget Csehszlovákia feldarabolásáért. A két kormány azonban arra számított, hogy ezt a fájdalmas műtétet nyugodtan, sietség nélkül hajtják végre, pénzbeli kártérítéssel az anyagi veszteségekért, és a csehszlovák állam új határainak nemzetközi szavatolásával bizonyos fokú érzéstelenítést alkalmaznak.

Most már csak el kellett fogadtatni az „angol—francia tervezetet" Prágával. A tervezetet szeptember 19-én adta át Benešnek Newton csehszlovákiai angol és Delacroix francia követ. A helyzet rendkívül feszült volt. Az „angol—francia tervezet" megfosztotta Csehszlovákiát valamennyi erődítményétől a német határon (márpedig ezek elég jelentősek voltak), semmisnek nyilvánította Csehszlovákia szerződéseit Franciaországgal és a Szovjetunióval, és helyettük a határok elég ködösen megfogalmazott „nemzetközi garanciáját" ígérte. Csaknem egymillió cseh a

nemzeti kisebbség sorsára jutott a harmadik birodalomban. Jelentős anyagi érték, közöttük több fontos iparvállalat került át Csehszlovákiától Németországhoz.

A helyzetet még bonyolultabbá tette az ország belső állapota. Csehszlovákiában akkoriban polgári demokrácia volt, amely szoros kapcsolatban állt a nyugati hatalmakkal. A rettentő veszély, amely az ország önálló állami létét fenyegette, nagy nyugtalanságot keltett a széles néptömegekben. A prágai szovjet nagykövet, Sz. Alekszandrovszkij 1938. szeptember 22-i keltezésű jelentésében ezt írta Moszkvába:

„Prágában megrázó jelenetek játszódnak le. A politikai képviseletet rendőrgyűrű veszi körül. Ennek ellenére a tüntetők tömegei vonulnak a képviselet elé, méghozzá a rendőrség nyilvánvaló együttérzésétől támogatva, a tüntetők küldöttségeket jelölnek ki, amelyek mind a politikai képviselővel akarnak beszélni. A tömeg a nemzeti himnuszt énekli és a szó szoros értelmében zokog. Éneklik az *Internacionálét*. A beszédekben mindenekelőtt azt emlegetik, hogy reménykednek a Szovjetunió segítségében. Felhívások hangzanak el a védekezésre, a parlament összehívására, a kormány megdöntésére . . . A tüntetéseket szemmel láthatóan nem irányítja senki. Fogadom a küldöttségeket. Ma éjszaka 3 óra után keresett fel a munkások és tisztviselők küldöttsége, amelyet a politikai képviselet előtt tartott gyűlésen választottak meg."

Az akkori Csehszlovákiában azonban nagy szerepe volt a burzsoá pártoknak, különösen az agrárpártnak, amelynek feje, Hodža, miniszterelnök, másik vezető személyisége, Krofta pedig külügyminiszter volt. Az agrárpártiak Franciaországhoz és Angliához vonzódtak, és nagyon barátságtalan érzésekkel viseltettek a Szovjetunió iránt. A politikai körökben szenvedélyes viták robbantak ki akörül, hogy Moszkvához forduljanak segítségért. Hodža például ellenezte ezt. Beneš pártja, a Népi Szocialista Párt ingadozott. Ugyanez volt a helyzet a szociáldemokraták között is. A kommunisták még nem voltak elég erősek ahhoz, hogy sikeresen elhárítsák a többi pártot uraló nézeteltéréseket és felzúdulásokat. Mit lehetett tenni ilyen helyzetben?

Prágában másfél napon át szünet nélkül értekezett minden rendű és rangú hatóság. Szeptember 19-én, „az angol—francia tervezet" átvételét követően Beneš elnök nyomban magához kérette Alekszandrovszkij prágai szovjet nagykövetet, és rajta keresztül kérte a szovjet kormányt, hogy a lehető leghamarabb válaszoljon két kérdésre: azonnali hatékony segítséget nyújt-e a Szovjetunió a szerződésnek megfelelően Csehszlovákiának, ha Franciaország hű marad ígéretéhez, és szintén segítséget nyújt; és támogatja-e a Szovjetunió a Népszövetség tanácsában Csehszlovákia segélykérését?

Már a következő napon, szeptember 20-án megkapták Prágában a moszkvai csehszlovák követ, Zdeněk Fierlinger táviratát, amelyben közölte:

„Az első kérdés — kész-e a Szovjetunió azonnali és hatékony segítséget nyújtani, ha Franciaország hű marad a szerződéshez. A kormány (a szov-

jet kormány — *I. M.*) válasza: igen, azonnal és hatékonyan. A második kérdésre — kész-e a Szovjetunió teljesíteni kötelezettségét a 16. és 17. cikkelynek megfelelően, ha a Népszövetséghez fordulunk — a kormány azt feleli: igen, minden vonatkozásban."

Az adott választ egyidejűleg elküldték Alekszandrovszkijnak is, aki telefonon közölte azt Benešsel, amikor a csehszlovák kormány éppen ülésezett, és az „angol—francia tervezetet" vitatta meg. Ennek hatására Prága elutasította az „angol—francia tervezetet" mint elfogadhatatlant, és a maga részéről azt javasolta, hogy a vitás kérdést döntőbizottság közreműködésével rendezzék, amint azt egyébként az 1925-ben kötött német—csehszlovák szerződés előírja.

London és Párizs kormánykörei rendkívül izgatottak lettek. Különösen Chamberlain és Bonnet háborgott. Hogyan veszi ez a kis ország azt a bátorságot, hogy annyi gondot okozzon Európának?! Hogy oly nehéz helyzetbe hozza a brit miniszterelnököt, aki annyi erőt fordított „megmentésére"?!

Hogy mi következett ezután, az kiderül abból, amit szeptember 21-én jegyeztem be naplómba (igaz, akkor én éppen a Népszövetség közgyűlésén tartózkodtam, de a legfrissebb európai hírek szinte pillanatok alatt eljutottak Genfbe):

„Az angol—francia aljasságnak nincs határa! Tegnap este, miután megkapták a cseh választ azzal a javaslattal, hogy a német—cseh vitát döntőbizottság közreműködésével rendezzék, Chamberlain és Daladier összeköttetésbe léptek, és késő éjszaka (állítólag 3 órakor) a két miniszterelnök a kormányok tudomása nélkül ultimátumot intézett a csehszlovák kormányhoz, hogy: *Csehszlovákia vagy elfogadja az »angol—francia tervezetet«, vagy London és Párizs magára hagyja Csehszlovákiát, ha német támadás éri.* A franciák még azt is közölték, hogy ebben az esetben nem tartják kötelezőnek magukra a cseh—francia szerződés feltételeit. *A cseheknek 6 órát adtak a válaszra.* A cseh kormány éjszaka ült össze, és reggelig tanácskozott. A kormány néhány tagja ragaszkodott ahhoz, hogy utasítsák vissza az ultimátumot, és harcoljanak Németországgal kizárólag a Szovjetunió segítségére támaszkodva. Mások határozottan tiltakoztak, és azt bizonygatták, hogy ilyen esetben mindenütt (egyebek között Angliában és Franciaországban) azt hangoztatják majd, hogy „Európa bolsevizálásáért" háborúznak, ami csak kárára válik Csehszlovákiának. Szeptember 21-én kora reggel a csehszlovák kormány halálra sebzetten elfogadta az angol—francia ultimátumot."[4]

Ezután a Hodža-kormány benyújtotta lemondását, és a hazafias tömegtüntetések légkörében a Nemzeti Tömörülés kormánya került hatalomra, Syrovy tábornok vezetésével.

A történelmi hűség kedvéért el kell mondani, hogy Chamberlainnek nem minden nehézség nélkül sikerült keresztülvinnie saját akaratát. Miközben Genfben tartózkodtam, mindennap beszélgettem telefonon Kagannal, a nagykövetség tanácsosával, aki távollétemben az ügyvivő volt, és tájékoztatott a londoni eseményekről. Szeptember 14-e és 24-e között

a munkáspártiak eléggé tevékenyek voltak: 14-én a Munkáspárt vezére, Attlee találkozott Chamberlainnel, 18-án munkáspárti küldöttség kereste fel Chamberlaint, 21-én Attlee és helyettese, Greenwood, ismét találkoztak Chamberlainnel, 22-én újabb munkáspárti küldöttség kereste fel Halifaxot — Chamberlain helyett, aki Godesbergbe repült, újabb találkozóra Hitlerrel... A munkáspártiak minden alkalommal követelték, hogy Anglia és Franciaország lépjen fel közösen a Szovjetunióval Csehszlovákia védelmében, Chamberlain azonban nem volt hajlandó erre. Halifax még ezt is kijelentette:

— Jelenleg semmiféle európai tömörülés sem képes megakadályozni Csehszlovákia leverését... A munkásküldöttség követeléseit lehetetlen teljesíteni.

A küldöttség jelentést tett a szakszervezeti főtanács és a munkáspárti végrehajtó bizottság ülésének a Halifaxszal folytatott tanácskozás eredményeiről. A főtanács és a végrehajtó bizottság együttes ülése elfogadhatatlannak tartotta a találkozó eredményeit, és határozatot hozott, hogy felhívással fordul az országhoz, és a legközelebbi hétvégen (szeptember 24-én és 25-én) kétezer tiltakozó gyűlést rendez a kormány politikája ellen. (A gyűléseket valóban megtartották.)

A „clivedeniek" azonban olyannyira túlsúlyban voltak, Chamberlain olyannyira hajthatatlan volt, hogy a brit kormány mindent figyelmen kívül hagyva, tovább haladt a katasztrófához vezető úton. A határozottabb fellépést a munkáspártiak nem kockáztatták meg.

A náci „tigris"

Szeptember 22-én Chamberlain ismét találkozott Hitlerrel, ezúttal a Rajna-parti kisvárosban, Godesbergben. A helyszín megváltoztatását német részről azzal indokolták, hogy a führer kedveskedni akart a miniszterelnöknek: Godesberg sokkal közelebb van Londonhoz, mint Berchtesgaden.

Chamberlain másodszorra azzal a szándékkal ült egy asztalhoz Hitlerrel, hogy ezúttal ceruzával a kezében, teljesen komolyan áttekinti a német igényeket. Chamberlain telve volt örömteli reményekkel: éppen most teljesítette Hitler megvalósíthatatlannak tűnő követelését, és rákényszerítette a csehszlovák kormányt, hogy adja át a németeknek a Szudétavidéket; következésképpen a harmadik birodalom feje elégedett lesz, következésképpen a veszélyes válság megszűnt, és nem lesz háború: következésképpen nincs más hátra, minthogy jogi formába öntsék Németország és Csehszlovákia egyezségét, és az európai válság véget ért, minden visszatért a maga normális kerékvágásába. Chamberlain olyannyira biztos volt abban, hogy az események így játszódnak le, hogy Horace Wilson és Strang mellett magával vitte a Foreign Office jogi osztályának főnökét,

Sir William Malkint is, aki a diplomáciai szerződések kidolgozásának jeles szakértője volt.

A brit miniszterelnökre azonban megrendítő csalódás várt. Hitler Berchtesgadenben találkozott először szemtől szembe Chamberlainnel. A következő napokban figyelmesen tanulmányozta a brit miniszterelnök cselekedeteit. Lehetősége volt arra, hogy alaposan felmérje őt mint egyéniséget és mint diplomáciai partnert. Ez még inkább meggyőzte Hitlert, hogy helyesen bánik Chamberlainnel. Most, Godesbergben, úgy vélte, eljött a pillanat, amikor újra előveheti a nagy korbácsot. A következő jelenet játszódott le:

A beszélgetést a brit miniszterelnök kezdte. Részletesen kifejtette „az angol—francia tervezetet", és értésre adta, hogy szeretné, ha azt bizonyos, Csehszlovákia iránti körültekintéssel hajtanák végre. Amikor a miniszterelnök befejezte mondanivalóját, különös csend lett az asztalnál. Hitler mintha csalódott volna. Aztán mintha csak láncról szabadult volna, ingerülten ordítozni kezdett, hogy „az angol—francia tervezet" többé már nem felel meg, hogy végrehajtása túlságosan hosszadalmas lett, feltételei túlságosan bonyolultak és zavarosak. Ő, Hitler, elvesztette türelmét, és követeli, hogy a Szudéta-vidéket azonnal adják át Németországnak, mindenféle közbeeső eljárás nélkül.

Chamberlain sokkhatása alá került, megrendült és megijedt. Megpróbált óvatosan szembeszegülni a führerrel. Erre az még bőszebb lett, vagy — pontosabban — úgy tett, mintha felbőszült volna, zajongott, kiabált, fenyegetőzött, hogy ízzé-porrá zúzza Csehszlovákiát. Amikor e háromórás „beszélgetés" után Chamberlain felkelt helyéről, a führer hirtelen megváltoztatta hangját, és gáláns lovag módjára sajnálkozott, hogy a köd miatt nem tudja megmutatni vendégének a csodás Rajnát és fenséges tájait.

Másnap, szeptember 23-án reggel a brit miniszterelnök az előző nap történtek után nem vállalkozott arra, hogy személyesen találkozzék Hitlerrel, hanem levelet küldött neki, amelyben részletesen kifejtette mindazt, amit szóban megpróbált (nem nagy sikerrel) elmondani „beszélgetésük" során. Chamberlain most már érezte, hogy a führerrel egy asztalnál ülni nem olyan kellemes, mint korábban gondolta. A miniszterelnök levele feldühítette Hitlert, akinek szidalmakkal telt válaszát Chamberlain csak 23-án este kapta kézhez. A brit miniszterelnöknek mit volt mit tennie, rövid üzenetet küldött a führernek, amelyben kifejtette, hogy úgy látszik, nincs már több dolga Godesbergben, és ezért hazatér. Chamberlain azonban nem lett volna Chamberlain, ha itt pontot tesz. Nem, még most is hitt (hinni akart!) Hitlernek. Ezért „búcsúzó" üzenetében kérte a führert, küldjön neki emlékiratot, amelyben pontosan kifejti mostani követeléseit.

Éppen ezen a napon, szeptember 23-án terjedtek el egész Európában azok a hírek, hogy Hitler és Chamberlain szakít egymással, és Lord De la Warr Butlerral Genfben sürgősen meghívta Litvinovot és engem, hogy beszélgessünk az agresszió elleni harcról.

Csakhogy Hitler itt megérezte, hogy egyelőre talán elég a tigrisüvöltésből, és ideje lágyabb húrokat pengetni. Szeptember 24-én reggel a führer váratlanul meghívta magához Chamberlaint, és személyesen adta át neki a kért memorandumot. Ennek fő követelése az volt, hogy a Szudéta-vidék német többségű körzeteit szeptember 26-a és 28-a között adják át Németországnak. A brit miniszterelnököt felháborította, hogy az emlékirat ultimátumszerű, és most először kockáztatta meg, hogy néhány keményebb szót mondjon Hitlernek.

A führer válaszként ügyes színjátékot rögtönzött. Hirtelen közölte, hogy kész elhalasztani a Szudéta-vidék átadásának határidejét október elsejére (vagyis a már említett „Grün-akció" kezdetének időpontjára), és néhány jelentéktelen enyhítő kitétellel bővíteni a memorandumot. Most, kiáltott fel a führer, már szó sem lehet ultimátumról. Majd jelentőségteljesen hozzátette: „Ön az egyetlen ember, akinek valaha is engedményt tettem!" A brit miniszterelnöknek hízelgett ez a kijelentés, és ismét úrrá lett rajta a világmegváltó hangulat. A führer még egyszer melegen biztosította Chamberlaint arról, hogy a Szudéta-vidék utolsó területi követelése Európában. Most már valamennyi német a harmadik birodalomban egyesül. Csehszlovákia elleni szándékai nincsenek, állította Hitler. Hozzáfűzte: nem szeretné, ha Németország határai között idegen nemzetiségű emberek élnének. Hitler közölte azt is, hogy kész részt venni Csehszlovákia új határainak szavatolásában, mihelyt Csehszlovákia rendezi Lengyelország és Magyarország területi igényeit.[5]

Ezek az ígéretek végleg „meghatották" Chamberlaint, és amikor elbúcsúzott a führertől, saját maga vállalta, hogy eljuttatja a godesbergi memorandumot Prágába, igaz, saját ajánlás nélkül.

A kicsi mézeskalács megtette a magáét.

Chamberlain Hitler furkósbotja lesz

Szeptember 24-én Chamberlain visszatért Londonba. El kellett dönteni, mi most a teendő. Kormánykörökben zavarodottság, elégedetlenség és nézeteltérés volt.

Szeptember 25-én és 26-án Londonban ismét tanácskoztak az angol és a francia miniszterek. Az eszmecsere nagy hangon kezdődött. A godesbergi memorandumot mindkét kormány elutasította (ezt tette Prága is). Daladier fennhangon közölte, hogy Franciaország kész teljesíteni kötelezettségét Csehszlovákia iránt. Halifax javasolta, hogy Anglia keményen és nyíltan közölje: háború esetén minden lehetséges támogatást megad Franciaországnak. Meglehetősen radikális hangon nyilatkoztak más miniszterek is.

Ezekről az angol—francia megnyilatkozásokról kiszivárogtak az értesü-

lések a sajtóba és a politikai körökbe. Hitler tudomást szerzett róluk, és arra az elhatározásra jutott, hogy még egyszer be kell vetnie a nagy korbácsot. Szeptember 28-ra elrendelték a német hadsereg mozgósítását. Goebbels veszett üvöltésével telekürtölte Európát, hogy Csehszlovákia rosszindulatú, hogy a szudéta-németeket „tűrhetetlenül" elnyomják, hogy közeleg a führer döntő csapása, és hogy helyreállítják „a teuton igazságot". A politikai légkör hirtelen felforrósodott, és ez szinte azonnal eredményekkel járt. Az angol—francia értekezlet hangulata Londonban óráról órára mérséklődött. Előtérbe került Chamberlain és Bonnet. Egyre halványodott, végül füstbe ment az a gondolat, hogy harcot hirdessenek a náci agresszió ellen. Végül is az angol—francia értekezlet könnyen kezelhető határozatot hozott, hogy „nem provokált támadás" esetén a két hatalomnak egységesen kell fellépnie. A brit kormány azonban mindvégig nem ígérte meg, hogy fegyveres támogatást nyújt Franciaországnak, ha az háborúba keveredik a Csehszlovákia iránt vállalt kötelezettsége teljesítése miatt. A lehető legjellemzőbb volt az is, hogy a kétnapos tanácskozás idején egyetlen szó sem hangzott el arról, hogy a Szovjetunióval közösen cselekedhetnek, annak ellenére, hogy Litvinov ezt kifejtette a Népszövetségben. Érthető, hogy ilyen körülmények közepette szó sem lehetett az angol és a szovjet képviselők szeptember 23-án kezdődött genfi megbeszéléseinek folytatásáról.

Éppen ezekben a napokban jelentőségteljes találkozóra került sor Chamberlain és elődje, Baldwin között. Lloyd George erről a találkozóról a következőképpen számolt be nekem. (Idézem 1938. október elsejei naplóbejegyzésemből:)

„Egy héttel ezelőtt Baldwin felkereste Chamberlaint, és kijelentette neki: »Önnek mindenáron, bármiféle megaláztatás árán is el kell kerülnie a háborút, gondolja csak meg, mi lesz, ha kitör a háború. Nyomban kiderül, hogy teljesen készületlenek vagyunk, és akkor a felháborodott tömeg egyszerűen felköt minket önnel a lámpavasra.« Lloyd George állítása szerint ennek a megfontolásnak nagyon nagy szerepe volt Chamberlain magatartásában."

Miután befejeződött az angol—francia tanácskozás, a végsőkig megfélemlített Chamberlain úgy határozott, hogy saját kockázatára még egy „utolsó kísérletet" tesz, hogy megakadályozza a háborút. Szeptember 26-án Berlinbe küldte Horace Wilsont egy Hitlernek címzett személyes levéllel, amelyben arra kérte, hogy a vitás kérdést a diplomáciai asztal mellett intézzék el. Hitler, akinek ugyanaznap este nagy beszédet kellett mondania a Sport Palatzban, ellenségesen fogadta Chamberlain indítványát, és még azt sem tartotta szükségesnek, hogy választ küldjön Wilsonnal a brit miniszterelnöknek. Szeptember 27-én Wilson olyan rémült állapotban tért vissza Londonba, hogy a brit kormány még aznap elrendelte a hadiflotta mozgósítását és a tartalékosok behívását a légierőhöz. Ugyanakkor újabb és különlegesen erős nyomást gyakoroltak Prágára. Chamberlain teljes kapitulációt követelt. Hogy Chamberlain menynyire elvesztette fejét, arra jellemző a következő tény is:

AZ ANGOL ALSÓHÁZ
BOMBÁKKAL ELPUSZTÍTOTT ÜLÉSTERME

A SZOVJET KATONAI MISSZIÓ MEGÉRKEZÉSE BUDAPESTRE
(1941. JÚLIUS)

Először elküldte Benešnek a godesbergi memorandumot azzal a megjegyzéssel, hogy a brit kormány a kialakult körülmények között lehetetlennek tartja, hogy bármiféle tanácsot adjon. Azonban alig néhány óra telt el, és Chamberlain máris küldött Benešnek egy másik táviratot, amelyben határozottan javasolta minden ellenállás megszüntetését, mert — mint írta — az egyetlen alternatíva „a német behatolás és az ország erőszakos feldarabolása lenne, ami a véres összetűzés kimenetelétől függetlenül azzal a következménnyel járna, hogy Csehszlovákia úgysem tudná fenntartani jelenlegi határait". Elkeseredettségében a miniszterelnök még aznap este, szeptember 27-én rádióbeszédet mondott, amely — enyhén szólva — semmiképpen sem öntött bátorságot az angol népbe. Ebben a beszédben hangzottak el az ismert szavak: „... A háború olyan rémes, fantasztikus, hihetetlen ... egy távoli országot érintő vita miatt, amelynek népéről semmit sem tudunk."

Igen, ez volt az a pillanat, amikor Chamberlain számára minden sötétnek és reménytelennek tűnt ... És ekkor Hitler még egyszer mesteri módon pszichológiai csapást mért a brit miniszterelnökre, ami végül is biztosította a führer győzelmét. Szeptember 27-én este 10 óra körül a londoni német nagykövetségről „rendkívül sürgős csomagot" kézbesítettek Hitlertől a brit miniszterelnöknek. A csomag levél volt: a führer válasza Chamberlainnek a Wilson által eljuttatott levelére. Hitler „elfelejtette" elküldeni válaszát a miniszterelnök megbízottjával. Később ez „eszébe jutott", és íme, most elküldi válaszát normális „diplomáciai csatornákon". Levelében Hitler még egyszer biztosította Chamberlaint, hogy a Szudéta-vidék az utolsó területi követelése, és ha kettőjüknek sikerül békés úton rendezni ezt a kérdést, Európa előtt teljesen új távlatok nyílnak, és hogy ilyen békés rendezés teljesen lehetséges, és csak a szűk látókörű, makacs csehek akadályozzák meg valamennyi nehézség felszámolását.

Hitler számítása hibátlannak bizonyult. Az aprócska mézeskalács még egyszer hatott. Chamberlain lélekben ismét újjászületett, és nyomban arra a végső elhatározásra jutott, hogy maga a sors választotta ki őt az európai béke megmentőjének. Azonnal válaszolt Hitlernek, hogy a csehszlovák kérdést négyhatalmi értekezleten javasolja megoldani. Ennek a célnak érdekében kész még egyszer Németországba utazni. A francia kormány szívesen támogatta Chamberlain kezdeményezését. A brit miniszterelnök Mussolinihez fordult segítségért, hogy rábírja Hitlert ennek a tervnek elfogadására. Ugyanezt tette Bonnet is. A római diktátor, aki attól tartott, hogy Hitler haladéktalanul őt is bevonja egy európai háborúba, amire még nem érezte magát eléggé felkészültnek, támogatta a négyhatalmi konferencia összehívását, és rávette Hitlert, hogy halassza el huszonnégy órával a német csapatok szeptember 28-ra meghirdetett mozgósítását ...

Szeptember 27-én Litvinov így szólt hozzám Genfben:

— Azonnal induljon Londonba! Ott most nagyobb szükség van önre, mint itt.

Még aznap este, vaksötétben (a békés svájciak próbaelsötétítést tartottak) Genfből Párizsba utaztam, másnap pedig szerencsésen megérkeztem Londonba. A pályaudvarról azonnal a parlamentbe hajtattam, és éppen „történelmi" pillanatra érkeztem. Nagy nehezen átverekedtem magam a diplomatakarzatra, és megláttam, hogy odalenn a terem feketéllik a képviselőktől. Rendkívüli feszültség érződött. Szinte úgy tűnt, hogy ez már elviselhetetlen, és bármelyik pillanatban robbanás következhet be. Chamberlain éppen akkor fejezte be beszédét. Kezében fehér papírt lobogtatott, amelyet beszéde közben nyújtottak át neki: Hitler meghívása volt, hogy másnap, szeptember 29-én menjen el Münchenbe, a négyhatalmi konferenciára.

Chamberlain és Daladier árulása

Szeptember 29-én, azon a tragikus napon, amikor Münchenben eldöntötték Csehszlovákia sorsát, Halifax magához kéretett a Foreign Officeba, és kísérletet tett, hogy ha igazolni nem is tudja, legalább magyarázni próbálja, miért ült le ennek az értekezletnek tárgyalóasztalához Anglia a Szovjetunió nélkül. Íme, Halifax saját kezű feljegyzése erről a magyarázatról:

„Mindannyiunknak számolnunk kell a tényekkel; s az egyik ilyen tény az, amint ön is (vagyis én — *I. M.*) jól tudja, hogy a német és az olasz kormányfő a jelenlegi helyzetben nem lett volna hajlandó részt venni a konferencián a szovjet kormánnyal együtt. Számunkra rendkívül fontosnak tűnik, és úgy vélem, ön is fontosnak tartja, hogy a háború elkerülése érdekében a vitás kérdéseket így vagy úgy, de tárgyalások útján oldjuk meg. Éppen ez a meggondolás késztette a miniszterelnököt tegnap arra, hogy felszólítsa Hitlert a konferencia összehívására, amelyre másokat is meg lehet hívni, ha Hitler úgy kívánja."

Ez valóságos szegénységi bizonyítvány volt a brit kormányról, amelyet saját külügyminisztere állított ki! „Ha Hitler úgy kívánja . . ." Ez a lényeg, mindennek az ő akarata szerint kellett történnie. Nem palástoltam Halifax előtt őszinte érzéseimet mindarról, amit hallottam tőle, és kifejtettem véleményemet Chamberlain külpolitikájáról is. Sajnos, Halifax a beszélgetésünkről készített hivatalos feljegyzésben „elfelejtette" leírni megjegyzéseimet.

Különben a külügyminiszter magyarázata jól tükrözte magának a müncheni konferenciának a szellemét is. Hitler és Mussolini kedvének és lehetőségének csúcspontján, Chamberlain és Daladier pedig mélypontján volt akkor. Láttuk, milyen állapotban volt a brit miniszterelnök, amikor elindult Münchenbe. Nem volt jobb állapotban Daladier sem. Így írja

le hangulatát az egyik szemtanú, aki részt vett a müncheni értekezleten:

„A franciák, közöttük Daladier, szilárdan eltökélték, hogy megegyezésre jutnak bármilyen áron is. Halálosan megfélemlített emberek csoportja volt ez, akiknek a legkisebb lelkiismeret-furdalást sem okozta, hogy közreműködnek szövetségesük területének feldarabolásában."

Hogy mennyire zavarban volt a két miniszterelnök, azt mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy München előtt még csak nem is találkoztak, hogy egyeztessék követendő magatartásukat a konferencián. Hitler és Mussolini ezzel szemben úgy érkezett Münchenbe, hogy előzőleg megbeszélést folytatott az osztrák határon.

„Demokratikus" partnereinek állapotát figyelembe véve, Hitler úgy határozott, hogy még egyszer előveszi a nagy korbácsot. Noha minden teljesen a führer követelései szerint történt, Münchenben a felbőszített tigris szerepét játszotta: zajongott, kiabált, kifejezte végső türelmetlenségét, és még csak nem is leplezte, mennyire semmibe veszi Chamberlaint és Daladier-t. Ebben a légkörben a két miniszterelnök még csak meg sem kockáztatta, hogy kifogásolja a kidolgozásra kerülő egyezmény valamelyik pontját (ha ezt az egyezményt egyáltalán egyezménynek lehet nevezni). Nem meglepő, hogy a tárgyalóasztalnál minden egy gépfegyversor kilövésének gyorsaságával zajlott le: az értekezlet 29-én délben egy órakor kezdődött, és 30-án hajnali 2 óra 45 perckor ért véget, s ez az idő magában foglalta az ebédszünetet, a vacsoraszünetet és a többi, szükséges szünetet is. Nem egészen 13 óra alatt Csehszlovákia sorsa megpecsételődött. És nemcsak Csehszlovákia sorsa! Nehéz megalázóbb szerepet elképzelni annál, amit Münchenben a két nagyhatalom — akkor még világhatalom — vezetői játszottak.

Az egyezmény aláírását jellemző incidens zavarta meg: az asztalon álló tintatartóban nem volt tinta. A konferenciát olyan sebtében készítették elő, hogy még az akkurátus németek is elfelejtkeztek erről a nem jelentéktelen „apróságról".

Szeptember 29-én napközben Münchenbe rendelték a csehszlovák kormány két képviselőjét (Csehszlovákia berlini nagykövetének, Mastnynak és a cseh külügyminisztérium egyik vezető munkatársának, Hubert Masaryknak jutott ez a szerep), nem azért, hogy helyet foglaljanak a konferencia asztalánál — nem!, nem! —, mindössze az volt a dolguk, hogy átvegyék a konferenciától saját ítéletüket, sőt, még csak nem is az egész konferenciától: a németek és olaszok távoztak a tárgyalóteremből, és csak azután fogadta Chamberlain és Daladier Mastnyt és Masarykot. Daladier rideg és kimért, Chamberlain pedig álnok módon ünnepélyes volt. Mindannak a lényege, amit a két miniszterelnök mondott, ugyanaz volt, amit Chamberlain egyik munkatársa, Ashton-Gwatkin a cseh képviselőkkel folytatott beszélgetésében röviden így fejezett ki: ha ezt nem fogadják el, saját maguknak kell magányosan rendezniök a dolgokat a németekkel. Később a brit miniszterelnök azt mondta, hogy abban a pillanatban „nagyon kimerült, kellemesen fáradt" volt.

A müncheni „diktátummal" kora reggel érkeztek meg a cseh küldöttek Prágába, és akkor a Csehszlovák elnöknek és a kormánynak válaszolnia kellett a sorsdöntő kérdésre: mit tegyen? Teljesen nyilvánvaló volt, hogy Anglia és Franciaország mossa kezeit, és a csehek a müncheni „diktátummal" csak úgy szállhatnak harcba, ha a Szovjetunióra támaszkodnak. Azoknál az okoknál fogva azonban, amelyekről korábban már szó volt, az ország akkori vezetői erre nem vállalkoztak. Az alternatíva a kapituláció volt, és a csehszlovák vezetők megadták magukat, gyorsan és szervezetlenül kapituláltak, veszni hagyták határ menti erődítményeiket, gyáraikat és üzemeiket, épületeiket és raktáraikat, a hivatalokat és intézményeket, amelyek a Szudéta-vidéken voltak. Ezeknek a körzeteknek cseh lakossága pánikszerűen menekült, otthagyva egész vagyonát.

Chamberlain ezenközben szemfényvesztő trükkel fejezte be szégyenletes vállalkozását. Szeptember 30-án reggel, anélkül, hogy akár Daladiernek, akár közvetlen munkatársai közül bárkinek bármit szólt volna, kihallgatást eszközölt ki Hitlertől, és azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy írjon alá egy angol—német nyilatkozatot, amely így hangzott:

„Arra az elhatározásra jutottunk, hogy minden kérdést, ami országaink között felmerülhet, tanácskozás útján rendezünk, és eltökélt szándékunk, hogy folytatjuk erőfeszítéseinket a nézeteltérések forrásainak kiküszöbölésére, hogy ezzel hozzájáruljunk a béke megszilárdításához Európában."

A führer meglepődött, de nem tiltakozott. Ugyan már! Megkapta a maga egy font húsát, és megengedhette magának, hogy megajándékozza Chamberlaint egy kanál (nagyon kis kanál) mézzel. A nyilatkozatot azon nyomban aláírták. A brit miniszterelnök mikor visszatért a szállodába, kezével zakójának zsebét ütögette, és lelkesen felkiáltott:

— Sikerült megszereznem!

Ez volt az a papírdarab, amit Hitler fél évvel később darabokra tépett, de amit Chamberlain diadalmasan meglobogtatott a londoni repülőtéren az őt fogadó tömegnek, és amelyről azt állította, hogy biztosítja „a békét a mi nemzedékünknek".

Daladier nem vitt haza hasonló csecsebecsét, Bonnet azonban, aki nem ment vele Münchenbe, Párizsban lelkes fogadást szervezett számára.

Naplómban szeptember 30-i keltezéssel a következő bejegyzés áll:

„Tegnap hajnali négy óráig nem feküdtem le, a rádió mellett ültem. 2 óra 45 perckor végre bejelentették, hogy Münchenben megegyezésre jutottak, és biztosították az európai békét. De micsoda megegyezés ez! És micsoda béke!

Chamberlain és Daladier teljesen megadták magukat. A négyhatalmi értekezlet lényegében elfogadta a godesbergi ultimátumot apró, jelentéktelen változtatásokkal. Az angolok és franciák egyetlen »győzelme«, hogy a Szudéta-vidéket nem október 1-én, hanem 10-én adják át a németeknek. Micsoda megrendítő eredmény!

Sokáig járkáltam az ebédlőben, és gondolkoztam. Súlyos gondolataim voltak. Nehéz hamarjában felfogni mindannak az igazi jelentőségét, ami

épp hogy csak lezajlott, azonban érzem és értem, hogy ma éjszaka túljutottunk egy rendkívül jelentős történelmi szakaszon. A mennyiség hirtelen átcsapott minőségbe, és a világ egyszeriben megváltozott..."

Ugyanezzel a dátummal később ezt jegyeztem fel:

„Napközben magához kéretett Cadogan, és röviden tájékoztatott a müncheni döntésről... Ezután alaposan faggatni kezdett, hogy mi a véleményem ezekről a döntésekről.

Nem voltam érzelgős. A legélesebben közöltem, hogy Münchent Anglia és Franciaország súlyos vereségének tartom, hogy tegnap este fontos történelmi szakaszon jutottunk túl, hogy Európa történetében új szakasz kezdődött, a német hegemónia korszaka, aminek eredménye a »nyugati demokráciák« további sorozatos visszavonulása, és az is lehet, hogy jelenlegi birodalmaik széthullása lesz."

Az Egyesült Államok és München

A müncheni dráma eseményeinek kifejtése közben mindeddig jóformán meg sem említettem az Egyesült Államokat. Azt jelentené-e ez, hogy a nagy atlanti hatalomnak nem lett volna semmi köze ehhez a drámához? Hogy semmiféle felelőssége nem volna a fasizmus győzelmeiért és a demokratikus erők vereségéért?

Nem, egyáltalán nem. Az Egyesült Államok valóságban rendkívül komoly és nagyon negatív szerepet játszott a müncheni napokban, csakhogy jobban háttérben maradt, leplezettebben lépett fel, mint Anglia és Franciaország. Washingtonnak erre több lehetősége is volt. Hogy az olvasó könnyebben megértse az amerikai kormány stratégiáját és taktikáját, egyetlen példával próbálom megvilágítani azt.

1937. október 5-én Roosevelt Chicagóban nagy beszédet mondott, és abban kijelentette:

„Amikor valamilyen fertőző betegség járványosan terjedni kezd, a társadalom helyesli a betegek elkülönítését, és részt vesz a karantén megszervezésében, hogy megvédje a közegészséget a betegség terjedésétől."

Az elnök ebből a megállapításból arra a teljesen logikus következtetésre jutott, hogy az általános béke megőrzése érdekében mindazoknak az országoknak, amelyek nem kívánják a háború kirobbanását, együtt kell működniük, hogy „karantént" szervezzenek az agresszorok körül. Csakhogy az elnök itt pontot tett. Egyetlen szót sem szólt arról, hogy mi módon kellene megvalósítani ezt a feladatot, nem tett egyetlen gyakorlati javaslatot sem ennek a „karanténnak" a megszervezésére.

Sőt, mi több: a következő napon, október 6-án Roosevelt sajtóértekezletet tartott, amelyen „magyarázni" kezdte előző napi beszédének ér-

telmét. A magyarázat lényege az volt, hogy az elnöknek egyáltalán nincs szándéka bevonni az Egyesült Államokat az agresszió elleni kollektív biztonság kereteibe, és még csak nem is gondol arra, hogy eltöröljék vagy módosítsák az 1935-ben elfogadott semlegességi törvényt.

De hát mit jelentett akkor Roosevelt chicagói beszéde? Lényegében semmi többet enyhe fuvallatnál, amit főleg különféle belpolitikai megfontolások váltottak ki, egyebek között az, hogy az elnök valamennyire meg akarta nyugtatni a hitleri „ugrások" miatt aggódó amerikai közvéleményt.

Ha valaki figyelmesen áttanulmányozta Rooseveltnek és közvetlen munkatársainak valamennyi megnyilatkozását és cselekedetét 1937-ben és 1938-ban, világosan látja valamennyi megnyilvánulásban a lényeget: nagy szavak az agresszió elleni harcról és szinte semmiféle gyakorlati intézkedés ennek érdekében. Ezt a benyomást csak megerősíti, hogy az amerikai vezetők lépten-nyomon ugyanazt ismételgették: „Készek vagyunk bármiféle cselekvésre »short of war« (a háború kivételével)." Éppen ezt az utolsó kifejezést nem lett volna szabad használniok, ha komolyan gondolják a harcot az agresszió ellen, hiszen a Hitler- vagy Mussolini-féle banditák csak egyetlen érvet értettek meg: az ökölcsapást.

Az amerikai politika irányítói — miközben hivatalosan a fasiszta agresszió ellen beszéltek — titokban ugyanakkor ösztönözték az európai „megbékítőket". Ezt elsősorban a berlini, párizsi és londoni amerikai nagykövetek útján tették. Különösen jól ismerem az Egyesült Államok angliai nagykövetének, Joseph Kennedynek (a meggyilkolt John Kennedy elnök édesapjának) tevékenységét, ő 1938-tól 1940-ig töltötte be ezt a tisztséget.

Amikor diplomáciai tevékenységének kezdetén először meglátogatott, Kennedy egy órát üldögélt, majd amikor elment, mennydörgő hangon felkiáltott:

— Várja csak meg, még rendezem a látogatásokat és a hivatalos formaságokat, felkeresem önt, és elüldögélünk két órácskát, hogy megvitassuk mindazokat a kérdéseket, amelyek érdekelnek bennünket.

Ezt az ígéretét Kennedy nem tartotta be. Ennek oka roppant egyszerű volt: Londonba érkezése után nyomban bejáratos lett az amerikai származású Lady Astor szalonjába, és hamarosan a „clivedeni klikk" bálványa lett. Kennedy ihlette ezt a csoportosulást, és a „megbékítés" politikáját ajánlotta. Érthető, hogy ilyen körülmények között más gondja volt, mint hogy a szovjet nagykövettel találkozzék. Kennedyt csak 1940 júniusának végén láttam viszont, amikor közvetlenül Franciaország eleste után felkeresett, hogy Európa legközelebbi kilátásairól beszélgessen velem. Az amerikai nagykövet kétségbeesett állapotban volt. Németországot legyőzhetetlennek tartotta, és azt tanácsolta Angliának, hogy mielőbb kössön békét Hitlerrel, akár kedvezőtlen feltételekkel is. Kennedyt rendkívül meglepte, amikor bizonygatni kezdtem neki, hogy Angliának minden esélye megvan arra, hogy kitartson, sőt végső soron győzzön, ha — ter-

mészetesen — valóban komolyan harcolni akar Németországgal. Ezúttal Kennedy távozóban így kiáltott fel:

— Nahát, ön milyen optimista! Ilyen optimizmussal még angolok között sem találkoztam.

Méghogy nem találkozott! De hiszen azok az angolok, akik között Kennedy megfordult, „clivedeniek" voltak, olyan emberek, akik nem hittek saját népükben, és remegtek a német csizma előtt.

Nem nehéz megérteni, milyen hatással volt az effajta amerikai nagykövet az angol vezető körökre. Ha most, sok év múltán olvassa az ember Kennedy Washingtonba küldött jelentéseit, amelyeket az Egyesült Államok hivatalos okmányai között nyilvánosságra hoztak, láthatja, milyen mértékben hatotta át a müncheni napokban a nagykövetet Chamberlain szelleme. Nem véletlen, hogy rögtön, mikor Chamberlain hazatért Münchenből, Kennedy jobbra-balra mondogatta: a brit nép aranyszobrot emelhet miniszterelnökének, mert az megmentette a háborútól.

Nem volt különb az Egyesült Államok párizsi nagykövete, William Bullitt sem. Esküdt ellensége volt a Szovjetuniónak, és minden lehetséges eszközzel ösztönözte és támogatta a „kétszáz család" politikáját. Daladier-t, amikor az visszatért Münchenből, hatalmas virágcsokorral köszöntötte. Ami az Egyesült Államok berlini nagykövetét, Wilsont illeti, ő abban látta küldetését, hogy Hitlert mindenáron tisztára mossa Washingtonban, és enyhítse azokat az ellenérzéseket, amelyeket a német nácik bűntettei és erőszakos cselekedetei váltottak ki.

Természetesen Európa legfontosabb országaiban nem lehettek volna ilyen nagykövetek, nem viselkedhettek volna így ilyen rendkívül fontos történelmi helyzetben, ha Washingtonban a központi vezetés ezt nem találta volna helyénvalónak. De annak találta. Azok között a diplomáciai okiratok között, amelyeket az amerikai külügyminisztérium a háború után közzétett, van egy távirat, amelyet az elnök Chamberlainhez intézett 1938. szeptember 28-án, amikor kitudódott, hogy a brit miniszterelnök a következő reggelen Münchenbe utazik. Roosevelt távirata tömör volt:

— Bravó!

München után

Hogyan fogadták München hírét Angliában?

Az első napot általános megkönnyebbülés jellemezte, örömmel sóhajtottak fel: nincs háború, nem hullanak a bombák; Chamberlain a nemzet megmentője; a miniszterelnöki palotába, a Downing Street 10-be Anglia minden részéből érkeztek, özönlöttek a virágcsokrok; az alsóház 366 szavazattal 144 ellenében jóváhagyta a müncheni egyezményt;

a miniszterelnök korábban ingadozó hívei ismét visszanyerték hitüket vezetőjükben.

Azok között a diplomáciai okmányok között, amelyek a szovjet hadsereg birtokába jutottak Németországban, van egy feljegyzés Dirksen londoni német nagykövet és Halifax beszélgetéséről 1939. augusztus 9-i keltezéssel. Eszerint Halifax kijelentette; szilárd meggyőződése, hogy a világbéke ötven évre biztosított... Nos?!

Másnap azonban már változni kezdett a hangulat. Duff Cooper haditengerészeti miniszter, az ismert konzervatív politikus tüntetően lemondott, és hevesen megtámadta Chamberlaint a parlamentben. A kormány ugyan jelentős többséget kapott (ebben nem kis szerepe volt a pártfegyelemnek), de a vita menete nem volt számára kedvező. A konzervatívok nagy ovációval akarták fogadni az alsóházban megjelenésekor a miniszterelnököt, ebből azonban nem lett semmi.

Sokan, nagyon sokan voltak Angliában, akik egyáltalán nem érezték magukat győztesnek. Milliók szívébe fészkelte be magát a lelkiismeret-furdalás, a nyugtalanság, az aggodalom a jövőért. Ezért a miniszterelnök hívei nagy erőfeszítéseket tettek, hogy áthárítsák a felelősséget Münchenért... a Szovjetunióra! Elmondok egy jellemző példát:

1938. október 11-én, tizenegy nappal a müncheni árulás után, a kormány egyik tagja, Lord Wintherton beszédet mondott egy nyilvános gyűlésen, és abban magyarázkodott, hogy miért voltak kénytelenek az angolok és a franciák engedményt tenni Hitlernek... A magyarázat szerint a Szovjetunió katonai gyöngesége volt az ok, és az, hogy e miatt a gyengeség miatt a Szovjetunió nem kívánta teljesíteni azokat a kötelezettségeket, amelyeket a Csehszlovákiával kötött kölcsönös segélynyújtási szerződésben vállalt. Azonnal tiltakoztam Halifaxnál, sőt, a sajtóban nyilvánosságra hoztam a szovjet nagykövetség nyilatkozatát, amelyben Litvinovnak a Népszövetségben elmondott beszédére hivatkozva megcáfoltam Wintherton rágalmát. Wintherton azonban nem nyugodott, két nap múlva egy másik nyilvános gyűlésen megismételte koholmányát. Ekkor újabb nyilatkozatot adtam a sajtónak, amelyben megírtam, hogy felesleges vitatkozni olyan valakivel, aki nem hajlandó tudomásul venni az igazságot, ennek ellenére a hazugságot nem változtatja igazsággá a szüntelen ismétlés.

A szovjet nagykövetségnek és a brit kormány egyik tagjának vitája az akkori felforrósodott légkörben általános feltűnést keltett. A munkáspártiak interpelláltak a parlamentben. Magát a miniszterelnököt kényszerítették válaszra. Chamberlainnek pedig, bármennyire kényelmetlen volt is számára, meg kellett cáfolnia Winthertont...

A Népszövetségben

München kérdésével utoljára 1939 májusának végén kellett gyakorlatilag foglalkoznom Genfben.

Ezekben a napokban kellett volna megkezdeni a Népszövetség Tanácsának 106. ülésszakát. A sorrend szerint ezen az ülésszakon a Szovjetunió képviselőjének kellett elnökölnie, és a szovjet kormány engem bízott meg ezzel a feladattal.

Az eltelt több mint hét hónapban Csehszlovákia sorsa nagy fordulatot vett. 1939. május 15-én Hitler, aki Münchenben esküdözött Chamberlainnek, hogy a Szudéta-vidék utolsó területi követelése Európában, villámgyors katonai csapással elfoglalta a független Csehszlovákiát, és kettéosztotta „Cseh—Morva protektorátusra" és „független" Szlovákiára. A mücheni szerződést darabokra tépték, de Anglia és Franciaország, noha Münchenben kötelezettséget vállalt, hogy szavatolja a Szudéta-vidék „amputálása" után fennmaradt Csehszlovákia területi épségét és sérthetetlenségét, kisujját sem mozdította. Beneš azonban, aki március 15-ét követően kénytelen volt elhagyni Csehszlovákiát, és menedéket kapott az Egyesült Államokban, Chicagóból határozott tiltakozást küldött a nácik újabb bűncselekménye ellen a Népszövetségnek, és kérte, hogy a Népszövetség Tanácsa tűzze a 106. ülésszak napirendjére a csehszlovák kérdést. Beneš ezzel egyidejűleg elküldte a távirat másolatát a Szovjetuniónak, Franciaországnak és néhány más hatalomnak.

Amikor Genfbe érkezésem után megvitattam a Népszövetség akkori főtitkárával, a francia Avenollal a Tanács soron következő ülésszakának napirendjét, és végül eljutottunk Beneš táviratához, Avenol megvetéssel legyintett, és röviden odavetette:

— Hát, ez a levéltárba való.

— Hogyhogy levéltárba? — háborodtam fel. — A Tanács mostani ülésszaka az első azt követően, hogy Hitler megszállta Csehszlovákiát, és nem mehet el az agressziónak ilyen felháborító ténye mellett!

Avenol ekkor felsőbbrendűséget éreztetve kioktatott, hogy a Népszövetségben elfogadott ügyrend szerint annak ülésein csupán a kormányok által előterjesztett okmányokat lehet napirendre tűzni, és miután Beneš most nem Csehszlovákia elnöke, hanem professzor Chicagóban, távirata magántávirat, tehát nem olvasható fel a Tanácsban. Avenol közben Sandler svéd külügyminiszterre hivatkozott, aki előttem volt a Tanács soros elnöke. A táviratot még Sandler idején kapta a Népszövetség, ő pedig egyetértett Avenollal abban, hogy a táviratot ne tekintsék a Népszövetségben megvitatásra szánt okmánynak. A soron következő elnöknek (vagyis nekem) nincs joga ahhoz, hogy felülvizsgálja elődjének döntését.

Ez a lelketlen csűrés-csavarás mélységesen felháborított, és miután eszembe jutott milyen csökönyös képviselője volt Avenol a müncheni

nézeteknek, határozottan azt válaszoltam, hogy az én véleményem a táviratról és annak jellegéről merőben más, és bármi történjék is, ismertetni fogom azt a Tanács ülésén.

Avenol felbőszült, és sziszegve, nyálat fröcskölve ordítani kezdett, hogy a Népszövetségben vitás esetekben a főtitkár „tanácsát" szokás követni. Ezt teszi valamennyi, ülésszakonként egymást követő soros elnök.

Gúnyosan Avenolra néztem, és tagoltan, minden szót külön hangsúlyozva mondtam:

— Arra kérem, Monsieur Avenol, vegye figyelembe, hogy olyan elnök ül szemben önnel, akinek az a véleménye, hogy a főtitkárnak kell követnie az elnök „tanácsát". Ebben az esetben pedig a következőket „tanácsolom": ha az ügyrend valamelyik paragrafusa megtiltja Beneš táviratának ismertetését, keresni kell egy másik ügyrendi szabályt, amelyik lehetővé teszi azt.

Avenol, miközben szavaim hallgatta, hol elvörösödött, hol elsápadt, majd a végén levegő után kapkodva, felkiáltott:

— Betűről betűre ismerem a Népszövetség ügyrendjének valamennyi pontját... Olyan paragrafus, amire önnek szüksége van, nincs az ügyrendben!

Felnevettem, és így válaszoltam:

— Majd meglátjuk.

Miután befejeztem a megkeszélést Avenollal, illetékes személyektől érdeklődtem, és természetesen megtaláltam azt a paragrafust, amire szükségem volt. Másnap, már a Népszövetség Tanácsának ülésén kijelentettem:

— Nem a Tanács jelenlegi ülésszakának elnökeként, hanem a szovjet kormány képviselőjeként van szerencsém ismertetni azt a táviratot, amelyet kormányom a Csehszlovák Köztársaság volt elnökétől, Eduard Beneš úrtól kapott.

És ezzel felolvastam Beneš tiltakozását. A mellettem ülő Avenol majd megfulladt a dühtől, de nem tehetett semmit. Ezután javasoltam, hogy Beneš táviratát küldjük szét a Népszövetség valamennyi tagjának mint az 1939 szeptemberére összehívandó népszövetségi közgyűlés anyagát.

Az asztalnál helyet foglaló Halifax, Bonnet és a Tanács többi tagja komoran hallgatott, meredten nézte a zöld posztót. Kihasználtam tanácstalanságukat, és még mielőtt bárki magához térhetett, gyorsan kihirdettem:

— Észrevétel nincs?... Nincs!... Elfogadtuk!

Így került Csehszlovákia hitlerista megszállása napirendre a Népszövetség Tanácsának 106. ülésszakán, sőt, a kérdést átadtuk megvitatásra a Népszövetség soron következő közgyűlésének.

Ez nem volt sok, de többet abban a helyzetben nem lehetett elérni.

Ötödik rész

AZ 1939-ES HÁROMHATALMI TÁRGYALÁSOK A SEGÉLYNYÚJTÁSI EGYEZMÉNYRŐL

1939 küszöbén

Eljött az új, 1939-es esztendő, és én akarva-akaratlanul is számvetést készítettem hatéves londoni nagyköveti munkámról. Eredményei nem voltak szívderítőek.

1932-ben a legjobb szándékkal érkeztem ide, és hat év alatt a szovjet kormány megbízatását teljesítve nagy erőt fejtettem ki annak érdekében, hogy jobb kapcsolatok alakuljanak ki Anglia és a Szovjetunió között. Ez saját személyes érzéseimnek és törekvéseimnek is megfelelt, hiszen gyermekkorom óta rokonszenvet és tiszteletet éreztem az angol nép iránt, annak nagy kultúrája és csodálatos irodalma iránt. Nagyon szerettem volna hozzájárulni, hogy a két ország között tartós együttműködés legyen. Jól tudtam, hogy azt, amit a szovjet kormány akar, a szovjet emberek milliói is szeretnék. Most pedig, londoni munkám hetedik esztendejében, keserűen kell megállapítanom, hogy minden igyekezetem és erőfeszítésem eredménye még szerénynek is alig mondható.

Igaz, a Szovjetunió és Anglia (kemény küzdelem után!) ideiglenes kereskedelmi egyezményt kötött. Igaz, az ezt követő esztendőben az angol—szovjet kapcsolatokat barátinak lehetett nevezni. Igaz, az angol uralkodó osztály tagjai között sikerült jó néhány okos, előrelátó és befolyásos emberre akadnom, és közeli ismeretséget kötni velük . . . Mindez jó és hasznos volt a Szovjetuniónak, Angliának, és hozzájárult a világ békéjéhez.

Angliában azonban mégis a Konzervatív Párt legreakciósabb elemei tartósan kezükben tartották a hatalmat. Nagy-Britannia miniszterelnöke mégiscsak Chamberlain, külügyminisztere pedig Lord Halifax volt. A kormány hivatalos politikájának irányát mégiscsak a „clivedeni klikk" szabta meg. Ez a hivatalos politika mégiscsak a Szovjetunió, a kollektív biztonság elvei ellen irányult, az volt a célja, hogy egymásra uszítsa Németországot és a Szovjetuniót, ennek érdekében pedig feláldozta országok és népek sorát. Ausztria, Csehszlovákia és Spanyolország példája különösen jellemzi ezt . . .

És mit ígért a jövő?

Európa egét sötét felhők borították. A második világháborút csak a Szovjetunió, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok együttes erőfeszítéseivel lehetett volna elkerülni. Különösen London és Moszkva gyakorlati együttműködésének lett volna nagy jelentősége. 1938—1939 telén nyíltan kijelentettem egy nyilvános gyűlésen, hogy a háború vagy béke kérdése végső soron Anglia és a Szovjetunió kapcsolatainak jellegétől függ. Amit azonban hatéves londoni munkám során tapasztaltam, különösképpen az, ami Európában 1938-ban történt, aligha tette valószínűvé azoknak a hatalmaknak a szoros együttműködését, amelyeknek nem volt érdeke a háború kirobbantása. A legkevésbé arra lehetett számítani, hogy ilyen együttműködésre Chamberlain vállalkozik . . .

Természetesen még az ilyen kedvezőtlen körülmények között is minden

lehetőt el kell követni annak érdekében, hogy London és Moszkva közeledjék, hogy a második világháborút ha nem is elkerülni, de legalább egy ideig késleltetni lehessen . . .

1939 küszöbét mégis borús előérzettel és az angol kormány, mindenekelőtt Neville Chamberlain kormányfő iránti mélységes bizalmatlanság súlyos terhével léptük át. Ez volt az a pszichológiai háttér, amelyre annak az átkos emlékű esztendőnek eseményei felrajzolták nyomukat . . . Nem azért írtam le ilyen részletesen akkori hangulataimat, gondolataimat és érzéseimet, mintha azoknak valamiféle különös vagy személyes jelentőséget tulajdonítanék. Csupán azért idéztem fel őket, mert a szovjet nép gondolatait, érzéseit tükrözték.

Csehszlovákia megszállása és Chamberlain manőverei

1939. március 10-én Sir Samuel Hoare, belügyminiszter, a „clivedeni klikk" egyik legbefolyásosabb tagja nagy beszédet mondott Londonban. A lehető legderűlátóbb színekkel ecsetelte a müncheni egyezmény után kialakult európai helyzetet. Kijelentette, hogy Anglia és Franciaország nem akar senkit megtámadni, s hangsúlyozta, hogy Németország és Olaszország többször bebizonyította béketörekvéseit, majd így folytatta:

— Mi volna, ha a megnövekedett bizalomnak ebben a légkörében megvalósítanánk egy ötéves tervet, felmérhetetlenül nagyobb szabásút, mint bármelyik ötéves terv, amelyet az utóbbi években bármely más ország megvalósítani igyekezett? Mi volna, ha ennek az öt évnek a folyamán nem volna háború, még csak híre sem a háborúnak, ha Európa népei megpihenhetnének az őket fojtogató lidércnyomás után, a fegyverkezési költségek megsemmisítő súlyától. Nem használhatnánk-e fel ebben az esetben korunk valamenyi bámulatos találmányát és felfedezését az aranykor megteremtésére, amelyben a szegénységet a lehető legkisebbre csökkentenénk, és az általános életszínvonalat páratlan magasságba emelhetnénk? A világ vezérei előtt igen nagy lehetőségek nyílnak. Ha a cél és a cselekedet egysége kapcsolná össze őket, Európában öt ember átállíthatná hihetetlenül rövid idő alatt az egész világtörténetet (Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország és a Szovjetunió vezetőire gondolt. — *I. M.*). Saját miniszterelnökünk már bebizonyította, hogy szívének és lelkének minden mély érzésével, ingadozás nélkül hajlandó ezt a célt követni. Nem hiszem, hogy a többi európai vezető ne támogatna bennünket ebben a nagyszerű törekvésünkben.[1]

Most, utólag olvasva Samuel Hoare fentebb idézett szavait, nehezen lehet elképzelni ékesebb példát a képmutatásra, ostobaságra és a világban

folyó események teljes meg nem értésére. (München után különben Halifax is arról beszélt, hogy Európára ötvenesztendős béke köszöntött!)

Pontosan öt nappal Samuel Hoare beszéde után, március 15-én Hitler elfoglalta Csehszlovákiát.

S mit tett Chamberlain?

Aznap, március 15-én, a miniszterelnöknek beszélnie kellett a képviselőházban Csehszlovákia megszállásáról. Természetesen kénytelen volt elítélően szólni Hitler magatartásáról, de nem tartotta szükségesnek, hogy a parlamentnek bármilyen gyakorlati rendszabályt javasoljon. Makacsul hajtogatta továbbra is, hogy igyekszik visszaállítani a kölcsönös megértés és jóakarat légkörét a hatalmak között, s tárgyalások útján megoldani a nemzetközi vitákat. Kifejtette, hogy az események ellenére is helyesnek tartja müncheni politikáját, s meggyőződése, hogy azt a világ közvéleménye is együttérzéssel fogadja.

Chamberlain álláspontja heves reakciót váltott ki nemcsak a munkáspárti és a liberális ellenzékből, hanem a konzervatív párt bizonyos elemeiből is. Eden többek között élesen bírálta a kormány külpolitikáját, s figyelmeztetett, hogy Csehszlovákia megszállását a fasiszta diktátorok újabb agresszív lépései fogják követni. Erélyesen követelte, hogy valamennyi párt részvételével alakítsanak koalíciós kormányt, amely feladatául tűzi ki a hatékony harcot az agresszió ellen, s ezen az alapon szoros együttműködésre lép más békeszerető államokkal.[2]

Másnap, március 16-án, az angol sajtó egyöntetűen támadni kezdte Németországot, s nyíltan kijelentették, hogy Hitlernek nem lehet hinni. A *Times* Csehszlovákia megszállását „az elnyomás kegyetlen és brutális tettének" nevezte. A *Daily Telegraph* „szörnyű bűncselekménynek" minősítette, a *Daily Herald* pedig Hitler agresszióját „München utójátékaként" említette, s felhívta az országot, hogy Franciaországgal, a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal közösen szervezzék meg az ellenállást a fasiszta diktátorokkal szemben.

Világosan látszott, hogy Anglia társadalmi és politikai köreit, különösen a munkástömegeket mélységesen felháborította nemcsak Hitler agressziója, hanem saját kormányának a magatartása is. Ilyen körülmények között Chamberlain manőverezni kényszerült. Nagyon hamar sikerült átállnia. Már március 17-én, vagyis két nappal a parlamenti felszólalása után nagy beszédet mondott a konzervatívok birminghami gyűlésén. A későbbi események bizonyították, hogy Chamberlain lelke mélyén egyáltalán nem változott meg, de beszédének egész hangneme más volt, mint két nappal korábban. Ezúttal a miniszterelnök mentegette mértékletességét, arra hivatkozott, hogy akkor még nem kapott kimerítő jelentéseket a csehszlovákiai eseményekről; élesen elítélte Hitler agresszív cselekedeteit, és fogadkozott, hogy Anglia a legvégsőkig szembe fog helyezkedni Németország világuralmi törekvéseivel. Azon a ponton azonban, hogy mit kell tenni az ilyesfajta veszély megelőzése érdekében, a miniszterelnök rendkívül ködösen, sőt kétértelműen nyilatkozott.

Másnap, március 18-án, Chamberlain újabb manőverhez folyamodott,

amelynek a következményeit akkor feltehetőleg még nem láthatta előre. Nyomban azután, hogy Hitler megszállta Csehszlovákiát, Európában olyan hírek kaptak szárnyra (esetleg berlini sugallatra), hogy Németország következő áldozata Románia lesz. Londonban ezt a hírt különösen Tilea, a románok követe terjesztette. Azoknak a napoknak elektromossággal töltött légkörében az ilyen híreket könnyen elhitték, hiszen egy újabb „ugrás" Románia felé, amely olajban igen gazdag, teljes mértékben megfelelt a führer agresszív vonalvezetésének. Ennek a lehetőségét tehát mindenki elhitte, valószínűnek tartotta. A hír a brit kormányt is nagyon nyugtalanította.

Az eredmény az lett, hogy március 18-án reggel Seeds moszkvai angol nagykövet megjelent Litvinov külügyi népbiztosnál, és kormánya megbízásából feltette neki a kérdést: mit tesz a Szovjetunió abban az esetben, ha Hitler megtámadja Romániát? Litvinov a szovjet kormány megbízásából még aznap este azt válaszolta, hogy a Romániát fenyegető veszély elleni harc legjobb módszere az volna, ha nyomban összehívnák Anglia, Franciaország, a Szovjetunió, Törökország, Lengyelország és Románia képviselőinek az értekezletét. A szovjet kormány feltételezi, fűzte hozzá Litvinov, hogy pszichológiai szempontból ezt a konferenciát a legjobb volna Bukarestbe összehívni, de elfogad bármilyen más színhelyet is, amelyet a konferencia valamennyi résztvevője alkalmasnak tart.

Így kezdődtek 1939-ben Anglia, Franciaország és a Szovjetunió között a hármas tanácskozások, amelyek olyan nagy szerepet játszottak a második világháború kirobbantását közvetlenül megelőző események alakulásában.

Helyes, ha megvizsgáljuk, hogy a három fél milyen elképzelésekkel jelent meg ezeken a tárgyalásokon.

A szovjet fél, jobban mint bármikor, a *béke megvédésére* törekedett. Nagyszerűen megértette, milyen közeli a második világháború veszélye, s hajlandó volt minden alkalmas eszközt felhasználni a háború megelőzésére vagy akár csak elodázására is. A szovjet fél nem táplált semmiféle illúziót. A múlt tapasztalatai miatt rendkívül bizalmatlan és ingerült volt a brit kormánnyal, többek között személyesen Chamberlainnel szemben, de úgy vélekedett, hogy nemzetközi viszonylatban az értelem politikáját kell követni, nem pedig az érzelmek politikáját. Ezért az előző évek minden kiábrándító tapasztalata ellenére szükségesnek tartotta megkísérelni, hogy együttműködést teremtsen Angliával és Franciaországgal az agresszorok elleni harcban. Ezért adott a szovjet kormány olyan tüneményesen gyors választ (még aznap!) a brit kormány március 18-i megkeresésére, és tett olyan javaslatot, amely bizonyította, hogy hajlandó valóban hatékony rendszabályokat foganatosítani a Romániát fenyegető veszély elhárítására.

Egészen másként viselkedett a brit fél, vagyis konkrétan Chamberlain kormánya. Amint a későbbi események mutatták, Csehszlovákia tragédiája semmire sem tanította meg a „clivedeni klikket", Chamberlain kormányának fő irányvonala egyáltalán nem változott meg. *Ez a kormány*

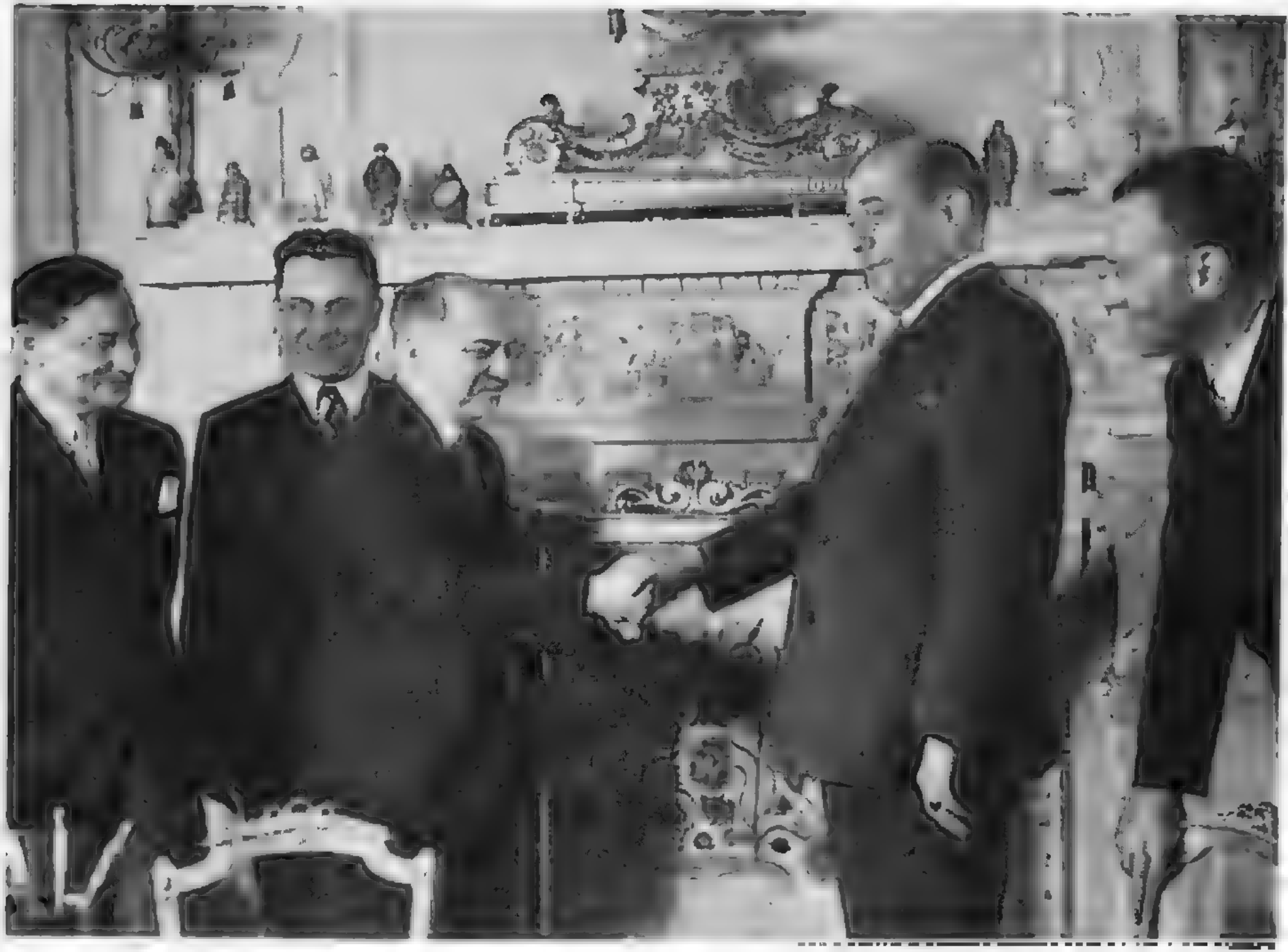

A SZOVJET-CSEHSZLOVÁK KATONAI SZERZŐDÉS ALÁÍRÁSA
(1941. JÚLIUS 18.)

A SZOVJET-LENGYEL KATONAI SZERZŐDÉS ALÁÍRÁSA
(1941. JÚLIUS 30.)
BALRÓL JOBBRA: W. SIKORSKI TÁBORNOK, A. EDEN,
W. CHURCHILL, J. M. MAJSZKIJ

továbbra is mindent a német—szovjet háború kirobbantására tett fel, s ezért a legkevésbé sem akart összekülönbözni Hitlerrel. Chamberlain (akit itt és a következőkben nemcsak mint személyt említek, hanem mint a Konzervatív Párt többségének megtestesítőjét) még mindig az osztálygyűlölet politikáját folytatta a Szovjetunióval szemben, s ez a szenvedélye annyira elvakította, hogy nem látta, nem akarta látni azt a szakadékot, amely abban az időben egyre mélyebbé vált Nagy-Britannia előtt. Ezzel magyarázható az 1939-es tárgyalások során tanúsított magatartása is. Ha az angol miniszterelnök akkor valóban a béke fenntartására törekszik — amint azt többször hangoztatta —, akkor örömmel fogadja a Szovjetunió március 18-i javaslatát, s ezzel az események a továbbiakban egészen más irányt vettek volna. Lehet, sőt valószínű, hogy ebben az esetben a második világháború meg sem kezdődött volna. Chamberlain mint politikus azonban továbbra is makacsul ragaszkodott elképzeléséhez (a szovjet—német háborút kívánta!), s ezért nemcsak hogy nem fogadta örömmel a Szovjetunió március 18-i javaslatát, hanem ellenkezőleg: *a szovjet kormánnyal való becsületes együttműködésre tett kísérletek rendszeres szabotálásába* kezdett, s ez a brit fél magatartását egészen a tárgyalások befejezéséig ékesen jellemezte. Chamberlain olyan mélységesen meg volt győződve politikai számításainak hibátlanságáról és a német—szovjet összeütközés elkerülhetetlenségéről, hogy még akkor sem eszmélt fel, amikor a háború sokkal előbb elérte az ő országát, mint a Szovjetuniót. Erről egyébként később részletesen lesz szó.

A Szovjetunióval folytatott tárgyalások szabotálása (más szót erre nem is találhatnánk) 1939. március 18-án kezdődött meg. Március 19-én reggel táviratot kaptam Moszkvából, amelyben tudomásomra hozták a Seeds és Litvinov között lezajlott beszélgetést. Visszaemlékeztem arra, hogy milyen céltudatos „szubjektivitást" tanúsított Sir Esmond Ovey a „Metro-Vickers"-ügy miatt 1933-ban kirobbant angol—szovjet konfliktus során, és milyen pontatlan beszámolókat küldött Londonba a Litvinovval folytatott beszélgetéseiről, ezért elhatároztam, hogy a moszkvai angol—szovjet tárgyalásokkal párhuzamosan tájékoztatom Halifaxot mindenről, ami Moszkvában zajlik. Így könnyebben elkerülhettem valami téves tájékoztatást Seeds részéről, ha esetleg Ovey példáját szándékozott követni. Az igazság kedvéért azonban meg kell mondanom, hogy a hármas tárgyalás során végig nem volt alapunk arra, hogy Seedst lelkiismeretlenséggel gyanúsítsuk.

Miután tehát március 19-én reggel Moszkvából értesítést kaptam a Seeds—Litvinov beszélgetésről, nyomban találkozót kértem Halifaxtól, s elismételtem neki azt, amit Litvinov mondott Seedsnek. Halifax megköszönte a tájékoztatást, és nyomban kijelentette, hogy a brit kormány március 19-én reggel már megvitatta a hat állam konferenciájának haladéktalan összehívására vonatkozó szovjet javaslatot, s arra a következtetésre jutott, hogy az ilyen konferencia céltalan volna.

Megkérdeztem, mi indokolja ezt az álláspontot.

Kérdésemre Halifax igen jellemző választ adott. A brit külügyminiszter

két érvet hozott fel: először, az angol kormány pillanatnyilag nem tudna kellőképpen felelős embert küldeni egy ilyen fontos konferenciára; másodszor pedig, kockázatos dolog olyan konferenciát összehívni, amelyről nem tudható, hogy mivel végződik.

Csodálkozva néztem Halifaxra, és nem lepleztem, hogy ezek az érvek egyáltalán nem győztek meg. Többek között annak a véleményemnek adtam hangot, hogy ha a Szovjetunió, Anglia és Franciaország egyöntetűen foglal állást, akkor a konferencia nem végződhet sikertelenül. Halifax azonban nem értett velem egyet, s ebből csak egyetlen logikus következtetést vonhattam le: nyilván nem hisz abban, hogy egyöntetű álláspont érhető el a Szovjetunió, valamint Anglia és Franciaország között. Ez már magában is jellegzetes volt. Befejezésül Halifax kijelentette: a brit kormány nagyon is megérti, hogy haladéktalanul cselekedni kell, ezért a francia kormánnyal most egy másik rendszabályt tárgyalnak meg, amely helyettesítheti a szovjet javaslatot. A pontosabb választ azonban nem volt hajlandó megadni, hogy tudniillik milyen rendszabályra gondol.[3]

Két nap múlva, március 21-én aztán kiderült, hogy az angolok és a franciák azt javasolták, haladéktalanul hozzunk nyilvánosságra egy deklarációt négy állam — Anglia, Franciaország, a Szovjetunió és Lengyelország — aláírásával. A deklaráció lényege, hogy újabb agresszió esetén az említett államok haladéktalanul tanácskozásra ülnek össze a szükséges rendszabályok foganatosítása érdekében.

A szovjet kormány megint nagyon gyorsan válaszolt: március 22-én Litvinov közölte Seedsszel, március 23-án pedig én Cadogannal, hogy bár a Szovjetunió ezt a lépést nem tekinti elég hatékonynak, mégis hajlandó aláírni a javasolt deklarációt, amint azt Franciaország és Lengyelország is aláírta. Éppen aznap, március 23-án, Chamberlain a parlamentben beszédet mondott, amelyben kijelentette: ellenzi, hogy Európában az egymással szemben álló hatalmak tömböt alkossanak.[4] Ez még inkább csökkentette a négy hatalom angolok és franciák által javasolt deklarációjának amúgy sem túlságosan nagy súlyát.

Ámde még ez a politikai szempontból vérszegény deklaráció sem születhetett meg. Lengyelország megtagadta, hogy azt a Szovjetunióval együtt írja alá, Chamberlain és Daladier pedig nem tartotta szükségesnek, hogy Lengyelországra befolyást gyakoroljon. Cadogan március 23-i beszélgetésünk során a lengyel kormány magatartását úgy magyarázta, hogy a lengyelek félnek: ilyen nyílt társulásuk esetén magukra vonhatnák Németország haragját.[5] Lehet, hogy ez az indok bizonyos szerepet játszott a deklaráció aláírásának megtagadásában lengyel részről, a lényeg azonban természetesen más volt. Az akkori lengyel kormány (a hírhedt „ezredesek kormánya") mélységesen gyűlölte a Szovjetuniót. Ez az elutasító álláspont, amint a későbbiekben látni fogjuk, verte az utolsó szeget az 1939-es hármas tárgyalások koporsójába.

A négy állam közös deklarációjának terve tehát kudarcot vallott. Mit tehettek ebben a helyzetben a „clivedeniek"? A legszívesebben ugyan semmit sem tettek volna, ez azonban nem volt lehetséges. A közvélemény

felháborodása, amit Csehszlovákia megszállása váltott ki Angliában, igen magasra csapott. Március 22-én Hitler megszállta a Memel vidékét, Mussolini pedig dörgedelmes beszéddel támogatta az akciót. Ez tovább erősítette az antifasiszta hangulatot Angliában. Chamberlainnek újabb manőverekhez kellett folyamodnia, hogy legalább valamelyest csillapítsa a feltüzelt közvéleményt. S ekkor olyan módszert agyalt ki, amely napnál világosabban bizonyította fejvesztettségét.

Március 31-én a miniszterelnök váratlanul magához kéretett déli 12 órára. Amikor megjelentem a hivatalában, egy papírlapot nyújtott át ezekkel a szavakkal:

— Kérem, olvassa el ezt.

A brit kormány hivatalos nyilatkozata volt arról, hogy a más hatalmakkal (Franciaországgal és a Szovjetunióval) pillanatnyilag folyó tárgyalások befejeztéig a brit kormány minden rendelkezésre álló eszközzel segíti Lengyelországot, ha időközben „valami olyan akció következnék be, amely nyilvánvalóan fenyegeti a lengyel függetlenséget, s amelyet a lengyel kormány annyira fontosnak tart, hogy nemzeti erőivel szembeszáll vele". Anglia ugyanakkor nem követelt semmiféle kölcsönös kötelezettséget Lengyelországtól.

— Ma két órakor ezt a nyilatkozatot felolvasom a parlamentben — közölte Chamberlain, amint az okmány átolvasását befejeztem. — Remélem, hogy a tartalma nem kelt ellenkezést önökben. Hiszen az önök pártjának a vezetői a pártkongresszuson[6] szintén megígérték, hogy a Szovjetunió támogatni fog minden olyan országot, amely agressziónak esik áldozatul, és szembeszáll az agresszorokkal . . . Elmondhatom ma a parlamentben, hogy Lengyelországnak nyújtott biztosítékunk a Szovjetunió részéről is helyeslésre talált?

Felháborított Chamberlain minden szokást semmibe vevő magatartása, de külsőleg megőriztem a nyugalmamat, s így válaszoltam:

— Nem értem a kérdését. A brit kormány a szovjet kormánnyal történő minden előzetes tanácskozás nélkül úgy határoz, hogy teljesen önállóan biztosítékot nyújt Lengyelországnak. Erről csak most szerzek tudomást, két órával előbb, mint ahogy a parlamentben felolvassák. Nincs fizikai lehetőségem, hogy ilyen rövid idő alatt kapcsolatba lépjek kormányommal, s megtudjam a véleményét az önök deklarációjáról. Hogyan engedhetném meg tehát, hogy kijelentsem: a szovjet kormány helyesli ezt a deklarációt? Nem, bármi is a tartalma ennek a deklarációnak, a magam felelősségére ezt az engedélyt nem adhatom meg.

Chamberlain sajnálkozását fejezte ki a válaszom miatt, s ezzel elbúcsúztunk egymástól. Aznap a miniszterelnök közölte a képviselőházzal a kormány elhatározását. A képviselőház a deklarációt jóváhagyta. Kísérő beszédében Chamberlain nem merte kijelenteni, hogy a Szovjetunió helyesli a Lengyelországnak nyújtott biztosítékot, de mégis azt mondta: „Nem kétlem, hogy azok az elvek, amelyek alapján cselekszünk, megértésre és együttérzésre találnak a szovjet kormánynál is." A miniszterelnöknek szüksége volt erre az utalásra, hogy azt a benyomást kelthesse,

mintha a brit kormány kapcsolatot tartana fenn a szovjet kormánnyal a fasiszta agresszorok elleni közös harc rendszabályainak kidolgozása ügyében (hiszen a nagyközönség úgysem igazodik el a részletekben!). Az ország demokratikus tömegei ugyanis ilyen tartalmú kapcsolatot követeltek, mégpedig minél szorosabbat.

Egyidejűleg ugyanilyen biztosítékot nyújtott Lengyelországnak Franciaország is.

Három nap múlva Londonba érkezett Beck lengyel külügyminiszter, az „ezredesek kormányának" tényleges vezére. Három napot töltött ott, Chamberlainnel és Halifaxszal folytatott tárgyalásokat. Ennek eredményeként az egyoldalú angol biztosíték átváltozott kétoldalúvá, mégpedig olyan módon, hogy „bármilyen akció" fenyegeti a brit függetlenséget, Lengyelország Anglia segítségére siet. Ezenkívül elhatározták, hogy tárgyalásokat kezdenek a két ország kölcsönös segélynyújtási szerződésének a megkötéséről. Kissé előretekintve itt mondom el, hogy ezek a tárgyalások különböző okok miatt erősen elhúzódtak, és az angol—lengyel kölcsönös segélynyújtási szerződést csak néhány nappal a második világháború kitörése előtt írták alá Londonban.

A Lengyelországnak nyújtott angol biztosítékot tehát bejelentették, kilátásba helyezték a Lengyelországgal kötendő kölcsönös segélynyújtási szerződést is, de nem derült fény arra a kérdésre, hogy mit jelent mindez a gyakorlatban. Április 6-án Halifaxszal folytatott beszélgetésem során megkérdeztem, hogy a biztosítékot alátámasztják-e a két ország vezérkarának katonai tárgyalásaival, mire a külügyminiszter igen jellemző módon válaszolt:

— A vezérkarok közötti tárgyalások természetesen nem kizártak. Lehet, hogy az ilyen tárgyalásokat előnyösnek fogjuk tekinteni. Egyelőre azonban semmit sem határoztunk el teljesen.

Arra a kérdésemre, hogyan értelmezzem a miniszterelnöknek Beck külügyminiszterrel folytatott beszélgetése során elhangzott azt a kijelentését, mely szerint mindkét fél a másik segítségére siet függetlenségének „közvetlen" vagy „közvetett" veszélyeztetettsége esetén, Halifax a vállát vonogatta, és így válaszolt:

— Igen, ez kétségtelenül olyan kérdés, amelyben feltétlenül világosságot kellene teremteni, de erről még tárgyalni fogunk a lengyel kormánnyal.[7]

Nyilvánvaló volt, hogy a Lengyelországnak nyújtott biztosíték egyelőre csak papírfecni. Jövendő jelentősége ködös és rejtélyes maradt.

Április 7-én Mussolini villámháborúval rohanta le Albániát. Makacsul terjedtek a hírek, hogy ezzel nem éri be, s Korfu görög szigetért is kinyújtja majd a kezét.

A „clivedeni körökben" pánik tört ki. Három héten belül három kétségtelen agresszió zajlott le: március 15-én Csehszlovákia ellen, március 22-én Litvánia ellen, s most, április 7-én Albánia ellen. A párizsi, londoni és washingtoni „megbékéltetőktől" felbátorított Hitler és Mussolini nagyon elszemtelenedett. Kudarcot vallott tehát az agresszorokkal való szovjet-

ellenes egyezkedés „clivedeni" politikája? E politika ellenfelei kerültek felülre? Nem! Nem! A „clivedeniek" ebbe nem nyugadhattak bele.

A főváros politikai köreiben lázas tevékenység kezdődött. A miniszterelnök csak nemrég ment szabadságra, hogy pisztrángokat fogjon Skóciában (Chamberlain szenvedélyes horgász volt), s nyomban visszatért Londonba. Rendkívüli minisztertanácsot tartottak a liberális és munkáspárti ellenzék vezéreinek részvételével. Összehívták a „birodalmi védelmi tanács" rendkívüli értekezletét. Gibraltárban és Máltán megkezdték Nagy-Britannia haditengerészeti flottájának összevonását. Halifax tiltakozott az olasz ügyvivőnél Albánia megszállása miatt, és azokkal az „erős érzelmi indulatokkal" rémítgette őt, amelyeket Mussolini agressziója váltott ki Angliában. London és Párizs között szakadatlan tanácskozás folyt.

A riadalom az európai kontinensre is átterjedt. Franciaország, Belgium és Hollandia tartalékos korosztályokat hívott be; elaknásították a Schelde és a Maas torkolatvidékét. Olaszország 1 200 000 főre növelte hadseregének a létszámát. Washington kijelentette, hogy az agresszorok tettei lerombolták a bizalmat nemzetközi téren, és ez veszélyezteti az Egyesült Államok biztonságát.

Ilyen körülmények között a brit kormánynak tennie kellett valamit, mégpedig olyasmit, ami a gyorsaság, eltökéltség és erélyesség megnyilvánulásának látszott. Így aztán április 13-án Chamberlain bejelentette a parlamentben, hogy Anglia egyoldalú biztosítékot nyújt Romániának és Görögországnak, amint március 31-én Lengyelországnak is megtette. Franciaország ugyanaznap hasonló bejelentést tett.

Csak most, miután Anglia három ország függetlenségének a védelmét sürgősen magára vállalta, jutott eszébe Chamberlainnek a Szovjetunió. Április 14-én a brit kormány hivatalos javaslattal fordult a szovjet kormányhoz, hogy nyújtson Lengyelországnak és Romániának ugyanolyan egyoldalú biztosítékot, amilyent Anglia és Franciaország nyújtott március 31-én Lengyelországnak, április 13-án pedig Romániának és Görögországnak. A maga részéről a francia kormány azt javasolta, hogy a Szovjetunió és Franciaország adjon ki közös nyilatkozatot, mely a kölcsönös kötelezettségvállalás elvein alapszik.

Ugyanakkor április 14-én Roosevelt felhívást intézett Németországhoz és Olaszországhoz, hogy őrizzék meg a békét, és tartózkodjanak az agresszív lépésektől. Berlinben ezt a felhívást durva visszautasítással fogadták, Mussolini pedig azt felelte, hogy csakis egy a gondja: a béke és a népek közötti együttműködés szilárdítása. Angliában és Franciaországban Roosevelt felhívása lelkes helyeslésre talált. A Szovjetunió is rokonszenvvel fogadta a felhívást. Kalinyin együttérzését kifejező táviratot küldött Rooseveltnek. Az amerikai elnök fellépésének gyakorlati jelentősége azonban nagyon csekély volt.

A későbbi években többször megkísérelték, hogy valamelyest kielégítő magyarázatot adjanak az egyoldalú „biztosítékok" politikájára, amelyet a brit kormány 1939. március—áprilisban követett. Ez nem volt könnyű, mert a józan ész szempontjából, amelyet pedig az angolok olyan nagyon

tisztelnek, Chamberlainnek azokban a válságos hetekben tanúsított magatartása egyértelműen esztelen volt. Emlékszem, hogy nyomban a Romániának és Görögországnak nyújtott „biztosíték" után Lloyd George ezt mondta egyik beszélgetésünk során:

— Ön tudhatja, sosem voltam valami nagy véleménnyel Chamberlainről, de az, amit most csinál, túlszárnyalja az ostobaság valamennyi rekordját. Biztosítékot nyújtunk Lengyelországnak és Romániának, de mit tehetünk értük, ha Hitler megtámadja őket? Majdnem semmit! Földrajzilag ez a két ország úgy fekszik, hogy odáig nem ér el a kezünk. Még fegyverrel és hadianyaggal is csak szovjet területen keresztül láthatjuk el őket. A szóban forgó országok megmentésének a kulcsa az önök kezében van. Oroszország nélkül itt nem megyünk semmire, tehát legelőször Moszkvával kellett volna megegyezni. És hogyan viselkedik Chamberlain? Nem egyezett meg a Szovjetunióval, ténylegesen annak háta mögött osztogatja a „biztosítékot" jobbra és balra olyan országoknak, amelyek Kelet-Európában fekszenek. Micsoda égbekiáltó ostobaság! Hová süllyedt a brit diplomácia!

Lloyd George szavaiban sok igazság volt. Egyetlen politikailag képzett ember előtt sem kétséges, ha Anglia és Franciaország valóban lelkiismeretesen teljesíteni akarja a magára vállalt kötelezettséget, Lengyelországnak és Romániának nyújtandó segítsége akkor sem lehet különösképpen hatékony. Ez a segítség a legjobb esetben is csak olyan hadműveletekben merülhet ki, amelyekkel lekötik a német hadsereg egy részét a francia—német határon, tengeri blokádot szerveznek Németország körül, esetleg angol és francia légierő támadja Németországot. Hitler kezében minden körülmények között elegendő fegyveres erő marad ahhoz, hogy gyors ütemben szétverje a lengyel és román hadsereget. Milyen reális értéke van tehát az angol—francia biztosítéknak? S milyen helyzetbe kerül Anglia és Franciaország, ha e „biztosítékok" gyakorlati végrehajtása során kiderül katonai értéktelenségük?

Igen, Chamberlain magatartása teljes ellentmondásban állt a brit külpolitikában megszokott óvatossággal és számítókészséggel. Úgy festett mindez, mintha szakított volna a múlt diplomáciai hagyományaival, s volt olyan pillanat, amikor úgy véltem, hogy ebből Chamberlain akarata ellenére a béke szempontjából komoly és kedvező következmények adódhatnak. Ámde a „clivedeni klikk" hatalma és tompa agyú külpolitikai képviselői gyorsan eloszlatták az ilyesfajta gondolataimat. Nagyon hamar kiderült, hogy Chamberlain javíthatatlan, hogy alapvető politikai irányvonalához — Németország és a Szovjetunió összeugrasztásához — változatlanul ragaszkodik. Hogyan magyarázhatjuk mégis a „biztosítékok" politikájának a felbukkanását?

Amikor most, sok évvel később összegezem mindazt, amit 1939-ben láttam és megfigyeltem, s mindazt, amit azóta megtudtam a háború után közzétett könyvekből, emlékiratokból és okmányokból, akkor erre a kérdésre a következő választ adnám.

1939 március—áprilisában Chamberlain ugyanolyan hű maradt poli-

tikai irányvonalához, mint korábban. A miniszterelnökre azonban olyan viharos események törtek, amelyek fölött nem volt hatalma. A fasiszta agresszorok arcátlan tettei mélységes riadalmat keltettek Franciaországban és egész sor kisebb országban — Belgiumban, Hollandiában, Svájcban, Dániában, Norvégiában, Svédországban és másokban —, amelyeket politikai vagy gazdasági érdekek fűztek Nagy-Britanniához. Ezek az országok, függetlenül attól, hogy volt-e egyáltalán szerződésük Angliával vagy sem, ösztönösen vonzódtak Londonhoz, s most ott kerestek védelmet a váratlanul felbukkant veszéllyel szemben.

A fasiszta agresszorok arcátlan tettei ugyanakkor Angliában is a társadalmi elégedetlenség és riadalom nagy hullámait kavarták fel. A legkülönbözőbb nézetű és helyzetű emberek (beleértve a burzsoázia jelentős részét is) önkéntelenül feltették magukban a kérdést: Merre tart Anglia? Fasiszta diktatúra felé zúllene a világ? Helyes-e a kormány politikája, amely csak felcsigázza Hitler és Mussolini agressziós étvágyát? És sok, nagyon sok ember, elsősorban a munkások közül, így válaszolt: „Nem, a kormány politikája nem helyes, sőt egyenesen káros. A világon van elegendő erő, hogy összezúzzuk a fasiszta agresszorokat vagy legalábbis megállítsuk agressziójukat. Csak össze kell fogni, és meg kell szervezni ezeket az erőket. S elsősorban a Szovjetunióval együtt hatalmas békekoalíciót kell szervezni, hogy szembeszállhassunk a fasiszta diktátorokkal."

A Chamberlain fő irányvonalával szemben álló, imént említett külső és belső erőkhöz hozzájárult a Szovjetunió hatalmas erejű nyomása is: határozott harcot követelt a német és olasz agresszorok ellen, abban látta a második világháború megelőzésének egyetlen módját.

Mindezek az egymást követő és egymásra kölcsönösen ható tényezők olyan politikai légkört teremtettek Angliában, hogy a „clivedeni klikk" számára önkéntelenül felmerült a kérdés: hatalmon maradhat-e? Hogy kivédjék Chamberlain kényszerű leköszönésének a veszélyét, a „clivedeni klikknek" manőverekhez kellett folyamodnia. Amint Samuel Hoare fejtegette az egyik szombat esti összejövetelen Lady Astor birtokán, a kutyának valami csontot kell odavetni, hogy legalább ideiglenesen felhagyjon az ugatással. Sürgősen cselekedni kellett. Idő nem volt arra, hogy végiggondolják lépéseik minden lehetséges következményét. A külpolitika legjobb szakembereit, Vansittartot és Edent félreállították. Halifax, aki maga is a „clivedeni klikk" tagja volt, szívesen úszott az árral, és szabad kezet nyújtott a miniszterelnöknek a cselekvéshez. Azokban a napokban Nagy-Britannia egész külpolitikáját Chamberlain irányította, rossz szellemének, Horace Wilsonnak a társaságában. Ennek eredményeként 1939. március-áprilisában a brit kormány tettei gyakran ösztönösnek, elhamarkodottnak, rövidlátónak bizonyultak. Ha fel lehetett is fedezni bennük az állami tudatosság elemeit, alapjában mégis két elképzelés diktálta őket:

a) a Lengyelországnak, Romániának és Görögországnak nyújtott „biztosíték" segítségével „megbékíteni" a belső ellenzéket és megőrizni a „clivedeni klikk" hatalmát;

b) bizonyos pszichológiai nyomást gyakorolva Hitlerre és Mussolinire, feltartóztatni az újabb agresszív lépéseket, amelyek kellemetlenek Angliának, abban a reményben, hogy közben a nemzetközi konjunktúra változásai lehetővé teszik a „clivedenieknek", hogy visszatérjenek fő irányvonaluk nyílt és következetes megvalósításához.

A fő szerepet természetesen az első elképzelés játszotta, de a másodikra is ügyeltek, hiszen ezzel a „clivedeniek" időt nyertek, hogy elkerülhessék a Szovjetunióval való együttműködést.

Továbbá — amint ezt a Szovjetuniónak tett azon javaslatuk is bizonyította, hogy nyújtson egyoldalú biztosítékot Lengyelországnak és Romániának — a „clivedeniekben" élt az a teljesen megalapozatlan remény, hogy valamilyen módon mégiscsak rákényszerítik a Szovjetuniót az ő érdekeiknek a szolgálatára, anélkül, hogy a Szovjetunióval kapcsolatban ők bármiféle kötelezettséget vállalnának magukra.

S ha végül mindez nem járna a kívánt eredményekkel, a „clivedenieknek" maradt még tartalékban egy „kiútjuk": elárulni Lengyelországot, Romániát és Görögországot, amint elárulták Ausztriát, Csehszlovákiát és Spanyolországot is.

A „clivedeniek" politikája, amelyet Chamberlain olyan buzgón igyekezett megvalósítani, természetesen a politikai vakság és ostobaság politikája volt. Az események későbbi menete ezt teljesen világosan bebizonyította. De így van ez mindig, amikor a történelem válságos időszakaiban a hatalom a reakció és sötétség képviselőinek a kezében van.

A Szovjetunió felajánlja a kölcsönös segélynyújtási egyezményt

Amikor a brit kormány azt javasolta, hogy a Szovjetunió adjon egyoldalú biztosítékot Lengyelországnak és Romániának, a szovjet kormánynak alaposan meg kellett vizsgálnia azt a kérdést, hogy milyen valóban hatékony rendszabályok állnak rendelkezésre a további fasiszta agresszió megelőzéséhez.

Amit Chamberlain igyekezett elérni a szovjet kormánynál, az két okból is elfogadhatatlan volt.

a) Nem akadályozhatta meg a második világháború kirobbanását, pedig a fő cél a világháború elkerülése volt;

b) Angliához és Franciaországhoz viszonyítva egyenlőtlen helyzetbe juttatta volna a Szovjetuniót, és erősen fokozta volna a német támadás veszélyét a szovjet állam ellen.

Valójában Hitler és Mussolini csak egy érvet értett meg jól: az erő érvét. A további agresszív lépéseknek és elkerülhetetlen következményüknek, a

második világháborúnak a megelőzéséhez tehát a háború kirobbantásában nem érdekelt hatalmak olyan erőteljes koalícióját kellett megteremteni, hogy Hitlernek és Mussolininek elmenjen a kedve attól, hogy a koalíció erejét kipróbálja. Úgy vélekedtünk, Anglia, Franciaország és a Szovjetunió együttvéve rendelkezik az ehhez szükséges erővel, ahhoz azonban, hogy ez az erő lefogja a fasiszta diktátorok kezét, szükséges volt, hogy ne legyen semmi kétségük aziránt: ez az erő valóban lecsap rájuk minden agresszív kísérlet esetén. Ez pedig a maga rendjén azt követelte, hogy a három hatalom összefogása legyen nyilvánvaló és vitathatatlan, és befolyási körébe tartozzék egész Európa, nemcsak annak egyes részei, és hogy az egyesülés feltételei minél egyszerűbb, automatikus büntető rendszabályokat írjanak elő az agresszorokkal szemben.

Az angol javaslat egyáltalán nem felelt meg ezeknek a követelményeknek. Elsősorban, nem teremtett semmiféle tényleges összefogást Anglia, Franciaország és a Szovjetunió között az európai agresszió elleni harchoz, hanem a három hatalom közös cselekedeteit csak arra az esetre korlátozta, ha Németország Lengyelország vagy Románia ellen támad. Az angol javaslat tehát nem előzhette meg a háborút, csupán azon államok ellen fordíthatta az agresszió élét, amelyeket nem védett „biztosíték", például a Szovjetunió szempontjából olyan fontos országok ellen, mint a balti államok.

Az angol javaslat ráadásul nem helyezett kilátásba semmiféle katonai egyezményt a három nagyhatalom között, amelyben pontosan leszögezték volna az egymásnak és az agresszió áldozatául esett országoknak nyújtandó fegyveres segítség mértékét, időpontját és feltételeit. Ennek pedig elsődleges jelentősége lett volna. A Szovjetunió már igen kedvezőtlen tapasztalatokat szerzett ebben a kérdésben Franciaországgal kapcsolatban. 1935 májusában a Szovjetunió és Franciaország kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött, a kiegészítő katonai szerződés kidolgozását és aláírását azonban későbbi időpontra halasztották. A gyorsan váltakozó francia kormányok módszeresen szabotálták a szerződés megkötését, és 1939-ben az egyezmény még mindig nem volt meg. Természetes, hogy a szovjet kormány erősen hiányolta az angol javaslatból az utalást az esetleges katonai konvenció megkötésére. Az agresszorok elleni harcot szolgáló bármely egyezménynek igen élesnek kell lennie, másként csak fakard, amellyel vagdalkozni lehet, de vágni nem.

Az angol javaslat azonban nemcsak az újabb világmészárlás megelőzése szempontjából bizonyult alkalmatlannak, hanem a Szovjetunióra nézve is sértő volt, mivel egyenlőtlen helyzetbe hozta volna Angliával és Franciaországgal szemben. A szovjet kormányt természetesen a kérdésnek nem a jogi, hanem a gyakorlati része érdekelte. Gyakorlatilag pedig az volt a helyzet, hogy Angliát, Franciaországot és Lengyelországot kölcsönös segélynyújtási szerződés kapcsolta össze, tehát ha Németország megtámadja valamelyiküket, a másik két hatalomnak nyomban minden lehetséges eszközzel a segítségére kell sietnie (többek között fegyverrel is). A Szovjetuniónak viszont csak Franciaországgal volt kölcsönös segély-

nyújtási szerződése. Német támadás esetén sem Angliának, sem Lengyelországnak nem kellett segítenie a Szovjetuniót. Ha viszont a Szovjetunió „biztosítékot" nyújt Lengyelországnak és Romániának, ezzel kétségtelenül romlik a viszonya Németországgal, és a hitleri agresszió veszélye fenyegeti a Szovjetországot — többek között például a balti országokon keresztül. A Szovjetunió tehát nyilvánvalóan egyenlőtlen helyzetbe került volna Angliához és Franciaországhoz képest olyan fontos kérdésben, mint a nemzeti-állami függetlenség. Ennek pedig elsődleges volt a jelentősége.

Ezek voltak azok a főbb elképzelések, amelyek a szovjet kormányt az angol javaslat elutasítására késztették. De nem ez volt az utolsó szava. Bár Csehszlovákia és Spanyolország históriája erősen megrendítette a Szovjetunió hitét abban, hogy Anglia és Franciaország hajlandó becsületesen teljesíteni vállalt kötelezettségeit, bár magatartásuk a Memel vidékének és Albániának fasiszta megszállása idején semmi jót nem ígért, a szovjet kormány mégsem tartotta lehetségesnek, hogy a maga részéről kézlegyintéssel intézze el a kérdést. A pillanat túlságosan komolynak, a második világháború veszélye túlságosan nagynak bizonyult ahhoz, hogy még eme teljesen indokolt aggályok hatása alatt is mellőzze a béke megőrzésének akár a legkisebb lehetőségét is, hogy az új, szörnyű katasztrófától megmentse a világot. Ebben a végzetes órában a szovjet kormány elhatározta, hogy csakis a józan észre hallgat, s még egyszer megkísérli, hogy egyezségre jusson Angliával a fasiszta agresszorokkal szemben. Ennek azonban *valóban komoly kísérletnek* kellett lennie, komoly javaslatokkal és komoly eszközök bevetésével a kitűzött célnak — a második világháború megelőzésének — elérése érdekében.

A Szovjetunió kormánya számításba vette mind az angol, mind pedig a francia álláspontot, s 1939. április 17-én, vagyis három nappal azután, hogy az angol kormány felajánlotta, nyújtson egyoldalú biztosítékot Lengyelországnak és Romániának, megtette a maga javaslatát. Ennek a lényege a következő három pontban foglalható össze:

1. Hármas kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Szovjetunió, Anglia és Franciaország között.

2. Katonai egyezmény megkötése a fenti egyezmény alátámasztására.

3. Függetlenségi biztosíték a Szovjetunióval határos valamennyi államnak a Baltikumtól egészen a Fekete-tengerig.

Amikor átadtam ellenjavaslatunkat Halifaxnak, ezt mondtam:

— Ha Anglia és Franciaország valóban komolyan akar harcolni az agresszorok ellen, és meg akarja gátolni a második világháborút, akkor el kell fogadnia a szovjet javaslatot. Ha nem fogadja el...

Itt sokatmondó mozdulatot tettem, amelynek az értelmét nem volt nehéz megfejteni.

Mikor Halifax bizonygatta, hogy az angolok és a franciák törekvései nagyon is komolyak, magamban ezt gondoltam: „a tények majd bizonyítanak."

Ellenjavaslatunk megküldésével egyidejűleg Litvinov Moszkvába rendelt, hogy részt vegyek a hármas kölcsönös segélynyújtási egyezmény

megkötésének és távlatainak a kormány által történő megvitatásán. Április 19-én hagytam el Londont. Nem szívesen láttam volna a náci Németországot horogkeresztjeivel és menetelő katonáival, ezért elhatároztam, hogy kerülő úton megyek Moszkvába. Repülőgépen utaztam Londonból Stockholmba, majd onnan Helsinkibe, ahol vonatra ültem, s Leningrádon át érkeztem meg Moszkvába. Útközben Stockholmban éjszakáztam, ahol hosszú, érdekes beszélgetést folytattam aktuális politikai kérdésekről régi barátommal, Alekszandra Kollontaj asszonnyal, a Szovjetunió svédországi nagykövetével.

A moszkvai kormányértekezleten igen részletes jelentést és magyarázatot kellett adnom az angliai hangulatról, az egyezmény híveinek és ellenfeleinek kölcsönös erőviszonyairól, általában az egész kormány és az egyes miniszterek állásfoglalásáról, a brit szigetek legközelebbi politikai fejlődésének kilátásairól, és sok más kérdésről, amelyek valamilyen formában kapcsolatban álltak a szovjet ellenjavaslat valószínű sorsával. A kormány tájékoztatásában igyekeztem végtelenül mértéktartó és tárgyilagos lenni. Mindig azt tartottam, hogy a nagykövetnek őszintén ki kell fejtenie kormánya előtt az igazságot, nem szabad sem derűlátó, sem borúlátó illúziókat keltenie. A nagykövet tájékoztatásaira a kormány gyakorlati lépéseinél épít, s ha a tájékoztatás mesterségesen felcicomázott, túlságosan rózsaszínű vagy túlságosan sötét színnel ecseteli a helyzetet, a kormány nehéz vagy kényelmetlen helyzetbe kerülhet. A Kremlben megtartott emlékezetes értekezleten tehát az igazságot, csakis az igazságot mondtam, s ennek nyomán nem éppen vigasztaló kép alakult ki. A kormány mégis úgy határozott, hogy folytatja a tárgyalásokat, s minden lehető erőfeszítést megtesz annak érdekében, hogy az angolokat és a franciákat álláspontjuk megváltoztatására bírja. Ezen az értekezleten és a kormány általam ismert tagjaival folytatott személyes megbeszéléseim során is mindig egyazon érzés töltött el: „Mindenáron el kell kerülni az újabb világháborút! Minél hamarabb meg kell egyezni Angliával és Franciaországgal!"

Vissza ugyanazon az úton mentem, de Stockholmból nem utaztam egyenesen Londonba, hanem előbb Párizsba repültem, hogy jobban megismerjem a francia kormánynak az egyezménnyel kapcsolatos hangulatát. Franciaországi nagykövetünk, a nagy kultúrájú és széles politikai látókörű Szuric szívesen avatott be a párizsi helyzet részleteibe.

— Daladier minden hibája ellenére mégiscsak könnyebb ember, mint Chamberlain, márpedigéppen elég hibája van — fejtette ki a véleményét Szuric. — Ő szívesebben hajlik a mi ellenjavaslatunkra. Franciaországnak már amúgy is van kölcsönös segélynyújtási szerződése a Szovjetunióval. Legalábbis papíron. Most például a francia kormány azt sürgeti a brit kormánynál, hogy vegye alapul javaslatunkat a hármas kölcsönös segélynyújtási egyezményre, amit április 17-én tettünk meg. Léger, a francia külügyminisztérium államtitkára még ellenjavaslatot is szerkesztett a hármas egyezményre, hogy azt a szovjet kormánynak átnyújtsák. Ez szűkebb körű, mint a mi javaslatunk, de ugyanazon az alapon épült

fel. London azonban nem akarja elfogadni, és továbbra is kitart javaslata mellett, amit április 14-én adott át nekünk, hogy a Szovjetunió nyújtson egyoldalú biztosítékot Lengyelországnak és Romániának. Nem tudom, mivel végződik az angol—francia vita, az én hangulatom mindenesetre elég sötét.

Szuric reménytelenül legyintett, aztán így folytatta:

— Az a nagy baj, hogy Franciaországnak napjainkban nincs önálló külpolitikája, minden Londontól függ. Napjaink Franciaországa — másodrangú hatalom, amelyet inkább csak a hagyományok alapján tekintenek nagyhatalomnak. S furcsa, hogy a franciák mintha megbékéltek volna ezzel. Kapaszkodnak Angliába. Az angol—francia tömbben magukat másodhegedűsnek tekintik, és nem is nagyon háborognak emiatt.

— És hogyan viselkednek itt az amerikaiak? — kérdeztem.

— Az amerikaiak? — felelte Szuric. — Erről világosan beszél itteni nagykövetünknek a neve: William Bullitt.

Önkéntelenül is eszembe jutott: Bullitt mint Wilson elnök teljhatalmú megbízottja 1919 márciusában békejavaslattal érkezett Moszkvába; majd aktív résztvevője volt az 1933-as washingtoni szovjet—amerikai tárgyalásoknak a kölcsönös diplomáciai elismerés kérdésében. Az amerikaiak első moszkvai nagykövetéként extravagáns diplomáciai módszereivel tette hírhedtté a nevét,[8] és (ami ennél sokkal fontosabb) baráti álarcban dirigálni igyekezett a szovjet kormányt. Amikor a szovjet kormány ezt visszautasította, a „barátból" ellenség lett. És most ugyanez a Bullitt képviseli az Egyesült Államokat Franciaországban.

Szuric pedig folytatta:

— Bullitt nagyon érdeklődik a tárgyalások menete iránt, tanácsokat ad, néha kioktatja kollégáit, arra hivatkozik, hogy ismeri a Szovjetuniót és annak kormányát. Véleménye természetesen nagy súllyal esik latba Daladier-nál és Bonnet-nál, hiszen Bullitt erőteljesen támogatta őket a müncheni napokban.

A későbbiekben, amikor a tárgyalások megindultak, Bullitt többször fékezte azokat Bonnet-nak és Daladier-nak adott „tanácsaival". Ez természetesen csak fokozta a szabotázst, amelynek a szelleme amúgy is áthatotta az angol és a francia kormány cselekedeteit.

Moszkvából történt visszatérésem másnapján, április 29-én meglátogattam Halifaxot. A moszkvai benyomások hatása alatt hosszan és lelkesen bizonygattam a külügyminiszternek, milyen fontos volna a hármas kölcsönös segélynyújtási egyezmény mielőbbi megkötése, és kitartóan magyaráztam neki: a szovjet kormánynak a legőszintébb szándéka, hogy Angliával és Franciaországgal együttműködjék az agresszió elleni harcban. Halifax szkeptikus mosollyal hallgatott, és amikor megkérdeztem, hogy elfogadja-e a brit kormány ellenjavaslatunkat, nagyon határozatlanul azt válaszolta, hogy kormánya még nem fejezte be tárgyalásait Franciaországgal. Ez hideg zuhanyként hatott rám.

Május 3-án Litvinovot felmentették a külügyi népbiztosi tisztsége alól, a helyére Molotovot nevezték ki. Ez ekkor Európában nagy szenzációt

keltett: úgy értelmezték, hogy ezáltal megváltozik a Szovjetunió külpolitikája.

Három nappal később, május 6-án Halifax magához kéretett, s miután közölte, hogy Anglia még nem fejezte be a szovjet kölcsönös segélynyújtási javaslattal kapcsolatos tanácskozásait más fővárosokkal, nekem szegezte a kérdést, hogy mit jelentenek a moszkvai személyi változások.

— Mielőtt megadnánk a válaszunkat a szovjet javaslatra, tudni szeretném, hogy e változások a politika megváltozását jelentik-e — mondta Halifax. — Érvényesek-e még az önök által tett javaslatok?[9]

— A Szovjetunióban, ellentétben azzal, ami Nyugaton gyakran megfigyelhető, az egyes miniszterek nem a saját személyi politikájukat folytatják — feleltem. — Minden miniszter a kormány általános politikáját követi. Ezért, bár Litvinov külügyi népbiztos nyugalomba vonult, a Szovjetunió külpolitikája a régi marad. Az általunk április 17-én tett javaslatok tehát érvényesek.

Május 8-án, háromhetes tanácskozás és gondolkodás után az angol kormány végre átnyújtotta válaszát (amely egyben Franciaország válaszát is jelentette) a háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási egyezményre vonatkozó szovjet javaslatra. De milyen válasz volt ez? A brit kormány némileg megváltoztatott formában megismételte korábbi, április 14-i javaslatát, s most is azt kívánta, hogy a Szovjetunió nyújtson egyoldalú biztosítékot Lengyelországnak és Romániának. Franciaország ellenállása tehát szemlátomást nem segített, és Szuric borúlátása beigazolódott.

Nyilvánvaló volt, hogy a „clivedeniek", különösen Chamberlain, még mindig Németország és a Szovjetunió összeütközésére számítottak, és ezért nem akartak ellentétbe kerülni Hitlerrel. Nyilvánvaló volt az is, hogy az agresszorok elleni angol—szovjet együttműködési tárgyalások csupán képmutató manőverezések, amelyhez a kormány azért folyamodott, hogy becsapja az angol népet, ködösítésre használja fel időnyerés céljából, majd tovább követhesse a miniszterelnök fő politikai irányvonalát. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a szovjet kormány az angol válaszra határozottan és ingadozás nélkül reagált. Május 15-én Moszkvában írásbeli nyilatkozatot nyújtottak át Seedsnek, és abban világosan leszögezték, hogy a szovjet kormány számára elfogadhatatlan az egyoldalú biztosíték adása Lengyelországnak és Romániának, és az agresszió elleni harc egyetlen reális és valóban hatékony formája csakis a hármas segélynyújtási egyezmény ama feltételek alapján, amelyeket a szovjet kormány április 17-én kifejtett a javaslatában. Válaszunk hangneme az angolokat (és a franciákat) választás elé állította: vagy a kölcsönös segélynyújtási egyezmény, vagy a tárgyalások megszakadása.

Zsákutcába jutott minden, ami annál is furcsábban festett, mert Anglia és Franciaország éppen akkoriban kötött kölcsönös segélynyújtási egyezményt Törökországgal. A sajtóban és londoni politikai körökben aggódó hangok hallatszottak. A nemzetközi élet egén tovább sűrűsödtek a fellegek. Chamberlain és Daladier magatartásán felbuzdulva, Hitler egyre féktelenebbül viselkedett. Most már nyíltan dühödt kampányt kezdett

Danzig kérdésében; követelte Lengyelországtól, hogy a várost adja vissza Németországnak, és engedjen szabad átjárást a lengyel korridoron. A lengyel kormány elvetette ezeket a követeléseket. A lengyel—német viszony elmérgesedett, és a robbanás napról napra várható volt. Chamberlain mindezek ellenére semmi áron nem akarta elfogadni a hármas kölcsönös segélynyújtási egyezményre vonatkozó szovjet javaslatot. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy az elfogulatlanabb angol politikusok (nem is beszélve a néptömegekről) rendkívül nyugtalankodtak, és keresték a módját, hogy a kormányra nyomást gyakoroljanak.

Május 18-án Churchill felhívott telefonon.

— Holnap a parlamentben külpolitikai vita lesz — mondta. — Fel akarok szólalni, hogy felhívjam a figyelmet: Oroszországgal a tárgyalások nem haladnak kielégítő módon. Mielőtt azonban erről a kérdésről nyilvánosan beszélnék, szeretném meghallani öntől, hogy nevezetesen mi is a szovjet kormány javaslata, amelyet Chamberlain nem akar elfogadni. Erről a városban különféle hírek terjedtek el.

Telefonon nyomban részletesen válaszoltam Churchill kérdésére. Nagyon figyelmesen hallgatott, és amikor befejeztem, csodálkozva így szólt:

— Nem értem, mi rosszat talált Chamberlain a javaslataikban. Véleményem szerint valamennyi elfogadható.

— Ön nyilván jobban meg tudja magyarázni a miniszterelnök viselkedését — feleltem.

Másnap, május 19-én a parlamentben valóban nagy vita robbant ki Nagy-Britannia külpolitikájáról. Churchill ígéretéhez híven nagy beszédet mondott, s ebben többek között a következőket:

— Az orosz kormány által tett javaslatok (ezekről már sok szó esett a sajtóban) hármas szövetséget terveznek Anglia, Franciaország és Oroszország között. Ennek áldásait más hatalmak is élvezhetik, amikor csak kívánják. A szövetség egyetlen célja a harc a további agresszív cselekedetek ellen és segítség az agresszió áldozatainak. Nem értem, mi ebben a rossz. Kérdezik: „Lehet-e bízni a szovjet kormányban?" Gondolom, Moszkvában meg így beszélnek: „Lehet-e hinni Chamberlainnek?" Ilyen kérdésekben nem érzéseknek kell vezérelniük, hanem az érintett érdekek elemzésének. Személy szerint úgy gondolom, Oroszországnak fontos, nagy érdekek diktálják az együttműködést Angliával és Franciaországgal a további agresszív cselekedetek megelőzése céljából.

Ezután Churchill a „clivedeniek" állításait cáfolta, amely szerint a hármas egyezmény lehetetlen, mivel Lengyelország, Románia és a balti államok félnek az olyan szövetség „biztosítékától", amelyben a Szovjetunió is részt vesz. Gúnyosan beszélt érveikről, és a kormány tagjaihoz fordulva hozzáfűzte:

— Ha önök hajlandók a szövetségre Oroszországgal a háború idejére, ha önök hajlandók kezet nyújtani Oroszországnak az önök által biztosított Lengyelország és Románia megvédéséhez, akkor miért nem óhajtanak szövetségre lépni Oroszországgal most, holott a háború éppen ennek a révén előzhető meg!

Nem kevésbé határozottan lépett fel a kormány ellen ugyanezen az ülésen Lloyd George is. Németország és Olaszország fegyverkezéséről beszélve ezeket mondta:

— Nem önvédelemből fegyverkeznek. Nem Franciaország, Anglia vagy Oroszország támadásának visszaverésére készülnek. Erről a részről senki nem fenyegeti őket. Maguk készülnek támadásra valaki ellen, ők veszélyeztetik a mi érdekeinket. A diktátorok alapvető katonai célja, hogy gyors sikereket érjenek el, és elkerüljék a tartós háborút. A hosszú háború mindig előnytelen a diktátoroknak.

Ahhoz, hogy a diktátorok ne arathassanak gyors győzelmet, Lloyd George szerfölött szükségesnek tartotta a hármas egyezmény megkötését ellenük.

— Oroszország segítsége nélkül nem teljesíthetjük kötelezettségeinket Lengyelországgal és Romániával szemben — mondta Lloyd George.

A továbbiakban a liberálisok vezére kijelentette, hogy a Szovjetuniónak van a legjobb légiereje a világon, és rendkívül jó harckocsizó erővel is rendelkezik. Miért nem kötött még a kormány kölcsönös segélynyújtási egyezményt a Szovjetunióval? Nyilván azért, mert nem bízik a szovjet kormányban. „De talán Oroszországnak nincs alapja arra, hogy kételkedjék bennünk? — kiáltott fel Lloyd George. — Hiszen 1930-tól kezdve megszegtünk minden általunk aláírt egyezményt, amelyek a jelenlegihez hasonló helyzettel állottak kapcsolatban". Befejezésül Lloyd George követelte a kormánytól, hogy haladéktalanul üsse nyélbe a hármas tárgyalásokat. Eden szintén a „béke frontjának" mielőbbi megteremtéséről beszélt, és első lépésként Anglia, Franciaország és a Szovjetunió hármas szövetségének megkötését követelte a teljes kölcsönösség és egyenjogúság alapján.[10]

A Szovjetunió szilárd álláspontja és a május 19-i parlamenti vita meggyőzte Chamberlaint arról, hogy újabb képmutató manőverhez kell folyamodnia, másként a kormány kellemetlen helyzetbe kerül. Ezt Chamberlain meg is tette, ebben az esetben Genfben.

Május 22-én nyílt meg Genfben a Népszövetség soron következő ülésszaka. A szokásos sorrend szerint a Szovjetunió képviselőjének kellett elnökölnie. A szovjet kormány ezt a kötelezettséget rám ruházta. Május 20-án utaztam Londonból Svájcba. Útközben néhány órát töltöttem Párizsban; ott Szuric elmondta, hogy a francia kormány az utóbbi időben rendkívüli elégedetlenségét fejezte ki, mivel az angolok lassúak és makacsok a Szovjetunióval folytatott tárgyalásaikban. Még Bonnet, az akkori francia külügyminiszter — „Moszkva" ősi ellensége — is úgy vélekedett, hogy válságos helyzet alakult ki, és mielőbb meg kell egyezni a szovjet kormánnyal.

Halifax és Bonnet szintén Genfbe utazott, és egy álló héten át mindennap találkoznom kellett velük a Népszövetségben. Halifax már Londonban szívélyesen figyelmeztetett, reméli, hogy Genfben folytathatjuk a tárgyalásokat. Valóban, május 22-én reggel találkoztunk is Genfben, és komoly, bizonyos értelemben „döntő" beszélgetést folytattunk az egyezményről.

Halifax azzal kezdte, hogy megkért, magyarázzam meg, miért utasította el a szovjet kormány a legutóbbi, május 8-i brit javaslatot (vagyis azt a némileg módosított eredeti javaslatot, hogy a Szovjetunió nyújtson egyoldalú biztosítékot Lengyelországnak és Romániának).

Részletes feleletet adtam, különösen azt hangsúlyoztam, hogy a brit javaslat nem biztosítja a háború megelőzését, és a Szovjetuniót egyenlőtlen helyzetbe hozza Angliához és Franciaországhoz képest. Halifax tiltakozni kezdett. Egy órán át sorolta a különféle érveket, amelyekkel hol meggyőzni, hol ijesztgetni próbált, én azonban hajthatatlan maradtam. Amikor eltávoztam, úgy tűnt, hogy beszélgetésünk jelentős nyomot hagyott a brit külügyminiszterben. Most azokból az okmányokból, amelyeket a brit külügyminisztérium a háború után nyilvánosságra hozott, úgy látom, hogy akkori érzésem helyes volt. A május 22-i beszélgetésünkről készült feljegyzést Halifax a következő szavakkal fejezi be:

„Attól tartok, hogy hosszú beszélgetésünk során a legcsekélyebb mértékben sem tudtam megingatni Majszkijt a fő kérdésben, kitartó követelésében, hogy kössünk háromhatalmi szerződést a kölcsönös segélynyújtásról... Azt hiszem, hogy meglehetősen kellemetlen választás előtt állunk: vagy meghiúsulnak a tárgyalások, vagy meg kell egyezni a háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási szerződés alapján."[11]

Ugyanazon a napon, május 22-én ugyanarról a fő témáról beszélgettem Bonnet-val is. A francia külügyminiszter nagyobb hajlandóságot mutatott Halifaxnál, és gyorsan megállapodtunk vele. Még kissé zúgolódott is az angolok lassúsága és makacssága miatt.

A brit kormány választás elé került: vagy—vagy.

Ez hatott. Május 25-én a moszkvai angol nagykövet, Seeds átnyújtotta a szovjet kormánynak a kölcsönös segélynyújtási egyezmény angol—francia tervezetét.

A legfőbb nehézséget tehát, úgy tűnt, sikerült leküzdenünk. Anglia és Franciaország kormánya végre elismerte annak szükségességét, hogy háromhatalmi egyezményt kössünk a kölcsönös segélynyújtásról. Igaz, ellenállásuk, manővereik és ingadozásaik miatt feleslegesen elvesztettünk tíz hét drága időt, de még mindig nem volt késő, hogy lefogjuk az agresszor kezét, ha gyorsan és határozottan cselekszünk.

A szovjet fél így is szándékozott cselekedni. És mire készültek partnereink?...

Sajnos, Chamberlain és Daladier (itt és a továbbiakban nemcsak személyként, hanem a „clivedeni klikk" és a „kétszáz család" megtestesítőiként szólok róluk) továbbra is ragaszkodott megmásíthatatlan irányvonalához, vagyis ahhoz a politikájához, hogy összeugrassza Németországot és a Szovjetuniót. Még ebben a pillanatban is, amikor a második világháború fenyegető rémképe már egyre világosabban mutatkozott a láthatáron, a legkevésbé sem azon törték a fejüket, hogyan lehetne mielőbb megkötni a háromhatalmi egyezményt, hanem azon, hogyan kerülhetnék el annak aláírását.

Tisztában voltak-e az angolok és a franciák Hitler újabb „ugrásának"

közelségével? Igen, s erre vitathatatlan érvet tudok felhozni. Június 12-én fontos beszélgetésem volt Halifaxszal (erre később majd visszatérek), melynek során feltettem a kérdést, véleménye szerint hogyan fog eltelni a közelgő nyár. A brit külügyminiszter szó szerint a következőket válaszolta (saját feljegyzéseit idézem):

„Úgy vélem, *Hitler nehezen jelenhet meg a nürnbergi konferencián,*[12] *ha előzetesen nem tesz kísérletet a danzigi kérdés megoldására. Ezért várnunk lehet, hogy július vagy augusztus viharos hónap lesz.*"[13]

Az angol kormány tehát nagyon is jól tudta, hogy a vihar a levegőben van, és hogy most dől el *Lengyelország sorsa, amelynek az épségét és függetlenségét Chamberlain és Daladier nemrég garantálta.* Az angol kormánynak feltétlenül látnia kellett, hogy a Szovjetunióval kötött egyezmény nélkül nem mentheti meg Lengyelországot. S ahelyett, hogy mielőbb megkötötte volna a háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási egyezményt, június elején makacsul tovább szabotálta az egyezményt, amelynek szükségét nemrégiben maga ismerte el hivatalosan.

Most csak annyit akarok mondani, hogy diplomáciai évkönyvekben nehéz volna hasonló példát találni a képmutatásra és kétszínűségre, mint Chamberlain és Daladier magatartása volt az 1939-es háromhatalmi tárgyalásokon. Nehéz volna kirívóbb példát találni a politikai vakságra is, amelyet az osztálygyűlölet diktált. Az angol és a francia kormány állásfoglalása a háromhatalmi tárgyalások válságos hónapjaiban kétségtelenül bizonyította, hogy a legkevésbé sem gondolnak Lengyelország megmentésére, hogy Lengyelország csak váltópénz volt nekik a hitleri Németországgal folytatott nagyszabású játékukban, akárcsak egy évvel korábban Csehszlovákia is.

A két egyezménytervezet

Visszatérek azonban a tárgyalásokhoz. Minthogy az angol—francia kölcsönös segélynyújtási egyezménytervezet nem volt kielégítő a szovjet fél számára, június 2-án előterjesztettük ellentervünket. Hol volt különbség a két tervezetben? Két fő pontban.

Az angol—francia tervezet összekapcsolta az egyezmény hatályát a Népszövetséggel. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Népszövetségben uralkodó szabályok és szokások mellett az egyezmény nem eredményezhetett volna gyors és hatékony cselekvést.

Az angol—francia tervezet nagyon ködösen fogalmazta meg a három résztvevő kötelezettségét, hogy katonai támogatást nyújtson partnereinek agresszió esetén. A szervezet kimondta, hogy agresszió fennforgása esetén a három kormánynak „közösen meg kell vitatnia a cselekvés módszerét". Csak megvitatni!

Ennek a tervezetnek egész szellemét nem az a törekvés hatotta át, hogy gyors cselekvésre képes, hatékony szervezetet hozzanak létre az agresszió megelőzésére — vagy végső esetben az agresszor visszaverésére —, hanem ellenkezőleg: hogy ezt a szervezetet minél bonyolultabbá, nehézkesebbé és lassúbbá tegyék.

Ez a magyarázata annak, hogy a szovjet ellentervezet teljesen függetlenné tette az egyezményt a Népszövetségtől, és előirányozta, hogy az egyezmény azzal a megerősítő katonai megállapodással együtt lépjen életbe, amely pontosan meghatározza a résztvevők kötelezettségeit agresszió esetén.

Ha Anglia és Franciaország kormánya őszintén törekedett volna arra, hogy komoly gátat állítson a fasiszta agresszió elé, üdvözölniük kellett volna a szovjet javaslatot, és a legrövidebb időn belül elfogadniuk.

Ha... De éppen ez a fő feltétel hiányzott. Ezért, amikor június 2-án a szovjet ellenjavaslatba ütköztek, bosszantó és tartós szabotálásba kezdtek, és végtelen módosítgatásokkal, kikötésekkel, kiegészítésekkel és változtatásokkal húzták az időt. Ha az egyik kérdésben vissza kellett vonulniuk, belekapaszkodtak a másikba, ha visszavonultak a másodikban, akkor a harmadikba, és így tovább, egészen a végtelenségig. A legnyilvánvalóbb dolgokat kezdték vitatgatni. Nyomásunkra azonban az angolok és a franciák kénytelenek voltak állandóan hátrálni, de ezt lassan, kedvetlenül, fogcsikorgatva tették, s állandóan „kompenzációkat" követeltek tőlünk minden „engedményért".

Amikor most visszaemlékszem 1939 nyomasztó, elcsigázó, vihar előtti nyarára, mindazokra a vitákra, beszélgetésekre, találkozásokra, fontolgatásokra, konfliktusokra és kompromisszumokra, amelyeknek a légkörében nekem azt a nyarat eltöltenem kellett, kezemet a szívemre téve elmondhatom, hogy életemnek talán nem akadt nyomasztóbb időszaka. Éreztem, hogy a világ gyorsan rohan a katasztrófa felé, hogy gigászi erőfeszítések kellenének az újabb világmészárlás megelőzésére, itt pedig, a szemem előtt, a Temze és a Szajna partján kis törpék nyüzsögtek, akik nem akarták és nem is tudták megérteni, hogy mi történik a földön, s teljesen belesüppedtek sablonos, kicsinyes diplomáciai packázgatásaikba.

Meg kell adni, az angolok és a franciák a Népszövetség kérdésében hamar engedtek, sőt igyekeztek úgy feltüntetni a dolgot, mintha a nézeteltérés alapja félreértés volna.

Június 8-i beszélgetésünk során Halifax közölte, hogy a tárgyalások meggyorsítása érdekében elhatározta: Moszkvába küldi a külügyminisztérium egyik neves munkatársát, William Stranget. Ez kettős benyomást keltett bennem. Egyrészt az a tény, hogy Stranget küldik ki, aki nem volt ostoba ember, és a korábbi tevékenysége nyomán jól ismerték a Szovjetunióban is, arról tanúskodott, hogy a brit kormány valóban mielőbb megegyezést akar. Másrészt azonban kissé furcsán hatott, hogy e fontos cél elérése érdekében nem valamely neves politikust választották követnek, hanem a diplomáciai kar egyik tisztviselőjét. Halifax közlése ezért némi-

leg nyugtalanított, de nem akartam korai következtetéseket levonni. Június 12-én Strang elrepült Londonból, és június 14-én megérkezett Moszkvába. Ott egészen augusztus elejéig tevékenyen részt vett a tárgyalásokon.

A szovjet kormány a háromhatalmi egyezmény mielőbbi megkötése (ez volt a legfőbb célunk) és ugyanakkor brit partnereink igazi szándékainak kipuhatolása érdekében úgy döntött, hogy Halifaxot meghívja Moszkvába. Mivel azonban nem volt biztos értesülése Halifax álláspontjáról, meghívását óvatos formában tette meg. Június 12-én reggel, aznap, amikor Strang Moszkvába repült, utasítást kaptam, hogy azonnal keressem fel Halifaxot, és barátságos, de azért határozott formában a magam kezdeményezéseként javasoljam neki, hogy mielőbb utazzék Moszkvába a tárgyalások befejezésére és az egyezmény aláírására. Még aznap felkerestem a brit külügyminisztert, és végrehajtottam a Moszkvából kapott feladatot.

— Most, amikor a felek már megegyeztek a legfontosabb kérdésekben — mondtam —, és a három hatalom megköti a kölcsönös segélynyújtási egyezményt, nagyon fontos lenne, hogy ez a nagyon szükséges diplomáciai aktus minden késlekedés nélkül megtörténjék. A nemzetközi helyzet rendkívül feszült, Danzigban máról holnapra vészterhes események következhetnek be. A béke erőinek iparkodniuk kell. Ha egyetértene azzal, hogy ezen a héten vagy legalábbis a következő héten Moszkvába látogasson, ott befejezze a tárgyalásokat, és aláírja az egyezményt, az európai békét megőrizhetnők. Nem méltó egy nagy államférfihoz az ilyen feladat?

— Ha lehetségesnek tartaná, Lord Halifax — fejeztem be —, hogy azonnal Moszkvába menjen, felkérném kormányomat, hogy küldjön önnek hivatalos meghívást.

Halifax arca rideg és titokzatos kifejezést öltött. Figyelmesen vizsgálgatta a mennyezetet, aztán megtörölte a homlokát, és végül jelentőségteljesen így szólt:

— Gondolkozni fogok a dolgon.

Természetesen megértettem, hogy Halifax nem dönthet a moszkvai útról anélkül, hogy kormányával ne vitatná meg. Vártam néhány napig, de meghívásomra válasz nem érkezett. Elmúlt egy hét, de Halifax még mindig hallgatott. Ekkor világossá vált: Halifax nem akar Moszkvába utazni, a brit kormány nem gondol az egyezmény gyors megkötésére. Május 25-i nyilatkozata, hogy hajlandó aláírni a háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási egyezményt, nem jelentette azt, hogy nézetei valóban megváltoztak volna, hanem egyszerű manőverezés volt, amelyet a körülmények diktáltak. Ennek a nyilatkozatnak egyáltalán nem lehetett hinni. Így tehát a szovjet kormány választ kapott az őt érdeklő kérdésre.

Most, évekkel később, nagyon fontos utóirattal egészíthetem ki Halifaxszal 1939. június 12-én folytatott beszélgetésemet. Az angol kormány által közzétett *A brit külpolitika okmányai* című könyvben megtalálható a beszélgetésünkről készült feljegyzés, amelyet akkoriban maga Halifax

készített. Hogyan írja le moszkvai meghívásomat? Idézek a feljegyzésből:

„7. Befejezésül Majszkij megjegyezte, hogy jó volna, ha a helyzet nyugodtabbá válna, magam utaznék Moszkvába. Erre azt feleltem, hogy bár semmi sem okozna nagyobb örömöt, érzésem szerint Londonból pillanatnyilag lehetetlen volna elutaznom."[14]

Hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az utazásról folytatott elég hosszú beszélgetésünket csak néhány futó szóval említi; Halifax feljegyzésében azonban ezenfelül legalábbis két valótlanság fedezhető fel.

Először is, én határozottan azt javasoltam Halifaxnak, hogy *azonnal, 1939. június közepén* utazzon el az egyezmény sürgős aláírására, hogy ezzel „nyugodtabb körülmények" teremtődjenek Európában. Halifax éppen az ellenkezőjét állítja: állítólag én azt javasoltam neki, hogy csak akkor utazzon Moszkvába, ha „a körülmények már nyugodtabbak lesznek", vagyis nyilván már az egyezmény aláírása után. Az én állításom igazát lényegében maga Halifax is alátámasztja, hiszen feljegyzésében, amelyben javaslatomra tett válaszát ismerteti, ezt mondja: „Londonból pillanatnyilag lehetetlen volna elutaznom" — tehát arról volt szó köztünk, hogy „jelenleg" utazzon, nem pedig valamikor a jövőben.

Másodszor, Halifax feljegyzésében azt állítja, hogy nyomban kijelentette, miszerint lehetetlen moszkvai útja, valójában azonban a külügyminiszter nekem semmi ilyesmit nem mondott, csak azt felelte, hogy javaslatomon „gondolkozni" fog.

A második valótlan állításnak nincs komoly jelentősége, az első azonban igazi és rosszindulatú hamisítás, hiszen teljesen eltorzítja a valóságot. Nem tudom, tanácskozott-e Halifax az úristennel, amikor beszélgetésünkről feljegyzést készített (Halifax vallásos volt), de semmiféle kétség nem fér ahhoz, hogy a nemes lord méltatlanul cselekedett ebben az ügyben.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, miért volt erre szükség. Én azt a magyarázatot adnám, hogy a nagykövetekkel folytatott beszélgetések feljegyzéseit rendszerint megküldték a kormány valamennyi tagjának, és Halifax titkolni akarta javaslatomat még minisztertársai előtt is, mivel attól tartott, hogy az belső bonyodalmat kelt a kormányban. Abban az időben ugyanis Anglia egész külpolitikája ténylegesen három ember kezében összpontosult — Chamberlain, Horace Wilson és Halifax kezében, és emellett Horace Wilson sokkal fontosabb ember volt, mint Halifax.

Feltevésem helyességét alátámasztja egy másik döbbenetes tény is. Körülbelül ugyanabban az időben Eden tudomást szerzett arról, hogy Halifax nem óhajt Moszkvába utazni, és ezért a saját kezdeményezéséből a brit kormányhoz fordult, felajánlotta szolgálatait.

— Minden alapom megvan azt gondolni, hogy az oroszok nem fogadnának rosszul engem — jelentette ki Eden. — Ha Halifax lordnak valamilyen okból kifolyólag pillanatnyilag nem alkalmas a moszkvai út,

akkor küldjenek engem, és bízzák rám az egyezmény ügyének tető alá hozását.

Chamberlain kormánya azonban visszautasította Eden javaslatát.[15]

Tudtuk tehát, hogy — amint az angolok mondani szokták — a brit kormány „szíve érzése nem változott meg", hogy továbbra is hű maradt a „clivedeniek" politikai irányvonalához. A szovjet kormány ennek ellenére úgy döntött, hogy folytatja a tárgyalásokat: bármi áron meg akarta kísérelni, hogy biztosítsa a háromhatalmi koalíció megalakítását. Így parancsolták ezt a szovjet nép és az egész emberiség érdekei, és ezt követelte tőlünk történelmi felelősségünk is.

Nincs módomban leírni mindazokat a részleteket (s ez aligha szükséges), azokat a kicsinyes civódásokat, amelyekkel 1939 nyarán az angolok és a franciák szabotálták a háromhatalmi tárgyalások sikeres befejezését. Csak annyit említek meg, hogy állandóan úgy éreztem, mintha a szovjet fél sűrű, tüskés cserjésen igyekezne átvergődni, ahol lépten-nyomon buktatók és szakadékok fenyegetnek bennünket. A ruhánk cafatokká szakad, arcunkat, kezeinket és lábainkat mély karcolások borítják, sőt sebek is, amelyekből szivárog a vér, de mégis makacsul törünk előre a kitűzött cél felé. Hiába! Mégsem értünk el a célig, s hogy miért, azt később fogjuk meglátni. Most csak az akkori tárgyalások legfontosabb részleteit ismertetem.

A Szovjetunió szükségesnek tartotta, hogy biztosítsa valamennyi nyugati szomszédja államát a Balti-tengertől a Fekete-tengerig (a balti államokat, Lengyelországot, Romániát, Törökországot), az angolok és franciák az általuk már biztosított Görögországon, Románián és Lengyelországon kívül biztosítani akarták Belgiumot, Hollandiát, Luxemburgot, Svájcot, Törökországot. Nos, egész júniusban azért folyt a harc (még rágondolni is rossz!), hogy név szerint felsoroljuk-e az egyezmény szövegében azokat az országokat, amelyeket a három hatalomnak biztosítania kell, vagy sem. Végül is Naggiar a keletkezett viták megoldására azt javasolta, hogy a biztosított határok felsorolását az egyezmény szövegéből hagyjuk ki, és tegyük át az egyezményhez mellékelt titkos jegyzőkönyvbe. Az angolok ezzel egyetértettek.

Ezzel összefüggésben szükségesnek tartok egy megjegyzést tenni, hogy mi jellemezte az angolok és franciák kapcsolatát a háromhatalmi tárgyalásokon. Már említettem párizsi nagykövetünk, J. Z. Szuric szavaira hivatkozva, hogy Daladier kormánya minden reakcióssága ellenére is kedvezőbben fogadta az egyezményt, mint Chamberlainé. Ezt természetesen nem a francia „münchenisták" különleges jó szándéka vagy messzebbre látó politikája magyarázza, hanem az, hogy Németország Franciaországot sokkal közvetlenebbül fenyegette, mint Angliát. Bármi legyen is azonban a magyarázat, tény, hogy London és Párizs irányvonalának minden azonossága ellenére a tárgyalások során árnyalati eltérések voltak közöttük, s ezek hol ebben, hol abban a pontban kifejezésre jutottak. Ez jelentkezett egyebek között abban a kérdésben is, hogy felsoroljuk-e az egyezményben a biztosított országokat.

Minél tovább folytak a tárgyalások, annál nyilvánvalóbb lett, hogy az angolok és a franciák egyszerűen a szabotázs taktikáját követik. Az európai légkör napról napra izzóbbá vált. Danzigot nyilvánvaló vihar fenyegette. Június 18-án odaérkezett Goebbels, és féktelen beszédében nyíltan kijelentette, hogy közeleg az idő, amikor Danzig a hitleri Németország része lesz. A következő napokban a német „turisták" ezrei árasztották el a várost; hatalmas mennyiségben érkeztek csempészúton különféle fegyverek, még nehéztüzérségi lövegek is. Forster, a danzigi náci vezér felhívással fordult a lakossághoz, hogy ne sajnálja az erejét a város újbóli németté tétele érdekében. Ezeknek az eseményeknek a hatására a német—lengyel feszültség egyre jobban kiéleződött, és Londonban és Párizsban is egyre nagyobb lett az izgalom. Június 27-én Daladier a parlamentben kijelentette: „Európában még sosem volt ekkora zavar és riadalom, mint most." Június 28-án Londonban mondott beszédében Churchill a következőket fejtette ki:

— Nagyon aggódom a jelenlegi helyzet miatt. Minden arra utal: a nácik megtettek minden szükséges előkészületet, hogy Lengyelországot engedményekre kényszerítsék. Ha Lengyelország nem enged, hatalmas erők támadják meg nyugatról és délről.

Június 29-i beszédében még Halifax is rendkívül sötét színekkel ecsetelte Európa kilátásait.

Az angolok és a franciák ennek ellenére tovább húzták a meddő és mesterségesen szított vitákat a háromhatalmi egyezmény tárgyalásai során. Kedvelt módszerük volt, hogy halogatták a válaszadást javaslatainkra és módosításainkra. Azokban a napokban kisebb statisztikai számítást végeztem arról, hogy mennyi időre volt szükség, amíg a szovjet és az angol—francia fél előkészítette a maga válaszait. Igen érdekes számadatok születtek. Kiderült, hogy a tárgyalások 75 napja alatt a Szovjetuniónak csak 16 napra volt szüksége válaszadásokra, Angliának és Franciaországnak viszont 59 napra. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy ezeket a számadatokat a szovjet sajtó is felhasználta. 1939. június 29-én a *Pravda* a következőket írta:

„A megengedhetetlen huzavona és a tárgyalások végtelen halogatása miatt kétségesnek kell tartanunk, egyáltalán őszinték-e Anglia és Franciaország szándékai, és fel kell vetnünk a kérdést, mi az alapja ennek a politikának: komoly törekvés a béke frontjának biztosítására, vagy pedig a tárgyalásokat és ezek elhúzását akarják felhasználni valamiféle más célokra, amelyeknek semmi közük a békeszerető hatalmak egységfrontjának kialakításához."

A *Pravda* cikkét a következő sokatmondó szavakkal fejezte be:

„Úgy látszik, az angolok és a franciák nem a Szovjetunió által is elfogadható igazi szerződést akarnak, hanem csak tárgyalásokat e szerződésről, hogy országaik közvéleménye előtt a Szovjetunió hajthatatlanságát bizonyíthassák, és ezzel megkönnyíthessék egyezkedésüket az agresszorokkal."

Ez valóban egyenes beszéd volt!

Az egyezmény és a katonai megállapodás

Bármint volt is, július elejére a három nagyhatalom által biztosított államok felsorolásának a kérdése végre megoldódott, és ezután került sor az egyezmény aláírásának az útjában álló újabb nehézségek elhárítására. *Az egyezmény és az azt megerősítő katonai konvenció kapcsolatának a kérdése* bizonyult a legfontosabbnak.

A felek a következő álláspontot foglalták el az egyezmény és a katonai konvenció kérdésében:

A szovjet kormány úgy vélekedett, hogy az egyezménynek és a katonai konvenciónak egységes egészet kell alkotnia, egyazon szerződés két részeként kell szerepelnie, és mindkettőnek egyidejűleg kell érvénybe lépnie. Más szavakkal: katonai konvenció nélkül nem lehetséges a politikai egyezmény sem.

Az angol és a francia kormány viszont úgy vélekedett, hogy az egyezmény és a katonai konvenció két különálló okmány, így tehát nem túlságosan ésszerű szoros kapcsolatot teremteni köztük. Miért? Amikor Halifaxszal folytatott június 8-i beszélgetésünk során először érintettem ezt a kérdést, a brit külügyminiszter ezeket mondta:

— De hiszen ha azt követelnénk, hogy az egyezmény és a katonai konvenció egyidejűleg lépjen érvénybe, ezzel nagyon elhúznánk az egyezmény aláírását! A katonai egyezményt nem lehet olyan gyorsan kidolgozni. Sietnünk kell!

Halifax azt javasolta, hogy előbb kössük meg az egyezményt, majd azután foglalkozzunk a katonai konvencióval. A későbbiekben az angolok és a franciák is tántoríthatatlanul vallották Halifax fentebb említett nézetét, és állandóan ezt ismételgették:

— A katonai konvenció csak hátráltatja az egyezmény megkötését, nekünk pedig sietnünk kell, lehetőleg minél jobban sietnünk kell! A nemzetközi helyzet igen fenyegető!

Nehéz volna ékesebb példát találni a képmutatásra és a kétszínűségre!

Mi volt az igazi oka az angolok és a franciák ilyen magatartásának?

Megint ugyanaz: változatlanul tartották magukat a „clivedeniek" fő irányvonalához, és ebből következőleg nem szívelhették a háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási egyezményt. Éppen azokban a napokban közölték velem, hogy július elején Chamberlain és legközelebbi barátja, Sir Kingsley Wood légügyi miniszter között az alábbi véleménycsere zajlott le:

— Mi újság az egyezménnyel kapcsolatos tárgyalásokon? — kérdezte Kingsley Wood.

Chamberlain ingerülten legyintett, és így válaszolt:

— Még mindig nem adtam fel a reményt, hogy sikerül elkerülnöm ennek a szerencsétlen egyezménynek az aláírását.

Ha ilyen volt a miniszterelnök hangulata, akkor aligha csodálkozhatunk

azon, hogy Halifax és Daladier nem akarta egységes egésznek tekinteni az egyezményt és a katonai konvenciót.

Mivel azonban július elején a szovjet kormány határozottan felvetette az egyezmény és a katonai konvenció egységének a kérdését, az angoloknak akarva-akaratlanul foglalkozniuk kellett vele.

Halifax már július közepén utasítást adott Seedsnek, hogy fogadja el az egyezmény és a konvenció egységét, azonban feljogosította a nagykövetet, hogy maga döntse el, mikor kívánja erről a szovjet felet tájékoztatni. Seeds a maga részéről még egy hétig húzta az időt, és csak a július 24-i ülésen hozta a szovjet népbiztos tudomására, hogy a brit kormánynak nincs kifogása a katonai megállapodásról folyó tárgyalások haladéktalan megkezdése ellen. A szovjet kormány a tárgyalások színhelyéül Moszkvát javasolta. Júliusban fontos esemény játszódott le, amely tovább fokozta kétségeinket a brit fél őszinteségével szemben. Huszadika körül találkozott egymással Hudson angol külkereskedelmi miniszter és Göring gazdasági szaktanácsadója, Helmuth Wohlthat. Hivatalosan Wohlthat azért érkezett Londonba, hogy részt vegyen a nemzetközi bálnavadászati konferencián, gyakorlatilag azonban az volt a feladata, hogy kipuhatolja, miként lehetne széleskörűen szabályozni a kapcsolatokat Anglia és Németország között. Akkoriban még nem ismertük pontosan a Wohlthat és az angol államférfiak között lefolyt tárgyalások összes részleteit. Nem tudtuk többek között (s ez csak a háború befejeződése után derült ki), hogy Wohlthat milyen beszélgetést folytatott Horace Wilsonnal. Dirksennek, az akkori londoni német nagykövetnek a feljegyzései között 1939. július 21-i keltezéssel a következő adatokat találhatjuk Wohlthatnak Horace Wilsonnal és Hudsonnel folytatott beszélgetéséből:

Hudson a bálnavadász bizottság norvég képviselőjének a közbenjárásával kérte fel Wohlthatot, hogy keresse fel; Wohlthattal folytatott beszélgetése során Hudson messzemenő terveket ismertetett az angol—német együttműködésre újabb külföldi piacok feltárásához és a már meglevők fokozottabb kiaknázásához; kijelentette többek között, hogy Anglia és Németország széles körben kifejthetnék erőiket Kínában, Oroszországban és a brit birodalomban. Ugyanakkor szükségesnek tartotta az angol és a német érdekszférák elhatárolását.

Ezután Horace Wilson kezdeményezésére Wohlthat őt is felkereste. Wohlthat kétszer beszélgetett Chamberlain legfőbb külpolitikai tanácsadójával, de ezek a tárgyalások már óvatosabbak voltak. Wilson kijelentette, hogy célja „igen széles körű angol—német megegyezés valamennyi fontos kérdésben", többek között: *a)* az angol—német megnemtámadási szerződés megkötésében; *b)* a benemavatkozási egyezmény megkötésében és a befolyási övezetek elosztásában; *c)* a szárazföldi, tengeri és légi fegyverkezés korlátozásában; *d)* lehetőség teremtésében a németek számára a gyarmatok kiaknázására; *e)* kölcsönös pénzügyi együttműködésben és a nemzetközi kereskedelem kérdéseinek megoldásában. Amikor Wohlthat megkérdezte, napirendre tűzhetne-e a német kormány még egyéb kérdéseket is, Wilson azt válaszolta: „vegyen a führer

egy papírlapot, sorolja fel az őt érdeklő kérdéseket, és az angol kormány hajlandó azok megvitatására." Wilson kérte, nevezzen ki a führer teljhatalmú megbízottat, aki az angol—német együttműködés valamennyi kérdésében tárgyalhat.

Dirksen még a következőket jegyezte fel: „Sir Horace Wilson határozottan azt mondotta Wohlthat úrnak, hogy a megnemtámadási egyezmény megkötése lehetővé tenné, hogy Anglia megszabaduljon Lengyelországgal kapcsolatos kötelezettségeitől."[16]

Wilson azt javasolta Wohlthatnak: tárgyaljon azonnal Chamberlainnel, és ily módon győződjék meg arról, hogy a miniszterelnök egyetért azzal a programmal, amelyet Wohlthat előtt Wilson kifejtett, de Wohlthat nem kívánt Chamberlainnel találkozni.

Ilyen megbeszéléseket folytatott tehát 1939 nyarán Chamberlain a Szovjetunió háta mögött Németországgal. Hogy végeredményben nem lett belőlük semmi, ez már olyan tényezőktől függött, amelyek felett a brit miniszterelnöknek nem volt hatalma. S ezek után a nyugati történészek és politikusok követ merészeltek dobni a szovjet kormányra, azzal vádolják, hogy egyezségre, szinte már szövetségre lépett Németországgal Anglia és Franciaország háta mögött!

Ismétlem, 1939 nyarán még nem ismertük az Anglia és a hitleri Németország között lefolyt titkos tárgyalások részleteit. Az azonban, ami 1939 júliusában a sajtó és a politikai körök közvetítésével kiszivárgott, már magában is tökéletesen elegendő volt az erős nyugtalansághoz. Amint akkoriban az újságok írták, s amint azt Chamberlain is beismerte, július 24-én a parlamentben, Hudson és Wohlthat között az angol—német kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok kibővítéséről volt szó, s arról is beszéltek, hogy Anglia bizonyos feltételek között óriási összegű, 500—1000 millió font sterling hitelt nyújt Németországnak. Az ilyen méretű kereskedelmi üzletnek elsődleges politikai jelentősége is volt. Ha a brit kormány tagja lehetségesnek tartja, hogy ilyen tervezetet megvitasson a hitlerista állam egyik magas rangú tisztviselőjével, akkor... Nem vontunk le ebből túlságosan messzemenő következtetéseket, természetes azonban, hogy csak növekedett a brit kormány úgynevezett őszinte szándékaival szemben táplált bizalmatlanságunk, amelyet még a múlt tapasztalatai szültek, többek között a háromhatalmi tárgyalások tapasztalatai is.

Előkészületek a katonai tárgyalásokra

Július 25-én Halifax magához kéretett, és közölte velem: Moszkvában megegyezés született a katonai tárgyalások haladéktalan megkezdéséről. Már ismertem a hírt a Külügyi Népbiztosság táviratából, amelyet előző este kaptam meg, de azért mélységes megelégedésemnek adtam kifejezést

a külügyminiszter közlése nyomán. Ámde bizonyos kétségek gyötörtek, s igyekeztem tüstént ellenőrizni, hogy azok mennyire megalapozottak.

— Mondja, Lord Halifax — kérdeztem —, ön szerint ezek a tárgyalások mikor kezdődhetnek meg?

Halifax elgondolkozott, a mennyezetet bámulta, mintha számolgatna valamit, aztán így szólt:

— Hét-tíz napra van szükségünk ahhoz, hogy minden szükséges előkészületi munkát elvégezzünk.

Ez azt jelentette, hogy gyakorlatilag a tárgyalások aligha kezdődnek meg két hétnél hamarabb. Halifax tehát nem sietett túlságosan.

— És önök már meghatározták, hogy bizottságuk milyen összetételben vesz részt a tárgyalásokon? — kérdeztem tovább.

— Nem, még nem. Ez a legközelebbi napokban történik meg — mondta Halifax, majd hozzáfűzte: — Úgy véljük, hogy a katonai tárgyalásokra a legalkalmasabb színhely Párizs, amennyiben azonban a szovjet kormány e tárgyalásokat Moszkvában óhajtaná, hajlandók vagyunk Moszkvában is találkozni.

Igen nyugtalanul távoztam Halifaxtól. Folytatódik a régi játék, közben pedig a nemzetközi helyzet egyre izzóbb. Danzigot erőltetett ütemben militarizálták, és a német—lengyel kapcsolatokban a feszültség szinte már tűrhetetlenné vált. Július 21-én a német külügyminisztérium kijelentette, hogy Danzignak „minden feltétel nélkül" vissza kell térnie Németországhoz. Rydz-Śmigły marsall, a lengyel hadsereg parancsnoka azt válaszolta erre, ha Németország Danzig sorsát egyoldalúan óhajtja megoldani, Lengyelország fegyvert ragad. Körülbelül ugyanebben az időben Ironside angol tábornok Varsóba látogatott, és ott tárgyalásokat folytatott a lengyel vezérkarral. A Távol-Keleten súlyosbodott a helyzet: a kínai—japán háború már második éve folyt, nem lehetett tudni, hogy mikor lesz vége; Halhin-Golnál harcok folytak a japán agresszorok és a szovjet—mongol csapatok között; a japán imperialisták féktelen propagandát folytattak Kínában Anglia ellen, a Jangce folyón angol hajókat bombáztak, angolellenes tüntetéseket szerveztek a kínai városokban, halállal fenyegették a Kínában élő angol állampolgárokat. Mindez óriási riadalmat keltett Angliában, s a nagy tömegek egyre kitartóbban ostromolták a kormányt a háromhatalmi tárgyalások szabotálása miatt. Az ország minden zugában hangosan követelték: „Azonnali egyezményt a Szovjetunióval!"

Chamberlainnek megint manőverezni kellett. Július 31-én heves külpolitikai viták robbantak ki a parlamentben. Archibald Sinclair, a liberálisok vezére élesen bírálta Chamberlain külpolitikáját, és követelte, hogy „legmagasabb rangú politikai személyt" küldjenek Moszkvába az egyezménnyel kapcsolatos tárgyalások befejezésére. Dalton munkáspárti képviselő azt indítványozta, hogy maga Halifax utazzék Moszkvába, vagy hívják meg a szovjet kormány valamelyik tagját Londonba. Eden követelte, hogy haladéktalanul küldjenek Moszkvába politikai missziót, amelyet olyan rangú ember vezessen, aki közvetlenül tárgyalhat a szovjet kormánnyal. Ugyanilyen szellemben szólalt fel sok más szónok is.

Chamberlain igyekezett elhárítani a tárgyalások szabotálásáért elhangzott támadásokat, és ezért úgy határozott, hogy a múltból vesz precedenseket. Elmondta, hogy az angol—japán szövetséggel kapcsolatos 1903-as tárgyalások fél évig húzódtak el, az 1904-es francia antanttárgyalások kilenc hónapig tartottak, az 1907-es angol—orosz antanttárgyalások pedig tizenöt hónapot vettek igénybe. A következtetés világos: a Szovjetunióval folyó jelenlegi tárgyalások mindössze négy és fél hónapja tartanak, mit akarnak hát a képviselők?[17] A politikai szűkagyúságra nehéz volna ékesebb példát említeni, mint a brit miniszterelnöknek ezeket az eszmefuttatásait a már majdnem kirobbant történelmi vihar küszöbén.

Chamberlain az angol társadalom felháborodása ellenére is hűséges maradt fő politikai irányvonalához. Még mindig nem hagyott fel azzal a reménnyel, hogy Németország összecsap a Szovjetunióval. Erről tanúskodik a brit kormány minden cselekedete.

Halifaxszal folytatott július 25-i beszélgetésem után aggodalmat keltett bennem annak a brit küldöttségnek az összeválogatása, amelyet Anglia szándékozott a Szovjetunióba küldeni. Így gondolkoztam: „Ha már Halifax nem utazott júniusban Moszkvába, akkor legalább most legyen Anglia legfőbb képviselője valami valóban rangos és aktív katona. Ez használna a tárgyalásoknak, lehűthetné bizonyos mértékben Hitler agresszivitását."

Arthur Greenwoodhoz, a munkáspárt helyettes parlamenti vezéréhez fordultam, akivel jó viszonyban voltam, és megkértem, hogy nem hivatalos formában hozza az angol kormány tudomására, hogy a szovjet fél a katonai küldöttség élén egy nagyon tekintélyes katonát, leginkább Gort tábornokot, az akkori angol vezérkari főnököt szeretné látni. Greenwood eleget tett a kérésemnek. Válaszul levelet kapott Chamberlaintől (magam is olvastam), és abban a miniszterelnök közölte, hogy a kormány sajnos nem küldheti Moszkvába Gort tábornokot, mert pillanatnyilag igen nagy szükség van rá Londonban, helyette azonban a bizottságot olyan ember fogja vezetni, aki kétségtelenül „tekintélyt" fog élvezni a szovjet kormánynál.

És mi történt? Július 31-én Chamberlain bejelentette a parlamentben, hogy a kormány a katonai küldöttség vezetését Sir Reginald Plunkett Draxre bízta. Beismerem, hogy ennek az embernek a nevét egyszer sem hallottam hét év alatt, amíg Londonban szovjet nagykövetként tevékenykedtem. S ezen nem is csodálkozhattam: kiderült, hogy Sir Reginald Plunkett Draxnek akkoriban semmiféle operatív kapcsolata nem volt az angol fegyveres erőkkel, ámde közel állt az udvarhoz, s Chamberlain híveként ismerték. Még akarva sem lehetett volna alkalmatlanabb embert találni a Szovjetunióval folyó tárgyalások vezetésére, mint a brit hajóhadnak ezt az elaggott admirálisát. A küldöttség többi tagja (Barnett légügyi marsall és Heywood vezérőrnagy) sem emelkedett a brit hadsereg vezetőinek átlagos színvonala fölé.

Amikor megismertem a brit küldöttség összetételét, csak egyetlen

következtetésre juthattam: minden maradt a régiben, folytatódik a háromhatalmi egyezmény szabotálása.

A franciák a londoni kollégáik által mutatott úton haladtak: a francia küldöttség vezetője Doumenc hadtesttábornok lett, tagjai pedig Valin légügyi tábornok és Willaume tengerészkapitány. Itt sem akadt tehát egyetlen olyan ember, aki országa egész fegyveres erőinek a nevében tekintéllyel léphetett volna fel. Augusztus első napjaiban a francia küldöttség megérkezett Londonba. Innen a két küldöttségnek együtt kellett Moszkvába indulnia. Úgy döntöttem, hogy villásreggelit adok a tiszteletükre. Bármennyire kiábrándított is a küldöttségek összetétele, a diplomáciai udvariasság kötelezettsége ezt megkövetelte tőlem. Ráadásul személyesen óhajtottam beszélni a küldöttségek tagjaival. A villásreggelit a nagykövetség télikertjében adtam. Az angol és a francia küldöttségen kívül a mi katonai munkatársaink is jelen voltak (a katonai, a tengerészeti és a légügyi attasé), továbbá a kereskedelmi képviselet vezetői is. Jobbomon legidősebb vendégként Drax admirális foglalt helyet, ösztövér, sovány, ősz angol, nyugodt mozdulatú és lassú beszédű ember. Amikor befejeztük az étkezést, s a kávét szolgálták fel, a következő párbeszéd zajlott le kettőnk között:

Én: Mondja, admirális, mikor indulnak Moszkvába?

Drax: Még nem döntöttek véglegesen, de a legközelebbi napokban.

Én: Természetesen repülőgépen mennek? Az idő sürget, Európában nagyon izzó a légkör.

Drax: Ó, nem! A két küldöttségnek és a mintegy negyvenfőnyi kiszolgáló személyzetnek igen sok a poggyásza, repülőgépen kényelmetlen volna utaznunk.

Én: Ha repülőgép nem felel meg, akkor nyilván valamelyik gyorsjáratú cirkálójukon utaznak a Szovjetunióba. Ez igen stílusos és lenyűgöző volna: katonai küldöttség hadihajón... S Londonból Leningrádba az út nem venne sok időt igénybe.

Drax (kelletlen arckifejezéssel): Nem, a cirkáló sem felel meg. Hiszen ha cirkálón utazunk, az azt jelenti, hogy ki kell telepítenünk kajütjeikből mintegy kéttucatnyi tisztet, hogy elfoglalhassuk a helyüket. Miért okoznánk kellemetlenséget az embereknek? Nem, nem, nem cirkálón utazunk.

Én: Akkor talán valamelyik gyors járatú kereskedelmi hajójukat fogják használni? Ismétlem, az idő égetően sürget, minél előbb Moszkvában kell lenniük!

Drax (szemlátomást nem óhajtja tovább folytatni a társalgást): Bevallom, semmit sem tudok mondani önnek. Az elszállítás megszervezésével a kereskedelmi minisztérium foglalkozik. Mindent ők intéznek. Nem tudom, hogy mi lesz.

Mi lett? Augusztus 5-én a katonai küldöttségek Londonból a „City of Exeter" nevű áru- és utasszállító gőzösön indultak el, amely óránként 13 csomóval haladt, s végül csak augusztus 10-én érkeztek meg Leningrádba. Kerek öt napig tartott az útjuk, amikor a történelmi események rohanásában minden óra és perc számított.

Arra gondoltam, hogy a szovjetunióbeli küldöttségek megalakításánál és útnak indításánál tanúsított páratlan lassúság szintén egyik megnyilvánulása a szabotálás szellemének, amit már túlságosan is jól ismertünk. Kétségtelen, hogy általában és egészében igazam volt. Napjainkban azonban az angol kormány által közzétett diplomáciai okmányokból látható, hogy abban a lassúságban, amellyel Drax és társai Moszkvába utaztak, volt még valami más is. Már említettem, hogy amikor a felek megegyeztek a katonai tárgyalás haladéktalan megkezdésében, a politikai egyezmény kidolgozásával még nem végeztek teljes mértékben: még meg kellett határozni az „agresszió" fogalmát. Feltételezték, hogy a politikai és a katonai tárgyalások párhuzamosan fognak haladni. Az angol külügyminisztérium azonban a katonai küldöttségnek adott írásbeli utasításában, amely vezérelvül szolgált a moszkvai tárgyalásokhoz, a következőket szögezte le a 8. pontban:

„A politikai egyezmény megkötéséig... a küldöttségnek nem kell sietnie a tárgyalásokkal, állandóan figyelemmel kell kísérnie a politikai tárgyalások menetét, s a legszorosabb kapcsolatot kell tartania őfelsége nagykövetével."[18]

Mivel a küldöttség londoni elutazásának időpontjában az agresszió fogalmának meghatározása még mindig a levegőben lógott, a brit kormány úgy vélekedett, hogy a küldöttségek útnak indításával nem kell sietnie.

Itt újból mutatkozott eltérés London és Párizs között. Augusztus 13-i táviratában Seeds felkérte Halifaxot, hogy oszlassa el kételyeit.

„A Drax admirálisnak adott írásbeli utasításokkal nyilván arra számítottak — közölte Seeds Moszkvából —, hogy a katonai tárgyalások lassan haladjanak mindaddig, amíg megegyezés nem születik az eddig még megoldatlan politikai kérdésekben... Másrészt a francia tábornoknak adott utasítás előírja, hogy lehetőleg minél előbb érje el a katonai konvenció megkötését. Világos, hogy ez az utasítás nem egyezik azokkal, amelyeket Drax admirális kapott."

Igen, itt kétségtelenül eltérés mutatkozik London és Párizs között. S nemcsak London és Párizs között, hanem (és ez különösen figyelemre méltó) a londoni brit kormány és saját moszkvai nagykövete között is. Bármilyen jól felkészítették is Seedst, végül maga sem bírta el, hogy a brit kormány gúnyt űzzön az európai biztonságból és a legelemibb józan gondolkozásból. Ugyanebben a táviratban Seeds még a következőket írta:

„Nagyon hálás volnék önnek, ha sürgősen közölné velem, hogy a semmire sem kötelező általános közhelyeken túlmenően vajon függővé teszi-e őfelsége kormánya a katonai tárgyalások előbbrevitelét a »közvetett agresszió« kérdésének előzetes szabályozásától. Mélységesen sajnálnám, ha őfelsége kormányának tényleges döntése az volna, mert minden előjel világosan arra utal, hogy a szovjet katonai küldöttség nagyon komolyan akarja végezni a maga dolgát."[19]

Lám, mire vezetett az angol burzsoázia akkori vezetőinek politikai szűklátókörűsége! Lám, mire vezette őket osztályvakságuk!

Ezzel tulajdonképpen véget is érnek az 1939-es háromhatalmi tárgyalásokkal kapcsolatos személyi élményeim, hiszen a katonai küldöttségeknek a Szovjetunióba történő elutazása után az ilyesfajta tárgyalások Londonban teljesen megszűntek. Az immáron katonai egyenruhát öltött tárgyalások súlypontja Moszkvába helyeződött át, s magam közvetlenül nem vettem részt azokon. Itt mégsem tehetek egyszerűen pontot a dolgok végére. Az eddig elmondottak logikája azt követeli, hogy legalább röviden beszéljek arról, mi történt Moszkvában, és mivel fejeződött be a háromhatalmi tárgyalások egész szerencsétlen históriája. Ebben azonban már nem támaszkodhatom egyéni élményeimre, hanem azt kell felhasználnom, amit a moszkvai események hitelt érdemlő tanúitól hallottam, és amit a későbbiekben sikerült megtudnom különböző sajtószervek és dokumentumforrások révén.

Katonai tárgyalások Moszkvában

Ellentétben az angol és a francia kormánnyal, a szovjet kormány az ügyhöz méltó komolysággal kezelte a küszöbön álló katonai tárgyalások kérdését.

A tárgyalásokra kiszemelt szovjet küldöttség a legmagasabb rangúakból állt. A küldöttség vezetőjévé Vorosilov marsallt, a Szovjetunió honvédelmi népbiztosát nevezték ki. A küldöttség tagjai: Saposnyikov első osztályú hadseregparancsnok, a vezérkar főnöke, Kuznyecov másodosztályú flottaadmirális, a haditengerészeti flotta népbiztosa, Loktyionov másodosztályú hadseregparancsnok, a légierők főparancsnoka és Szmorogyinov hadseregparancsnok, a vezérkari főnök helyettese voltak.

Leningrádi megérkezésükkor az angol és a francia küldöttséget a város legmagasabb rangú katonai és haditengerészeti képviselői fogadták. Megmutatták nekik Leningrád nevezetességeit és a város környékét. Seeds angol nagykövet a külügyminiszternek küldött beszámolójában hangsúlyozta, hogy a szovjet hatóságok „szemmel láthatóan igyekeznek a vendégeknek minden néven nevezendő kényelmet biztosítani".[20]

Moszkvában szintén „elsőrangúan" fogadták az angol és a francia küldöttséget. Megérkezésük napján fogadta őket a külügyi, valamint a honvédelmi népbiztos, este pedig részt vettek a Szpiridonovka palotában a szovjet katonai küldöttség által tiszteletükre rendezett vacsorán. Seeds e vacsoráról az előbb említett beszámolójában a következőket közölte: „Vorosilov marsall, akivel eddig nem találkoztam, igen szép fehér nyári egyenruhát viselt, s barátságos és energikus magatartásával a legkedvezőbb hatást gyakorolta. Szemlátomást valóban nagyon örült, hogy találkozhatott a küldöttségek tagjaival."[21]

A Szpiridonovka palotában adott vacsora tehát igen nagy hatással volt az angol nagykövetre.

„A fogadás a késő éjszakai órákig tartott — számolt be a nagykövet. — Vacsora után nagyszerű hangverseny következett. Szívélyes volt a légkör, csak a nyelvi nehézségek okoztak némi zavart a társalgásban. A fogadásról kiadott hivatalos közlemény, amely az *Izvesztyijá*ban jelent meg, »baráti köszöntőket« emleget, amelyek sűrűn követték egymást a vacsora idején."[22]

Így tehát szovjet részről minden lehetőt elkövettek azért, hogy megmutassák, mennyire komolyan veszik a katonai konvencióval kapcsolatos tárgyalásokat, s milyen őszintén törekednek hatékony gátat emelni az agressziók megismétlődése elé. Ezt maguk az angolok is tanúsították. S hogyan viselkedtek az angolok és a franciák? Náluk bizony minden maradt a régiben: folytatódott a háromhatalmi egyezmény szabotálása.

Ez már a három küldöttség augusztus 12-i első hivatalos ülésén kiderült. A formalitások befejeződése után a szovjet küldöttség vezetője javasolta, hogy kölcsönösen ismertessék egymással, meddig terjed felhatalmazásuk. Nyomban ismertette a szovjet küldöttség hatáskörét, és közölte, hogy a küldöttség „tárgyalásokat folytathat az angol és a francia katonai küldöttségekkel, s katonai konvenciót írhat alá Anglia, Franciaország és a Szovjetunió katonai védelme megszervezésének kérdéseiről az Európában bekövetkező agresszióval szemben".[23]

Ezután Doumenc tábornok, a francia küldöttség vezetője olvasta fel meghatalmazását, amely feljogosította arra, hogy „megegyezzék a szovjet fegyveres erők főparancsnokával mindazokban a kérdésekben, amelyek a két ország fegyveres erői közötti együttműködés megteremtésére vonatkoznak".[24] Ez már jóval kevesebb volt, mint a szovjet küldöttség hatásköre, Doumenc tábornoknak mégis lehetőséget adott arra, hogy komoly tárgyalásokat folytasson a szovjet féllel.

Drax admirális esetében sokkal rosszabbul állt a helyzet. Kiderült, hogy nincs egyáltalán semmiféle írásbeli meghatalmazása! Kell-e beszédesebb bizonyíték arra a felelőtlenségre és komolytalanságra, amellyel a brit kormány kezelte a katonai tárgyalásokat? Nyilvánvalóan látszott, hogy a brit küldöttséget nem azért indították el Moszkvába, hogy sürgősen megkösse a katonai konvenciót, hanem azért, hogy felelőtlen beszélgetéseket folytasson a katonai konvencióról. Drax admirális igyekezett kilábalni a nehéz helyzetből, és kijelentette, hogy ha a tanácskozás színhelyét Londonba helyeznék át, rendelkezne teljhatalmú megbízással, a szovjet küldöttség vezetője azonban közderültségre szavába vágott, hogy „könnyebb Londonból papírokat idehozni, mint egy ekkora társaságnak Londonba utaznia".[25] Végül az admirális megígérte, hogy kormányától írásbeli felhatalmazást kér, amely csak augusztus 21-én érkezett meg, amikor — s ezt majd később látni fogjuk — már egyáltalán nem is volt rá szükség.

Azzal a ténnyel, hogy Drax admirálisnak nem volt írásbeli felhatalmazása, betelt a pohár a szovjet kormány több hónapos türelmes várakozása után. A szovjet kormány végérvényesen meggyőződött arról, hogy Chamberlain javíthatatlan, és hogy az egyezmény megkötésébe vetett remény

teljesen összezsugorodott. A szovjet érdekeket más utakon-módokon kellett tehát megvédeni. Politikailag azonban mégis ésszerűtlen lett volna megszakítani a tárgyalásokat, amíg a másik fél azt meg nem teszi.

Annak ellenére, hogy Drax admirális nem rendelkezett megfelelő írásbeli felhatalmazással, a szovjet küldöttség kijelentette, hogy nem ellenzi a tanácskozás munkájának folytatását. S valóban, augusztus 13 és 17 között hét ülés zajlott le, amelyeken a felek kölcsönösen kicserélték bejelentéseiket fegyveres erőikről és a hitleri agresszió esetére feltett szándékaikról. Anglia nevében Drax admirális, Barnett légügyi marsall és Heywood tábornok, Franciaország nevében Doumenc tábornok, Valin tábornok és Willaume százados, a Szovjetunió nevében pedig Saposnyikov hadseregparancsnok, a vezérkar főnöke, Loktyionov hadseregparancsnok, a légierők parancsnoka és Kuznyecov flottaparancsnok, a haditengerészeti flotta népbiztosa szólalt fel.

A három nagyhatalom fegyveres erőinek általános képe így festett:

Franciaország 110 hadosztállyal rendelkezett, nem számítva a légelhárító, partvédelmi és afrikai csapatokat; ezenfelül rendelkezésére állt a köztársasági Spanyolország 200 000 főnyi hadserege,[26] amely Franco győzelme után Franciaországba vonult vissza, és kérte felvételét a francia hadseregbe. A francia erők felszereléséhez tartozott 4000 korszerű harckocsi és 3000 darab 150 mm-es vagy annál nagyobb kaliberű löveg (nem számítva a hadosztály-tüzérségeket). Franciaország katonai légiflottája 2000 darab első osztályú repülőgépből állt, amelynek körülbelül kétharmada korszerű volt az akkori fogalmak szerint. A vadászgépek gyorsasága óránként 450—500 km, a bombázóké pedig 400—450 km volt.

Anglia 6 kész hadosztállyal rendelkezett, és „a legrövidebb időn belül" még 9 hadosztályt tudott átdobni a kontinensre, a „második vonalban" pedig ehhez még 16 hadosztályt tudott hozzáadni, összesen tehát — 31 hadosztályt. Anglia katonai légiereje több mint 3000 első osztályú repülőgéppel rendelkezett.

A *Szovjetuniónak* az európai agresszió elleni harchoz 120 gyalogos és 16 lovas hadosztálya, 5000 nehéztüzérségi lövege, 9—10 000 harckocsija és 5—5500 harci repülőgépe volt.

Ezenkívül a három nagyhatalomnak rendelkezésére álltak *haditengerészeti flottáik*, amelyek közül különösen a brit flotta képviselt nagy erőt.[27]

Amint látjuk, a háromhatalmi egyezmény leendő tagjainak fegyveres erői igen számottevők voltak, és messze túlszárnyalták Németország és Olaszország akkori erőit. Ez az erő feltétlenül elegendő lett volna a fasiszta agresszió megelőzésére, de csakis egyetlen elengedhetetlen feltétellel — ha a három kormány valóban hatékony egységfrontot akart volna teremteni Hitlerrel és Mussolinivel szemben. A szovjet kormány ezt nagyon óhajtotta, ugyanezt viszont nem lehet elmondani Franciaország, de főleg Anglia kormányáról. Nézzünk két jellegzetes tényt.

Az augusztus 14-i ülésen Vorosilov marsall és Doumenc tábornok között a következő véleménycsere zajlott le:

Vorosilov marsall: Tegnap a következő kérdést tettem fel Doumenc tábornoknak: az adott küldöttségek vagy Franciaország és Anglia vezérkarai hogyan képzelik el a Szovjetunió részvételét az agresszor elleni háborúban, ha az Franciaországot és Angliát támadja meg, vagy ha az agresszor Lengyelországot vagy Romániát támadja meg, vagy ha Lengyelországot és Romániát együtt, s végül ha az agresszor Törökországot támadja meg?

Doumenc tábornok: Gamelin tábornok úgy véli — és én mint alárendeltje ugyanígy gondolkozom —, hogy első feladatunk szilárdan tartani magunkat a saját arcvonalon, és erőinket ezen a fronton összpontosítani. Ami az előbb említett országokat illeti, mi úgy vélekedünk, hogy saját területüket nekik kell megvédeniük. Mi azonban segítséget nyújtunk nekik, ha azt igénylik.

Vorosilov marsall: És ha nem igénylik ezt a segítséget?

Doumenc tábornok: Tudjuk, hogy szükségük van erre a segítségre.

Vorosilov marsall: Ha idejében nem kérik ezt a segítséget, az azt fogja jelenteni, hogy felemelik a kezüket, hogy megadják magukat.

Doumenc tábornok: Ez nagyon kellemetlen lenne.

Vorosilov marsall: S akkor mit tesz a francia hadsereg?

Doumenc tábornok: Franciaország akkor a maga frontján fogja tartani erőit, amelyeket szükségesnek lát.[28]

A francia vezérkar tehát szemlátomást a teljes passzivitás komplexusában szenvedett. Hitler újabb „ugrása" esetére azt javasolta az egyezmény leendő részvevőinek, hogy „szilárdan tartsák magukat a saját arcvonalukon", és várjanak... várjanak, amíg az agresszió áldozata segítségül nem hívja őket. A Szovjetunióra alkalmazva ez azt jelentette, hogy ha Hitler Lengyelország vagy Románia ellen támad, a szovjet kormánynak nyugati határain össze kell vonnia erőit, és hidegvérrel figyelnie, mi történik a határ túlsó oldalán. Csak ha a lengyel vagy a román kormány felkéri, akkor mehet segítségére. És ha nem kéri fel? Vagy túlságosan későn fordul hozzá? Nem kétséges, hogy a francia vezérkar által indítványozott stratégia csakis az agresszor diadalát eredményezhette.

Még súlyosabb eltérés bukkant felszínre a szovjet fél és az angol—francia fél között egy másik kérdésben. A szovjet fél úgy vélekedett, hogy ha komolyan gondolnak az agresszor elleni harcra, akkor *már előre pontosan meg kell egyezniök, hogyan cselekedjenek a veszély percében,* ezzel nem szabad a válság beköszöntéséig várni. Ezért ugyanezen az ülésen a szovjet küldöttség vezetője, mivel a Szovjetuniónak és Németországnak nem volt közös határa, az angol és a francia küldöttség vezetőinek szegezte nyíltan a következő kérdést:

„Feltételezi-e Nagy-Britannia és Franciaország vezérkara, hogy a szovjet szárazföldi seregeket beengedik lengyel területre, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljenek az ellenséggel, ha az Lengyelországra támad? Szó van-e arról, hogy a szovjet csapatokat átengedik román területen, ha az agresszió Romániát éri?"

A szovjet képviselő pontosabban is meghatározta, hogy elsősorban arról van szó, átengedik-e a szovjet csapatokat a vilnai korridoron és Galícián,

és hangsúlyozta: „ha ezt a kérdést nem intézik el kedvezően, általában kételkedem tárgyalásaink célszerűségében."[29]

S mit válaszolt az angol és a francia küldöttség?

Eleinte azt kezdték bizonygatni, hogy a szovjet csapatok átengedésének e problémája egyáltalán nem áll fenn, hiszen, amint Doumenc tábornok kijelentette, Németország támadása esetén „Lengyelország és Románia kérni fogja, marsall úr, az önök segítségét". S mikor Vorosilov marsall közbevetette, „lehet, hogy nem fogják kérni", Drax és Doumenc azt fejtegette, hogy a szovjet fél által felvetett kérdés politikai kérdés, így nem tartozik a katonai bizottságok hatáskörébe. Mivel azonban a szovjet küldöttség vezetője kijelentette, hogy a szovjet csapatok átengedésének kérdése „sarkalatos kérdés",[30] és hogy annak kielégítő megoldása nélkül szó sem lehet a katonai konvenció megkötéséről, a két nyugati küldöttség vezetője írásban szögezte le, hogy a szovjet fél részéről felvetett kérdés megválaszolása érdekében Lengyelország és Románia kormányához kell fordulni. Indítványozták, hogy ezt a Szovjetunió kormánya tegye meg, és ugyanakkor úgy vélekedtek, hogy esetleg London és Párizs is feltesz hasonló kérdést.

A szovjet kormánynak természetesen semmiféle alapja nem volt arra, hogy ilyen kérdést tegyen fel Varsónak és Bukarestnek; így aztán Drax és Doumenc vállalták magukra, hogy felkérik az angol és a francia kormányt: szerezzenek választ Lengyelországtól és Romániától olyan értelemben, hogy átengedik-e a szovjet csapatokat.

Az augusztus 14-i ülés végén a szovjet fél írásbeli bejelentést olvasott fel, amelyben többek között ez állt:

„A szovjet katonai küldöttség sajnálkozását fejezi ki abból az alkalomból, hogy Anglia és Franciaország katonai küldöttségei nem tudnak pontos választ adni a felvetett kérdésre, hogy átengedik-e a szovjet fegyveres erőket Lengyelország és Románia területén.

A szovjet katonai küldöttség úgy vélekedik, hogy e kérdés kielégítő megoldása nélkül az Anglia, Franciaország és a Szovjetunió közötti katonai konvenció megkötését célzó bármiféle kezdeményezés eleve kudarcra van kárhoztatva."[31]

Másnap, augusztus 15-én Drax közölte, hogy mindkét küldöttség kérdést intézett Londonhoz, illetve Párizshoz a szovjet küldöttséget érdeklő problémával kapcsolatban.

Párizsban és Londonban azonban tovább folytatták a szabotázs taktikáját, és nyilván nem nagyon siettek. Hat nap telt el, és erre a nagyon fontos kérdésre még mindig nem érkezett válasz a nyugati fővárosokból. Ezért augusztus 21-én Vorosilov marsall kijelentette, hogy a tárgyalásokat ideiglenesen meg kell szakítani, hiszen a szovjet küldöttség tagjai az őszi hadgyakorlatokkal vannak elfoglalva.

Amikor érezték, hogy a tárgyalások megszakadással fenyegetnek, Drax a két küldöttség nevében ezért a felelősséget a szovjet kormányra igyekezett hárítani. Felolvasott írásbeli nyilatkozatában ez állt:

„Azért hívtak meg bennünket ide, hogy katonai konvenciót dolgozzunk

ki. Így aztán nehezen értjük meg a szovjet küldöttséget, amelynek a szándéka nyilván az volt, hogy nyomban bonyolult és fontos politikai kérdéseket vessen fel. A francia és az angol küldöttség nem vállalhatja magára a felelősséget a huzavonáért."[32]

Aznap a szovjet fél felolvasta a maga írásbeli válaszát, amelyből csak a következő töredéket ismertetem:

„Amint a múlt világháborúban az angol és az amerikai csapatok nem működhettek volna együtt katonai téren Franciaország fegyveres erőivel, ha nem tevékenykedhettek volna Franciaország területén, ugyanúgy a szovjet fegyveres erők sem működhetnek együtt katonailag Franciaország és Anglia fegyveres erőivel, ha nem engedik be őket Lengyelország és Románia területére. Ez megdönthetetlen katonai tétel.

A szovjet katonai küldöttség elképzelni sem tudja, hogyan történhetett meg, hogy Anglia és Franciaország kormányai és vezérkarai katonai konvenció megkötését célzó tárgyalásokra katonai küldöttséget indítottak a Szovjetunióba, anélkül hogy küldöttségeiknek pontos és kimerítő útmutatásokat adtak volna ilyen elemi kérdésekben.

Mivel azonban ezt a magától értetődő kérdést a franciák és az angolok hosszas tanulmányozást követelő nagy problémaként fogják fel, ezek alapján teljes joggal kételkedünk abban, hogy valódi és komoly katonai együttműködésre törekednének a Szovjetunióval.

A kifejtettek alapján a katonai tárgyalások halogatásának és a tárgyalások megszakadásának a felelősségét természetesen a francia és az angol fél viseli."[33]

Így tehát a katonai tárgyalások Anglia és Franciaország szabotáló taktikája miatt ugyancsak zsákutcába jutottak.

A szovjet kormány dilemmája

Mit lehetett tenni?

A szovjet kormány komoly dilemma elé került: folytassa-e a háromhatalmi tárgyalásokat — hiszen Anglia és Franciaország kormánya szemlátomást nem óhajtja az egyezményt —, vagy pedig keressen más utat biztonságának erősítésére?

Önkéntelenül eszembe jutott egy érdekes epizód a Szovjetunió korai történetéből.

Nyomban az októberi forradalom után a fiatal és még meg sem erősödött szovjet állam döntő fontosságú és nehéz kérdéssel került szembe: hogyan fejezze be a háborút, amelynek körülményei között született? E feladat valamiféle megoldásától függött az egész forradalom és a szovjetország, sőt — az emberiség sorsa és jövője.

Milyen volt akkor a helyzet? Oroszországban nemrég zajlott le a forradalom, amely felkeltette a régi uralkodó osztályok dühödt ellenállását, s

ezt az egész tőkésvilág támogatta. A cári rendszertől gazdasági csődöt és a néptömegek tudatlanságát kapta örökségül. A fiatal, még gyenge szovjet köztársaságnak elsősorban békére vagy legalább lélegzetvételnyi „szünetre" volt szüksége ahhoz, hogy megálljon a lábán, és életben maradjon.

Mit tett akkor a Lenin vezette szovjet kormány?

Az 1917. november 8-i híres békedekrétumában, majd azt követően a különböző kormányokhoz intézett jegyzékeiben mindenekelőtt a hadviselő országokhoz fordult, hogy haladéktalanul szüntessék be hadműveleteiket, és kössenek általános, igazságos, annexió és hadisarc nélküli demokratikus békét. A szovjet kormány úgy vélekedett, hogy a háború megszüntetésének ez a legkívánatosabb s a munkásosztály és az egész emberiség érdekeinek leginkább megfelelő formája.

Tudjuk, hogy a szovjet kormány kezdeményezése akkor süket fülekre talált. Sem Németország és Ausztria-Magyarország, sem Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok nem hallgattak a szovjet állam felhívására. Halálos viaskodásban még egy évig folytatták a háborút.

Mit tett ebben a helyzetben a szovjet kormány? Mit tett Lenin?

A szovjet kormány nem lépett sem a „forradalmi háború" útjára, amit az úgynevezett „baloldali kommunisták" akartak, úgyszintén a „sem béke — sem háború" útjára, amit Trockij javasolt. A szovjet kormány más utat választott. A következő gondolatmenet vezérelte: Ha tőle független okok miatt pillanatnyilag nem érhető el az általános demokratikus béke, ami természetszerűleg a legjobb lett volna, akkor legalább arról kell gondoskodni, hogy saját országát mielőbb kivonja a háborúból. Ez rendkívül fontos a forradalom megmentése és a szocialista haza fenntartása érdekében. Ha „lélegzetvételnyi szünet" nem érhető el általános béke megkötésével, azt legalább Németországgal kötött különbékével kell elérni. Igaz, hogy Németország — agresszív imperialista hatalom, de mit lehet tenni? Szovjet-Oroszország nem légüres térben él, hanem az ellenséges tőkésvilág konkrét környezetében. Mivel az adott pillanatban a szovjet kormány hiába akarja az általános demokratikus békét, legalább ideiglenes „lélegzetvételnyi szünetet" kell teremteni a német imperializmussal kötött egyezmény révén (magától értetődően feltétlenül olyan kikötéssel, hogy nem avatkozhat bele Szovjet-Oroszország belügyeibe).

S Lenin megtette azt a döntő lépést, amelyet akkoriban egyesek eltávolodásnak tekintettek az októberi forradalom elveitől, de valójában zseniális manőverezés volt éppen ezeknek az elveknek a dicsőségére.

Így született meg a breszti béke, ez a nagyon súlyos, és a szovjetországnak annexiót és hadisarcot jelentő rossz béke, amelyet Lenin „szégyenletes békének" nevezett. Ez a béke azonban megadta a szovjet köztársaságnak azt, amire akkoriban a legnagyobb szüksége volt, megadta a „lélegzetvételnyi szünetet", amelyre a későbbi idők tanúbizonysága szerint feltétlenül szükség volt a Szovjetunió hatalmas arányú fejlődéséhez a következő évtizedekben. A történelem teljes mértékben igazolta Lenin cselekedetét azokban a nehéz napokban. Lenin a forra-

dalmi ügy nagyszerű mesterének bizonyult, aki nem áldozta fel a lényeget forradalmi frázisokért.[34]

1939-ben, 22 évvel Breszt után a szovjet kormány előtt ismét fontos és súlyos kérdés merült fel. Az azóta eltelt években a világon természetesen sok minden megváltozott, és elsősorban óriási mértékben megnövekedett a Szovjetunió hatalma. 1939-ben a helyzet mégis sok tekintetben hasonlított az 1917-ben kialakult körülményekhez.

1939-ben a Szovjetuniót ismét nagy veszély fenyegette — a fasiszta hatalmak agressziója, főként Németország és Japán agressziója. Sőt az a veszély is fenyegetett, hogy egységes tőkés front alakul ki a szovjet állammal szemben, hiszen a háromhatalmi tárgyalások történetének ékes tanúbizonysága szerint Chamberlain és Daladier bármely pillanatban átállhatott a fasiszta hatalmakhoz, és valamilyen formában támogathatta szovjetellenes támadásukat. Ezt a veszélyt tehát mindenáron el kellett hárítani, de hogyan?

A leghelyesebb kiút, amelyre akkoriban a szovjet kormány minden erejével és eszközével törekedett, az lett volna, ha nagyszabású védelmi koalíciót alakítanak azok a hatalmak, amelyeknek nem állt érdekükben a második világháború kirobbantása. Konkrét formában ez elsősorban Anglia, Franciaország és a Szovjetunió háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási egyezményének megkötését jelentette volna. Fentebb már eléggé meggyőzően kimutattuk, hogy a szovjet kormány eleinte éppen ezt az utat járta: javasolta Angliának és Franciaországnak a háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötését, és négy álló hónapon át kitartóan folytatott megbeszéléseket az egyezményről Londonnal és Párizzsal, állandóan rendkívüli türelmet tanúsítva.

Chamberlain és Daladier következetes szabotázsa miatt azonban — akik a német—szovjet háború kirobbanására számítottak, amint már az előzőekben is elmondtuk — 1939 augusztusában a háromhatalmi tárgyalások végérvényesen zsákutcába jutottak, és az a vita, hogy átengedik-e Lengyelország és Románia területén a szovjet csapatokat, csak az utolsó, de döntő láncszem volt az előző csalódások hosszú láncolatában. Ekkor már teljesen nyilvánvaló lett, hogy az agresszorok elleni háromhatalmi egyezmény megvalósíthatatlan, mégpedig korántsem a Szovjetunió hibájából. Igen, ha még fel is tételeznénk, hogy ezt az egyezményt végül is aláírják, elsősorban az a kérdés merül fel: mennyi idő szükséges az eredmény eléréséhez? S nem lesz-e túlságosan késő ahhoz, hogy lefogjuk az agresszor már ütésre felemelt kezét? Hiszen Európában már izzott a talaj!

Nem, 1939 augusztusában hatékony háromhatalmi egyezményre már nem lehetett számítani! Kellett-e ilyen körülmények között folytatnunk a háromhatalmi tárgyalásokat? Lehetett-e táplálni a tömegekben azt az illúziót, hogy Anglia, Franciaország és a Szovjetunió védszövetséget köthet a fasiszta agresszorok ellen? Természetes, hogy nem lehetett.

Valami másra kellett gondolni. Leninnek a breszti napokban végrehajtott zseniális manőverezése választ adott a kérdésre, hogy mit kell tenni.

Az Angliával és Franciaországgal folytatott tárgyalások megszakítása esetén a szovjet kormány előtt két lehetséges út rajzolódott ki: az elszigetelődés, vagy a megegyezés Németországgal. Az elszigetelődés politikája azonban az akkori helyzetben, amikor távol-keleti határainkon már dörögtek az ágyúk (Haszan és Halhin-Gol!), amikor Chamberlain és Daladier a legnagyobb erőfeszítéseket tették annak érdekében, hogy Németországot a Szovjetunió ellen uszítsák, amikor magában Németországban is ingadoztak, hogy melyik irányba mérjék az első csapást—ilyen helyzetben az elszigetelődés politikája nagyon veszélyes lett volna, és a szovjet kormány teljes joggal el is vetette azt. Csak egy út maradt — a megegyezés Németországgal. Lehetséges volt-e ez? Igen, lehetséges, hiszen Berlin a háromhatalmi tárgyalások kezdetétől erősen idegeskedett, és nagy figyelemmel kísért minden részletkérdést.

Amint tudjuk, a nyugati politikusok és történészek elterjesztették azt a legendát, hogy 1939 tavaszán és nyarán a Szovjetunió kettős játékot folytatott. Daladier például 1946 áprilisában a következőket írta: „Májustól a Szovjetunió kettős tárgyalásokat folytatott: egyrészt Franciaországgal, másrészt Németországgal."[35] Churchill kevésbé határozott, de háborús emlékirataiban ő is megjegyzi: „Lehetetlen megállapítani a pillanatot, amikor Sztálin végképpen lemondott minden szándékáról, hogy együttműködjék a nyugati demokráciákkal, és elhatározta a megegyezést Hitlerrel."[36] Ezek szerint Churchill szintén feltételezte annak a lehetőségét, hogy a szovjet kormány kettős játékot folytatott.

E kettős játék bizonyítására az amerikai kormány 1948-ban külön kötetet adott ki az 1939—1941-es szovjet—német kapcsolatokról, s ebben rendkívül célirányosan válogatták össze a német külügyminisztérium egyes okmányait, amelyeket a nyugati hatalmak zsákmányoltak a második világháború befejezésekor.[37]

A fentebb elmondottak után aligha kell külön bizonyítani, hogy mindezek az állítások rágalmak és gonosz koholmányok. Én azonban alaposan áttanulmányoztam ezt a szovjetellenes gyűjteményt, és arra a kétségtelen következtetésre jutottam, hogy még ebben sincsen semmiféle bizonyíték a szovjet kormány „kettős játékára".[38] A szovjet kormány legőszintébb kívánsága 1939 nyarán az volt, hogy a lehető leghamarabb szilárd és hatékony háromhatalmi akadállyal torlaszolja el a fasiszta agresszió útját. Csak Chamberlain és Daladier fentebb leírt szabotázsa akadályozta ezt meg. Augusztus végén eljött az a pillanat, amikor át kellett térni az egyetlen még lehetséges kiútra. Így 1939 tavaszán és nyarán a szovjet kormány nem folytatott semmiféle kettős játékot, amivel külföldi ellenségei vádolják.

A szovjet kormány helyzetét a háromhatalmi tárgyalások idején annak az embernek a helyzetéhez hasonlíthatnánk, akit tengerár egyre jobban elborít: a víz már a térdéig ér, már a derekáig, már a melléig, majd a nyakáig... Még egy pillanat, és a víz elborítja a fejét is, ha nem tesz valami gyors, határozott mozdulatot, amely eljuttatja egy olyan sziklára, amelyet az ár nem érhet el.

Igen, a második világháború veszedelme egyre közelebb nyomult: március—áprilisban csak jelezte a közeledtét, május—júniusban konkrétabb alakot öltött, júliusban már fenyegető lehelete mérgezni kezdte egész Európa légkörét, augusztus közepén pedig már senki sem kételkedett abban, hogy néhány nap múlva eldördülnek az ágyúk, és bombák fognak hullni a repülőgépekből.

Tovább várni nem lehetett. A korábbi dilemma keserű szükséggé változott, hogy egyezményt kössünk Németországgal. A Szovjetunió számára nem maradt más kiút, mivel Anglia és Franciaország kormánya az Egyesült Államok támogatásával öt hónapon át szabotálta a háromhatalmi tárgyalásokat.

A háromhatalmi tárgyalások kudarca és kényszerű egyezmény Németországgal

A háromhatalmi tárgyalások egész idején Hitler a lehető legnagyobb figyelemmel kísérte azok alakulását. Mi több, nemegyszer különböző formában, különböző személyek közvetítésével megpróbált beavatkozni, megpróbálta akadályozni azokat, és megkísérelt maga „barátsági" megállapodást kötni a Szovjetunióval. Képviselői többször is megpróbálták Moszkvában kipuhatolni az események ilyen menetének a lehetőségét. Mindaddig azonban, amíg a szovjet kormánynak megvolt legalább a legcsekélyebb reménye arra, hogy sikeresen befejeződhetnek a háromhatalmi tárgyalások, kategorikusan elutasította a hitleristák valamennyi közeledését.

1939 augusztusának közepén azonban, amikor teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy Chamberlain és Daladier javíthatatlan, és semmiképpen sem hajlandó őszintén együttműködni a Szovjetunióval a fasiszta agresszorok ellen, a helyzet radikálisan megváltozott. Ezért, amikor augusztus 16-án Ribbentrop moszkvai nagykövetén, Schulenburgon keresztül hivatalosan javasolta a Szovjetunió és Németország kapcsolatainak javítását, a szovjet kormány beleegyező választ adott Ribbentrop javaslatára meghatározott feltételek (előzetes kereskedelmi-gazdasági megállapodás, megnemtámadási szerződés megkötése stb.) esetén. Hitler elfogadta ezeket a feltételeket. Ekkor, augusztus 23-án, Ribbentrop az őt jellemző csinnadrattával megérkezett Moszkvába, és egy napon belül a német kormány nevében aláírta a két ország megnemtámadási szerződését.

Jellemző, hogy Chamberlain végül is nem adott választ Draxnak arra a kérdésére, hogy átengedik-e a szovjet csapatokat Lengyelországon és Románián. Később kiderült, hogy a szóban forgó táviratra Strang (aki augusztus elején visszatért Londonba) saját kezével ezt írta: „Erre a táviratra nem lehetett válaszolni, mert nem született semmiféle döntés."

A szovjet sajtóban 1939. augusztus 27-én közzétett nyilatkozatában Vorosilov marsall, a szovjet küldöttség vezetője a következőképpen jellemezte a katonai tárgyalások csődjének okait:

„A szovjet katonai küldöttség úgy vélekedett, hogy a Szovjetunió, amelynek nincsenek közös határai az agresszorral, csakis abban az esetben nyújthat segítséget Franciaországnak, Angliának és Lengyelországnak, ha a szovjet csapatokat átengedik lengyel területen, hiszen más út nincs ahhoz, hogy a szovjet csapatok közvetlen érintkezésbe kerüljenek az agresszor csapataival...

Ezen álláspont nyilvánvaló helyessége ellenére a francia és az angol katonai küldöttség nem értett egyet a szovjet küldöttséggel, a lengyel kormány pedig nyíltan kijelentette, hogy nincs szüksége és nem fogadja el a Szovjetunió katonai segítségét...

Ez a legfőbb nézeteltérés. Ezért is szakadtak meg a tárgyalások."

Vorosilov ezután válaszolt az egyik újságírónak arra a kérdésére, helyes-e a Reuter hírügynökség közleménye, hogy a szovjet kormány állítólag azért szakította meg a háromhatalmi tárgyalásokat, mert egyezményt kötött Németországgal:

„Nem azért szakadtak meg a katonai tárgyalások Angliával és Franciaországgal, mert a Szovjetunió megnemtámadási szerződést kötött Németországgal, hanem ellenkezőleg, a Szovjetunió többek között annak eredményeként kötött megnemtámadási szerződést Németországgal, mert a Franciaországgal és Angliával folytatott katonai tárgyalások zsákutcába jutottak a leküzdhetetlen ellentétek miatt."

Ezzel az „i" betűre felkerült a pont.

Mik voltak a következményei annak a megnemtámadási szerződésnek, amelyet Németországgal kötöttünk?

Megszűnt annak a veszélye, hogy egységes kapitalista front jön létre a Szovjetunió ellen; a Szovjetország időt nyert ahhoz, hogy felkészüljön a védelemre.

Igaz, a Németországgal kötött szerződést fel lehetett használni (és valóban fel is használták) arra, hogy szovjetellenes hisztériát keltsenek a „demokratikus országokban"; akadtak a Szovjetunióval szemben ellenséges érzelmeket nem tápláló emberek is, akik nem voltak képesek helyesen értelmezni a Szovjetunió cselekedeteit, és helytelen következtetéseket vontak le politikánkról. Mindent mérlegelve azonban a szovjet kormány lehetségesnek tartotta, hogy aláírja Németországgal azt az egyezményt, amelyet Chamberlain és Daladier esztelen és bűnös politikája kényszerített rá.

Befejezésként szeretném idézni két ellentétes táborhoz tartozó ember szavait. 1958. november 27-én a szovjet kormány nagyszabású jegyzéket intézett az Egyesült Államok elnökéhez, és ebben a jegyzékben többek között a második világháború előtti világhelyzettel is foglalkozott:

„Köztudomású, hogy az Egyesült Államok, továbbá Nagy-Britannia és Franciaország nem egyhamar jutott arra a következtetésre, hogy együttműködést kell teremteniük a Szovjetunióval a hitleri agresszióval szem-

ben, bár a szovjet kormány erre állandóan hajlandónak mutatkozott.. A nyugati államok fővárosaiban hosszú időn keresztül ezzel ellentétes törekvések kerekedtek felül...

Csak amikor a fasiszta Németország felrúgta München híveinek rövidlátó számításait, és a nyugati hatalmak ellen fordult, amikor a hitleri hadsereg megkezdte előrenyomulását nyugat felé, eltaposta Dániát, Norvégiát, Belgiumot, Hollandiát, és lerohanta Franciaországot, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányainak nem maradt más hátra, mint hogy beismerjék az elkövetett számítási hibákat, és rálépjenek arra az útra, hogy a Szovjetunióval közösen megszervezzék a fasiszta Németország, Olaszország és Japán visszaverését. A nyugati hatalmak messzebb tekintő politikája esetén a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország együttműködése jóval előbb megvalósulhatott volna, már az első években azután, hogy Hitler Németországban magához ragadta a hatalmat, és *akkor nem történt volna meg sem Franciaország megszállása, sem Dunkerque, sem Pearl Harbor* (kiemelés tőlem — *I. M.*). Akkor meg lehetett volna takarítani több milliónyi emberéletet, amelyet a Szovjetunió, Lengyelország, Jugoszlávia, Franciaország, Anglia, Csehszlovákia, az Egyesült Államok, Görögország, Norvégia és más országok népei áldoztak az agresszorok megfékezése érdekében."[39]

Háborús emlékirataiban Winston Churchill ezeket írta az 1939-es háromhatalmi tárgyalásokról:

„Nem lehet kétséges, még a történelmi távlatok fényénél sem, hogy Angliának és Franciaországnak el kellett volna fogadnia az orosz javaslatot... Chamberlain és a külügyminisztérium azonban a szfinx talányosságába burkolózott. Amikor az események olyan gyorsan peregnek, és olyan áradatban, mint annak idején, akkor a leghelyesebb következetesen, egymás után tenni meg a lépéseket. Anglia, Franciaország és Oroszország szövetsége 1939-ben a legnagyobb riadalmat keltette volna Németország szívében, és *senki sem állíthatja, hogy a háborút akkor nem lehetett volna megelőzni* (kiemelés tőlem — *I. M.*). A következő lépést már úgy tehettük volna meg, hogy az erőfölény a szövetségeseké. A diplomácia vállalta volna magára a kezdeményezést. Hitler nem engedhette volna meg magának sem azt, hogy két fronton bocsátkozzék háborúba — ezt ő maga is mindig élesen elítélte —, sem a kudarcot. Kár, hogy nem került ilyen súlyos helyzetbe, ami a vesztébe kergette volna... Ha például Chamberlain úr az orosz javaslat kézhezvételekor azt mondta volna, hogy »igen, egyesüljünk hárman, és törjük ki Hitler nyakát«, vagy más szavakat, de ugyanilyen tartalommal, a parlament igazat adott volna neki. Sztálin ezt megértette volna, és a történelem más mederbe terelődhetett volna. Ehelyett azonban hosszas hallgatás következett, miközben különféle félmegoldások és jogfacsaró kompromisszumok születtek."[40]

Az idézett művek szerzőinek minden eltérése ellenére (s aligha kell bizonyítanom, hogy ez az eltérés igen nagy) mindkettő egyetért abban, hogy a második világháborút meg lehetett volna előzni, ha a Szovjetunió, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok (vagy legalább a Szovjet-

unió, Anglia és Franciaország) gyorsan, határozottan és elszántan hatékony gátat emel a fasiszta hatalmak agressziójával szemben.

Ki akadályozta meg ennek a gátnak a megteremtését? A Szovjetunió? Nem! A Szovjetunió ebben ártatlan! Ellenkezőleg, a Szovjetunió megtett minden lehetőt az agressziót megfékező gát megteremtésére. Ehhez a fentebb elmondottak alapján a legkisebb kétség sem fér. A háromhatalmi korlát megteremtését valójában az angliai „clivedeni klikk" és a franciaországi „200 család" akadályozta meg. S ha azokról a személyekről beszélünk, akik Hitlert segítették, akik elárulták a béke ügyét, akik a leginkább megtestesítették ezeket a reakciós erőket, és a legszorgosabban folytatták a nekik kedvező politikát, akkor elsősorban Chamberlain és Daladier nevét kell említenünk. Különösen Chamberlainét, hiszen kétségtelenül ő játszotta a vezető szerepet a „megbékéltetők" táborában.

Az utóbbi időkben az angol történészek és politikusok legalább valamelyest igyekeznek fehérre mosni a „müncheni politika" hírhedt hősének alakját, és „egy jó szándékú ember tragédiájáról" írnak. Így tünteti fel például Chamberlaint I. Macleod[41] neves konzervatív politikus a háború előtti idők utolsó miniszterelnökéről írt életrajzában. Ezek a kísérletek nem jelentenek mást, mint a történelem képmutató meghamisítását. Az olyan emberek esetében, akik magukra vállalják egy állam irányítását, kevés a „jó szándék", a helyes utat is meg kell találniuk e szándékok megvalósításához. Neville Chamberlain ehhez nyilvánvalóan nem értett, s ezért a „jó szándékai" szörnyű katasztrófát eredményeztek. És vajon valóban megvolt-e benne a „jó szándék"? Chamberlain felmagasztalói szívesen hangoztatják, hogy békére törekedett. Tegyük fel, hogy ez igaz, de milyen békére? Amit Chamberlainről tudunk, az azt bizonyítja, hogy talán békét akart Angliának és Franciaországnak is, de ezért hajlandó volt ontani a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia és sok más ország népeinek vérét. Lehet-e az ilyesmit „jó szándéknak" nevezni?

Nem! Chamberlain és Daladier a történelem nagy ítélőszéke előtt nem érdemel kegyelmet. Nehéz volna kellően értékelni felelősségük teljes nagyságát a második világháború kirobbantásáért, és azért a mérhetetlen mennyiségű áldozatért, veszteségért és szenvedésért, amit a háború az emberiségnek okozott.

Hatodik rész

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KEZDETE

Németország támadása Lengyelország ellen

1939. szeptember 1-én, hajnali 5 óra 30 perckor a hitleri Németország minden előzetes ultimátum vagy formális hadüzenet nélkül megtámadta Lengyelországot. 5 óra 40 perckor Hitler beszédet mondott a rádióban, felhívást intézett hadseregéhez, melyben kijelentette, hogy a lengyel kormány elutasította a vitás kérdések békés rendezését, s ezért kénytelen volt a fegyverek erejéhez fordulni. Ugyanakkor a Wehrmacht hadosztályai átlépték Lengyelország határát Kelet-Poroszország, Pomeránia, Poznań és Szlovákia felől, a német légierő pedig minden erejével a lengyel városokra zúdult. Aznap, szeptember 1-én Danzig náci vezetője, Forster bejelentette, hogy a város csatlakozik a harmadik birodalomhoz.

A felsorolt események fenyegető kérdés elé állították Anglia és Franciaország kormányát: mit tegyenek?

Formailag a válasz erre a kérdésre nagyon egyszerű lett volna. 1939. március 31-én Anglia és Franciaország egyoldalú biztosítékot nyújtott Lengyelországnak területi épségére és függetlenségére. Ugyanebben az évben, április 6-án, Beck lengyel külügyminiszter nyilatkozatával ez az egyoldalú biztosíték kétoldalúvá lett azzal, hogy a későbbiekben Lengyelország és Anglia formális kölcsönös segélynyújtási egyezményt ír alá (Lengyelország és Franciaország között már volt ilyen egyezmény). S valóban, 1939. augusztus 24-én Lengyelország és Anglia megkötötte ezt az egyezményt. Így tehát 1939. szeptember 1-én, amikor a hitlerista Németország megtámadta Lengyelországot, Angliának és Franciaországnak az említett egyezmények értelmében azonnal és feltétel nélkül fegyverrel kellett volna szövetségese védelmére sietnie.

Kellett volna! Ekkor azonban kezdtek a felszínre bukkanni azok a víz alatti zátonyok, amelyek Anglia és Franciaország külpolitikáját letérítették az értelem és becsület útjáról, és az ostobaság, a képmutatás és az árulás útjára sodorták.

Már részletesen beszámoltam az előzőkben arról, hogy Chamberlain és Daladier kormánya milyen elszánt szabotázzsal gátolta a háború küszöbén a háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási szerződés megkötését a Szovjetunió, Anglia és Franciaország között, amely pedig egyedül fékezhette volna meg a hitleri agressziót, s gátolhatta volna meg Németország támadását Lengyelország ellen. Beszéltem a varsói „ezredeskormány" értelmetlen politikai vakságáról és könnyelműségéről, amely kérkedve kijelentette, hogy nincs szükségük a Szovjetunió segítségére a hitleri Németország elleni védelemben. Ez az oka annak, hogy amikor az angol és a francia miniszterelnök hírt kapott a fenyegető lengyelországi eseményekről, az első gondolatuk — amit nyíltan természetesen nem mondtak ki, de ingadozásaikban megnyilvánult — a következő volt: nem lehetne-e valahogy visszatáncolni a Lengyelországnak tett ígéretek teljesítésétől? Bátran állítom, hogy Chamberlain és Daladier ilyen gondo-

lattal foglalkozott, mert — amint azt rövidesen látni fogjuk — tetteik a következő hónapban pontosan e gondolatot tükrözték.

Formálisan az események így alakultak: szeptember 1-én kilenc óra negyven perckor a berlini angol és francia nagykövet átnyújtotta Ribbentrop német külügyminiszternek kormányaik nyilatkozatát, amelynek a lényege a következő ultimátum: ha Németország nem szünteti be haladéktalanul a hadműveleteket, és nem vonja ki csapatait Lengyelországból, akkor Anglia és Franciaország teljesíti Lengyelországgal szemben vállalt szerződéses kötelezettségeit.

Ezt tizenkét órával megelőzően, augusztus 31-én este Mussolini, aki hivatalosan még „semleges" volt, azt indítványozta, hogy a német—lengyel konfliktust közvetítők segítségével szabályozzák. Sietve össze kellett volna tehát ülnie az „ötök konferenciájának" (Németország, Olaszország, Anglia, Franciaország és Lengyelország), hogy a vitás kérdéseket zöldasztal mellett oldják meg. Az olasz diktátor nyilván újabb *München*ről ábrándozott. Chamberlain és Daladier két kézzel kapott Mussolini ajánlatán, s halogatni kezdték megtámadott szövetségesükkel szemben vállalt kötelezettségeik teljesítését. Így azután, hogy Németország megtámadta Lengyelországot, 54 órán keresztül még mindig nem üzenték meg a háborút. Minden valószínűség szerint tovább is vártak volna abban a reményben, hogy *münchen*i úton oldhatják meg a német—lengyel konfliktust, de a „megbékéltetők" számításait Hitler összekuszálta. Az „ötök konferenciájának" előfeltételeként ugyanis a szeptember 1-i angol—francia ultimátum érvénytelenítését követelte. Chamberlain és Daladier erre a lépésre már nem szánta el magát: országaikban túl magasra csapott a düh és a felháborodás hulláma a hitleri agresszióval szemben.

Így Mussolini kísérlete kudarcot vallott. A háború tovább haladt előre a maga útján.

A kulisszák mögötti próbálkozások és ellenakciók híre kiszivárgott a sajtóba és politikai körökbe is, s hatalmas felháborodást keltett a tömegekben. Ez a felháborodás ékesen kifejezésre jutott az angol alsóház szeptember 2-i esti ülésén.

Miután Chamberlain unalmasan, monoton hangon beszámolt arról, hogy az angol és a francia kormány még nem kapott választ Hitlertől szeptember 1-i diplomáciai lépésére, és hogy a versailles-i békeszerződésben megszabott danzigi státus egyoldalú megszegését nem ismerhetik el, Arthur Greenwood felháborodottan felugrott a munkáspárti padsorokban (ideiglenesen ő töltötte be az ellenzék vezérének szerepét), s rendkívül izgatottan szólni készült.

Ebben a pillanatban a konzervatívok padsoraiból, ahol szintén igen nagy volt a feszültség, Leopold Amery Greenwood felé kiáltotta:

— Anglia nevében beszéljen!

Amery dühödt imperialista és reakciós volt, de úgy vélekedett, hogy az adott szó betartása Anglia nemzeti becsületbeli ügye. Ugyanúgy felháborította őt Chamberlain halogató politikája és a Lengyelországgal

szemben vállalt kötelezettségek elodázása, mint Greenwoodot, s most azt akarta, hogy Greenwood ne csak az ellenzéki párt képviselőjeként, hanem a nemzet nevében emelje fel nyomban a szavát. Az alsóház zajos helyesléssel csatlakozott Amery szavaihoz.

— Kénytelen vagyok kifejezésre juttatni rendkívüli csodálkozásomat — kezdte Greenwood —, hogy Lengyelországgal szemben vállalt kötelezettségeink nem léptek már tegnap érvénybe... Az alsóházat megrendítette a miniszterelnök közlése... Hogy lehet ez?! Az agressziót 38 órával ezelőtt hajtották végre, és mi még mindig hallgatunk?... Meddig késlekedik még Anglia?... Most minden perc emberéletek ezreinek elvesztését, nemzeti érdekeink veszélyeztetését, nemzeti becsületünk alapjainak a megrendülését jelenti. Tovább nem várhatunk! A kocka el van vetve.

Az ellenzéki padsorok viharosan helyeselték a szónok szavait, s a konzervatívok padsoraiban is sokan voltak, akik nem titkolták helyeslésüket. Greenwood azt fejezte ki, amit e válságos pillanatban a nemzet érzett, s szavai történelmi jelentőségűekké váltak.

Chamberlain zavarodottan magyarázkodott. Arra hivatkozott, hogy nehézségek vannak a London és Párizs közötti telefonbeszélgetésben, végül azonban ígéretet kellett tennie, hogy a kormány legkésőbb másnap reggel közli a nemzettel határozott döntését.[1]

A leírt jelenetnek és a tömegek egyre növekvő elégedetlenségének az lett az eredménye, hogy szeptember 3-án, vasárnap reggel kilenc órakor Henderson berlini angol nagykövet jegyzéket nyújtott át a német kormánynak, amelyben leszögezték, ha Hitler két órán belül nem egyezik bele a német csapatok kivonásába Lengyelországból, Anglia hadat üzen Németországnak. Hasonló diplomáciai lépést tett a berlini francia nagykövet is, csakhogy azzal a különbséggel, hogy a francia ultimátum határidejét nem délelőtt tizenegy órában, hanem 3-án délután öt órában szabták meg.

Hitler természetesen válasz nélkül hagyta Anglia és Franciaország „végső felhívását", s délelőtt 11 óra 15 perckor Chamberlain rövid rádióbeszédben kénytelen volt bejelenteni, hogy a két ország között beállt a hadiállapot.

Ugyanaznap reggel a parlament ülést tartott. A miniszterelnök nyomott hangulatban volt. Alig hallhatóan, hosszabb megszakításokkal beszélt.

— Szomorú nap ez mindannyiunk számára — mondta Chamberlain —, de senkinek sem olyan szomorú, mint nekem. Most romokban hever mindaz, amiért dolgoztam, amiben bíztam, mindaz, amiben hittem egész társadalmi tevékenységem folyamán.

A karzaton ültem, a nagykövetek részére fenntartott helyen, s ezt gondoltam: „Csak learatod saját ostobaságod és gonosz szándékaid gyümölcseit. Az igazság kereke lassan forog, de mégiscsak forog, s te most e kerék alá estél. Csak az a kár, hogy bűneidért a nép nagy tömegeinek kell fizetniük."

Greenwood a Munkáspárt nevében teljes támogatást ígért a kormány-

nak a hitleri Németország elleni harcban. Ugyanezt tette Archibald Sinclair a liberális párt nevében. Lloyd George kijelentette, hogy bár a múltban gyakran bírálta a kormány külpolitikáját, most, a kialakult helyzetben kötelességének tartja, hogy segítse a kormányt a harc végigvitelében.

Felszólalt az ülésen Churchill is. Óva intett attól, hogy könnyelműen gondolkozzanak a háborúról.

— Nem szabad lebecsülnünk az előttünk álló feladat súlyát vagy a ránk váró megpróbáltatásokat — mondta Churchill. — Sok csalódás és számos kellemetlen meglepetés vár ránk, de meg lehetünk győződve róla, hogy a brit birodalomés a francia köztársaság elég erős ahhoz, hogy megbirkózzék a felmerülő problémákkal.[2]

Befejezésül a parlament egyetlen kommunista képviselője, Gallacher kijelentette, hogy a náci rendszer gyors és teljes szétzúzását kívánja, ami az egyetlen út ahhoz, hogy tartós béke legyen a földön.

Feszülten figyeltem mindazt, ami a képviselőháznak ezen a történelmi jelentőségű ülésén történt, s fejemben állandóan ez a kérdés járt: „Chamberlain és Daladier megbukott a háború elhárításával kapcsolatos vizsgán, hogyan fognak helytállni azon a vizsgán, amikor legalább a Lengyelországgal szemben vállalt kötelezettségeiket kell teljesíteniük?"

Nem kellett sokat várnom a feleletre.

Ma már pontosan tudjuk, hogy Hitler 57 legjobb hadosztályát vetette be Lengyelország ellen (köztük 8 gépesített hadosztályt), hogy a lengyel városokat leromboló német légierő az akkori idők 2000 legtökéletesebb gépéből állt, és hogy a harckocsik, páncélkocsik és tüzérségi lövegek hatalmas mennyisége zúdult a lengyel földekre. Ezzel a szörnyű csapással Lengyelország csak 31 hadosztályt tudott szembeállítani (köztük csak 2 páncélos gépesített dandárt), 800 repülőgépet, amelyeknek körülbelül csak a felét nevezhették korszerűnek, eléggé szerény tüzérséget és elenyésző számú harckocsit. Igaz, Lengyelországnak volt 11 lovasdandárja, de mit tehettek azok a harckocsikkal és páncélkocsikkal szemben?[3]

Igazságot kell szolgáltatnunk a lengyel hadseregnek: a katonák, és köztük sok tiszt, nagyon bátran harcoltak, a németek azonban túlságosan nagy túlerőben voltak a csapatok számát és a haditechnikát tekintve. A legfőbb lengyel parancsnokság teljesen tehetségtelennek bizonyult, s még csak arról sem gondoskodott, hogy valami központi tartalékot alakítson ki. A lengyel erők stratégiai elhelyezése rendkívül szerencsétlenül történt, s a németek a lengyel légierő legnagyobb részét még a saját repülőtereiken megsemmisítették.

Akkor ezeket a részleteket még nem ismertem. Valószínűleg nem ismerte teljességében az angol és a francia kormány sem. Viszont már a német—lengyel háború első napjától világosan látni lehetett, hogy Lengyelországra olyan óriási erő zúdult, amely jóval túlszárnyalja a lengyel erőket, s hogy Hitler a hírhedt „villámháborúra" tett fel mindent, amiről olyan sokat üvöltöztek a nácik az előző hónapokban. Ilyen körülmények között rendkívül gyorsan és erélyesen kellett volna cselekedni, hogy az agresszió

áldozatát megsegítsék. Angliának és Franciaországnak nyilvánvalóan a leggyorsabban nyugatra, magukra kellett volna vonniuk legalább a német erők egy részét Lengyelországból. Azonnal és komolyan meg kellett volna rohamozniuk a „Siegfried-vonalat", s bombákkal elárasztani a német erődítményeket és városokat. S mi történt a valóságban?

Idézek néhány kivonatot azokból a feljegyzésekből, amelyeket a háború első napjaiban rögzítettem:

„*Szeptember 4.* Chamberlain német nyelven rádióbeszédet intézett a német néphez.

Az angol légierő bombákat dobott német hadihajókra Wilhelmshavenben és Brumsbüttelben. Károk keletkeztek. A németek nem válaszoltak.

Angol repülők hatmillió röplapot szórtak le Németország felett.

Szeptember 5. Angol repülőgépek hárommillió röplapot szórtak le a Ruhr-vidék felett.

Szeptember 6., 8. és 9. Angol repülőgépek újabb röplapokat szórtak le Németország felett.

Szeptember 24—25. Angol repülőgépek újból röplapokat szórtak le Németország felett; a háború kezdete óta összesen 18 millió röplapot dobtak le."

A franciák sem jártak el másképpen. Nézzünk néhány jellemző kivonatot ugyanazokból a feljegyzésekből:

„*Szeptember 4.* Az első francia hadijelentés: »A hadműveletek megkezdődtek a százazföldön, a tengeren és a levegőben.«

Szeptember 5. A második francia hadijelentés: »A francia csapatok kapcsolatba kerültek az ellenséggel a Mosel és a Rajna között az egész vonalon.«

Szeptember 6. A harmadik francia hadijelentés közli, hogy egyes francia csapatok átlépték a határt a »senki földje« övezetében (így nevezték a »Maginot-vonal« és a »Siegfried-vonal« között elterülő 3—12 mérföldes térséget).

Szeptember 10—16. A francia hadijelentés közli, hogy francia csapatok rendszeresen vonulnak előre a »senki földjén«.

Szeptember 22. A nyugati frontról jelentik, hogy fokozott tüzérségi tevékenység és helyi összetűzések fordultak elő Saarbrückentől délre.

Szeptember 24. A francia hadijelentés megjegyzi, hogy az éjszaka folyamán sok ellenséges helyi támadást vertek vissza »előretolt állásainkban« a Saar övezetében. S ezután hozzáfűzik, hogy »tekintélyes francia körökben« a nyugati front helyzetét úgy jellemzik, mint a »stratégiai kivárás helyzetét«."

Mindez akkor történt, amikor Lengyelország tűzben állt, amikor a német hadsereg csapatai darabokra szaggatták az ország területét, a német légierő bombákat szórt az ország városaira, amikor nemcsak a napok, hanem az órák és a percek is fontosak voltak! Az angol—francia vezető körök magatartása szinte kigúnyolása volt a bajba jutott szövetségesnek, s a becsületes emberek mindkét országban szégyenkeztek kor-

mányuk miatt. Emlékszem, hogy szeptember közepén Greenwooddal találkoztam a parlamentben. A német—lengyel háborúról beszélgettünk. Greenwood mélységes felháborodással kiáltotta:

— Ez szörnyű! Szörnyű! Kormányunk a legünnepélyesebb ígéretet tette, hogy a német támadás esetén megsegíti Lengyelországot, s mit teszünk? Nem tekinthető segítségnek a nyolc és fél millió fontos kölcsön, amelyet Anglia és Franciaország adott a lengyel kormánynak! Nem küldtünk Lengyelországba egyetlen repülőgépet sem, a magunk repülőit pedig arra használjuk, hogy mit sem érő röplapokat szórjanak Németországra!

Greenwood a munkáspárti vezető réteg egyik legjobb képviselője volt, s nem kételkedtem szubjektív őszinteségében. Ennek azonban nem volt semmi gyakorlati jelentősége: a Munkáspárt, sok éven át folytatott egész politikája eredményeképpen, kiszolgálója lett az országot kormányzó felső rétegnek. Nem vonhatta ki magát a Munkáspárt a felelősség alól Lengyelország elárulása miatt, ami a brit kormánynak a műve volt.

Egy másik alkalommal a parlament folyosóján Mander liberális képviselővel találkoztam. Nagyon kétségbeesettnek látszott.

— Nem értem kormányunk politikáját — kesergett —, hiszen az éles ellentmondásban áll valamennyi hagyományunkkal, a becsületről és a becstelenségről alkotott fogalmainkkal. Egyszerűen szégyellem, hogy a világon vagyok.

Az eredményt ismerjük. Háborús emlékirataiban Churchill a következőket írta:

„A lengyel légierőt két nap alatt megsemmisítették... A második hét végére a lengyel hadsereg, amely formálisan kétmillió főből állt, megszűnt szervezett erőként létezni."

Szeptember 17-én Mościcki, Lengyelország elnöke és — élén Beckkel — az „ezredesek kormánya" Romániába szökött.

A versailles-i konferencián megalkotott lengyel állam megszűnt létezni. Területén csak egyes ellenálló tűzfészkek maradtak, amelyek közül a legfontosabb a varsói volt. Minden oldalról németekkel körülzárva hősiesen harcolt szeptember 28-ig, végül azonban összeomlott az ellenség csapásai alatt.

Amikor mindez megtörtént, és Lengyelország teljesen szétzúzva hevert, a római pápa szeptember 30-án fogadta a lengyel papság képviselőit, s „mélyen átérzett beszédet mondott, amelyben többek között kijelentette: »Krisztus, aki könnyeit hullatta Lázár halála alkalmából, valamikor megjutalmaz benneteket azokért a könnyekért, amelyeket ti hullattok elhunytjaitokért és Lengyelországért.«" Nehéz volna elképzelni nagyobb képmutatást!... Vajon nem játszott-e szerepet a római trónus egész háború előtti politikája a nácizmus németországi kifejlődésében? S vajon Anglia és Franciaország kormányaihoz hasonlóan nem árulta-e el Lengyelországot 1939 szeptemberében?...

Ilyen körülmények között a Vörös Hadsereg bevonulása Lengyelország keleti részeibe 1939. szeptember 17-én, amikor a lengyel állam már nem

létezett, az ott élő ukránokat és beloruszokat megmentette a náci betörés valamennyi szörnyűségétől. Ugyanakkor a nyugati ukránoknak és a beloruszoknak lehetőségük nyílott arra, hogy beleolvadjanak Szovjet-Ukrajnába és Belorussziába, egységes nemzetté forrjanak össze, ami 1939 végén tényelgesen meg is történt.

Háborús emlékirataiban Churchill szükségesnek látta, hogy ezzel a kérdéssel kapcsolatban néhány mérgezett nyílvesszőt lőjön a Szovjetunióra.[4] Furcsa azonban, hogy ugyanebben az emlékiratban lehetségesnek tartotta hallgatásba burkolni Lengyelország angol és francia elárulását. Miért? Vajon nem azért-e, mert 1939 szeptemberében Churchill tagja volt a brit kormánynak, s így nyilván felelősséggel tartozik a kormány bűnéért?

Jellemző az is, hogy a háború idején folytatott angol külpolitika hivatalos történetében[5] egyetlen szót sem találhatunk arról, hogy mit tett a brit kormány 1939 szeptemberében. Elmondja, hogy Anglia háborút üzent Németországnak, amire a pontot szeptember 3-án tették fel, s említi azt is, hogyan válaszolt Anglia Hitler október 6-i békejavaslatára (amikor már szétzúzta Lengyelországot), de arról nem beszélnek, hogy mit gondolt, írt, beszélt és tett az angol kormány a két említett dátum között, amikor Lengyelország tragédiája lezajlott. Pedig ebben a hónapban rengeteg igen fontos esemény történt, amelyekre Angliának naponta reagálnia kellett. Woodward könyvében azonban semmi ilyesmi nem található. Vajon nem azért-e, mert a brit kormány 1939. szeptemberi magatartása napnál világosabban magán viseli az árulás pecsétjét, s azok, akik e dicshimnuszokat zengik, nem akarnak emlékezni ezekre a dolgokra?

A „furcsa háború"

A Lengyelország szétzúzása utáni félévben, 1939—1940 telén az úgynevezett „furcsa háború" időszaka köszöntött be. Egyesek úgy vélekednek, hogy a „furcsa háború" felöleli 1939 szeptemberét, a Lengyelország szempontjából végzetes 30 napot is. Én azonban úgy gondolom, hogy ez így nem helyes, 1939 szeptembere egészen más elnevezést érdemelt ki — ez *Lengyelország elárulásának hónapja Anglia és Franciaország kormánya részéről*, és csakis a következő hat hónap, 1940 áprilisának elejéig bezárólag, az az időszak, amelyet a „furcsa háború" idejének nevezhetünk.

Mi is volt a „furcsa háború" lényege? S melyek a gyökerei?

A „furcsa háborúnak" az a lényege, hogy Anglia és Franciaország formailag háborúban állott Németországgal, gyakorlatilag azonban nem vívtak semmiféle háborút. S nem azért, mintha London és Párizs nagyobb támadó hadművelet előkészítése miatt kénytelen lett volna belenyugodni abba, hogy a fronton ideiglenesen szélcsend legyen, hanem azért, mert London és Párizs egyáltalán nem akart háborúzni. A Németországhoz

1939. szeptember 3-án intézett hadüzenetet sajnálatos félreértésnek tekintették, amit a külső körülmények ereje kényszerített rájuk, s minden eszközzel igyekeztek mielőbb megszabadulni tőle. Nem engedték, nem akarták megengedni maguknak azt a gondolatot, hogy gigászi világkonfliktus küszöbén állanak, amelyet már nem lehet megállítani, s hogy a Nyugatot már nem lehet visszatéríteni a békés állapothoz (rossz békéhez, de mégiscsak békéhez), amely 1939. szeptember 3-ig fennált. Ebben mutatkozott meg történelmi vakságuk és hangulatuk, amelyet olyan jól kifejez az ismert német közmondás: „Der Wunsch ist der Vater des Gedankens" (Az óhaj — a gondolat szülőatyja). Természetszerűleg ebből adódott London és Párizs magatartásának fő irányvonala is: semmi olyat nem tenni, ami akár csak a legkisebb mértékben is elősegítené a háború kiéleződését és szélesedését.

Ez volt tehát a „furcsa háború" lényege. S miben rejlettek a gyökerei?

A gyökerei az agresszorok, elsősorban Hitler „megbékéltetésének" a politikájában és a „nyugati biztonság" koncepciójában rejlettek, amely a háború előtti években szinte politikai „hitvallásnak" számított, éspedig Angliában a „clivedeni klikk", Franciaországban pedig a hírhedt „200 család" körében. Ezek úgy vélekedtek: inkább Hitler, mint a népfront.

Ámde Chamberlain és Daladier, bár formálisan hadat üzentek Németországnak, mégsem akartak lemondani a „nyugati biztonság" szívüknek olyan kedves koncepciójáról. Úgy vélekedtek, hogy 1939. szeptember 3-án csak kisebb baleset történt: a homályos nemzetközi helyzetben a barátok nem ismertek egymásra, ököllel rontottak egymásnak. Ezt a nem kívánatos incidenst azonban lehetőleg minél előbb fel lehet és fel kell számolni, utána pedig a kapcsolatok Németország és az angol—francia tömb között újból normális mederbe terelődnek, sőt talán barátivá alakulnak át. A „furcsa háborúnak" Chamberlain és Daladier elképzelése szerint a legrövidebb időn belül a két fél kibékülését kellett eredményeznie. Akkor pedig széles út nyílik mindenféle szovjetellenes machinációra és intrikára, ami kedvelt foglalkozása volt a brit és a francia politika vezetőinek a háború küszöbén...

1939 novemberében összetalálkoztam Lloyd George-zsal. Az öregúr nem követte azt a számos politikust, aki a Németországgal kötött egyezmény után hátat fordított a szovjet nagykövetségnek, hanem továbbra is baráti kapcsolatban maradt velem. Sokáig beszélgettünk a kialakult helyzetről. Végül Lloyd George ezt mondta:

— Ha azt gondolja, hogy a legutóbbi események megtanították valamire Neville-t, akkor nagyon téved. Neville javíthatatlan, s ráadásul szörnyen makacs is... Pontosan tudom, hogy most is hajlandó volna egyezkedni a németekkel, ha tudomására hoznák, hogy hajlandók fellépni önök ellen... Bizonyosra veheti, hogy egyetlen pillanatig sem gondol komoly háborúra Németország ellen.

Lloyd George ostobának és Anglia szempontjából veszélyesnek tartotta

Chamberlain politikáját, de széttárta karját, és azt mondta, hogy egyelőre semmit sem lehet tenni ellene.

Éberen figyeltem mindazt, ami akkoriban történt, s önkéntelenül is arra a következtetésre kellett jutnom, hogy Lloyd George-nak igaza van: hivatalos politikai körökben (nagyon kevés kivétellel) senki sem gondolt komoly háborúra Németország ellen, s nem is készültek ilyesfajta háborúra. Ellenkezőleg, e körökben a többség azt hitte, hogy a háború valami csodálatos körülmények folytán majd csak véget ér, addig pedig a „business as usual" (a dolgok szokásos rendje) elvét kell követni. Nagyon jól emlékszem arra, amikor 1914. augusztus 31-én megkezdődött az első világháború — akkoriban emigránsként éltem Londonban —, s mindenki ezt mondta: „Karácsonyra vége a háborúnak." Most pedig a közvélemény — a miniszterelnöktől kezdve a legszürkébb polgárig — abban az illúzióban ringatta magát: „A háború tavaszra véget ér" (1940 tavaszára). E hangulat a hivatalos politikai körök minden megnyilvánulására és tettére is rányomta bélyegét.

Valóban, mik is voltak a tények?

A hadüzenettel egyidejűleg Chamberlainnek természetesen „új kormányt" kellett alakítania. Ezt követelte a politikai szokás. Ha azonban komolyan gondolt volna a háborúra, nyomban „általános nemzeti jellegű" kormányt alakított volna, lehetőleg minél szélesebb koalíciós alapon, de legalábbis a második legerősebb pártnak — a Munkáspártnak — a feltétlen részvételével. S mit tett Chamberlain? Meghagyott minden fontosabb posztot a legsötétebb „müncheniek" kezében. A külügyminiszter Halifax maradt, a pénzügyminiszter John Simon, a belügyminiszter John Anderson, a kereskedelemügyi miniszter Oliver Stanley, a légügyi miniszter Kingsley Wood, a főpecsétőr Samuel Hoare, a szállításügyi miniszter Wallace stb. A múlthoz képest változás mindössze az volt, hogy Chamberlain bevonta a kormányba a konzervatív „ellenzék" képviselői közül Churchillt tengerészeti miniszternek, Edent a dominiumok miniszterének. Zárójelben megjegyzem, hogy az utóbbi kinevezést nagymértékben magyarázza Chamberlainnek az a törekvése, hogy elnyerje a birodalom támogatását, s ezért a dominiumok miniszterének Edent nevezte ki, aki a legnépszerűbb angol politikus volt Anglia tengerentúli birtokain. Így tehát Chamberlain „új kormánya lényegében a régi kormány volt, a konzervatív „megbékéltetők" kormánya, amely alig-alig ütött meg Hitler-ellenes hangokat, s egyáltalán nem pályázhatott a „nemzeti" kormány elnevezésre. A Munkáspárt továbbra is megmaradt „Őfelsége ellenzékének". Ennek is megvolt a maga különleges magyarázata: az évszázados hagyomány parancsolja, hogy Anglia élén olyan kormány álljon az egyik fő pártból, amellyel szemben a másik párt áll ellenzékként, Chamberlain így gondolkozott: így volt, így lesz, így kell tehát lennie most is.

Meg kell mondanom, hogy a munkáspárti vezető réteg a háború első hónapjaiban szintén ehhez a „doktrínához" tartotta magát. Ez a párt sem hitt a háború komolyságában, szintén igyekezett megtartani a szo-

kásos normákat és hagyományokat. Kivételek akadtak, de nem túl gyakran. Ezért a Munkáspárt a kormány újjászervezésekor nem tanúsított semmiféle aktivitást a valóban nemzeti kormány megalakítása érdekében. Ennek az irányvonalnak az igazolására rendszerint a következő érvet hozták fel: „Nem akarjuk vállalni a felelősséget Chamberlain ostobaságáért, vágja ki magát, ahogy tudja." Az egyetlen, amit a Munkáspárt megtett, hogy megígérte a kormány támogatását, anélkül hogy abban részt vett volna, és megígérte a háború idejére a pártok közötti fegyverszünetet is a választások során. Körülbelül ugyanilyen álláspontra helyezkedtek a szakszervezetek is szeptember 4—5-i bridlingtoni kongresszusukon, valamint az Amszterdami (szakszervezeti) Internacionálé végrehajtó bizottságának október 13—14-i párizsi ülésén. Azt a tényt, hogy a munkáspártiak a „business as usual" elve alapján álltak, a következő jellegzetes tény is bizonyította: 1940. március 20-án kizárták a Munkáspártból a közismert Pritt parlamenti képviselőt, mivel „túlságosan baráti kapcsolatokat" tart fenn a Szovjetunióval. Hát igen! Minden ment tehát a maga rendjén, a háború nem változtatott meg semmit.

Az „új kormány" megalakítása mellett az is nagyon fontos volt, hogy Chamberlain az egész világnak, elsősorban Németországnak megmutassa: a birodalom őt támogatja. Ez növelte volna az esélyeit egy Hitlerrel kötendő paktumra. A feladat könnyebbnek látszott, mint ahogy azt sokan magában Angliában és az ország határain túl is gondolták. Az ok érthető. Ha Anglia háborút üzent volna valamelyik polgári demokratikus államnak, a domíniumok és a gyarmatok feltehetőleg még sokáig gondolkoztak volna, hogyan fogadják ezt a dolgot. Anglia azonban egy fasiszta hatalomnak üzent hadat, amely alapvetően elutasította a demokrácia minden elvét (még a polgári demokrácia elveit is), s a legkönyörtelenebb fajgyűlöletet vezette be. Így a választás Anglia tengerentúli birtokai számára lényegesen egyszerűbbé vált.

Valóban, Ausztrália és Új-Zéland az anyaországgal egyidejűleg, szeptember 3-án üzent hadat Németországnak, Kanada pedig szeptember 10-én. London aggodalmai ellenére a Délafrikai Unió szintén hamarosan Anglia javára döntött e kérdésben. A háború előtt ott a búr nacionalista Hertzog kormánya volt hatalmon, amely sok mindenben (különösen a faji kérdésben) rokonszenvezett a hitlerista Németországgal. Ezért Hertzog Anglia és Németország háborújának a kérdésében a semlegesség álláspontjára helyezkedett, de a parlamentben megbukott. Szeptember 5-én a közismert angolbarát Smuts tábornok váltotta fel őt, akinek a kormánya aztán háborút üzent Németországnak. A *de jure* független államok, Egyiptom és Irak, amelyek akkoriban gyakorlatilag brit félgyarmatként szerepeltek, nem szánták el magukat e lépésre, mert a fasiszták ott erős „ötödik hadoszloppal" rendelkeztek, de ők is megszakították diplomáciai kapcsolataikat Németországgal. Indiában Angliának bizonyos nehézségekkel kellett megküzdenie, végül azonban ott is minden viszonylag kedvezően oldódott meg.

Az egyetlen kivétel az Ír Szabad Állam volt. Az írek és angol elnyomóik

évszázados ellenséges viszálykodása eredményeként az Ír Szabad Állam már 1939. szeptemer 3-án hivatalosan bejelentette semlegességét Anglia és Németország háborújában. Így rendkívül furcsa helyzet alakult ki: Dublinben, mindössze száz-egynéhány mérföldnyire a brit partoktól, még a háború legválságosabb pillanataiban is — amikor úgy fordult a kérdés, hogy Anglia áll vagy bukik — fasiszta (német, olasz és japán) diplomáciai küldöttségek tevékenykedtek, amelyek széles körű felderítő és diverzáns munkát folytattak London ellen.

Bárhogyan történt is, a birodalmat általában mégis mozgósították formailag már a háború legelején a hitleri Németország ellen.

Viszonylag kedvezően alakult a nemzetközi helyzet is Anglia és Franciaország szempontjából. A skandináv országok, Belgium, Hollandia, az amerikai földrész államai, továbbá Irán és Sziám kijelentették, hogy semlegesek maradnak a kezdődő háborúban. Semlegességük a legtöbb esetben baráti jellegűnek bizonyult, bár ezt nyíltan nem merték hangsúlyozni, mivel féltek Németországtól. Olaszország, Spanyolország és Japán egyelőre semleges álláspontra helyezkedtek, bár nem barátilag, hanem kényszerből és ellenségesen, de mégiscsak semlegesek maradtak. A Szovjetunió is bejelentette semlegességét.

Igen fontos volt Angliának és Franciaországnak az Amerikai Egyesült Államok magatartása és állásfoglalása. Ott azonban semmitől nem kellett félniük. Roosevelt elnök a háború előtt és a háború idején többször felemelte a szavát a fasiszta hatalmak agresszív törekvései ellen, s a semleges állam részéről nyújtható minden segítséget megadott Angliának és Franciaországnak. Különösen fontos ebből a szempontból az a tény, hogy 1939. november 4-én új semlegességi törvényt adtak ki, amely jobban kedvezett a nyugat-európai államoknak, mint az 1935. évi törvény.[6]

Chamberlainnek is meg kellett mutatnia, hogy valamit ő is tesz a hadműveletek előkészítéséért és az ország fegyveres erőinek a megszilárdításáért. Hiszen a tömegek antifasiszta magatartást tanúsítottak, s a kormánytól gyakorlati tetteket vártak a Németország elleni harcban. A miniszterelnök a legkönnyebb végéről kezdte: szeptember 7-én Gort tábornokot nevezték ki a franciaországi brit expedíciós hadsereg főparancsnokává (bár gyakorlatilag ez a hadsereg már nem létezett), Ironside tábornokot pedig — aki közismerten tehetségtelen katona volt, viszont a Szovjatunió dühödt ellensége — a vezérkar főnökévé. Samuel Hoare, az egyik legfőbb „münchenista", a háborús ügyek különbizottságának az elnöke lett.

Csakhogy mindannyian hadsereg nélküli tábornokok voltak. Hadseregre lett volna szükség, annak a megalakításában azonban a kormány megdöbbentően lassúnak és rugalmatlannak bizonyult. Az általános hadkötelezettségi törvényt már a háború előtt (1939. április 27-én) kiadták, de ez lényegében hosszú ideig csak papíron maradt. Most rendeletet hoztak, hogy 18—41 éves korig minden férfi behívható az ország hadseregébe, s szükség esetén a világ bármely részén bevethető. Megkezdődtek a behívások. Ez azonban nagyon lassan haladt, mintha a kormány arra várt

volna, hogy a behívottakra nem is lesz szükség, s hazaengedheti őket. Elég annyit mondanom, hogy még a 24 éves fiatalembereknek is csak 1940 márciusában kellett megjelenniük a sorozó bizottságok előtt, vagyis fél évvel a háború kitörése után.

Bizonyos „háborús rendszabályok" az ország belső életének területén is születtek. Elrendelték az éjszakai elsötétítést. A kormány felhatalmazást kapott hadikölcsönök kibocsátására. Megtiltották a kereskedelemet az ellenséges országokkal, s bevezették a határon túlra címzett postai küldemények cenzúráját. Megszülettek az élelmiszerjegyek, elsősorban a szalonnafélékre (bacon) és a zsiradékra. A szakszervezetek és a munkaadói szövetség képviselőiből különbizottságot állítottak fel a munkaügyi miniszter elnökletével, hogy „a két felet érdeklő kérdéseket illetően tanácsokat adjon a kormánynak". Bejelentették, hogy a nőket és a gyermekeket elszállítják a nagyvárosokból falura, úgy vélték, hogy ott nagyobb biztonságban lesznek a német légierő várható támadásai esetén. A sebesültek ellátására 200 000 kórházi ágyat és 70 000 ápolónőt készítettek elő. A parlamentben arról beszéltek, hogy az ipart háborús vágányokra kell átállítani, ez azonban csak teknősbéka-ütemben folyt, s az egyes cégek és konszernek magántulajdonosi érdekeit tartották szem előtt. Végtelen vitákat váltott ki az a kérdés, hogy meg kell-e szervezni a háborús ellátás minisztériumát, végső döntésre azonban csak nem jutottak. A kormány valamennyi tette hihetetlenül lassú, felemás volt, világosan látszott, hogy nem akarnak semmiféle komolyabb változást a dolgok kialakult rendjében. És ezen nem is csodálkozhatunk: a busines as usual" szelleme, amely a vezető körökben uralkodott, mindenhova behatolt, s mindenhol éreztette áldatlan hatását.

Ami a nyugati frontot illetti, ott ovábbra is valóságos komédia folyt. Az újságok mindennap „őrjáratok tevékenységeiről", „felderítő egységek kapcsolatairól", „ezeknek összecsapásairól", kisebb „tüzérségi csatározásokról" számoltak be, amelyeknek jóformán sosem volt áldozata. 1939. december 22-én Daladier büszkén jelentette be a képviselőházban, hogy Franciaország veszteségei a háború első négy hónapjában mindössze másfél ezer főre rúgnak! Még hozzáfűzte, hogy mindez a „Maginot-vonalnak" köszönhető. Hiszen Franciaország az első világháborúban ugyanennyi idő alatt 450 000 főt vesztett! A dolog lényege természetesen nem a „Maginot-vonal" volt, hanem az, hogy 1939-ben Franciaország „furcsa háborút" folytatott, vagyis semmiféle háborút nem akart vívni a hitlerista Németország ellen. Az angolok, akik október derekán mintegy 160 000 főből álló expedíciós hadsereget dobtak át Franciaországba, természetesen követték francia szövetségeseik példáját, és szintén nem tettek semmit a fronton. Veszteségeik teljesen jelentéktelenek voltak. Légi háborút egyik fél sem folytatott. A németek „rejtélyesen" hallgattak. Sokan azzal magyarázták ezt a magatartást, hogy az Egyesült Államok felé kacsingatnak. Lehet, hogy ez a körülmény bizonyos szerepet játszott, a fő ok azonban más volt. Amint azt ma már tudjuk, Hitler már 1939 októberében utasítást adott a nyugati országok elleni támadás előkészítésére (ez volt az úgy-

nevezett „Sárga Terv"); 1940 januárjától a készülődés komoly méreteket öltött, s a németeknek természetesen nem volt érdekük, hogy erőiket a támadás megindulása előtt szétforgácsolják. Fontos volt az is, hogy elaltassák az ellenség éberségét, mert a támadáskor meg akarták őrizni maguknak a váratlanság tényezőjét.

Valamivel aktívabb háború folyt a tengeren. Eleinte azonban az angolok számára ott nem termett sok babér. Igaz, rövid idő alatt sikerült felszámolniuk a német tengerhajózást, a hitleristák viszont az első négy háborús hónapban 810 000 bruttó regisztertonna brit és szövetséges hajóteret süllyesztettek el, s ez idő alatt két érzékeny csapást is mértek Anglia tengerészeti büszkeségére.

Az első csapás a következő volt: október 14-én az egyik német tengeralattjáró rendkívül ügyesen és merészen behatolt Nagy-Britannia legfőbb tengeri támaszpontjára, Scapa Flowba, s elsüllyesztette az ott horgonyzó „Royal Oak" nevű, 29 000 tonnás cirkálót. Szörnyű botrány tört ki. Churchill mint tengerészeti miniszter néhány nagyon kellemetlen napot élt át, de aztán megtették a szükséges lépéseket a hasonló esetek megelőzése érdekében.

A második csapás némileg más jellegű: 1939. augusztus végén, vagyis közvetlenül a háború küszöbén, az „Admiral Graf Spee" nevű német „zsebcirkáló" titokban kihajózott Wilhelmshavenből, s az Atlanti-óceán déli részére ment azzal a feladattal, hogy ott nyomban az angol—német háború kitörése után kalóztevékenységet fejtsen ki az angol kereskedelmi hajók ellen. Hitlert nyilván az első világháború két híres német „portyázóhajója", a „Goeben" és a „Breslau" példája lelkesítette, s most ugyanazt akarta végrehajtani. 1939 szeptembere és októbere között a német kalózhajónak mintegy 60 000 bruttó regisztertonna hajóteret sikerült elsüllyesztenie, de aztán brit cirkáló hajóhadat vetettek be ellene. A brit hajók tartós és ügyetlen hajszát kezdtek az „Admiral Graf Spee" ellen. Végül az angoloknak sikerült a zsebcirkálóban bizonyos károkat tenniük, s beszorították Montevideo térségében a La Plata folyó öblébe. Az „Admiral Graf Spee" azonban nem adta meg magát az ellenségnek, s 1939. december 17-én a legénység a hajót felrobbantotta. A német kalózhajó elpusztult, de egyáltalán nem úgy, hogy felszámolása büszkeséget és megelégedést kelthetett volna az angol tengerészekben.

1939. november 27-én a következőket jegyeztem fel:

„Ha a mai Angliát nézi az ember, önkéntelenül a következő benyomás alakul ki benne: erőteljes, erős ember áll előttünk, félig katonai felszereléssel, de fegyverzete nagyon primitív. Buzgón topog egy helyben, s igyekszik legényesen domborítani a mellét. Mintha támadásra készülne; valójában azonban egyáltalán nem akar harcolni, s csak az első kedvező alkalmat várja, hogy ledobja szokatlan ruházatát, s házi köntöst öltve, a kandalló mellé ülhessen az esti újságot olvasni . . . Nem, nem! Angliában ma nem észlelhető harcias szellem. Az uralkodó körökben azért nem, mert kevés kivétellel még mindig a megegyezést keresik Hitlerrel a Szovjetunióval szemben, a tömegekben pedig azért nem, mert még nem

igazodtak el kellően a kialakult helyzetben, s várakozó álláspontra helyezkednek. Sokan hisznek abban, hogy a háború hamarosan véget ér. S mégis, a legékesebb bizonyítéka annak, hogy a háború még mindig tart, a légelhárító léggömbök hálózata, amely szeptember 3-tól ott lebeg a londoni égbolton, hogy meggátolja a német repülők betörését, amelyek még nem jelentek meg, de várják, vagy legalábbis olyan látszatot keltenek, hogy várják őket."

Politikai homály

Amikor a háború első hónapjaira és az akkori Angliában uralkodó hangulatra emlékezem, önkéntelenül is a következő kifejezés jut az eszembe: politikai homály. Homály, amelyben minden tárgy és esemény valamilyen kivehetetlen, lebegő, meghatározhatatlan alakot ölt.

Kezdjük a kormánnyal. Tudtam, hogy a kormányon belül nincs teljes egység a háború jellegét és további menetét illetően. Igaz, a miniszterek legtöbbje Chamberlaint követte, volt azonban egy kisebbség, amely nagyon bíráló szemmel figyelte a miniszterelnök tetteit. Ez a kisebbség formailag két emberből, Churchillből és Edenből állt, kisebb-nagyobb mértékben azonban vonzódtak hozzájuk más miniszterek is, akik nyíltan nem léptek fel Chamberlain ellen, politikájában azonban sok negatív vonást, Churchill politikájában viszont sok pozitív vonást fedeztek fel. Olyan emberekre gondolok, mint Elliot egészségügyi miniszter, Hore-Belisha hadügyminiszter, de la Warr oktatásügy-miniszter és mások. A két csoport között folyt a harc, s bár egyelőre Chamberlain vitathatatlanul a helyzet ura maradt, a jövőt illetően a háború miatt nem lehetett semmit tudni. Valóban, amint azt rövidesen látni fogjuk, 1940 tavaszán Chamberlain tekintélye erősen hanyatlott, Churchill szerepe pedig mérhetetlenül megnövekedett.

Chamberlain úgy vélekedett, hogy Hitler nem akar igazán harcolni Anglia ellen, Angliának pedig semmi komoly alapja nincs arra, hogy valóban harcoljon Németország ellen, s a Lengyelország szétzúzása után nyugaton zajló események nem jelentenek többet, mint kölcsönös manőverezést az előnyösebb állásokért, ha a két fél „ésszerű kompromisszumot" köt. Ez a felfogás rányomta a bélyegét a kormány tevékenységére, s ez nyilvánult meg Chamberlain beszédeiben és Lord Halifax külügyminiszter cselekedeteiben is. Így például 1939. november 7-i rádióbeszédében Halifax a következőkben határozta meg Nagy-Britannia háborús céljait:

„A szabadság védelmében harcolunk; a béke védelmében harcolunk; felelünk a nemzetünk és más nemzetek biztonságát ért fenyegetésre; védelmezzük valamennyi nemzetnek azt a jogát, hogy a maga életét élje. Harcolunk az ellen, hogy a durva erő döntőbíró lehessen a népek között,

s felváltsa a törvény erejét, s hogy erőszakkal megszegje a szerződések és az adott szó szentségét."[7]

Ugyanígy a miniszterelnök november 26-i rádióbeszédében Anglia háborús célkitűzéseit jellemezve a következőket mondta:

„Igyekszünk új Európát teremteni, nem a győzők akaratával összhangban, a régi térképek és határok megváltoztatása szellemében, hanem olyan értelemben, hogy Európát új szellem hassa át, és hogy az Európában élő nemzetek a köztük levő eltéréseket a jóakarat és a kölcsönös türelem szellemében kezeljék."[8]

Mindezek csak általános frázisok és ékes szavak, amelyek lehetőséget adtak a legkülönbözőbb értelmezésekre, és egyáltalán nem zavarták volna a békekötést Németországgal. Keith Feiling, Chamberlain életrajzírója idézi a miniszterelnöknek akkoriban elhangzott szavait:

„Amiben én reménykedem — mondta Chamberlain —, nem a katonai győzelem, amelynek a lehetőségét nagyon kétségesnek tartom, hanem a németországi belső front összeomlása. Meg kell győzni a németeket arról, hogy nem nyerhetik meg a háborút."

Ehhez a legjobb eszköznek Chamberlain Németország blokádját tartotta, s úgy vélekedett, hogy ennek a kívánatos hatása 1940 tavaszára mutatkozhatik meg. Chamberlain arról ábrándozott, hogy a blokád hatására a Hitler vezette „szélsőségeseket" felváltják a „mérsékeltebb" elemek (értsd: a német tábornokok), akikkel meg lehet egyezni az „észszerű kompromisszumra" épülő béke kérdésében. Az volt a meggyőződése, hogy Németországban is erős ez a hangulat, s így nem kell tartani attól, hogy Nyugaton igazi háború bontakozik ki. Nagyon érdekes Montgomery angol tábornok bizonyságtétele. Emlékiratában ezeket írta:

„Jól emlékszem arra, amikor Chamberlain meglátogatta a hadosztályomat (Franciaországban. — *I. M.*). Ez 1939. december 16-án történt. Reggeli után félrevont engem, s olyan halkan, hogy senki meg ne hallhassa, a következőket mondta: »Nem hiszem, hogy a németeknek szándékukban állna megrohamozni bennünket.«"[9]

Ilyen elképzelésekből indultak ki tehát a „clivedeni klikk" emberei a közeljövő prognózisát illetően, márpedig a háború első hónapjaiban ők határozták meg Anglia politikáját.

A kormányon belüli másik csoport, Churchill csoportja sokkal reálisabban és helyesebben nézte a dolgokat. 1939. november 12-i rádióbeszédében Churchill kijelentette:

„A brit szigeteken senki sem gondolja, hogy ez a háború könnyű és rövid lesz."[10]

„A brit szigeteken senki . . ." — ez nyilvánvaló túlzás vagy talán udvarias gesztus a miniszterelnökkel szemben, hiszen Churchill a kormány tagja volt.

Október 6-án a velem folytatott beszélgetése során Churchill sokkal őszintébben nyilatkozott.

— Chamberlain — mondta — még mindig arra számít, hogy a tigris hátán (így nevezte Hitlert) vagy a követői hátán utazhat. Ostobaság! . . .

S ostobaság Neville minden olyan reménye is, hogy a háború tavaszra befejeződik . . . A háború tartós és kíméletlen lesz. A közeljövőben Angliának az életéért kell harcolnia . . . Nem lehetséges semmiféle „ésszerű kompromisszum" Németországgal.

Nagyon jól emlékszem a Hore-Belisha hadügyminiszterrel 1939. november elején folytatott beszélgetésemre is. Kapcsolatunk bizonyos mértékben sajátosnak mondható. Mint nemzeti liberális a Simon vezette csoporthoz tartozott, s kerülte a szovjet nagykövetséggel való kapcsolatot. Amikor azonban semleges helyen találkoztunk, szívesen elbeszélgetett velem, s nem fukarkodott az olyan emberek és tettek értékelésében, akik és amelyek nem tetszettek neki. Okos ember volt, nagy kezdeményezőkészséggel, s éppen ezért nem nagyon tetszett a „clivedeni klikknek". Az említett esetben egy diplomáciai fogadáson találkoztunk, s én megkérdeztem, hogy mit gondol a háború kilátásairól. Ingerülten legyintett, mintha legyet akarna elűzni magáról, aztán félrevont, és így szólt hozzám:

— A háború kilátásai? Semmi jót nem várok . . . Mindig elkésünk, reménytelenül elkésünk . . . Most büszkén jelentjük ki, hogy Angliában és a birodalomban egymillió ember áll fegyverben, márpedig ez elsősorban kevés, másodsorban pedig késő. Az egymillió embernek két évvel ezelőtt kellett volna fegyverben állnia, akkor ma már rendes hadseregünk volna egymillió emberrel, most pedig a mi milliónk egyszerű kiképzetlen újonc. Ellenállhatnak-e ezek a német hadseregnek?

Megállt egy pillanatra, aztán keserűen továbbfolytatta:

— Olyan öregek vezetnek bennünket, akik nem értik meg a helyzetet és az idők követelményeit. Mivel foglalkozik a kormány? Papirosokat gyárt, amelyekre senkinek nincs szüksége. A miniszterelnök hajtogatja, hogy semmiféle háború nem lesz, és hogy tavaszra aláírjuk a békét Németországgal . . . Micsoda ostobaság! Történelmünk legnagyobb megpróbáltatása előtt állunk, a legsürgősebben mozgósítanunk kellett volna minden harcképes férfit, az iparban nőkkel helyettesíteni a férfiakat, általában felkészülni a tartós és súlyos háborúra, a kormány azonban hallani sem akar erről. Azt mondják: „Nem fogjuk provokálni Hitlert . . ." Én viszont meg vagyok győződve róla, hogy Hitler szörnyű dolgokat készít elő a számunkra, méghozzá a legközelebbi jövőben.

Hore-Belisha szavaiban sok igazság volt, éppen ezért nem felelt meg Chamberlain kormányában, s 1940. január 5-én kénytelen volt nyugalomba vonulni.

A háború további menetével kapcsolatos viták és nézeteltérések azonban valahogy nem voltak teljesen reálisak, mert a játékban szerepelt egy másik nagyon fontos tényező is — a hitleri Németország. Mik voltak a tervei és a szándékai? Igaz, most hallgatott, és a fronton csodálatosan passzívnak mutatkozott. De vajon mi lehetett ez: komoly politika, vagy pedig katonai ravaszság? Erre a kérdésre senki sem tudott pontosan válaszolni, s ezért egy ideig mind Chamberlain reményei, mind pedig Churchill jóslatai csak egymásnak ellentmondó gondolatok ködös halmazának tűntek.

A kormányon kívüli hangulatot is ködös tónus árnyékolta. A munkáspártiak nem léptek fel önállóan vagy kezdeményezően. Lényegében úsztak a kormány hullámverésében, bírálataikat egyedi problémákra és kisebb részletkérdésekre korlátozták. Attlee, a Munkáspárt vezére 1939. november 8-án pártja képviselőinek a gyűlésén ismertette a Munkáspárt háborús programját. Ezek minden alapvető kérdésben megegyeztek azzal, amit Chamberlain és Halifax mondott, egy eltéréssel: Attlee követelte „az imperializmus felváltását", és „valamennyi nemzet szabad jogát a piacok és nyersanyag elérésére". Azt azonban nem mondta meg, hogy ez hogyan érhető el, s a Munkáspárt egész múltja arra a gondolatra készteti az embert, hogy ez csak demagóg szólam, amely megnyugvást hivatott hozni a munkástömegek zaklatott lelkébe.

A munkástömegek valóban zaklatott lelkűek voltak, és értetlenül szemlélték az eseményeket. Az egyszerű emberek, akiket az angolok a „man in the street" (az utca embere) kifejezéssel jelölnek, sokkal őszintébbek és szókimondóbbak, mint a „magas politika". Amikor megüzenték a háborút, azt gondolták, hogy a háború valóban megindul. Emlékszem, hogy 1939 októberében elbeszélgettem egy taxisofőrrel, aki hazaszállított. Teljesen értetlenül állt az eseményekkel szemben.

— Miféle háború ez? — kérdezte. — A múlt háborúban azonnal nagy csaták kezdődtek, a németek beözönlöttek Franciaországba, s majdnem Párizsig törtek előre . . . És most?

Megvonta a vállát, aztán folytatta:

— A fiam bevonult a hadsereghez, s azt mondja, hogy háború lesz . . . Mások azt mondják, hogy nem lesz semmiféle háború, tavaszig állnak a fronton, aztán hazajönnek . . . Ki igazodhat el itt?

Egyszer elmentem meginni egy kávét a „Lyons" nevű ismert társaság egyik olcsó kávézójába. A felszolgálónő, egy fiatal lány, közlékeny hangulatában elmesélte a dilemmáját. Vőlegénye van, s rövidesen össze akarnak házasodni.

— Nemsokára minden kész — fűzte hozzá bizakodva —, s mi még csak a bútorok egy részét vettük meg . . .

Angliában (még munkáskörnyezetben is) csak akkor szoktak házasságot kötni, amikor már minden „felszerelést" beszereztek a családi fészekbe, beleértve a szalvétákat és a zsebkendőket is.

— Úgy számítottunk, hogy jövő tavaszra mindent megveszünk, erre megüzenték a háborút, s az én Jimmymet behívták katonának . . . Most nem tudjuk, mi lesz . . . Jimmy azt mondja: „Házasodjunk össze most, bár még nincs minden készen . . . Ha történik velem valami a háborúban, legalább nyugdíjat kapsz utánam" . . . Én viszont azt felelem: „De hiszen még nem vettünk meg mindent . . . Várjunk . . . Mindenkinek az a véleménye, hogy nem lesz semmiféle háború" . . . Így vitázunk vég nélkül . . . Mit gondol, lesz háború vagy nem?

A Munkáspárt és a szakszervezetek helyi szervezeteitől jelentések érkeztek, hogy a munkások körében nyugtalanság észlelhető. Igaz, október végére néhány szakszervezet (Glasgow, Edinburgh, Aberdeen, Birmin-

gham stb.) háborúellenes határozatokat fogadott el, ezek azonban csak kivételt jelentettek. Általában a munkástömegek „hallgatásba burkolóztak", s a felszolgálónőhöz hasonlóan azt találgatták, hogy lesz-e háború vagy sem.

Az országban uralkodó hangulat a meglepetést tükrözte. November 26-i beszédében Chamberlain nyíltan kijelentette, hogy „idáig a háború vajmi keveset hasonlít ahhoz, amit vártunk". Régi ismerősöm, Elliot egészségügyi miniszter pedig, akivel hosszú évekkel előbb Bernard Shaw házában ismerkedtem meg, így fejtegette előttem a miniszterelnök mondásának értelmét:

— Sokan azt hitték — mondta egy csésze tea mellett —, hogy Hitler nyomban megrohanja Franciaországot, ő pedig mind ez ideig hallgat. Sokan azt gondolták, hogy a németek nyomban bombázni kezdik városainkat, s eddig egyetlen német repülőgép sem jelent meg London fölött. Hitler részéről lehet ez valami fogás, de lehet, hogy nem az. Nincs kizárva, hogy egységes tőkés front megalakításáról ábrándozik az önök országával szemben . . .

Elmosolyodtam, mire Elliot sietve hozzáfűzte:

— Mi ebbe természetesen nem egyezünk bele, Hitler azonban táplálhat magában ilyen illúziókat... Hiszen tudja, hogy mi a véleménye a kommunizmusról.

Ezt feleltem:

— Ön személyesen, Mr. Elliot, talán nem hajlik az egységfrontra Hitlerrel a Szovjetunióval szemben, de ne vállaljon kezességet miniszterelnökéért.

Elliot erre beszélni kezdett a közvélemény erejéről, amely sohasem engedné Anglia szövetségét a hitleri Németországgal, én azonban félbeszakítottam, és megkérdeztem, hogyan állnak a brit erők mozgósításával a háború folytatásához.

— A valóság itt is felülmúlta várakozásainkat — felelte Elliot. — Először is, a kormánynak sikerült egységes nemzeti frontot teremtenie az országban: a liberálisok és a munkáspártiak támogatják a kormányt. Igaz, akad a munkáspárti képviselők között egy kis csoport, olyanok, mint a pacifista Lansbury, s ezek a háború ellen, a minden áron való béke mellett törnek lándzsát, befolyásuk azonban elenyésző. A kormánynak továbbá sikerült a maga oldalára vonnia a birodalmat...

S Elliot röviden beszámolt arról, amiről én már régebben tudtam, nevezetesen arról, hogyan reagáltak a domíniumok és a gyarmatok, amikor az anyaország háborút üzent a hitleri Németországnak.

— S végül — folytatta Elliot —, a háború első három hónapjában nagymértékben megjavult a nemzetközi helyzetünk is...

Huncutkásan rám nézett:

— Önök akaratlanul is jó szolgálatot tettek nekünk.

— Mit akar ezzel mondani? — kérdeztem.

— Látja — magyarázta Elliot —, az önök megnemtámadási szerződése Németországgal bizonyos eltávolodást idézett elő egyrészt Németország,

másrészt Olaszország, Spanyolország és Japán között. Ez Mussolinit és Francót arra készteti, hogy ideig-óráig semlegesek maradjanak a kezdődő háborúban, s így egyelőre nem veszélyeztetik átmenő közlekedésünket a Földközi-tengeren India és más keleti brit birtokok felé. Könnyebb lett a helyzetünk a Távol-Keleten is... Minden rosszban van valami jó is. Aztán, amint tudja, októberben mi és Franciaország kölcsönös segélynyújtási szerződést kötöttünk Törökországgal, ami egyebek között biztosítja számunkra, hogy Észak-Afrika, a Közel-Kelet és India egész muzulmán világa ha nem is segítséget nyújtson, de legalább barátilag semleges maradjon... Végül az Egyesült Államokban most fogadják el az új semlegességi törvényt. Most óriási lehetőségeink nyílnak, hogy fegyvert és muníciót kapjunk Amerikából. Roosevelt hallgatólagos szövetségesünk lett... Igen, igen, a helyzetünk nagymértékben megszilárdult a három hónap előttihez képest.

Elliot látható elégedettséggel adta tudtomra, hogy a Szovjetunió semlegessége angol szempontból pozitív tényező, mert nagyon egészségessé teszi a nemzetközi helyzetet.

Elliotnak igaza volt, amikor hangsúlyozta, hogy a harmadik hónap elején Anglia helyzete bizonyos mértékben megerősödött. Ezzel magyarázható a brit kormány negatív állásfoglalása Hitler „békeoffenzívájával" kapcsolatban, amellyel Lengyelország szétzúzása után próbálkozott, valamint azokkal a közvetítő kísérletekkel szemben, amelyekre a belga király és a holland királynő vállalkozott 1939 novemberében. Az angol vezető körökben nem akadt olyan csoportosulás, mint Franciaországban a Laval és Bonnet vezette csoport, amely bármilyen áron haladéktalan békét követelt. A brit kormány az „ésszerű kompromisszum" alapján akarta a békét, s ezért egyelőre szükségesnek tartotta a manőverezést, annál is inkább, mivel egy sor belső és külső tényező ezt lehetővé tette a számára.

S még valami. Az angol kormány akkoriban vérmes reményeket fűzött az idő tényezőjéhez. Még a „clivedeniek" véleménye is ez volt: a brit birodalom és Franciaország tartalékai összehasonlíthatatlanul gazdagabbak, mint a németeké, Németország azonban már mozgósított tartalékokkal lépett háborúba, amit akkoriban Angliának és Franciaországnak még nem sikerült megtennie; Angliának és Franciaországnak bizonyos időre van szüksége ahhoz, hogy harcképessé tegye erőit és eszközeit: minél több idejük lesz ehhez, annál határozottabb fölénybe kerülnek Németországgal szemben. S amikor ez a fölény kétségtelenné válik, elérkezik az idő ahhoz, hogy tárgyalásokat kezdjenek Németországgal az „ésszerű kompromisszum" megkötéséről; addig viszont várni kell, s egyre szorosabb gyűrűt kell vonni a harmadik birodalom köré, a blokád és a kiéheztetés gyűrűjét. Vajon nem a blokád és az éhség kényszerítette-e térdre a császári birodalmat az első világháború végén?

E tervekben és számításokban igen sok a naivitás és a történelmi vakság, de hiszen ezek a sajátosságok jellemezték a „münchenieket" mind a háború előtt, mind pedig a háború idején. Ebből táplálkozott Chamberlain-

nek az a mélységes meggyőződése, hogy az események nem lépik túl a „furcsa háború" kereteit, és hogy 1940 tavaszára helyreáll a béke Nyugaton. E meggyőződésnek jelentéktelen, de igen jellemző jelei voltak: 1939. december végén a Franciaországban állomásozó angol katonák karácsonyi szabadságra utazhattak otthonukba, 1940 januárjában pedig visszaszállították Londonba a korábban falura költöztetett nőket és gyermekeket.

Nem, nem! Chamberlain egyáltalán nem gondolt bármiféle komoly háborúra. Nem várt semmi közvetlen veszélyt Németország felől. Valóban bámulatos volt a politikai vaksága, amely a szocializmus országával szemben táplált gyűlöletéből fakadt. Ami körülbelül három hónappal később történt, az teljesen váratlanul érte a brit miniszterelnököt.

Anglia és a Szovjetunió

Anglia uralkodó körei 1917-től kezdve mindig ellenséges szemmel nézték a Szovjetuniót. Ezt a burzsoázia osztályérdeke, a kapitalizmus és a szocializmus közötti alapvető ellentmondás diktálta. Ennek az általános magatartásnak a talaján azonban akadtak olyan időszakok is, amikor különböző belső és külső tényezők hatására az angol—szovjet kapcsolatokban ideiglenesen felmelegedés vagy elhidegülés állott be. A felmelegedés természetesen ritka jelenség volt, az elhidegülés viszont annál gyakoribb.

1939—1940 tele igen viharosan alakult az angol—szovjet kapcsolatok szempontjából. A szovjetellenes kirohanások három hulláma rövid időközökben követte egymást, közben valamivel nyugodtabb hangulattal.

Az első hullám magasra csapott nyomban az 1939. augusztus 23-án megkötött szovjet—német megnemtámadási szerződés után. A hangulat Anglia és Franciaország vezető köreinek rendkívüli bosszúságából táplálkozott, mert az 1939-es háromhatalmi kölcsönös segélynyújtási tárgyalásokból nagyon dicstelenül kászálódtak ki. Holott ezért Chamberlain és Daladier csakis önmagát okolhatta, az önbírálat helyett azonban inkább nekirohantak a Szovjetuniónak, s „kettős játékkal", az „őszinteség hiányával" vádolták. A fellángolt szovjetellenes kampány alapja lényegében a nyugati politikusok sértődöttsége volt, mivel a szovjet diplomácia okosabbnak bizonyult az angol és a francia diplomáciánál, s ennek eredményeként a Szovjetunió nem esett bele abba a csapdába, amelyet Anglia és Franciaország állított. Butler, Anglia akkor helyettes külügyminisztere, akiről a későbbiekben elég sokat kell majd beszélnem, célzások formájában szólt is nekem erről. Az első szovjetellenes hullám azonban viszonylag gyorsan elvonult, mivel pontosan egy hét múlva, szeptember 1-én meg-

kezdődött a második világháború, s az angol és a francia kormánynak minden figyelmét egészen más célok elérésére kellett fordítania. Az első kampány egyik következménye az lett, hogy a brit cégek felmondták a szerszámpadokra, gépekre és egyéb felszerelési tárgyakra vonatkozó szovjet megrendeléseket, amelyeket jóval a háború előtt adtak fel, de az angol üzemek még csak részben teljesítettek. Valamennyi cég ugyanazt az érvet hozta fel: „Kitört a háború, s most minden kell magunknak is." Nem fér kétség ahhoz, hogy a cégek háta mögött a kormány állt.

A második és már sokkal magasabbra csapó hullám azután indult meg, hogy Belorusszia és Ukrajna ismét egyesült. A sajtóban, a rádióban, a parlamentben és a templomi szószékeken azt szajkózták, hogy a Szovjetunió „hátba támadta" a lengyeleket, „Lengyelország újból felosztásra kerül" Németország és Oroszország között, a bolsevikok „hitszegők" stb. Ámde ez a második hullám sem tombolt sokáig: lényegében már október 1-re lecsillapodott, aminek ékes megnyilvánulása Churchill aznapi rádióbeszéde. E beszédében Churchill a kelet-európai eseményekkel is foglalkozott, s többek között ezeket mondta: „Az, hogy az orosz csapatok ezen a vonalon állnak, nyilván elkerülhetetlen volt Oroszország biztonsága, a náci fenyegetés elkerülése szempontjából. Bárhogyan volt is, a keleti fronton olyan vonal alakult ki, született meg, amelyet a nácik nem mernek megtámadni."[11]

Amikor Churchill beszédét hallgattam, megállapítottam, hogy Anglia politikai légkörében nyilván némileg más, a Szovjetunó szempontjából kedvezőbb szelek kezdenek fújdogálni. Erről bizonyságot akartam szerezni, s ezért telefonon felhívtam Churchillt. A háború előtt hosszú évekig közeli ismeretségben álltunk, miután azonban 1939 szeptemberében Churchill belépett Chamberlain kormányába, tartózkodtam a találkozástól, mert nem tudtam, hogyan fogadná kezdeményezésemet. Most Churchill rendkívül szívélyesen válaszolt telefonhívásomra, s meghívott az admiralitás épületébe, ahol tengerészeti miniszterként a főhadiszállása volt. Erre a találkozásra nagyon jól emlékszem.

Amikor október 6-án délután öt óra tájban megjelentem az admiralitás épülete előtt, London utcáit sűrű köd borította, pislákoltak az utcai lámpák, s már szinte leszállt az éjszakai sötétség. Churchill miniszteri szobájában fogadott. Beszélgetésünk eleinte könnyed, köznapi témákat érintett, majd Churchill azokról az emlékeiről beszélt, amelyek ahhoz a dolgozószobához kapcsolódtak, ahol éppen tartózkodtunk. Hiszen pontosan negyed évszázaddal korábban, az első világháború idején ebben a szobában ült ugyancsak tengerészeti miniszterként, sőt, bizonyos relikviákat hagyott hátra, amelyek aznapig ottmaradtak. Aztán Churchill felállt, odalépett az íróasztala és a karosszéke mögött húzódó falhoz (mi a szoba egy másik sarkában beszélgettünk), s kinyitott egy beépített faajtócskát. Mögötte hatalmas tengeri térkép függött különféle jelekkel és megjegyzésekkel.

— Akkoriban ezen a térképen követtem nyomon a német flotta mozdulatait — jegyezte meg.

Aztán komolyabb témákra tértünk át. Churchill sajnálkozását fejezte ki, hogy országaink nem vállvetve harcolnak a hitleri Németország ellen. Azt válaszoltam, hogy amint azt ő maga is jól tudja, ez nem a mi vétkünk, s ezért a felelősség annak a kormánynak a miniszterelnökét terheli, amelynek pillanatnyilag maga is tagja.

— Tudom, tudom — felelte gyorsan Churchill —, de nem érdemes visszaemlékezni a múltra... Ez már mind túlhaladott dolog...[12]

Majd így folytatta:

— Most nem a múltra kell gondolnunk, hanem a jövőre.

Kifejtette gondolatait, melyek szerint a nézeteltérés Anglia és a Szovjetunió között sajnálatos félreértéseken alapul. Pillanatnyilag Anglia és a Szovjetunió érdekei megegyeznek. A Szovjetunió nem kívánhatja a hitleri Németország megerősödését, és azt, hogy megszállja a Balti-tenger környékét, valamint hogy kijusson a Balkánra és a Fekete-tengerre. Ez ellentmondana a Szovjetunió biztonságának és egész múltjának, a szlávok és a teutonok közötti harc történetének. Anglia és Franciaország sem tűrheti, hogy Hitler magához ragadja Romániát, Jugoszláviát, Bulgáriát és különösen Törökországot. Így tehát nagyon fontos kérdésekben közös az érdeke a Szovjetuniónak, Angliának és Franciaországnak. Chamberlainnek az elmúlt nyáron elkövetett hibái miatt Oroszország és az angol—francia tömb eltávolodott egymástól, neki azonban meggyőződése, hogy a háború folyamán még találkoznak, és közös harcot fognak vívni a náci Németország ellen. Ezért Churchill minden eszközzel ellenzi, hogy angol politikai körökben szovjetellenes szenvedélyeket szítsanak, s azt ajánlja a „korona miniszтereinek", hogy őrizzék meg józan eszüket, kövessék az „egészséges értelem" parancsait. Többek között nemrégiben azt bizonygatta néhány minisztertársának, hogy Angliának nem szabad elleneznie szovjet haditengerészeti támaszpontok kiépítését a Baltikumon. Ezek a támaszpontok Németország ellen készülnek, s csak hasznosak lehetnek az angol érdekek szempontjából.

A beszélgetés alatt jómagam igen kényes helyzetben voltam. Híve voltam a német—szovjet egyezménynek, mivel a kialakult helyzetben nem láttam más kiutat a Szovjetunió számára, azonban keserű szükségszerűségnek tekintettem, amit Chamberlain és Daladier ostoba és bűnös politikája kényszerített ránk. Nem hittem a Németországgal kötött egyezmény szilárdságában és tartósságában sem. Úgy véltem, hogy állandóan résen kell állnunk, s nem szabad kizárnunk annak a lehetőségét, hogy a jövőben szakítunk Németországgal, s Angliával és Franciaországgal kötünk szövetséget. Churchill előtt természetesen nem fejthettem ki elképzeléseimet, s ezért a tengerészeti miniszter szenvedélyes monológjának meghallgatása után óvatosan így feleltem:

— Nem mernék véleményt mondani arról, hogy mi fog történni a legközelebbi vagy valamivel távolabbi jövőben. Az idő majd mindent megérlel. Most azonban nagyon is elégedett vagyok azzal, hogy a Szovjetunió semleges hatalomként szerepel, s talán elkerülheti a háború minden borzalmát.

Churchill elmosolyodott, s hangjában nem minden gúny nélkül jegyezte meg:

— Igen, igen, az idő majd mindent megérlel.

E Churchill-lel történt találkozásom után október és november folyamán gazdag menyasszonyhoz kezdtem hasonlítani, akihez mindenki udvarolva közeledik. A rideg ellenségesség gyűrűje, amely nagykövetségünket övezte, szétpattant, s lassan teljesen eltűnt. Kezdtek meghívni mindenhova, kapcsolatot kerestek velem a legkülönbözőbb nézetet valló és legkülönbözőbb helyzetben levő emberek. Mintegy hét hét alatt Halifax, Eden, Churchill (másodszor), Butler, Elliot, Stanley és a kormány más tagjai is módot találtak a velem való beszélgetésre. Mindannyian értésemre adták, hogy le kell zárnunk a múltat, új oldalt kell kezdenünk az angol—szovjet kapcsolatok történetében, s gondoskodnunk kell arról, hogy kapcsolataink mielőbb megjavuljanak. Október 26-án Halifax beszédet mondott a lordok házában, s már teljesen hivatalosan, a kormány nevében kijelentette, hogy látni kell a különbséget Németország és a Szovjetunió között, s hogy a Szovjetunió új nyugati határa megfelel a „Curzon-vonalnak". Ugyanakkor Stanley kereskedelemügyi miniszter javaslatot tett az 1940-es árucsere-forgalomra, s célzott arra, hogy a megfelelő egyezmény megkötése érdekében hajlandó volna Moszkvába utazni. Tapogatózva megkérdeztek, hogy Angliának nem kellene-e visszahívnia a Szovjetunióból nagykövetét, Seedst, aki túlságosan szoros kapcsolatban áll a szomorú emlékű háromhatalmi tárgyalásokkal, s valaki mással felváltani őt, aki kedvezőbb színben tűnik fel a szovjet kormány szemében.

Vajon mi váltotta ki ezt a fordulatot a Szovjetunióval kapcsolatban?

Az a törekvés, hogy Németországot a lehető legteljesebben elszigeteljék, meggyengítsék, s ezzel megkönnyítsék az „ésszerű kompromisszumon" alapuló béke megkötését.

Ez volt tehát a titkos indítóoka annak a váratlan figyelmességnek, amely 1939 októberében és novemberében felém irányult.

E két hónap eseményeivel kapcsolatban az emlékezetemben önkéntelenül is felmerül Stafford Cripps alakja, s szükségesnek tartom, hogy legalább röviden jellemezzem ezt az érdekes embert.

Parmoor lordjának, a neves jogásznak és politikusnak, az öregkorára az első munkáspárti kormány tagjává lett közéleti férfiúnak a fia, Stafford Cripps a tanulmányait előkelő iskolákban végezte, amelyeket az angol vezető réteg gyermekeinek tartanak fenn, s fiatalon az ország egyik legragyogóbb ügyvédje lett. Atyjához hasonlóan maga is a Munkáspárthoz vonzódott, amely bejuttatta a parlamentbe. Jellemét tekintve azonban Cripps nem hasonlított a munkáspárti politikusokhoz, akik szoros kapcsolatban álltak a szakszervezetekkel, s mindennél többre becsülték az „arany középutat". Ennek talán az is oka volt, hogy Cripps értelmiségi körökből származott, és nagy műveltségű emberként, mindig sajátos nézeteket alakított ki, amelyek nem szoríthatók bele a sablon és a hétköz-

napiság kereteibe. Önálló nézeteket vallott az ideológia és a folyó politika sok kérdésében, ami gyakori vitákba sodorta a párt hivatalos vezetőivel, s viharossá, szakadozottá tette a karrierjét. Nevét széltében ismerték pártjának keretein túl is, kétségtelenül „nemzeti" személyiségnek számított, s bár később kizárták a Munkáspártból, mégis meg tudott maradni „nemzeti" tisztségekben közéleti tevékenysége során szerzett tekintélye alapján.

Amikor a harmincas évek elején megismertem, nyomban igen nagy hatást gyakorolt rám. A magas, ösztövér, hosszúkás arcú, élénk, figyelő szemű Cripps a legszigorúbb vegetariánus elveket vallotta, s csakis zöldségfélékkel táplálkozott. Főtt ételt soha nem fogyasztott. Feleségemnek mindig fejtörést okozott a tápláléka, ha reggelire volt hivatalos hozzánk. Cripps szívesen és nagyon érdekesen beszélt. Nemcsak kellemes, de hasznos is volt hallgatni a szavait, hiszen gazdag kapcsolatokkal és értesülésekkel rendelkezett. Ez azonban nem száműzte fejéből a kimondhatatlan zűrzavart.

Crippst úgy jellemezték nekem, hogy baloldali szocialista, de távolról sem marxista. A napi politikai kérdésekben valóban baloldali volt, aminek legjobb bizonyítéka, hogy lelkesen helyeselte valamennyi baloldali erő egységfrontját, beleértve a kommunistákat is. Az ortodox munkáspárti vezérek szemében az ilyen nézetek halálos bűnnek számítottak, s éppen ezért röviddel a háború előtt kizárták a Munkáspárt soraiból. Baloldaliságának másik ékes bizonyítéka rendkívül baráti állásfoglalása a Szovjetunióval kapcsolatban. Ezt 1933-ban tettekkel is igazolta az úgynevezett „Metro—Vickers"-ügy nyomán kirobbant angol—szovjet viszály idején, amikor ideiglenesen megszakadtak a gazdasági kapcsolatok Anglia és a Szovjetunió között. Ugyanakkor Cripps olyan ideológiához vonzódott, amelyet nem nevezhetünk másként, mint kereszténnyszocializmusnak. Egyszer azt fejtegette nekem, hogy a munkástömegekben erős vallásos ösztön él, s ezt fel kell használni a szocializmus érdekében. Véleménye szerint ez teljes mértékben lehetséges, hiszen az első keresztények törekvései és tettei sok szocialista, sőt kommunista vonást viseltek. Ezért tartott fenn szoros kapcsolatot az angol egyházi körök baloldali képviselőivel (márpedig ilyenek voltak és vannak), s néha maga is beszélt templomi szószéken, arra buzdítván a tömegeket, hogy valósítsák meg „isten igazi birodalmát" a földön. Crippsszel nagyon jó személyes kapcsolataink alakultak ki, gyakran járt nálam a nagykövetségen, néha magam is felkerestem a városon kívüli kis családi birtokán, s mindig rendkívül érdekes beszélgetéseket folytattunk, gyakran bonyolódtunk ideológiai vitákba, de ez sosem vezetett elhidegüléshez.

1939 októberének és novemberének említett napjaiban Cripps tevékenyen részt vett az angol—szovjet viszonyok megjavítását célzó kísérletekben. Meg kell mondanom, hogy Crippsnek nem minden akkori cselekedetünk tetszett. Feszélyezte őt például a német—szovjet megnemtámadási egyezmény, bár a velem folytatott beszélgetés során elkerülhetetlenül szükségesnek és törvényesnek ismerte el abban a helyzetben, amely a

háromhatalmi tárgyalások angol—francia szabotálása nyomán állott elő. Nem tetszett neki az sem, hogy akkoriban szovjet katonai támaszpontokat létesítettünk a Baltikumon. Jómagam azonban semmi lényeges változást nem fedeztem fel a Szovjetunióról kialakult általános nézeteiben és abban a törekvésében, hogy megkönnyítse az együttműködést Anglia és a Szovjetunió között mind gazdasági, mind politikai téren. Lehet, hogy törekvését katonai elképzelései csak erősítették. Cripps nagyszerűen megértette, hogy a megegyezés a Szovjetunió és a hitleri Németország között csak ideiglenes lehet, s a háború során a Szovjetunió és Anglia egy táborba fog kerülni. Mint igazi angol úgy vélekedett, hogy a két ország kapcsolatainak legjobb kikovácsolója a kereskedelem, s ezért nagy erőfeszítéseket tett a kereskedelem felújításáért annak háború okozta tényleges megszakadása után. Cripps személyi kapcsolatai Stanley kereskedelemügyi miniszterrel megkönnyítették, hogy bizonyos közvetítő szerepet vállaljon az adott kérdésben a brit kormány és a szovjet nagykövetség között.

Egyébként Cripps nem sokáig tevékenykedett az angol—szovjet kapcsolatok megjavítása érdekében. A brit kormány akkoriban megbízást adott neki, amely néhány hónapig tartó elutazásával járt.

Térjünk azonban vissza az angol—szovjet kapcsolatok megjavítása érdekében Londonban folytatott harcára.

November végétől kormánykörökben egyre észrevehetőbbé vált a „kiábrándulás" a Szovjetunió „megszelídítésének" a politikájából, amit az előző két hónapban folytattak. A londoni politikusok nyilván arra számítottak, hogy a szovjet kormány az első nyájas mosolyra azonnal megolvad, s a nyakukba borul. A szovjet kormány azonban mindig önálló politikát folytatott, s ráadásul jól emlékezett arra, hogy milyen politikát folytattak az angolok és a franciák az 1939-es háromhatalmi tárgyalások idején, ezért nyugodt, várakozó álláspontra helyezkedett. Ez Londonban bizonyos ingerültséget keltett. Egyre gyakrabban hallatszottak olyan hangok, hogy a Szovjetunió nyilvánvalóan ellenséges álláspontra helyezkedik a „nyugati demokráciával" szemben, hogy ezt az állásfoglalást szemlátomást nem lehet megváltoztatni; jobb nyíltan elismerni ezt a tényt, s levonni a megfelelő gyakorlati következtetéseket. Kétségtelen, hogy ezekben az állításokban sok volt a blöff, amivel pszichológiailag akarták „megijeszteni" a Szovjetuniót, de kétségtelen az is, hogy ezeket az állításokat a vezető angol köröknek a Szovjetunióval szemben érzett mélységes gyűlölete táplálta, amit ráadásul erősen kiéleztek az elmúlt három hónap eseményei is. Robbanásra kész helyzet alakult ki, s csak alkalmas ürügy kellett, hogy újból nagy szovjetellenes kampány bontakozzék ki. Ezt az ürügyet az 1939. november 30-án indult szovjet—finn háború szolgáltatta.

Szovjetellenes vihar Angliában

Az előző hét évben, amit a Szovjetunió nagyköveteként töltöttem Londonban, több szovjetellenes vihart éltem át, de az, ami 1939. november 30-a után következett, túltett mindenen. Az okok bonyolultak, de alapul az a törekvés szolgált, hogy az angol (és francia) vezető körök „átjátsszák" a háborút, vagyis a Hitler ellen folytatott és számukra olyan kellemetlen háborút a „szovjet kommunizmus" ellen vívott és számukra sokkal kellemesebb háborúval váltsák fel. Ez a vezető réteg titokban arra számított, hogy ilyen átjátszással előbb vagy utóbb sikerül egységfrontot teremteniük a nácikkal, s közös erővel elfojthatják a „bolsevik forradalmat", amely annyi gondot okoz Nyugaton.

Más körülmények is ebbe az irányba hatottak. Finnországban, amely Nagy-Britanniának az egyik legfontosabb épületfa-szállítója volt, nagyon népszerű „példás demokrácia", skandináv típusú demokrácia uralkodott. A finnbarát hangulatot nagymértékben elősegítette a finn szocialisták szoros kapcsolata az angol munkáspártiakkal, valamint a szociáldemokraták részvétele néhány háború előtti finn kormányban. Bizonyos jelentősége volt annak a ténynek is, hogy a szélsőségesen jobboldali beállítottságú finn szociáldemokrata, Väinö Tanner éveken át elnöke volt a nemzetközi szövetkezeti szövetségnek.

Ilyen talajon robbant ki a szovjet—finn háborúval kapcsolatos vihar. A vihar kitörését Chamberlain november 30-i parlamenti beszéde jelezte, amikor is élesen kirohant Finnország védelmében. Ugyanilyen élesen kelt ki a Szovjetunió ellen a lordok házában december 5-én Halifax is. Ugyanakkor Roosevelt „morális embargót" jelentett be a Szovjetunióval szemben, Hoover volt elnök pedig egyenesen a moszkvai nagykövet visszahívását követelte. Ezután az amerikai sajtóban, rádióban és templomi szószékeken zajos szovjetellenes kampány indult. Ez a kampány nagy támogatást nyújtott a Szovjetunió angliai és franciaországi ellenségeinek, s számos olyan tettre ösztökélte őket, amely a Szovjetunió elleni háború kirobbantását célozta. Éppen az Egyesült Államok befolyása bátorította fel Angliát, Franciaországot és a latin-amerikai országokat arra is, hogy megszervezzék a Szovjetunió kizárását a Népszövetségből (1939. december 14.). Az Egyesült Államok befolyása bátorította fel Daladier-t arra is, hogy Anglia és Franciaország legfőbb tanácsában december 19-én javasolja a kapcsolatok megszakítását a Szovjetunióval, de ezt a javaslatot nem fogadták el, mivel az óvatosabb angolok ellenezték. Chamberlain egyébként nem zárta ki a szakítás lehetőségét, csak jobbnak látta, hogy valami más formában történjék meg, lehetőleg a szovjet fél kezdeményezésére. Chamberlain hajlandó is lett volna elősegíteni az események ilyen alakulását, amiről a következő érdekes tény tanúskodik.

December végén bejelentették, hogy Seeds moszkvai angol nagykövet hazatér „szabadságra". Politikai körökben nyomban olyan hírek kezdtek

szállingózni, hogy „szabadságáról" többé nem tér vissza a Szovjetunióba. Ugyanakkor az angol újságokban „megbízható forrásokból" közlemények jelentek meg, hogy I. M. Majszkij londoni szovjet nagykövetet visszahívják, s rövidesen elhagyja Angliát. Néhány nyegle riporter még azt is megírta, hogy látta a nagykövet csomagjainak elszállítását a nagykövetségről a teherpályaudvarra. Ez a nyilván irányított sajtózaj azzal egészült ki, hogy politikai körökben azt az állítást terjesztették, hogy I. M. Majszkij nagykövet „kiábrándult" angliai munkájának az eredményeiből, s ezért maga sem akar Angliában maradni, igyekszik mielőbb hazatérni.

Az induló kampányt a szovjet kormány a következőképpen értelmezte: a brit kormány a két ország kapcsolatainak megszakítására készül, amit könnyebben megtehet, ha Moszkvában és Londonban nincsenek nagykövetek, hanem helyüket sokkal kisebb befolyású és tekintélyű megbízottak foglalják el. Ebből levonta a gyakorlati következtetést: amikor 1940. január elején Seeds valóban megjelent Londonban, és amikor a Foreign Office azt várta, hogy a szovjet kormány „tekintélybeli" elképzelésekből engem is visszahív Londonból, a szovjet kormány ezt nem tette meg. A Foreign Office nagy csalódására Londonban maradtam.

A szovjetellenes vihar azonban nem korlátozódott pusztán hivatalos körökre, hanem szélesebb méreteket öltött. Különösen nagy szerepet játszottak ebben a munkáspártiak. 1940 januárjában a szakszervezeti főtanács titkárának, Citrine-nek a vezetésével különleges bizottságot indítottak Finnországba, amely hazatérése után a szovjet kormány ellen intézett heves kirohanásoktól hemzsegő beszámolót tett közzé.[13] Néhány munkáspárti ismerősöm akkoriban még csak nem is köszöntött, ha találkoztunk. Franciaországban Léon Blum kijelentette, hogy Finnországnak bármilyen áron segítséget kell nyújtani, még ha ez háborút idézne is elő a Szovjetunióval. Érthető tehát az is, hogy a Szocialista Internacionálé és az Amszterdami (Szakszervezeti) Internacionálé határozottan állást foglalt ellenünk.

Aligha kell megemlítenem, hogy a sajtó tekintélyesebb képviselői napról napra rágalmakat és szennyet szórtak a Szovjetunióra, hogy a szovjet nagykövetség körül dermesztő űr támadt, s hogy diplomáciai fogadásokon sokan úgy húzódoztak tőlem és feleségemtől, mint a leprásoktól. Ha nem lettek volna az előző, kedvezőbb években kialakult régi személyi kapcsolataim, amelyek lehetővé tették, hogy még ebben a rendkívüli ellenséges légkörben is meg tudjak valamit a zajló eseményekről, a londoni szovjet nagykövetségnek nagyon nehéz helyzetben kellett volna végeznie a tevékenységét.

Volt a szovjet—finn háború nyomán kirobbant viharnak egy másik oldala is. Az angol és francia uralkodó felső réteg rágalomáradatot szórt a Szovjetunióra, s minden eszközzel támogatni igyekezett a finn reakciót. Néhány heves vérű ember követelte, hogy haladéktalanul üzenjenek hadat a Szovjetuniónak. Az angol és a francia kormány serényen tömte a finn reakciósokat fegyverrel,[14] s ösztönözték, hogy országaikban önkénte-

seket toborozzanak a finneknek. Széles körben gyűjtés indult a finn Vöröskereszt részére és Finnország segélyalapjára. Az angol királyné tüntetően adományozott erre az alapra. Gripenberg finn követ a nap hőse lett, fényképezték, interjúvolták, meghívták minden lehetséges fogadásra, s általában minden módon kifejezésre juttatták, hogy rokonszenveznek vele.

Megfordultak az angol és francia miniszterek fejében sokkal veszélyesebb tervek is: arra gondoltak, hogy sorkatonáikat küldik „önkéntesekként" Finnország megsegítésére, s még bizonyos előkészületeket is tettek ennek érdekében. Ezeket az egységeket azonban csak svéd és norvég területeken keresztül küldhették és láthatták volna el a későbbiekben. Az angol és a francia kormány fordult is ilyen kéréssel a svédekhez és a norvégokhoz, de elutasító választ kapott. A skandináv országok a szovjet—finn háború kérdésében hivatalosan semleges (bár Finnország szempontjából igen barátilag semleges) álláspontra helyezkedtek, s ezt nem akarták olyan tettekkel megsérteni, mint az angol és a francia csapatok átengedése területükön. Az angolok és a franciák többször igyekeztek meggyőzni őket, s megígérték, hogy ha valami bonyodalmuk támadna a Szovjetunióval vagy Németországgal, akkor támogatást nyújtanak nekik, de nem értek el sikert. Sokkal ékesebben beszélt a közelmúltban szétzúzott Lengyelország példája, amelynek Anglia és Franciaország köztudomásúan biztosítékot nyújtott. Így aztán a Londonban és Párizsban kitervelt katonai expedíció nem indulhatott útnak.

Meg kell itt jegyeznem, hogy a szovjet—finn háború napjaiban Franciaország még agresszívabb álláspontra helyezkedett a Szovjetunióval szemben, mint Anglia. Ennek a franciaországi hangulatnak a gyökerei még a Nagy Októberi Szocialista Forradalom idejére nyúlnak vissza, amikor semmisnek nyilvánították azokat a kölcsönöket, amelyeket párizsi bankárok nyújtottak a cári kormánynak. A bankárok nem tudták megbocsátani a szovjethatalomnak ezt a „szentségtörést", s minden alkalmas esetben előhozakodtak panaszaikkal, hogy szítsák a szovjetellenes hangulatot Franciaországban. Szerepe volt az angol és a francia vérmérséklet különbségének is: Párizsban jobban szerettek zajongani és nemes gesztusokat felmutatni, mint Londonban. Mindez a gyakorlati politikában is tükröződött.

1939. szeptember 15-én, vagyis a Németország elleni háború tizenkettedik napján Daladier, aki a háború előtti időkben is miniszterelnök volt, új, nyilvánvalóan reakciós színezetű kormányt alakított. Ez a kormány már szeptember 26-án betiltotta a francia kommunista pártot. 1940. február 9-én minden kommunista képviselőt eltávolítottak a parlamentből, s április elején négy-öt évre börtönbe vetették őket azzal, hogy kiszabadulásuk után öt évre elvesztik polgári és politikai jogaikat. Ugyanakkor az országban dühödt kommunista- és szovjetellenes hajszát robbantottak ki, amelyben a legtevékenyebben részt vettek a francia szocialisták és az Általános Munkásszövetség vezetői is. 1940. február 8-án a párizsi rendőrség támadást intézett a franciaországi szovjet kereskedelmi képviselet

ellen. Március 15-én a francia kormány megtagadta a lejárt francia—szovjet kereskedelmi egyezmény meghosszabbítását. Végül március 26-án egy kicsiny és véletlen incidensen kapva kapott a francia kormány, és „persona non gratá"-nak nyilvánította Szuric párizsi szovjet nagykövetet, s követelte, hogy hívják őt vissza Franciaországból.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a szovjet—finn háború idején Daladier kormánya minden eszközzel igyekezett kiélezni a helyzetet egyrészt Anglia és Franciaország, másrészt a Szovjetunió között, s kalandor segélyterveket agyalt ki Finnország „megsegítésére". Akadt olyan tervük is (ennek a részleteit később ismertük meg), hogy Törökországon és Iránon át légitámadást szerveznek a bakui olajipar ellen. Ez a két ország azonban nem óhajtott háborúba keveredni a Szovjetunióval, Anglia és Franciaország józanabbul gondolkodó politikusai pedig megértették e hadművelet katonai értelmetlenségét; így aztán kútba esett ez a terv is, akárcsak az, hogy Skandinávián át küldjenek angol és francia csapatokat Finnországba. A franciáknak ez a túlbuzgósága némileg feszélyezte az angolokat, de nem alkalmaztak ellene semmiféle hatékony rendszabályt, s így teljes felelősséggel tartoznak mindazért, ami akkoriban történt.

A Szovjetunió és Finnország a második világháborút megelőző években

Nem feladatom a szovjet—finn háború eseményeinek részletes leírása, hiszen nem is volt közvetlen kapcsolatom ezzel az üggyel, de volt egy személyi mozzanat, amely arra kényszerített, hogy éberen figyeljem mindazt, ami 1939 végén—1940 elején Európának ezen a részén történt.

1929 és 1932 között teljhatalmú szovjet képviselőként tevékenykedtem Finnországban. Nagyon nehéz idők voltak azok a szovjet—finn kapcsolatok történetében. Finnországban akkoriban magasra csapott az úgynevezett lappo-mozgalom (a fasizmus finn változata); a szovjet képviselet helsinki épülete előtt ellenséges tüntetéseket rendeztek; széltében folyt az agitáció a „Nagy Finnországért", amelyhez Leningrád és Karélia is tartozott volna; engem mint szovjet nagykövetet, finn fasiszták „kezükbe akartak keríteni, hogy kidobjanak a zúgó erdők között"; kudarcba fulladt minden olyan szovjet kísérlet, hogy a két ország kapcsolatait megjavítsák. A Szovjetunió nyugati ellenségei — főként Angliában és Franciaországban — a maguk érdekében igyekeztek kihasználni a számunkra kedvezőtlen helyzetet, s olajat öntöttek a szovjetellenes szenvedélyek finn máglyájára.

Emlékszem, hogy helsinki munkám során többször gondoltam szomorúan: „Milyen kár, hogy Finnországban most ilyen erős a szovjetellenes

és oroszellenes hangulat! Hej, ha ez a nép a barátunk volna, milyen igaz, megbízható barát válna belőle! Egy ilyen feladatot érdemes volna megoldani!" S minden bonyodalom és akadály ellenére igyekeztem elősegíteni az események ilyen kifejlődését. Akkoriban nem sok finn hajlott ilyesfajta beszélgetésekre, de akadtak szerencsés kivételek, akik között az első hely kétségtelenül J. Paasikivit, a finn köztársaság későbbi neves elnökét illeti. Az én ott-tartózkodásom idején az egyik finn bank igazgatójaként tevékenykedett, s tekintélyes vezére volt a koalíciós pártnak, amely az ország politikai frontjának jobbszárnyán állt. Ellentétben azonban sok más finn közéleti személyiséggel, Paasikivi szívesen tartott fenn kapcsolatot a szovjet képviselettel. Gyakran találkoztunk és beszélgettünk különböző kérdésekről, különösen a szovjet—finn kapcsolatok távlatairól.

Ilyenkor rendszerint kifejtettem azt a gondolatot, hogy két reális tény van, amelyet senki sem változtathat meg: először, a Szovjetunió és Finnország szomszédok, másodszor pedig a Szovjetunió lakossága 150 millió,[15] Finnországé viszont 3,5 millió. Az említett két tény alapján minden erőt latba kell vetni, hogy a két ország között jószomszédi kapcsolatokat teremtsünk. S ez nem is volna olyan nagyon nehéz. A Szovjetunió nem támad és nem is akar támadni Finnország épsége és függetlensége ellen. Az egyetlen, amit akar, hogy a két ország között normális politikai és gazdasági kapcsolatok alakuljanak ki, hogy Finnország ne legyen olyan darázsfészek, amelyet bármelyik pillanatban felhasználhatnak érdekeiknek megfelelően a szovjet állam imperialista ellenségei. Ugyanakkor e normális kapcsolatok megteremtése esetén Finnország előtt megnyílna a nagy és előnyös szovjet piac, s nemzetközi helyzete is alaposan megerősödne. Paasikivi osztotta a véleményemet, s azt maga is többször hangoztatta a konkrét tények és lehetőségek kiemelésével. Végül azonban értetlenül szétttárta a karjait, s hozzáfűzte:

— De értse meg, hogy a jelenlegi körülmények között aligha követi valaki is ezt az álláspontot, s még kevésbé meri nyíltan hangoztatni . . . Én azonban mégis igyekszem kinyitni a szemét legalább azoknak a keveseknek, akik hajlandók meghallgatni a józan ész szavát.

S Paasikivi ezt valóban meg is tette. Most, sok év múlva nagy megelégedéssel gondolok arra, hogy éppen ő nagy szerepet játszott abban, hogy olyan jószomszédi kapcsolatokat sikerült kialakítani a Szovjetunió és Finnország között, amilyenekre akkoriban még csak gondolni sem lehetett.

A Ryti—Tanner-kormány már 1940 januárjában nem hivatalosan tapogatózni kezdett, hogy nem lehetne-e békét kötni a Szovjetunióval. 1940 januárjában Hella Wuolijoki ismert finn írónő, aki mindig rokonszenvezett a finn—szovjet közeledés eszméjével, Stockholmba utazott, s ott találkozott Kollontaj asszonnyal, a svédországi szovjet nagykövettel. Beszélgetésük arról folyt, hogy mielőbb helyre kellene állítani a békét a két ország között. Február 22-én Kallio finn államelnök azzal a kéréssel fordult Anglia és Franciaország kormányához, hogy segítsék elő a szovjet—finn háború felszámolását.

Akkoriban a szovjet kormány olyan lépést tett, amely rendkívül megkönnyítette a finnek kívánságának teljesítését.

Mielőtt erről beszélnék, valamelyest foglalkoznom kell Richard Butler személyével. Magas rangú lelkész fiaként Indiában született, s ott élte le korai gyermekéveit is. Azután elvégezte a vezető körök gyermekeinek szokásos tanulmányait a kiváltságos tanintézetekben, s a cambridge-i egyetemen. Huszonhét éves korában konzervatív parlamenti képviselő lett, harmincéves korában pedig az indiai ügyek miniszterének helyettese. Amikor 1938-ban találkoztunk, mint a Foreign Office vezetőjének a helyettese tevékenykedett, s az alsóházban volt a székhelye, mivel Halifax a lordok házának tagjaként csak a felsőházban szólalhatott fel. Ez nagy tekintélyt biztosított Butlernak, hiszen Angliában az alsóházat többre tartják, mint a lordok házát.

Butler kétségtelenül okos, nagy műveltségű ember volt. Fejében állandóan hemzsegtek a különféle ötletek, amelyeket a becsontosodott konzervatívok néha szokatlanoknak tartottak. Így például azt vallotta, hogy ha a konzervatívok meg akarják tartani vezető szerepüket, akkor hallgatniuk kell a kor szavára, s fel kell figyelniük a társadalmi problémákra.

Külpolitikai téren Butler általánosságban és egészében a „clivedeni" irányvonalat követte (nem véletlenül lett Halifax helyettese), de sokkal rugalmasabban és hajlékonyabban, mint a főnöke. Azt a nézetet vallotta, hogy a diplomaták azért vannak, hogy „elmossák" az országok között felmerülő nehézségeket és bonyodalmakat. Ezért még a szovjet—finn háború nyomán kirobbant szovjetellenes vihar idején is fenntartotta velem a jó kapcsolatot, mindig rendkívül előzékeny és szívélyes volt, és sűrűn hajtogatta:

— Gyakrabban kell találkoznunk és beszélgetnünk.

Igyekeztem jó kapcsolatot tartani vele én is, s ezért 1940. február 16-án meghívtam reggelire a nagykövetségre. Szerettem volna őszintén elbeszélgetni vele, s ezért csak hárman ültünk asztalhoz: Butler, a feleségem és én. Hamarosan fesztelen beszélgetés indult meg, s Butler kezdett őt érdeklő kérdéseket feltenni: milyen a szovjet—német kapcsolatok természete — szövetség vagy nem? Mit akar a Szovjetunió Finnországban? Mik a Szovjetunió szándékai Norvégiával és Svédországgal?

Azt feleltem, hogy Németország és a Szovjetunió között nincs semmiféle szövetség, hogy országunk a maga teljesen önálló külpolitikáját folytatja, és hogy a Németország, valamint Anglia és Franciaország között folyó háborúban megőrizzük semleges álláspontunkat. Nincs semmiféle igényünk Svédországban és Norvégiában, csak azt akarjuk, hogy semlegesek maradjanak a szovjet—finn háborúban. Finnországot nem szándékozzuk meghódítani, de nem nyughatunk bele abba, hogy Finnország vezetői hajlandók kiszolgálni a Szovjetunió minden ellenségét. Szavaim megnyugtatóan hatottak Butlerra. Nekibátorodva nekem szegezte a következő kérdést:

— S nem lehetne-e felszámolni a szovjet—finn háborút közvetítők útján?

Butlerral folytatott beszélgetésemről nyomban értesítettem telefonon Moszkvát, s február 22-én választ kaptam. Aznap találkozót kértem Butlertól, s közöltem vele a kapott utasítás tartalmát. Ennek lényege a következő: a szovjet kormány a legmegnyugtatóbb biztosítékot adja a brit kormánynak a szovjet—német kapcsolatok természetéről; kijelenti, hogy semmiféle igénye nincs a skandináv államokkal kapcsolatosan, s leszögezi, hajlandó mielőbb felszámolni a szovjet—finn háborút. Ugyanakkor Moszkva rögtön ismertette a számára elfogadható békefeltételeket, amelyek szem előtt tartják Finnország teljes függetlenségét, és indítványozta Angliának, hogy vegyen részt a Szovjetunió és Finnország közötti béke megteremtésében.

Butler feszült figyelemmel hallgatta a szavaimat, némileg még megindultnak is látszott, s amikor befejeztem a mondókámat, így szólt:

— Amit ön velem közölt, az rendkívül nagy jelentőségű. Megértheti, hogy egymagam itt semmit sem tudok tenni. Minderről be kell számolnom kormányomnak. Utána ismét találkozunk.

Mivel távoztam Butlertól, láttam, hogy azonnal elsiet, szinte szalad Halifax dolgozószobájába. 23-án este Butler felhívott telefonon, s közölte, hogy 24-én reggel találkozni szeretne velem.

A kijelölt órában meg is érkeztem hozzá. Mentegetőzött, hogy ő, és nem Halifax fogad, amint az illenék a kérdés rendkívüli fontossága miatt. Halifax azonban aznap nem tartózkodik a hivatalában, s a kormány nem akarta a választ hétfőig halogatni (24-e ugyanis szombati napra esett). A továbbiakban szokatlan ünnepélyességgel közölte, hogy kormánya nagy megelégedéssel fogadta a szovjet kormány nyilatkozatát Svédországot és Norvégiát, a szovjet—német kapcsolatok természetét és a Szovjetuniónak a háborúban követett általános irányvonalát illetően. Kormánya úgy vélekedik, hogy ezek a nyilatkozatok nagymértékben megtisztítják a légkört London és Moszkva között.

Másképpen áll a dolog Finnország kérdésében. A brit kormány természetesen üdvözli a Szovjetunió hajlandóságát, hogy a háborút befejezze, és békeszerződést írjon alá a Ryti—Tanner-kormánnyal, de nem tartja lehetségesnek, hogy részt vegyen a kérdéssel kapcsolatos tárgyalásokon, mivel túl keményeknek látja az általunk ismertetett békefeltételeket. A brit kormány azonban nem érti, miért ne tudná a Szovjetunió közvetlenül megtenni a maga békejavaslatát Finnországnak.

Világosan látszott, hogy Chamberlain kormánya semmiképpen sem akarja lekötni magát, s jobbnak látja, ha szabad kezet kap, hogy szükség esetén a Szovjetunió ellen támadjon. Sajnálkozásomat fejeztem ki a brit kormány állásfoglalása miatt, s Butler értésére adtam, hogy ezt nem fogják kedvezően fogadni Moszkvában.

Két nap múlva megtudtam, hogy az angolok lemondása a közvetítésről részben párizsi nyomással magyarázható, hiszen ott még igen erős volt a szovjetellenes düh. Sőt, Chamberlain háta mögött Daladier azt ígérte Finnországnak, hogy minden lehető katonai támogatást megad, ha tovább folytatja a háborút a Szovjetunió ellen.

De már késő volt. Február 23-án a finn kormány Moszkva tudomására hozta, hogy hajlandó megkezdeni a béketárgyalásokat, majd amikor március első napjaiban a Vörös Hadsereg áttörte a Mannerheim-vonalat, végleg eldőlt a háború kimenetele. 1940. március 12-én Moszkvában aláírták a békeszerződést a Szovjetunió és Finnország között.

Ezután a szovjetellenes vihar Angliában és Franciaországban fokozatosan alábbhagyott, az általános légkör újból „normális" lett, visszatért ahhoz a normához, amelyet napjaink kifejezésével a „hidegháború" légkörének nevezhetnénk.

Chamberlain egy helyben topog

Amikor véget ért a szovjet—finn háború, és lelohadtak az ennek nyomán felizzott szenvedélyek, Chamberlain és Daladier kormánya nem sok sikerrel dicsekedhetett. A háborút nem sikerült „átjátszaniuk". Nem sikerült egységfrontot teremteni Hitlerrel a Szovjetunióval szemben. A francia és angol hadsereg továbbra is szemben állt a német hadsereggel, s London és Párizs előtt továbbra, sőt a korábbinál sürgetőbben állt a végzetes kérdés: mit tegyenek?

Jól emlékszem, milyen hangulat uralkodott akkoriban Anglia vezető köreiben. Március 4-én a szovjet—finn békekötés küszöbén, különféle folyó ügyekkel kapcsolatban felkerestem Butlert. Szívélyesebben fogadott, mint bármikor, s miután minden megtárgyalásra váró kérdést kimerítettünk, ő maga kezdett beszélni a háború távlatairól:

— Nagyon homályosan látjuk a legközelebbi jövőt. Nem tudjuk, tovább tart-e a háború Németországgal, s ha igen, milyen formát ölt. Magunk nem akarunk támadásba lendülni... Vannak olyan értesüléseink, hogy Hitler sem hajlik a háború elmélyítésére és kiszélesítésére. Úgy tűnik, lehetőség nyílik a béke megkötésére, de vajon sikerül-e megegyeznünk a feltételekben?

Butler tanácstalanul vállat vont. Hangulatával nem állt egyedül. Véleménye jól tükrözte az általános légkört, amely 1940 márciusában uralkodott angol vezető körökben.

Idézem azt a feljegyzésemet, amelyet 1940. március 30-án írtam jegyzetfüzetembe:

„Fél év múlt el az európai háború kitörése óta, s amikor most összegezni igyekszem mindazt, amit látok, hallok, megfigyelek, megtudok a különböző forrásokból, megkezelítőleg ez a kép alakul ki előttem:

Azok az alapok, amelyeken a brit kormány a múlt év november végén nyugodott, általában és egészében a mai napig, vagyis három hónap után is megmaradtak. Anglián belül a nemzeti egységfront nem ingott meg. Igaz, a munkástömegek egyre jobban kilábalnak a tájékozatlanságból

és elképedtségből, amely a háború legelején úrrá lett rajtuk, de a szakszervezeti és munkáspárti »gépezet«, amely teljes mértékben támogatja a kormányt, egyáltalán nem ingott meg.

Az egységes birodalmi front szintén tartja magát. Igaz, Írország tüntetőleg semleges álláspontra helyezkedett, Indiában pedig a Nemzeti Kongresszus pártja nemrégiben (március 1-én) India teljes függetlenségét követelte az Angliával való együttműködés feltételeként, de a brit birodalom tengerentúli tagjai kisebb-nagyobb mértékben mind támogatják az anyaországot a Németország ellen vívott harcában.

Nem történtek lényeges változások a nemzetközi helyzetben sem. Igaz, az Egyesült Államok elszigetelődő hangulata valamelyest fokozódott; Törökország az Angliától és Franciaországtól kapott 90 millió font dacára is ellenáll annak, hogy bevonják a háborúba; Olaszország, amelyet Anglia egész télen igyekezett különféle gazdasági adományokkal (beleértve a német szén beengedését kikötőibe) semlegesnek megtartani, egyre inkább kinyilvánítja függetlenségét és nyakasságát, a diplomáciai helyzet azonban mégsem kelt valamelyest is komoly nyugtalanságot Angliában és Franciaországban.

Valamivel rosszabbul áll a helyzet az idő tényezőjével. Három hónappal ezelőtt a vezető angol körök szilárdan hittek abban, hogy az idő nekik dolgozik, hiszen a brit és a francia birodalom tartalékai összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint Németországnak és csatlósainak a tartalékai. Nyerjünk időt — mondták — ezek mozgósításához, s akkor... Most a vezető Anglia (és Franciaország is) már sokkal kevésbé bízik korábbi számításaiban. Miért? Azért, mert Németország blokád alá helyezése, amihez Chamberlain és Daladier olyan nagy reményeket fűzött, valójában »félblokád« volt minden következményével.

Ez a helyzet élesen felveti az angol—szovjet viszony kérdését. Felmerül többek között a »vlagyivosztoki probléma«. Mivel elvesztettük a gépek angol beszerzési forrását, és különféle más körülmények is közrejátszottak, fokoztuk a munkapadok és egyéb felszerelési tárgyak vásárlását az Egyesült Államokból. Hajóink ezeket Amerika csendes-óceáni kikötőiből szállítják át Vlagyivosztokba. Az angol cirkálók azonban elfogják ezeket a hajókat a nyílt tengeren, s Hongkongba kísérik őket. Most például két, angolok által feltartóztatott szovjet gőzös áll ott, a »Szelenga« és a »Majakovszkij«. Több hete követelem Butlertől e hajók szabadon bocsátását, de ő különböző ígéretekkel és mellébeszéléssel mindig kivágja magát. A dolog lényege, hogy az angolok félnek: nem Németországnak szánták-e a »Szelenga« és a »Majakovszkij« rakományát?

Összegezve, leszögezhetjük, hogy a helyzet Anglia és Franciaország szempontjából e három hónap alatt valamelyest rosszabbodott, de Chamberlain kormányának a helyzete mégis szilárd maradt, ha... természetesen ha nem következik be valami merőben nagy változás a fronton.

És a háború? Mi lesz a háborúval? Chamberlain és Daladier a legszívesebben abbahagyná. Ez azonban nemcsak tőlük függ. S mivel a

háború mégiscsak folyik, gondolkozni kell a hadvezetés formáján. Nagyobb támadást az angoloktól és franciáktól természetesen nem várhatunk szárazföldön. Nagyobb légi háború kirobbanásától félnek (különösen Franciaország), hiszen a németek kétségtelenül alaposan odaütnének. Nyilván hatékonyabbá szeretnék tenni a blokádot a semlegeseknek szállított áru mennyiségének határozott rögzítésével, elvonván a balkáni piacokról a felesleges kivitelt, s megakadályozván a svéd vasérc beszállítását Németországba. Ez azonban vajmi keveset változtat a jelenlegi helyzeten. A »furcsa háború« tovább folyik, s az angol vezető körök hangulatának egyik jellemző ismérve az a tény, hogy március 16-tól ismét szabadságolnak a frontról, amit januárban beszüntettek. Milyen jellemző az is, hogy március második felében az egész kormány (beleértve Butlert is) birtokaira utazott húsvéti szabadságra!"

Amint az idézett feljegyzésből is látható, az angol vezető réteg még félévvel a második világháború megkezdése után sem akarta komolyan venni a háborút, s továbbra is úgy gondolt rá, mint valami labdarúgóvagy krikettmérkőzésre. Erről tanúskodik Butlerral folytatott március 18-i beszélgetésem is.

1940. február 17-én Roosevelt megbízásából Európába utazott Sumner Welles amerikai külügyminiszter-helyettes. Párizsba, Rómába, Berlinbe és Londonba kellett látogatnia, hogy kiderítse, miként lehetne befejezni a háborút és megkötni a békét. Március 18-i találkozásunkkor megkérdeztem Butlert, mit mondhat nekem e fontos diplomáciai lépésről. Butler közlékeny volt, s közölte velem, hogy Sumner Welles szavai szerint Hitler, akivel részletes megbeszélést folytatott, körülbelül a következő feltételekkel volna hajlandó megkötni a békét: kicsiny, Németország szempontjából „veszélytelen" Lengyelország létrehozása, autonómia Cseh- és Morvaországnak, visszaadni a volt német gyarmatokat, feljogosítani Németországot, hogy más államok közbeavatkozása nélkül, vámpreferenciák alapján, nagy gazdasági birodalmat létesítsen Európában, amibe beletartoznának Skandinávia, Közép- és Délkelet-Európa. Hitler azt is tervezte, hogy széles körű gazdasági kapcsolatokat épít ki a Szovjetunióval. „Béketervének" kifejtése során Hitler hozzáfűzte, hogy ha a legközelebbi jövőben ezen az alapon nem sikerül megegyeznie Angliával és Franciaországgal, komoly háborúra tér át, s fél éven belül teljesen szétzúzza őket: új fegyverfajták vannak a birtokában, amelyek a németeknek határozott túlsúlyt biztosítanak a harcban.

Butler szavait hallgatva önkéntelenül is ezt gondoltam: „Ha Hitler mindezt nyíltan ki meri jelenteni az amerikai elnök hivatalos képviselőjének, akkor mik lehetnek az igazi céljai?" Soha nem hittem, hogy a német—szovjet egyezmény hosszú életű lehet, de most nagy aggodalmat éreztem országom legközelebbi sorsa miatt...

Érdeklődtem, hogy milyen benyomásokat szerzett Sumner Welles Mussolinival folytatott beszélgetése során. Butler válasza szerint az olasz diktátor követelései alapjában arra vonatkoznak, hogy adják át Olaszországnak Djibouti kikötőjét Etiópiában, biztosítsák részére a helyet a

Szuezi Csatorna Tanácsában, szabályozzák a tuniszi olaszok státuszát, nyújtson a City pénzügyi segítséget országának, és tegyék nemzetközivé Gibraltárt. Mussolini kívánságainak felsorolásakor Butler némi megvetéssel fűzte hozzá:

— Mindezek viszonylag apróságok, amelyeket könnyen megoldhatnánk, egyetlen kivétellel: Gibraltár nemzetközivé tétele Anglia számára teljesen elfogadhatatlan.

— És mit gondol — kérdeztem — Hitler „békeprogramjáról"?

Butler a vállát vonogatva válaszolt:

— Minden „békeprogramot" elfogultság nélkül kell kezelni, hogy úgy mondjam — nyitott ésszel. Mai formájában a hitleri „program" természetesen számos olyan pontot tartalmaz, amelyek éles ellenzést szülnének a brit közvéleményben, de nem hiszem, hogy ez a program volna az utolsó szava: a tárgyalások során sok minden megváltozhat...

Világosnak látszott tehát, hogy az angol kormány hajlandó akár azonnal „ésszerű kompromisszumot" kötni Németországgal. Helyesebben, nem is az egész kormány, hanem annak csupán „chamberlaini" többsége. A kormánynak azok a tagjai, akik Churchillhez vonzódtak, valamelyest más nézeteket vallottak. Butlerral folytatott beszélgetésem másnapján, március 19-én reggelin voltam Beaverbrook lordnál, aki a Chamberlainnel szemben álló konzervatív „ellenzékkel" állt kapcsolatban, s tőle a hitleri „békeprogram" egész más értékelését hallottam.

— Ugyan! — kiáltott fel indulatosan a lord. — Hitler vissza akarja kapni a gyarmatait? Egész Európát akarja gyakorlatilag megkaparintani? És mi lesz akkor? Örökös Damoklész kardjaként lebeg majd mindig Anglia és Franciaország fölött, s diktálni akarja nekünk az akaratát! Nem, ez lehetetlen!

Így azonban azokban a napokban nem sok konzervatív gondolkozott. A „clivedeniek" nyíltan egyezkedésre készültek Hitlerrel, s úgy vélekedtek, hogy nagy adukat tartanak a kezükben. Chamberlain például április 4-én felszólalt a Konzervatív Párt központi tanácsában, és hosszan bizonygatta: a háború elején Hitler nagy túlsúlyban volt Angliával szemben, hiszen Anglia egyáltalán nem készült fel a háborúra, de most, hét hónap múltán, a helyzet Anglia javára radikálisan megváltozott. Befejezésül a miniszterelnök így kiáltott fel:

— Most egy dolog mindenesetre világos: Hitler lekéste az autóbuszt!

Nehéz volna megmondani, hogy ebben a kijelentésben mi volt a több: az ostobaság vagy az elképesztő nagyképűség?

Pontosan öt nappal később Hitler megmutatta, hogy az autóbuszt éppen Chamberlain és Daladier késte le.

Németország támadása és Chamberlain bukása

Németország koppenhágai és oslói követe 1940. április 9-én hajnali öt órakor memorandumot nyújtott át a dán és a norvég kormánynak, amelyben leszögezték, hogy e perctől kezdve Németország magára vállalja Dánia és Norvégia katonai védelmét az angol—francia agresszióval szemben, s csapatait ezért dán és norvég területre vezényli.

Ugyanakkor a náci fegyveres erők átlépték a dán határt, és váratlanul partra szálltak Norvégia legfontosabb kikötőiben. Előző nap német kereskedelmi hajók érkeztek oda, s azokból most elrejtőzött német katonák és tengerészek kerültek elő. Dánia nem fejtett ki ellenállást: királya és szociáldemokrata miniszterelnöke, Stauning felhívással fordult a néphez, kérték a nyugalom fenntartását, s felszólították alattvalóikat, hogy semmiben ne ellenkezzenek a németekkel. Április 9-én délutánra a dán királyságot megszállták, s a harmadik birodalom egyik tartományává tették a németek.

Norvégiában némileg másként történt. A norvég kormány visszautasította a német követelést, s VII. Haakon királlyal együtt Oslóból az ország mélyébe húzódott vissza, hogy megszervezze a harcot a náci betolakodók ellen. Április 9-re azonban az ország legfontosabb kikötői — Oslo, Bergen, Trondheim és Stavanger — a németek kezén voltak, s másnap már megkezdte tevékenységét az általuk kreált áruló norvég kormány, élén a hírhedt Quislinggel.

Klasszikus példája volt ez a „villámháborúnak", amelyet olyan nagy titokban készítettek elő, hogy az áldozatok még csak nem is sejtették a fenyegető veszélyt.

Emlékszem, hogy e végzetes nap előestéjén, április 8-án találkoztam a londoni norvég követtel, Colbannal, ezzel a kulturált, nagyon művelt emberrel, aki előzőleg sokáig dolgozott a Népszövetségben, s velünk igen jó kapcsolatot tartott fenn. Néhány nap óta makacsul tartották magukat a hírek, hogy Norvégia felett viharfelhők gyülekeznek, és megkérdeztem Colbant, mennyiben megalapozott ez a szóbeszéd. Colban széttárta a karját, s mély meggyőződéssel kiáltott fel:

— Ostobaság az egész! A legkategorikusabb biztosítékokat kaptuk Németországtól, hogy tiszteletben fogja tartani semlegességünket.

Aztán némileg letompított hangon még hozzáfűzte:

— Ha most valamitől félek, az angol barátaink elhamarkodott cselekedete lehet... Ön természetesen tudja, hogy a svéd vasérc, amit Németország kap, nem hagyja nyugton őket. A vasérc Svédországból két úton jut Németországba: közvetlenül a Balti-tengeren át, s közvetett úton — Narvik norvég kikötőn át, majd onnan Norvégia atlanti partjai mentén, norvég felségvizeken... Hallottam, hogy Churchill tengerészeti miniszter már régóta felségvizeink elaknásítását követeli; ha ez megtörténne,

akkor a Narvikból vasércet szállító német hajók kénytelenek volnának kilépni felségvizeink övezetéből, s az angolok nyomban elfognák őket... Chamberlain egyelőre sikeresen száll szembe Churchill-lel, mert egy semleges állam felségvizeinek elaknásítása a nemzetközi jog megsértését jelentené. De ki tudja, hogy mi lesz a jövőben?

Colban kételyei nem voltak alaptalanok: aznap, amikor beszéltünk egymással, április 8-án angol hadihajók valóban aknákat raktak le a norvég felségvizek három pontján. Helytelen volna azonban azt hinni, hogy az április 9-i német akció csak válasz volt az angolok tetteire. Huszonnégy óra alatt nem lehet előkészíteni olyan bonyolult hadműveletet, mint Dánia és Norvégia megszállása villámháborúval. (Most már tudjuk, hogy a megszállási terv végleges változatát a németek 1939 decemberében készítették el.) Colbannak azonban még április 8-án is az volt a szent meggyőződése, hogy Németország részéről semmiféle veszély sem fenyegeti Norvégiát.

Két nappal a németek skandináviai „ugrása" után alkalmam volt találkozni Reventlow gróffal, a londoni dán követtel. Teljesen kétségbeesett, nemcsak amiatt, mert országát megszállták a nácik, hanem más, személyes okok miatt is.

— Képzelje el — mondta keseregve —, egy hete küldtem el Dániába szülői látogatásra a feleségemet és a gyermekeimet. Táviratoztak, hogy szerencsésen megérkeztek... S most... Mi lesz velük? Mikor látom viszont őket? S viszontlátom-e őket egyáltalán?...

Kérdezgetni kezdtem Reventlowot, miként történhetett, hogy családja éppen a hitleri behatolás küszöbén indult el Dániába. Előzőleg semmi jelét sem tapasztalták a fenyegető veszélynek?

— Képzelje, nem! — tárta szét a karját. — Semmiféle jelét nem tapasztaltuk! Semmiféle jelét! Minden teljesen váratlanul jött, mint derült égből a villámcsapás...

Igen, a skandináv hadműveletet Hitler gondosan készítette elő és hajtotta végre. Később ez kétségtelenül kiterjedt volna Svédországra is, ha április 13-án a szovjet kormány nem közli a német kormánnyal, hogy érdeke a svéd semlegesség fenntartása.

A skandináv események szörnyű csapást mértek Angliára és Franciaországra. A „furcsa háború", amelyhez Chamberlain és Daladier olyannyira hozzászokott már, hirtelen félbeszakadt. Megkezdődött a komoly háború, amire a legkevésbé sem akartak gondolni. Az események könyörtelen logikája felett a „münchenieknek" már nem volt hatalmuk. Londonnak és Párizsnak cselekednie kellett.

Milyen tettekre szánták el magukat ekkor?

Már említettem, hogy a norvég király és a norvég kormány nem kapitulált, hanem visszahúzódtak az ország mélyébe, s ellenállásra határozták el magukat. De már a háború legelején napnál világosabban látszott, hogy a saját erejükből sokáig nem tarthatják magukat. Egész Anglián és egész Franciaországon végighullámzott az egyöntetű követelés: „Segítséget Norvégiának!" Chamberlain és Daladier kormánya hozzálátott a segít-

ség megszervezéséhez. Ha komolyan akarták segíteni a harcoló norvégokat, amivel fontos stratégiai felvonulási területet is megtarthattak maguknak, gyors kezdeményezésre és bátor cselekvésre volt szükség. S mi történt valójában? Nehéz elképzelni nagyobb tehetetlenséget, zűrzavart, fejetlenséget, fegyelmezetlenséget, az összhang teljes hiányát, ostoba versengést az egyes személyek és intézmények között, mint amit Anglia és Franciaország tanúsított a norvég hadművelet idején. A közvetlen cél az volt, hogy kiverjék a németeket Norvégia atlanti kikötőiből, elsősorban Trondheimből és Narvikból. Az angol—francia csapatok három héten át igyekeztek elérni ezt a célt, de május elejére kénytelenek voltak beismerni kudarcukat, s kivonni a csapatokat Dél-Norvégiából. A szövetségesek azzal vigasztalták magukat, hogy Németország tengeri veszteségei ez idő alatt jóval nagyobbak voltak a britek veszteségeinél, s így az erőviszonyok a tengeren az ő előnyükre változtak meg. Az angolok és a franciák tehetetlensége a szárazföldön azonban annyira nyilvánvaló volt, hogy csak tovább erősítette a mítoszt a német hadsereg legyőzhetetlenségéről.

Az események nagy izgalmat keltettek Angliában. Egyre világosabbá vált, hogy Chamberlain kormánya nem képes a hadviselésre. Ha az ország el akarta kerülni a katasztrófát (márpedig kétségtelenül ezt akarta), sürgősen határozott lépéseket kellett tennie. Ilyen légkörben viharos viták zajlottak le május 7—8-án a parlamentben, amelyeknek egyetlen témája a háborús helyzet vizsgálata volt. Jelen voltam e vitákon, s ismét egy feljegyzést közlök, amelyet akkoriban vetettem papírra:

„Az elmúlt hét évben többször részt vettem a képviselőház »nagy napjain«, de még sohasem láttam ehhez hasonlót. Amikor beléptem az ülésterembe, és leültem a helyemre a »követi karzaton«, nyomban körülvett az általános izgalom és a riadt várakozás légköre. Minden képviselői hely foglalt volt, és minden képviselő nagyon izgatott; egymáshoz hajoltak, élénken tárgyaltak valamit. Néhányuknak nem jutott hely, a folyosókon és a közönség részére fenntartott karzatokon tolongtak.[16] Az ellenzék vezérei már ott ültek a képviselőház elnökétől balra az első padokban. Megjelent a kormány, és a miniszterek leültek a képviselőház elnökétől jobbra. Chamberlain szólalt fel: beszámolva a háború menetéről, a norvég hadműveletre összpontosította a figyelmet. A miniszterelnök sohasem volt jó szónok, most azonban még a szokásosnál is rosszabb volt hallgatni. Nagyon hosszan, nagyon unalmasan beszélt, túlságosan elmerült az apró részletekben. Chamberlain beszéde során a konzervatívok, pártkötelességből támogatni akarván őt, néha felkiáltottak: »Halljuk! Halljuk!«, de csak éppen hogy, nyilván a forma kedvéért tették. Amikor a miniszterelnök végre leült, a konzervatívok hangulata a mélypont alá süllyedt. Láthatóan mindenki mélységesen kiábrándult.

Chamberlain után elsőnek Attlee, a munkáspárti ellenzék vezetője szólalt fel. Ő sem tartozott a ragyogó szónokok közé, most azonban nyilván feltüzelték a körötte izzó szenvedélyek, s ékesen, heves hangnemben beszélt. Azzal vádolta Chamberlaint, hogy fél nyíltan szembenézni a tényekkel. »Őszintén be kell ismernünk — mondta az ellenzék vezére —,

hogy Norvégiában kudarcot vallottunk. A miniszterelnök közölte velünk, hogy a németek gondosan, hosszú időn át készítették elő a norvég akciót, de mit tett a mi kormányunk e hadművelet megakadályozása érdekében? Voltak-e felderítőinknek előzetes értesülései a Dánia és Norvégia ellen tervezett támadásról, s ha igen, hogyan használták fel azokat? Úgy értesültem, hogy Norvégiában teljesen zöldfülű ifjakat vetettek be, akik nem kaptak semmiféle katonai kiképzést, s érthetetlen, hogy hova került az a 100 000 ember, akiket Finnországba szándékoztunk küldeni.[17]... Az a benyomás alakul ki az emberben, hogy a kormány nem tud tervezni, nincs kellő tájékozottsága, és nem képes a figyelmet az alapvető dolgokra összpontosítani. Ilyen kormány nem vezethet hatékony háborút. A számláját kizárólag kudarcok terhelik: Csehszlovákia, Lengyelország és most Norvégia. Olyan harcban, ahol az életünkről vagy a halálunkról van szó, nem hagyhatjuk országunk sorsát kudarcra kárhozott emberek kezében, olyanok kezében, akiknek pihenésre volna szükségük...«

Attlee szavait állandóan viharos »Halljuk! Halljuk!« kiáltások kísérték, s a beszéd igen nagy hatással volt a képviselőház tagjaira.

Archibard Sinclair, a liberálisok vezére szintén élesen — de jóval enyhébb hangon, mint Attlee — bírálta a kormányt. Követelte, hogy külön, kevés főből álló katonai kormány irányítsa a háborús akciókat; ennek tagjai ne töltsék idejüket a minisztériumok vezetésével, hanem minden idejüket és figyelmüket a tervezésre és a hadműveletek lebonyolítására fordítsák.

Az ellenzék hivatalos vezéreinek felszólalása után számos képviselő kapott szót, s ezek is túlnyomó többségükben a kormányt bírálták. Különösen erős benyomást keltett a konzervatív Leopold Amery, aki tartózkodás nélkül mennydörgött Chamberlainre kormányzási és hadviselési módszerei miatt, s beszédét a következő szavakkal fejezte be:

— Elérkezett a valóban nemzeti kormány megalakításának az ideje. Idézem, bár nem nagyon szívesen, Cromwell szavait, amelyeket a Hosszú Parlamenthez intézett, amikor arra a következtetésre jutott, hogy ez a parlament többé nem képes a nemzet ügyeinek intézésére. Cromwell akkor ezt mondta: »Túl sokáig üldögéltek ahhoz, hogy jót tehessenek. Távozzanak! Végeztünk önökkel. Távozzanak az isten nevében!«

Amery szavai viharos helyeslést keltettek, s nemcsak az ellenzéki padsorokban. A konzervatív sorokban szintén hallatszottak a »Halljuk! Halljuk!« kiáltások. Sok képviselő felugrált a helyéről, s a kormány padsorai felé fordulva fülsiketítően kiáltozni kezdtek: »Távozzanak az isten nevében!« A tanácsteremben néhány percig teljes volt a káosz. A szenvedélyek a végsőkig felizzottak. A parlament viharában először alakult ki világosan a következtetés: Chamberlain kormányának az ideje lejárt.

Másnap, május 8-án a vita folytatódott. Az elsők között szólalt fel a munkáspárti Herbert Morrison, a heves, okos, kiváló szónok, akit gunyoros, gyilkos hatású stílusáról ismertek. Kíméletlenül bírálta a kormányt, s a norvég hadműveletekkel kapcsolatban számos kényes kérdést tett fel:

— Igaz-e — kérdezte Morrison —, hogy nem volt egységes parancsnok-

ságunk e hadműveletek idején? Igaz-e, hogy légvédelmi fegyvereket küldtünk oda számítószerkezetek nélkül, lövegeket lövedék nélkül és gépfegyvereket tartalék alkatrészek nélkül? Igaz-e, hogy norvégiai csapatainknak nem volt meleg, havat bíró cipőjük, s kénytelenek voltak kizárólag az utakon tartózkodni, ahol a németek könnyen bombázhatták őket? Igaz-e, hogy Norvégiába népfelkelő brigádokat küldtek, amelyek még kiképzést sem kaptak? A háború előtt és alatt számos miniszter szelleme, munkaüteme és vérmérséklete, különösen a miniszterelnöké, a pénzügyminiszteré (John Simon — *I. M.*) és a légügyi miniszteré (Samuel Hoare — *I. M.*) egyáltalán nem felelt meg az idők követelményeinek. Nem volt bennük elég bátorság, kezdeményezés, képzelőerő, pszichológiai hozzáértés, életerő és önbecsülés. Ha ezek az emberek továbbra is hatalmon maradnak, komolyan megkockáztatjuk a háború elvesztését.

Az országot fenyegető rendkívüli veszély miatt a Munkáspárt úgy határozott, hogy a viták befejezése után bizalmi szavazásra teszi fel a kérdést. Morrison felhívta a parlament minden tagját, hogy becsületesen és szenvedélytől mentesen értékelje a kormány tevékenységét.

Alig fejezte be szavait Morrison, Chamberlain emelkedett fel a helyéről, s nagy izgalom közepette kért szót. A bizalmi szavazás követelése nyilván kihozta a sodrából. A miniszterelnök még mindig nem akarta megérteni, hogy az ideje lejárt, s görcsösen kapaszkodott minden kis szalmaszálba, amely esetleg a felszínen tarthatja. És ekkor kapkodásában és nagy ingerültségében Chamberlain súlyos taktikai baklövést követett el. Morrisonnak válaszolva így kiáltott fel: »Elfogadom a kihívását! Legalább meglátjuk, ki van önökkel, és ki van velünk!« Ezután a konzervatív padsorokhoz fordult, s hozzáfűzte: »Felhívom barátaimat, hogy a ma esti szavazásnál támogassanak engem.«

A képviselők soraiból izgatott morajlás hallatszott. Különösen nagy izgalom robbant ki a konzervatívok körében. Hát hogyne! Az a fenyegető kérdés került napirendre, hogy létezzék-e Anglia, vagy sem, olyan kérdés, amely minden képviselőtől valóban elvi hozzáállást követelt, mentesen minden személyi mozzanattól, Chamberlain pedig nem talált ki semmi jobbat, mint hogy baráti érzésekre hivatkozott konzervatív kollégái körében. Ez sokukban keltett bosszúságot, és még inkább rávilágított arra, hogy Chamberlain alkalmatlan ilyen nehéz történelmi helyzetben a miniszterelnöki poszt betöltésére.

Valóban, a kormányt bíráló következő szónokok, s különösen a konzervatív Duff Cooper és a liberális Lloyd George nagyszerűen kihasználták Chamberlainnek ezt a baklövését. Nem hoztak semmiféle sikert Samuel Hoare légügyi miniszternek és a záróbeszédet tartó Churchill tengerészeti miniszternek a kísérletei sem, akik eloszlatni igyekeztek a miniszterelnökkel szemben kialakult hangulatot. Szokásához híven Lloyd George borotvaélesen szólt, s felháborodását tükröző beszédét a következő szavakkal fejezte be:

— A miniszterelnök áldozatokra szólított fel mindenkit. Ünnepélyesen kijelentem, hogy a legjobb példát ő maga szolgáltathatja. Győzelmünkhöz

akkor járulna hozzá a legnagyobb mértékben, ha feláldozná azt a hivatali posztot, amelyet betölt...

A parlament csak úgy visszhangzott a viharos közbekiáltásoktól: »Halljuk! Halljuk!«

Különös érzésekkel figyeltem Churchillt, amikor a kormány nevében bezárta a kétnapos vitát. Az utóbbi hónapokban híreket kaptam arról, hogy a kormányon belül milyen kemény harcot vív Chamberlain ellen. Most azonban a kormány hivatalos képviselőjeként, felelősként a kormány egész tevékenységéért, Churchillnek védelmeznie kellett a kormányt, vagy legalábbis magyaráznia az elkövetett hibákat, és enyhítő körülményeket keresni rájuk. Ez nem volt könnyű feladat, s talán ezért volt beszéde fölöslegesen hosszú, nem valami világos és éles észre mutató, ami pedig Churchill beszédeit általában jellemezte. Churchill felhívott minden pártot az egységre, a bizalmi szavazás ellen emelte fel a szavát, de ez már csak amolyan parlamenti játék volt, amit évszázados hagyományok írtak elő.

A szavazás késő este történt meg. A képviselők két különböző ajtón át hagyták el a tanácstermet, az ajtók mellett számlálók álltak. A kormányra 281 fő szavazott, ellene 200. Formálisan tehát a kormány győzelmet aratott, megmentette a híres konzervatív pártfegyelem, ténylegesen azonban a viták során lezajlott események a kormány vereségét jelentették. A nehézséget még csak fokozta, hogy 33 konzervatív is a kormány ellen szavazott, köztük olyan kiemelkedő személyiségek, mint Amery, Duff Cooper, Busby, Harold Macmillan,[18] Winterton lord, Spears tábornok és mások. Az ellenzék oldalán állt a nemzeti liberális Hore-Belisha és a nemzeti munkáspárti Harold Nicolson, valamint a Sinclair vezette egész ortodox liberális csoport.

A szavazás eredményét az ellenzék viharos ünneplléssel fogadta. A kormány hívei nagyon tartózkodóan viselkedtek. Érződött a levegőben, hogy rendkívüli, igazán történelmi jelentőségű esemény tanúi voltunk.

Amikor a parlament épületéből távoztam, összetalálkoztam Greenwooddal, a neves munkáspárti vezérhelyettessel. Nagyon felindult állapotban, örvendezve mosolygott.

— Nos — kiáltott felém Greenwood —, végre megszabadultunk Chamberlaintől.

S erősen megszorította a kezemet."

Valóban, május 10-én Chamberlain kormánya lemondott.

Churchill kormánya

Németország 1940. május 10-én minden előzetes figyelmeztetés nélkül megtámadta Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot. Minden a megszokott hitleri módszerekkel történt. Hajnali három órakor a Wehrmacht egységei váratlanul átlépték Hollandia és Belgium határát, s a német légierő bombázni kezdte városaikat. A hágai és a brüsszeli német követ csak néhány óra múlva nyújtotta át Van Kleffens holland külügyminiszternek és Spaak belga külügyminiszternek az azonos szövegű „memorandumot", amelyben az állt, hogy Anglia és Franciaország meg akarta sérteni országuk semlegességét, azokon keresztül akarták megtámadni a Ruhr-vidéket, s ezért Németország kénytelen megszállni az országot, hogy ezzel biztosíthassa „semlegességét". A háború nyilvánvalóan elmélyült és kiterebélyesedett. Napnál világosabb lett, hogy Franciaország következik soron. Chamberlain elképzelései, miszerint Hitler nem „óhajt" a Nyugat ellen fellépni, kártyavárként omlottak össze...

Ilyen körülmények között kellett Angliának új kormányt alakítania. Vitathatatlan volt, hogy a kormány elnöke csakis Churchill lehet, s hogy a kormányban a konzervatívok mellett munkáspártiaknak és liberálisoknak is részt kell venniük. Kétségtelen volt továbbá, hogy ezt a „nemzeti kormányt" haladéktalanul, minden huzavona nélkül, néhány órán belül meg kell alakítani. A német lövegek flandriai dörgése nem engedett más kiutat. Valóban, május 10-én este közölték Churchill háborús kormányának az összetételét. Churchillen kívül tagja lett még két konzervatív — Chamberlain (helyettes miniszterelnökként) és Halifax (külügyminiszterként), valamint két munkáspárti — Attlee (főpecsétőrként) és A. Greenwood (tárca nélküli miniszterként). Ugyanakkor közölték, hogy hadügyminiszterré a konzervatív A. Edent nevezték ki, tengerészeti miniszterré a munkáspárti A. Alexandert, légügyi miniszterré pedig a liberális Archibald Sinclairt; hármuknak természetesen a legszorosabb együttműködésben kellett dolgozniuk a háborús kormánnyal. Ez a nyolcfőnyi kormány, amelyben négy konzervatív, három munkáspárti és egy liberális vett részt, az ország legfőbb hatalma lett, s valamennyi hadművelet irányítója. Chamberlain és Halifax részvétele a kormányban a nagy tömegek körében kellemetlen emlékeket keltett; különösen az nem tetszett sokaknak, hogy Halifax megmaradt külügyminiszternek. Mindenki megértette azonban, hogy a „nemzeti kormány" megalakításával Churchillnek manővereznie kellett, s a kormányba be kellett vennie a „müncheniek" képviselőit is (akik most nagyrészt elvesztették a befolyásukat), s ezért az új kormányt általános helyeslés fogadta.[19]

Május 11—15 között minden más olyan miniszternek is akadt utóda, aki nem került be a katonai kormányba. 26-an voltak, s pártállásukat tekintve 17 konzervatív, 5 munkáspárti, 3 nemzeti liberális (Simon csoportja) és egy nemzeti munkáspárti (MacDonald csoportja). A szám-

szerűség nem egészen kedvezett a munkáspárti ellenzéknek, hiszen Simon és MacDonald csoportja a múltban mindig együtt haladt a „müncheniekkel". Ezt a hiányosságot részben kárpótolták azzal, hogy a munkáspártiaknak három, a háborús viszonyok között igen fontos tárcát adtak: a közellátási (Herbert Morrison), a háborús gazdálkodási (Hugh Dalton) és a munkaügyi (Ernest Bevin) tárcát, továbbá hogy a konzervatívok körében a konzervatív párton belüli „ellenzék" több prominens hívét meg lehetett találni. Tájékoztatási miniszterré Duff Coopert, az indiai ügyek miniszterévé Leopold Ameryt, repülőgépgyártási miniszterré pedig Lord Beaverbrookot nevezték ki. Az utóbbinak különösen nagy volt a jelentősége.

A háború előtti években Angliában a repülőgépgyártás erős fejlődésnek indult, bár nem egészen egészséges irányban. Az országban túlságosan sok magáncég működött, amelyek nagyon sok típusú repülőgépet gyártottak. Itt a tőkés gazdasági rend természetes törvénye érvényesült, amit még elmélyített az angolok rendkívül nagy individualizmusa. Semmilyen márkájú gépet sem gyártottak tömegesen, holott most, amikor várni lehetett a kíméletlen légiháborút Németországgal, a brit kormánynak bármi áron meg kellett szerveznie a lehetőleg minél kevesebb repülőgéptípus sériatermelését — vadász-, bombázó és felderítő repülőgépekből. Radikálisan újjá kellett szervezni a repülőgépgyártást, bezárni egyes üzemeket és fejleszteni más vállalatokat, egyes cégeket összeolvasztani, másokat szétválasztani, teljesen átdolgozni minden tervüket és szándékukat. Ez nagyon nehéz feladatnak látszott, s nem véletlen, hogy Churchill Beaverbrook lordra bízta a megoldást, e hatalmas energiájú és kezdeményezőkészségű emberre, aki ráadásul nagy hatalmú újságkirály is volt, s nem félt senkitől. Beaverbrook igazolta Churchill várakozásait. Valóban forradalmat hajtott végre az angol repülőgépgyártásban, amit a háborús idők szükséglete igényelt. Ha Anglia 1940 őszén sikeresen átvészelte a légi „villámháborút", amivel Hitler tört rá (erről később részletesen szó lesz), ha a brit légierő akkoriban vissza tudta verni a nácik támadásait, akkor ez távolról sem utolsósorban Beaverbrook érdeme. Rideg és szigorú eszközökkel dolgozott (s milyen háborút lehetne fehér kesztyűsen megnyerni?), de elérte a maga célját, ami röviden abban foglalható össze: csapást mérni az ellenségre. Hogy milyen eszközökkel dolgozott, azt jól jellemzi a következő eset, amit 1940 nyarán John Maynard Keynes, a neves angol közgazdász mesélt el nekem.

Beaverbrook arra a következtetésre jutott, hogy bizonyos típusú gépek számottevő tömegtermelésének fejlesztése érdekében egyesíteni kell Nuffield lord oxfordi gyárát Vickers egyik vállalatával. Késő este született meg a gondolat, Beaverbrook azonban nem akarta halogatni e fontos átrendezés megvalósítását reggelig. Magához hívatta a titkárt, s így szólt hozzá:

— Utazzon azonnal Oxfordba, s közölje a lorddal, hogy holnaptól kezdve a gyára egybeolvad Vickers vállalatával.

A titkár egészen elképedt.

— Bocsánat, de Nuffield lord ebbe nem adta beleegyezését... Hiszen olyan makacs és... olyan gazdag... Semmi szín alatt nem vetné alá magát a repülőgépgyártás miniszterének!

— Ez már az én dolgom! — felelte Beaverbrook. — Csak ne késlekedjék, hanem azonnal induljon Oxfordba!

A titkár, akinek egyáltalán nem volt ínyére, hogy egy ilyen éles nyelvű és gőgös arisztokratával kerüljön szembe, ráadásul ilyen kellemetlen alkalomból, igyekezett kivonni magát az elutazás alól, arra hivatkozott, hogy az utolsó vonat már elment Londonból Oxfordba.

— Akkor menjen gépkocsin — utasította Beaverbrook.

— De hiszen gépkocsival legfeljebb éjjel fél egyre érnék Oxfordba — tiltakozott kétségbeesetten a titkár. — Lord Nuffield aludni fog...

— Nem számít, majd felkelti őt — folytatta hajthatatlanul Beaverbrook —, s megmondja neki, hogy holnaptól kezdve egyesül Vickersszel.

Erre a titkár kivágta az asztalra utolsó ütőlapját:

— De hiszen a kormány még nem döntött az összeolvadásról! A miniszterelnök még nem írta alá a határozatot!

— Nyugodjék meg! — vigasztalta Beaverbrook a titkárt. — Mire maga megérkezik Oxfordba, a kormány határozata is meglesz.

A titkár elment, Beaverbrook pedig nyomban felhívta a miniszterelnököt. Negyed óra múlva aláírták a kormány határozatát a két vállalat összeolvadásáról.

A dolgot tehát nyélbe ütötték, bár könnyen elképzelhetjük, hogyan reagált Nuffield lord, mi volt a véleménye Beaverbrookról.

Nem felelhetek a leírt eset minden részletéért, bár olyan komoly embertől hallottam, mint Keynes, az egész azonban nagyszerűen érzékelteti a repülőgépgyártás Beaverbrook vezette minisztériumának szellemét. Később magam is többször észleltem hasonló eseteket.

Némileg előreszaladtam, térjünk vissza az események időrendi ismertetéséhez.

Május 13-án Churchill bemutatta az új kormányt a parlamentnek. Részt vettem ezen az ülésen, s jól emlékszem arra az ünnepélyesen komor hangulatra, amely a parlament tanácstermében uralkodott. Nem volt tapasztalható sem a szokott zaj, sem a fecsegés, sem a képviselők nevetgélése. Minden emelkedettnek tűnt, ünnepélyesnek, feszült várakozás töltötte meg a termet, s mindenki türelmetlenül nézegetett a kormány padsorai felé, pontosabban a miniszterelnök kövérkés alakjára, amint ott ült a padsor közepén.

Churchill felemelkedett, s beszélni kezdett. Természetétől fogva mindig volt benne valami színészi. Ezt mindig láttam és éreztem, valahányszor diplomáciai vagy személyi kapcsolatba kerültünk. Parlamenti beszédeit, ha volt elég ideje, mindig leírta. Most azonban igazi, őszinte megindulást érzett. Még a hangja is el-elakadt. Röviden, de jelentősen, nyomatékosan beszélt.

— Azt mondhatom a képviselőháznak — mondta Churchill —, amit

már elmondtam a kormány tagjainak is, hogy nem ígérhetek önöknek semmi mást, csak vért, munkát és verítéket. Súlyos szenvedések várnak ránk. Sok, nagyon sok hónap harca és nélkülözése vár ránk. Azt kérdezik, hogy milyen a politikánk? Ezt válaszolhatom: háborúzni a tengeren, szárazföldön és levegőben, minden erőnkkel és képességünkkel, amit az Úr adott nekünk; háborúzni a szörnyű zsarnokság ellen, amelyhez fogható még sosem volt az emberi bűnözés sötét és keserű történetében... Azt kérdezik, hogy mik a céljaink? Egy szóval válaszolok: győzelem! Győzelem bárni áron, győzelem minden szörnyűség ellenére! Győzelem, bármilyen hosszú és nehéz lesz is a győzelem útja, hiszen győzelem nélkül nem élhetünk — ezt értsék meg világosan —, nem élhet a brit birodalom, nem élhet mindaz, amiért a brit birodalom harcol, nem maradhatnak fenn azok az indítékok, amelyek az emberiséget már sok évszázada céljai eléréséhez viszik...

A követek karzatán ülve hallgattam Churchillt, s ezt gondoltam: „Igen, ez az igazi Churchill, a brit imperialista, velejéig imperialista, de az adott történelmi fordulatban hasznos, amit cselekszik."

Amikor szavazásra tették fel a bizalom kérdését, olyasmi történt, ami még nem fordult elő a brit parlament évkönyvei szerint. 381 képviselő szavazott bizalmat, bizalmatlanságot viszont egy sem. Winston Churchill kormányát egyhangúlag elfogadták. Ez világosan mutatta erejét. A kormány erejére pedig nagy szükség volt: rendkívül fontos és rendkívül nehéz problémák kerültek napirendre.

Háború vagy béke?

Legelőször gyorsan válaszolni kellett a Belgiumban és Hollandiában lezajlott eseményekre. Ott igen bonyolult és veszélyes helyzet alakult ki.

Ha a Hitler hatalomra jutását megelőző években Anglia és Franciaország azt a politikát folytatta volna, amelyet a Churchillhez hasonló emberek képviseltek, és ezt a politikát konkrét tettekkel is megerősítették volna, akkor Belgium és Hollandia már régen az angol—francia védelmi rendszerhez csatlakozott volna a náci agresszió fenyegetésével szemben. Ebben az esetben a „Maginot-vonal" bizonyos változatban feltehetőleg egészen az Északi-tengerig nyúlt volna, s nemcsak Franciaország, hanem ugyanúgy Belgium és Hollandia védelmére is szolgált volna. Akkor a hitleri Németország nagyon nehéz katonai feladattal találja szemben magát.

Franciaország szétzúzása után nagyon sokan gúnyolták a „Maginot-vonalat", de alap nélkül. Hiszen ha az 1939-es haditechnikai színvonalon ez a vonal kiér egészen a tengerig, nagyszerű erődítményként komoly akadályt állított volna Franciaország meghódításának az útjába, azzal a feltétellel természetesen, hogy *Franciaország valóban akar harcolni a nácizmus ellen, hogy megvédje függetlenségét.* Ebben az esetben kétséges, hogy Hitler

vállalkozik-e egyáltalán megtámadására, oly nagy veszteséget kívánt volna e katonai szempontból hatalmas akadály leküzdése. Ámde ez az alapvető és döntő feltétel nem volt meg sem Franciaországban, sem a szövetséges chamberlaini Angliában. Ebből egész sor rendkívül fontos politikai és stratégiai következmény adódott.

Politikai következményként Anglia és Franciaország vezető köreit bevonták a „nyugati biztonság" hírhedt koncepciójába (a Szovjetunió és Németország közötti háború kirobbantása), az agresszorok „megbékéltetésébe", majd végül a „müncheni" politikába. Anglia és Franciaország vezető körei ostoba és bűnös elképzeléseik kedvéért feláldozták Etiópiát, Ausztriát, Spanyolországot, Lengyelországot és Csehszlovákiát, s teljesen aláásták más népekben a hitet, hogy szembe tudnak szállni a fasiszta diktátorokkal. Ez bomlást idézett elő a kisebb európai országokban, többek között Belgiumban és Hollandiában.

Ugyanennek a ténynek lett a stratégiai következménye, hogy nem lehetett megteremteni a „Maginot-vonalat" Svájctól az Északi-tenger partjáig. Amikor Belgium és Hollandia kormányai látták, hogy mi történt Ausztriában, Spanyolországban és Csehszlovákiában, úgy döntöttek, hogy sorsukat nem kapcsolják össze Angliával és Franciaországgal. Ellenkezőleg, félni kezdtek ettől a kapcsolattól, attól tartottak, hogy az velük szemben ellenséges cselekedeteket „válthat ki" Hitlerből. Ezért Belgiumban és Hollandiában egyre erősebben elterjedt az a nézet, hogy jobb, ha a szigorú semlegesség politikáját folytatják. Ez a politika — gondolták az illető országok vezető körei — inkább elősegíti biztonságukat, mint a nyílt szövetség Angliával és Franciaországgal. Természetes, hogy ez a remény a harmincas évek végének Európájában éppen olyan ostoba illúzió volt, mint a „nyugati biztonság" angol—francia koncepciója. A polgári politikusok azonban gyakran csodálatos szűklátókörűségben szenvednek. Belgium és Hollandia szigorú semlegességi politikájának az lett az eredménye, hogy a „Maginot-vonal" Longwynél ért véget, vagyis 50 kilométernyire délre a belga határtól. Ettől északra nem volt komoly erődítmény sem a francia—belga határon, sem pedig a belga—holland és német határon. Így tehát a „Maginot-vonaltól" északra megerősítetlen övezet húzódott, ahol a németek bármikor megkerülhették és meg is kerülték a franciák fő védelmi vonalát. A helyzetet még az is rontotta, hogy Franciaország katonai vezetői (többek között Pétain) az első világháború stratégiai koncepcióinak foglyaként úgy vélekedtek, hogy az Ardennek vonalát a németek nem tudják áttörni, s ezért feleslegesnek tartották, hogy a „Maginot-vonalat" ezen a részlegen is kiépítsék. Abban az időben csak de Gaulle értette meg, hogy a katonai technika fejlődése egészen más formát kölcsönöz a jövő háborújának, s egészen más lehetőségeket nyújt az ellenségnek, mint 1914—1918-ban. De Gaulle-nak azonban — akkor még szerény, ezredesi rangban — nem volt semmi befolyása a francia hadsereg vezető köreiben.

Ha számításba vesszük a fentebb kifejtett tényeket, akkor megértjük, hogy amikor 1940. május 10-én a hitleri Németország Belgiumot és

Hollandiát lerohanta, ezeknek az országoknak a pusztulása elkerülhetetlenné vált. A hollandok igyekeztek ellenállni, felrobbantották a hidakat, vízzel árasztottak el területeket, ez azonban szinte egyáltalán nem akasztotta meg a németek előrenyomulását. A nácik teljes mértékben bevetették légierejüket, ejtőernyőseiket és az „ötödik hadoszlopot", s gyorsan törtek előre. Különösen súlyos csapást mértek Rotterdamra. Vilma holland királynő már három nappal a hadműveletek megkezdése után egész családjával Angliába telepedett át, majd május 14-én a holland fegyveres erők főparancsnoka, Winkelmann tábornok parancsot adott csapatainak, hogy szüntessék be a tüzet, s felhívta a lakosságot, hogy ne tanúsítson ellenállást a német megszállókkal szemben.

Belgium valamivel tovább állt ellent. Ez azzal magyarázható, hogy a belga kormány, amely semleges maradt ugyan, a háború idején mégis 600 000 főnyi hadsereget mozgósított, s hogy az angol és francia seregeket nyomban a német támadás megkezdése után bevetették a belgák megsegítésére (többek között a légierőt). Jelentős volt az a körülmény is, hogy a „furcsa háború" hónapjaiban az angolok és a franciák a belga—francia határon erődítményeket tudtak emelni, igaz, hogy nem olyan erőseket, mint a „Maginot-vonal", de azok mégis némi nehézséget okoztak a támadó ellenségnek. Ezért a németek Belgiumban lassabban nyomultak előre, mint Hollandiában. A nácik csak a hetedik napon, május 17-én vonultak be Brüsszelbe, ami arra kényszerítette a belga kormányt, hogy a székhelyét Ostendébe helyezze át. Május 18-án elesett Antwerpen. Még tíz napig tartottak a harcok az ország különböző övezeteiben, s III. Lipót belga király csak május 28-án jelentette be a kapitulációt. A belga parlament képviselői és szenátorai azonban Franciaországba vonultak vissza, limoges-i gyűlésükön semmisnek nyilvánították a kapitulációt, s nem ismerték el királyukat. Ezután Pierlot kormánya bejelentette, hogy a háborút Angliával és Franciaországgal közösen tovább kívánják folytatni. Amikor Franciaország elesett, Pierlot kormánya áttelepült Londonba, s ott maradt a második világháború végéig.

Bármilyen fontosak voltak is ezek az események, május 15-én az angol újságokban olyan közlemény jelent meg, amely még ezeknél is nagyobb nyugtalanságot keltett bennem. Ebből a közleményből kiderült, hogy a németek áttörtek az Ardenneken, amelyet a francia tábornokok áthatolhatatlannak tartottak, s megjelentek Sedan alatt. Maga a Sedan név is szinte végzetesen hangzott, hiszen 1870-ben Franciaország éppen ott szenvedett szörnyű vereséget Poroszországtól, s a III. Napóleon vezette hadsereg ott tette le a fegyvert. Most a hitleri hadsereg éppen ott mutatta meg a fölényét, mégpedig nemcsak a francia hadsereggel, hanem a francia vezető körök katonai elképzeléseivel szemben is. Ez nagy aggodalommal töltött el, hiszen az előző hónapokban Franciaországból több olyan hír érkezett, hogy az országban mélyreható belső bomlás észlelhető.

Emlékszem, hogy röviddel a leírt események előtt igen érdekes beszélgetést folytattam egy régi ismerősömmel, Sir Sidney Clive-vel, aki éveken át a diplomáciai testület marsallja volt az angol udvarnál. Clive

konzervatív beállítottságú, de okos és körültekintő ember volt. Jó kapcsolat alakult ki köztünk, s gyakran nagyon őszintén beszélgetett velem. A háború elején a Vöröskeresztbe ment dolgozni, néhány hónapot Franciaországban töltött, s csak nemrégiben tért vissza Londonba.

— Nem értem a franciákat — mondta értetlenkedve Clive. — Az utóbbi néhány héten az egyik nagy francia gyáros házában éltem. Minden kellemes volt, de nagyon nyugtalanított házigazdám néhány eszmefuttatása. Ellenezte a Németországgal vívott háborút, de ezt megértem... Magam is sajnálom a Németország ellen vívott háborút... Házigazdám azonban nem akarta Franciaország győzelmét... Hogyan?... Ha a háború egyszer tény, akkor azt meg is kell nyerni... Házigazdám állandóan azt mondogatta, hogy Franciaország számára a legnagyobb veszély — a népfront. Akkor már jobb, ha a németek kormányozzák az országot. Ezt sehogy sem tudtam megérteni... S mi lesz akkor Franciaországgal, az ország népével, régi kultúrájával? Észrevettem, hogy házigazdámból és az őt gyakran felkereső barátaiból általában teljesen hiányzott a hazafiság érzése... Mintha a franciák lelkivilágában valami komoly törés történt volna.

Clive helyesen látta meg a törést, csak éppen nem értette meg, hogy nem a francia népnél, hanem a francia burzsoázia vezető rétegénél következett be.

Különösen jelentősnek tartottam azt a hírt, hogy a németek áttörtek Sedan alatt. Ha Franciaországot szétzúzzák (ennek a lehetőségét pedig nem lehetett kizárni), hogyan fog viselkedni Anglia? Békét köt-e a hitleri Németországgal, vagy egymagában folytatja tovább a háborút? Ettől sok minden függött. Ha Anglia hajlandó a békére, akkor várható, hogy Hitler már 1940 nyarán a Szovjetunió ellen fordul Keleten. Ha viszont Anglia hadiállapotban marad Németországgal, a szovjet—német megnemtámadási szerződés nyújtotta lélegzetvételnyi szünet tovább tarthat. Az engem izgató kérdésre a feleletet a legkomolyabbnak éreztem országunk, a szovjet kormány minden közeli terve és cselekedetei szempontjából.

Kötelességemnek tartottam, hogy kormányomat értesítsem: mit várhatunk Angliától ebben a kritikus helyzetben. Mielőtt azonban táviratot küldtem volna kormányomnak, szerettem volna végleg meggyőződni helyzetelemzésem helyességéről.

Arra a meggyőződésre jutottam, hogy Anglia még Franciaország bukása esetén is folytatni fogja a háborút. Véleményemet a következőkre alapoztam: a munkástömegek hangulata erősen antifasiszta; Belgium és Hollandia német megszállásának fel kell ráznia minden kispolgári, értelmiségi, sőt még nagytőkés elemet is (leszámítva a „clivedenieket"), hiszen abban a hagyományos meggyőződésben nevelkedtek fel, hogy Anglia szempontjából veszélyes, ha a belga és a holland tengerpartok túlságosan erős hatalom kezében vannak. Továbbá a hatalom most Churchill kezében van, aki nem akar egyezkedni Hitlerrel, hiszen erősen érzi Anglia és Németország imperialista érdekeinek a szembenállását az

adott történelmi pillanatban... Így tehát az országban nem akad olyan erő, amely békét akarna Németországgal. Mégis úgy határoztam, hogy még egyszer ellenőrzöm magam, s ezért magával az „angol földdel" lépek közelebbi kapcsolatba, vagyis olyan emberekkel beszélgetek, akik elég tekintélyesek ahhoz, hogy az angolok, különösen a vezető réteg nézeteit és hangulatát kifejezzék.

Edennel kezdtem. Akkoriban, amint már említettem, hadügyminiszter volt, s ha akarta volna, formai okokból megtagadhatta volna, hogy külpolitikai kérdésekről beszélgessen velem. Számítottam azonban a jó kapcsolatokra, amelyek az előző években kialakultak kettőnk között, s nem is tévedtem várakozásaimban.

A front helyzetével kezdtem. Eden elég részletesen kifejtette, hogy mi történik a fronton, de az újságközleményekhez képest semmi különös újdonságot nem mondott. Akkor nyíltan felvetettem a kérdést: megállnak-e a lábukon a franciák?

Eden azt igyekezett bizonygatni, hogy megállnak, de számos, alig érzékelhető jelből úgy láttam, hogy a hadügyminiszter maga sincs erről teljes mértékben meggyőződve. Miután meghallgattam őt, így szóltam hozzá:

— A politikához realizmus kell, s a tettekben nemcsak a legjobb, hanem a legrosszabb eseteket is számba kell venni... Tegyük fel, hogy Franciaország nem áll meg a lábán, s kapitulál Németország előtt, mi lesz akkor? Milyen álláspontra helyezkedik Anglia?

Hozzáfűztem, amennyiben Eden szerénytelennek tartja a kérdésemet, nem sértődöm meg, ha megválaszolatlanul hagyja; ellenkező esetben azonban nagyon hálás leszek minden tájékoztatásért.

— Nincs mit lepleznem — válaszolta Eden —, hiszen kormányunk állásfoglalása az ön által felvetett kérdésben teljesen határozott... Remélem, nagyon remélem, hogy a legrosszabbra nem kerül sor... Ha azonban bekövetkeznék a szerencsétlenség, és Franciaország valóban nem állna meg a lábán, Anglia egymagában folytatná tovább a háborút. Nem köthetünk békét Hitlerrel.

Eden határozottan beszélt, a hangvétele bizalomkeltő volt.

Némileg megkönnyebbült szívvel távoztam a hadügyminisztertől, de mégsem teljesen megnyugodva. Önkéntelenül is kínzott a kétség: teljesen őszinte volt-e hozzám Eden? S nemcsak a hivatalos verziót jelentették-e a szavai, amelyek mögött egészen más szándékok bújhatnak meg? Hiszen Eden a kormány tagja, s természetesen kollektív felelősség köti a külföldi nagykövetekkel folytatott beszélgetéseiben. Különösen áll ez a Szovjetunió nagykövetének esetében, akit a brit kormány most nagy gyanakvással kezel. Ezért elhatároztam, hogy tapogatózásaimat tovább folytatom, mégpedig minden késlekedés nélkül.

Még aznap elmentem Lloyd George-hoz városon kívüli birtokára, ahol nagyon szívélyesen fogadott, akárcsak más esetekben. Az öregúr maga kezdett a háborúról beszélni. Igen felindultnak látszott. Előző nap találkozott egy ismerősével, aki a francia frontról tért haza. Meghökkentette, amit tőle hallott.

— Ez valami szokatlan, párját ritkító háború! — kiáltott fel Lloyd George. — A német oldalon egyszerűen nem látni embereket, értse meg, embereket, tiszteket és katonákat. Csak gépeket! Harckocsik, páncélkocsik, teherkocsik, motorkerékpárok, és természetesen repülőgépek, rengeteg repülőgép. A német légierő óriási túlsúlyban van a franciákkal és az angolokkal szemben. Ilyesmi eddig soha nem fordult elő... A jelenlegi háború egyáltalán nem hasonlít a múlt háborúhoz.

Lloyd George szavai közvetlenül arra vonatkoztak, ami engem mindennél jobban érdekelt: megáll-e a lábán Franciaország?

— Nem tudom. Nem vagyok meggyőződve róla... — felelte Lloyd George. — A múlt háborúban Franciaország minden hibája ellenére nagyszerűen viselte magát...: Úgy harcolt, mint az oroszlán. S olyan vezérei voltak, mint Foch és Clemenceau... A mai Franciaország nem hasonlít a régihez... A szellem nem ugyanaz. S nagy vezéreik sincsenek. Az ellenség viszont most sokkal veszélyesebb, mint 1914-ben.

— És ha Franciaország elbukik — kezdtem —, mit tesz akkor Anglia?

Jóformán be sem tudtam fejezni a mondatot, amikor Lloyd George felkiáltott:

— Harcolni, harcolni és megint harcolni!... Az angol nem gyáva nép. Hiszen tudja, én walesi vagyok — állt fel mosolyogva az öreg —, tehát tárgyilagosan tudom megítélni az angolokat... Igen, igen! Az angol akkor sem emelné égnek a kezét, ha a németek már angol földre léptek — nem, nem! Az angolok elszántan harcolni fognak, védeni fogják állásaikat. Lehet, hogy minden külső ragyogás nélkül, de elszántan, mint a bulldog. Ilyenek az itteni emberek...

Megkérdeztem, mire alapozza ezt a mélységes meggyőződését. Hiszen most már világos, hogy a hitleri Németország igen nagy katonai fölényben van Franciaországgal szemben; ha Franciaország elbukik, a németek nagy katonai túlerőbe kerülnek Angliával szemben is; nem fogják-e akkor a „clivedeniek" újból felemelni a fejüket, nem kerülnek-e újból hatalomra?

Lloyd George világoskék szeme még jobban felizzott, s szenvedélyesen kezdte magyarázni a helyzetet:

— A „clivedenieknek" befellegzett! Minél nagyobb a veszély, annál kevesebb az esélyük... Hitlerrel nem köthetünk békét! Nem létezik!... Ítéljen önmaga! Németország mindig erősebb volt és lesz a szárazföldön — már így alakultak a történelem útjai... Németország ma erősebb nálunk a levegőben is... Egyetlen, amiben elmarad mögöttünk, a tenger, a hadiflotta. De tegyük fel, hogy békét kötünk velük... Milyen alapon volna napjainkban lehetséges az ilyen béke? Nyilván azon az alapon, hogy Hitlernek teljesen szabad kezet adunk az európai szárazföldön. S mi lesz akkor? Hitler megszállja az európai földrész minden országát, kivéve önöket, s a maga szolgálatába állítja minden gazdasági, pénzügyi és ipari tartalékukat. Így aztán Hitlernek öt éven belül erősebb flottája lesz, mint a mienk, s ura lesz a tengernek is. Mi történik akkor majd velünk? Mi lesz a szigetünkkel? Mi lesz a birodalmunkkal?

Lloyd George élénk arcán elszörnyedés futott át, a keze ökölbe szorult.

— Nem, nem! — fűzte hozzá befejezésül mélységes meggyőződéssel. — Németországgal a béke most teljesen lehetetlen! Ezt még az olyan emberek is megértik, mint Chamberlain.

Lloyd George szavai tehát megerősítették azt, amit Edentől hallottam. Szavai annál meggyőzőbbnek tűntek, mert olyan valaki mondotta, aki nem töltött be semmiféle miniszteri tisztséget, s a konzervatívok ellenzékeként szerepelt.

Én azonban még mindig nem elégedtem meg, s elhatároztam, hogy még egy utolsó próbát teszek. Lloyd George-tól egyenesen Webbékhez mentem Passfield Cornerbe, amely közel feküdt Lloyd George birtokához.

Sidney és Beatrice Webb akkoriban nem töltöttek be semmiféle hivatalos tisztséget, csendben éltek a városon kívül fekvő házukban, s érdekes könyveket írtak: 1935-ben többek között egy nagyobb lélegzetű művet adtak ki országunkról *A szovjet kommunizmus* címmel. Nagyon távol álltak a kommunizmus eszméitől, de baráti magatartást tanúsítottak a Szovjetunió iránt, s a munkájuk a harmincas években komoly propagandaszerepet játszott a Nyugat munkáspárti és demokratikus köreiben. A házaspár nagyszerűen ismerte és megértette a brit uralkodó osztály lelkivilágát. Beatrice gazdag polgári családból származott, Sidney pedig hosszú éveken át dolgozott tisztviselőként a kormányapparátusban. Nehéz percekben, amikor meg kellett állapítanom, milyen álláspontra helyezkedik a brit kormány, gyakran Webbéknél kerestem megoldást a kételyeimre. Szívesen kifejtették véleményüket, s nem emlékszem egyetlen olyan esetre sem, hogy tévedtek volna. Ezért határoztam el, hogy meghallgatom őket a kérdésben, hogyan viselkednék Anglia Franciaország bukása esetén.

Mivel nagyon közeli és közvetlen kapcsolatban álltam Webbékkel, megérkezésem után nyomban őszintén felvetettem az engem érdeklő kérdést. Emékszem, hogy kicsiny fogadószobájukban, a kandalló előtt üldögéltünk s Beatrice szokásához híven a kandalló fémkeretére támaszkodott, háttal a tűznek. Sovány kezével átkarolta a térdét, és figyelmesen hallgatta szavaimat. Beatrice akkor 82 éves volt, de az esze borotvaéles.

Kérdésemre azonnal, minden habozás nélkül válaszolt:

— Természetes, hogy a háborút tovább folytatjuk.

Úgy mondta ezt, mint valami magától értetődő dolgot, mintha csak arról volna szó, hogy az emberek minden este lefekszenek aludni. Sidney alátámasztotta feleségének a véleményét.

Tudni szerettem volna azonban, hogy nem túlságosan „gépies"-e a válaszuk. Lehetséges, hogy a Webb házaspár nem hatolt bele eléggé az általam érintett kérdés lényegébe, s nem mérlegelte kellően a válasz következményeit. Ezért némileg provokációs formában feltettem nekik a kérdést: hogyan folytatja majd Anglia a háborút? Hiszen a hadsereget csak most alakítják ki, s kiképzését tekintve messze elmarad a német hadsereg mögött, tábornokai tudásban és tapasztalatban nem hasonlít-

hatók össze a német tábornokokkal, légiereje pedig számszerűleg nagyon elmarad a német mögött... Hogyan harcol ilyen körülmények között Anglia Németország ellen?

— Hogyan fogunk harcolni? — kérdezte élénken Beatrice. — Úgy, ahogy a napóleoni időkben harcoltunk. Kezdetben megalakítottuk az első koalíciót Napóleon ellen, s nyílt háborút vívtunk ellene szövetségeseinkkel egyetemben, főként a hadiflottánkkal és a pénzünkkel. Aztán ez a koalíció felbomlott. Egy időre magunkba zárkóztunk szigeteinken, magányunkban kivártuk a nemzetközi helyzet megváltozását, s addig beértük főként tengeri háborúval Franciaország ellen. Kivártuk a nemzetközi helyzet megváltozását, aztán megalakítottuk a második koalíciót, s annak a keretein belül megint nyílt háborút vívtunk Napóleon ellen Európában. Amikor széthullott a második koalíció is, újból magunkba zárkóztunk szigeteinken, s újból kezdtük várni a nemzetközi helyzet kedvező megváltozását... Amikor ez megtörtént, létrehoztuk a harmadik koalíciót, és így tovább, ugyanilyen szellemben. Amint tudja, csak a hatodik koalíció végzett Napóleonnal, de végül mégiscsak végzett vele... Ez tehát a példakép, amelyhez most is tartani fogjuk magunkat.

Sidney Webb, aki addig szótlanul hallgatta felesége eszmefuttatását, helyeslően bólogatott, majd megjegyezte:

— A dolgokat megítélve ebben a háborúban az első koalíciónk — a Franciaországgal létesített koalíció — a végét járja. Nem hiszem, hogy Franciaország Daladier vezetésével kiállja Hitler ostromát... De nem baj, magunkba vonulunk szigeteinken, megvédjük azokat, s kivárjuk azt a pillanatot, amikor újabb koalíciót alakíthatunk Hitlerrel szemben. Ennek is eljön majd az ideje. Csak kitartónak és türelmesnek kell lennünk.

A Webb házaspár tehát szintén úgy vélekedett, hogy Anglia még Franciaország kapitulációja esetén sem köt békét Németországgal. Még a háború formáját is meghatározták, amelyet Anglia folytathat, miután elvesztette kontinentális szövetségeseit. Jóslatuk a későbbiekben teljes mértékben beigazolódott...

Miután este hazatértem, összegeztem az eredményeket. A magam elképzeléseit összehasonlítottam Eden, Lloyd George és Webbék nézeteivel, s éreztem, hogy már teljes felelősséggel tájékoztathatom kormányomat, mi várható a közeljövőben. Aznap este táviratoztam Moszkvába, s táviratomnak az volt a lényege, hogy Anglia még Franciaország bukása esetén is hadiállapotban marad Németországgal.

Így is történt a valóságban.

Franciaország bukása

A németek Sedan alatti áttörése vészfelhőként fenyegette Franciaország sorsát. Most már tudjuk, hogy Franciaország önálló nagyhatalomként már nem állhatott meg tovább a maga lábán egy hónapnál. Akkor ezt pontosan még nem tudtuk, de Franciaország jövőjéért már május közepén nagy aggodalmat kezdtek érezni Anglia politikai köreiben. Sokan nem akartak erről nyíltan beszélni, de lelkükben rettegtek a szárazföldi Európában levő legfőbb szövetséges holnapjáért. Az aggodalom az óceánon túl is érződött. A legnagyobb mértékben jellemző, hogy Roosevelt már a németek sedani áttörését követő napon, május 15-én felhívással fordult Mussolinihez, hogy tartózkodjék a háború további kiszélesítésétől. Mussolini természetesen nem reagált e felhívásra, de napnál világosabb, hogy az amerikai elnök nem szánta volna rá magát erre a lépésre, ha nem félt volna Franciaországnak a közeljövőben várható összeomlásától. Amikor a fentebb ismertetett „ankétomat" tartottam olyan hozzáértő személyekkel, mint Lloyd George és a Webb házaspár, ők nagyon is hihetőnek tartották Franciaország közeli bukását.

Hasonló véleménynek adtak kifejezést más ismerőseim is a képviselők, politikusok és újságírók körében. Természetes, hogy a legnagyobb figyelemmel és nem éppen kis aggodalommal követtem a front eseményeinek az alakulását. Ott pedig a dolgok egyre fenyegetőbb fordulatot vettek.

Május közepére Belgium és Hollandia sorsa lényegében teljesen eldőlt. A holland hadsereg letette a fegyvert, Vilma királynő és a kormány azonban Angliába költözött, s kijelentették, hogy folytatják a háborút Németország ellen, csatlakoznak az angol—francia tömbhöz. A belga hadsereg formálisan csak május 28-án kapitulált, de már május közepén látni lehetett, hogy ezt a haderőt szétzúzták, s még a francia—angol segítség sem mentheti meg. Ráadásul Lipót belga király és a Pierlot vezette belga kormány között szakítás történt: a király kiszolgáltatta magát a győztesek kegyének, a kormány viszont úgy határozott, hogy a háborút tovább folytatja, s ezért előbb Franciaországban, majd Angliában telepedett le.

Hitlerrel ekkor a kontinensen már csak Franciaország állt szemben, amelyre Sedan alatt május 14-én sikerült súlyos csapást mérnie. Ez Franciaországban politikai és katonai változásokat hozott. Reynaud kormánya, amely a Daladier-kormányt váltotta fel, a szovjet—finn háború után lázas újjászervezésbe kezdett: május 10-én, közvetlenül a Hollandia és Belgium ellen intézett német támadás után a miniszterelnök elhatározta, hogy „megerősíti" a kormányát, mégpedig olyan módon, hogy abba baloldaliakat (vagyis a néphez közel állókat) s ugyanúgy jobboldaliakat (vagyis a „200 családhoz" közelebb álló elemeket) vesz be. Így a kormányba az ország fasiszta elemeinek a képviselői is bekerültek. Május 18-án, röviddel a sedani áttörés után Reynaud megint újjászervezte kor-

mányát, s helyettes miniszterelnökként bevette abba a hírhedt Pétain marsallt, aki a későbbiekben a legárulóbb szerepet játszotta Franciaország kapitulációjában. Május 19-én Weygand váltotta fel Gamelint a francia fegyveres erők főparancsnoki tisztében. Mindezekre a helycserékre azonban nagyon is ráillett a krilovi mondás: „Ti azonban bárhogyan ültök is, barátaim, zenészeknek nem vagytok alkalmasak." Hiszen a régi minisztereket és tábornokokat, s az újakat is a „200 család" velejéig korhadt környezetéből válogatták ki, s ezek így vélekedtek: „Inkább Hitler, mint a népfront."

Nem csodálkozhatunk azon, hogy az ilyen „vezérek" nem lelkesíthették harcra a néptömegeket, s nem találhatták meg az ország megmentésének helyes útját a veszély fenyegető pillanatában. Ez nagyon hamar megmutatkozott a gyakorlatban is.

Formálisan a német és a francia—angol csapatok száma az 1940 májusi harcokban majdnem egyforma volt a nyugati fronton. Háborús emlékirataiban írta Churchill,[20] hogy a németek a maguk támadásait 136 hadosztállyal folytatták (köztük 10 páncélos harckocsizó hadosztállyal, 3000 géppel), s velük szemben 135 francia, angol, belga és holland hadosztály állt. Gyakorlatilag azonban a németek sokkal erősebbek voltak a szövetséges erőknél, mégpedig három fő okból kifolyólag.

Először, a német haderő felülmúlta ellenfeleit fegyverzet és harci módszerek terén. A harckocsik, páncélkocsik, motorbiciklik és a gépkocsizó gyalogság hatalmas ütőerőt és példátlan előretörési gyorsaságot biztosított ennek a hadseregnek. Ezt kiegészítette a légierő párját ritkító ereje. A szövetséges hadsereg és parancsnoki kara viszont a múlt hagyományaiba csontosodva rendkívül elmaradt a német hadsereg mögött az akkori idők legújabb technikáját tekintve. Elég annyit mondanunk, hogy a 10 német páncélos harckocsizó hadosztállyal csupán egyetlen ilyen francia hadosztály állt szemben, angol viszont egyetlenegy sem. A szövetségesek, amikor a két világháború között felkészítették hadseregüket, az első világháború tapasztalatait tartották szem előtt, s rosszul képzelték el, hogyan fog festeni a második világháború.

Ezért történhetett meg, hogy az igen okos Lloyd George is olyan csodálkozással beszélt arról — mint fentebb ismertettem —, hogy a németeknél csak gépek láthatók, ember jóformán egy sem.

Másodszor, a német hadsereg ebben a háborúban a történelemben először alkalmazta a harc teljesen új módszereit, amelyek természetszerűleg következtek magas fokú technikai felszereltségéből. A frontáttörésnek és az ellenség szétzúzásának legfőbb módszere a szárazföldön a páncélos harckocsizó hadművelet lett, a légibombázók egyidejű támogatásával. Ezt addig soha nem alkalmazták, a szövetséges hadsereg egyáltalán nem volt rá felkészülve sem technikailag, sem lelkileg, s ezért általában nem bírta elviselni az ellenség csapásait. A frontvonalban nyomban űr keletkezett, amelybe vad erővel törtek be a harckocsizók és a páncélkocsik, elsöpörvén mindent az útjukból, s példátlan gyorsasággal törve a szövetséges csapatok hátába és szárnyaira. Sem az angoloknak, sem a franciák-

nak nem volt sem technikájuk, sem tapasztalatuk, sem kidolgozott módszerük az ilyen hadviselés ellensúlyozására, s ezért hadseregükben zűrzavar, pánik keletkezett, s fejvesztetten vonultak vissza.

S végül harmadszor, a német hadsereget egységes akarat és egységes parancsnokság irányította, áthatotta a támadó szellem, míg ugyanakkor a szövetséges hadsereg több kisebb parancsnokságra forgácsolódott szét (angol—francia, belga, holland), s ami a legfontosabb, bomlasztotta a vereségre számítás romlott szelleme, ami a „200 család" köreiből indult ki. Háborús emlékirataiban Churchill igyekezett a Szovjetunióra és a kommunistákra hárítani a felelősséget a francia hadsereg 1940. tavaszi bomlásáért. A következőket írta:

„A szovjet-kommunista propagandával elárasztott és a front hosszú, vigasztalan telétől elcsigázott francia hadsereg nagyon sokat vesztett harckészségéből."[21]

Micsoda ékes példája ez a történelemhamisításnak! Hiszen feltétlenül tudnia kellett Churchillnek, hogy Franciaország bukása után éppen a „szovjet-kommunista propagandával" lelkesített körökből kerültek ki a „maquis" leghősibb harcosainak ezrei, amikor a német nácik le akarták igázni hazájukat. Nem! A francia hadsereg harcképtelenségét az ellenséggel szemben korántsem a „szovjet-kommunista propaganda" magyarázza, hanem a „200 család", s a velük kapcsolatban álló francia tábornokok hazaárulása. Churchill idézett véleménye annál inkább is furcsa, mert emlékirataiban a Franciaország bukásával foglalkozó fejezetek világosan ecsetelik, milyen mélyreható bomlást lehetett tapasztalni az ország politikai és katonai vezető rétegeiben. Csak egyetlen példát említek a sok közül. Churchill jellemezte Weygand-t, az egyik legnevesebb francia katonai személyt, akire Franciaország megmentését bízták, s a következőket írta:

„Egész életében mélységesen megvetette a harmadik köztársaság parlamentáris rendszerét. Hitbuzgó katolikusként az országra zúdult katasztrófát isteni büntetésnek tekintette a keresztény hittel szemben tanúsított felelőtlenség miatt."[22]

Hogyan vezethetett ilyen ember hadsereget az ellenség elleni harcban?

Lehet-e csodálkozni az elmondottak után azon, hogy a németeknek öt nappal a sedani áttörés után sikerült végigrohanniuk egész Franciaországot kelet-nyugati irányban, s május 19-én kijutniuk Abbeville-nél az Atlanti-óceán partjaira? Így a francia—brit front két frontszakaszra esett szét; Franciaország északi része elszakadt az ország többi részétől, s az északi részen levő szövetséges erők csapdába kerültek, odaszorultak az Északi-tenger és a La Manche-csatorna partjaihoz. Ezek között volt a Gort vezette brit expedíciós hadsereg is.

Ezek az események valóságos pánikot keltettek Párizsban. Emlékirataiban Churchill elmondja, hogy május 15-én reggel, vagyis az áttörést követő napon felhívta telefonon Reynaud francia miniszterelnök, s kétségbeesett hangon kiáltott fel: „Szétvertek bennünket!" Churchill hasztalanul igyekezett megnyugtatni őt, s hiába bizonygatta, hogy minden át-

törést fel lehet számolni. Ezért Churchill május 16-án Dill és Ismay tábornokkal Párizsba repült, hogy megszilárdítsa a francia vezérek ellenállási szándékát. Felfordulás és tehetetlenség fogadta. Gamelin tábornok, aki még mindig a főparancsnok tisztét töltötte be, azt sem tudta, hogy mit csináljon. S amikor Churchill megkérdezte: „És hol vannak az önök stratégiai tartalékai?", Gamelin csak a vállát vonogatta, s így válaszolt: „Ilyesmivel nem rendelkezünk!"[23] Ezek a reakciós tábornokok még katonának sem voltak alkalmasak!

Akkor még nem ismertem minden részletet, amelyről Churchill írt, de a legfontosabb és leglényegesebb már 1940 májusában világosan állt előttünk. Nem véletlen, hogy éppen azokban a napokban tartottam meg az említett „ankétot" abban a kérdésben, milyen álláspontra helyezkedik Anglia Franciaország bukása után.

A németek Franciaország nagy részének az elvágása után kezdték szétforgácsolni az ott rekedt szövetséges erőket, s igyekeztek foglyul ejteni az egyes csoportokat. A belga hadsereg kapitulációja alaposan leegyszerűsítette a feladatukat. A francia és az angol egységek makacsul ellenálltak, de lépésről lépésre kénytelenek voltak visszavonulni a tengerpart felé. Égetően merült fel a kérdés, hogy ezeket az egységeket hajón kellene elszállítani Franciaországból. A szövetségeseknek meg kellett volna tartaniuk néhány kikötőt, ahol csapataik behajózhattak, s „villámgyorsan" elegendő mennyiségű hajót kellett ehhez összpontosítaniuk a kikötőkben. Ez azonban nagyon nehéz feladatnak bizonyult.

Eleinte úgy vélekedtek, hogy a kihajózáshoz három kikötőt használnak fel — Boulogne-t, Calais-t és Dunkerque-et, az első kettőt azonban a szövetségeseknek nem sikerült megvédeniük: túl erős volt a német nyomás. Végül egyedül Dunkerque maradt a kezükben egy keskeny part menti sávval. S ebben a kis „hídfőállásban" több mint 300 000 katona szorult össze (főként angolok), angliai elszállításukra várva.

Rendkívül nehéz helyzet alakult ki. A német szárazföldi hadsereg rengeteg harckocsival és páncélkocsival rendelkezett, vasgyűrűként szorította Dunkerque-et. A német légierő szünet nélkül bombázta ezt a sávot. Tűz és rombolás áradata zúdult a szövetséges csapatokra és az elszállításhoz érkezett hajókra. Nagyon hamar kiderült, ha az elszállítást nem sikerül végrehajtani néhány napon belül, akkor már egyáltalán szó sem lehet róla, s az ott összetömörült angol—francia csapatokat elkerülhetetlenül kiirtják vagy foglyul ejtik a németek. Ilyen rengeteg katona ilyen gyors elszállításához Dunkerque túlságosan kicsiny kikötőnek bizonyult. Meg kellett szervezni, hogy az emberek közvetlenül a tengerpartról hajózzanak be, ehhez azonban rengeteg kisebb, alacsony állású hajó kellett, amelyek közel tudnak férkőzni a parthoz. S honnan vegyenek ilyeneket?

S ekkor valami olyasmi történt, ami akkor az egész világon példátlan benyomást keltett. Mintha váratlanul egész Angliát vihar száguldott volna végig. Mindenki igyekezett megtenni, amit csak tudott, hogy megmentsék „our boys" (a mi legényeinket) ott a dunkerque-i parton. A yachtok, motorcsónakok, dereglyék, halászhajók, vontatógőzösök,

motoros dereglyék, sőt vitorláscsónakok tulajdonosai valósággal özönlöttek az admiralitás épületébe, hogy felajánlják szolgálataikat az angol katonák hazaszállításához. Nehéz és kockázatos hadművelet előtt álltak: a német légierő és tüzérség megtett mindent, hogy a csapatok elszállítását meghiúsítsa. A veszéllyel azonban senki sem törődött. Az admiralitás bizonyos szervezett kereteket tudott biztosítani a hatalmas nemzeti nekibuzdulásnak. Mintegy 400 kisebb hajó vett részt a „Dinamo-hadműveletben" (ez lett a fedőneve a szövetséges csapatok elszállítását célzó hadműveletnek). Ezeknek majdnem a fele elpusztult, de a vállalkozás mégis hatalmas haszonnal járt. Ezek a kis hajók egészen a partig mentek, felszedték az embereket a ladikokból vagy akár közvetlenül a vízből, s máris igyekeztek Doverbe vagy valamelyik másik angol kikötőbe, ott gyorsan kirakták terhüket, s újból indultak a francia partokra újabb elszállítandó katonákért. Sok hajó bombazáporban tette meg az utat oda és vissza több tucatszor is, legtöbbjük a sötétség leple alatt. S ugyanakkor a nagyobb gőzösök és hadihajók a dunkerque-i kikötőből az angol légierő védelme alatt egész csapategységeket és seregeket szállítottak el. Valóban hősi evakuáció volt ez, s az angolok méltán büszkék lehetnek rá. Az egész hadművelet tíz napig tartott — május 26-tól június 4-ig, s kétségtelenül nagy sikerrel járt. Igaz, minden fegyverzetet és hadianyagot Franciaországban kellett hagyni, viszont megmentettek és Angliába szállítottak 338 000 embert, akik közül 100 000 főt közvetlenül a tengerpartról szedtek össze a kisebb hajók. A megmentettek között mintegy 50 000 francia katona volt. A hadműveletben részt vevő 861 hajóból 243 süllyedt el a „Dinamo-művelet" során.

A megkönnyebbülés hulláma szaladt végig az országon, amikor a hadművelet véget ért. Lépten-nyomon lehetett látni, hogy az egyébként nyugodt és hidegvérű angolok egymás kezét szorongatják, s az arcuk valamelyest bizakodóbb kifejezést ölt.

Őrzök azokból a napokból egy apró, de nagyon jellegzetes emléket. Nagykövetségünk közelében állt egy kicsiny, de kedélyes kávéház, ahova szívesen eljártam meginni egy csésze teát vagy egy kis üveg sört. Lassanként elég közeli ismeretségbe kerültem a tulajdonossal, aki mindig a pult mögött ácsorgott. Úgy láttam, hogy jellegzetes angol polgár: társadalmilag valahol a kis- és középpolgárság határán, a politika nem érdekli, a választásokon azonban (ha egyáltalán szavaz) a konzervatívokra adja le a voksát. Az újságokban csak a tőzsdejelentéseket és a sporthíreket olvassa, s leginkább csak a kávéházára és a meggazdagodására gondol.

A dunkerque-i események napjaiban is betértem az ismerős kávéházba. A tulajdonost nem láttam megszokott helyén. A pult mögött a felesége állt. Udvarisan érdeklődtem, miért nem látom a tulajdonost. A felesége nyomban kihúzta magát, elkomolyodott, s jelentőségteljesen így válaszolt:

— Ő is ott van — mondta, és határozatlanul a távolba mutatott.

— Hol ott? — kérdeztem értetlenül.

— Hát ott — nézett rám ugyancsak értetlenkedve az asszony, s aztán hozzáfűzte: — Hát Dunkerque-nél.

— Dunkerque-nél? — kérdeztem a hangomban érezhető hitetlenkedéssel. — És mit csinál ott?

— Hogyhogy? — bámult el az asszony. — Azt, amit a többiek: menti a németek elől a fiainkat.

Aztán kissé ellágyulva, már egész más hangon fűzte hozzá:

— Úgy izgulok, úgy félek! Hiszen ott szörnyen veszélyes lehet. Minden előfordulhat. Van egy kisebb hajónk, s amikor a férjem megtudta, hogy ilyen csónakok kellenek „our boys" elszállításához, nem lehetett visszatartani. Csak minden jól végződne!

Nagyon meglepődtem. A legkevésbé se vártam volna, hogy egy olyan ember, mint ez a kávéház-tulajdonos, önkéntesen részt vegyen a „Dinamo-művelet"-ben. Nos, ő elment, és ez figyelemre méltó esemény. Arra gondoltam: „Ilyen népet nehéz legyőzni."

Június 4-én Churchill beszédet tartott a parlamentben a „Dinamo-művelet"-tel kapcsolatos hadi helyzetről. A miniszterelnök egész őszintén feltárta, hogy mi történt az elmúlt három hét alatt, s részletesen beszélt Dunkerque-ről, beismerte, hogy Franciaországban és Belgiumban „kolosszális katonai katasztrófa következett be", amelynek a következményeiről nehéz volna előzetes véleményt mondani. Churchill a következő szavakkal fejezte be beszédét:

„Végigvisszük a dolgot. Harcolni fogunk Franciaországban, harcolni fogunk a tengereken és óceánokon, egyre nagyobb meggyőződéssel és erővel fogunk harcolni a levegőben is; megvédjük szigetországunkat, kerüljön akármibe... S ha ezt a szigetet vagy annak nagy részét — amit egyetlen pillanatra sem tételezek fel magamban — leigázzák, s éhen kell halnunk, tengerentúli birodalmunk felfegyverezve és a brit flotta védelme alatt folytatja a harcot mindaddig, amíg a gondviselés által kijelölt Újvilág minden erejével és hatalmával fel nem lép az Óvilág megmentése és megszabadítása érdekében."

Részt vettem a képviselőház június 4-i ülésén, s figyeltem a képviselők hangulatát. Rideg, ünnepélyes csend ülte meg a termet. Pártállásra való tekintet nélkül mindenkin a megkönnyebbülés és a megelégedettség érzése lett úrrá. Megkönnyebbülést nyújtott az a tudat, hogy „our boys" megmenekültek. Megelégedettséget biztosított viszont az a tudat, hogy az országnak végre olyan kormánya van, amely akar és tud valóban harcolni a hitleri Németország ellen. Dunkerque és az általa szült hatalmas fellelkesülés a néptömegek körében magával hozta, hogy Churchillnek az ország megingathatatlan harci akaratára vonatkozó szavai nem tűntek sem hangzatosnak, sem romantikusnak.

Amint a parlamentből hazafelé tartottam, azon gondokoztam, hogy a képviselőházban lezajlott és imént látott jelenet igazolja Webbék és Lloyd George nemrégiben kimondott véleményét. Világosabban megértettem, hogy Anglia nem köt békét Németországgal, hanem tovább folytatja a háborút még akkor is, ha Franciaország elbukik, amiben egyébként többé már nem lehetett kételkedni.

Dunkerque kérdésében már a háború idején, majd még nagyobb mér-

tékben a háború után komoly viták lángoltak fel azzal kapcsolatban, hogyan engedhették meg a németek ilyen nagy szövetséges erők elszállítását a szoros csapdából. Külön hangsúlyozták azt a tényt, hogy Dunkerque közelében a német hadseregnek nagy páncélos és harckocsizó egysége állt, amelyet azonban nem vetettek be az angolok és a franciák ellen. Ha a németek felhasználták volna ezeket az egységeket, akkor Dunkerque valóságos katasztrófája lett volna a szövetségeseknek.

A katonamundéros vagy civil „felvilágosultak" még néhány elméletet is faragtak, hogy megmagyarázhassák a németeknek ezt a furcsa viselkedését. Azt állították, hogy Hitler tudatosan „engedte ki" az angolokat Dunkerque-nél, mert nagyon számított arra, hogy Franciaország teljes bukása után gyorsan megkötheti a békét Nagy-Britanniával, s félt attól, hogy ha a németek százezrével ejtik foglyul az angol katonákat, azzal megnehezíti az annyira óhajtott egyezmény megkötését. Mások találgatták, hogy Dunkerque pillanatában a németek páncélos egységei, amelyek az elszállítás pontjának közelében álltak, már nagyon kimerültek, előzőleg hosszú utat jártak be, javításra, helyreállításra szorultak, fel kellett készülniük a Franciaországért vívott nagy csata második felvonására, amelynek célja volt utat nyitni Párizshoz, s rákényszeríteni Franciaországot a kapitulációra. A francia hadjárat mielőbbi befejezése érdekében a németek nem akarták elvonni gépesített egységeiket a fő feladattól azzal, hogy viszonylag másodrendű hadműveletben vegyenek részt a brit expedíciós hadtest elfogása során. Ismét mások azt bizonygatták, hogy a német hadigépezet munkájában éppen a dunkerque-i napokban valami tévedésből eredő hiba következett be: valaki helytelenül értelmezte Hitler szavait, valaki tévesen adta tovább a legfelsőbb parancsot, s amikor ezt észrevették, már késő volt, az angol és a francia csapatok elszállítása véget ért. Megint mások végül úgy vélekedtek, hogy a németeknek akkor még nem voltak kellő tapasztalataik a légi háborúban, túlbecsülték a légierő jelentőségét, s úgy látták, hogy egyedül a légierő meggátolhatja az elszállítást, a gépesített szárazföldi csapatok támogatása nélkül.

Meg kell mondanom, hogy a háború után közzétett irodalom (okmányok, emlékiratok, kutatások) nem ad határozott és meggyőző választ a fentebb felvetett kérdésre. Gondolom azért, mert a „dunkerque-i csoda" — a különböző politikai, katonai és pszichológiai körülmények mellett — egyetlen véletlen, de nagyon fontos tényező közbejöttével magyarázható: e válságos napokban a tenger állandóan teljesen nyugodt volt. Ez lehetővé tette, hogy a csapatok elszállításához nagy mennyiségben használjanak fel kisebb méretű hajókat, s közvetlenül a partról vagy akár a vízből hajózzanak be százezreket.

1940. június 5-én kezdődött meg a franciaországi csata második szakasza. A németek az ország északi részének megszállása után most már dél felé fordultak, elsősorban azért, hogy elfoglalják Párizst, s ha ez sem eredményezné Franciaország kapitulációját, akkor különböző irányokban folytassák támadásukat egészen az ország teljes területének megszállásáig (ha ez szükségesnek mutatkozik). Erre azonban nem volt szükség.

Reynaud kormánya és a Weygand vezette katonai felső réteg a legkevésbé sem gondolt komoly ellenállásra, bár Franciaország még nagy katonai erőkkel rendelkezett. Ellenkezőleg, azon járt az eszük, hogy mielőbb befejezhessék a háborút, s fegyverszünetet köthessenek. Különösen kétes szerepet játszott ebben Pétain és Weygand. Már akkoriban érkeztek ilyesfajta hírek hozzám. Amit akkor még nem ismertem, s csak jóval később láttam világosan, az Laval állásfoglalása volt (akkoriban nem szerepelt a kormányban, de nagy befolyást élvezett annak környezetében). Laval nem érte be azzal, hogy Franciaország kikerült a háborúból, és békét köthetett Németországgal, hanem azt követelte, hogy Franciaország álljon Németország oldalára, és támogassa Hitler hódító politikáját.

A vezető felső rétegnek ez a hangulata nagyon is érthető. A németek minden nehézség nélkül áttörték több helyen a francia frontot, s gyorsan közeledtek Párizs felé. A francia hadseregben úrrá lett a zűrzavar, a szervezetlenség, a katonák tömegesen szöktek meg. A lakosság pánikba esett. Minden társadalmi rétegből származó franciák milliószámra hagyták el addigi lakhelyüket, s igyekeztek dél felé, hogy meneküljenek a németek elől. Minden utat túlzsúfolt a menekülők végtelen áradata, ami lehetetlenné tette, hogy a csapatok bármiféle hadmozdulatot tegyenek. Az élet egész addigi szokásos menete egy csapásra szertehullott. A társadalmi fegyelem és rend eltűnt. A nagy ország, amely mögött annyi évszázad dicső története állt, teljesen megbénult politikailag, katonailag és lelkileg. Nem kívánok részletesebben foglalkozni az 1940. júniusi szörnyű franciaországi napokkal, mindezt nagyszerűen érzékelteti Ratiani[25] könyve, s Ilja Ehrenburg *Párizs bukása* című, közismert regénye.

Június 10-én az akkori napok véres játékában egy újabb tényező jelentkezett: Olaszország hadat üzent Angliának és Franciaországnak. Amikor a Franciaországért vívott csatát lényegében már eldöntötték a német erők, Mussolini sakálként vetette magát a fejedelmi lakoma koncára. 32 olasz hadosztályt vetettek be Franciaország ellen. Velük szemben csak három francia hadosztály és az erődítmények legénysége állt, amely összesen talán három hadtest lehetett. Az olasz fasiszták tehát ötszörös túlerőben voltak a franciákkal szemben. S mégis erőtlennek bizonyultak! Erőtlennek, annak ellenére, hogy az olaszok ellen harcoló francia csapatok hátában északról már nyomultak előre a németek. Az alpesi átjárókban az olaszok reménytelenül megrekedtek, megállították őket a hősiesen harcoló franciák, s kudarcot vallott az olaszoknak az a kísérlete is, hogy bevegyék a nizzai tengerpartot: semmiképpen sem tudtak előbbre törni Menton környékénél. Ez a figyelemreméltó epizód megint csak azt bizonyítja, hogy a francia hadsereg harci szellemét nem törte meg a német behatolás, s ha bátor és kitartó parancsnokai lettek volna, a második világháború során sok minden másképpen fordult volna. Ilyen parancsnokok azonban a francia hadseregben nem akadtak.

Churchill említi emlékirataiban, hogy július 11-én, vagyis a dél ellen fordult német támadás után egy héttel, Edennel, valamint Dill és Ismay tábornokokkal Franciaországba repült, hogy ott Reynaud kormányával

megtárgyalják a kialakult helyzetet. Ezen a megbeszélésen francia részről a miniszterelnökön kívül részt vett még Pétain, Weygand és de Gaulle vezérőrnagy, akit röviddel előbb neveztek ki hadügyminiszter-helyettesnek. Az utóbbi kivételével minden francia képviselőn a mélységes depresszió és a kétségbeesés jelei mutatkoztak.

Churchill azt indítványozta, hogy mindenáron védjék meg Párizst. Ez nagymértékben feltartóztathatta és megnehezítette volna a németek előretörését. Naiv módon még Madrid példájára is hivatkozott, ahol 1936 novemberében a város környékén feltartóztatták Franco támadását, s az így kialakult frontvonalat több mint két és fél éven át tartották. Milyen nehezen értette meg a jelenkori történelem mozgatóerőit! Madrid azért állt ellen, mert forradalmi nép védelmezte, élén forradalmi vezérekkel — elsősorban a kommunistákkal —, akik hittek a jövőjükben, s ez a jelszó lelkesítette őket: „Inkább állva meghalni, semmint térdre kényszerítve élni!" Tehetett-e valami hasonlót Reynaud, Pétain és Weygand? Hittek-e ők a jövőjükben? Lelkesíthették-e ők a francia néptömegeket harcra Franciaország megmentéséért?

Június 14-én a németek minden ellenállás nélkül elfoglalták Párizst, s június 22-én Franciaország és Németország aláírta a fegyverszüneti szerződést Compiègne-ben. 1918-ban itt írták alá a fegyverszüneti szerződést a legyőzött Németország és a győztes Egyesült Államok, Anglia és Franciaország képviselői. Hitler ezt visszavágásnak szánta: azt követelte, hogy a legyőzött Franciaország és a győztes Németország ugyanott írja alá a fegyverszüneti szerződést. A fegyverszünet feltételei igen súlyosak voltak: Németország megszállta Franciaországnak körülbelül a kétharmadát, beleértve Párizst is, az ország többi területe pedig formálisan a Pétain-kormány kezén maradt (ami gyakorlatilag Németország alig leplezett fennhatóságát jelentette); a szárazföldi és tengeri francia haderőket le kellett szerelni; minden fegyverzetük a németek kezébe került. Franciaország vállalta a megszálló német csapatok eltartási költségeit stb. Franciaországban négy esztendőn át a fasiszta reakció sötét éjszakája volt, s ennek a homályában nem lehetett hallani mást, csak a láncok csörgését, s az ellenállási mozgalom hős harcosainak egyre gyakoribb puskalövéseit.

Mielőtt befejezném ezt a részt, meg kell említenem egy fontos epizódot, amely már Franciaország fegyverletétele után zajlott le: a fegyverszüneti egyezmény 8. pontja előírta, hogy a francia haditengerészeti flottának „azokban a kikötőkben kell gyülekeznie, amelyeket számára kijelölnek, ott német és olasz ellenőrzés alatt leszerelik és lefegyverzik őket". Ez azt jelentette, hogy a még teljes harci készültségben álló francia flotta a fasiszták kezében levő kikötőkbe fut be... S mi lesz akkor? Nem foglalják-e le ezek a hatalmak? Nem használják-e fel az Anglia ellen vívott harcban? Ennek megakadályozása döntő jelentőségű volt a brit kormány számára, hiszen a francia flotta akkoriban erejét tekintve a negyedik helyen állott a világon (az angol, az amerikai és a japán flotta mögött), s igen komoly harci erőt képviselt. Ha a francia flotta csatlakozik a német

és az olasz hajóhadhoz, az nagyon kedvezőtlenül változtatta volna meg az erőviszonyokat a tengeren Anglia szempontjából, s növelte volna annak a lehetőségét, hogy a németek behatolnak a brit szigetekre. Így tehát a francia hajóhad további sorsa élet és halál kérdése lett Anglia számára.

Churchill ezt nagyon jól látta, s ezért a francia miniszterekkel és tábornokokkal júniusban történt találkozása során, amikor teljes nagyságában felmerült Franciaország fegyverletételének a kérdése, elszántan követelte, hogy a francia hajóhadat semmiképpen se engedjék át a németeknek. Június 15-én a francia kormány elhatározta, hogy kéri Hitlertől a fegyverszüneti szerződés feltételeit, és egyidejűleg azzal a kéréssel fordult a brit kormányhoz, mentse fel Franciaországot ama kötelezettsége alól, miszerint nem kezd tárgyalásokat a fegyverszünetről vagy a békéről másként, csak közös beleegyezéssel. Ezt a kötelezettséget az 1940. március 28-i angol—francia egyezmény szögezte le. Június 16-án a brit kormány azt válaszolta, hogy nem tiltakozik a francia kormány tervezett lépése ellen, de csakis azzal az elengedhetetlen feltétellel, ha a francia haditengerészeti flotta nyomban elindul a brit kikötőkbe. Reynaud és Darlan, a flotta parancsnoka, kitértek e feltétel teljesítésének a megígérése elől, de ismételten biztosították a brit kormányt (amint az a múltban már annyiszor előfordult), hogy semmi esetre sem engedik meg a francia hajóhad átjátszását a németek kezére. Aznap Reynaud lemondott, s Pétain lett a miniszterelnök. Darlant tengerészeti miniszterré nevezték ki. A francia hajóhad jövendő sorsa teljesen bizonytalan volt.

Még fenyegetőbbé tette a helyzetet az a körülmény, hogy a francia hajóhad most már teljesen Darlan rendelkezése alatt állt. Politikai szempontból Darlan szélsőségesen reakciós volt, akinek a lelkében rokonszenvre talált az a jelszó, hogy „Jobb Hitler, mint a népfront". S most nagymértékben tőle függött a kérdés, mi lesz a francia hajóhaddal.

Ilyen körülmények között a brit kormány elhatározta, hogy haladéktalanul és radikálisan intézkedik. A művelet időpontjául július 3-át jelölték meg.

E pillanatban a francia hajóhad igen szétszórtan állt: egy része Toulonban állomásozott, más részei pedig Oranban, Dakarban és Alexandriában.

Július 3-án reggel brit haditengerészeti egység érkezett Oran alá Sommerville altengernagy parancsnokságával. Az egységhez tartozott a „Valiant" és a „Revolution" nevű sorhajó, a „Hood" nevű cirkáló, az „Ark Royal" repülőgép-anyahajó, 2 kisebb cirkáló és 11 torpedóromboló. Sommerville ultimátumot intézett a francia hajók parancsnokához, Gensoul admirálishoz, s abban felszólította a francia hajókat arra, hogy *a)* csatlakozzanak a brit flottához és közösen harcoljanak Németország és Olaszország ellen; vagy *b)* csökkentett létszámú legénységgel induljanak angol ellenőrzés alatt valamelyik angol kikötőbe, ahonnan a csökkentett létszámú legénységet hazaszállítják; vagy végül *c)* csökkentett létszámú legénységgel menjenek angol ellenőrzés alatt az egyik amerikai francia kikötőbe, például Martinique-ba, ahol a háború idejére a francia hajókat

demilitarizálhatják. Ha az admirális nem tartja elfogadhatónak az idézett javaslatok egyikét sem, hat órán belül el kell süllyeszteni a francia hajókat. Ha ezt megtagadná, úgy Sommerville admirális kénytelen megtenni a kellő lépéseket.

Július 3-án egész nap megbeszélések folytak a két admirális között, de nem eredményeztek semmiféle megegyezést. Ekkor este 6 óra körül Sommerville tüzet nyitott a francia hajókra, amire azok szintén tűzzel válaszoltak. A harc legfeljebb 10—15 percig tartott. A tüzelés során a „Bretagne" sorhajó a levegőbe repült, a „Provence" nevű sorhajó és a „Dunkerque" cirkáló komolyabb sérüléseket szenvedett, míg a „Strasbourg" cirkáló Oranból Toulonba menekült. Sikerült ugyanez néhány másik hajónak is.

Alexandriában nem került nyílt összetűzésre a sor, az ott tartózkodó Godfroy francia admirális elfogadta azokat a rendszabályokat, amelyekkel a francia hajókat kivonták a csatasorból.

Ugyanazon a napon, július 3-án, az angolok szinte minden ellenállás nélkül ellenőrzésük alá vonták a brit szigeteken Plymouth-nál és Portsmouthnál állomásozó francia hajókat.

Július 8-án a „Hermes" angol repülőgép-anyahajó komolyan megrongálta és kivonta a csatasorból a Dakarban állomásozó „Richelieu" nevű francia sorhajót.

Hosszas tárgyalások eredményeként bizonyos idő múlva demobilizáltak két francia könnyűcirkálót és egy repülőgép-anyahajót, amelyek Franciaország amerikai birtokain állomásoztak.

Július 5-én Pétain kormánya, amely Vichyt választotta székhelyéül (innen kapta később a „vichyi kormány" elnevezést), megszakította diplomáciai kapcsolatait Angliával. Július 11-én a lemondott Lebrun helyett Pétain lett a francia államelnök.

Július 4-én, az orani eseményeket követő napon, Churchill tájékoztatót tartott a parlamentben a történtekről. Én is jelen voltam az ülésen. A miniszterelnök láthatóan izgatott volt. A képviselők lélegzet-visszafojtva hallgatták a szavait. Amikor Churchill befejezte, olyan jelenet zajlott le, amely a parlament „bennszülött őstagjai" szerint még soha nem fordult elő: a parlament minden tagja egyszerre ugrott fel a helyéről, s valósággal ujjongó ünneplésben részesítette a miniszterelnököt. Látni lehetett, hogy mindegyiküknek hatalmas kő esett le a szívéről.

Számomra, a Szovjetunió nagykövete számára a július 3—4-i események szintén nagy jelentőségűek voltak: meggyőzően bizonyították, hogy Anglia valóban tovább harcol.

Juan Negrin

Franciaország bukása emlékezetemben önkéntelenül is összekapcsolódik Spanyolország köztársasági kormányának egykori fejével, Juan Negrinnel. Nem mintha Negrinnek bármiféle szerepe lett volna az 1940-es franciaországi eseményekben — nem, nem, Negrinnek semmi köze sincs azokhoz! —, hanem azért, mert Franciaország bukása teljesen gépiesen összehozott Negrinnel, és ennek köszönhetem, hogy közelebbi ismeretségbe kerültem a Pireneusi-félsziget legújabb kori történelmének egyik legérdekesebb egyéniségével.

Negrinnel 1937 őszén találkoztam először Genfben. Akkor Spanyolország köztársasági kormányának miniszterelnöke volt, annak a kormánynak a feje, amely hősies háborút folytatott Franco és az őt — nyíltan vagy a „benemavatkozás" leple alatt[26] — támogató öt nagyhatalommal. Negrin a Népszövetség ülésére érkezett, amelyen a spanyolországi események kapcsán az érdekek és vélemények harca bontakozott ki. Én Genfben annak a szovjet küldöttségnek voltam tagja, amelyet Litvinov vezetett. Többször is találkoztunk akkor Negrinnel, és főleg a Londonban működő „Spanyolországi benemavatkozási bizottság" üzelmeiről beszélgettünk. Ebben a bizottságban a szovjet kormány felhatalmazása alapján a spanyol köztársaság érdekeit védtem. Genfi találkozásaink idején nem kötöttünk mélyebb személyes ismeretséget Negrinnel. Emlékezetemben inkább csak Negrin külső vonásait őriztem: magas, testes, magabiztos, őszülő, szemüveges férfi volt.

Az elkövetkező másfél esztendőben, egészen a spanyol háború tragikus végéig, visszafojtott lélegzettel követtem Londonból Negrint és az általa vezetett kormány minden lépését. Amikor Hitler és Mussolini segítségével Francóból Spanyolország caudillója lett, Negrin legközelebbi munkatársaival együtt Franciaországba emigrált. 1939. szeptember 3-án kitört a második világháború. 1940. június 18-án elesett Franciaország. A Bordeaux-ból induló utolsó hajók egyikén érkezett társainak kis csoportjával Angliába Negrin. Ezután hosszú éveket töltött az országban...

Negrinnel másodízben a brit szigeteken találkoztam. Találkozásunk a következőképp zajlott le:

1940. szeptember 7-én kegyetlen légitámadást intéztek London ellen. A szovjet kolónia az asszonyok és a gyermekek többségét a fővárosból veszélytelenebb helyre, vidékre költözette. Amikor ezt a halaszthatatlan feladatot megoldottuk, feleségemmel azon kezdtük törni a fejünket, hogyan rendezkedjünk be a légi háború körülményei közepette. Feleségem határozottan elutasította azt a gondolatot, hogy elhagyja Londont, én pedig nem kényszerítettem rá. Az, hogy mellettem maradt, nagyon nagy támogatás volt számomra azokban a nehéz napokban. Ezenkívül politikai megfontolásokból is előnyösebb volt, ha az angolok látják, hogy a szovjet nagykövet felesége ott van „az első vonalban", nem pedig a hát-

országban. Az éjszakákat a nagykövetség óvóhelyén töltöttük, de ezeken az éjszakákon teljesen kipihenni magunkat nem tudtuk. Ekkor határoztuk el, hogy legalább hétvégére elmegyünk Londonból, és így hetente legalább két éjszakán át nyugodtan alszunk. De hova menjünk? Túlságosan messzire nem távozhattam Londonból: végső esetre mindig biztosítani kellett a lehetőséget, hogy gyorsan haza tudjak térni. Csakhogy a főváros környékét megtöltötték a gazdag londoniak, akik odajártak éjszakára aludni. Kísérleteim, hogy a város környékén valamilyen megfelelő szálláshoz jussak, teljesen eredménytelenek voltak. Hirtelen és váratlanul azután megoldódott ez a nehéz kérdés.

Néhány nappal azután, hogy a kolónia asszonyai és gyermekei kitelepültek, feleségemmel elmentünk meglátogatni őket, hogy megnézzük, miként sikerült berendezkedniök. Úton visszafelé, meglátogattuk Negrint. Bowingdonban, egy Londontól 50 kilométernyire fekvő kis helységben bérelt egy falusi házat. Beszélgetés közben csak mellékesen megemlítettük, hogy nem tudunk helyet találni, ahol a weekendeket eltölthetnénk. Negrin élénken reagált:

— Jöjjenek ki hozzánk! Szívesen látott vendégek lesznek! A mi házunkban mindig akad egy szabad szoba ön és a felesége számára.

Feleségemmel egymásra néztünk, és én kissé óvatoskodva válaszoltam:

— Jó, megpróbáljuk.

A következő hétvégén valóban meg is próbáltuk. De, ahogy mondani szokták, az első palacsinta mindig félresikerül. Alig tértünk nyugovóra, a nyugodt éjszaka reményében, valahol a közvetlen közelünkben bomba fütyült, és hatalmas, fülsiketítő robbanás hallatszott. Azonnal kiugrottunk az ágyból, köpenyt vettünk magunkra, és kirohantunk a szobából. Negrin házában mindnyájan talpon voltak. Vártunk öt percet... Aztán tízet... Aztán egy negyedórát. Teljes csend volt. Később megérkezett a járőr a faluból, és közölte, hogy ez csak véletlen volt, és minden veszély elmúlt.

Másnap reggel megtudtuk az összes részletet. Házunk közelében kvártélyozták be a kanadai katonák egyik századát. A fiatal legények az egyik villa ablakát elfelejtették elsötétíteni. A fénysugár bevilágította az éjszakát, és egy arra repülő német bombázó odadobta terhét. A bomba nem találta el az épületet, hanem mellette vájt mély tölcsért. Áldozatok szerencsére nem voltak. Feleségemmel elmentünk a helyszínre, megnéztük az éjszakai támadás nyomait. Ez az eset azonban egyedi volt. Az elkövetkező két és fél esztendőben rendszeresen Negrinéknél töltöttük a hétvégeket, de soha ehhez hasonló eset nem ismétlődött meg.

Az épület, amelyet Negrin bérelt, tipikus vidéki angol ház, úgynevezett country house volt. Az emeletes villát fák, bokrok vették körül, nagy kert és konyhakert övezte, a kertben gazdasági épületek voltak, és ittmaradt az angol szolga is, akit a háború elől távolabbi vidékre menekülő gazda nem vitt magával. A szolga Negrin jóindulatú tréfáinak állandó céltáblája volt. Idős és teljesen ősz volt, ráadásul egyik lábára sántított. Egész személye tiszteletet sugárzott, olyan volt, mint egy igazi angol komornyik,

aki figyelmesen kiszolgálja a gazdát, felszolgál az asztalnál, és megdöbbenti a vendégeket zárt fekete öltönyének szigorúságával. Negrin „L'Angleterre mourante"-nak, a haldokló Angliának nevezte, és igyekezett minden lehetséges módon csökkenteni szerepét a villában. Az idős embernek ez nem ment könnyen, végül is azonban kénytelen volt kézlegyintéssel elintézni a „furcsa kontinentális embereket", akik képtelenek megérteni a rendet, és csak felfordulást csinálnak a házban. Egyszer véletlenül magam is hallottam, amint az öregúr keserűen panaszkodott az angol szakácsnőnek:

— Mr. Majszkij csak veri az írógépet... Mme Majszkaja csak zongorázik... pedig már rég itt van az ötórai tea ideje... Micsoda emberek!...

Negrin háza Noé bárkájára emlékeztetett, szocialista Noé bárkájára. Itt lakott Negrin és felesége: Feli; Benino Rodriguez, spanyol kommunista, a Spanyol Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja: Isabelle Blum, az ismert belga szocialista[27] 15 éves fiával, én és a feleségem, végül Casares Quiroga spanyol baloldali köztársaságpárti politikus. Quiroga volt az egyetlen nem szocialista, de nevetve emlegette, hogy ez nem bontja meg a bárka stílusát, mert a francóista felkelés első napjaiban a spanyol köztársaság miniszterelnökeként megnyittatta a fegyverraktárakat, hogy felfegyverezze a népet. Valamennyi családi, illetve emberi egységnek megvolt a házban a maga egyéni „helye", és önállóan intézte a maga ügyeit. Senki sem zavarta a másikat. A bárka lakói rendszerint csak az asztalnál találkoztak, amelyet változatlanul „a haldokló Anglia" terített meg.

Feleségemmel általában pontosan 43 órát töltöttünk minden héten Bowingdonban, szombat déli 2 órától hétfő reggel 9 óráig. Pihentünk, sétáltunk a kertben, beszélgettünk a háziakkal, mulattunk Negrin játékán két angol bulldogjával — Gáspárral és Melchiorral —, amelyeket a köztársasági kormány egykori feje különösen kedvelt. Ezenkívül általában Bowingdonban írtam naplómat, mert Londonban erre nagyon ritkán jutott időm.

Negrin házában volt még egy hely, amit nagyon szerettünk, és amire különösen jól emlékszem. Ez a konyha volt, amely az angol szokásokhoz híven, az alagsorban kapott helyet. Nappal a szakácsnő uralkodott itt, a brit törzsnek ez a nagy hatalmú képviselője, aki meglehetősen jól táplálta a „szocialista bárka" népességét. Vacsora után azonban a szakácsnő visszavonult félemeleti szobájába. Ilyenkor a konyha megélénkült. Negrin felesége, ez a kis termetű, fürge, fekete szemű spanyol asszony, a spanyol ételek készítésének mestere lejött a konyhába (nappal félt az angol készítményektől), és megkezdte a maga varázslatát. Este tíz órára a ház egész személyzete aludt, a konyhában azonban éppen ilyenkor kezdődött a gyönyörűségek kora. Feli sütött valamit a tűzhelyen, Negrin köpenyben leült a konyhában álló kis asztalhoz, töltött magának egy korsóra valót kedvelt német söréből, mi feleségemmel leültünk ugyanannak az asztalnak másik oldalára, és végtelen beszélgetéseket folytattunk. Miről? Mindenről a világon... A legfrissebb hírekről... A Kanári-

szigetekről, amelyeket Negrin nagyon szeretett, a Madrid melletti Escorialról, ahonnan Feli származott... Sokat derültünk azon, amikor egymást ugratva különféle tréfás spanyol nevekkel illették egymást... Beszéltünk Szibériáról, ahonnan mi származtunk Agnyijával... A jelenlevők gyermek- és ifjúkori éveiről... A csillagászatról, amellyel fiatalkoromban sokat foglalkoztam... A fiziológiáról, amelynek Negrin a háború előtt professzora volt... A katolicizmusról, amit Negrin nagyon nem szeretett... A nemzeti táncokról, amiket Agnyija és Feli azonnal be is mutatott... A háború legközelebbi kilátásairól... Az emberiség sorsáról 200 év múlva... Oroszország és Spanyolország forradalmi múltjáról... és még nagyon sok minden másról... Éjfél után eltelve Feli konyhájának gyönyöreitől, ki-ki visszavonult a maga szobájába, és jót aludtunk... Így telt el hétvége hétvége után, és ha valamiért megszegtük szokásunkat, furcsán és kényelmetlenül éreztük magunkat: valami hiányzott.

Milyen ember volt Negrin?

Érdekes, sajátos egyéniség volt, olyan, amilyen csak nagy politikai vihar napjaiban tünhetett fel a történelem színpadán.

Negrin 1891-ben született a Kanári-szigeteken. Szülei polgári jólétben éltek, és gondoskodtak jó neveltetéséről. Az egyetemet Lipcsében végezte, ahol megtanult németül, és megszerette a sört. Itt ismerkedett meg a szocialista eszmékkel, és itt vett feleségül egy orosz diáklányt. Házassága később felbomlott. Nem tudom, miért, és milyen körülmények között. Csupán annyit tudok erről, hogy amikor megismerkedtünk Negrinnel, első felesége a gyermekekkel az Egyesült Államokban élt.

Az egyetemet Negrin széles látókörű tudósként fejezte be, és a madridi egyetem fiziológiaprofesszora lett. Negrin részt vett a spanyol szocialista mozgalomban, de nem volt különösebben aktív. Lényegében nem is annyira szocialista, mint inkább jó demokrata és nagyon határozott antiklerikális egyéniség volt. Fő érdeklődési köre azonban továbbra is a fiziológia maradt.

1936. július 18-án azután hirtelen kitört a Franco-féle lázadás! Ez felrázta az egész haladó és hazafias Spanyolországot. Largo Caballero katonai kormányában a békés fiziológus a ... pénzügyminiszteri tisztséget töltötte be, és egész jó pénzügyminiszternek bizonyult. Amikor 1937 májusában Caballero kormánya megbukott, az új katonai kormány feje Negrin lett. A rendkívül nehéz, bonyolult és ellentmondásos bel- és külpolitikai körülmények közepette Negrin két egész esztendeig, egészen a spanyol háború végéig helyén maradt. Ez csaknem csoda volt. Ez azért volt lehetséges, mert a fiziológia szerény professzorának lelkében a nagy történelmi vihar hatására — legalábbis a vihar idejére — kibontakoztak az államférfi és a politikai vezér tulajdonságai. Természetesen Negrinnek mint miniszterelnöknek tevékenységében nem volt minden sima, voltak melléfogásai és hibái, az azonban kétségtelen, hogy a háborús idők köztársasági miniszterelnökei közül Negrin volt a legsikeresebb egyén. A legfőbb előnye az volt, hogy a többieknél sokkal inkább sikerült meg-

HARRY HOPKINS

1. M. MAJSZKIJ FELSZÓLALÁSA AZ EGYIK BIRMINGHAMI ÜZEMBEN (1941. SZEPTEMBER 28.)

őriznie a köztársaságért harcoló pártok, mindenekelőtt a szocialisták és kommunisták egységét. Ez Negrin hatalmas történelmi érdeme a spanyol nép előtt.

Miután Angliába került, Negrin sokáig „gyanús" volt a brit kormánynak. Londonba kerülésének első napjától kezdve céltáblája lett a madridi angol nagykövet, Samuel Hoare (Churchill igyekezett a fővárostól minél távolabbra küldeni ezt a megátalkodott „münchenistát") támadásainak. Hoare elárasztotta a Foreign Office-t riadt táviratokkal: Francót felháborítja, hogy Anglia menedéket biztosít a köztársasági Spanyolország volt miniszterelnökének; csináljanak, amit akarnak, de Negrinnek nem szabad Angliában maradnia.

1940 júliusának elején azután, alig két héttel azt követően, hogy Negrin Londonba érkezett, Attlee munkáspárti vezér és a hadikormány tagja, meghívta őt baráti és „kimondottan magán jellegű" ebédre az egyik munkáspárti képviselő lakására. Az ebéd során Attlee a legudvarisabban azzal a „szívélyes" kéréssel fordult spanyol vendégéhez, hogy ... hagyja el Angliát. Óh, a brit kormány természetesen semmiféleképpen sem utasítja ki Negrint! Természetesen Negrinnek Angliában szavatolják a szent politikai menedékjogot! Az országnak ezt az évszázados hagyományát nem sérthetik meg!... Ha azonban Negrin „saját elhatározásából" most Amerikába utazna, a brit kormány mélységes hálát érezne iránta.

Negrin azt válaszolta: „Én — az önök kezében vagyok; ha ragaszkodnak hozzá, nem tehetek mást, mint elutazom, biztosítsák számomra a vízumot és az utazási lehetőséget. Azt azonban vegyék figyelembe, hogy miután az Egyesült Államokba érkezem, meg kell magyaráznom barátaimnak, hogy milyen okok kényszerítettek Anglia elhagyására." Attlee megijedt, és még egyszer biztosítani kezdte Negrint, hogy a menedékjog Angliában sérthetetlen, és Negrin addig marad itt, amíg csak akar. A Foreign Office kevésbé ijedősnek bizonyult, és mégiscsak amerikai vízumot kért Negrinnek. Váratlanul azonban elszámította magát, Washington nem adta meg Negrinnek a vízumot. Ezzel az ügy 1940 nyarán befagyott, és úgy gondoltam, hogy most a brit miniszterek lemondtak arról a szándékukról, hogy megszabaduljanak a spanyol vendégtől.

Mint kiderült, tévedtem. 1940. november 8-án Negrint meghívták, most már Alexander haditengerészeti miniszter irodájába. Alexander szintén munkáspárti volt, az angol szövetkezeti mozgalom idős vezetője. Alexander hivatalában Negrin Halifaxszal találkozott. A beszélgetést Alexander kezdte. Bánatos hangon emlékezett vissza a spanyol háborúra, a köztársaságiak iránt érzett rokonszenvről beszélt, felsorolta, hogy mennyi pénzt gyűjtött a köztársaságiaknak, és mennyi élelmiszert küldött Barcelonába az angol szövetkezeti mozgalom. Végül Alexander teljesen elérzékenyült, és kész lett volna megcsókolni Negrint.

Amikor a talajt előkészítették, Halifax vette át a szót, és kijelentette, hogy a németek dühödt angolellenes hadjáratot folytatnak Spanyol-

országban, és megpróbálják Francót bevonni a háborúba, és egyik legfőbb ütőkártyájuk az a tény, hogy Negrin Angliában tartózkodik. Ezután következett tucatnyi felkiáltójellel az a fogadkozás, hogy a menedékjog Nagy-Britanniában sérthetetlen, majd sor került a tiszteletteljes kérdésre: nem tenne-e Negrin egy nagy szolgálatot a brit kormánynak? Nem utaznék-e „önként", természetesen „csak teljesen önként" el Angliából?

— Azt feleltem — mesélte Negrin —, hogy, mint Halifax is jól tudja, kész voltam ezen a nyáron elutazni, de az Egyesült Államok megtagadta a vízumot. Ekkor Halifax megkérdezte, hogy miért is ne utazhatnék el Latin-Amerikába. Azt válaszoltam, hogy ha Angliában élek emigránsként, megtehetem, hogy hallgatok, és nem nyilatkozom meg a nyilvánosság előtt a napi politika különféle kérdéseivel kapcsolatosan. Ha elutazom Latin-Amerikába, lehetetlen lenne hallgatnom. Kénytelen lennék nyilvánosan szerepelni és értékelni sok korabeli jelenséget. Érdekében áll-e ez a brit kormánynak?... Halifax és Alexander nyomban izgatottak lettek, és nem kapacitáltak tovább a latin-amerikai utazásra.

— És mi történt azután? — érdeklődtem. — Nyugton hagyták a brit miniszterek?

— Képzelje, nem! — mesélte nevetve Negrin. — Ismét Halifax keresett meg, és azt javasolta, hogy utazzam Új-Zélandba... Képzelje csak, Új-Zélandba! A világ végére. Miért? Hogy előadássorozatot tartsak a fiziológiáról!... Ekkor már nem bírtam türtőztetni magam, és egyenesen megmondtam: erről szó sem lehet! Miként tudnám megmagyarázni a spanyol népnek, hogy ilyen felelősségteljes történelmi időben lehetségesnek tartottam, hogy több mint tízezer mérföldre utazzam hazámtól?

Elnevettem magam, és megjegyeztem, hogy ilyen vallomás után az angol miniszterek nyilvánvalóan megnyugodtak, de Negrin azt válaszolta:

— Szó sincs róla! Legalább még fél óra hosszat próbáltak meggyőzni, majd végül nagyon megkértek, hogy „gondoljam át" javaslatukat.

Három nappal később, november 11-én Negrin hosszú levelet írt Halifaxnak franciául, és abban még egyszer megmagyarázta, miért lehetetlen, hogy Latin-Amerikába vagy Új-Zélandba utazzék, hozzátette azonban, hogy ha a brit kormány mégis ragaszkodik elutazásához, kéri, hogy biztosítsák számára a letelepedést az Egyesült Államokban vagy végső esetben Kanadában.

Halifax november 18-án azt válaszolta Negrinnek, hogy a levél tartalmáról tájékoztatja kollégáit, majd ismét találkozik Negrinnel.

Körülbelül ekkortájt véletlenül összetalálkoztam egy diplomáciai villásreggelin Butlerral, és gúnyosan szóba hoztam a Foreign Office kísérleteit, hogy megszabaduljon Negrintől. Butler zavarba jött, és hosszasan bizonygatta, hogy Angliában a menedékjog sérthetetlen.

Később a munkáspárti Dobby az alsóházban, a munkáspárti Strabolgie pedig a lordok házában azonos tartalmú interpellációt terjesztett elő Negrin ügyében. Butler és Halifax válaszolt. Kénytelenek voltak kiforgatni a lényeget, és bizonygatni, hogy — ahogy az angolok mondják — én nem

én vagyok, és a ló sem az enyém. Dobby nem fogadta el a magyarázatot, és a Negrin-kérdést a parlament munkáspárti csoportjában is előhozta. Attlee zavartan ficánkolt, mint a hal a serpenyőben, és próbált kimagyarázkodni.

Végső soron azonban Negrin távozását Angliából többé nem hozták szóba. 1941-ben azután, amikor a Szovjetunió és az Egyesült Államok is hadba lépett, ez a kérdés teljesen elvesztette időszerűségét a brit miniszterek számára.

Negrin tartósan letelepedett Angliában, és egészen a második világháború befejezéséig ott élt. Amikor 1943 végén áthelyeztek Moszkvába, külügyi szolgálatba, és végleg elhagytam Londont, melegen kezet rázott velem. Én azonban bizonyos nyugtalansággal váltam el tőle: szemtanúja voltam, miként kellett Negrinnek megküzdenie azokkal a betegségekkel, amelyek mindenfajta forradalmi politikai emigráció velejárói. Az első években sikeresen megbirkózott ezekkel a bajokkal. Tiszta szívemből örültem ennek, és azt kívántam, hogy legyen elég ereje a továbbiakban is. Negrin azonban természeténél fogva individualista volt, és könnyen hatalmukba kerítették őt az érzelmek, ez pedig bizonyos körülmények között hibák és tévedések forrása lehet...

A számtalan beszélgetés közül, amelyet a két és fél esztendő során Negrinnel folytattunk, szeretnék itt felidézni egyet, amelyre különösen élesen emlékszem.

Nem sokkal azután történt, hogy Negrin Angliába érkezett, 1940 júliusában. Franciaország csak néhány nappal azelőtt esett el. Ez mindenkit rendkívül izgatott, és sokan, nagyon sokan tették fel maguknak a kérdést: hogyan és miért történt ez? Én is megkérdeztem ezt Negrintől. Ezt válaszolta:

— Szilárd meggyőződésem, hogy Franciaország vereségének nem katonai oka van (bár a tankok és a légierő hiányának természetesen szintén szerepe volt a vereségben), hanem belpolitikai. Kire lehetett hatással Daladier, Laval és Flandin jelszava, „a demokrácia védelme", különösen akkor, amikor a jelszóval egyidejűleg ezek a hősök dühödt hadjáratot indítottak a kommunisták és általában minden „baloldali" ellen?

— És a szocialisták? Mi volt az ő álláspontjuk? — vágtam Negrin szavaiba.

— A szocialisták szerepe egyszerűen kárhozatos volt! — kiáltott fel háborogva Negrin. — A Paul Faure vezette szárny (ez a pártnak egyharmada volt) egyenesen a fasizmusra kezdett hajlani. A Blum vezette szárny (a pártnak csaknem negyven százaléka), annak ellenére, hogy megpróbálta elhatárolni magát Faure-tól, jóformán alig különbözött tőle: Blum legfőbb tevékenysége a kommunisták elleni harc volt. A szocialisták közül csupán Giromsky és (később) Auriol ellenezte a kommunistafaló politikát. Pierre Cot (radikális) szintén ellenezte a kommunisták üldözését. Mindennek eredményeként a szocialisták Daladier-t követték. A munkástömegeket pedig a tájékozatlanság és a zavar jellemezte... Ilyen körülmények közepette tevékenykedett a „200 család", amelynek tagjai

legszívesebben arról álmodoztak, hogy kiegyeznek Hitlerrel, és Németország háborút indít a Szovjetunió ellen. Különös igyekezet jellemezte őket a szovjet—finn háború idején. A szovjet kormány nagyon bölcs volt, amikor időben békét kötött. Ha még egy-két hónapig tartott volna a háború, nem lepett volna meg Daladier és Hitler kibékülése.

— Mi a véleménye a francia tábornoki karról? — vágtam ismét Negrin szavába.

— Egyet mondhatok. A francia tábornokok abszolút tehetségtelenek, és teljesen meghipnotizálta őket a „Maginot-vonal". Ráadásul egyáltalán nem akartak verekedni. A sedani áttörést követően a katonai vezetésben kitört a pánik. Gamelin és társai megértették, hogy Franciaországot csak a népi háború mentheti meg, de éppen ez volt az, amitől a tábornokok mindennél jobban féltek. Lélekben valamennyien a fasisztákkal tartottak. Lépten-nyomon megfigyeltem, hogy a francia tisztek az egész háború alatt olyan lapokat olvastak, amit német pénzen adtak ki. Milyen jellemző, hogy Pétain, aki francia nagykövet volt Madridban, az egész háború idején a legbarátságosabb kapcsolatban állt a spanyolországi német nagykövettel!... Amikor a francia tábornoki karnak választania kellett, hogy kapitulál, vagy a népi háborút támogatja, a kapitulációt választotta. Párizst nem katonai megfontolásokból adták fel, hanem egyszerűen azért, mert a „200 család" attól félt, hogy esetleg újabb Kommün keletkezik.

Negrin szavai sok mindent megmagyaráztak számomra. A következő évek információi teljesen alátámasztották azokat.

Várjuk a német betörést

Franciaország bukása után egész Anglia légkörét áthatotta az a gondolat, hogy a németek betörnek a brit szigetekre, vagy legalábbis komolyan megkísérlik a behatolást, s ez a gondolat méregként itatta át a lakosság minden érzését és tettét. Churchill háborús emlékirataiban némileg tompítani igyekezett ezt a tényt. Bizonygatta, hogy Hitlernek sohasem voltak esélyei a Seelöwe („Oroszlánfóka") hadművelet sikeres lebonyolításához (ezzel a fedőnévvel jelölték a nagy-britanniai behatolás tervét), s Anglia vezető körei már 1940 nyarán teljesen bizonyosak voltak ebben. Úgy vélem, Churchill itt sok emlékirat szerzőjének a hibáját ismétli, mikor magát és legközelebbi munkatársait utólag okosabbnak tünteti fel, mint amilyenek valójában voltak az események idején. Gyakorlatilag azonban a helyzet némileg másképpen festett.

Erről sok tény tanúskodott.

Tanúskodott elsősorban a francia flotta sorsa felett kirobbant heves harc, amiről fentebb már volt szó. Rendkívül tanulságosnak éreztem Churchill-lel 1940. július 3-án lefolyt beszélgetésemet, amely a Downing

Streeten levő rezidenciáján zajlott le. A miniszterelnök életvidám, energikus, nagyon bátor és élénk volt. Úgy láttam, nagyon emelkedett hangulatban van. Csak másnap értettem meg ennek a magyarázatát.

Rövid ideig beszélgettünk, de ez a beszélgetés igen jelentősnek bizonyult. Megkérdeztem Churchillt, miként képzeli el a francia haditengerészeti flotta jövendő sorsát. Amint szemtől szemben ültem a miniszterelnökkel, még nem tudtam, hogy ez a kérdés éppen aznap, július 3-án oldódik meg. Világosan láttam, hogy ennek a flottának a sorsa milyen nagy jelentőségű, s ezért hallani akattam, mit gondol felőle egy olyan tekintélyes ember, mint a miniszterelnök.

Churchill a szivarját forgatta, amely mint mindig, most is ott füstölgött a szájában, ravaszul nézett rám a kékes füstfelhő mögül, s bürokratikus, semmitmondó frázissal válaszolt, amelyet már jól ismertem a Foreign Office-szal folytatott levelezéseimből.

— This question is receiving attention. (Ez a kérdés megfontolás tárgyát képezi.)

A brit hadihajók ágyúi éppen abban a pillanatban dördültek el Oranban.

Így folytattam:

— Megkérdezhetem-e, hogy most, Franciaország bukása után mi az önök legfőbb stratégiája?

Churchill megint a szivarjával foglalatoskodott, s mosolyogva így válaszolt:

— Az én fő stratégiám most abból áll, hogy kihúzzuk a legközelebbi három hónapot.

Ezt a következőképpen kellett érteni: Churchillt nyugtalanítja a németek behatolása a brit szigetekre, szeptember vége felé azonban a La Manche-csatornán megkezdődnek az őszi viharok, s akkor lehetetlenné válik az ellenséges hadseregek partraszállása az angol partvidéken.

Július 12-én Edenhez mentem, aki akkoriban hadügyminiszterként tevékenykedett. A kialakult helyzetről folytatott rövid eszmecsere után a következőket mondta:

— Nyomban Dunkerque után a helyzet szörnyű volt: a Franciaországból kivont több mint 300 000 ember egyszerűen hazafias érzésektől átitatott tömeg volt, ám dezorganizált, fegyvertelen. Most valamivel könnyebb a helyzet: vannak hadosztályaink, van valami fegyverünk, de a helyzet még mindig rendkívül nehéz. Várjuk a támadást... Természetesen harcolni fogunk az utolsó leheletünkig. Hej, ha több fegyverünk volna! Fegyverünk azonban kevés van!

— De nem lehetne-e növelni a fegyverek számát? — kérdeztem. — Erős a hadiiparuk, s az Egyesült Államoktól is sok mindent kaphatnak...

— Megtesszük a lépéseket! A legerélyesebb lépéseket! — bizonygatta Eden. — Ehhez azonban idő kell, s enged-e vajon időt Hitler?

Nem tartottam alkalmasnak, hogy Edennel folytatott beszélgetésem során pontosan megérdeklődjem a fegyverzet kérdését, de más forrásokból tudtam, hogy azokban a napokban Churchill és Roosevelt között tárgyalások folytak olyan értelemben, hogy Anglia nagyobb mennyiségű gép-

fegyvert és löveget, s néhány tucat cirkálót kapjon az Egyesült Államoktól. Edennek folytatott beszélgetésem pillanatában ezek a tárgyalások még nem értek véget, de helyénvaló, ha itt megemlítem, végül is mit eredményeztek.

Az amerikaiak félmillió gépfegyvert, több száz löveget és 50 cirkálót adtak az angoloknak az első világháborúból visszamaradt raktárkészletükből. Az Egyesült Államokból semmiféle új fegyvertípus nem érkezett. Abban a rendkívüli helyzetben, amelybe Anglia került Franciaország bukása után, még ez a fegyverzet is nagy értéket képviselt, s jól emlékszem, milyen izgatottan és aggódva várták a miniszterek azokat a hajókaravánokat, amelyek átszállították az óceánon az amerikai „ajándékot". A fegyvereket nyomban megérkezésük után kiosztották a „Home Guards" osztagai, vagyis az önvédelmi alakulatok emberei között, akiket azért hívtak be, hogy az országot megvédjék a behatolástól. Ezekkel a fegyverekkel cserélték fel azokat a vadászfegyvereket, pikákat és bunkósbotokat, amelyekkel jobb híján korábban felfegyvereztek számos gárdistát. A megérkezett tüzérségi fegyverek egy része a sorkatonasághoz került, másik részét viszont az önvédelmi osztagok kapták. A cirkálók, amelyeket az angol kormány jóval később kapott meg, a tengeri háborúban jutottak szerephez, amely egyre hevesebbé vált.

Nem véletlenül tettem az előbb idézőjelbe az ajándék szót. Feltételeztem, hogy Roosevelt személyesen hajlandó volt átadni az amerikai fegyvereket minden térítés nélkül, hiszen széles látókörű emberként jól megértette, hogy Anglia az első védelmi vonala az Egyesült Államoknak Hitler fenyegető világuralmával szemben, s ezért az USA alapvető stratégiája ennek az első vonalnak minden eszközzel történő erősítése. Rooseveltnek azonban számolnia kellett az ország vezető köreinek rövidlátó és mohó üzletembereivel, akik még a saját lelki üdvösségüket is eladták volna dollárért. Így aztán az 1940-es angol—amerikai tranzakció korántsem volt önzetlen és nemes lelkű. Egyszer, már jóval később, Lloyd George a következőket mondta nekem:

— Uncle Sam megmaradt Uncle Samnek. Nem valami bőkezű!... Ezért az ócskavashalmazért néhány nagyon fontos támaszponttal kellett fizetnünk a területeinken. De mi mást tehettünk? Más kiút nem volt.

Lloyd George arra az angol—amerikai egyezményre gondolt, amelyről Churchill beszélt 1940. szeptember 5-én a parlamentben: az „ócskavashalmazért" cserében a brit kormány 99 évre bérbeadta az Egyesült Államoknak az amerikai földrész keleti partjai mentén fekvő területeket (Új-Fundland, a Bermudák, a Bahama-szigetek, Jamaica, Antigua, Saint-Lucia, Trinidad és Brit-Guyana egyes részei), hogy ott az amerikaiak haditengerészeti és légi támaszpontokat építhessenek.

Eden a németek behatolását várta. S ezt várták a társadalmi ranglétra másik végén is. Júliusban egy angol ismerősömmel a városon túlra autóztam, s útközben megálltunk, hogy kicseréljük a defektes kereket. A közelben állt egy szerény farmer háza. A gazda, hatvan év körüli, izmos karú, cserzett arcú ember, odajött hozzánk, és segített a pótkerék feltételében.

Elbeszélgettünk, majd meghívott bennünket a házába. Megmutatta a gabonáját, sertéseit és tyúkjait, majd a földjét is. Feltűnt nekem, hogy az egész földterület kivágott farönkökkel volt tele, mindenütt törött ekék, boronák és egyéb mezőgazdasági gépek hevertek. Értetlenül kérdeztem:

— Mi van itt?

A farmer nyájasan elmosolyodott, s ravaszkásan válaszolt:

— Nehogy a német repülők leszállhassanak ezen a földön... A mi vidékünkön sokan így tettek.

Akkoriban a német behatolást kétféleképpen képzelték el: a tenger felől vagy a levegőből. Feltételezték, hogy a behatolás legfőbb övezete Anglia délkeleti sarka, amely a legközelebb fekszik az európai szárazföldhöz. A németek a La Manche-csatornán keresztül támadnak (különösen a legkeskenyebb részen, Calais és Dover között), valamint a sziget keleti partján, Dovertől a Wash-öbölig. Ez kevésbé volt veszélyes, mivel az angol flotta messze túlszárnyalta számbelileg és erőben mindazt, amit Hitler szembeállíthatott vele a tengeren. Sokkal komolyabbnak tűnt viszont a légiveszély, hiszen a német légierő ütőképesebb volt a brit légierőnél, s bizonyos feltételek esetén ejtőernyősöket dobhatott le, légi partraszállást is végrehajthatott a partvonalat védő csapatok hátában, valamint az ország mélyében, a legfontosabb csomópontokon. Ezért minden repülőteret harci készültségbe helyeztek, s erőteljesen védtek a németek esetleges leszállási kísérletei ellen. Ugyanez okból minden leszállásra valamelyest alkalmas mezőt, földet, sporttelepet feltúrtak nagy gödrökkel, árkokkal, dombokkal, akadályokkal és egyebekkel. Az angol táj szépsége természetesen megsínylette mindezt, de az ellenség légi betörésével szemben megnövekedett a biztonság. Ugyanakkor a kormány sietve „mozgósítási tartalékot" hozott létre, amelyet bármikor bevethettek az ország bármelyik pontján a német ejtőernyősök vagy a partra szálló német légi egységek ellen.

Az ország lakossága ezzel párhuzamosan lázas igyekezettel készült az élethalálharcra. A sziget déli és keleti partján „védelmi övezetet" alakítottak ki 20 mérföldnyi mélységben, azt alaposan megerősítették, és több megbízható erődítménnyel szerelték fel. A lakosság legnagyobb része elköltözött ebből az övezetből. A helyüket katonaság és védelmi osztagok foglalták el. Doverben nehéztüzérséget állítottak fel, amely teljes szélességében védeni tudta az öblöt. Nagy tengeri erőket vontak össze az esetleges behatolás övezetéhez közel fekvő pontokon. A légierő éjjel-nappal ügyeletet tartott, s készen állt arra, hogy az első jelre harcba induljon. A La Manche-csatorna vizein az angol partok közelében aknamezőket létesítettek. Anglia déli részeiből az iskolás gyermekeket északra szállították. Mindenhol önkénteseket toboroztak erődépítésre. A háziasszonyok feláldozták fémtálaikat, serpenyőiket, alumíniumlábasaikat, és mindent, amit repülőgépek építésénél felhasználhattak. Az építőipar lemondott a vasról és az acélról, hogy fokozhassák a fegyvergyártást. Londonban és vidéken sietve építették a légvédelmi pincék ezreit a közösségnek és magánosoknak egyaránt. A városok felett az égbolton a védőhálók szálai

lebegtek. Minden helységben önkéntes őrjáratok cirkáltak. A fegyver- és repülőgépgyárak napi 24 órán át dolgoztak. Az újságok, a rádió, az egyház és a mozik hirdetései felhívtak mindenkit a veszély elhárítására, s emlékeztettek a múlt nemzedékek hazafias hőstetteire. Úgynevezett „hallgató osztagokat" szerveztek, amelyek a veréséghangulat ellen igyekeztek felvenni a harcot. Széles körű harc folyt az angol fasiszta csoportok ellen, s vezéreik legnagyobb részét letartóztatták (Mosley, Domville admirális stb.). Mindez és sok más hasonló dolog fokozta az emberek harcos hangulatát, és a lakosság olyannyira céltudatosnak és akaraterősnek mutatkozott, amire ritkán van példa a történelemben. Mindenkit mélységesen áthatott egyetlen gondolat, érzés, törekvés: kíméletlenül visszaverni a fenyegető ellenséget, s kitartani, mindenáron kitartani!

Július második felében a németek hajókat, motoros bárkákat és motorcsónakokat kezdtek összevonni a belga és a francia partokon, a La Manche-csatorna kontinensi oldalán. Ugyanakkor nehéztüzérséget állítottak fel Calais övezetében, amely bombázni tudta az angol partokat. Franciaország északi részének különböző városaiban nagy német erőket vontak össze. Az angol légi felderítők rendszeresen jelentették ezeket az eseményeket. A behatolás veszélye szemlátomást megnövekedett. Az országban egyre nőtt a feszültség. A brit kormány lépéseket tett a veszély elhárítása érdekében: az angol légierő szinte naponta bombázta azokat a hajókat, amelyeket a németek Franciaország északi kikötőiben vontak össze; lázasan gyakoroltak az önvédelmi osztagok, amelyeknek a létszáma már túlszárnyalta az egymilliót. A kormány a lehetőségekhez képest tökéletesítette a reguláris seregek fegyverzetét, s különös figyelmet fordított a repülőgépek gyorsított ütemű termelésére, jóváhagyott minden szigorú rendszabályt, amelyet Lord Beaverbrook repülőgépgyártási miniszter foganatosított.

S mégsem voltak teljesen meggyőződve a behatolás lehetetlenségéről. Nem voltak meggyőződve a kormány tagjai és az egyszerű angol emberek sem.

Emlékszem, hogy azokban a napokban ott jártam a parlamentben, s megkérdeztem a folyosón velem szembe jövő Greenwood munkáspárti képviselőt, aki tárca nélküli miniszterként tevékenykedett Churchill kormányában, mit gondol a behatolás feltételezhetőségéről. Greenwood nagyon jellemző választ adott:

— Feltételezhetőségéről? Nem! A lehetőségéről? Az már igen, de mi, bármi is történjék, a végsőkig fogunk harcolni.

Néhány perccel később ugyanott Walter Elliottal, a régebbi konzervatív kormányok többszörös miniszterével, régi ismerősömmel találkoztam. Elliotnak is feltettem ugyanazt a kérdést.

— A behatolás lehetséges — felelte Elliot —, de kétségtelenül kudarcot fog vallani.

Véleményem megegyezett Elliot véleményével. Feltételeztem, hogy a németek megkísérelnek partra szállni Angliában a tengerről és a levegőből egyaránt, s feltételeztem, hogy bizonyos időre esetleg sikerül is megszáll-

niuk az ország egyik vagy másik kis részét, de kizárt dolognak tartottam, hogy ott megvethetik a lábukat, s még inkább, hogy meghódíthatják az egész szigetet. Többek között lehetségesnek tartottam azt is, hogy ideiglenesen megjelenhetnek Londonban vagy legalábbis London egyes részeiben. Éppen ezért azokban a napokban meg is kérdeztem Moszkvát, hogyan viselkedjem abban az esetben, ha a németek megszállják Londonnak azt a részét, ahol a szovjet nagykövetség van, s a Külügyi Népbiztosság meg is adta a szükséges utasításokat.

Erős idegfeszültségben, riadt várakozásban, az ellenség betörését napról napra várva telt el három hónap, július, augusztus és szeptember. Csak az őszi napéjegyenlőség után, amikor a La Manche-csatornán megkezdődtek a szokásos viharok, kezdett megnyugodni a kormány is, meg a tömegek is. Mindenki világosan látta, hogy a német behatolás veszélye legalább arra az évre megszűnt.

Most, sok évvel később, önkéntelenül is meggyőző válasz kívánkozik arra a kérdésre, hogy miért történt így minden. Miért nem kockáztatták meg a németek, hogy megtámadják a brit szigeteket?

A történészek, politikusok és közírók, akik a háború utáni években tanulmányozták ezt a problémát, nem tudtak egységes véleményt kialakítani az okokról, amelyek Hitlert a csábítgató cél elvetésére kényszerítették. Az elhangzott vélemények és gondolatok összegezése, az egyes elméletek, koncepciók elemzése nyomán, továbbá saját 1940-es tapasztalataim alapján az alábbi következtetésre kellett jutnom:

Kétségtelen, hogy nyomban Franciaország bukása után Hitler minden eszközzel igyekezett mielőbb végére járni az Angliával vívott háborúnak. Ha ez sikerül neki, szabad kezet kap más irányban, elsősorban a Szovjetunió ellen. Ráadásul ha Anglia kikerül a háborúból az 1940 nyarán fennálló erőviszonyok közepette, Németország végképpen megszerezheti a hegemóniát Európa felett (leszámítva a Szovjetuniót), minden emberi, ipari és természeti készlettel egyetemben, amelyet a német hatalom megszilárdításának a szolgálatába állíthat. Ez döntő lépés lehetett volna a hitlerizmus világuralmának megteremtéséhez. Az ideiglenesen békében hagyott Anglia hamarosan érezhette volna a führer nehéz kezének „áldásait".

De hogyan fejezhette volna be a háborút Angliával?

Hitler természetesen szívesen megtette volna ezt, ha Németország szempontjából előnyös békét köthet. Számos tény tanúskodik arról, hogy Anglia engedékenységének megnyilvánulását várta legkésőbb három héttel Franciaország fegyverletétele után, vagyis megközelítőleg július közepére. Amikor ez nem történt meg, július 21-én bejelentette vezérkari főnökeinek, amennyiben Anglia az Egyesült Államok segítségét várja, és a német—szovjet kapcsolatok jellegének megváltozásában reménykedik, s nem akarja önmagát legyőzöttnek elismerni, úgy napirendre tűzi a „Seelöwe"-terv megvalósítását, aminek a kidolgozásával a német katonai vezérkarok már a háború legelejétől kezdve fog-

lalkoztak. A terv megvalósítása megköveteli 40 hadosztály átdobását a brit szigetekre, s a csapatok rendszeres feltöltését és ellátását.

Amikor ennek a terve kikerül a vezérkari irodákból, és sürgős operatív feladattá vált, fokozatosan jelentkeztek azok a hallatlan nehézségek, amelyek a terv megvalósításával jártak. Anglia kétségtelenül uralkodott a tengeren, a német hadiflotta pedig, amely mindig messze elmaradt a brit flotta mögött, alaposan meggyengült a norvég hadműveletek során, hajóinak körülbelül egyharmadát elvesztette. A német légierő létszámban felülmúlta az angolt, de az angol légierő mégis annyira erős volt, hogy komoly ellenállást fejthetett ki ellenfelével szemben. Anglia élén olyan kormány állt, amely a kapituláció gondolatát teljesen elvetette, a lakosság tömegei pedig határozottan készültek a makacs védekezésre. Mindez nagyon veszélyessé tette Anglia megtámadását, de Napóleon és más hódítók sikertelen kísérleteinek az emléke is lehűtötte Hitlert és különösen katonai tanácsadóit. Sokáig vitatkoztak, ingadoztak, változtatgatták a terveket, s közben teltek a napok, s a behatolásra alkalmas idő elszaladt. Hitler végül szeptember 15-ét jelölte meg a behatolás napjául, ami az éghajlati viszonyok szempontjából lényegében már késő lett volna, de a németek ezt a dátumot sem tudták betartani. Az angol légierő támadásai állandóan szétzilálták a csapatszállításra összevont német hajókat, ami elkerülhetetlen halasztást vont maga után, és a „Seelöve" tervének tervének végrehajtása egyre késlekedett. Amikor a La Manche-csatornán megkezdődtek az őszi viharok, az egész tervet el kellett halasztani meghatározatlan időre. Később, az események más irányú alakulása nyomán a németeknek a tervet el kellett ejteniük.

Úgy vélem, a „Seelöwe"-terv elvesztésében nagy szerepet játszott Raeder német admirális is, aki állandóan és makacsul azt hajtogatta, hogy a német csapatok átdobását a brit szigetekre csak abban az elengedhetetlen esetben tudja biztosítani, ha a német légierő teljes uralmat biztosít magának Dover és Calais övezete fölött. Göring ezt a feltételt nem tudta teljesíteni, így nem kísérelhették meg az angliai behatolást sem.

A „nagy villámháború"

1940. szeptember 7-én kezdődött.

A német légierő már korábban, 1940 júliusában és augusztusában is intézett támadásokat London ellen, de azok csak egyes támadások voltak. Rövid ideig, mindössze két-három óráig tartottak, s nagy szünetek voltak az egyes támadások között. Most azonban a hatalmas városra valami egészen más szakadt.

Jól emlékszem az első támadásra, szeptember 7-ére. Pontosan este kilenckor magasan, a sötét égből valami furcsa, szokatlan zaj hallatszott.

Mintha óriási madarak tömege körözne a levegőben, s mindegyik elnyújtott, üvöltő, lélekölő hangot hallatna. Nyomban kellemetlen viszolygás fogott el. Azután tompa dörrenések következtek, hol itt, hol ott, hol közel, hol távol hallatszottak ezek a dörrenések.

Felrohantunk a nagykövetség épületének legfelső emeletére, ahonnan jól lehetett látni, hogyan csapnak fel a ködös londoni sötétben különböző helyeken a magas lángnyelvek. Vártuk a válaszlövéseket a földről, sok-sok lövést, de hiába. Az éj kétségbeejtő sötétjében csak itt-ott hallatszott valami szánalmas reszketés. Vártuk, hogy halálos terhük ledobálása után a német repülőgépek eltávoznak, s az égbolton ismét csend lesz. De nem! Félórás szünet után a levegőt újból betöltötte az elnyújtott, üvöltő, szívet facsaró hang, majd a tompa dörrenések, s újból megjelentek a hosszú lángnyelvek. Megérkezett a repülőgépek második hulláma... S utána a harmadik, majd a negyedik, s így tovább szakadatlanul, egészen reggel hat óráig. Pontosan hat órakor minden véget ért, s az egész visszaalakult a megszokott londoni éggé...

A földön azonban minden a feje tetején állt. Reggel hét órakor feleségemmel gépkocsiba ültünk, s végighajtottunk a városon. Az éjjeli támadás körzete viszonylag távol esett a nagykövetség épületétől, s a közeli utcákban még nem láttunk semmi különöset. Minél közelebb értünk azonban a német bombázás övezetéhez, annál szörnyűbb kép tárult elénk.

Lerombolt házak... Bedőlt falak... Törmelékhalmazok, szétzúzott bútorok, felismerhetetlenné vált gépkocsik... Még egyre füstölgő faraktárak, szenespincék, kiégett benzinkutak... Agyonrémült, tántorogva járó emberek, akik valamit megmenteni igyekeztek elpusztult vagyonkájukból... Szörnyű kiáltások valahonnan a mélyből, a kővel és földdel borított házak romjai alól... Anyák zokogása gyermekeik megcsonkított holttestei felett. Férfiak átkozódása; ég felé meredő, fenyegető öklök...

S mindenütt az égés, a pernye erős szaga, a felrobbant bombák után visszamaradt különösen kellemetlen szag.

Az egyik helyen egy kétemeletes ház belső fala tátong — mintha minden mást vonalzóval vágtak volna le róla. A fal mellett egy alkóv kiszögellése. Egy gyermekágy függött valami csoda folytán a levegőben, széle beleakadt a padló csonkjaiba. Az ágyban szép nagy játékbaba, a hajában vörös szalag. A szívem összeszorult, s önkéntelenül ezt gondoltam: „Vajon hol lehet a baba gazdája? Szétzúzott fejjel fekszik tán a romhalmaz alatt?" Sokáig nem felejtettem el ezt az egyszerű, mégis szívbe markoló jelenetet.

A légvédelmi osztagok mindenütt ott nyüzsögtek a romok között; ásták a romos törmelék alá temetett embereket, oltották a még mindig égő máglyákat, elszállították a sebesülteket, és ideiglenes menhelyekre a fedél nélkül maradtakat. Mivel ez volt az első ilyesfajta légitámadás, a mentőosztagok munkája nem ment minden zökkenő nélkül, fennakadások, torlódások fordultak elő. Sok volt a zaj, a panasz, a tiltakozás. Később, amikor a „nagy villámháború" megszokott jelenséggé vált, mindez megváltozott. A légoltalmi osztagok gazdag tapasztalatok birtokában

ügyesebbek lettek, tetteiket összehangolták, s a német támadások következményei ellen vívott harcukban kiválóan helytálltak.

Másnap, szeptember 8-án, megint pontosan este kilenc órakor az égen felharsantak a már ismert, lélegzetelállító hangok, amelyek szinte émelyítettek. Nyomban megértettük, hogy milyen éjszaka vár megint ránk. Előző este a nagykövetség munkatársai kíváncsiságból és valami gyerekes virtuskodásból nem vonultak le a nagykövetség légoltalmi pincéjébe. Most már komolyabban vettük a fenyegető veszélyt, s mindenkit utasítottam, hogy két ügyeletes kivételével nyomban vonuljanak le föld alatti menedékhelyünkre. Attól a naptól kezdve a nagykövetségen szilárd rend alakult ki: német légitámadás esetén a nagykövetség munkatársai a légoltalmi pincében tartózkodtak.

Feljegyzésre érdemesnek tartom a légoltalmi pincénk történetét is. Amikor 1939. szeptember 1-én Németország megtámadta Lengyelországot, szeptember 3-án pedig Anglia és Franciaország megüzente a háborút Németországnak, táviratoztam Moszkvába, s kértem, hogy azonnal utaljanak ki nekem 3000 fontot légoltalmi pince építésére. Másnap meg is kaptam az összeget, s nyomban hozzá is kezdtem szándékom megvalósításához. Előbb azonban két kérdésben kellett döntenem:

1. Hány emberre méretezzük a légoltalmi pincét?
2. Milyen súlyú bombákra kell számítanunk a födém vastagságának meghatározásánál?

Az első kérdést megvitattam a nagykövetség személyzetével, a kereskedelmi képviselet alkalmazottaival és egyéb kereskedelmi szerveink munkatársaival. Különböző vélemények hangzottak el. Magam azt az álláspontot alakítottam ki, hogy a több száz főnyi szovjet kolónia részére nem tudunk légoltalmi pincét építeni, a nagykövetségen ehhez egyszerűen nincs elegendő hely, s nem is volna célszerű ez az eljárás, mivel a munkatársak és családtagjaik legnagyobb része szétszórtan élt magánlakásokban, s bombatámadás esetén el sem juthattak volna a nagykövetségre. A kereskedelmi képviseletnek, amely területileg távol feküdt a nagykövetségtől, nyilvánvalóan saját légoltalmi pincét kell építenie, azoknak az elvtársaknak pedig, akik mind a nagykövetségtől, mind a kereskedelmi képviselettől messze élnek, a hozzájuk legközelebb eső légoltalmi pincéket kell igénybe venniük (az angolok részére nyomban a háború megkezdése után kezdtek ilyen pincéket készíteni). Ezért utópikusnak, irreálisnak tartottam azt a gondolatot, hogy egy nagy pincét építsünk, amelyben az egész szovjet kolónia meghúzódhatna, bár néhány elvtárs ezt a gondolatot képviselte.

Javaslatomban egészen más elképzelésekből indultam ki. Eszerint célul azt kellett kitűznünk, hogy a nagykövetségnek mint hivatalnak minden eshetőségre készen biztosítsuk a lehetőséget funkcióinak teljesítéséhez. A légoltalmi pince befogadóképességét tehát annyi munkatársra kellett számítani, amennyi feltétlenül szükséges ezeknek az alapvető funkcióknak az ellátásához. Minden más kérdés a háttérbe

szorult. A kérdés ilyen megoldása egész sor jogos egyéni és hivatali érdeket megnyirbálhatott, de a kialakult helyzetben nem találtunk más kiutat: háborúban katonásan kell cselekedni.

Heves viták után az én álláspontom diadalmaskodott, s arra a következtetésre jutottunk, hogy a nagykövetség légoltalmi pincéjét ötven személyre kell számítani, de olyan megfontolással, hogy ez az ötven személy a légoltalmi pincében ne csak menedéket leljen, hanem dolgozni is tudjon.

A második kérdéssel kapcsolatban összegyűjtöttem valamennyi katonai és műszaki szakemberünket, s felvetettem előttük a kérdést, milyen vastag legyen az a vasbeton réteg, amely a pincét megvédi a német bombák közvetlen becsapódásától. Hosszas fontolgatás és heves vita után arra a következtetésre jutottunk, hogy a technika gyors fejlődése miatt a háború idejére 500 kg-os bombákra is számítva kell a födémet megrendelnünk.

Elképzeléseink ebben teljesen helyesek voltak, egy hiba azonban mégis becsúszott a számításba: a technika fejlődésének az üteme még a mi elképzeléseinket is túlszárnyalta. A „nagy villámháború" első időszakában — körülbelül 1940 végéig — az általunk rendelt födém elegendőnek bizonyult biztonsági szempontból, de a második szakaszban aztán — körülbelül 1941 első felében —, amikor a németek már 1000 kg-os és még nagyobb bombákat és aknákat kezdtek ledobálni, a pince födéme már gyenge volt. Második födémet is kellett föléje húzni ugyanolyan vastagságban. Ez elcsúfította a nagykövetség kertjét. Az első födém még a kert szintje alatt húzódott, fölötte félméternyi földréteggel. A második födém viszont már magasan kiemelkedett a kert szintje fölé, s valami idétlen hegyhez hasonlított, amelyet hiába igyekeztünk növényekkel és mesterséges díszítésekkel álcázni. Ez a „hegy" örökségül maradt az utódaimra is.

A légoltalmi pince berendezése teljesen célszerű volt. Földalatti folyosó kötötte össze a nagykövetség épületének földszinti helyiségeivel. A pincében magában öt fülke épült asztalokkal, székekkel és primitív fekvőhelyekkel, amelyeken szükség esetén aludni lehetett. Az egyes fülkéket fából készült fal választotta el egymástól, ajtókkal. Villanyvilágítást, rádiót vezettünk be, megszerveztük a szellőztetést, s két vészkijáratot építettünk arra az esetre, ha a nagykövetség bejárati folyosóját eltorlaszolná az épület romhalmaza.

A háború első telén nem volt szükség a légoltalmi pincére, hiszen a „furcsa háború" hónapjai voltak azok, amikor az angol repülőgépek még röplapokat szórtak Németország felett, a németek pedig válaszképpen hallgattak.

A „nagy villámháború" megindulásától kezdve a légoltalmi pincét a rendeltetésének megfelelően használtuk fel. Este kilenc órakor levonult a nagykövetség minden vezető munkatársa, oda vittünk minden titkos és értékes iratot, ott készítettük beszámolóinkat és jelentéseinket, ott fejtettük meg vagy rejtjeleztük a táviratokat. Ott tartottuk

az értekezleteket, s éjszakánként ott is aludtunk. A légoltalmi pincében töltött éjszakák természetesen némileg eltértek az otthoni éjszakáktól, de mégiscsak pihentünk, s ez erőt adott az embereknek a nappali munkához. Körben potyogtak a német bombák, de a nagykövetség légoltalmi pincéjéhez rendszerint csak könnyű, tompa dübörgések jutottak el, mintha a földre vasalmák potyognának, s fokozatosan megszoktuk, hogy már ügyet se vessünk ezekre a hangokra.

A légoltalmi pince mindennapos élete azonban eléggé forgalmasnak bizonyult. Az éjjeli lakók távozása után minden reggel kitakarították, felmostak, kiszellőztettek, ellenőrizték minden berendezési tárgy üzemképességét. Minden este a bőröndök, zsákok, papírhalmok tömkelegét szállítottuk oda, reggel pedig vissza. Ügyelni kellett a pincében tartott író-, számoló- és egyéb gépek üzemképességére. A legnehezebb a pincében tartózkodó emberek számának a szabályozása volt. Abból az elvből indultunk ki, hogy a légoltalmi pincének elsősorban a nagykövetségnek mint hivatalnak a tevékenységét kell biztosítania. Ez a feladat nagyon bonyolult volt, s a végrehajtása, amit M. V. Korzsra, a nagykövetség első titkárára bíztunk, gyakran váltott ki vitákat. Korzs azonban okos, tapintatos ember volt, s rendszerint sikerült elfogadható megoldásokat találnia.

Amikor visszagondolok a „nagy villámháború" időszakára, köszönettel kell adóznom a nagykövetség minden munkatársának és családtagjaiknak, akik nagy bátorságról, kitartásról és önfeláldozásról tettek tanúbizonyságot azokban a nehéz napokban, s megértették a körülöttünk kialakult helyzetet. Kivételek akadtak, de szerencsére csak elvétve.

London felett a „nagy villámháború" ötvenhét, egymást követő éjszakán át dúlt. A bombázók igazi német alapossággal jelentek meg mindennap a levegőben, pontosan este kilenc órakor, s piszkos munkájuk elvégzése után másnap reggel hat órakor vonultak el. Kilencórás „munkaidőt" tartottak, s azt szigorúan vették. A légitámadásokban részt vevő gépek száma éjszakáról éjszakára változott, de sosem volt kevesebb kétszáznál. Néha háromszáz-négyszázra emelkedett, s volt olyan eset is, hogy ötszáz gép támadott. London túl nagy (mintegy ötven kilométer átmérőjű) ahhoz, hogy egy éjjel tele lehessen szórni bombával, s ezért a németek minden támadáshoz egy meghatározott kerületet választottak ki, s oda összpontosították csapásaikat. Következő éjjel valamelyik másik kerületre rontottak rá, aztán a következő kerületre, s így ment ez sorban, amíg a főváros valamennyi kerületét végig nem pásztázták. A halált hozó „szeretetcsomagok" nem mindig egyforma mennyiségben hullottak alá az égből. Kezdetben egyszerű gyújtóbombákat használtak, aztán — körülbelül szeptember közepétől kezdve — késleltetett gyújtóbombákat is bevetettek, majd októberben megjelentek ezek mellett az ejtőernyőkkel ledobált hatalmas aknabombák is. Nem tudom, volt-e ebben valamilyen rendszer, Hitler ördögi játéka azonban kétségkívül változatos volt.

Milyen célja volt Hitlernek azzal, hogy Londonra, és általában Angliára zúdította a „nagy villámháborút"?

Háborús emlékirataiban Churchill úgy vélekedett, hogy Hitler kettős feladatot tűzött maga elé: megsemmisíteni a brit légierőt, ezzel megtörni az angol nép harci szellemét, és rákényszeríteni a fegyverletételre.[24] Úgy vélem, Churchill értékelése nem egészen helyes. Hitler természetesen igyekezett szétzúzni az angol légierőt és megrémíteni az angol népet, de a lényeg nemcsak ez volt. A „nagy villámháború" megindításakor Hitler sokkal komolyabb terveket forgatott a fejében: *meg akarta hódítani Angliát.* A „büszke Albion" leigázásának a gondolata soha nem hagyta nyugton. Táplálták vágyait Angliáról nyert hazug értesülései, amelyekkel Ribbentrop látta el, aki bűzlő mocsárként tüntette fel ezt az országot. Ribbentrop, aki londoni német nagyköveti működése idején szinte kizárólag a „clivedeniekkel" tartott kapcsolatot, és egyáltalán nem ismerte az angol népet, azt bizonygatta Hitlernek, hogy Anglia végképpen felbomlott, és nem képes komoly ellenállásra. Csak erősen oda kell ütni, s máris megoldódik minden probléma. Hitler szívesen bevette az édes pirulákat, amelyeket Ribbentrop nyújtott át neki, s egyre jobban bízott abban, hogy Anglia ura lehet. A „Seelöwe"-terv is ezt a célt szolgálta. Katonai és műszaki okokból ezt a tervet ugyan egyelőre el kellett halasztani, de ha Göring azt ígéri, hogy a légierő segítségével térdre kényszerítheti Angliát, miért ne próbálhatnánk meg? Mit számít az, ha ugyanazt a célt más eszközökkel éri el? S végül, ha a légierő egymagában nem is vívja ki Anglia meghódítását, a hatékony bombázás okozta károk mégis oly nagyok, hogy Angliát hosszú időre kivetik a csatasorból mint aktív háborús tényezőt. Göringnek tehát teljesen szabad kezet kell biztosítani, hogy megmutathassa, mire képes a nácizmus légiereje. Nézetem szerint ez lehetett Hitler gondolatmenete, amikor megparancsolta a „nagy villámháború" kirobbantását London felett. Annál inkább így kell vélekednem, mert abban az időben Európa katonai és politikai köreiben széltében eltúlzott híresztelések keringtek Németország légierejének a nagyságáról.

Mit állíthatott szembe akkoriban Anglia a német villámháborúval?

Emlékirataiban Churchill feljegyzi, hogy a villámháború kezdetén egész Londonban csak 92 légelhárító löveg állt rendelkezésre! Olyan hatalmas területen ez jóformán nullának számított. Akkor még nem ismertem a Churchill által említett számot, de jól láttam és éreztem a főváros teljes védtelenségét a német légitámadásokkal szemben. A nagykövetség épületében ülve hallgattam az ellenszenves u-u-u hangot, s utána gyors egymásutánban a fülrepesztő robbanásokat:

Bah!... Bah!... Bah!...

Hullottak a bombák. S válaszul semmi! Csak nagy ritkán dördült el valahol egy magányos ágyú, aztán hirtelen az is elhallgatott. Utána megint fél órán keresztül csak a becsapódások hangja:

Bah!... Bah!... Bah!...

Hirtelen megint eldördült valahol egy magányos ágyú, aztán megint semmi.

Azokban a percekben sokszor féktelen düh fogott el, s magamban átkoztam Chamberlaint, Baldwint és a többi konzervatív vezetőt, akik politikai ostobaságukban nem készítették fel Angliát a náci villámháború visszaverésére.

A német légitámadásokkal csak az angol légierő szállt szembe. Minőségileg felette állt a németeknek, és létszámban sem maradt el túlságosan, de az angol légierő csak akkoriban kezdte kitanulni az éjszakai harcot, s természetesen igen sok hibát követett el. A legfőbb baj az volt, hogy kevés vadászgépük és pilótájuk volt.

Emlékszem egy esetre. Egyszer, a „nagy villámháború" tetőfokán, feleségemmel ebéden voltunk Beaverbrook lordnál, a repülőgépgyártás miniszterénél. Amikor az édességet szolgálták fel, hirtelen felüvöltöttek a szirénák. Légitámadás kezdődött. Mindenki az asztalnál maradt, de Beaverbrookot szinte szünet nélkül keresték szolgálati telefonján. Meghallgatta, amit mondtak neki, szakadozottan felelt rájuk néhány szót, de a titokzatos beszélgetések értelmét nem lehetett kihámozni. Csak azt láttam, hogy a miniszter nagyon ideges, és úgy ül az asztalnál, mintha tűkön ülne. Igyekeztünk minél előbb hazajutni, házigazdánk azonban nem engedett, ragaszkodott ahhoz, hogy várjuk meg, amíg a német bombázás legalább ideiglenesen elcsendesül (kisebb szünetek akadtak az ilyen éjszakai színjátékokban). Így múlt el két óra. Végül Beaverbrook letette a telefonkagylót, s mély megkönnyebbüléssel sóhajtott fel:

— Na, hála istennek, ezt a támadást visszavertük.

Néhány perc múlva a feleségemmel hazaindultunk. Sokkal később, miután Németország már megtámadta a Szovjetuniót, s mi szövetségesei lettünk Angliának, Beaverbrook elmesélte, hogy azon az emlékezetes estén a légiharc kimenetele egy hajszálon függött.

— Érti? — kiáltott fel a miniszter. — A németek egyre csak támadtak és támadtak, nekünk pedig csak öt vadászgépünk állt tartalékban. Mindössze öt vadászgép! . . .

Ha azonban katonai téren rosszul állt is a helyzet, a nép szelleme minden elismerést megérdemelt. Ribbentrop mindebből semmit sem értett. A nép, a dolgozó tömegek szilárdan és hajthatatlanul bíztak. Erről léptennyomon, számtalan cselekedet és tény alapján lehetett meggyőződni.

A „nagy villámháború" teljesen kiforgatta London és a lakosság életét. Másfél milliónyi lakost, elsősorban gyermekeket szállítottak el Londonból vidékre, főként a falvakba. A helyükön maradtak legégetőbb problémája az alvás volt. Rendkívüli esetekben két-három éjszakát el lehet pihenés nélkül tölteni, de ha már ötvenhét álmatlan éjszakáról van szó, akkor egészen más a helyzet. A londoniak az alvás problémáját különféleképpen oldották meg, ki ahogy tudta.

A módosabbak napközben, amikor nagyobb légitámadások nem történtek, a szokásos életrendhez híven hivatalaikban, irodáikban vagy üzleteikben dolgoztak, este pedig, a légitámadás kezdete előtt a városon

A BRIT TUDOMÁNYFEJLESZTÉSI TÁRSASÁG ÜLÉSE
(1941. SZEPTEMBER 27-ÉN)

EMLÉKTÁBLA LELEPLEZÉSE AZON A HÁZON, AHOL
1902-1903-BAN LENIN ÉLT

kívülre utaztak, s ott nyugodtan töltötték az éjszakát. A fővárostól 30—40 kilométernyi távolságban minden szállodát, penziót, magánházat és bútorozott szobát hamarosan megtöltöttek az ideiglenes bérlők, akik szívesen fizették a tulajdonosoknak a legfantasztikusabb béreket is.

A kevésbé tehetősek, akik ezt a fényűzést nem engedhették meg maguknak, légoltalmi pincékben vagy a londoni földalatti vasút csarnokaiban töltötték az éjszakát. Légoltalmi pince akkoriban még csak kevés akadt, de a földalatti helyiségeit mindennap a londoniak százezrei keresték fel éjszakai pihenésre. Este hat-hét órakor a hatalmas városban mindenütt ugyanazt a képet lehetett látni: az utcákon a közelgő éjszaka leszálló füstös ködében végtelen embersorok vonultak, bőröndökkel és zsákokkal a kezükben, hátizsákkal a vállukon, férfiak, nők és gyermekek; gyermekkocsit toló anyák, botra támaszkodó öregek, munkások, szállítómunkások, kereskedősegédek, üzletemberek, értelmiségiek, színésznők, portások, kereskedelmi alkalmazottak — egyszóval mindenki; ágyneműkkel megrakottan, kisebb élelmiszerkészlettel felszerelve áramlottak a földalatti helyiségei felé, hogy ott éjszakára elrejtőzzenek a várható légitámadás elől. Lenn, a földalatti várócsarnokaiban és állomáshelyiségeiben tarka, zajos táborok alakultak ki. Az emberek családonként, csoportosan készültek az éjszakai pihenésre, berendezkedtek, ettek, ittak, beszélgettek, újságot olvastak, kicserélték a híreiket, átkozták a nácikat, s fenyegették Hitlert. Reggel hatkor, amikor a német légitámadás véget ért, felkeltek a földalatti kőpadlózatáról, hazatértek (ha a házuk épségben maradt), gyorsan bekapták a reggelit, s rohantak dolgozni. S így ment ez napról napra, két hónapon keresztül . . .

Ámde a városon kívülre utazók és a légoltalmi pincékben vagy a földalatti helyiségeiben éjszakázók még mindig csak egy kis részét tették ki London lakosságának. És a többiek? A többiek, ez az öt-hat millió ember otthon töltötte az éjszakát, a dübörgő repülőgépek, a robbanó bombák és a reszkető lángnyelvek közt, a sors kényére-kedvére bízva. Érthető az eredmény: a „nagy villámháború" időszakában mintegy 50 000 ember pusztult el, s ennek sokszorosa sebesült meg. Több mint egymillió ház és villa omlott össze, vagy szenvedett komoly sérülést.

Ráadásul sok fontos és ismert épület is megszenvedte ezeket a támadásokat: a British Museum, a Tate Gallery, a Tower, az Angol Bank, a Buckingham palota, az amerikai és a japán nagykövetség épülete, a pénzügyminisztérium, a *Times*, a *Daily Express*, a *Daily Herald* és a *Daily Worker* kiadóhivatala, a Westminster apátság, a Szent Pál-katedrális, a Carlton Club épülete — a konzervatívok székháza —, és sok-sok más épület.

S a nép mégsem vesztette el a fejét. Szilárdan, elszántan, minden kényeskedés és hősi póz nélkül viselte el a német támadásokat. Egy érdekes eset különösen mély hatást tett rám.

A BBC rádióállomás szomszédságában állt akkoriban a „Queen's Hall" hatalmas hangversenyterme. A németek mindenáron le akarták rombolni a rádióállomást, ez azonban valahogy nem sikerült nekik. A BBC

környékén levő épületek azonban nagyon szenvedtek a villámháborútól. A hangversenyteremben mindezek ellenére továbbra is rendeztek hangversenyeket, és hallgatóságban sem volt hiány. Egyik este feleségemmel mi is elmentünk. Legalább kétezer ember hallgatta a zenét a teremben. A hangverseny kellős közepén egyszerre riasztóan felharsantak a szirénák. Megkezdődött a német támadás. A hangversenyt félbeszakították, kijött a főrendező, és bejelentette, hol található a legközelebbi légoltalmi pince, aki akarja, elhagyhatja a termet. Kíváncsian vártam, mi lesz. Tíz ember emelkedett fel a helyéről (pontosan megolvastam), a többi kétezer viszont teljesen csendben ült tovább. A főrendező kiment, s a hangverseny folytatódott, mintha mi sem történt volna, bár zúgtak a repülőgépek, s jobbról, balról becsapódó bombák robbanását lehetett hallani. A zenekar csodálatosan játszott — úgy látszik, a fenyegető veszély megkétszerezte a zenészek lelkesedését . . .

Igen, a nép kitartott a szörnyű megpróbáltatások közepette, s porrá zúzódtak Hitlernek azok a reményei, hogy meghódíthatja Angliát.

November 3-án a „nagy villámháború" véget ért. Ez azonban korántsem azt jelentette, hogy a légi háború ért véget; a nagy tételt elvesztették, Göring azonban azt akarta, hogy legalább minél több kárt okozzon Angliának. November 14-én szörnyű csapást mértek Coventryre. Ötszáz repülőgép zúdult páratlan dühödtséggel erre az ipari szempontból fontos, de viszonylag kicsiny városra, amelynek akkoriban mintegy 200 000 lakosa lehetett. Coventry egész központi részét lerombolták, rengeteg lakos meghalt vagy megsebesült. Ezt követték a hatalmas légitámadások Birmingham, Liverpool, Bristol, Glasgow és más nagyobb városok ellen. Ezek azonban már csak amolyan utóvéd-csatározások voltak a levegőben, s komoly veszteségeket okoztak ugyan Angliának, de a „nagy villámháború" még így is kudarcot vallott, hiába fűzött hozzá Hitler olyan nagy reményeket.

A háború egy nagyon fontos időszaka zárult le ezzel.

Az utolsó nagy légitámadás London ellen az 1941. május 10-ről 11-re virradó éjjel zajlott le. Jól emlékszem arra a sajátos benyomásra, amelyet bennem keltett. Huzamos, igen erőteljes támadás volt, nagyon sok német repülőgép vett részt benne. Aznap éjjel lerombolták a parlament épületét is. Május 11-én, amikor tudomást szereztünk az eseményekről, feleségemmel nyomban a parlament épületéhez mentem. Rendőrök gyűrűje állta körül az épületet, az egyik azonban, aki állandó szolgálatot teljesített a parlamenti őrségben, nyomban megismert (gyakori vendége voltam a Westminsternek), átengedett bennünket a kordonon, sőt arra is szívesen vállalkozott, hogy elkalauzoljon bennünket az épület romjai között. A bombák óriási kárt okoztak. A jól ismert termet lerombolva, tönkretégve, kő- és fatörmelékekkel borítva láttuk viszont. Sok helyen még égett a tűz. A derék rendőr részletesen elmesélte a szörnyűséges éjszaka minden apró részletét és viszontagságát, elmondta, hogyan hullottak a bombák, csaptak az ég felé hatalmas lángoszlopok, szakadt be nagy recsegve a tetőszerkezet, hogyan pusztultak az emberek az egyenlőtlen küzdelem-

ben, s hogyan folyt a vér. Szemünk elé lesújtó kép tárult. Feleségem önkéntelenül megkérdezte:

— Nagyon szörnyű volt?

— Természetesen, nem vasárnapi séta volt — felelte a rendőr.

Meglepett, hogy amikor e szavakat mondta, a hangjában nem tapasztaltam felindulást. Nyugodt és tárgyilagos volt, mint mindig.

Aztán hirtelen nagyon ideges lett, még arca is elvörösödött. Jobb keze fejével hatalmasat csapott a bal tenyerébe, s felkiáltott:

— A legszörnyűbb azonban az volt, hogy éjjel még egy csésze teát sem tudtunk meginni: tönkrement a gáz- és vízvezeték is!

Akaratlanul is elmosolyodtam. Igazi, vérbeli angollal álltam szemben!

A „nagy villámháború" sok nehézséget és bajt okozott a szovjet nagykövetségnek és a szovjet kolóniának is. Igaz, a nagykövetség területén épített bombabiztos légoltalmi pince valamelyest megkönnyítette a helyzetünket, de nehézség azért bőven akadt.

Először is, egyáltalán nem mentesített bennünket a nagykövetségi épület lerombolásának a veszélyétől. Ahogy akkoriban meg tudtam ítélni, fő csapásaikat a németek London leggazdagabb vagy legszegényebb körzetei ellen irányították. A közepes jövedelmű emberek által lakott kerületek jóval kevesebbet szenvedtek a légitámadásoktól.

Magamban így magyaráztam a németeknek ezt a stratégiáját: Hitler célja, hogy egyrészt megrémítse az ország vezető köreit, másrészt pedig szembefordítsa velük a tömegeket, amelyek megszenvedik, hogy Churchill kormánya nem akar békét kötni Németországgal. Helyes vagy helytelen volt-e az elképzelésem, azt nem tudom, de nem fért kétség hozzá, hogy a gazdagabb kerületek alaposan megkapták a magukét. S mivel nagykövetségünk is a „milliomosnegyedben" volt, a bombák a mi utcánkat sem kímélték meg.

Nagykövetségünk a 13-as házszámot viselte. A „nagy villámháború" idején bomba esett a 11. és 15. számú épületre, sőt bomba zúzta szét a nagykövetséggel szemben, az utca másik oldalán álló épületet is. Még jó, hogy ezek a bombák viszonylag kis méretűek voltak, s nem okoztak túlságosan nagy pusztulást. A nagykövetség épületén a légnyomás kétszer is betörte az összes ablakot, a falak azonban épségben megúszták mindkét támadást. A Kensington Parkban, a nagykövetségtől mintegy 200 méternyire késleltetett hatású bomba hullott le. Nem sikerült időben ártalmatlanná tenni, s amikor a robbanás bekövetkezett, a nagykövetség egész épülete remegett, mintha pillanatokon belül össze akarna omlani. A régi épület azonban elég megbízhatónak bizonyult: a ház nem szenvedett különösebb sérülést, csak a homlokzatán hullott le itt-ott a vakolat. Egy másik alkalommal a németek az egész környéket teleszórták gyújtóbombák ezreivel. A nagykövetség ablakaiból egyszerre csodálatosan szép, de szörnyű kép tárult elénk: tűzeső hullott a Kensington Parkra. Körülbelül tucatnyi „szeretetcsomag" hullott a nagykövetség épületének a tetejére és az épületet körülvevő kertbe is. Mi már a „villámháború" kezdetén

megszerveztük önvédelmi osztagunkat, amelynek tagja lett a nagykövettől kezdve a takarítónőkig mindenki. Ez az osztag haladéktalanul munkához látott, s gyorsan elhárított minden veszélyt.

Az égen megjelenő náci „vendégek" ellen vívott harc azonban akkori gondjainknak csak egy részét jelentette. Volt egy másik, s ráadásul nagyon fontos dolgunk is. Amint már leírtam, a nagykövetségi óvóhelyet csak annyi emberre számítottuk, amennyire feltétlenül szükség volt a nagykövetségnek mint hivatalnak a tevékenységéhez. Ugyanennek az elvnek az alapján építették meg a kereskedelmi képviselet óvóhelyét is. De mit lehetett tenni a szovjet munkatársak családjaival? Mit tehettünk a gyermekeik számára akkoriban Londonban létesített iskolával? Hogyan biztosíthattunk számukra legalábbis minimális nyugalmat és biztonságot?

Elhatároztuk, hogy a családokat és az iskolát valami csendes faluba költöztetjük. Kutatni kezdtünk a megfelelő hely és épületek után. Egyáltalán nem volt könnyű feladat. Amint már említettem, a villámháború kezdetén Londonból mintegy másfél millió embert szállítottak el. A főváros közelében, sőt távolabb is minden zsúfolva volt felnőttekkel és gyermekekkel. Váratlan esemény segített.

A villámháború idején egy alkalommal reggelire voltunk hivatalosak a kínai nagykövetségre. Ott volt a vendégek között Butler is. Amikor felálltunk az asztaltól, Butler odament a feleségemhez, s beszélgetni kezdtek. Feleségemnek hirtelen ötlete támadt: keserűen kifakadva panaszkodni kezdett a külügyminiszter-helyettesnek a szovjet munkatársak családjainak elszállításával kapcsolatos nehézségekről. Butlerre ez a kifakadás nagy hatással volt. Szabadkozott „földijeinek" a magatartása miatt, s ezt mondta:

— Segítek a kérdés megoldásában.

Be is tartotta a szavát. A gépezet gyorsan működött, s 1940. október elején végre elindíthattuk 25 gyermekből álló iskolánkat a tanárokkal együtt Withington csendes kis falucskájába, Cheltenham kisvároska közelébe, mintegy 150 kilométernyire Londontól, ahol az iskola aztán két évig működött (1942 végén, amikor a német légierő nagy részét a szovjet frontra dobták át, s így Anglia bombázása majdnem teljesen abbamaradt, az iskola visszatért Londonba). A withingtoni iskolát különálló, kényelmes épületben helyezték el. Ugyanott laktak a gyerekek és a tanárok is. A környezet egészséges, kellemes volt, bombázás arrafelé egyáltalán nem fordult elő.

Szeretném megemlíteni, hogy a helyi lakosság és a helyi hatóságok milyen jó viszonyban voltak iskolánkkal. Gyermekeink nagyszerűen összebarátkoztak az angol iskolásgyermekekkel, együtt játszottak, és együtt jártak kirándulni; az angol gyermekek eljártak a szovjet iskolai ünnepségekre, a mieink pedig az angolokhoz; az angol gyermekek szülei szívesen találkoztak és elbeszélgettek tanárainkkal. Egyszer a szovjet iskolát felkereste a városka polgármestere, és megkérdezte, nem segíthet-e nehézségeik kiküszöbölésében. Mindez akkor történt, amikor Londonban már a

nagy és okos politikusok szinte úgy kezelték a szovjet nagykövetséget, mint valami ellenséges ügynökséget. Az egyszerű angolok emberségesebbek és szélesebb látókörűek voltak, mint azok, akik akkoriban hivatalos vezetőkként szerepeltek.[39]

Hadi és pénzügyek

A „nagy villámháború" és az ezt követő további légitámadások csak egy részét — igaz, hogy talán a legdrámaibb részét — alkották annak a háborúnak, amelyet Angliának kellett vívnia a Churchill hatalomra jutásától a Szovjetunió ellen intézett német támadásig eltelt évben. Akadtak a háborúnak egyéb fontos „kitaposatlan hadiösvényei" is — a tengeren, Afrikában, a Balkánon —, amelyek közül a brit birodalom szempontjából a legveszélyesebb a tengeri háború volt, ezért csak erre térek ki.

A második világháború küszöbén Anglia gazdasági szerkezete igen sajátos jelleget öltött. Ipari ország volt, ahol a lakosságnak körülbelül 80 százaléka városokban élt, s a szükséges élelmiszereknek mintegy 60 százalékát importálták. Az alábbi két furcsaság szemléltetően mutatja, hogy Anglia milyen nagy mértékben függött az élelmiszer-behozataltól. A háború első telén, 1939—1940-ben minden lady — a hagymát tekintette a legnagyszerűbb ajándéknak, hiszen azon a télen Anglia egy csapásra váratlanul hagyma nélkül maradt. Miért? Egyszerűen azért, mert a hagymát rendszerint Egyiptomból importálták, s akkoriban igen nehéz lett a tengeri összeköttetés Egyiptommal. Angliában viszont már késő lett volna hagymát termeszteni, hiszen a háború szeptember 1-én tört ki. A „hagymaválságot" csak a következő évben sikerült megoldani.

A másik a tyúktojás kérdése. Ebből is igen nagy volt a hiány, mivel a tojást rendszerint más országokból importálták, többek között a Baltitenger mellékéről. Nagyon jól emlékszem, mennyire örült a feleségem, amikor az akkori londoni török nagykövet, a Szovjetunió közismert barátja, Aras, egyszer — tíz tojást küldött neki ajándékba.

Az élelmiszeren felül Anglia még igen nagy mennyiségű nyersanyagot is importált: fát, gyapotot, gyapjút, olajat, vasércet, színesfémeket és egyebeket. Ezek szolgáltatták a „kenyeret" az angol gyáraknak és üzemeknek.

Ilyen körülmények között Anglia legfontosabb problémája az volt, hogy megtartsa az uralmát a tengereken, s biztosítsa a szükséges termékek beszállítását a szigetre. A kérdés kielégítő megoldása nélkül az ország a háborút nem folytathatta, mert lakossága egyszerűen éhen vész.

A németek ezt nagyon jól tudták, s már az első világháború idején hatalmas erőfeszítéseket tettek, hogy elzárják a brit szigeteket, és elvágják élelmezési és nyersanyagellátó útvonalaikat. A németek legfontosabb

fegyverét ekkor ebben a tengeri háborúban a tengeralattjárók és a „portyázóhajók" jelentették, amelyek közül a legnagyobb hírnévre a „Goeben" és a „Breslau" tett szert, valamint az aknamezők, amelyeket a kereskedelmi hajóknak a brit kikötőkbe vezető útján raktak le. 1914—1918-ban a tengeri háború váltakozó sikerrel folyt, de Anglia életében mégis akadtak olyan időszakok, amikor erősen megszorongatták. A második világháború éveiben a különböző német fegyverfajtákhoz az angol hajók elleni harcban hozzájárult még a légierő is, ez pedig sokkal bonyolultabbá tette a brit kormány feladatát a tengeri háborúban. Annál is inkább elmondhatjuk ezt, mert Hitler még kevesebbet adott a „világ közvéleményére", mint a német császár.

Így aztán a németek a múlt tapasztalatainak a felhasználásával már a második világháború legelejétől aktív harcot folytattak az angol flotta — a hajóhad és a kereskedelmi hajók — ellen. Már beszéltem arról, milyen sikereket értek el ezen a téren 1939 vége felé. Ezek azonban csak apró kis „virágok" voltak. A „gyümölcs" csak később, 1940 derekán érett be, a „furcsa háború" beszüntetése után. Háborús emlékirataiban Churchill nagyon ékesen beszélő számokat sorol fel: 1940 májusában, amikor Chamberlain kénytelen volt lemondani, az angol kereskedelmi flotta vesztesége 82 000 tonnára rúgott, majd a következő hónapban, júniusban, hirtelen 283 000 tonnára szökött fel, s körülbelül ezen a szinten maradt egészen az év végéig.[30] Egy év alatt (1940 áprilisától 1941 áprilisáig) az admiralitás adatai szerint körülbelül 3,5 millió tonna hajóteret süllyesztettek el, vagyis havi átlagban mintegy 270 000 tonnát. A németek azonban nem érték be pusztán az angol hajókkal. Elsüllyesztették Anglia szövetségeseinek hajóit, sőt a semleges hatalmak hajóit is, ha azok angol kikötőkbe tartottak. Az admiralitás szerint az említett egy év alatt más országoknak több mint másfél millió tonna hajótere pusztult el. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy emlékirataiban Churchill ezeket közli: „1940 végére egyre jobban kezdtem nyugtalankodni importunk áldatlan csökkenése miatt."[31]

Emlékszem, hogy akkoriban egyszer beszéltem Lloyd George fiával, aki a kereskedelmi minisztériumban magas tisztséget töltött be. Nagyon panaszkodott a nehézségek miatt, amelyeket a németek okoztak Anglia ellátása terén, számokat említett az angolok tengeri veszteségeiről (ezek a számok az újságokban is megjelentek akkor), s égbekiáltó eseteket mesélt a német tengeralattjárók könyörtelenségéről, amellyel a kereskedelmi hajókat elsüllyesztették. Nagyon megrendítették őt a tengeri háború eseményei, s azt a benyomást keltette bennem, hogy nem nagyon optimista az angolok győzelmét illetően.

Figyelmesen hallgattam Lloyd George fiának a szavait, majd megjegyeztem:

— Nem kételkedem abban, hogy végeredményben önök fognak győzni a tengeren.

— Mire alapozza ezt a meggyőződését? — kérdezte az ifjabb Lloyd George.

Mosolyogva válaszoltam:

— Önöknek, angoloknak, a tenger a vérükben van. Az ilyen nép nem bukhat bele egy tengeri háborúba. Valamit majd kitalálnak.

Kissé csodálkozva nézett rám, majd megkönnyebbülten ezt mondta:

— Nagyon felbátorít a derűlátása... Mindvégig ki fogunk tartani.

Derűlátásom teljesen megalapozottnak bizonyult. Hitler kíméletlen tengeri háborúja természetesen sok nehézséget és bonyodalmat okozott Angliának, de az ország mégis kiállta a megpróbáltatásokat, s végeredményben megbirkózott a veszéllyel.

1941 első felében történt még egy olyan esemény, amely valóban nagyon komoly győzelme volt Angliának, bár ezt a győzelmet nem a harcmezőn aratta (az esemény egyébként igen közeli kapcsolatban állt a hadvezetéssel). Arra gondolok, hogy az Egyesült Államokban kiadták a lend-lease (kölcsön és bérlet) törvényt.

1939—1940-ben az Egyesült Államok különböző utakon segítette Angliát a következő elv alapján: „Mindent adunk, de háborút nem viselünk!" Hajókat és repülőgépeket építettek, ellátták Angliát lövegekkel és munkapadokkal, erélyesen támogatták a sajtóban és a rádióban. Hogyan kellett Angliának elszámolnia az amerikaiakkal az általuk nyújtott segítségért? A tőkésvilágban ezen a téren igen kíméletlen szabályok és szokások uralkodnak. Fentebb már említettem, hogy 1940 nyarán az angoloknak az első világháborúból származó 50 régi torpedórombolóért és félmillió fegyverért a brit birodalom területén egész sor nagyon értékes haditengerészeti támaszponttal kellett fizetniük tengerentúli barátaiknak. Most, amikor égetővé vált, hogy az addiginál sokkal nagyobb méretekben kell ellátni Angliát katonai eszközökkel, az amerikai felső réteg a következőképpen vélekedett: London egyelőre készpénzzel és értékpapírokkal fizet mindenért, amíg futja, aztán majd meglátjuk, mi lesz. Ennek a követelésnek világos az értelme: gazdaságilag gyengíteni az angol versenytársat, magkaparintani a legfontosabb vállalatait, s kiszorítani a legelőnyösebb pozíciókból. Úgy történt minden, mint a közmondásban: „Jó dolog a barátság, de a dohányon nem osztozunk." Az amerikaiak magatartása nem tetszett az angoloknak, de mit tehettek? Emlékszem, hogy azokban a napokban Herbert Morrison, munkáspárti vezető, a következő szavakkal adott ennek kifejezést:

— Nehéz a fiatalabb cégtárs szerepét játszani azok után, hogy az ember sokáig önálló gazda volt. Néha felforr az ember vére, ökölbe szorul a keze, de most nincs más választásunk!

1940 végére az angolok birtokában levő arany és értékpapírok kezdtek lassan elfogyni. 1940. november 1-én ugyanis az angolok megrendelései az Egyesült Államokban két és fél milliárd dollárra szöktek fel. Határozni kellett: hogyan tovább?

Ekkor a színre lépett Roosevelt, s újból bebizonyította, hogy erős kezű és bátor államférfi, aki természetesen a burzsoáziához húz, de széles a látóköre, és kétségtelenül messze előre tekint (ezek a tulajdonságai először a „new deal" időszakában mutatkoztak meg). Roosevelt visszautasította a különböző helyekről elhangzott javaslatokat, hogy nyújtsanak Angliának nagyobb összegű magánkölcsönt, és nyissanak neki államhitelt is, vagy pedig (amint azt például Eleanor Roosevelt gondolta) egyszerűen ajándékozzák Angliának a hadviseléshez szükséges dolgokat. Az évszádos hagyományokon felépülő pénzügyi segítség formái helyett Roosevelt új és eredeti tervet vetett fel, amire még sosem volt példa a történelemben, nevezetesen a lend-lease eszméjét. A tervnek az a lényege, hogy az Egyesült Államok megad Angliának mindent, amire a háborúban szüksége van (fegyverzetet, nyersanyagot, élelmiszert stb.) „kölcsönbe és bérbe", amiért pillanatnyilag nem követel pénzt, de majd később, a háború befejezése után Anglia vagy úgy fizeti meg az adósságait az Egyesült Államoknak, hogy visszatéríti a kölcsönbe kapott vagyontárgyakat, ha azok még megtartották az értéküket, vagy új termékekkel és árucikkekkel egyenlíti ki az adósságait, vagy pedig valami más, az Egyesült Államok részére elfogadható kompenzáció alapján (a vámtarifák csökkentése az amerikai árucikkekre, azok bejutásának megkönnyítése a birodalom piacaira stb.).

1940. december 18-án Roosevelt sajtókonferencián hozta nyilvánosságra a lend-lease alapelveit. Meghökkentő szenzációnak számított ez nemcsak az Egyesült Államokban, hanem az egész tőkésvilágban. A hitleri Németország hivatalosan tiltakozott. Amerikában heves belső harc robbant ki az elnöki terv hívei és ellenzői között. Roosevelt a kongresszushoz intézett 1941. január 6-i üzenetében kijelentette, hogy az Egyesült Államoknak a „demokrácia fegyvertárának" kell lennie. Stimson hadügyminiszter január 16-i beszédében megvédte az elnök tervét, s azt bizonygatta, hogy „Anglia az első amerikai védelmi vonal a totális hatalmak világhódító tervei ellen folytatott harcban". Rooseveltet, és ez nagyon fontos, erőteljesen támogatta Wendell Willkie, a köztársasági elnökjelölt is.

Az Egyesült Államok parlamenti gépezetének különböző intézményeiben lefolyt heves viták után végül a lend-lease törvényt mégis elfogadták, s ezt az elnök 1941. március 11-én aláírta.

Néhány nap múlva Lloyd George lelkesen mondta nekem egy beszélgetésnél:

— Ez a mi nagy győzelmünk! A hadviseléssel kapcsolatos pénzügyi nehézségeink és gondjaink mind megoldódtak. Churchillnek jobban sikerült, mint nekem... Istenem, mennyi fejtörést okozott nekem a múlt háború pénzelése! Winston pedig most minden figyelmét tisztán háborús kérdésekre összpontosíthatja.

*

1941. június 10-én a következőket jegyeztem fel:

„Ha összegezzük mindazt, ami a háború 21 hónapja alatt történt, el kell ismernem, hogy Anglia szempontjából a dolgok sokkal jobban alakultak, mint ahogy azt várni lehetett. Akadt természetesen sok kudarc és nehézség, de ugyanakkor sok siker és eredmény is. Az általános mérleg kétségtelenül pozitív: Anglia létezik, harcol, sőt reménykedik abban, hogy végül győz, vagy legalábbis elfogadható békét ér el. A valóság igazolta a meggyőződésemet, hogy Anglia szilárdan szembe tud helyezkedni Németországgal, aminek hangot is adtam Franciaország bukása után Kennedy amerikai nagykövettel folytatott beszélgetésemben, s ez most nagy megelégedésemre szolgál. Nem azért, mert kitűnő jósnak bizonyultam, hanem azért, mert Anglia függetlenségének a megőrzését rendkívül fontosnak tartom a Szovjetunió és az egész világ érdekeinek szempontjából.

Ha azonban ennek a 21 hónapnak az általános mérlege kedvező is Anglia szempontjából, ez nem jelenti azt, hogy a legnagyobb nehézségeken már túl vagyunk. Egyáltalán nem azt jelenti! A fenti időszak benyomásainak összegezéseként leszögezhetem, hogy a brit kormány »fő stratégiája« ebben az időszakban legalább háromszor változott meg.

1939—1940 telén, Chamberlain idején úgy vélekedtek, hogy a »Maginot-vonal« és a blokád némi légi háborúval megteszi a magáét, s arra kényszeríti Németországot, hogy angol—francia szempontból »ésszerű« békét kössön.

Ezt az angoloknak oly kellemes elképzelést durván megdöntötték a németek 1940 tavaszán és nyarán, amikor megszállták Dániát, Norvégiát, Hollandiát és Belgiumot, s fegyverletételre kényszerítették Franciaországot.

Churchill kormányának hatalomra kerülésekor éles fordulat következett be. Nem véletlenül jelentette ki nyíltan a miniszterelnök 1940. július 3-i beszélgetésünk során, hogy »fő stratégiája« pillanatnyilag egyetlen dologban foglalható össze: túlélni a legközelebbi három hónapot, vagyis nem engedni, hogy a németek benyomuljanak Angliába októberig, amikor az őszi napéjegyenlőség után a La Manche-csatornán viharok kezdődnek, s az ellenséges hadsereg partraszállása lehetetlenné válik a brit partokon.

Amikor ez a három aggasztó hónap elmúlt, s Anglia sértetlen maradt, a kormány »fő stratégiája« megváltozott. Akkor a kormány a következőképpen ítélte meg a dolgokat: a brit birodalom egyedül háborúzik Németország és Olaszország ellen; potenciális tartalékai elegendők a háború megnyeréséhez és ahhoz, hogy nagyhatalom maradjon, de a birodalmi tartalékok mozgósításához körülbelül nyolc-tíz hónap szükséges; ezalatt Angliának vissza kell húzódnia saját szigeteire, bevehetetlen erődökké kell változtatnia azokat, s a maga vízi »Maginot-vonalában«, a La Manche-csatornán hatalmas erejű hadsereget és légierőt kell teremtenie, majd utána átlendülni támadásba; eleinte — 1941 tavaszán vagy nyarán — »kis támadásba« Olaszország ellen Afrikában, majd Európá-

ban, később pedig — körülbelül 1942 tavaszán vagy nyarán — »nagy támadásba«, immár Németország ellen. Emellett erősen reménykedtek, először a Németország által leigázott népek együttérzésében, másodszor pedig az Egyesült Államok egyre növekvő fegyver-, pénz- és egyéb segítségében.

Alapjában ez a »fő stratégia« harmadik változata, amelyhez az angol kormány mind a mai napig tartja magát. Még nem világos, hogyan éreztetik a hatásukat ezen a harmadik változaton a legutóbbi három hónap eseményei, többek között az a tény, hogy Németország és Olaszország megszállta a Balkán félszigetet. Egyelőre kormánykörökben a »fő irányvonal« kérdésében még nagy zűrzavar és összevisszaság tapasztalható. A jövő majd megmutatja, hogy mit eredményez mindez. Háborúban minden váratlan dolog lehetséges."

London és Moszkva

Mi jellemezte az angol—szovjet kapcsolatokat abban a 13 hónapban, amely Churchill hatalomra jutását Németországnak a Szovjetunió ellen intézett támadásától elválasztotta (1940. május 10—1941. június 22.)?

1940. március 27-én, vagyis még Churchill kormányának a megalakulása előtt a szovjet kormány megbízásából javasoltam Halifaxnak, hogy kezdjünk tárgyalásokat országaink kereskedelmi kapcsolatairól. A következő másfél hónapban London és Moszkva diplomáciai okmányokat cserélt, de azok nem vitték előbbre a dolgokat. Ennek egyszerű az oka. Anglia valamilyen formában ellenőrizni kívánta a szovjet külkereskedelmet. Magától értetődik, hogy a Szovjetunió nem engedhetett meg ilyesfajta beavatkozást a belügyeibe más hatalom részéről, s így nem jöhetett létre semmiféle kereskedelmi egyezmény London és Moszkva között.

Churchill kormányának egyik legelső lépése az a kijelentés volt, hogy szeretne javítani az angol—szovjet kapcsolatokon. Május 20-án Halifax váratlanul magához kéretett engem este, ami igen szokatlan esemény volt, önkéntelenül töprengeni kezdtem: „Mit is jelenthet ez?"

Amikor beléptem a külügyminiszter irodájába, látható izgalommal közölte, hogy az imént ért véget a kormány ülése, s azon úgy vélték, célszerűtlen a két ország kereskedelmi kapcsolatait illetően tárgyalásokat folytatni memorandumok és válaszokmányok alapján; a brit kormány továbbá elhatározta, hogy a külföldi kiküldetéséből visszatért Stafford Crippset kiküldi Moszkvába „különleges megbízatású nagykövetként", hogy a szovjet kormánnyal folytatott közvetlen tárgyalások útján szabályozhassák ezt a kérdést. Halifax megkért, hogy a legrövidebb időn belül intézzem el Cripps utazását a Szovjetunióba.

Szívemből örültem, hogy erre a feladatra Crippst választották, hiszen tudtam, hogy igyekszik elősegíteni az angol—szovjet együttműködést,

érzéseimet azonban elrejtve, arcom megőrizte a diplomáciai hidegvérűség kifejezését. Amint visszatértem a nagykövetségre, azonnal megtáviratoztam Moszkvába Halifax tájékoztatóját.

Közben Nyugaton az események szédítő gyorsasággal követték egymást. Miután a németek május 14-én Sedan alatt áttörték a francia arcvonalat, harc- és páncélkocsijaikon gyors iramban törtek előre az Atlanti-óceán felé. Párizsban teljes fejvesztettség lett úrrá, s Reynaud kormányának a csődje kétségtelenné vált. Franciaország szemlátomást rohant a katasztrófa felé. London és Párizs között az összeköttetés egyre megbízhatatlanabb lett. Ilyen körülmények között Butler május 24-én este felhívott telefonon, s közölte a Foreign Office döntését, hogy amíg a London—Párizs—Róma légivonal még üzemel, május 25-én Crippst Athénbe küldi, hogy ott várja be a brit és a szovjet kormány tárgyalásainak befejeződését moszkvai látogatását illetően. Ha a legközelebbi napokat elszalasztják, előfordulhat, hogy Crippsnek egyáltalán nem sikerül rövid időn belül eljutnia a Szovjetunióba. A Foreign Office tervét haladéktalanul végre is hajtották, s Cripps egy ideig a görög fővárosban tartózkodott.

Május 26-án megérkezett a válasz Moszkvából: a szovjet kormány kijelentette, hogy készen áll Cripps fogadására, de nem „különleges megbízatású nagykövetként" várja az angol—szovjet kereskedelem kérdéseinek megvitatására, hanem „őfelsége nagyköveteként" (Seeds, a moszkvai angol nagykövet 1940. január elején ugyanis tüntetőleg „szabadságra" utazott, s nem lehetett tudni, hogy egyáltalán visszatér-e a Szovjetunióba). Halifaxnak ez az állásfoglalás nem nagyon tetszett, kezdett különféle kompromisszumokkal előhozakodni, végül azonban mégis-csak kénytelen volt engedni.

Június első napjaiban megegyezésre jutottak abban a kérdésben, hogy Cripps a brit kormány rendes nagyköveteként szerepel, de ekkor egy másik kérdés merült fel: hogyan juttassák el Crippsnek a szükséges megbízóleveleket, hiszen abban az időpontban a németek már megkezdték a támadásukat Párizs ellen, s így beszüntette az üzemelését az a légivonal, amelyen tíz nappal előbb Cripps utazott. Egyetlen út maradt Athénbe — Amerikán vagy a Balkánon keresztül, de ez túl bonyolult volt, márpedig az idő sürgetett, s Crippsnek haladéktalanul brit nagykövetként kellett megjelennie Moszkvában. Mit tehettek tehát?

Butler sokáig törte a fejét ezen a kérdésen, s végül velem is közölte a nehézségeit.

— Semmi sem könnyebb ennél — nyugtattam meg őt —, küldje el a megbízóleveleket távirati úton.

— És elfogadja majd az ön kormánya a táviratilag küldött megbízóleveleket? — kérdezte aggodalmaskodva Butler.

Mosolyogva válaszoltam:

— Természetes, hogy elfogadja! Emiatt nem kell nyugtalankodnia.

Butler még láthatóan habozott, valami aggasztotta, de nem közölte, hogy mi. Óvatosan megjegyezte:

— Tanácskoznom kell a szakértőimmel.

A Foreign Office útvesztőiből előbukkant egy őszes hajú, tisztes külsejű férfi, s Butler néhány szóval tájékoztatta a dolgok állásáról.

— Nem, ez lehetetlen! — vágott közbe határozottan a szakértő.

— És miért? — kérdeztem értetlenül.

— A Foreign Office majdnem két évszázados története folyamán még soha nem akadt példa arra, hogy a király aláírását táviratilag továbbítsák — mondta ellentmondást nem tűrő hangon a szakértő (a brit megbízóleveleket ugyanis mindig a király írta alá).

— Na látja — jegyezte meg Butler sokatmondóan.

— Az ön érve a legkevésbé sem győz meg engem — fordultam a szakértőhöz. — Lehet, hogy a Foreign Office történetében ilyen eset még nem fordult elő, de az emberiség történetében sem fordult elő még ilyen háború, mint a mostani. Az idő követelményeinek megfelelően kell haladniuk, s önök, angolok, ezt néha meg is tudják tenni... Egy példa: régebben a parlament épületét gyertyákkal világították meg, most pedig villanylámpákkal... Kövessék a parlament példáját, s küldjék el Crippsnek táviratilag a megbízóleveleket.

A szakértő azonban igen konok embernek bizonyult, Butler pedig hallgatott, s tisztelettel figyelte az emberét. Ez is egy példa arra, milyen a kapcsolat az angol parlamenti emberek és a tisztviselői apparátus tagjai között. Magamban mosolyogtam, de mégiscsak kellett találni valamilyen megoldást. A következőket javasoltam:

— Készítsék el Cripps megbízóleveleit, azokat hivatalosan küldjék meg nekem a szovjet nagykövetségre, s én szintén hivatalosan értesítem önöket azok átvételéről, majd utána a megbízólevelek tartalmát táviratilag továbbadom Moszkvának. Az eredeti megbízóleveleket pedig elküldöm a Külügyi Népbiztosságnak, mihelyt arra alkalom adódik.

A két angol arca egyszerre felderült, s Butler felkiáltott:

— Ez nagyszerű! Így is fogunk tenni!

Cripps így néhány nap múlva moszkvai brit nagykövet lett, s július 1-én fogadta őt Sztálin, akinek átadta Churchill személyes levelét. Levelében a brit miniszterelnök arról írt (s milyen időszerűen hangzik mindez!), hogy bár Anglia és a Szovjetunió rendszerei között nagy különbség van, a nemzetközi problémák terén a kapcsolat a két ország között „harmonikus és kölcsönösen előnyös" lehet; Anglia szilárdan eltökélte a harcot Németország hegemóniája ellen, ami Európát fenyegeti.

A lelkesítő szavak ellenére „harmonikus és kölcsönösen előnyös" kapcsolatok mégsem születtek, mert a világhelyzet, s különösen az európai helyzet akkoriban annyira bonyodalmas és ellentmondásos volt, hogy ez nagyon nehézzé tette nemcsak a kapcsolatok komolyabb megjavulását, hanem a két ország politikai és gazdasági kapcsolatainak egyszerű rendezését is. Ahhoz, hogy az akkori nehézségekről némi képet alkothassunk, csak egyetlen példát említek:

Amint tudjuk, 1940 nyarán Észtország, Lettország és Litvánia a Szovjetunió tagállama lett. Augusztus 15-én felkerestem Halifaxot, s a szovjet

kormány nevében felkértem, tegyen lépéseket a korábbi balti missziók és konzulátusok megszüntetése, valamint az Angliában tevékenykedő korábbi balti diplomáciai képviselők visszahívása érdekében. Halifax nem adott nyílt választ erre a kérésemre, hanem hosszas elmefuttatásba kezdett arról, hogyan kell minősíteniük a Szovjetuniónak a balti államokban tett lépéseit: agressziónak-e, avagy sem. Végül arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunió eljárását agressziónak kell tekinteni minden ebből adódó következménnyel együtt.

Amíg a brit külügyminisztert hallgattam, arra gondoltam, hogyan reagáljak ezekre az érvelésekre. Természetesen könnyen fogalmazhattam volna meg a válaszomat a számomra ésszerű és megszokott marxista — leninista formula szerint, amelyek annyira közismertek, hogy itt aligha kell megismételnem — hosszú tapasztalataim alapján azonban tudtam, hogy a Halifaxhoz hasonló emberek az ilyen választ semmibe veszik. Az ilyesfajta meghatározásokat nem értik meg, úgy peregnek le róluk, mint falról a borsó. Nekem pedig valami olyasmit kellett mondanom Halifaxnak, ami hat az értelmére, és bizonyos gyakorlati lépésekre ösztökéli a balti államokba kiküldött brit diplomáciai képviseletek felszámolása, valamint az Angliában tevékenykedő volt balti diplomáciai képviseletek megszüntetése kérdésében. Ezért olyan hangot kellett megütnöm, amelyet Halifax is megért, s érveimet olyan konkrét példákkal kellett alátámasztanom, amelyek mondanak valamit az értelmének és a fantáziájának.

— Ön is tudja, Lord Halifax — kezdtem —, hogy én szibériai vagyok. Engedje meg tehát, hogy elmondjak önnek egy mesét a szibériai paraszt-ról. Az egyik faluban élt egy Ivan nevű paraszt. Nagyon megbetegedett, s a szomszédok azt hitték, hogy már a halálán van. Akkor az egyik szomszéd, anélkül, hogy a beteg halálát bevárta volna, fogta és elvitte a lovát. A másik szomszéd fogta és elvitte a tehenét. A harmadik elhurcolta az ekéjét. De váratlan dolog történt: a beteg paraszt felgyógyult, s látta, hogy betegsége idején mit tettek a szomszédai. Elment tehát az első szomszédhoz, s így szólt hozzá: „Add vissza a lovamat." A szomszéd ellenkezni kezdett. A paraszt jól odavágott neki, s elvitte a lovát. Aztán elment a második szomszédhoz, s így szólt hozzá: „Add vissza a tehenemet." Ez látta, hogy mi történt az első szomszéddal, lármázni, szitkozódni kezdett, de végül verekedés nélkül visszaadta a tehenet. Ezután a paraszt elment a harmadik szomszédhoz, s így szólt hozzá: „Add vissza az ekémet." A harmadik szomszéd az első kettő tapasztalatai után már a szitkozódást sem kockáztatta meg, s egyszerűen visszaadta az ekét régebbi tulajdonosának... Nos, Lord Halifax, ön szerint ki itt az agresszor, Ivan paraszt vagy pedig a szomszédai?

Halifax sokáig hallgatott e „mese" után, aztán a mennyezetet vizsgálgatva megdörzsölte az orrnyergét, s végül így szólt:

— Igen, ez érdekes szempont.

Én természetesen tudtam, hogy a szibériai paraszt mèséje nem a marxista—leninista elmélet sava-borsa, gyakorlati haszna azonban mégis

volt: Halifax többé soha nem nevezett bennünket „agresszoroknak". „Mesémet" széltében-hosszában terjesztették parlamenti és újságírói körökben, és sokan azt mondták: „Talán igaza van." Ez a hangulat kétségtelenül az előnyünkre szolgált. Segített eloszlatni azt a szovjetellenes feszültséget, amely Angliában uralkodott, miután a balti államok csatlakoztak a Szovjetunióhoz.

Némi kitérővel bemutatom egy ékes példáját annak, hogy milyen óvatosan kell fogadni az angol történetíróknak a második világháborúra vonatkozó nézeteit.

1962-ben Londonban megjelent egy vaskos könyv (nagy alakban, körülbelül 600 oldalon), amelynek a címe *British Foreign Policy in the Second World War* (A brit külpolitika a második világháborúban), szerzője Sir Llewellin Woodward.[32] A második világháború története sorozathoz tartozik ez a könyv, amelyet „Őfelsége kiadója", a brit kormány hivatalos kiadóvállalata adott ki. A könyv 29—30. oldalán a szerző ismerteti annak a beszélgetésnek a tartalmát, amely 1940. január 30-án zajlott le Butler és köztem. Különféle kérdésekről beszélgettünk, többek között a német—szovjet kapcsolatokról is, ami akkoriban különösen érdekelte az angol kormányt. Woodward a következőket írta:

Ő (vagyis én — *I. M.*) megmagyarázta, hogy „nincs semmi szentimentális" Németország és Oroszország közeledésében. A szovjet kormánynak az a széndéka, hogy csakis a saját érdekeit kövesse. „Változások korában élünk, amikor minden előfordulhat, s a dzsungelállapotok közepette néha a legeltérőbb állatok is összetalálkoznak, ha úgy érzik, hogy érdekük közös."

Az idézőjelbe tett kifejezések állítólag az én szavaim, amelyek a Butlerral folytatott beszélgetésemben elhangzottak.

Készségesen beismerem, hogy 1940. január 30-án valóban nagyobb lélegzetű beszélgetést folytattam Butlerral különféle kérdésekről (főként az akkori szovjet—finn háborúról), de sem a „dzsungel", sem a „legeltérőbb állatok" kifejezést nem használtam.

Egyáltalán szó volt-e valaha is Butlerral folytatott beszélgetéseim során a „dzsungelről"? Igen; de milyen körülmények között? Ismertetem 1940. november 27-i feljegyzésemet (ami tehát majdnem tíz hónappal a január 30-i beszélgetés után született meg).

„Ma Butlernál jártam. Hosszasan beszélgettünk; ennek során többek között az angoloknak azt a javaslatát is érintettük, hogy javítani kellene a szovjet—angol viszonyokat Cripps október 22-i, Moszkvában tett indítványa szerint. E javaslatok lényege a következő: *a)* a Szovjetunió Angliával kapcsolatosan ugyanolyan kedvező semlegességet követ, mint Németországgal kapcsolatosan; *b)* a brit kormány tanácskozni fog a szovjet kormánnyal a háború utáni berendezkedés kérdéseiről, és biztosítja részvételét a jövő békekonferencián; *c)* Anglia nem alakít szovjetellenes szövetségeket, és nem is vesz részt ilyenekben, ha a Szovjetunió nem alakít britellenes szövetségeket, és nem vesz részt ilyenekben; *d)* Anglia és a Szovjetunió a lehető legteljesebben kifejleszti kereskedelmét,

s Anglia hajlandó ellátni a Szovjetuniót mindennel, ami a védelméhez szükséges; *e)* a brit kormány de facto elismeri a Szovjetunió szuverenitását a Baltikumon, Beszarábiában, Nyugat-Ukrajnában és Nyugat-Belorussziában; *f)* Anglia és a Szovjetunió megnemtámadási szerződést köt a német—szovjet szerződéshez hasonlóan.

Butler feltette a kérdést, mi a véleményem ezekről a javaslatokról. Azt feleltem, hogy azok két érzést keltenek bennem: a csodálkozás és az ingerültség érzését. Csodálkozást, mivel a brit kormány javaslatainak nincs semmiféle reális alapja. Egy példa: az angol kormány ígéri a szovjet szuverenitás »de facto« elismerését a Baltikumon, holott már megszületett ez az elismerés: a brit diplomáciai képviselők nemrégiben hagyták el kérésünkre a balti köztársaságok területét. Mit fűz ehhez még hozzá a brit kormány jelenlegi javaslata?

— S mi kelti önben az ingerültség érzését? — kérdezte némi nyugtalansággal Butler.

— Ingerültséget az angol javaslatnak az a pontja kelt bennem — feleltem —, amelyben a brit kormány megígéri a Szovjetuniónak, hogy biztosítja részvételét a jövő békekonferencián. Vajon a brit kormány valami Péter apostolnak érzi magát, aki az elterjedt legenda szerint a kezében tartja a mennyország kulcsát?

Butler zavartnak látszott, s arról kezdett beszélni, hogy a javaslat szóban forgó pontjának megszövegezése nem a legszerencsésebb. A brit kormánytól mindenesetre távol áll minden fennhéjázás és gőg.

— Látja, Mr. Butler — jegyeztem meg —, az, amit most megfigyelhetünk Európában és az egész világon — az dzsungel (Butler beleegyezőleg bólogatott a fejével). A dzsungelban pedig csak a kíméletlen, rideg realitással lehet számolni. S mi a realitás az angol javaslatban? Én nem látok semmit."

Erről volt szó tehát valójában, de mindez egyáltalán nem hasonlít ahhoz, amit Woodward írt a könyvében: helytelen a beszélgetés dátuma és tartalma is. Nem tudom, félreértéssel vagy tudatos hamisítással állunk-e szemben. Egy mindenesetre biztos: Woodward könyvének a tájékoztatásait és tartalmát ezek szerint nagyon óvatosan és erősen bíráló szemmel kell fogadni.

Térjünk vissza a fentebb taglalt kérdéshez. A brit kormány negatív állásfoglalása azzal kapcsolatban, hogy a balti államok a Szovjetunió tagállamai lettek, egész sor vitát robbantott ki London és Moszkva között, amely megmérgezte az angol—szovjet viszony légkörét, és gátolta a kapcsolatok rendezését.

Emlékezetes számomra ezzel kapcsolatban Halifax külügyminiszterrel 1940. október 17-én lefolyt beszélgetésem, amely igen jellemző körülmények között zajlott le. Halifax irodájában hideg és erős léghuzat volt: minden ablakot kitört egy akna, amelyet a németek előző este dobtak le a St. James Parkban. Az akna a tóba esett, s ez nagyban csökkentette a robbanás hatását, a Foreign Office és a Buckingham palota azonban, amelyek a park két oldalán állnak, egyetlen ép ablak nélkül maradtak.

Nyirkos idő volt, szitált az eső. Halifax gubbasztó kakasként ült a kandalló lobogó tüze mellett. Maga mellé ültetett, s az angol—szovjet kapcsolatok javításáról kezdett beszélgetni.

— Lehetséges-e ez? — kérdezte Halifax.

— Természetesen lehetséges — feleltem —, de csak egy elengedhetetlen feltétellel: ha London nem rontja el mindazt, ami Moszkvában történik. Nézzünk egy példát. Crippsnek csak nemrégiben sikerült komolyabb kereskedelmi tárgyalásokat kezdenie Moszkvában, s Londonban október 14-én a hajózási minisztérium elkobozta a balti gőzösöket... Természetes, hogy Cripps minden erőfeszítésének a hatása nyomban elpárolgott.

Halifax azt kezdte bizonygatni, hogy most, a háború idején, Angliának igen nagy szüksége van a hajótérre. Mosolyogva kérdeztem meg:

— Remélem, a brit birodalom sorsa nem háromtucatnyi balti hajótól függ?

— Természetes, hogy nem — mondta gúnyos hangomtól kissé sértődötten Halifax.

— Hát akkor mi a helyzet? — kérdeztem. — Nézze, Lord Halifax, belefáradtunk már az önök jó szándékaiba, most már csak a jó tetteik győzhetnek meg bennünket.

Tettekre azonban hiába vártunk, s így az angol—szovjet kapcsolatok továbbra is elégtelenek maradtak 1941. június 22-ig.

A Szovjetunió elleni német támadás előtt

1941. május elején B. Prytz svéd követ keresett fel engem. Igen közeli kapcsolatban állt az „SKF" golyóscsapágy-gyártó céggel, érdekelte a politika, s nagy tisztelője volt A. M. Kollontaj diplomáciai tevékenységének. Többször járt a Szovjetunióban, híve volt a svéd—szovjet közeledésnek, s nagyon nem állhatta a nácikat. Jó kapcsolat alakult ki köztünk, s gyakran találkoztunk, hogy kicseréljük a véleményünket, és elbeszélgessünk folyó politikai ügyekről.

Prytz arról beszélt, hogy nemrégiben néhány más diplomatával Churchillnél reggelizett, s ott sok érdekes dolgot hallott. A legjobban a miniszterelnöknek a „két békáról" elmondott meséje lepte meg. Csodálkozva néztem a svéd követre, s hallgatásomat ő kérdésnek tekintette.

— Tudja, hogy az angolok szénája mostanában nem áll valami jól — kezdte Prytz. — A Balkánt megkaparintotta Hitler, Görögországot ki kellett üríteni, most Kréta van soron — aligha sikerül megtartani, s igen nagyok a veszteségeik a tengeren is. Általában nem nagyon vigadhatnak. Reggeli után, kávé közben valaki megkérdezte Churchillt a háború további távlatairól. Válaszul a miniszterelnök elmondta a „két béka" meséjét... „Élt egyszer két béka — kezdte Churchill —, egy derűlátó és

egy borúlátó béka. Egyik este a békák a mezei tisztáson, a tejüzem körül ugrándoztak. A tejüzem nyitott ablakán kitóduló tejszag felkeltette a békák figyelmét. Odalopakodtak, s felugrottak az ablakba, hogy lakmározzanak a tejből. Azonban rosszul számították ki a mozdulataikat, s a lendülettől beleestek a tejesdézsába. Körülnéztek, s látták, hogy a dézsa fala igen meredek és magas. A borúlátó béka nyomban elcsüggedt, úgy érezte, hogy a menekülés lehetetlen, szétvetette hát a lábait, s csúszni kezdett a fenék felé. A derűlátó béka viszont elhatározta, hogy harcolni fog az életéért, s kezdett kapálózni a tejben, hátha megmentheti magát a pusztulástól. Nem tudta pontosan, hogyan tehetné ezt meg, s megtehetné-e egyáltalán, harc nélkül azonban nem akart meghalni. A derűlátó béka egész éjjel kapálózott a tejesdézsában, úszott, csapkodta a tejet, s milyen szerencse! — reggelre egy vastag vajdarabon találta magát, amit éjjel a saját erőfeszítésével köpült meg...” E történet elbeszélése után Churchill így fejezte be a szavait: „Én a derűlátó béka vagyok!”

Prytz elmosolyodott, és hozzáfűzte:

— Amint látja, Churchill nem veszti el a bátorságát. S ki tudja, lehet, hogy neki van igaza.

1941. június 1-én a következőket jegyeztem fel:

„A front súlyos kudarcai ellenére (Görögország kiürítése, Kréta elvesztése) az elmúlt három hétben egész Anglia Hitler helyettesének, Rudolf Hessnek repülőgépen történt megérkezése miatt izgult. Amikor a közlemények, jósolgatások, feltevések, kósza hírek és egyebek tömegéből, amelyek körülvették ezt a furcsa, szinte romantikus históriát, ki akarja az ember hámozni azt, ami a leghihetőbb, körülbelül ezt a képet kapja:

Hess maga vezette a gépet. Skóciában szállt le, helyesebben ugrott ki ejtőernyővel Hamilton herceg birtokának a közelében, akivel nyilván korábban találkozhatott Németországban. Kirkpatrick, Hamilton hercege, aki a háború előtt a berlini brit nagykövetségen tanácsosi beosztásban dolgozott, felismerte Hesst. Ő és Simon, a brit kormány megbízásából kikérdezték Hesst, s igyekeztek kideríteni, milyen célból repült Angliába, s kinek a megbízásából. Hess kijelentette, hogy Németországban senki sem bízta meg semmivel, hogy Hitlernek még csak fogalma sem volt az ő szándékáról, saját kezdeményezésére, saját elképzeléseiből kiindulva ült repülőgépre.

Hess úgy vélekedett, hogy Németország legyőzhetetlen, s a háború folytatása szörnyű vérontással fenyegeti Angliát, a blokád okozta éhséggel és teljes szétzúzással. Másfelől, a háború Németországnak is fájdalmas sebeket okoz. Járt Hamburgban, és látta a brit légierő támadásai okozta pusztításokat. Nem érti, hogy a két hatalmas „nordikus” országnak, a civilizáció támaszainak miért kell egymást pusztítaniuk. Churchill háborús gyújtogató, ő ezzel nem törődik, de Hess maga nem kételkedik abban, hogy Angliában akadnak egészségesebb gondolkodású emberek, akiket követ az angol nép, ha feltárják előtte az igazat. Az ilyen egészséges gondolkozású emberek közé sorolja Hamilton hercegét, s ezért is repült

őhozzá. Hess megnevezett még néhány embert, akik véleménye szerint az egészséges gondolkozásúak közé tartoznak, de azt nem sikerült pontosan megtudnom, hogy kikre gondolt.

Mit akar Hess? Saját szavai szerint leginkább Németország és Anglia kibékülését. De milyen alapon? Körülbelül így: Angliának megmarad a birodalma, Németország pedig szabad kezet kap a cselekvésre) az európai földrészen. A világ ilyen felosztására vonatkozó szerződés 25 évre volna megköthető. Magától értetődik, hogy az angol—német egyezmény előfeltétele a Churchill-kormány félreállítása és »igazi brit« kormány megteremtése.

Az angol sajtó állásfoglalása Hess-szel kapcsolatban több szakaszra oszlott. Előbb — a május 13-án megjelent cikkekben és tájékoztatókban — »őszinte« és »becsületes« embernek tüntették fel, jó családapának, és szinte már »idealista« nácinak. Mélységes meggyőződéssel gyűlöli a Szovjetuniót, s ezért elítéli Hitlert a bolsevikok »megbékéltetése« miatt. Egyes sekélyesebb irodalmi termékek Hesst Buddhához vagy Szent Ferenchez hasonló „nagy megszállottként" kezdték dicsőíteni (Ward G. Price például a *Daily Mail*ben). Néhány nap múlva a lapok már nem csaptak akkora hírverést, de még nagyra értékelték Hesst és küldetését. Május végére azután Hess árfolyama nagyot zuhant, s kezdtek úgy írni és beszélni róla, mint »ugyanannak a rablóbandának« egyik kiemelkedő képviselőjéről, amely katasztrófába döntötte a világot. Közölték azt is, hogy Hesst hadifogolyként internálták, s a háború befejeztéig lakat alatt marad.

S mi volt valóban a helyzet? Amennyire én tudom, Hess megérkezése nyomán a brit politika kulisszái mögött harcok kezdődtek. Churchill, Eden, Bevin és általában a munkáspárt miniszterek tiltakoztak az ellen, hogy vele vagy a közvetítésével bármiféle béketárgyalások kezdődjenek Németországgal. Akadtak azonban a miniszterek között olyanok is, mint Simon, akik a volt »clivedeniek« támogatásával úgy vélekedtek, hogy a váratlanul kialakult helyzetet arra kell felhasználni, hogy kapcsolatot teremtsenek Hitlerrel, vagy legalábbis tapogatózzanak a lehetséges békefeltételek felől. Végül Churchill győzedelmeskedett. Nagy szerepet játszott ebben a tömegek felháborodása is, amit Hess megérkezése váltott ki. A kulisszák mögött zajló harc a sajtóban is visszhangot kapott.

Churchill győzelmét csak üdvözölni lehet, de maradt egy nyitott kérdés: ki is tulajdonképpen Hess? Hitler álcázott követe, vagy egy magányos lelki beteg? Esetleg a náci vezető réteg valamelyik csoportosulásának a képviselője, amelyet nyugtalanítanak a túlságosan elhúzódó háború kilátásai?"

Mióta az idézett sorokat leírtam, jó sok idő telt el. Közben sok okmány, emlékirat, monográfia került nyilvánosságra a második világháborúról, de még ma sincs pontos válasz arra a kérdésre, hogy ki is volt tulajdonképpen Hess.

Háborús emlékirataiban Churchill azt a véleményt vallotta, hogy Hess megérkezése „saját akaratából" történt, de az esemény gyökereit a

pszichopatológia berkeiben kell keresni.[33] Schellenberg, a Gestapo kémelhárító osztályának a vezetője azt állítja visszaemlékezéseiben, hogy Hitler nem adott semmiféle utasítást Hessnek, s még csak nem is tudott a terveiről.[34] Kirkpatrick körülbelül ugyanezt vallja.[35] A. M. Nyekrics szovjet tudós ezzel szemben a következőket írja:

„A nürnbergi per során egy érdekes esemény zajlott le, amire nem fordítottak kellő figyelmet. 1946. augusztus 31-én Hess kijelentette a katonai törvényszék ülésén, hogy eskü alatt akar vallani arról, mi történt vele angliai tartózkodása idején. »1941 tavaszán...« — kezdte Hess, de a törvényszék elnöke, az angol Lord Lawrence nyomban félbeszakította. Lehet, hogy a történelem még nem mondta ki az utolsó szót »Hess küldetéséről«."[36]

Akárhogy volt is, egy azonban kétségtelen: Hess megérkezéséről minden fontosat és lényegeset már akkor, 1941 tavaszán tudtunk a szovjet nagykövetségen. A későbbi jó negyed évszázad ehhez csak pontosabb adatokat és másodrendű fontosságú észleleteket fűzött hozzá.

Hetedik rész

A HITLERI NÉMETORSZÁG TÁMADÁSA A SZOVJETUNIÓ ELLEN

1941. június 22.

Június 21-én szombaton meleg, napos volt az idő, Londonban ilyesmi ritkán fordul elő. Ezért nyomban nagykövetségi munkám befejezése után, egy órakor Bowingdonba utaztunk a feleségemmel.

— Mi újság? — fogadott Negrin a kezemet szorongatva.

A vállam vonogattam.

— Semmi különös, a légkör azonban vihar előttinek tűnik. Bármely pillanatban várható a vihar kitörése.

Azokra az értesülésekre, jövendölgetésekre és hírekre gondoltam, hogy Hitler a közeljövőben „nekiugrik" a Keletnek, a Szovjetuniónak, hiszen az előző hónapban a Nyugaton ezek a hírek nagyon erőre kaptak.

Könnyű nyári ruhába öltöztem, s kóborolni indultam a Negrin házát övező kertben. Üldögéltem a padokon, leheveredtem a világoszöld pázsitra, a nap meleg sugarai felé fordítottam az arcomat. A föld és a levegő tele volt a beérett nyár részegítő illataival, s én szomjúhozva, örömmel, élvezettel ittam be ezeket az illatokat, igyekeztem nem gondolni a pillanat fenyegető veszélyeire...

Az értelem azt diktálta, s ezt többször is Moszkva tudomására hoztam, hogy a hitleri Németország támadása már egészen közel áll, de a szívem mélyén valahogy nem akartam elhinni. Azon az emlékezetes napon a fűben heverészve így gondokoztam:

„Lehet, hogy holnap vagy holnapután már háború lesz? Át merik lépni a hitleri hordák a határainkat? Hullanak-e fasiszta bombák a városainkra?... Lehetséges, hogy szovjet emberek tíz- és százezrei szenvednek könyörtelen halált az ellenség csapásaitól? Ó, ha mindezt el lehetne kerülni!"

A telefonhoz hívtak. Londoni nagykövetségünk titkára hívott fel: Stafford Cripps haladéktalanul találkozni szeretne velem. Cripps, aki akkoriban brit nagykövetként tevékenykedett a Szovjetunióban, június elején Angliába érkezett, hogy tanácskozzék kormányával. Kétszer nálam is járt, beszélt moszkvai munkájáról, elmondta, hogy nem nagyon tud zöld ágra vergődni, s távozni készül a helyéről. Miért van rám most olyan nagy szüksége? Ez a gondolat óvatosságra intett.

Egy óra múlva már a nagykövetségen voltam. Cripps erősen felzaklatott hangulatban érkezett hozzám.

— Emlékezhet rá, hogy már többször figyelmeztettem a szovjet kormányt a közeli német támadásra — kezdte a szavait. — Megbízható értesüléseink vannak arról, hogy ez a támadás holnap, június 22-én következik be, vagy legkésőbb június 29-én... Hiszen tudja, hogy Hitler mindig vasárnaponként indítja meg a támadásait... Erről akartam tájékoztatni.

Miután röviden megvitattuk a közlését, még hozzáfűzte.

— Természetesen nyomban visszatérek Moszkvába, ha önöknél kitör a háború.

Amikor Cripps távozott, azonnal rejtjelzett villámtáviratot küldtem a Külügyi Népbiztosságnak arról, amit közölt velem. Azután újból visszatértem a nyaralóba — a városon kívüli csendbe, az árnyas kertbe, a nyári illatokhoz, a fejemben azonban az előbbinél is izgatottabban kavargott az elkergethetetlen gondolat: kitör-e holnap a háború?

Éjjel nyugtalanul aludtam. Június 22-én reggel nyolc órakor újból felhívtak a nagykövetségről. K. V. Novikov követségi tanácsos nagyon izgatottan, gyorsan hadarva mondta:

— Hallotta az angol rádiót? Hitler ma hajnalban megtámadta a Szovjetuniót. A németek átlépték a határt, bombázzák városainkat. Harcok folynak! Áldozatok vannak!

„Megkezdődött!... — villant át agyamon. — Mi lesz vajon?"

Negrin és házának valamennyi lakója talpon volt már, félig felöltözötten és nagyon izgatott hangulatban. Ott nyomban, a telefon mellett izzó véleménycsere indult meg a rendkívüli hírről és a várható távlatokról. Feleségemmel gyorsan felöltöztünk, és gépkocsiba ültünk. Londonig a legközelebbi gyakorlati lépéseken gondolkoztam, s amikor megérkeztünk a nagykövetség épületébe, a titkár közölte, hogy az imént telefonált Eden: a külügyminiszter vár engem déli tizenkét órakor. Körülbelül tizenegy óra tájban azonban a szovjet rádió közölte, hogy délben a külügyi népbiztos rádióbeszédet mond. Felhívtam Edent, s erre a körülményre utalva kértem, hogy Molotov nyilatkozata után fogadjon. Eden ebbe szívesen beleegyezett, s így egy óra körül találkoztam vele.

Amikor meghallottam, hogy a moszkvai rádió beszédet sugároz, elsőnek az ötlött az eszembe: „Miért Molotov? Miért nem Sztálin? Ilyen esetben az államfőnek kellene beszélnie!" A külügyi népbiztos röviden beszélt, legfeljebb negyed óráig, hangsúlyozván Németország hitszegését és Hitler felelősségét a háború kirobbantásáért. Különbséget tett a fasiszta főkolomposok bandái és a német nép között, s annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a szovjet fegyveres erők vissza tudják vetni a német területrablókat a határokon, amint azt őseink is megtették a napóleoni időkben. Beszédét ezekkel a szavakkal fejezte be: „Ügyünk igaz ügy. Az ellenséget szétverjük! A győzelem a mienk lesz!"

A külügyi népbiztos beszéde jó benyomást tett rám. Teljesen megfelelt a hangulatomnak.

Eden igen barátságosan fogadott, és sokáig elbeszélgetett velem arról, milyen rokonszenvet és együttérzést érez Anglia népe a Szovjetunió iránt ezekben a fenyegető órákban. Megköszöntem a külügyminiszter együttérző szavait, de sokkal jobban érdekelt, hogy mit szándékszik tenni a brit kormány. Nagyon nyugtalanított az a gondolat, hogy Anglia uralkodó körei, a sors akaratából hatalmas szövetségest nyervén Keleten, ahogy az a múltban már előfordult, annak a vállaira akarják áthárítani a háború fő súlyát, maguk pedig félreállni igyekeznek. Ezért nyíltan feltettem a kérdést Edennek: milyen politikát fog követni a brit kormány a Szovjetunióval kapcsolatosan, nem fogja-e „katonai erőfeszítéseit" némileg lefékezni az ellenség szétzúzásában? Milyen lesz Anglia állásfoglalása Hitler nyu-

gati „békeoffenzívájával" kapcsolatban, ami nyilvánvalóan várható most, amikor minden alapvető erejét Keleten, a mi országunk ellen veti be?

Eden határozottan azt felelte, hogy Hitlerrel a békéről beszélni most kevésbé lehet, mint valaha, hogy Anglia továbbra is teljes üzemmel fogja kifejteni „katonai erőfeszítéseit", s hogy a brit kormánynak a Szovjetunióval kapcsolatos politikája baráti, megértő lesz.

— Ma este — folytatta Eden — a miniszterelnök nagy beszédet mond a rádióban, s ön mindezt az ő szájából is hallhatja majd.

Megelégedésemet fejeztem ki a külügyminiszter kijelentése hallatán, s megígértem, hogy nyomban tájékoztatom minderről a szovjet kormányt. Azután még hozzáfűztem:

— Kérhetek valamit öntől? — s amikor Eden azt felelte, hogy a legnagyobb készséggel teljesíti kérésemet, így folytattam: — Közölje a miniszterelnökkel, hogy rendkívül fontos volna, ha mai beszédében a leghatározottabbnak mutatkozna két kérdésben: Anglia szilárdan támogatni fogja a Szovjetuniót ebben a háborúban, s Anglia semmi szín alatt sem köt békét Németországgal. Angliának és a Szovjetuniónak most jelentős történelmi utat kell közösen megtennie. A fölös viták és nézeteltérések elkerülése érdekében meg kell előzni, hogy a két fél között bármilyen félreértés lehetősége is felmerüljön.

Eden meghallgatta a szavaimat, majd így szólt:

— Szívesen teljesítem a kérését. Nem kételkedem, hogy a miniszterelnök azt nagy figyelemmel fogja kezelni. Közöttünk most a legvilágosabb kapcsolatokra van szükség.

A későbbiek bebizonyították, hogy London és Moszkva között ezek a „legvilágosabb kapcsolatok" valójában nem voltak meg az egész háború folyamán, akkor azonban még csak a jövő bölcsőjénél álltunk, s ezért nagyon elégedetten távoztam Edentől.

Este kilenckor Churchill rádióbeszédet mondott. Figyelmesen hallgattam a szavait. A miniszterelnök nem leplezte, hogy elvileg ellenfele volt és marad a kommunizmusnak, s hogy „nem vonja vissza egyetlen szavát sem", amit az elmúlt negyed évszázadban a kommunizmus ellen mondott, de „most mindez elhalványul az elénk táruló képpel szemben. Látom az orosz katonákat, akik hazájuk küszöbén állnak, és védelmezik azokat a földeket, amelyeket emberemlékezet óta atyáik műveltek. Látom, amint őrzik a házaikat, ahol anyáik és feleségeik imádkoznak, mert igenis, vannak pillanatok, amikor mindenki imádkozik; imádkoznak szeretteik biztonságáért, gyermekeikért, védelmezőikért és oltalmazóikért. Látom az orosz faluk tízezreit, ahol a földtől olyan nagy nehézségek árán hódítják el a létfenntartási eszközöket, de ahol az embereknek azért mégis megvannak az egyszerű örömei, ahol a lányok nevetgélnek, s a gyermekek játszanak. Látom, hogy ezekre a földekre betör a nácizmus szörnyű katonai gépezete..."

Ezután Churchill Anglia háborús politikájával foglalkozott, s a következőket mondta:

„El vagyunk szánva arra, hogy Hitlert szétzúzzuk, és szétzúzzuk mind-

azt, ami emlékeztet a náci rendszerre... Soha nem fogunk tárgyalni sem Hitlerrel, sem mással a bandájából... Minden ember és minden állam, amely a nácizmus ellen harcol, élvezni fogja támogatásunkat... Ebből következik, hogy megadjuk Oroszországnak és az orosz népnek mindazt a támogatást, amire csak képesek vagyunk."

Churchill a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatait és annak harcát Anglia igazi érdekeivel támasztotta alá. Hitler „meg akarja törni az oroszok hatalmát, mert abban reménykedik, hogy ha ez sikerül neki, hadseregét és légierejét a mi szigetünk ellen vetheti be... Behatolása Oroszországba nem más, mint előjáték a brit szigetekre történő behatoláshoz... Ezért az oroszokat fenyegető veszély minket is, az Egyesült Államokat is ugyanúgy fegyeget, s valamennyi orosz ügye, aki a szívéért és a házáért harcol — minden szabad ember és minden szabad nép ügye az egész földkerekségen."[1]

Churchill szavainak hallatán így gondokoztam: „Ma elégedett lehetek: a miniszterelnök napnál világosabban kijelentette, hogy Anglia nem hajlandó tárgyalni Hitlerrel, s támogatni fogja a Szovjetuniót... De milyen támogatást fog nyújtani? Milyen formában? Milyen határok között? Hiszen a »mindazt a támogatást, amire csak képesek vagyunk« kifejezést sokféleképpen lehet magyarázni. S a történelemből tudjuk, hogy gyakran milyen kíméletlen viták és nézeteltérések merültek fel katonai koalíciós partnerek között, még olyan esetekben is, amikor a részt vevő államok egyazon társadalmi rendszerhez tartoztak. Az adott konkrét esetben pedig két társadalmilag különböző — szocialista és kapitalista — hatalom között születik koalíció. Milyenek lesznek kölcsönös kapcsolataink? Tudunk-e létezni egymás mellett, egy katonai csoportosulásban?"

Sokáig töprengtem ezen, majd eszembe jutott az evangéliumi kinyilatkoztatás: „ne múljon el a nap a te haragoddal", amire még gimnáziumi éveimből emlékeztem, végül arra az elhatározásra jutottam: „Örüljünk a mai nap sikerének, a többit pedig majd meglátjuk."

Töprengéseim közben felmerült előttem Beatrice Webb alakja, akivel egy évvel azelőtt beszélgettem Anglia útjáról ebben a háborúban, s önkéntelenül is erre kellett gondolnom: „Hiszen Beatrice igazat mondott — az események menete az ő előrelátását támasztja alá. Anglia megkapta második koalícióját" (az első, amely 1940 nyarán ért véget, Franciaországhoz fűzte).

A második front kérdése

Türelmetlenül vártam a szovjet kormány valamilyen utasítását, s elsősorban olyan utasítást, hogy előkészítsem-e Londonban a talajt a formális angol—szovjet katonai szövetség megkötéséhez.

Úgy gondoltam, hogy a nagy bajban minden szovjet polgárnak tennie kell valamit országáért. Azoknak a korábbi beszélgetéseknek alapján, amelyeket Moszkvában folytattam elvtársaimmal, tudtam, hogy abban az esetben, ha Németország megtámadná a Szovjetuniót, az egyik legfontosabb kérdés a második front lenne. Úgy döntöttem, hogy ennek megfelelően fogok fellépni.

De kivel tárgyaljak erről a kérdésről? A leglogikusabb az lett volna, hogy a miniszterelnökkel, de egész sor jelből azt gondoltam, hogy Churchill az ötletet elutasítással fogadná (így is történt a későbbiekben). Edennel talán? Etikai és diplomáciai szempontból ez lett volna a leghelyesebb: hiszen Eden akkor a külügyminiszteri tisztet töltötte be. Eden azonban, ha fel is tételezzük, hogy rokonszenvvel fogadja a második front javaslatát, mégiscsak a miniszterelnök nagyon erős befolyása alatt áll, s aligha fogja rászánni magát, hogy szembehelyezkedjék vele. Az említett okok miatt elvetettem azt a gondolatot, hogy ebben a kérdésben Churchillel és Edennel vegyem fel a kapcsolatot.

De akkor kivel? Érett megfontolás alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a legcélszerűbb az első lépést Lord Beaverbrooknál megtenni. Bátor és önálló emberként könnyen megértette az új gondolatokat, az eredeti cselekvési módozatokat. Beaverbrook tagja volt a katonai kormánynak, s ilyen formában köze volt az általános stratégia és hadvezetés kérdéseihez is. Ráadásul az előző hat évben jó személyes kapcsolat alakult ki kettőnk között. Többször járt nálam a nagykövetségen, én az ő londoni lakásán és vidéki birtokán. A háborút megelőző utolsó években Beaverbrook sokat tett a szovjet—angol közeledés népszerűsítése érdekében. Ezek alapján úgy vélekedtem, hogy Beaverbrook a második front kérdését nagyobb együttérzéssel fogadja, mint Churchill vagy Eden. Igaz, a miniszterelnök és a külügyminiszter megkerülése bizonyos eltérést jelentett a szabályos diplomáciai szokásoktól, de törődhettem-e ezzel a mozzanattal olyan fenyegető veszély közepette? A szokatlan helyzet természetesen szokatlan módszereket követel. S döntöttem: öt nappal a szovjet—német háború megkezdődése után felkerestem Beaverbrookot, s megkértem őt, vesse fel a kormány előtt a franciaországi második front megnyitásának a kérdését.

A német—szovjet fronton kialakult helyzetről ekkor még csak nagyon zavaros és ellentmondásos híreink voltak. A németek természetesen falrengető sikerekről ordítoztak, s azt híresztelték, hogy a Vörös Hadsereg a szemük láttára összeomlott. Az angol hírforrások óvatosabbak voltak, de ők is leszögezték a Wehrmacht győzelmeit és a szovjet csapatok vere-

ségeit. Az angol hadügyminisztériumban akkoriban azt beszélték, hogy „a németek úgy hatolnak át Oroszországon, mint kés a vajon", s a borúlátók szerint Hitler hat héten belül „Oroszország ura" lesz, a derűlátóbbak pedig ehhez három hónapot adtak. A szovjet katonai hírforrásokból ugyan kedvezőbb képet nyertünk, de mindenesetre e hírekből is világosan lehetett látni, hogy a Wehrmacht előretör, a Vörös Hadsereg pedig hátrál.

Amikor Beaverbrook előtt felvetettem a második front kérdését, elsősorban Anglia reális érdekeivel érveltem. Azt mondtam, hogy Britannia egymagában (még a birodalommal együtt sem) soha nem arathat győzelmet a harmadik birodalom felett, s nem őrizheti meg világpozícióit. Ehhez erős szárazföldi szövetségesre van szüksége. S most ez a szövetséges megjelent a színen. Igaz, egyelőre bizonyos kudarcokat vall, ez azonban csak ideiglenes jelenség. Előbb vagy utóbb fordulat következik be, s akkor a németeket fogják kudarcok érni.

Bizonyításképpen néhány történelmi példát említettem Oroszország múltjából. Angliának előnyös volna, hogy ez a fordulat minél előbb bekövetkezzék, s a hitleri Németország szétzúzása is megtörténjék a legközelebbi jövőben, ehhez pedig második front szükséges, mégpedig minél előbb, annál jobb.

Beaverbrook figyelmesen meghallgatott, aztán így szólt:

— Mindaz, amit mond, nagyon jó, de...

Elhallgatott egy pillanatra, majd fürkészve rám nézett, s hozzátette:

— Engedje meg, hogy teljesen őszinte legyek... Önök valóban fognak harcolni? Nem fog önöknél is megtörténni az, ami megtörtént Franciaországban?

Annyira meghökkentettek a kérdései, hogy eleinte szólni sem tudtam. Mikor megértettem szavainak az értelmét, dühösen kiáltottam fel:

— We will fight like the devils (Úgy fogunk harcolni, mint az ördögök)!

Beaverbrook figyelmesen végigmért, aztán a vállamra tette a kezét, s a szokottnál melegebb hangon így szólt hozzám:

— Hiszek önnek... Jó, megpróbálom felvetni a második front kérdését a kormány előtt... Úgy vélem, hogy most elengedhetetlen szükség van a második frontra.

Később, amikor a szovjetország már hősi harcot vívott a hitleri hordák ellen, Beaverbrook többször így szólt hozzám:

— Örülök, hogy akkor hittem önnek... Az önök emberei valóban ördögökként harcolnak a nácikkal szemben.

Beaverbrook attól a naptól kezdve lelkes híve lett a második frontnak, s a későbbiekben sokat tett annak megvalósításáért. Erről tanúskodik számos olyan okmány, amely a háború után került nyilvánosságra. Sok szolgálatot tett a háborús ellátás terén is nekünk.

Beaverbrookkal folytatott beszélgetésemről nyomban táviratoztam Moszkvába. Kezdeményezésemet nem követte semmiféle tiltakozás. Ellenkezőleg, a külügyi népbiztos magához kérette Crippst (aki rögtön

június 22-e után visszatért Moszkvába), s Beaverbrook együttérzésére hivatkozva kérte a brit nagykövetet, hogy a második front kérdését vesse fel a brit kormány előtt. Cripps továbbította a külügyi népbiztos kérését Londonba, s erre érdekes diplomáciai incidens következett. Eden magához kéretett, s Crippsnek előtte heverő rejtjeles értesítésére mutatva kérdezgetni kezdett, kivel beszéltem a második frontról: a rejtjeles levél megfejtője valahol tévedett, beszédtársam neve hibásan szerepel a táviratban, s így nem érthető.

Ezt feleltem:

— Lord Beaverbrookkal tárgyaltunk.

Eden arcán bosszús, elégedetlen árnyék futott végig.

— Ah, Lord Beaverbrookkal... — nyújtotta a szavakat.

Aztán szemrehányást tett nekem, hogy a második front ügyével nem hozzá fordultam, hiszen az ilyen kérdés közvetlenül az ő hatáskörébe tartozik, mivel a kormány tagja és külügyminiszter.

Beaverbrook kudarcot vallott, amikor a kormány előtt a második front problémájával előhozakodott. Churchill, mint azt feltételeztem, nem szívesen fogadta a tervet, a kormány tagjainak többsége is őt támogatta. A Szovjetuniónak három évig kellett még szívós harcot folytatnia, amíg végre megnyitották Franciaországban a második frontot, s ez is csak azért következett be, mert a nyugati hatalmak féltek, hogy a Vörös Hadsereg náluk előbb ér Berlinbe. Lehet, hogy ezt az utóbbi kijelentést vitatják az angol és az amerikai történészek, politikusok és katonai szakemberek, ez az állítás mégis igaz. Amikor most, sok év múlva összegezzük azt az anyagot, ami a második front kérdésére vonatkozik, napnál világosabban láthatjuk, hogy a Szovjetunió megsegítésének a szándéka csak másodrendű, sőt harmadrendű szerepet játszott a franciaországi, 1944 nyarán történt behatolás megszervezésében. S abban a három évben, amikor harc folyt a második front megteremtéséért, ennek a legnagyobb ellenzője továbbra is Nagy-Britannia miniszterelnöke, Winston Churchill maradt. Tehát a gyakorlatban így festett az a kijelentése, hogy az angolok megadják a Szovjetuniónak „mindazt a támogatást, amire csak képesek".

A német–szovjet háború első hetei

A Szovjetunió ellen intézett német támadás tizenkettedik napján, július 3-án Sztálin először mondott rádióbeszédet. Visszafojtott lélegzettel hallgattam a szavait, s igyekeztem belőlük reményt meríteni, hogy a harctéri eseményekben határozott fordulat következik be, mégpedig a legközelebbi jövőben.

A hitleri csapatoknak sikerült elfoglalniuk Litvániát, Lettország jelentős részét, Belorusszia nyugati részét és Nyugat-Ukrajna egy részét —

jelentette be Sztálin. A fasiszta légierő kiszélesítette bombázótevékenységi övezetét, s bombázza Murmanszkot, Orsát, Mogiljovot, Szmolenszket, Kijevet, Odesszát és Szevasztopolt. Sztálin arra szólított fel mindenkit, hogy az ellenség által megszállt területeken alakítsanak partizánosztagokat, és semmisítsenek meg minden értékes vagyontárgyat. Sztálin nyíltan kijelentette: „a szovjet állam életéről vagy haláláról, a Szovjetunió népeinek életéről vagy haláláról van szó."

Egy hét múlt el Sztálin beszéde után, majd elmúlt egy másik hét is, és a Baltikumtól a Fekete-tengerig végig mindenütt harcok folytak, a németek hatalmas veszteségeket szenvedtek, igaz, egyes pontokon és övezetekben a szovjet harcosok sokáig feltartóztatták a német területrablókat, általában és egészében azonban a Vörös Hadsereg továbbra is csak visszavonult, s egyre újabb százezernyi négyzetkilométerek kerültek a hitleri banditák jármába.

Július elejétől kezdve megújult a diplomáciai tevékenység a Szovjetunió és Anglia között. Moszkvában felvetették, hogy új kapcsolatokat kellene kialakítani a két ország között. Erről a külügyi népbiztos utasításai alapján Londonban Edennel is beszéltem. Bár Churchill némileg megbántódott, hogy Sztálin egyáltalán nem reagált június 22-i rádióbeszédére, elhatározta, hogy megteszi az első lépéseket annak érdekében, hogy a szovjet állam vezetőjével barátibb kapcsolatokat alakítson ki. Július 7-én levelet írt Sztálinhoz, s abban értésére adta, hogy a Szovjetuniónak nyújtandó angol segítség főként Németország légi bombázásában fog jelentkezni. Cripps, aki személyesen adta át a levelet Sztálinnak, körülbelül egy órán át beszélgethetett vele. A beszélgetés során Sztálin olyan értelemben nyilatkozott, hogy Angliának és a Szovjetuniónak két pontból álló egyezményt kellene kötnie: kölcsönösen segítik egymást a háború idején, és semmi szín alatt sem kötnek különbékét Németországgal. Churchill ebbe beleegyezett, s 1941. július 12-én Molotov és Cripps Moszkvában kölcsönös katonai segélynyújtási egyezményt írt alá, amely így hangzott:

„I. Mindkét kormány kölcsönösen kötelezettséget vállal, hogy egymásnak megad minden segítséget és támogatást a jelenlegi háborúban, a hitleri Németországgal szemben.

2. Kötelezik magukat továbbá, hogy e háború folyamán csak mindkét fél egyetértésével fognak tárgyalásokat folytatni és fegyverszünetet vagy békeegyezményt kötni."[2]

Ez volt a sarkalatos tétele az angol—szovjet kapcsolatoknak a második világháború idején.

Körülbelül ugyanakkor (pontosabban 1941. július 8-án) Londonba érkezett a szovjet haditengerészeti küldöttség. F. I. Golikov tábornok vezette, s N. M. Harlamov admirális szerepelt a helyetteseként. A küldöttséget bemutattam Churchillnek és a kormány néhány más tagjának. A szovjet kolónia nyomban meleg barátsággal és elvtársiassággal övezte a küldöttség tagjait. Katonáink szintén hamar beilleszkedtek a kolónia életébe, s annak méltó tagjai lettek. Együtt vészeltük át a háborús idők

nehézségeit, és együtt is igyekeztünk szebbé varázsolni a nehéz helyzetet a nagykövetség klubjának műkedvelő előadásaival. A haditengerészeti küldöttséggel való kétéves együttműködésem idején (amíg végleg vissza nem utaztam Moszkvába) egyetlen olyan eset sem történt, hogy abból komoly konfliktus adódott volna közöttünk. Itt is szeretnék köszönő szavakat mondani a küldöttség tagjainak a nehéz napokban tanúsított magatartásukért.

Golikov tábornok nem töltött hosszú időt Angliában, s ügyeink intézésére az Egyesült Államokba utazott. Londonba többé nem tért vissza. A küldöttség tényleges vezetője (1943 közepétől kinevezett főnöke) N. M. Harlamov admirális lett, aki 1944 végéig tartózkodott Londonban, aztán a Szovjetunióba hívták vissza munkára. Harlamov a küldöttség munkáját hozzáértéssel, taktikusan irányította, mindig meg tudta védeni a Szovjetunió érdekeit, s ugyanakkor sohasem élezte ki ellentéteinket az angolokkal, ami kárunkra lehetett volna. Egyes összetűzéseket természetesen nem mindig tudtak elkerülni a brit hatóságokkal (erről később majd részletesebben is szó lesz), de két év alatt, amíg a küldöttség közelében éltem, és szemmel követhettem a munkáját, meg kellett állapítanom, hogy sikerült megbirkózniuk a feladataikkal. Márpedig ez nem volt könnyű.

Az ilyen esetekben szokásos rendes szolgálat mellett a nagy és nehéz háborút folytató két szövetséges állam fegyveres erői közötti kapcsolatok fenntartásán túl misszionk fegyvert és hadianyagot is vett át Angliától a Szovjetunió részére, s gondoskodott arról, hogy e szállítmányok időben és lehetőleg minél nagyobb biztonságban eljussanak a Szovjetunióba. Amint a továbbiakban látni fogjuk, ez a szállítás az akkori viszonyok között igen bonyolult művelet volt, s gyakorlati megvalósítása többször adott alkalmat kölcsönös vitákra és elégedetlenkedésekre. A súrlódásokat azonban végül sikerült kiküszöbölni, s küldöttségünk megtette a magáét ezen a téren.

Más hatalmak felduzzasztott létszámú küldöttségeivel ellentétben a szovjet haditengerészeti küldöttség csaknem spártai egyszerűségével, kis létszámával tűnt fel: mindössze körülbelül 50 emberből (tengerészekből és szárazföldi katonákból) állt, de a legtöbbjük magas képzettségű, kiváló tulajdonságú ember volt.

Ezzel kapcsolatban szeretném megemlíteni a küldöttség néhány tagját s a katonai attasé munkatársait, akik különösen nagy szerepet játszottak az akkori időben: A. I. Brikint, N. G. Morozovszkijt, K. Sz. Sztukalovot, I. A. Szkljarovot, Sz. D. Kremert, M. N. Sarapovot és N. N. Pugacsovot. Az utóbbival kapcsolatban szomorú emlékeim vannak: Angliában halt meg egy légiszerencsétlenség során, s londoni szovjet kolóniánkat mélységesen megrendítette ez a tragédia.

A háború első heteiben érdekes esemény zajlott le, amiről ugyancsak beszélni szeretnék. A Spitzbergák szigetcsoportja Norvégiához tartozik, s Norvégia ott szenet termel ki. A Szovjetunió koncesszió alapján ugyanezt tette. Mivel várni lehetett, hogy a németek a Szovjetunió elleni táma-

dás után igyekeznek megkaparintani a Spitzbergákat is, hogy azt északi támaszpontjukká tegyék, s a szigetcsoportot a szövetségeseknek nagyon nehéz lesz megvédeniük, azért a Szovjetunió, Anglia és Norvégia kormányai megegyeztek egymással abban, hogy a szovjet és a norvég bányászokat elszállítják a szigetcsoportról. A brit kormány vállalta magára ennek a műveletnek a megvalósítását, s ehhez az „Empress of Canada" nevű nagy utasszállító hajót választották ki néhány hadihajó kíséretével. Moszkvából sürgős utasítást kaptam, hogy az expedícióval küldjem el a nagykövetség egyik munkatársát is a Szovjetunió képviselőjeként, mivel a Spitzbergákról körülbelül 2000 szovjet állampolgárt kell elszállítani — bányászokat a családjaikkal. A távirat az expedíció indulása előtti napon érkezett meg. Rendkívül sürgős intézkedést kívánt. Választásom a fiatal, nemrégiben Londonba érkezett attaséra, P. D. Jerzinre esett. Magamhoz kérettem, s így szóltam hozzá:

— Pavel Dmitrijevics, holnap az Arktiszra kell utaznia, hogy egy nehéz, de megtisztelő feladatnak eleget tegyen.

Könnyen megérthetjük Jerzin csodálkozását. Néhány szóval megmagyaráztam neki a dolog lényegét, mire így válaszolt:

— Igyekszem minél jobban végrehajtani a megbízatást.

Másnap a szükséges nagykövetségi okmányokkal felszerelt Jerzin elhajózott Angliából.

Tíz nap múlva a brit hajóegység kikötött a Spitzbergákon. A korábban Moszkvából értesített szovjet bányászok felkészültek az elszállításra, s két nap alatt berakodtak az utasszállítóra. Mindez azonban nem zajlott le „rendkívüli esemény" nélkül, amely egyébként nem járt kellemetlen következményekkel. Két nap múlva még két újabb szovjet állampolgár jelent meg, s az angol haditengerészet orvosai fogadták is őket. Némi izgalmat okozott egy kutya is — rendkívül okos és nemes állat —, amelyet a hajó kapitánya nem akart magával vinni. A kutya állandóan nyugtalanul szaladgált a parton, amíg a bányászokat behajózták, s amikor az utolsó motorcsónakok is elindultak emberekkel megrakodva, a kutya utánuk vetette magát, s úszva érte el a hajót. Oly panaszosan vonított, hogy végül felvették a fedélzetre.

A brit hajóegység elszállította a szovjet bányászokat Murmanszkba, majd visszatért a Spitzbergákra, felszedte az ott található 700—800 norvég állampolgárt, s elindult velük Angliába, mivel Norvégiát akkoriban a németek megszállva tartották.

Hazafelé Jerzint váratlan meglepetés érte, amilyen csak háború idején lehetséges. Amikor a hajóegység Murmanszkból visszaért a Spitzbergákhoz, Jerzinnél két szovjet állampolgár jelentkezett, akik nem tudtak elutazni a honfitársaikkal, mert azokban a napokban, amikor a többiek behajóztak, távol a parttól, a hegyekben tartózkodtak, és semmit sem tudtak az elszállításról. Mit tehetett Jerzin? Megtalálta az egyetlen lehetséges kiutat a helyzetből: magához vette a két bányászt, s Londonba szállította őket.

*

Július közepén utasítást kaptam Moszkvából, hogy az angol—szovjet szerződéshez hasonlóan haladéktalanul kössek kölcsönös katonai segélynyújtási szerződést Csehszlovákia és Lengyelország emigráns kormányaival, amelyek akkoriban Londonban székeltek. Rögtön munkához is láttam.[3]

Csehszlovákiával a tárgyalások nem okoztak semmi különösebb nehézséget. Miután Hitler 1939. március derekán megszállta Csehszlovákiát, az ország emigráns vezetőinek többsége lassanként Franciaországban gyülekezett össze, s odautazott Beneš is, aki München után az Egyesült Államokban élt. 1939 novemberében Párizsban Beneš elnökletével megalakították a Csehszlovák Nemzeti Bizottságot. A francia és a brit kormány ezt a bizottságot elismerte, s bizonyos támogatásban is részesítette. Franciaország bukása után a bizottság Londonba települt át, s egy idő után megalakította az emigráns csehszlovák kormányt, amelynek a miniszterelnöke Beneš lett, a külügyminisztere pedig Jan Masaryk (aki München előtt Angliában működött csehszlovák követként). A brit kormány azonban nem egészen érthető meggondolások alapján néhány hónapig halogatta e kormány hivatalos elismerését.

Nagyon megörültem annak az utasításnak, hogy kössek kölcsönös katonai segélynyújtási szerződést Csehszlovákiával. Miután 1939 augusztusában aláírták a német—szovjet megnemtámadási szerződést, a Szovjetunió és Csehszlovákia között a diplomáciai kapcsolat ideiglenesen szünetelt. Zdeněk Fierlinger, moszkvai csehszlovák nagykövet rövidesen megérkezett Párizsba, majd a Csehszlovák Nemzeti Bizottsággal együtt Londonba települt át. Bár 1939 végétől a szovjet és a csehszlovák kormány között nem álltak fenn diplomáciai kapcsolatok, „nem hivatalos formában" továbbra is találkoztam Benešsel, Masarykkal és Fierlingerrel. Ezt célszerűnek tartottam, mivel úgy véltem, hogy a háború folyamán változások következhetnek be a Szovjetunió és Németország kapcsolataiban. Ezenkívül Beneš igen értékes tájékoztatásokat tudott adni Németország és Közép-Európa helyzetéről, s értesüléseit szívesen közölte velünk. Leggyakrabban Fierlingerrel találkoztam, s meggyőződhettem kiváló emberi és politikusi tulajdonságairól. Baráti kapcsolat alakult ki kettőnk között, s ez mind a mai napig megmaradt.

Miután a táviratot Moszkvából megkaptam, annak tartalmát nyomban ismertettem Masaryk külügyminiszterrel. Nagyon örült, s így felelt:

— Gyerünk, ezt a szerződést akár azonnal is aláírhatjuk!

Másnap, július 18-án Masaryk felkereste a szovjet nagykövetséget, s miután megismerkedett az általam előkészített egyezménytervezet tartalmával, kijelentette, hogy nincs semmi ellenvetése. Ugyanilyen véleményt nyilvánított a kíséretében megjelent Fierlinger is. Ezután megtörtént a hivatalos aláírás: Csehszlovákia nevében az egyezményt Masaryk írta alá, a Szovjetunió nevében pedig én. Az egyezmény tartalma alapjában követte az angol—szovjet egyezmény példáját, de két speciális kiegészítéssel. Az 1. pontban leszögeztük, hogy a két kormány haladéktalanul kicseréli követeit. A 3. pont pedig előírta, hogy a Szovjetunió területén

katonai egységeket kell alakítani olyan csehszlovák állampolgárok bevonásával, akik akkoriban a Szovjetunió területén éltek. Ilyen egységeket a későbbiekben valóban szerveztek is, s azok dicső szerepet játszottak a hazájuk felszabadításáért vívott harcokban.

Amikor az aláírás ünnepélyes aktusa befejeződött, s mi tiszteletére pezsgővel koccintottunk, Masaryk kijelentette:

— A mai nap után bátran elmondhatom, hogy nem hiába éltem.

Nem sokkal később Fierlinger Csehszlovákia követeként utazott Moszkvába.[4]

Sokkal bonyolultabb és nehezebb tárgyalásokat kellett folytatnom Lengyelország emigráns kormányával, amely Párizsban alakult 1939 októberében. A kormány élén Sikorski tábornok állt — jó katona, de rossz politikus, régi vágású, becsületes lengyel hazafi, a francia orientáció meggyőződéses híve. Sikorski világnézete, amennyire én azt saját megfigyeléseimből és a másoktól hallottakból megítélhettem, valahol a mérsékelt liberalizmus és a polgári értelemben vett mérsékelt konzervativizmus között helyezkedett el. Balszerencséjére mindig igen sok megrögzött reakciós alak forgolódott körülötte, akik az ő nevével takaróztak, és ő ezeket gyengesége miatt nem taszította el magától. Az 1939—1943 között Párizsban és Londonban működött Sikorski-kormány ezért hagyott nagyon sok szomorú emléket maga után. Ez a kormány, amelyet Anglia és Franciaország is elismert, fokozatosan átalakult különféle politikai, katonai és kulturális jellegű segédszervezetek láncolatává. Előbb a francia Angers városában volt a székhelye, majd Franciaország bukása után Londonba menekült.

A brit vezető körök nagy jóindulattal kezelték Sikorskit, s az angol miniszterek és politikusok szájából magam is többször hallottam azt a kívánságot, hogy ő kerüljön az új Lengyelország élére, amely a háború befejezése után a romokból fel fog épülni.

Ahhoz, hogy a csehszlovák kormánnyal a tárgyalásokat megkezdhessem, nem volt szükségem semmiféle közvetítőre, hiszen korábban is jól ismertem a vezető embereket. A lengyelekkel azonban másként állt a helyzet. Személyesen sohasem találkoztam Sikorskival vagy kormányának tagjaival. Ráadásul Lengyelország és a Szovjetunió között a kapcsolat a háború előtti években — nem úgy, mint például a csehszlovák—szovjet kapcsolat — nem volt barátságos, sőt néha ellenséges. Nem tudhattam, hogyan fogadja Sikorski kormánya a kölcsönös katonai segélynyújtásra vonatkozó szovjet javaslatot, ezért célszerűnek tartottam (s Moszkvának is ez volt a véleménye), hogy előzőleg valami eléggé tekintélyes közvetítő segítségével tájékozódjam. Ebből az elképzelésből kiindulva kerestem fel Edent, s felkértem, hogy deríts fényt a bennünket érdeklő kérdésre. Eden lelkesen üdvözölte a szovjet kormány szándékát, s vállalta a közvetítő szerepet köztem és Sikorski között.

Másnap felhívott telefonon Cadogan külügyminiszter-helyettes, s közölte velem, hogy Eden beszélt Sikorskival, aki hajlandó megkezdeni az álta-

lunk javasolt tárgyalásokat. Most már csak az a kérdés, hogy a tárgyalásokat miként szervezzük meg.

— Sikorski tábornok — folytatta Cadogan — nagyon örülne, ha felkeresné őt, s megegyeznének a tárgyalások ügyrendjének részleteiben.

Elmosolyodtam, s így válaszoltam:

— Az első találkozóra jobbnak találnék valami semlegesebb területet.

Cadogan nyomban megértett, s szintén nevetve felelte:

— Ha a Foreign Office-ban levő irodámat eléggé semleges területnek tartja, átengedem önnek és Sikorski tábornoknak. Még ki is megyek onnan, nehogy feszélyezzem önöket.

— Igen, az ön irodáját alkalmas helynek tartom arra, hogy ott találkozzam először Sikorski tábornokkal — feleltem.

Cadogan megelégedésének adott kifejezést, s megígérte, hogy a kérdésről tárgyalni fog a lengyel miniszterelnökkel. Fél óra múlva Cadogan újból felhívott, és közölte, hogy Sikorski nem ellenzi a Foreign Office-ban tervezett találkozást, s időpontnak a másnap délután négy órát javasolja. Azt feleltem, hogy nekem az időpont megfelel, s kértem, hogy erről Sikorskit is értesítse. Úgy véltem, hogy ezzel minden előzetes tárgyalás befejeződött, s nyomban megkezdtem azoknak a javaslatoknak a megszövegezését, amelyeket másnap a lengyelek elé kellett terjesztenem. Csakhogy nagyot tévedtem. Újabb fél óra múlva Cadogan harmadszor is felhívott, s a következőket mondta:

— Sikorski tábornok felkért, figyelmeztessem önt, hogy holnap a találkozáson nem négy órakor fog megjelenni, hanem három perccel később.

Magamban jót kacagtam. Úgy látszik, ennek a három percnek kell jelképeznie a beosztásunkban mutatkozó különbséget. Hiszen Sikorski — miniszterelnök, én pedig csak — nagykövet. Fennhangon így szóltam:

— Ha Sikorski tábornok előkelő cselekedetnek tartja, hogy pontatlan legyen a találkozónkon, én nem tiltakozom ez ellen.

Hallottam, hogy Cadogan is elkacagja magát a drót másik végén, majd így szólt:

— Ne haragudjék, hogy ilyen furcsa üzenetet kellett továbbítanom, de a közvetítő sorsa már ilyen... A legfontosabb, hogy mégiscsak mielőbb megkezdődjenek a tárgyalások.

Másnap délután pontosan négy órakor megérkeztem Cadogan hivatalába. Meleg, napos idő volt, s én természetesen könnyű világosszürke nyári ruhában jelentem meg a Foreign Office-ban. Üdvözöltem Cadogant, s mosolyogva így szóltam hozzá:

— Tehát három perc — s figyelni kezdtem karórám mutatóit.

Pontosan három perc múlva kinyílt Cadogan irodájának az ajtaja, s a küszöbön teljes katonai díszben, valamennyi érdemrendjével és kitüntetésével, tábornoki egyenruhában megjelent Sikorski. Mögötte Zaleski lengyel külügyminiszter alakja tűnt fel. Nehézkes teste szinte kibuggyant fekete frakkjából és csíkos nadrágjából. Püffedt nyakát magas fehér gallér támasztotta meg. Sikorski végignézett rajtam, s az arcán csodálkozó grimasz futott át, mintha elégedetlen volna valamiért: a tábornokot

nyilván feszélyezte nyári utcai ruhám és „könnyelműségem". De egyikünk sem tehetett semmit: a helyzetet olyannak kell elfogadni amilyen.

Sikorski megjelenését Cadogan irodájában egy másik, még furcsább jelenet előzte meg (amiről a szemtanúk meséltek nekem). A tábornok két hatalmas gépkocsin érkezett a Foreign Office-ba. Az elsőben maga ült a külügyminiszterrel, a másodikban pedig egyenruhás adjutánsai. Ezek sietve berohantak a Foreign Office épületébe, majd a folyosókon végigcsörtetve, a szembejövőket félrelökdösve, hangosan kiáltották:

— Jön a tábornok! Jön a tábornok!

S az adjutánsok mögött méltóságteljesen lépegetett Sikorski a külügyminiszter kíséretében.

Cadogan bemutatott bennünket egymásnak, majd eltávozott. Hárman leültünk az iroda asztalához, s beszélgetni kezdtünk. A szovjet kormány nevében felajánlottam Sikorskinak és Zaleskinak a kölcsönös katonai segélynyújtási szerződést a hitleri Németországgal szemben, s hozzáfűztem, hogy a Szovjetunió a továbbiakban kötelezettséget vállal olyan értelemben, hogy elősegíti a lengyel állam újjászervezését nemzeti határai között.

Sikorski és Zaleski különösebb lelkesedés nélkül hallgatta a szavaimat, majd a külügyminiszter rögtön megkérdezte, hogyan értelmezzék a „lengyel állam nemzeti határai között" kifejezést.

Megmagyaráztam, hogy elképzeléseink szerint a jövő lengyel állama csakis lengyelekből épülhet fel, azon a területen, amelyen lengyelek laknak.

Mindkettejük arcán komor kifejezés jelent meg. Aztán a külügyminiszter vette át a szót, s hosszú előadást olvasott fel arról, hogy Lengyelországban a hitleri támadás küszöbén csakis lengyelek éltek, s ezért a jövő Lengyelországnak az 1939-es lengyel államhatárok keretei között kell újjászületnie. Állításainak alátámasztása érdekében monoton és unott hangon számadatokat kezdett idézni a háború előtti Lengyelországban tartott összeírásokból, s mindez úgy festett, mintha ebben a Lengyelországban szinte egyáltalán nem éltek volna ukránok és beloruszok, s az egyetlen nemzeti kisebbség („...ha egyáltalán nemzeti kisebbségnek lehet nevezni!" — emelte fel figyelmeztetően az ujját a külügyminiszter) az akkori lengyel köztársaságban a félmilliónyi zsidó volt.

A külügyminiszter folytatni akarta eszmefuttatását, de már nem tudtam tovább türtőztetni magam, s közbeszóltam:

— Külügyminiszter úr, fiatalkoromban magam is statisztikus voltam, s jól ismerem azokat a statisztikai trükköket, amelyeket a cári kormány gyakran használt a bebizonyíthatatlan dolgok bizonyítására... Ezért hát ne beszéljünk többet statisztikáról. A szovjet kormánynak megvannak a maga, kellően megalapozott elképzelései a háború előtti Lengyelország lakosságának nemzeti összetételéről, s a szovjet kormány nevében szeretném még egyszer megismételni, hogy hajlandó elősegíteni a lengyel állam megteremtését *nemzeti határai között* — ezeket a szavakat különös nyomatékkal mondtam ki —, s ez a mi alapelvünk. Ha önök ezt az alapelvet nem

óhajtják magukévá tenni, akkor... Akkor azt hiszem, nem is érdemes megkezdenünk tárgyalásainkat.

Szavaimnak megvolt a látható hatásuk, mert ekkor Sikorski közbeavatkozott, s engedékenyebb hangon arról kezdett beszélni, hogy figyelmesen át kell gondolni minden olyan kérdést, amely a kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésével kapcsolatos.

Nincs szükség a további tárgyalások részletes ismertetésére, bár azok igen sok időmet vették el, és alaposan megviselték az idegeimet. Csak annyit mondok, hogy nagyon nehéz napok voltak, s néhányszor már a tárgyalások megszakadásának a határán álltunk. A szovjet kormány kitartása és rugalmassága alapján azonban végeredményben sikerült leküzdenünk minden nehézséget, s 1941. július 30-án Sikorskival aláírtuk az egyezményt.

A legbonyolultabb a jövő lengyel állam határainak a kérdése volt. Bár Sikorski a lengyel militarista klikk valamelyest mérsékeltebb képviselőjének mutatkozott, mint a hírhedt „ezredesek", akik a háború előtti Lengyelországot a pusztulásba sodorták, ő és a környezete is eléggé erős agresszív-imperialista szellemet képviselt. Nem volt benne elég politikai realizmus, s a régi szlachta-hagyományok „romantikája" erősen a hatásuk alatt tartották. Hosszas viták és éles eszmecserék után végül úgy határoztunk, hogy az egyezményben egyáltalán nem érintjük a jövő lengyel állam határainak a kérdését.

A továbbiakban az egyezmény leszögezte, hogy a Szovjetunió és Lengyelország között felújítják a diplomáciai kapcsolatokat, a háború folyamán mindkét fél mindenféle segítséget és támogatást megad egymásnak, s a szovjet kormány beleegyezését adja abba, hogy a Szovjetunió területén lengyel hadsereg alakuljon. Ezenkívül külön jegyzőkönyvben szögeztük le, hogy a szovjet kormány „amnesztiát ad minden olyan lengyel állampolgárnak, aki jelenleg szovjet területen van elzárva akár hadifogolyként, akár más elegendő ok alapján".[5]

Az egyezményt ünnepélyes külsőségek között írtuk alá, amiről az angolok gondoskodtak. Eden már a kezdet kezdetén igen nagy jelentőséget tulajdonított a Szovjetunió és Lengyelország megbékéltetésének, figyelemmel kísérte a tárgyalások menetét, a válságos pillanatokban segítséget nyújtott a kulisszák mögött, s amikor ezt a diplomáciai vállalkozást végül siker koronázta, a szövetségesek szempontjából minél kedvezőbb visszhangot igyekezett kelteni iránta. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy fontosnak tartotta a belső egység megszilárdítását a szövetségesek táborában, másrészt pedig minél szélesebb körben reklámozni igyekezett Sikorskit, akivel az angol kormánynak, amint azt fentebb említettem, messzemenő tervei voltak.

Az egyezményt a Foreign Office-ban, Eden irodájában írtuk alá. Edenen kívül jelen volt Churchill is, s rengeteg újságíró, fotóriporter és filmes. A szemünket jupiterlámpák vakították. Sikorski és én beszédet mondtunk. Aztán a brit állam vezetői szorongatták a kezünket. Megköszöntük a segítségüket, majd — másnap — az angol sajtó a pillanat központi „szenzá-

ciójaként" tálalta a szovjet—lengyel egyezmény megkötését. Nem tiltakoztam az angolok eljárása ellen: 1941 nyarán a szovjet—lengyel egyezmény igen pozitív jelentőségű volt, s az egyezmény megkötésének tényét a legszélesebb körökben ismertetni kellett mind a szövetségesekkel, mind pedig az ellenséggel.

Harry Hopkins Moszkvába repül

Moszkvából 1941. július 19-én érkezett meg Sztálin első üzenete Churchillhez. A második világháború fontos újításokat hozott a hagyományos diplomáciai eljárásokban. Addig a kormányfők, amint azt mondták, „normális diplomáciai csatornákon keresztül" érintkeztek egymással, vagyis külügyminisztereik és nagyköveteik révén. Kormányfők csak rendkívül ritka esetekben léptek közvetlen kapcsolatba egymással, s az ilyen alkalmak nagyrészt ünnepélyes jellegűek voltak — üdvözlések, részvétnyilvánítások stb. Most a helyzet megváltozott. A kormányfők rendes diplomáciai intézményeik felhasználásával kezdtek közvetlenül üzeneteket váltani a legfontosabb és legsürgetőbb kérdésekről. Churchill egyszer a következőket mondta nekem:

— A mi lázas időnkben a „normális diplomáciai csatornák" túlságosan lassúak, több lépcsősek... Könnyen elvéthetjük a szükséges ütemet... Én is jobbnak tartom, hogy közvetlenül levelezzek Roosevelttel.

1941. június 22-e után a brit miniszterelnök már feljogosultnak érezte magát arra, hogy közvetlenül forduljon a szovjet kormány vezetőjéhez, s július 8-án és 10-én két üzenetet küldött Sztálinnak, amelyekben biztosította, hogy a britek hajlandók a Szovjetunió megsegítésére, s javasolta, hogy adjanak ki közös angol—szovjet nyilatkozatot (ebből született a két ország fentebb már említett kölcsönös katonai segélynyújtási egyezménye). Sztálin július 19-én érkezett üzenete válasz volt a brit miniszterelnök fentebb említett két üzenetére.

Az üzenetben Sztálin a következőket írta:

„...én azt hiszem, hogy a Szovjetunió, s ugyanígy Nagy-Britannia katonai helyzete jelentős mértékben megjavulna, ha front létesülne Hitler ellen Nyugaton (Észak-Franciaországban) és Északon (az Arktiszon). Egy észak-franciaországi front hitleri erőket vonhatna el Keletről, s ezen túlmenően egyszersmind Hitler Angliába való betörését is lehetetlenné tenné.

Még könnyebb frontot létrehozni Északon. Itt csak angol tengeri és légierők tevékenységére van szükség — csapatok partraszállása, tüzérség partraszállása nélkül. Ebben a hadműveletben szovjet szárazföldi, tengeri és légierők vesznek majd részt."[6]

Amint látjuk, ez volt a szovjet kormány első hivatalos felhívása az

észak-franciaországi front megnyitásának követelésével. És hány felhívás követte még, amíg az annyira természetes és ésszerű szovjet követelés végre megvalósult 1944-ben!

Az üzenet rejtjelzését megfejtettem, majd a titoktartás kedvéért magam fordítottam le angol nyelvre, s magam gépeltem le a szöveget. Aztán felmerült a kérdés, hogyan juttassam el Churchillnek. Elküldhettem lepecsételt levélben a nagykövetség titkárjával, s átadhattam személyesen is. A második utat választottam, mert látni akartam, közvetlenül milyen hatással van Churchillre az üzenet, s mert lehetőséget akartam arra, hogy szükség esetén nyomban válaszoljak, ha az üzenet nyomán a címzettnek valami kérdése támadna. Sztálin üzenetét így adtam át mindig a későbbiekben is, s nem kellett megbánnom. Alább beszélni fogok róla, milyen hasznos volt számunkra a szovjet kormányfő üzeneteinek ez az átadási módja.

Július 19-e szombati napra esett. Ezért Churchill aznap a brit miniszterelnökök városon kívül levő birtokán tartózkodott, ahol szokás szerint a hét végét töltötte, vendégeit fogadta, és kötetlenebb formában megtárgyalta a különböző államügyeket. Elhatároztam, hogy a birtokra utazom, s ott saját kezébe adom át a miniszterelnöknek Sztálin üzenetét.

A ház tele volt urakkal és hölgyekkel, akiknek egy részét ismertem, sokat közülük viszont még sosem láttam. Churchill dolgozószobájában fogadott, s ott gyorsan elolvasta az általam kézbesített üzenetet. Utána karját széttárva így szólt:

— Nagyon megértem Sztálin urat, s mélységesen együtt érzek vele, sajnos azonban pillanatnyilag megvalósíthatatlan, amit kér.

S részletesen indokolni kezdte kijelentését. A németeknek Franciaországban 40 hadosztályuk van, s jól megerősített partjuk a La Manche mentén, Belgiumban és Hollandiában. Anglia egy évig teljesen egyedül harcolt, az erőit a végletekig megfeszítette és szétforgácsolta az anyaországban, Afrikában és Közel-Keleten; óriási erőket köt le az Atlanti-óceán uralmáért vívott tengeri csata, hiszen ettől függ az ország élete. Ilyen körülmények között a brit kormány nem tud elegendő csapatot, légi- és tengeri erőt biztosítani ahhoz, hogy komoly formában behatoljon Franciaországba, már azért sem, mert az éjszaka jelenleg nem tart tovább öt-hat óránál. Ha pedig elégtelen erővel próbálnák meg a behatolást, a biztos vereségbe futnának, ami nem használna sem a Szovjetuniónak, sem Angliának. A brit kormány pillanatnyilag legfeljebb annyit tehet a Szovjetunió helyzetének megkönnyítésére, hogy fokozza Németország légi bombázását, és néhány tengeri hadműveletet szervez Észak-Norvégia és a Spitzbergák térségében. Nagyon sajnálja — mondta —, hogy Anglia pillanatnyilag többre nem képes, de számolni kell a reális helyzettel.

Én tiltakoztam, s részletesen bizonyítgattam a miniszterelnöknek, hogy a német erők hatalmas arányú összevonása Keleten lehetetlenné teszi 40 német hadosztály fenntartását Franciaországban, s a történelemben vannak olyan pillanatok, amikor a népeknek és kormányoknak saját megmentésük érdekében emberfeletti tettekre kell vállalkozniuk. S most

pontosan ilyen pillanat köszöntött be nemcsak a Szovjetunió, hanem Anglia szempontjából is.

Churchill azonban hajthatatlan maradt. Ezután irodájából kimentünk a szalonba, ahol sok vendég tartózkodott mindkét nem képviselői közül. A miniszterelnök odavezetett egy magas, nagyon ösztövér, beteges külsejű, hosszúkás arcú, élénk szemű férfihoz, aki a kandallónak támaszkodott, s bemutatott neki:

— Ismerkedjenek össze, ez itt Mr. Hopkins.

Hopkins nevét jól ismertem. Tudtam, hogy egyik legközelebbi tanácsadója Rooseveltnek, s nagy szerepet játszik az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalának a meghatározásában. Tudtam, hogy Hopkins olyan ember, aki hű maradt Lincoln demokratikus hagyományaihoz. S tudtam azt is, hogy az elnök azért küldte, hogy tárgyaljon a brit kormánnyal, s Churchill nagy tisztelettel kezeli őt. Ezért különös figyelemmel vizsgáltam Hopkinst, és az arckifejezéséből, a mozdulataiból és a magatartásából igyekeztem kiolvasni, hogy milyen ember lehet.

— Sztálin a második front megnyitását kéri Franciaországban — vetette oda gyors szavakkal Churchill, majd így folytatta: — Ezt mi most nem tehetjük meg... Nem áll módunkban...

Utána más vendégeihez ment, én pedig Hopkinsszal ott maradtam a kandallónál. Röviden elmondtam neki a Churchill-lel előzőleg lezajlott párbeszéd tartalmát, mire néhány kérdést tett fel. Én azokat megválaszoltam, de közben Churchill felesége lépett hozzánk, és hívott bennünket egy csésze teára. Komolyabb beszélgetésre a helyzet szemlátomást nem volt alkalmas, ezért nemsokára hazamentem, azzal a benyomással, hogy Hopkins sokkal nagyobb együttérzéssel kezeli a Szovjetunió megsegítésének a kérdését, mint Churchill. Ez szülte bennem azt a kívánságot, hogy még egyszer találkozhassam Roosevelt küldöttével, s részletesebben elbeszélgessünk az engem érdeklő kérdésekről. Így gondolkoztam: „Lehet, hogy éppen ez a segítségkérés reális megoldásának a kulcsa?"

Hétfőn, július 21-én felhívtam telefonon a londoni amerikai nagykövetet, John Winantot, s megkérdeztem, hol találhatom Hopkinst, találkozhatnék-e vele, őszintén megbeszélhetném-e vele a szovjet—német front eseményeit. A nagykövet, aki korábban éveken át az International Labour Office (Nemzetközi Munkahivatal) vezetője volt a Népszövetségben, röviddel előbb került Londonba nagykövetnek, s már a Szovjetunió ellen intézett német támadás előtt nagy hajlandóságot mutatott arra, hogy velem közelebbi kapcsolatba kerüljön.

— Ennél mi sem egyszerűbb: jöjjön holnap hozzám reggelire, meghívom Hopkinst is, s hármasban elbeszélgethetünk.

Valóban, július 22-én a nagykövet asztalánál újból találkoztam Hopkinsszal. Részletesen ecseteltem a keleti fronton kialakult helyzetet, megmagyaráztam sikertelenségeink okait s hangsúlyoztam a második front rendkívüli fontosságát. Hopkins nagy figyelemmel hallgatott, szemlátomást nagy rokonszenvvel a Szovjetunió iránt. A nagykövet is nyíltan kiállt a második front mellett.

— Az Egyesült Államok — mondta végül Hopkins — pillanatnyilag nem harcoló ország, s a második front kérdésében semmit sem segíthetünk önöknek. Az ellátás terén azonban más a helyzet... Angliának sok fegyvert, nyersanyagot, hajót stb. adunk. Sokat adhatnánk önöknek is... De mire van szükségük? Meg tudná mondani?

Nehéz helyzetben voltam. Bár általános vonásokban képet tudtam alkotni magamban nehézségeinkről, végeredményben nem vállalhattam magamra, hogy pontosan felsoroljam, mire és milyen mennyiségben van szükségünk.

Hopkins megjegyezte, milyen fontos volna, ha Roosevelt és Sztálin megismerkedne és közelebb kerülne egymáshoz. Ennek igen nagy lehetne a jelentősége.

— Megértheti — mondta Hopkins —, hogy Rooseveltnek pillanatnyilag Sztálin csak egy egyszerű név. Az ön kormányfőjét még sosem látta, sosem beszélt vele, általában még elképzelése sincs, milyen ember lehet. Feltehetőleg Rooseveltről is csak homályos elképzelése lehet Sztálinnak. Változtatni kellene ezen a helyzeten, de hogyan?

Azt feleltem, hogy a két kormányfő közeledésének három útja lehetne: személyes találkozás, megbízottak kölcsönös kiküldése vagy személyes üzenetváltás. Az első lehetőség a pillanatnyi körülmények között nyilvánvalóan elesik, így tehát a másik kettő marad.

Öt nap múlt el. Július 27-én, vasárnap, amikor szokásomhoz híven Negrinnél tartózkodtam, váratlanul felhívtak a nagykövetségről, s közölték velem, hogy aznap legkésőbb este tízkor Winant feltétlenül fel szeretne keresni. Természetesen nyomban visszatértem Londonba. Este tíz óra felé a nagykövet valóban megjelent nálam, s három amerikai útlevelet tett le az asztalomra.

— Legyen szíves üsse beléjük a vízumot — mondta minden magyarázat nélkül.

Hopkinsnak és két kísérőjének az útlevele volt. Meglepetten néztem a nagykövetre. Kérdő pillantásomra a következőket mesélte el:

— Keddi találkozásunk után Hopkins gondolkozni kezdett, mit tegyen. Végül arra a következtetésre jutott, hogy az a legésszerűbb, ha ő maga személyesen utazik Moszkvába. Igaz, Hopkins fizikailag nem érzi egészen jól magát, de ő már ilyen ember: ha valamit fontosnak tart, azt feltétlenül meg is teszi, nem törődik semmivel. Moszkvai látogatását rendkívül fontosnak tartja... Természetesen kikérte az elnök véleményét, és ő beleegyező választ adott... S ma, helyesebben most nyomban utazik is Moszkvába... Amikor önhöz jöttem, Hopkins a pályaudvarra indult. Fél óra múlva indul Skóciába a vonat, Hopkins pedig onnan holnap reggel Oroszországba repül.

— Milyen útvonalon? — kérdeztem gyorsan.

— A „Katalina" repülőn Norvégiát megkerülve egyenesen Arhangelszkbe megy. Körülbelül huszonnégy órai repülőút, ha minden sikerül... Általában veszélyes és nehéz út, különösen az olyan beteg embernek, mint Hopkins, de ő semmivel sem törődik.

Az útlevelekre mutatva hozzáfűzte:

— De kérem, siessen ezekkel... Öntől egyenesen a pályaudvarra megyek, s ott átadom az útleveleket Hopkinsnak és kísérőinek.

Nagyon nehéz helyzetbe kerültem. A vízumpecsétek mind a konzulátuson voltak, a konzulátus pedig nem a nagykövetség épületében működött, hanem egészen más részén a városnak, ahova gépkocsival is legalább tíz percig tartott az út. Vasárnap lévén feltehetőleg sem a konzul, sem az épületben való helyettese nem tartózkodik a lakásán, márpedig náluk vannak a páncélszekrény kulcsai, amelyben a pecsétet őrzik. Nekem pedig alig ötpercnyi idő állt a rendelkezésemre, másként a nagykövet nem ér ki a vonat indulásáig a pályaudvarra. Mit tegyek?

Átvettem Hopkins útlevelét, és saját kezűleg beleírtam: „Harry Hopkins átbocsátandó a Szovjetunió bármely határ menti pontján, úti csomagjainak átnézése nélkül, diplomáciai személyként. I. Majszkij, a Szovjetunió angliai nagykövete." Bejegyeztem a dátumot, majd beütöttem a nagykövetség pecsétjét. Így jártam el a másik két útlevéllel is.

Winant megköszönte a gyors intézkedést, és sietett a pályaudvarra. Később elmesélte, hogy a legutolsó pillanatban érkezett meg: a vonat már mozgott, s az útleveleket a nyitott ablakon nyújtotta fel Hopkinsnak.

Nyomban Winant távozása után rejtjeles villámtáviratot küldtem Moszkvába, abban közöltem Hopkins elutazását, s kértem, hogy tegyenek meg minden szükséges intézkedést barátságos arhangelszki vagy murmanszki fogadtatása érdekében.[7]

Minden szerencsésen sikerült, s a július 30-án Moszkvába érkezett Hopkinst Sztálin fogadta, majd hosszasan elbeszélgetett vele. Másnap, július 31-én folyt le második beszélgetésük. Hopkins autentikus választ kapott minden őt érdeklő kérdésre, majd ugyanazon az úton, a „Katalina" repülőgépen visszatért Angliába, onnan pedig nyomban hazarepült az Egyesült Államokba. A szovjetunióbeli útjáról készített beszámoló nagy hatással volt Rooseveltre, s igen komoly következményekkel járt.

1941. augusztus 15-én zajlott le Roosevelt és Churchill úgynevezett atlanti konferenciája. Onnan a két vezető üzenetet küldött Sztálinnak, amely így kezdődött:

„Azt az alkalmat, amelyet a Harry Hopkins úr által Moszkvából való visszatérése után előterjesztett jelentés megvitatása nyújtott, kihasználtuk annak a kérdésnek együttes megtárgyalására, hogy miképpen segítheti a mi két országunk a legmegfelelőbb módon az önök országát."[8]

Azután a két vezető közölte, hogy hajókat küldtek a Szovjetunióba különféle cikkekkel, s javasolják, hogy a legközelebbi időben Moszkvában értekezletet tartsanak a három hatalom „magas állású képviselőinek" részvételével, s azon hosszabb lélegzetű programot dolgoznak ki, miként láthatná el a háború idején az Egyesült Államok és Anglia a Szovjetuniót. Ezt a konferenciát valóban meg is tartották a Szovjetunió fő-

városában 1941. szeptember 29—október 2-a között, de erről később lesz szó.

Így tehát a háború folyamán először értettem meg gyakorlati tapasztalat alapján, hogy mi a „láncreakció" jelentősége politikai téren (ez a kifejezés akkoriban még nem volt általános használatban). Később is többször segített rajtunk ugyanez a „láncreakció".

Szeretnék néhány szót szólni Hopkinsszal történt utolsó találkozásomról, amelyre négy évvel később Moszkvában került sor. A háború éppen csak véget ért, méghozzá győzedelmesen, de sok háborús probléma még megoldásra szorult. Köztük az egyik legfájdalmasabb kérdés Lengyelország jövendő sorsa volt. Itt komoly nézeteltérések merültek fel egyrészt a Szovjetunió, másrészt az Egyesült Államok és Anglia között. 1945. május végén Truman elnök (Roosevelt 1945. április 12-én halt meg) Hopkinst Moszkvába küldte, hogy tárgyalásokat folytasson Sztálinnal. Az élesen felvetődő kérdést akkor sem sikerült rendezni, de a tárgyalások során Sztálin — mint rendesen — nagy ebédet rendezett Hopkins tiszteletére a Kremlben. Az ebédre többek között engem is meghívtak, feleségemmel együtt. Ebéd közben szokás szerint több pohárköszöntő hangzott el. Az egyiket Hopkins feleségének a tiszteletére angol nyelven az én feleségem mondta. Ebéd után a vendégek táncoltak, s — legnagyobb csodálkozásomra — Hopkins is részt vett, bár láthatóan nagyon fáradt, elcsigázott, beteg volt. Egy táncot a feleségemmel táncolt végig. Amikor a helyére kísérte, sokáig nem kapott rendesen lélegzetet. A homlokán verejtékcseppek csillogtak, ahogy hozzám ért a kezével, éreztem, ernyedt, hideg. Nagyon furcsán éreztem magam. S mintha Hopkins megértette volna a hangulatomat, mosolyogva, kissé hetykén, félhangon így szólt hozzám:

— De hiszen szabadságra engedett a halál!

Másnap Hopkins elutazott. Egy év múlva az újságokban olvastam halálhírét.

Harry Hopkins emlékét úgy őrzöm, mint a második világháború idején a burzsoá világ egyik leghaladóbb vezető egyéniségéét.

Angol fegyver a Szovjetuniónak

Két hónap múlt el a Szovjetunió ellen intézett német támadás után. A háború lankadatlan erővel tombolt. A „borúlátók", akik azt várták, hogy hat hét múlva Hitler „Oroszország gazdája" lesz, csodálkoztak: jóslatuk nem igazolódott be. A szovjet nép nem hagyta magát térdre kényszeríteni, a Vörös Hadsereg ellenállt az ellenségnek. Az angolok egy része kezdte átértékelni a helyzetet; sok angol politikusban, katonában, újságíróban és egyszerű nyárspolgárban felmerült a gondolat: „Lehet,

hogy helytelenül képzeltük el a németek és oroszok kölcsönös erőviszonyait? Lehet, hogy a szovjetek hosszabban és makacsabbul ellenállnak, mint ahogy azt gondoltuk? S lehet, hogy Hitler reménytelenül belevész ezekbe a mérhetetlen térségekbe, elvész e sok-sok millió furcsa és érthetetlen ember között?" Az angolok szerettek volna bízni az események ilyen alakulásában, de ugyanakkor féltek is hinni, nehogy ki kelljen ábrándulniuk. E hangulat megnyilvánulásait világosan megfigyelhettem a legkülönbözőbb angol körökben, amelyekkel július 22-e óta gyakran kellett összetalálkoznom.

Érthetően nagy lelkesedéssel fogadtam Rooseveltnek és Churchillnek az atlanti konferenciáról augusztus 15-én a szovjet kormány vezetőjéhez küldött üzenetét. Világosan láttam azonban, hogy a Szovjetunió megsegítésének gyakorlati eredményei nem egyhamar fognak megmutatkozni. Márpedig gyors és komoly segítségre lett volna szükség. S amikor augusztus 20-án meghallottam a rádióban Vorosilov, Zsdanov és Popkov felhívását a lakossághoz, amelyben a Leningrádot fenyegető halálos veszélyt jelentették be, haladéktalan cselekvésre szántam el magam.

Találkozót kértem Edentől, s augusztus 26-án nagyobb lélegzetű beszélgetést folytattunk. Tulajdonképpen nem is beszélgetés volt ez, hanem erőteljes kirohanás a külügyminiszter, sőt mi több — az egész brit kormány ellen.

A szovjet—német fronton kialakult helyzet rövid, leírásával kezdtem. Hangsúlyoztam, hogy a helyzetünk mily rendkívül nehéz, sőt veszélyes, s különösen nagy ember- és fegyververeszteségeinket emeltem ki, amelyeket a Vörös Hadsereg szenvedett el az utóbbi napokban. A továbbiakban így folytattam:

— Ebben a szörnyű háborúban a Szovjetunió és Anglia szövetségesek, de mit segít most rajtunk a mi brit szövetségesünk? Gyakorlatilag semmit! E tíz hetet egyedül harcoltuk végig! Kértük, hogy nyissák meg a második frontot, de elutasító választ kaptunk. Az atlanti konferencián széles körű gazdasági és katonai segítséget ígértek, de eddig mindez csak üres szó maradt... Emlékezzék csak, légügyi szerveink sürgősen hatvan nagyobb bombát kértek — s mi történt? Hosszas levélváltás eredményeként hatot megígértek!

Eden láthatóan zavarban volt, igyekezett megmagyarázni a második front visszautasítását, s hangsúlyozni a Németország elleni brit támadások szaporításának jelentőségét.

— Természetesen Németország légi bombázása bizonyos segítség a Szovjetuniónak — vetettem közbe —, de ... kevés! A dühöngő vadállatot nem elegendő megcsipkedni, hanem bunkósbottal kell fejbe verni!

Eden ecsetelni kezdte az angol nép mélységes együttérzését a Szovjetunió népei iránt, elmondta, mennyire fellelkesíti őket a szovjet nép hősiessége és kitartása, ez izzik most minden brit szívében, én azonban nem éppen udvariasan közbevágtam:

— Tudja, Mr. Eden, amikor ilyen gyakran hallom, hogy mennyire dicsérnek bennünket, némi ingerültséggel gondolom: „Kevesebb dicséret kellene, és több repülőgép a frontjainkra." Pedig önök még csak fegyverrel sem látnak el bennünket, mert várják azt a pillanatot, amikor az önök által javasolt moszkvai konferencia megvitatja és megoldja ellátásunk minden kérdését... Így ez nem mehet tovább! Ha az atlanti konferencián az amerikaiakkal együtt elvileg elhatározták a megsegítésünket, akkor ne késlekedjenek! Mielőtt az eljövendő moszkvai konferencián mindezeket a kérdéseket megoldanák, kezdjék el haladéktalanul a megsegítésünket, akár részletekben is, mondjuk előlegként. Ha ez nem következik be, a szovjet emberek elveszíthetik angol szövetségesükbe vetett hitüket.

Szavaim mély hatást gyakoroltak Edenre. Nekibuzdultan szólalt meg:

— Még ma beszélek mindezekről a miniszterelnökkel, aztán majd újból találkozunk.

Néhány nap múlva Eden magához kéretett, s szemlátomást elégedetten közölte, hogy mivel különösen súlyos légi veszteségeink vannak, Churchill elhatározta haladéktalan megsegítésünket „a Vörös Hadseregnek szóló ajándék" formájában: 200 „Hurricane" típusú vadászgépet indítanak útba. Tudtam, hogy a „Hurricane" gépeket akkoriban az angol vadászgépek egyik legjobb típusának tartották (ha nem is a legjobbnak, mint a „Spitfire" típusú gépeket), s miután megköszöntem Churchillnek ezt a lépését, annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy ezzel a dolog nem reked meg. Churchill ajándékát valóban sürgősen elküldték a Szovjetunióba, s időben került a szovjet repülők kezébe.

Edennel folytatott beszélgetésem során szemembe ötlött egy olyan dolog, amelyre korábban nem figyeltem fel: a külügyminiszter kényelmetlenül érezte magát, mivel a brit kormány megtagadta a második front megnyitását Franciaországban, s enyhíteni igyekezett ezzel kapcsolatos kiábrándulásunkat; hangsúlyozta, hogy az angolok hajlandók széles körű segítséget nyújtani katonai ellátás terén és egyéb módokon. Mentegetőzést éreztem más magas állású angolok szavaiból is, akikkel az ezt követő napokban akadt dolgom. A legékesebben ez Brendan Brackennel, a *Financial News* előző szerkesztőjével folytatott beszélgetésünk során mutatkozott meg, aki a miniszterelnök egyik legközelebbi tanácsadójaként szerepelt, majd később tájékoztatási miniszter lett. A magas, csontos, rőt hajú ember hosszasan bizonygatta nekem, hogy Churchill és a kormány tagjai nagyon szeretnének széles körű katonai műveleteket indítani Franciaországban, pillanatnyilag azonban egyszerűen nem áll a módjukban, ami nagy szomorúsággal és bánattal tölti el őket. Jól megjegyeztem, hogy az angol kormánykörökben ilyen hangulat uralkodik, s gondolkozni kezdtem, miként tudnám ezt a legjobban kihasználni országunk érdekében. Szerencsés eset játszott kezemre.

Amikor Moszkvát értesítettem Edennel folytatott beszélgetésemről és Churchill „ajándékáról", egyszerre az Edennel folytatott beszélgetés közlésére válaszul táviratot kaptam Sztálin aláírásával! Ilyesmi nagyon

ritkán fordult elő. Általában Molotov külügyi népbiztos vagy valamelyik helyettese, rendszerint Visinszkij levelezett velem.

Sztálin azt írta, hogy helyesli Edennél tett lépéseimet. Különösen annak örül, hogy a brit külügyminiszterrel folytatott beszélgetésemben olyan nagyszerűen érzékeltettem a szovjet emberek körében uralkodó hangulatot az angol kormány magatartása miatt. A szovjet ország nagyon nehéz napokat él át, s a szövetséges haladéktalan és hatékony segítsége rendkívül fontos, elengedhetetlenül szükséges.

Emlékszem, sokáig szorongattam Sztálin táviratát, s egyre csak azon gondolkoztam, mivel segíthetnék még a hazámon. Végül meghatározott terv alakult ki bennem.

Felkértem Sztálint, küldje el második üzenetét Churchillnek, s abban vessen fel két kérdést: a franciaországi második front megnyitásának és a Vörös Hadsereg fegyverrel és hadianyaggal történő ellátásának a kérdését. Sejtettem, hogy az első kérdéssel kapcsolatban semmiféle gyakorlati eredményt nem fogunk elérni, de fontos volna, ha állandóan emlékeztetnénk az angolokat a második front elkerülhetetlen szükségére. A második kérdéssel kapcsolatban viszont, a Londonban uralkodó hangulatból ítélve, vannak esélyek bizonyos gyakorlati eredményekre.

Szeptember 4-én Moszkvából megérkezett Sztálin második üzenete Churchillhez szeptember 3-i keltezéssel. Amíg a távirat rejtjelzését megfejtettem, lefordítottam angolra, majd a fordítást legépeltem, este lett. Mégis nyomban felhívtam Churchill titkárát, és rendkívül fontos és halasztást nem tűrő kérdésben haladéktalan találkozót kértem a miniszterelnöktől. Churchill este tíz órára hívatott (rendszerint késő éjjelig dolgozott). Emlékszem, aznap szépen sütött a hold. Fantasztikus alakú felhők húzódtak nyugatról kelet felé. Amikor a holdat eltakarták, széleik rőtes-feketés árnyalatban csillogtak, s ilyenkor az egész kép borongós, baljós színezetet öltött, mintha a pusztulásának küszöbén állna a világ. A város ismerős utcáin hajtottunk végig, s ezt gondoltam:

„Még néhány perc, s elérkezünk egy következményeiben nagy és rendkívül fontos pillanathoz. Találkozni fog két ellentétes világ képviselője, akik most a sors akaratából egy táborba kerültek. Átadok Churchillnek két teleírt papírlapot, ő elolvassa, majd válaszol azokra. Milyen lesz ez a válasz? Nem tudom. Azt azonban tudom, hogy a válasz értelmétől nagyon sok függ, talán a történelem egész további alakulása... Van-e elegendő erőm, energiám, ügyességem és találékonyságom ahhoz, hogy az én egyéni szerepem a Szovjetunió lehető legnagyobb hasznára, és az egész emberiség hasznára szolgáljon?"

. Churchill hivatali szobájában fogadott, ahol rendszerint a kormány is ülésezett. Szmokingot viselt, a szájában az elengedhetetlen szivar. Churchill mellett a zöld posztóval fedett hosszú asztalnál ott ült Eden is sötétszürke utcai ruhában. Churchill rám pillantott a szemöldöke alól, megszívta a szivarját, s bulldogként rám mordult:

— Jó híreket hozott?

— Félek, hogy nem — válaszoltam, s átnyújtottam a miniszterelnöknek Sztálin üzenetét.

Churchill elővette az üzenetet a borítékból, feltette a szemüvegét, s gyorsan olvasni kezdett. Hol magában, hol félhangosan olvasott, néha megállt, mintha gondolkozna egyes szavakon és mondatokon. Az asztal másik felén ültem, s figyeltem a hatást. Churchill félhangosan olvasott:

„Köszönetemet fejezem ki azért az ígéretért — írta Sztálin —, hogy a korábban kilátásba helyezett 200 vadászgépen kívül további 200 vadászgépet adnak el a Szovjetuniónak..."

Amikor Churchill az „eladni" szót olvasta, jobb szemöldökét csodálkozva felvonta. Ezt észrevettem, de még semmiféle következtetést nem vontam le belőle.

Ezután Churchill hangtalanul átfutott néhány sort, majd újból félhangosan olvasott tovább:

„Arról van szó, hogy a front viszonylagos stabilizációja, amit három héttel ezelőtt sikerült elérni, az utóbbi hetekben felborult — 30—34 friss német gyaloghadosztálynak, hatalmas mennyiségű harckocsinak és repülőgépnek a keleti frontra való átdobása, valamint 20 finn hadosztálynak és 26 román hadosztálynak nagyarányú aktivizálódása következtében. A németek a nyugati veszélyt blöffnek tekintik, és büntetlenül dobják át erőiket nyugatról keletre...

Következésképp elvesztettük Ukrajnának több mint a felét, s ezenkívül az ellenség Leningrád kapui előtt termett... Mindez védelmi képességünk meggyengülését vonta maga után, és halálos veszélybe sodorta a Szovjetuniót. Itt helyénvaló a kérdés: miképpen kerüljünk ki ebből a több mint kedvezőtlen helyzetből?"

Churchill megállt, pillanatig gondolkozott, majd félhangosan tovább folytatta:

„Úgy gondolom, hogy ebből a helyzetből csak egy kivezető út van: még ebben az évben létre kell hozni valahol a Balkánon vagy Franciaországban egy olyan második frontot, amely képes elvonni a keleti frontról 30—40 német hadosztályt, s ezzel egyidejűleg folyó év október elejéig biztosítani kell a Szovjetunió részére 30 000 tonna alumíniumot, továbbá *havonta* legalább 400 repülőgépből és 500 (kisebb vagy közepes) harckocsiból álló segítséget.

E kétfajta segítség nélkül a Szovjetunió vagy vereséget szenved, vagy annyira meggyengül, hogy hosszú időre elveszti azt a képességét, hogy szövetségeseinek a hitlerizmus elleni harc frontján aktív hadműveleteivel segítséget nyújtson."[9]

Az olvasás befejezése után Churchill átadta az üzenetet Edennek, aki azt gyorsan átfutotta. Churchill ezután kivette a szivarját a szájából, s felém fordulva arról kezdett beszélni, hogy nagyon hálás a szovjet állam vezetőjének a Szovjetunióban jelenleg uralkodó helyzet őszinte ecseteléséért, s minden erejével szeretne a segítségünkre sietni, de sajnos pillanatnyilag a franciaországi vagy balkáni második front megnyitásának a kérdése nem reális. Anglia nincs olyan helyzetben, hogy ezt megtehetné.

Ellenvetést tettem. Azt mondtam, hogy eddig a Szovjetunió lényegében nem kapott semmiféle reális segítséget Angliától, s hogy országunk történetében még sosem kellett feltartóztatnunk olyan erő támadását, mint most. Nem akartam fölös drámai kifejezéseket használni, a kialakult helyzet hidegvérű értékelése alapján azonban mégis hajlottam arra a gondolatra, hogy a világ elérkezett fejlődésének egyik fordulópontjához. Vagy megállítjuk Hitlert Keleten, s később eltörjük a fasizmus gerincét — akkor az emberiség előtt széles körű lehetőségek nyílnak a haladásra és a civilizációra —, vagy pedig Hitler győzedelmeskedik Keleten, s akkor az emberiségre a legbarbárabb reakció sötét árnya telepszik, s ki tudja, ez a helyzet meddig fog tartani. Ha Hitler győz, mi lesz Anglia sorsa? Ezt nem nehéz elképzelni. Ezért minden embernek, minden kormánynak, az emberiség haladását akaró minden országnak most kell megfeszítenie minden erejét, most kell maximális segítséget nyújtani a Szovjetuniónak, hogy megkönnyítsék és meggyorsítsák a német agresszor szétzúzását. Konkrét formában ez azt jelenti: Angliának a legközelebbi időben Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában meg kell nyitnia a második frontot, ami legalább 30—40 német hadosztályt elvonna a keleti frontról.

Mindezt nekihevülve, lelkesen, emelt hangon mondtam, hiszen szavaim azt a mélységes érzést fejezték ki, amely eltöltötte a lelkemet.

Churchill nagy figyelemmel hallgatta a szavaimat, de egyszerre felfortyant, s így kiáltott fel:

— Ne felejtse el, hogy mintegy négy hónapja még egyedül álltunk Németországgal szemben, és nem tudtuk, hogy önök kikkel lesznek.

— Ezt Chamberlainnek köszönje meg — vágtam vissza, utalván arra a tényre, hogy 1939-ben Chamberlain és Daladier felborította a háromhatalmi (Szovjetunió, Anglia és Franciaország) kölcsönös segélynyújtási szerződés tárgyalásait. — Hiszen akkor ön is fellépett Chamberlain ellen.

Churchillt szemlátomást kellemetlenül érintette ez a célzás, nekihevülten kezdte bizonygatni: nem követelhetjük, hogy Anglia lemondjon az érdekeiről, és ezt annál kevésbé teheti, hiszen az észak-franciaországi második front megnyitása pillanatnyilag megoldhatatlan feladat volna Angliának. A dagály, amely gátolja Németországot abban, hogy átkeljen Angliába, azt is megakadályozza, hogy Anglia átkeljen a megszállt Franciaországba.

Mivel ismertem a miniszterelnök heves vérmérsékletét, nyugtalankodni kezdtem, hogy ingerültségében fölösleges dolgokat mondhat, amivel megnehezíti kapcsolataink további erősítését. Ezért a szavaiba vágtam, és mosolyogva így szóltam:

— Kevesebb indulatot, kedves Mr. Churchill! Több nyugalmat! Hiszen valamiféle gyakorlati eredményre kell jutnunk.

Megjegyzésem józanítólag hatott Churchillre, s lejjebb vitte a hangját. Szokott modorában megismételte, hogy a franciaországi második front megnyitásáról szó sem lehet, az ellátás kérdésével viszont más a helyzet. Ezen a téren a brit kormány a lehető legnagyobb segítséget nyújtja a

Szovjetuniónak, mégpedig minden halogatás nélkül. Ő maga még aznap éjjel összehívja a vezérkari főnököket (a szárazföldi, légi és haditengerészeti vezérkari főnököt), s közösen megvitatják, milyen mértékben tud eleget tenni Anglia Sztálin kívánságának. Másnap reggel Eden közli velem az értekezleten született határozatokat.[10]

Kezet fogtam Churchill-lel és Edennel, s hazaindultam. Már éjfélre járt, a hold elrejtőzött, az elsötétített utcákon mélységes csend és sötétség honolt. A gépkocsiban részletesen átgondoltam az imént lezajlott beszélgetést, s valahogy nem tudtam megnyugodni a miniszterelnök felvont szemöldöke miatt. Mit jelentett ez? Churchill láthatóan csodálkozott azon, hogy Sztálin az „eladni" szót használta. Talán azt várta, hogy Sztálin valamilyen más formában kéri a fegyverellátást? De milyen formában? Hitelre, amint az előző háborúkban szokásos volt? Vagy a lend-lease keretében, ahogy az angolok kapják háborús ellátmányukat Amerikától?...

Kínzott a kétség, de éreztem, hogy itt valami lehetőség, vagy legalább valami remény rejlik országunk hasznára.

Szeptember 5-én délelőtt tizenegykor már Eden irodájában voltam. Nem egyedül várt rám. A hosszú asztal mellett ott ült a három vezérkari főnök is, szakértőik kíséretében.

— A miniszterelnök jobbnak látja — magyarázta Eden —, ha a válaszunkat Mr. Sztálin tegnapi üzenetére nem én egyedül adom meg, hanem katonai vezetőink is jelen vannak.

Ezután Eden átadta a szót a vezérkari főnököknek, s mindegyik a maga szakterületén igen részletes beszámolót tartott, amelyeknek az értelme abban foglalható össze, hogy Anglia pillanatnyilag nem tudja megnyitni a második frontot Franciaországban vagy a Balkánon. Figyelmesen hallgattam a beszámolókat, majd azt mondtam, hogy azok tartalmát ismertetni fogom kormányommal. Mi mást tehettem volna? Hiszen nem ellenőrizhettem semmiképpen a vezérkari főnökök szavait, következtetéseik helyességével kapcsolatos kételyeimet nem alapozhattam konkrét adatokra és tényekre.

Az ellátás kérdésében azonban mind Eden, mind a vezérkari főnökök sokkal derűlátóbban nyilatkoztak. Úgy vélték, kielégíthetik a szovjet kormány minden igényét, de csak akkor, ha ezeknek az igényeknek körülbelül a felét Anglia fedezi, a másik felét pedig az Egyesült Államok. Viszont az angolok magukra vállaltak minden tárgyalást Washingtonnal. A szállítások megkezdését az angolok azonnalra ígérték, be sem várva a három hatalom moszkvai konferenciáját. Ez már sokkal biztatóbban hangzott.

Utána a vezérkari főnökök eltávoztak, s Edennel egyedül maradtunk. Megkértem a külügyminisztert, adja át köszönetemet Churchillnek az ellátás kérdéseiben tanúsított gyorsaságáért és energiájáért, majd szándékosan kisebb szünetet tartottam, s akkor megkérdeztem:

— S milyen feltételekkel fognak fegyvert és hadianyagot szállítani nekünk?

Eden kissé csodálkozva hümmögött, majd így válaszolt:

— Mr. Sztálin az üzenetében eladást említett...

Néhány pillanatig hallgattam, mintha a gondolataimat rendezném, majd sokatmondóan pillantottam Edenre, s így szóltam:

— S nem gondolja, hogy az adásvétel némileg elavult forma az ilyen tranazkcióknál? Van ennél korszerűbb forma is.

Eden szintén sokatmondóan pillantott rám, majd megkérdezte:

— A lend-lease törvényre gondol?

— Igen, a lend-lease-re — feleltem.

Eden néhány pillanatig hallgatott, aztán így folytatta:

— Ezt a kérdést magam nem tudom megoldani... Beszámolok kívánságáról a kormánynak, s beszélek a miniszterelnökkel.

— Ha a dolgot távolabbi szempontból nézzük — magyaráztam —, ebben az esetben a lend-lease alkalmazása érdeke Angliának.

S kifejtettem azt a gondolatot, hogy ha a Szovjetuniót az angliai fegyverszállítmányok kérdésében készpénztartalékainak a kifizetésére kényszerítik, ez kudarcokat okozhat a fronton, s a németek keleti győzelme a legkárosabb hatással volna Nagy-Britanniára. Eden egyetértett velem ebben, újból megígérte, hogy a lend-lease kérdésében a lehető leggyorsabban választ fog adni. Be is tartotta a szavát. A beszélgetésünket követő napon, szeptember 6-án ismét magához kéretett, s közölte:

— Anglia minden háborús szállítást a lend-lease keretében eszközöl a Szovjetuniónak.

Csak ezután táviratoztam Moszkvába az Edennel folytatott beszélgetéseimről és azok eredményeiről.

Az angol lend-lease nagymértékben megkönnyítette az amerikai lend-lease megszerzését is. 1941. szeptember elején, amikor Edennek átadtam az üzenetet, az Egyesült Államokban még éles belső viták folytak, nyújtsanak-e egyáltalán lend-lease-t a Szovjetuniónak. Az amerikai uralkodó osztály nagyon erős csoportjai hevesen tiltakoztak ellene, s követelték, hogy a Szovjetunió az amerikai ellátásért arannyal, valutával, természeti kincsekkel fizessen, s legvégső esetben gazdasági engedményeket tegyen, többek között a külkereskedelmi monopólium eltörlésével. Az angol lend-lease megadása számunkra sokat jelentő precedens volt, amely hozzásegítette Rooseveltet is ahhoz, hogy a lend-lease-t a Szovjetunióra kiterjessze.

Újabb értékes következménye volt ez annak a tárgyalásnak, amely Edennel folyt augusztus 26-i beszélgetésemmel kezdődött, s amely elősegítette, hogy kedvezően oldjuk meg a Szovjetunió Anglia és Amerika részéről történő háborús ellátásának a problémáját.

A lend-lease kérdésével kapcsolatban érdekes véleménycsere zajlott le Churchill és Sztálin között. A brit miniszterelnök szeptember 6-i üzenetében, amely tehát már az adott kérdés megoldása után született, ezt írta Sztálinnak:

„Üzenetének első bekezdésében ön az »eladni« szót használta. Mi nem ilyen szempontból nézzük a dolgot, és sohasem gondoltunk fizetésre.

Jobb lenne, ha az általunk Önöknek nyújtott minden segítség ugyanazon a bajtársiasságon alapulna, amelyen az amerikai kölcsön-bérlet törvény."[11]

Szeptember 13-i üzenetében Sztálin a következőket válaszolta:

„Köszönetemet fejezem ki azért az ígéretért, hogy Anglia havonta alumíniumot, repülőgépeket és harckocsikat fog küldeni megsegítésünkre. Csak üdvözölhetem, hogy az angol kormány ezt a segítséget nem a repülőgépek, az alumínium és a harckocsik adásvétele formájában gondolja nyújtani, hanem a bajtársi együttműködés jegyében."[12]

Sztálin és Churchill nézeteltérése

Közben a szovjet—német fronton egyre fenyegetőbben alakultak az események. Október 2-án Hitler bejelentette, hogy „döntő támadás indul Moszkva ellen", s egy erőteljes német hadseregcsoport, a „Centrum" Bock vezértábornagy parancsnoksága alatt, a szárnyakon nagy harckocsizó egységekkel megerősítve, erős csapást mért az oroszországi Nyugati Frontra. A németek elfoglalták Orjolt. A hó közepére nyugati irányban a helyzet annyira romlott, hogy bejelentették Moszkva kiürítését, s a kormány székhelyét ideiglenesen Kujbisevbe tették át. Október 16-án a *Pravda* azt írta, hogy „a dühöngő fasiszta fenevad Moszkvát fenyegeti", s felhívást közölt: „Állítsuk meg az ellenséget, mindenáron torlaszoljuk el a vérszomjas német területrablók útját." Október 20-án a harcok már Mozsajszk és Malojaroszlavec körzetében dúltak, s Moszkvában ostromállapotot jelentettek be. Október 25-én a *Pravda* azt írta: „a hitleri horda tovább özönlik Moszkva ellen", majd október 29-én harcok kezdődtek Volokalamszk irányában. November 3-án bejelentették, hogy Kalinyin irányában is harcok folynak. A németek roppant erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy körülzárhassák Moszkvát. Ugyanakkor más német hadseregek gyorsan törtek előre déli irányban is. Szeptember 21-én elfoglalták Kijevet, október 17-én Odesszát, október 22-én Taganrogot, október 29-én Harkovot, majd novemberben a doni Rosztov körzetében dúltak a harcok.

November végén a németek hatalmas veszteségek árán lassan tovább közeledtek a főváros felé. A moszkvaiak, az egész nép, az egész hadsereg és a kormány hangulata azonban egységes volt: Moszkvát az utolsó leheletig védelmezik. A város katonai táborrá változott, az utcákat barikádokkal torlaszolták el, tankcsapdákat emeltek, a Vörös Hadsereg legjobb hadosztályait (köztük több szibériai hadosztályt is) a fővároshoz vezető pontokon vonták össze.

A fordulat a Nyugati Fronton december elején következett be. December 6-án szovjet ellentámadás kezdődött. Ez gyors ütemben bontakozott ki. A németek erre az időre szemlátomást kimerültek, és nem tudtak szembe-

szállni a Vörös Hadsereg erőteljes csapásaival. Összeomlott az a tervük, hogy az év végére elfoglalják Moszkvát. Visszavonultak, de megkapaszkodtak minden védekezésre alkalmas rögben. Ez azonban nem gátolta meg a Vörös Hadsereget abban, hogy december 9-én felszabadítsa Tyihvint és Jelecet, december 15-én Klint és Jasznaja Poljanát, december 16-án Kalinyint, december 20-án Volokalamszkot, december 30-án pedig Kalugát. A német visszavonulás egészen a Lama és Ruza folyókig folytatódott, ahol a frontvonal egy időre ismét megszilárdult. Németország kétségtelen veréséget szenvedett, az első vereséget a második világháború folyamán. A legyőzhetetlenségéről kialakult legenda kezdett elhalványulni. De csak kezdett. A *Pravda* nem alaptalanul írta december 13-i számában: „Az ellenség sebet kapott, de még nem múlt ki." Abban az időben azonban ennek a vereségnek óriási politikai és lélektani jelentősége volt nemcsak a Szovjetunió, hanem az egész világ szempontjából.

Eltérően a szovjet—német fronttól, 1941 második felében a többi fronton a hadicselekmények szerény méretűek voltak, s igen csekély hatást gyakoroltak az általános helyzetre. Az angolok november 18-án támadást kezdtek Észak-Afrikában, december 9-én elfoglalták Tobrukot, december 19-én Dernát, majd december 24-én Benghazit. Ez nem hozott valamennyire is lényeges változást még az Afrikában kialakult helyzetben sem. A tengeri háború a régi formájában és méretiben folyt tovább; Anglia ellenségei tengeralattjárókkal és repülőgépekkel havonta mintegy 200 000 tonna hajóteret süllyesztettek el. Jelentős mértékben javult viszont Anglia helyzete a légi háborúban: június 22-e után a német légierő tömegtámadásai a brit városok ellen több mint két évre megszakadtak. Ezek a támadások a „V—1" és „V—2" lövedékekkel csak 1944-ben újultak meg, de akkor már én nem tartózkodtam Londonban.[13]

1941. december 7-én Japán áruló módon megtámadta a Csendes-óceánon Pearl Harbort. Ez nyomban belesodort a háború forgatagába két újabb nagyhatalmat — Japánt és az Egyesült Államokat, ami felmérhetetlen katonai, politikai és gazdasági következményekkel járt. Ezek azonban csak 1942-ben kezdtek megmutatkozni, sőt teljes nagyságában még később.

Ez volt az általános helyzet, amikor megkezdődtek azok a politikai és diplomáciai események, amelyeknek a leírására most áttérek.

Már említettem, hogy Roosevelt és Churchill az atlanti konferencián elhatározták a három nagyhatalom képviselőinek moszkvai konferenciáját, amelyen megtárgyalják a Szovjetunió háborús ellátásával kapcsolatos kérdéseket. Ezen a téren eleinte sem az amerikaiak, sem az angolok nem tanúsítottak különösebb buzgóságot, s fennállt annak a veszélye, hogy a határozat megvalósítása hosszú időre elhúzódik. Csak szeptember 4-i londoni felszólításunk adta meg a sürgősség elemét ennek a kezdeményezésnek, s így szeptember 17-re Averell Harriman vezetésével bizottság érkezett Londonba, amelynek a küszöbön

álló konferencián az Egyesült Államokat kellett képviselnie. A brit kormány a maga részéről szintén kinevezte bizottságát, az élén Beaverbrook lorddal, az ellátásügyi miniszterrel. Mindkét kinevezést a magunk szempontjából igen előnyösnek tartottam. Szeptember 22-én a két bizottság a „London" cirkálón Scapa Flowból elutazott Arhangelszkbe, és szeptember 28-án érkeztek meg Moszkvába. Harrimant és Beaverbrookot Sztálin két alkalommal fogadta Molotov és Litvinov jelenlétében. Ezután három napig folyt a hármas értekezlet (Harriman, Beaverbrook és Molotov) munkája, s ott kidolgozták és elfogadták az *1. sz. Jegyzőkönyv*et kilenchónapi időtartamra (1941. október 1-től 1942. július 1-ig). Ebben a *Jegyzőkönyv*ben részletesen felsorolták, hogy a lend-lease alapján az Egyesült Államok és Anglia mit és milyen mértékben köteles szállítani a Szovjetuniónak. Leszögezték, hogy 1942 első felében a hármas értekezlet felújítja munkáját, s ott elfogadják a hasonló jellegű *2. sz. Jegyzőkönyv*et, amelyben a Szovjetunió ellátásának méreteit egy újabb évre, egészen 1943. július 1-ig meghatározzák. Churchill a Sztálinhoz intézett október 6-i üzenetében megígérte, hogy az *1. sz. Jegyzőkönyv*ben megállapított ellátmány szállítását hajórajok szakadatlan láncolata fogja lebonyolítani, vagyis kereskedelmi hajók karavánjai hadihajók őrizetével, tíznaponkénti csoportokban.

Háborús emlékirataiban Churchill elégedetlenül ír az értekezletről:

„Moszkvában a két küldöttség fogadtatása hűvös volt, s a lezajlott viták nem éppen baráti jellegűek... A szovjet tábornokok és hivatalos személyek semmiféle tájékoztatást nem nyújtottak amerikai és angol kollégáiknak. Még azt sem magyarázták meg nekik, mire alapozzák az akkoriban igen magas értékű hadianyag-szükségleteikkel kapcsolatos számításaikat. A bizottságokat szinte mindvégig nem kezelték a kellő vendégszeretettel. Csak moszkvai tartózkodásuk utolsó estéjén hívták meg őket ebédre a Kremlbe."[14]

Úgy vélem, Churchill itt kissé elveti a sulykot. Magam nem tartózkodtam Moszkvában a hármas értekezleten, s így nem értékelhetem saját tapasztalataim alapján Churchill panaszait. Meg kell azonban állapítanom, hogy soha sem Beaverbrook, sem Harriman még csak nem is utalt bármilyen elégedetlenségre moszkvai fogadtatásukkal kapcsolatban. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a hármas értekezlet olyan pillanatban zajlott le, amikor a németek már igen közel jártak Moszkvához. A hivatalos szovjet személyek tartózkodása az angolok és amerikaiak tájékoztatása terén teljesen érthető, hiszen ők addig vajmi keveset tettek bizalmunk megnyeréséért.

Bárhogyan történt is azonban, a moszkvai hármas értekezlet sikere hatalmas lépéssel vitte előre a Szovjetunió közeledését Angliához és az USA-hoz, és én ezt jól értettem. Minden figyelmemet a határozat mielőbbi gyakorlati megvalósításának szenteltem, ami Londonban leginkább két embertől függött: Churchilltől és Beaverbrooktól. Szerencsére jó

személyes kapcsolataink voltak már a háború előtti évekből, s én ezt a legnagyobb mértékben kihasználtam a Szovjetunió érdekében.

Úgy látszott, a három ország — a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia — kapcsolatai a fokozatos javulás és megerősödés útjára léptek, ami azoknak a napoknak nehéz viszonyai között rendkívül nagy jelentőségű volt a mi szempontunkból, amikor hirtelen...

1941. november 7-én Churchill üzenetet intézett Sztálinhoz, amely a következő szavakkal kezdődött:

„A dolgok tisztázása és a jövőre vonatkozó tervek kidolgozása érdekében kész vagyok Wavell tábornokot, az indiai, perzsiai és iraki főparancsnokot az Önnel való találkozás végett Moszkvába, Kujbisevbe, Tifliszbe vagy bármilyen más helyre vezényelni, ahol ön tartózkodni fog. Wavell tábornokkal együtt érkezik Paget tábornok, a Távol-Keletre kinevezett új főparancsnokunk is... Körülbelül két hét múlva érkezhetnek meg Önökhöz. Akar találkozni velük?"

A továbbiakban az üzenet azt tartalmazta, hogy a szerződésben előírt, Arhangelszken keresztül érkező szállítmányok kiegészítéseként szállítani kezdenek Iránon keresztül is, s az angolok és az amerikaiak a végsőkig megfeszítik és meg fogják feszíteni erőiket a Szovjetunió megsegítése érdekében. Ezután némileg elködösített formában panaszok következtek:

„Kérem — írta Churchill —, biztosítson a harckocsikat és repülőgépeket kísérő technikusaink számára teljes lehetőséget ahhoz, hogy ezt a felszerelést a legjobb körülmények között adják át az Önök embereinek. Jelenleg Kujbisevben tartózkodó misszionk távol áll ezektől az ügyektől. A misszió csupán segíteni akar. Ezt a felszerelést a magunk kockázatára küldjük, és nagyon szeretnénk, ha a legmegfelelőbb módon használnák fel...

Nem vagyok abban a helyzetben, hogy legközelebbi haditerveinkről többet közöljek Önnel, mint amennyit Ön közölhet velem az önök terveiről, de kérem, legyen meggyőződve róla, hogy nem fogunk tétlenkedni."

Churchill üzenete foglalkozott még egy dologgal, ami a későbbiekben igen fontos szerepet játszott a Szovjetunió, valamint Anglia és az Egyesült Államok kapcsolataiban. Finnország, Románia és Magyarország Németország szövetségeseiként harcban álltak a Szovjetunióval, Anglia és az Egyesült Államok azonban továbbra is normális diplomáciai kapcsolatot tartott fenn velük. Ha az Egyesült Államok magatartását meg lehetett is érteni, mivel formailag még nem vett részt a Németország ellen vívott háborúban, Anglia esetében joggal lehettünk megbántva, hogy szövetségesünkként nem üzent hadat ezeknek az országoknak. S mi ezt követeltük. Anglia azonban különféle ürügyekkel kitért e lépés elől. November 7-i üzenetében Churchill kifejtette Sztálinnak azokat a motívumokat, amelyek alapján a brit kormány késlekedett szövetségesi kötelezettségének teljesítésével.[15]

Churchill üzenete akkor érkezett meg Moszkvába, amikor a várostól

néhány tucat kilométerre még súlyos harcok folytak a németekkel. A német csapatok már nem tudták áttörni a főváros védelmi vonalát, a Vörös Hadsereg viszont még nem tudta visszavetni őket. Moszkvában rendkívül feszült és riadt hangulat uralkodott. A nyugati második front hiányát különös erővel érezték. A novemberi ünnepségek előtt a Központi Bizottságban és a kormányban komolyan felmerült az a kérdés, hogy a Vörös téren november 7-én megtartsák-e a katonai díszszemlét vagy sem; végül úgy határoztak, hogy mégis megrendezik. S a szemle azzal a veszéllyel folyt le, hogy bármely percben a német bombázók halálos bombazápora zúdulhat a résztvevőkre. Jól emlékszem, milyen lelkesítő hatással volt ez a díszszemle minden Londonban élő szovjet emberre is.

Röviddel a novemberi ünnepség előtt kellemetlen dolog történt, amely erős visszatetszést keltett Moszkvában. Titkos diplomáciai formák között tárgyaltak arról a kérdésről, hogy Anglia megüzeni-e a háborút Finnországnak, Magyarországnak és Romániának. A kérdésről Churchill természetesen Roosevelttel is tanácskozott. S Amerikában a sajtóban közlemények jelentek meg erről!

Mindezeket figyelembe kell vennünk, amikor Sztálin válaszát olvassuk a brit miniszterelnök fentebb idézett üzenetére. Sztálin válasza november 8-i keltezésű. Ez azt jelenti, hogy a szovjet kormány elnöke a választ nyomban Churchill üzenetének kézhezvétele után elküldte, az imént olvasott sorok közvetlen benyomása alatt.

„Egyetértek Önnel abban — írta Sztálin —, hogy tisztázni kell a dolgokat, mert most a Szovjetunió és Nagy-Britannia viszonyában még sok dolog tisztázatlan. Ennek két oka van: az első az, hogy nincs határozott megállapodás országaink között a háború céljait és a béke ügyének a háború utáni megszervezésével kapcsolatos terveket illetően; a második az, hogy nincs szerződés a Szovjetunió és Nagy-Britannia között a Hitler elleni európai kölcsönös katonai segítséget illetően. Amíg nem jön létre megállapodás ebben a két fő kérdésben, addig nemcsak tisztázatlan dolgok lesznek az angol—szovjet viszonyban, hanem — egészen nyíltan szólva — a kölcsönös bizalom sincs biztosítva.

...Ha Wavell tábornok és Paget tábornok, akikről az Ön üzenetében szó van, az említett fő kérdésekre vonatkozó egyezmény megkötése céljából jönnek Moszkvába, akkor természetesen kész vagyok velük találkozni, és megvizsgálni ezeket a kérdéseket. Ha azonban az említett tábornokok küldetése információs ügyekre és másodrendű kérdések megvizsgálására szorítkozik, akkor nem látom szükségét annak, hogy a tábornokokat elvonjuk feladataiktól, s magam sem tudok időt szakítani ilyen beszélgetésekre."

Üzenetének második részében Sztálin elégedetlenségének adott kifejezést amiatt, hogy a sajtóban közlemények jelentek meg azokkal a tárgyalásokkal kapcsolatban, hogy Anglia üzenjen hadat Finnországnak, Magyarországnak és Romániának.[16]

Az üzenet kézhezvétele után sokáig üldögéltem, s gondolkoztam magamban az üzenet tartalmán. Az üzenetben kifejtett gondolatok *lényege* semmi

kétséget nem hagyott bennem. Valóban, a Szovjetunió és Anglia kapcsolataiban nem volt világosság. Valóban nem volt egység a háború céljait és a világ háború utáni berendezését illetően sem. Tény, hogy a két ország július 12-én aláírt kölcsönös katonai segélynyújtási szerződése nagyon szűk értelmű és ideiglenes jellegű volt, s ezt jóval általánosabb szerződéssel kellett volna felváltani, jóval hosszabb időre, amely meghatározza a felek kölcsönös kapcsolatát valamennyi európai kérdésben. Mindez valóban így volt. De vajon időszerű-e ilyen nagy és bonyolult kérdéseket felvetni éppen most, amikor a német hordák még mindig fenyegetik Moszkvát, s nekünk különösen fontos, hogy minden eszközzel erősítsük az együttműködést (a minket nem teljesen kielégítő, de mégiscsak szükséges együttműködést) Angliával? Hiszen nem férhetett kétség ahhoz, hogy a háború céljait és a világ háború utáni berendezését illetően eltérnek a Szovjetunió és Anglia nézetei, s hogy mindkét fél számára valamennyire is elfogadható kompromisszum megkötéséhez sok időt kellene elfecsérelni, sőt ez komoly viták, kiélezett nézeteltérések és konfliktusok nélkül nem is születhetik meg. Minek ilyen veszélyes pillanatban a viszálykodás szellemét szítani? Nem volna jobb várni ezzel kedvezőbb pillanatig? Úgy véltem, hogy a legelőnyösebb volna azt előtérbe állítani, ami bennünket Angliával összekapcsol, s háttérbe szorítani mindazt, ami elválaszt bennünket.

Így gondolkoztam, amikor irodámban Sztálin üzenetének a szövegét tanulmányoztam. De még abban a válságos pillanatban is megfordult a fejemben a gondolat: „Lehetséges, hogy ő nálam jobban megérti a helyzetet és a világ erőinek a játékát? Lehetséges, hogy mindennek ellenére neki van igaza?"

Másnap elmentem Churchillhez a szovjet kormány vezetőjének üzenetével. Előre láttam, hogy az üzenet heves reakciót válthat ki a miniszterelnökből, s ezért megkértem Edent, legyen jelen a beszélgetésünknél. Churchill a parlament épületében fogadott. Kivette az üzenetet a borítékból, és olvasni kezdte. Arca hirtelen kivörösödött, bal kezével idegesen markolászta a levegőt. Amikor Churchil odaért, ahol Sztálin arról beszél, milyen feltételekkel hajlandó fogadni Wavellt és Pagetet, a miniszterelnök szinte felrobbant mérgében. Felugrott a karosszékéből, s felindultan kezdett rohangászni irodájának egyik sarkából a másikba.

— Hogyan? — kiáltotta felháborodottan. — Én elküldöm Sztálinhoz a legjobb embereimet, s ő nem akarja fogadni őket?... Mindenképpen a kedvében akarok járni, s erre ő ilyen levéllel válaszol nekem!?

A miniszterelnök ingerülten hadonászott az asztalon heverő üzenet felé. Aztán erősen felindultan így folytatta:

— Nem tudom megérteni, mit akar Sztálin! Rossz kapcsolatokat? Szakítást?... Kinek előnyös ez?... Hiszen a németek Moszkva alatt állnak, Leningrádot pedig blokád gyűrűje veszi körül!

Itt közbeszóltam, s utolsó mondatába kapaszkodva kíséreltem meg csillapítani a miniszterelnököt.

— Önnek igaza van — jegyeztem meg —, a németek Moszkva alatt

állnak, Leningrádot pedig blokád gyűrűje veszi körül... De éppen ezeknek a tényeknek kell megmutatniuk, milyen nehéz helyzetben van országom... Felül kell emelkednünk kisebb, mindennapos értetlenségeken, vitákon és sértődéseken, s csakis országaink nagy, alapvető érdekeivel szabad foglalkoznunk. Ezek a nagy, alapvető érdekek most megegyeznek, önöknek is, nekünk is Hitlert kell szétzúznunk... Együtt kell mennünk tehát továbbra is...

Támogatott Eden is: azt tanácsolta a miniszterelnöknek, hogy egyelőre ne határozzon semmiről, hanem jól fontoljon meg mindent a kormány más tagjaival együtt, döntsenek, mi az adott pillanatban a helyes eljárás. Churchill azonban még mindig nem tudott teljesen megnyugodni, s fel-alá járkált, bár már jóval nyugodtabban. Végül leült az asztalához, s értésemre adván, hogy a kihallgatás véget ért, szokásos hangján szólalt meg:

— Majd gondolkozunk mindenen.

Másnap Beaverbrook kért, hogy sürgősen menjek el hozzá. Irodájában karosszékbe ültetett, maga is leült velem szemben egy másik székbe, s barátilag, bizalmas hangon kezdte:

— Kellemetlen dolog történt... Winston és „Joe papa" (vagyis Sztálin — *I. M.*) között nézeteltérés támadt... Ez sehogy se jó... Ki kell békíteni őket.

Ezután Beaverbrook arról kezdett beszélni, hogy most a legfontosabb lehetőleg minél jobban elhúzni Churchill válaszának a megküldését Sztálin legutóbbi üzenetére. Churchillt most düh és szenvedély hevíti. Ilyen állapotban olyant üzenhet Sztálinnak, ami még jobban elrontja a helyzetet. Jobb, ha Churchill hallgat, visszahúzódik, megnyugszik. Beaverbrook Edennel közösen magára vállalta ennek az elintézését. Fontos azonban, hogy a legközelebbi időkben szovjet részről se történjék semmi olyan lépés, ami újból felingerelhetné a miniszterelnököt, s Beaverbrook felkért, hogy legyek ebben segítségére.

Egyetértettem Beaverbrook tervével, és segítséget ígértem neki, bár őszintén szólva abban a pillanatban nehezen tudtam elképzelni, hogy ez miben nyilvánulhat meg.

Angol részről a tervet végre is hajtották: múltak a napok, s Churchill semmiféle üzenetet sem intézett a szovjet kormány vezetőjéhez. Churchill hallgatott és várt. Lehet, hogy ezt tüntetőleg tette, hiszen addig Sztálin üzeneteire haladéktalanul válaszolt.

Nem tudom, gyakoroltak-e némi hatást Sztálinra a közlemények, hogy Londonban milyen benyomást keltett legutóbbi levele, de csak november 19-én, vagyis tíz nappal november 8-i üzenetének az elküldése után érkezett Moszkvából rejtjeles távirat, amelyben utasítottak, haladéktalanul hozzam Eden tudomására, hogy legutóbbi üzenetének elküldésekor Sztálinnak távolról sem állott szándékában a kormány bármely tagjának, főként nem a miniszterelnöknek a megsértése. Végtelenül túlterhelik a hadviseléssel kapcsolatos kérdések, semmi másra nem tud gondolni. Az üzenetben Sztálin által felvetett kérdések — a Hitlerrel szemben nyúj-

tandó kölcsönös segítség és a világnak a háború utáni berendezése — túlságosan fontosak, azok nem bonyolíthatók személyes érzésekkel és értetlenkedésekkel. Sztálint nagyon sértette a Finnországgal kapcsolatos tárgyalások elhíresztelése, de ő csak arra törekszik, hogy Angliával megegyezésre jusson az üzenetében felvetett kérdéseket illetően.

Eden nagyon elégedett volt a hírek hallatán, s jó hídnak tartotta Churchill és Sztálin „békéjének" helyreállításához. Valóban, november 21-én a brit miniszterelnök elküldte Moszkvába a konfliktus utáni első üzenetét, amelyben biztosította Sztálint, hogy éppen olyan barátságban óhajt együttműködni vele, mint Roosevelttel. Ezután Churchill közölte, hogy a háborús és háború utáni kérdések megvitatása érdekében Moszkvába szándékozik küldeni Edent magas állású katonai és egyéb szakértők kíséretében. Ezzel kapcsolatban Churchill nagyon értékes beismerést tett.

„Az a tény, hogy Oroszország kommunista állam, Anglia és az Egyesült Államok viszont nem ilyenek, és nem is szándékoznak ilyen állammá válni, nem akadálya annak, hogy kölcsönös biztonságunk és jogos érdekeink biztosítása céljából jó tervet dolgozzunk ki."[17]

Milyen időszerűen hangzik mindez napjainkban!

Végül Churchill megígérte: ha Finnország tizenöt napon belül nem szakítja meg a Szovjetunió ellen folytatott hadműveleteit, Anglia hivatalosan megüzeni neki a háborút.

November 23-án Sztálin válaszüzenetet küldött Churchillnek. Mint írta, őszintén üdvözli „az együttműködés vágyát személyes levelezés útján, az egyetértés és bizalom alapján", s megelégedését fejezte ki abból az alkalomból, hogy az angol kormány határozott állásfoglalásra jutott Finnország kérdésében. A továbbiakban Sztálin kijelentette: „minden eszközzel támogatja" Eden látogatását a Szovjetunióba a legközelebbi időben, s hozzáfűzte:

„Egyetértek Önnel abban is, hogy a Szovjetunió, illetve Nagy-Britannia és az Egyesült Államok államrendjének jellege közötti különbség nem gátol és nem is gátolhat bennünket a kölcsönös biztonságunk és jogos érdekeink biztosításával kapcsolatos alapvető kérdések kedvező megoldásában.[18]

Sztálin és Churchill konfliktusa tehát rendeződött.

Győzünk!

Véletlenül fennmaradt az a feljegyzésem, amelyet 1941. július 22-én, vagyis pontosan egy hónappal a szovjet—német háború kitörése után írtam. (Szokásos naplóírásom mellett néha külön papírra is feljegyeztem gondolataimat.)

„Egy hónapja tart a háború a szovjet—német fronton... Szörnyű hónap! A Vörös Hadsereg egyre visszavonul, visszavonul, visszavonul... A németek egyre mélyebbre törnek előre földünkön; városokat, erdőket, lakótelepeket, területeket foglalnak el... Sehogy sem értem, miért történik ez... Lelkem mélyén azonban melenget a remény, nem, nem a remény, hanem a meggyőződés, valami spontán, belső meggyőződés, hogy jelenlegi vereségeink — ideiglenes jelenségek. Napóleon oroszországi hadjáratára gondolok. Akkor az orosz hadsereg kezdetben szintén visszavonult, visszavonult, még Moszkvát is feladta, aztán... Nem is akarok gondolni arra a lehetőségre, hogy Moszkvát feladjuk az átkozott fasisztáknak... Valahol, valamikor, még Moszkva előtt megállítjuk a német hordákat, aztán majd visszakergetjük őket... De hol és mikor? Bárcsak mielőbb bekövetkeznék ez a pillanat! Addig pedig bátorság, bátorság, és ismét bátorság! Oroszországot múltjában hányszor akarták meghódítani, leigázni, rabbá tenni — de nem lett belőle semmi! Túléltük a múltat, túléljük a jelent is. Az olyan nép, mint a mienk, nem pusztulhat el!...

Mindez így van, de az angolokat nehéz meggyőzni végső legyőzhetetlenségünkről. Tegnap láttam David Lowt.[19] Már régóta jó viszonyban vagyunk, sokszor beszélget nyíltan velem. Most szörnyen felháborodott és elkeseredett azért, ami a szovjet—német fronton történik. Igyekeztem elűzni sötét gondolatait, a történelemmel érveltem, s a jelent hoztam fel. Nagyon figyelmesen végighallgatott, majd így szólt:

— Nagyon szeretném hinni, hogy önnek igaza van, de tudja, hogy most milyen beszédek hallhatók a Fleet Streeten[20] és a parlamentben. Ott azt modják, hogy Oroszország nem tart ki túlságosan sokáig...

Önkéntelenül is elmosolyodtam, s megjegyeztem, hogy a brit katonai körök sosem tűntek ki túlságos jövőbelátásukkal. Low kedvetlenül nevetett, s csendben hozzáfűzte:

— Az egyik ismerős ezredes ma azt bizonygatta nekem, hogy az oroszoktól semmit sem lehet várni, hiszen a finn háború idején három álló hónapon át huzakodtak, míg leverték kicsiny ellenfelüket... Hogyan tudnának akkor ellenállni a németeknek? Ezért az a véleménye, hogy kár nagyobb mennyiségű fegyvert szállítani Oroszországba Angliából és az Egyesült Államokból. Az úgyis csak a németek kezébe kerül. Jobb, ha a fegyvereket magunknak tartjuk meg.

— Az önök ezredese — jegyeztem meg — nyilván a »Blimpek«[21] közül való.

— Igen, természetes, hogy a »Blimpek« közül való — felelte Low. — Viszont sokan bizalommal vannak iránta újság- és politikai körökben, ez pedig veszélyes.

Amit Low mesélt, az jól tükrözte azt a hangulatot, amely széltében elterjedt a június 22-ét követő első hetekben. Naponta megfigyelhettem mindenütt, minden rétegben — miniszterektől kezdve egészen a taxisofőrökig. S angliai szovjet nagykövet lévén egyre élesebben vetődött fel számomra a kérdés: hogyan harcoljak a csüggedt, vereséget váró hangulat ellen? Hogyan erősítsem az angolokban a hitet, hogy képesek leszünk a

végsőkig kitartani? Hogyan alakítsam ki bennük azt a meggyőződést, hogy végeredményben mi fogunk győzni?"

1941 nyarán (és később is) ez a feladat elsőrendű fontosságú volt, s megoldása nagy erőfeszítéseket és találékonyságot követelt tőlünk. Mi, Londonban élő szovjet emberek hevesen vitattuk ezt a kérdést, tanácskoztunk róla Moszkvával is, s vitáinkból, utalásainkból és javaslatainkból kristályosodtak ki azok az intézkedések, amelyek a háború további folyamán eredményesnek bizonyultak.

Elsőnek megteremtettük a *Soviet War News* című napi közlönyt (Szovjet Hadihíradó), amelynek a kiadását a nagykövetség kezdte meg. Eleinte, szinte kizárólag háborús anyagokat tartalmazott: híreket a szovjet frontról, a hadsereg-parancsnokságok parancsait, katonai és haditudósítók közleményeit stb. A lap azt tűzte ki céljául, hogy a kelet-európai eseményekről szóló szovjet információt szembeállítsa az angol, amerikai és különösen a német tájékoztatásokkal. A lap keretei azonban fokozatosan kiszélesedtek, s egyre gyakrabban jelentek meg cikkek a hátország életéről, a szovjet nép hősi erőfeszítéseiről a népgazdaság, a tudományok, a kultúra, a zene, az irodalom és a művészetek terén. Végül arra a következtetésre jutottunk, hogy a lap hasábjai túlságosan szűkek a mi szükségleteinkhez mérten, s megalapítottuk a *Soviet War Weekly* (Szovjet Háborús Hetilap) című lapot, amely szélesebb körben, teljesebben világíthatta meg a szovjet életet annak minden részletében a háború éveiben. A Szovjet Hadihíradót díjtalanul küldtük meg neves politikai, társadalmi, katonai, szakszervezeti és pártembereknek, s eleinte mintegy 2000 példányban adtuk ki (a háború végére aztán ez a szám 11 000-re emelkedett). A Szovjet Háborús Hetilapot nyilvános árusítás keretében, körülbelül 50 000 példányban terjesztettük.

Ennek a vállalkozásnak kétségtelen sikere volt, amiben nagyrészt közrejátszott a szerkesztő, Sz. N. Rosztovszkij személye. Rosztovszkij politikailag igen képzett, tájékozott ember volt, aki nagyszerűen ismerte a nemzetközi kapcsolatokat, több nyelven beszélt, s tehetséges újságírónak bizonyult. A háború előtti években Ernst Henry álnéven két könyvet adott ki: *Hitler over Europe* (Hitler Európa fölött) és *Hitler over Russia* (Hitler Oroszország fölött), amelyek akkoriban igen nagy népszerűségnek örvendtek. Rosztovszkij igazi újságíró volt, aki nagy munkaképességgel rendelkezett. Ez pedig igen fontos, hiszen már a kezdetén meggyőződtünk arról, hogy a Moszkvából az újság részére küldött anyagok nem közölhetők Angliában igen komoly átdolgozás nélkül.

A különböző nemzetek szellemi életében különféle szokások és hagyományok élnek, többek között az újság- és folyóirathírek befogadása terén. Ebben az oroszok és az angolok ízlése és szokása távolról sem egyforma. Az oroszok például könnyen megemésztik a hosszú cikkeket, az angolok viszont csak rövid cikkeket olvasnak, a hosszúakat egyszerűen figyelmen kívül hagyják. (Itt természetesen az átlagos olvasóra gondolok.) Az oroszok nem viszolyognak, ha például egy gazdasági jellegű cikkben sok a számadat, az angolok viszont egyáltalán nem szeretik a sok számot, s ha

már elkerülhetetlenek, akkor megkívánják, hogy képes formában szerepeljenek. Ha azt írjuk az angoloknak, hogy X üzem évente 400 000 gépkocsit bocsát ki, ez nem ragadja meg a figyelmünket. Ha viszont azt írjuk, hogy X üzemben a futószalagról minden percben egy kész gépkocsi kerül le, ez már mély hatással van rájuk, s megjegyzik maguknak.

Moszkvai elvtársainkat természetesen a legjobb szándékok vezérelték, s gyakran küldtek a Szovjet Háborús Hetilapnak rendkívül értékes anyagokat, de ritka kivétellel majdnem mindegyiket „oroszosan" írták, nem nyelvében, hanem a stílus és a szokás értelmében. Mindezt Londonban át kellett dolgozni, az angolok számára elfogadhatóvá kellett tenni. Gyakorlatilag a szerkesztőség (vagyis elsősorban maga Rosztovszkij) kiválogatta a megküldött anyagokból a tényeket és az eseményeket, s azokat az angolok által kedvelt formában átírta, ami nagyon bonyolult, pontosságot igénylő és mindig igen sürgős munka volt. Rosztovszkij mégis kiválóan megbirkózott vele.

A két orosz sajtótermék napról napra, hétről hétre „Oroszországról szóló igazságokkal" bombázta az angolok, különösen a vezető körök agyát, s így elszánt harcot vívott a Szovjetunióval kapcsolatos vereségváró hangulat ellen, ami akkoriban általános volt a brit szigeteken. Ez a harc már a háború kezdeti, legnehezebb időszakában is meghozta a maga eredményét, s még nagyobb sikerekkel járt később, amikor a szovjet szervek optimizmusát egyre inkább igazolták a frontesemények gyakorlati tényei.

A hetilap sikere alapján azon kezdtünk gondolkozni, nem lehetne-e valamit tenni annak érdekében, hogy az angolokat meggyőzzük a szovjet emberek rendíthetetlen akaratáról és elszántságáról.

Végül úgy döntöttünk, hogy két könyvet adunk az angol olvasók kezébe: Tolsztoj *Háború és béke*, valamint Tarle akadémikus *Napóleon oroszországi támadása. 1812.* című könyvét.

Tolsztoj nagyszerű regénye, amelyet minden idők legzseniálisabb regényének tartottam mindig, korábban természetesen többször is kiadásra került Angliában, akkoriban azonban jelentősége nem volt olyan időszerű, mint most. Jó lett volna sürgősen kiadni újból, lehetőleg minél nagyobb példányszámban. Jó kapcsolatom volt a kiadókkal, s rövid időn belül megelégedéssel állapíthattam meg, hogy az egyik legnagyobb londoni kiadó — a Macmillan Kiadó[22] kezébe vette az egyébként jó hasznot is hozó ügyet. 1942-ben a könyvüzletek kirakataiban vörös kötésben szép könyv jelent meg. 1352 oldalból állt, mivel azonban finom papírra nyomták, nem tűnt vaskosnak. Tolsztoj regénye volt térképekkel és mellékletekkel. Olyan regény lett, amit az angolok bestsellernek neveznek. Mindenütt olvasták ezt a regényt: a palotákban és kunyhókban, parlamenti tagok és munkások, farmerek és irodai tisztviselők a gőzösökön és a londoni földalatti kocsijaiban. Magam láttam például a Foreign Office gépírónőinek a kezében. A híres regény káprázatos sebességgel járta be az országot, mélyreható, erős benyomást keltett. Elolvasása után természetesen nem mindenki hitt a Szovjetunió legyőzhetetlenségében, sokan,

nagyon sokan azonban megértették és átérezték, hogy az orosz nagy nép, amelyet nem lehet egykönnyen elpusztítani.

Röviddel a *Háború és béke* új kiadásának megjelenése után a feleségem megajándékozta a könyv egy példányával Churchill feleségét, s a könyvbe a következőket írta:

„1812—1942. Megsemmisítettük az ellenségünket akkor, és megsemmisítjük az ellenségünket most is."

Jóval később, 1943 februárjában Mrs. Churchill szintén ezzel a könyvvel ajándékozta meg a feleségemet, benne a következő ajánlással:

„Ez a könyv azoknak szól, akik meg akarják érteni Oroszország végtelenségét és titokzatosságát. Clementine Churchill."

Tolsztoj regénye nyilván igen nagy hatással volt Mrs. Churchillre, s arra késztette, hogy új felfogásban nézze népünket, érezze hatalmas életerejét.

Majdnem a *Háború és béke* megjelenésével egyidejűleg jelent meg Tarlénak Napóleonról szóló könyve is. Ennek természetesen nem volt olyan széles olvasóközönsége, mint Tolsztoj regényének; főként értelmiségi körökben olvasták, különösen a politikusok, újságírók, történészek és katonák. Figyelmesen tanulmányozták, s önként adódott az összehasonlítás a második világháború napjaival. S mivel ez az olvasóréteg nagy szerepet játszott a parlamentben, a sajtóban, a hadseregben és a hajóhadnál, valamint a különböző állami intézményekben, Tarle munkájának politikai hatása nem maradt Lev Tolsztoj hatalmas hőskölteményének a hatása mögött.

E két könyvet használtuk nehéztüzérségnek harcunkban az angolok hitetlensége ellen, amellyel a Szovjetunió legyőzhetetlenségében kételkedtek. Akadtak azonban kisebb lövegek is, amelyek ugyanazokat a célpontokat keresték. Emlékszem, milyen nagyszerű hatással volt Poljakov *Egy partizán feljegyzései* című könyve, amelyet nyomban a háború megkezdése után adtak ki nálunk. Lefordítottuk angol nyelvre, nagy példányszámban nyomattuk ki, és széles körben terjesztettük a brit szigetek lakosai között. Eszembe jut egy jellemző eset. Egyik angol jóakarónk pompás karikatúragyűjteményt hozott nagykövetségünkre 1812-ből Cruikshank angol karikaturistától, valamint Tyerebenyev orosz művésztől. Ezek főként Napóleon oroszországi katasztrófáját ábrázolták. Beaverbrook album formájában kiadta ezeket a karikatúrákat, s én rövid előszót írtam hozzá.

Valamivel később, már 1943 elején a londoni Old Vic színházban sikerült bemutatnunk Szimonov *Orosz emberek* című darabját, aminek akkoriban nemcsak művészeti, hanem igen nagy politikai jelentősége is volt. Nagyon hasznos volt, bár más vonatkozásban, Ehrenburg *Párizs bukása* című rangos regénye, amely olyan világosan mutatta be, hogy miért bukott el Franciaország 1940-ben.

A fentebb említett és más erőfeszítéseink révén (később még részletesen fogok írni a Vöröskereszt e téren végzett munkájáról is) az angolok vereségváró hangulata a keleti front távlatait illetően, ami olyan széles körökben elterjedt a június 22-ét követő első hónapokban, fokozatosan

gyengülni kezdett. Amikor elmúlt másfél, majd három, véres harcokban töltött hónap, s a szovjetország még mindig nem omlott össze, még mindig nem hajolt meg Hitler előtt, tovább harcolt, és súlyos, nyomot hagyó csapásokat mért az ellenségre, az angolok tudatában fel-felcsillantak már a győzelmi hit csillagai, s ezek a kis csillagok átható fénnyel világították meg az Európa felett lebegő sötét éjszakát. Valamivel később a Vörös Hadsereg tettei ezt a reményt egyre inkább meggyőződéssé változtatták át arról, hogy előbb vagy utóbb a szovjet—német háborúban gyökeres fordulat következik be a szovjetország számára (s így az egész Hitler-ellenes koalíció szempontjából is), s megnyílik az út az ellenség legyőzéséhez.

A polgári demokratikus országokban, így Angliában, az Egyesült Államokban, Skandináviában és néhány más országban a nagykövetnek beszélni is kell tudnia. Nemcsak szemtől szemben, a külügyminiszter irodájában, nemcsak a látogatók valamely csoportjával, akik a nagykövet irodáját keresik fel, hogy a folyó politikai élet egy-egy bonyolult kérdésére fényt derítsenek, hanem nyilvánosan is — nagy társadalmi szervezetekben tartott népes ebédeken; tudós társaságok ülésein, ahol érdeklődnek a nagykövet egyes kérdésekről kialakított véleménye iránt; egyetemi előadásokon, ahol a diákok meg szeretnék ismerni a nagykövet által képviselt országot, a szakszervezetek vagy a munkáspárt által egyes alkalmakkor szervezett munkásgyűléseken. A polgári demokratikus országokban ez bevett szokás, s az a követ, aki kitér az ilyesfajta megnyilvánulások elől, nyomban elveszti a tekintélyét, csak postásnak tekintik, aki egyik kormány jegyzékeit átadja a másiknak. A postás szerepe pedig nagyban csökkenti annak a lehetőségét, hogy a nagykövet a kívánt módon hasson az illető ország közvéleményére, s végeredményben kárt okoz az általa képviselt államnak.

Londoni megérkezésem után nagyon hamar megértettem mindezt, s a lehető legnagyobb mértékben igyekeztem kihasználni a nyilvános fellépések lehetőségét, hogy terjesszem az igazságot a Szovjetunióról. Miután Németország megtámadta a Szovjetuniót, gyakran hívtak nyilvános beszédekre, lunchökre, ebédekre, gyűlésekre, ülésekre, meetingekre és egyéb társadalmi megmozdulásokra. Szívesen vettem az ilyen meghívásokat, hiszen minden beszéd kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy ismertessem az igazságot a Szovjetunióról, és csapást mérjek az angolok körében uralkodó vereségváró hangulatra. Nehézségek gyakran inkább abból adódtak, hogy túl sok meghívás érkezett egyszerre, s ezek között választanom kellett.

Akkori jegyzetfüzetemben olvasom azoknak a beszédeimnek hosszú listáját, amelyeket a június 22-ét követő első hetekben és hónapokban mondtam . . . A londoni városi tanácsban . . . Az egyik London környéki városka, Felton mezején . . . A birminghami tankgyárban . . . A brit Tudományfejlesztési Társaság rendkívüli közgyűlésén . . . Az Amerikai Kereskedelmi Kamara ülésén . . . Az újjáalakult Angol—Szovjet Egység-

bizottság ülésén . . . Az angol újságírók villásreggelijén . . . A brit szakszervezetek konferenciáján . . . És még sok, nagyon sok gyűlésen, nagygyűlésen, értekezleten, találkozón . . .

Angolul beszéltem, papír nélkül, de előre megfogalmaztam azt a szöveget, amit mondani szándékoztam.

Miről beszéltem akkoriban? . . . Természetesen minden egyes esetben igyekeztem figyelembe venni a hallgatóság jellegét, érdekeit, fejlettségi fokát, de lényegében mindenütt a háborúról volt szó, annak hatalmas nehézségeiről és népünk szilárd eltökéltségéről, hogy a győzedelmes befejezésig végigharcolja azt. Példaként felidézem egy részletét annak a beszédnek, amelyet 1941. június 29-én mondtam a londoni Városi Tanács tagjai előtt:

„A háborúnak ebben a szakaszában idő előtti volna valamit is mondani a jövőt illetően. Minden nagyobb háborúban fordul elő apály és dagály, változás és váratlan fordulat, két dologhoz azonban már most sem férhet semmiféle kétség: az egyik, hogy országom népei, amelyek szorosan tömörülnek a szovjet kormány körül, elszántan harcolnak a hitleri Németország ellen, a másik, hogy végeredményben mi fogunk győzni. Ez a győzelem azonban annál előbb következik be, és annál kevesebb áldozatot követel, minél szorosabb lesz népeink barátsága, s minél egyenletesebben oszlanak meg köztük a háború terhei és veszélyei."

Még sokat beszélhetnék azokról az utakról és módszerekről, amelyekkel az angolok akkori csüggedt hangulatával szembeszálltunk, de úgy vélem, erre nincs szükség. Csak még egyet szeretnék mondani: erőfeszítéseink legszigorúbb vizsgálata során is megelégedéssel állapíthattuk meg, hogy ezek hasznosak voltak a brit hangulat megszilárdításában. Bár Sztálingrádtól még nagyon messze voltunk, az angolok fokozatosan engedtek kezdeti rémületükből, s kezdték feltételezni (néhányan még hinni is), hogy az „oroszok", természetesen nem egy csapásra, nem most, hanem majd egyszer, később, végeredményben kivívhatják a győzelmet. Akkor ennek a következtetésnek is igen nagy és pozitív jelentősége volt.

Edennel Moszkvában

Eden moszkvai útjának a dátumát, amiről Churchill beszélt Sztálinnak küldött november 22-i üzenetében, 1941. december 7-ben jelölték meg. Az akkori helyzet fenyegetően súlyos volt.

A szovjet—német fronton továbbra is nagy harcok folytak. A németek előretörtek Moszkva felé, s bár novemberben az ellenállásunk fokozódott, lassan mégis nyomultak előre, s északról és délről igyekeztek körülvenni a Szovjetunió fővárosát. Néhány ponton a hitleristák csak 30 kilométernyire álltak Moszkvától, és senki sem mondhatta volna meg, hogy mivel

végződik mindez. A tengeren is folyt a háború, s Anglia a korábbiakhoz hasonlóan erejét megfeszítve állta azokat a hatalmas veszteségeket, amelyeket a német tengeralattjárók és repülők okoztak. A háború gonosz lidérce kísértett a Csendes-óceánon is. Japán szemlátomást harcra készült: növelte háborús költségvetését, haditengerészeti flottáját stratégiailag fontos pontokon vonta össze, s dühödt kampányt folytatott a sajtóban és a rádióban az Egyesült Államok és Anglia ellen. Ugyanakkor a japán kormány, amely a készülő csapást váratlanul akarta mérni, képmutató módon diplomáciai tárgyalásokat folytatott Washingtonban valamennyi vitás kérdés szabályozásáról.

A kialakult helyzetben még fontosabbá vált a lehetőleg minél szorosabb együttműködés a Szovjetunió és Anglia között, s Eden moszkvai útja. Igyekeztem a küszöbönálló utazáshoz lehetőleg minél kedvezőbb légkört teremteni, s ezért december első napjaiban beszéltem Edennel; ennek során hangsúlyoztam, mennyire kívánatos volna haladéktalanul eleget tenni a szovjet kormány kérésének (amit Sztálin szögezett le Churchillhez intézett november 8-i üzenetében), s megüzenni a háborút Finnországnak, Romániának és Magyarországnak. Utaltam arra, hogy lejárt a tizenöt napos határidő, amit Churchill adott Finnországnak arra, hogy a háborúból kilépjen (erről írt Sztálinnak november 22-i üzenetében), s Finnország még csak nem is gondol a hadműveletek beszüntetésére. Akkor még nem tudtam, hogy amint Churchill írja emlékirataiban,[23] december 2-án Mannerheim elutasítólag válaszolt a brit miniszterelnök felhívására, de Finnország magatartása nem hagyott semmi kétséget, hogy folytatni akarja a háborút. Eden teljes mértékben egyetértett az elképzelésemmel, s 1941. december 6-án Anglia valóban meg is üzente a háborút Finnországnak, Magyarországnak és Romániának. Így a moszkvai tárgyalások előtt katonai és diplomáciai szempontból is teljesen tisztán állt az út.

A háborús helyzetre való tekintettel Eden moszkvai útját természetesen a legnagyobb titokban tartottuk. A következő tervet készítettük: Eden tengeren indul a Szovjetunióba Angliából Murmanszkig, s ezen az útszakaszon a felelősséget a brit kormány vállalja, majd Murmanszkból Moszkvába megy, s ezen az útszakaszon a felelősség természetesen már a szovjet kormányt terheli. A londoni indulást december 7-én déli egy órában jelölték meg, ez a nap vasárnapra esett. Különvonatnak kellett elszállítania őt és kísérőit a skóciai tengeri támaszpontra, Invergordonba, onnan pedig külön kiválasztott torpedónaszádnak átvinnie az Orkney szigetekre, Scapa Flow neves tengeri támaszpontjára, ahol az egész küldöttségnek át kellett szállnia a „Kent" nevű nagy cirkálóra, amely Murmanszkba szállítja őket. A „Kent" az úgynevezett washingtoni cirkálók sorába tartozott, amelyeknek a vízkiszorítása az 1922-es washingtoni egyezmény meghatározása szerint hivatalosan 10 000 tonna. Gyakorlatilag azonban a „Kent" valójában 15 000 tonnás cirkáló volt. Hatalmas, gyors járatú, négycsavaros, 27 csomóval haladó hajó volt ez, s az admiralitás sokáig vitatkozott, hogy adjanak-e a „Kent" mellé három-négy

torpedórombolót; végül úgy döntöttek, hogy erre nincs szükség. A torpedórombolók nehezen követhették volna a gyors hajót, különösen viharos időben. Ezenkívül ilyen tekintélyes számú hajót a németek könyebben felfedezhettek és üldözőbe vehettek volna. Sokkal veszélytelenebbnek tartották, hogy a „Kent" egyedül induljon el, hiszen a gyors járatú hajó szinte utolérhetetlen volt a tengeralattjárók számára, s az akkoriban északon uralkodó köd megóvta a hajót a német bombázók támadásától is.

Nagykövetségünkön rajtam, a feleségemen, Novikov tanácsoson és a rejtjelzőkön kívül senki sem tudott az utamról. December 7-én déltájban feleségemmel kettesben szokásos sétánkra indultunk a szomszédos Kensington Parkba, onnan elmentünk a legközelebbi földalatti-állomásra, s így jutottunk el a pályaudvarra, ahol egy mellékvágányon állt a küldöttség vonata. Már ott vártak az angolok és az engem búcsúztató Novikov tanácsos. Kis úti csomagom főleg megfelelő meleg ruhákból állt.

A kis úti csomag sok gondot okozott nekünk: sem bunda, sem nemezcsizma nem volt velem Londonban, mert azokra ott nem lett volna szükség. Feleségem nagy nehézségek árán kutatott fel és vett meg az egyik angol áruházban egy kötött anyagból készült bundautánzatot. Könnyű és meleg, de rikító sárga színű ruhadarab volt. Eleinte az is az eszembe ötlött, hogy felvehetem-e egyáltalán. Később, már Murmanszkban, a fagy arra kényszerített, hogy felhagyjak ilyesfajta kétségeimmel. Moszkva utcáin úgy jártam sárga bundámban, mint valami látomás. A járókelők megálltak, és csodálkozva bámultak. Amikor 1943-ban végleg visszatértem a Szovjetunióba, feketére festettem a bundát, s azóta is nagy megelégedéssel viselem: melegít, könnyű, s azokra a történelmi eseményekre emlékeztet, amelyekben magamnak is sikerült részt vennem. Nemezcsizmát Londonban természetesen nem lehetett kapni, a légügyi minisztériumból kaptam szőrcsizmát, amilyet a pilóták is viselnek. Szőrmesapkám is akadt; ez véletlenül maradt meg azokból az időkből, amikor teljehatalmú megbízottként Finnországban tevékenykedtem. Ezzel a felszereléssel teljesen felkészültnek éreztem magam ahhoz, hogy átutazzam a sarkvidéki területeken, s nem is tévedtem: öltözékem ugyan nem volt szép, de legalább meleg.

Elbúcsúztam a feleségemtől, kezet szorítottam Novikovval, majd beszálltam a vasúti kocsiba. Eden és társai már ott vártak. A vonat gyorsan robogott előre, s mindenki igyekezett minél kényelmesebben elhelyezkedni. Kinéztem az ablakon, gépiesen néztem a nagy sebességgel mellettünk elsuhanó állomásokat, városkákat, falvakat, ligeteket és zöld mezőket, és gondolkoztam. Azon töprengtem, mi vár ránk az úton, s hogyan fogadnak bennünket Moszkvában, és vajon mit eredményeznek a tárgyalások, milyen hatással lesznek a háború további menetére. Visszaemlékeztem Churchill-lel előző napon folytatott beszélgetésünkre is. Azért kerestem fel, hogy elutazásom előtt elbúcsúzzam tőle. A miniszterelnök, a megszokott szivarral a szájában, nagyon kedves volt hozzám, s teljes sikert kívánt Edennek és a szovjet vezetőknek a találkozáshoz. Megkö-

szöntem a jókívánságait, s megjegyeztem, örülök, hogy viszontláthatom Moszkvát. Churchill nagyot szívott a szivarjából, a kék füstfelhőn át sandán rám pillantott, s megkérdezte:

— Biztos abban, hogy a találkozó Moszkvában lesz?

A miniszterelnök nyilván annak az akkoriban Angliában uralkodó aggodalomnak adott hangot, hogy végeredményben nem sikerül megvédenünk a szovjet fővárost. Másként minek ürítették volna ki Moszkvát? Miért lett a kormány hivatalos új székhelye Kujbisev?

Megharagudtam és szívemből válaszoltam:

— Mire való ez a kérdés? Természetes, hogy a tárgyalások Moszkvában lesznek!

Churchill kissé gúnyosan nézett rám, majd békítőleg így szólt:

— Mindegy, akárhol lesznek is a tárgyalások, Moszkvában, vagy — egy pillanatra elakadt, s nagy nehezen mondta ki: — ebben a maguk Ku . . . Kujbisevjében, mindegy, én sok sikert kívánok!

A vasúti kocsiban mégis felmerült bennem a kérdés: hol lesznek hát a tárgyalások? Moszkvában vagy Kujbisevben? S szinte ösztönösen, de ellenállhatatlanul és megingathatatlanul alakult ki bennem a szilárd válasz: természetesen Moszkvában! Csakis Moszkvában! . . . Nem, nem, semmi áron sem engedjük át Moszkvát a németeknek!

Öt órakor valamennyien összegyülekeztünk Edennél a hagyományos angol teára. A külügyminiszterrel utazott Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese, Nye, a nagyvezérkar helyettes főnöke és a Foreign Office két munkatársa, Harvey és Frank Roberts. Általános, mindennapos, érdektelen dolgokról beszélgettünk, s már készültem, hogy visszatérek a fülkémbe, amikor valami furcsa és érthetetlen eseményt észleltünk. A vonat gyorsan robogott, sehol nem állt meg. Hat óra tájban kisebb állomás mellett haladtunk el, s a bejáratnál nagy izgalmat tapasztaltunk: rendkívül sok ember verődött össze, futkostak, hadonásztak, nyilván hevesen vitatkoztak valamiről. Egy másik kisebb állomáson, amelyen vonatunk szintén áthaladt, ugyanez a kép fogadott. Érdekelt bennünket a dolog, s nem tudtuk elképzelni, mi lehet az oka.

Csak annyit láttunk világosan, hogy valami fontos dolog történt. Eden utasítására a legközelebbi állomáson rövid időre megállt vonatunk. Eden egyik munkatársa lesietett az állomásra, s néhány perc múlva visszatért a megrendítő hírrel: Japán megtámadta az Egyesült Államokat.

A kis állomás főnöke, aki a hírt a rádióban hallotta, nem tudott részleteket, azt sem tudta megmondani, hol és hogyan történt a támadás, de maga a támadás ténye kétségtelen volt.

Eden nagyon ideges lett, s rögtön nekem szegezte a kérdést:

— Mi a véleménye erről?

Azt feleltem, hogy Japánnak ezt a lépését várni lehetett minden percben, s most már a háború lényegében kiterjedt az egész földtekére, az erőviszonyok a két fél között pedig nyilvánvalóan a mi előnyünkre változtak meg.

— Mit gondol — kérdezte Eden —, folytathatom-e tovább ilyen körül-

mények között az utamat Moszkvába? Nem volna jobb visszaténünk Londonba?

— Semmi esetre sem — tiltakoztam. — Ellenkezőleg, moszkvai útja most még szükségesebb lett.

Késő éjjel az egyik nagyobb állomáson megtudtuk a japánok Pearl Harbor ellen intézett támadásának minden részletét, majd korán reggel megérkeztünk Invergordonba. Eden a jelenlétemben rögtön telefonkapcsolatot teremtett Churchill-lel, s felvetette neki ugyanazt a kérdést, amelyet előző este már nekem is feltett, nevezetesen, folytathatja-e az útját Moszkvába. Aztán elhajolt a kagylótól, s odaszólt nekem:

— A miniszterelnök ugyanúgy gondolkozik, mint ön, hogy moszkvai utamra most még nagyobb szükség van, mint korábban.

Aztán Eden folytatta a beszélgetést, s ezt hallottam:

— Azt kérdezi, hogy mit gondol az útitársam? Ugyanaz a véleménye, mint önnek.

Eden letette a kagylót, s látható megkönnyebbüléssel fűzte hozzá:

— Minden világos. Tehát folytatjuk az utat!

A bennünket szállító torpedónaszád erősen himbálózott, s Eden, aki ráadásul kissé meg is fázott, rosszul érezte magát. Jött az orvos, s megtette a szükséges intézkedéseket. Körülbelül öt órakor megérkeztünk végre Scapa Flowba, áthaladtunk különböző ellenőrző pontok hosszú láncolatán, majd felszálltunk a „Kent"-re. A cirkáló a sötét, néma éjszakában felszedte a horgonyt, s kifutott a nyílt tengerre . . .

Scapa Flowtól az út Murmanszkig négy és fél napig tartott. Észak felé haladtunk a Skandináv-félsziget nyugati határai mentén, de nagy távolságra Norvégia partjaitól. Így rövidebb és veszélytelenebb volt az út, hiszen a németek akkoriban norvég földön álltak. Utána elhagytuk Nordkappot, s nagy óvatossággal haladtunk át Nordkapp és a Medve-sziget között, ahol a németek különösen gyakran támadták — a levegőből vagy a víz alól — a Szovjetunióba tartó hajókat, s végül dél felé fordultunk, a Kola-öböl felé. Nagyobb viharba nem kerültünk, de állandóan olyan időjárásban haladtunk, amit a matrózok „friss időnek" neveznek. Hajónk himbálózott, de még elviselhetően, s én viszonylag jól vészeltem át a szeszélyes elemek játékát. Általában minden jól ment, bár akadt néhány kellemetlenség is.

A legnagyobb közülük az volt, hogy a hajó erősen remegett, pontosabban csak a hajónak az a része, ahol mi tartózkodtunk. A „Kent"-en két úgynevezett admirálisi fülke volt, ezeket Edennek és nekem utalták ki mint a két „legtekintélyesebb utasnak". Eden a hajó bal oldalán levő kabint kapta, én pedig a jobb oldalit. Csak egy kisebb folyosó választott el bennünket egymástól. Mindkét kabin szalonból, hálószobából és mosdófülkéből állt. Igen szépen voltak berendezve, természetesen a tengerészek stílusában. Minden nagyszerű lett volna, ha . . . ha nem a kabinok közti folyosó padlója alatt húzódott volna el a cirkáló négy hatalmas csavarjának a tengelye. Amikor a „Kent", amint azt részére előírták, nagy sebességgel haladt, amikor valamennyi csavarja szédületes iramban forgatta

a hideg, fekete vizet, akkor az egész fedélzeti rész olyan görcsös remegéssel rázkódott, hogy teljesen agyongyötörtnek éreztem magam. Rosszul aludtam, keveset ettem, s még gondolkozni is alig tudtam. Egyszer meg akartam kérni a hajó parancsnokát, hogy változtassa meg lakhelyemet, adjon valamilyen más kabint, amely kevésbé tekintélyes hely, viszont nyugodtabb, de ismervén az angolok ragaszkodását a megállapított formákhoz és rendhez, meggondoltam a dolgot.

Megismerkedtem a „Kent" parancsnokával és legközelebbi munkatársaival, néhányszor — lunch és ebéd idején — a vezérkar asztalánál ültem, de időm legnagyobb részét „admirálisi kabinomban" töltöttem, Herzen *Emlékezések és elmélkedések* című munkáját olvasgattam. Olvastam és elgondolkoztam: „Mily egyszerű volt a világ Herzen idejében a maival összehasonlítva! Mily egyszerűek voltak az őt izgató problémák! Mily szerények voltak az akkori események méretei! Most pedig, a mi napjainkban?" Azon kezdtem gondolkodni, mi is folyik a mi bolygónkon. Majd gondolataim ismét visszakanyarodtak ahhoz, mi történik néhány nap múlva Moszkvában.

Néha, amikor már nagyon untam a kabinban üldögélni, kimentem a fedélzetre. Leültem egy szélmentes helyre. Sötét, démonikus kép tárult elém: a fekete víz, a fekete ég, a viharos hullámok, jégoszlopok a hajó orrán, s valahol lenn a gépek szakadatlan, egyenletes zúgása, amint egyhangú ütemben rázzák a hajót. Olykor úgy éreztem, mintha a sarki éjszaka mély ködében, az ég sötétje és a víz sötétje között elvarázsolt hajón repülnénk a bizonytalanság felé . . .

S ilyenkor önkéntelenül is az eszembe jutott, hogy negyed évszázaddal korábban, 1916-ban ugyanezen az úton nyomtalanul elpusztult Lord Kitchener angol hadügyminiszter. Úgy tartják, hogy a hajó, amely őt szállította, aknára futott, s elsüllyedt mindazokkal, akik rajta tartózkodtak. Biztosat azonban sohasem tudtak meg, hiszen Kitchener hajójáról senki sem menekült meg. Elképzeltem ennek a rejtélyes tengeri tragédiának a részleteit, s ezt gondoltam:

— A történelemben kétszer ilyesmi nem ismétlődik meg . . . Bennünket egészen más veszedelmek fenyegetnek.

December 12-én végre megérkeztünk Murmanszkba. A tenger felett sűrű ködfelhő gomolygott, aminek mi csak örültünk, hiszen ez elrejtette a „Kent"-et a német légierő elől, amely a front másik felén, ugyancsak valahol Murmanszk közelében helyezkedett el. Kis gőzös jött elénk, amelyről szovjet révkalauz szállt fel a cirkálóra. Ekkor a gőzös megfordult, s lassan haladt előttünk, jelezvén az utat, amelyen bejuthatunk a Kola-öbölbe. A „Kent" óvatosan követte a gőzöst. Három óra múlva a cirkáló horgonyt vetett Murmanszkkal szemben a tengeren. Edent a helyi hatóságok, a polgári és katonai személyek egyaránt barátságosan fogadták. Megjelent a Külügyi Népbiztosság képviselője is, aki Moszkvából repült a városba: F. F. Molocskov, a protokollosztály vezetője, s vele együtt a 2. európai osztály főnöke, F. T. Guszev is.

Nyomban elhatároztuk, hogy Eden csoportja egyelőre a cirkálón marad,

én pedig partra szállok, hogy részt vegyek a további út részleteinek a megvitatásában. Ezután „haditanács" ült össze, amelyben részt vett Murmanszk terület párttitkára, Sztarosztyin elvtárs, a murmanszki front parancsnoka, Panyin tábornok, a murmanszki flottilla parancsnoka, Golovko admirális és néhány más vezető személy. A kérdés így merült fel: légi úton vagy vasúton szállítsuk Edent Moszkvába? Rendelkezésünkre állt mindkét lehetőség (már Londonban kértem, hogy murmanszki megérkezésünk pillanatában álljon rendelkezésünkre mindkét közlekedési eszköz). Mindkét lehetőségnek megvolt azonban a maga előnyös és hátrányos oldala.

A légi út erősen lecsökkentette volna az utazás időtartamát, de a Moszkvából küldött repülőgépeket nem fűtötték (ami a rideg, 1941—1942-es télen igen komoly tényező volt), s ami még fontosabb, néhány száz kilométert a repülőgépeknek vadászgépek fedezete nélkül kellett volna végigrepülniük. Murmanszkból a légi út Arhangelszk felé vezetett. Murmanszk csak az út kezdeti részére tudott kíséretet biztosítani. Arhangelszk az út végső szakaszára küldhetett kíséretet (az akkori vadászgépek hatósugara elég korlátozott volt), s a két, viszonylag biztonságos övezet között elég széles sáv terült el, ahol a repülőgépeknek minden védelem nélkül kellett haladniuk. E körülmények mérlegelése után „haditanácsunk" elvetette a légi utat.

A vasutat kellett tehát igénybe vennünk. Ez hosszabb ideig tartó, de megbízhatóbb megoldásnak látszott. Itt is akadt azonban bonyodalom. Kandalaksától valamivel délre van egy kisebb állomás, amelynek finn neve Louhi, vagyis „boszorkány". Louhi mentén a front mindössze 20—25 kilométernyire húzódott a vasútvonaltól, s az állomást magát is elég gyakran támadta a német légierő. Élénk vita után arra a következtetésre jutottunk, hogy Louhi környékén éjszaka kell áthaladnunk, s erre az egy éjszakára a lehető legnagyobb fegyveres erőt kell ott összevonni. Az angolok elutazását Murmanszkból másnapra, december 13-ra ütemeztük be.

A „haditanács" után visszatértem a cirkálóra, s a részletek mellőzésével (többek között Louhiról sem szólva) közöltem Edennel, hogy mit határoztunk. Eden így válaszolt:

— Legyen úgy, ahogy önök akarják: önök jobban ismerik a helyi viszonyokat.

December 12-ről 13-ra virradó éjjel a parton töltöttem az éjszakát, s késő este hosszú, érdekes beszélgetést folytattam a helyi elvtársakkal. A frontról, a hátországról, a nép hangulatáról kérdeztem őket, ők pedig engem az angliai helyzetről, Eden látogatásának a céljáról, Churchill nézeteiről, s elsősorban arról, mikor nyitják meg végre a második frontot.

Másnap reggel haditudósítás érkezett, amely hatalmas lelkesedést keltett. Közölték ugyanis, hogy a németek vereséget szenvedtek Moszkva alatt. Úgy örültünk, mint aki a névnapját ünnepli; szorongattuk egymás kezét, s diadalittasan mondogattuk: „Ez igen!" Felmentem a cirkálóra, s ismertettem Edennel a kellemes újdonságokat. Valamit már hallott az

angol rádióból, de az általam elmondott részletek nagy hatással voltak rá.

— Ez nagyszerű! — kiáltott fel Eden. — A német hadsereg először szenved kudarcot!

Kimentünk a partra, s Edennel együtt bejártuk az egész várost, amelyet hó borított, s könnyű ködfelhőbe burkolózott. Eden sokáig állt egy magaslaton, amelyről nagyszerű kilátás nyílt egész Murmanszkra, a Kola-öbölre és a nem túl magas, hófödte hegyekre, majd így szólt:

— Micsoda rideg természet! De azért lenyűgöző, sajátos módon elbájolja az embert.

Nappal a helyőrség csapatai díszszemlét tartottak. A téli sapkába és jó minőségű félbundába öltözött vöröskatonák igen jól festettek, s megnyerték Eden tetszését. Mosolyogva mondta:

— Most a saját szememmel látom, milyen fontos fegyver a szovjet fronton a félbunda. Szerencsére a németeknek kevés van belőle.

Aztán a szovjet és a brit zászlóra mutatva — amelyeket magasra emelve vitt két megtermett vöröskatona, és élesen kiváltak a vakító fehér hó hátteréből — Eden még hozzáfűzte:

— Ez jelkép. A Hitler feletti végső győzelem reményének a jelképe.

Vonatunk, amelyet a hatóságok helyi képviselői is elkísértek, körülbelül öt órakor indult el. Igen fenyegető külsejű szerelvény volt a mi vonatunk. Középen egy páncélozott szalonkocsi, amelyben Eden és a kísérői foglaltak helyet. Mögötte nemzetközi vagon, benne én, Molocskov, Guszev és néhány más szovjet elvtárs. Közvetlenül a mozdony mögött két vagonban a katonai kíséret fegyverekkel és géppuskákkal. A sort két nagy áruszállító vagon zárta le, tetején légvédelmi fegyverekkel, irdatlan szőrmebundába öltözött tüzérekkel. A vonat előtt némi távolságra egy másik mozdony haladt, amely a vasútvonal biztonságát ellenőrizte.

Már csaknem sötét volt, amikor útra keltünk. Esett a hó, nem nagyon erősen, de mégiscsak „repülésre alkalmatlan" időjárást teremtve. A havazásnak mégis őszintén örültünk. Egyetlen kívánságunk volt, hogy egész éjjel essen a hó, különösen azokban az órákban, amikor Louhi mellett elhaladunk. Edennek természetesen egyetlen szót sem szóltam aggodalmainkról és nyugtalanságunkról, de jómagam mindvégig izgultam. Az angolok elég kényelmesen utaztak, ízletes vacsorát kaptak, majd hamarosan aludni tértek. Én nem tudtam elaludni, s úgy döntöttem, megvárom, amíg Louhi mellett elhaladunk. A vonat kimért ütemben haladt, szállingózott a hó, sűrű ködréteg fedte a földet. Szerencsésen elhagytuk Olennyja állomást, aztán Kandalaksát és még néhány kisebb állomást, s minden jól, rendben ment, az időjárás továbbra is kedvezett nekünk. Éjjel egy óra körül végre közeledtünk Louhi felé. Kiléptem a kocsi előterébe, s szinte megdermedtem a rémülettől: a havazás elállt, az ég derülten ragyogott — pompás északi fény tündöklött. Szinte nappali világosság támadt. Mintha a természet ki akart volna gúnyolni bennünket. Louhiban a vonat parancsnoka közölte velem: a menetrend szerint húsz percet kell állnunk. Követeltem, hogy a vonat haladéktalanul menjen tovább.

Futva jött az állomásfőnök, s bizonygatni kezdte, hogy ez műszaki okok miatt lehetetlen. Én azonban hajthatatlan maradtam. Hét perc múlva a vonat végre továbbindult. Visszamentem a kocsiba, s feszülten vártam. Vártam, amíg mögöttünk maradt az északi fénybe borult Louhi, elhagyjuk a veszélyes övezetet, amíg a vonat kellő távolságra kerül a fronttól. Csak éjjel három óra felé nyugodtam meg és feküdtem le végre aludni, amikor már semmi nem fenyegette értékes „terhünket".

További utunk Moszkváig minden bonyodalom nélkül telt el. Belomorszknál letértünk a röviddel előbb épített elágazásra, amely Murmanszkot összeköti az Arhangelszk—Vologda—Moszkva vonallal. Ezen a fővonalon haladtunk dél felé, s gyorsan közeledtünk a fővároshoz. Vologda közelében különvonattal találkoztunk, amelyen Eden elé utazott a Szovjetunióban tevékenykedő brit nagykövet, Stafford Cripps. Átült a külügyminiszter kocsijába, s visszautazott velünk Moszkvába. Eden több megállóhelyen kiszállt, hogy személyesen megismerkedjék az orosz téllel. A vonat mentén sétálgatott, s többször mondta nekem a tüzérekre mutatva, akik légvédelmi ágyúikkal a nyitott kocsitetőn kísértek bennünket:

— Hogyan bírnak ki az embereik ilyen megpróbáltatásokat?

— Népünk hozzászokott a rideg telekhez — feleltem —, s amellett ezek a tüzéreink jól fel vannak öltözve.

December 15-én késő este vonatunk végre befutott Moszkvába. Mindent elborított a hó, a kocsik tetejéről hatalmas jégcsapok csüngtek alá. A fővárosban a német légitámadások miatt szigorúan betartották az elsötétítést. A várost mélységes sötétség lepte el. Eden megérkezése alkalmából a pályaudvart kivételesen negyedórára megvilágították. Edent Molotov külügyi népbiztos fogadta, s nyomban közölte a vendéggel, hogy aznap a Vörös Hadsereg kiverte a németeket Klinből. Más hivatalos személyek is megjelentek a fogadáson.

Amikor az angol küldöttség tagjai szőrmesapkájukban és bundáikban kiléptek a kocsiból, elvegyültek az őket fogadó szovjet emberek közt, végigmentek a csarnokon a hirtelen fellobbanó lámpafényben, s amikor a mozdony gőzfelhője és füstje elborította az ott elhaladó embereket és a pályaudvar csarnokának boltíveit, olyan érzésem támadt, mintha mindez nem a második világháború rideg valóságában történnék, hanem valami borongós és fantasztikus regény lapjain.

Néhány perc múlva a fény kialudt. Kiléptünk a pályaudvar előtti térre, s már teljes sötétben ültünk be a reánk várakozó gépkocsikba. Az angolok a Nacional-szállóba mentek, ahol szállást készítettek nekik, magam pedig a Moszkva-szállóba indultam.

A Moszkvai tárgyalások

A tárgyalások másnap kezdődtek, december 16-án, vagyis egy nappal Eden Moszkvába érkezése után. Ezeket a tárgyalásokat a Kremlben tartották. Így tehát Churchillnek a tárgyalások színhelyével kapcsolatos kételyeit maguk a tények cáfolták meg. A Szovjetuniót Sztálin és Molotov képviselte, de a tárgyalásokon én is részt vettem. Rám hárult a tolmácsolás kötelezettsége is. Angliát Eden és Cadogan képviselte, de részt vett Cripps is, aki a tárgyalások jegyzőkönyvét vezette. Néha Nye tábornok is megjelent.

Az ülés kezdetén Sztálin elővette a zsebéből javaslataink tervét, s megkérdezte:

— Mit gondol, elfogadják az angolok?

Gyorsan átfutottam a néhány, géppel írt papírlapot. A két szerződés tervezete szerepelt rajtuk, amelyeket a Szovjetunió Angliával meg akart kötni. Az egyik kölcsönös segélynyújtási szerződés volt mind a háború idejére, mind pedig a háború befejezését követő időkre. Ennek a szerződésnek az 1941. július 12-i egyezményt kellett felváltania, amelynek érvénye csak a háború idejére terjedt ki. A másik szerződés a világ háború utáni berendezését vázolta fel. Alapjában leszögezte Jugoszlávia, Ausztria, Csehszlovákia és Görögország visszaállítását háború előtti határaik között, valamint előírta, hogy Lengyelország részére át kell adni Kelet-Poroszországot, s a Rajna-területet le kell hasítani Poroszországról. A szerződés a továbbiakban elismerte a Szovjetunió 1941-es határait (vagyis Észtországnak, Lettországnak, Litvániának, Nyugat-Ukrajnának és Beloruszsziának a Szovjetunióhoz csatolását), s Angliának azt a jogát, hogy biztonságához szükséges támaszpontokat létesítsen Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Dániában és Norvégiában.

Miután az okmány tartalmát megismertem, így válaszoltam Sztálinnak:

— Feltételezem, hogy ezek a tervezetek alapul szolgálhatnak az angolokkal folytatott tárgyalásokon. Valószínű, hogy ellenvetéseket és módosító javaslatokat tesznek néhány pontban, de egészében véve nem lesz különösen nehéz megegyezésre jutni.

Eden meghallgatta javaslatainkat, majd azt mondta, hogy általában azokat elfogadhatóknak látja, de fenntartja magának azt a jogot, hogy bizonyos változtatásokat és módosításokat javasoljon.

Ugyanezen az ülésen általános véleménycsere folyt a jóvátétel kérdéséről, és arról, hogy van-e lehetőség arra, hogy a háború után valamennyi békeszerető és a béke álláspontján álló hatalom részvételével valamiféle kölcsönös katonai segélynyújtási egyezményt kössenek, s kitűnt, hogy a Szovjetunió és Anglia között ezen a téren is lehetséges a megegyezés.

Megelégedéssel állapítottam meg, hogy szinte nincs is komoly nézeteltérés a két fél között, s talán aláírhatják, vagy legalábbis végleges formába

önthetik a két szerződést. Tudatom mélyén valahol azonban ott furkált a kétkedés ördöge: lehetséges, hogy minden ilyen simán és kevezően zajlik le?

Amikor szünet után megnyílt az ülés második része, Sztálin hirtelen egy papírlapot vett elő, s Edenhez fordulva így szólt:

— Remélem, nem tiltakozik ellene, ha a háború utáni berendezkedéssel kapcsolatos egyezményhez egy kisebb jegyzőkönyvet mellékelünk.

E jegyzőkönyv tervezetét Sztálin az ülés megkezdése előtt nem mutatta meg nekem. Rövid szöveg volt, lényege, hogy Anglia elismeri az 1941-es szovjet határokat.

Tudtam, hogy az angolok nem nagyon hajlanak bármilyen határozat elfogadására a jövő határokat illetően a háború befejezése előtt. Ha csak az angolokról lett volna szó, még remélni lehetett volna, hogy valahogy meggyőzzük őket. A nagyobb baj abból adódott, hogy Roosevelt határozott ígéretet vett az angoloktól, miszerint nem tesznek semmit ebben az irányban, míg előzőleg meg nem egyeznek az Egyesült Államokkal. Az amerikaiak viszont akkor nem ismerték el az 1941-es szovjet határokat, többek között azt, hogy a balti államok a Szovjetunióhoz tartozzanak. Ilyen körülmények között a jegyzőkönyvvel kigondolt egész furfang teljesen reménytelennek látszott. Fél évvel később erről maga Sztálin is meggyőződött, s a húszéves szövetségi, együttműködési szerződés a Szovjetunió és Anglia között, amelyet 1942. május 26-án írtak alá Londonban, nem tartalmazta az 1941-es szovjet határok elismerését. A decemberi tárgyalások idején Sztálin által benyújtott jegyzőkönyv csak a viszály almája lehetett volna a Szovjetunió és Anglia kapcsolatában. Pedig nekünk különösen fontos érdekünk volt, hogy lehetőleg minél szorosabban együttműködjünk Angliával, hiszen abban az időben hatalmas szovjet területeket szállt meg az ellenség. Leningrádot blokád alá vették, a németek Moszkva közelében álltak, s bár a szovjet csapatok nemrégiben vetették vissza őket a fővárostól, a hitleri Németország legyőzésétől még nagyon messze álltunk.

Amint Eden megismerte a jegyzőkönyv tartalmát, nyomban azt válaszolta, hogy a brit kormány azt most nem írhatja alá, s ezt részletesen meg is indokolta, különösen hangsúlyozván az Egyesült Államok álláspontját a határok kérdésében.

Sztálin tiltakozott, s igyekezett meggyőzni az angol külügyminisztert, de hiába. Ez alaposan elrontotta a tárgyalások légkörét, s mindkét fél rossz hangulatban távozott az ülésről.

December 18-án zajlott le a harmadik ülés, amelyen tovább folyt a vita a szerződésekről és a jegyzőkönyvről. Az angolok kijelentették, hogy hajlandók tárgyalni, s remélik, hogy megegyezés születhetik a szerződéstervezetek kérdésében, a jegyzőkönyv kérdésében azonban semmi változást nem lehetett tapasztalni az állásfoglalásukban. Sztálin kijelentette, hogy a jegyzőkönyv nélkül a szerződések nem írhatók alá. Zsákutcába kerültünk, amiből nem látszott közvetlen kiút. Sztálinnak egyedül azt sikerült elérnie, hogy Eden megígérte, az angol kormány elé terjeszti

felülvizsgálat végett a vitás kérdéseket, s azokat a brit dominiumok kormányaival is megtárgyalják. Nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy az Egyesült Államok kormányával is tanácskozni fognak.

A harmadik ülés után nyilvánvaló lett, hogy a felek Moszkvában nem egyezhetnek meg, de sem a Szovjetuniónak, sem Angliának nem állt szándékában, hogy Hitler vagy Mussolini előtt feltárják a köztük felmerült nézeteltéréseket. Ezért elhatározták, hogy Eden látogatásáról olyan közleményt adnak ki, amely semmiféle örömöt nem okozhat az ellenségnek. A közlemény megfogalmazásával engem bíztak meg. A tervezetet megmutattam Sztálinnak, s ő azt elfogadta.

Ezután megmutattam a tervezetet Edennek is, s az ő beleegyezését is megkaptam. Még hozzá is fűzte:

— Ez a közlemény jobb, mint ahogy reméltem.

A közlemény szövegének a kérdésében tehát a két fél megegyezésre jutott. A közlemény kiadását természetszerűleg el kellett halasztani arra az időre, mikor az angol küldöttség már hazaért. A háborús viszonyok között másképpen nem is lehetett tenni. Valójában a közlemény a szovjet és az angol sajtóban 1941. december 29-én jelent meg, aznap, amikor — amint azt a továbbiakban elmondom — a „Kent" horgonyt vetett Greenockban, a skót partoknál.

Nézzük a közlemény leglényegesebb részeit.

A legelején, a moszkvai tárgyalásokon részt vett személyek felsorolása után kijelentettük, hogy a felek között „kimerítő véleménycsere zajlott le a hadviselést és az európai béke és biztonság háború utáni megszervezését illető kérdésekben", majd ez következett:

„A baráti légkörben lefolyt beszélgetések rögzítették a két fél nézeteinek egységét a hadviselés kérdésében, különösen a hitleri Németország teljes szétzúzását és utána oly rendszabályok megtételét illetően, amelyek teljesen lehetetlenné teszik, hogy Németország a jövőben ismét agressziót kövessen el. A béke és biztonság háború utáni megszervezését illető kérdésekben lefolyt véleménycsere sok fontos és hasznos anyagot nyújtott, amely a továbbiakban megkönnyíti konkrét javaslatok kidolgozásának a lehetőségét ezen a területen. Mindkét félnek meggyőződése hogy a moszkvai tárgyalások új és fontos lépést jelentenek a Szovjetunió és Nagy-Britannia további közeledésében."

Amint látjuk, a közlemény nem nyújtott semmiféle reményt a hitleristáknak, s amellett teljesen megfelelt a valóságnak: hiszen a legkisebb kétség sem fért ahhoz, hogy a béke és biztonság háború utáni megszervezésének kérdéseivel kapcsolatos véleménycsere a feltárult nézeteltérések ellenére is valóban sok fontos és hasznos anyagot nyújtott, amely a jövőben megkönnyíthette a mindkét fél részére elfogadható, konkrét javaslatok kidolgozását.

Az egyik ülésen Eden azzal a kéréssel fordult Sztálinhoz, tegye lehetővé neki, hogy kilátogasson a frontra. Sztálin ebbe beleegyezett, s azt indítványozta Edennek, utazzon Klin övezetébe, ahol még folynak a harcok a

visszavonuló német csapatokkal. December 19-én ez az utazás meg is történt. Részt vett rajta Eden és kísérete, szovjet részről pedig én és a Külügyi Népbiztosság protokollosztályának vezetője, a már említett F. F. Molocskov.

Amikor gépkocsijaink a szükséges védőkísérettel reggel elhagyták Moszkvát, az égen magasan állt a ragyogó, de hideg téli nap. Erősen fagyott. A rövid decemberi nap végére az időjárás elromlott, hamarosan szürkülni kezdett, nekünk azonban elég időnk volt arra, hogy fényes nappal lássuk a front rideg képét mintegy 80—90 kilométernyire a fővárostól.

Elsőnek a visszavonuló németek által felgyújtott falvak ötlöttek a szemünkbe. Felkavaró és szörnyű látvány volt. Sehol egyetlen ház, egyetlen fészer, egyetlen kerítés! Hóval borított síkság, fölötte pedig — akár a halál parádéján — a tűztől megmenekedett falusi kemencék és kémények hosszú sora. Gyötrő kérdések: mi lett azokkal, akik nemrégiben még itt laktak ezekben a már nem létező házakban? Elpusztultak vagy elmenekültek? S ha elmenekültek, most mit csinálnak? Hol találtak menedéket és táplálékot?

Sok holttestet láttunk heverni közvetlenül az úton, mélyedésekben, a hóval borított mezőkön jobbra és balra. A legtöbb német volt, zöldeskék egyenruhában, de akadtak vöröskatonák is, hosszú szürke köpenyben. A holttestek már megmerevedtek, néha a legfurcsább és legérthetetlenebb helyzetekben: erősen széttárt karral, vagy négykézláb, esetleg övig a hóban állva.

Ugyancsak az úton és az út két oldalán rengeteg felfordult tehergépkocsi, kiégett harckocsi, eltörött fegyver, eldobált géppisztoly, telefonhuzalok orsói és a legkülönfélébb fegyverfajták egyéb maradványai. „Mintha az ördög játszotta volna itt pokoli játékát!" — gondoltam.

Végül eljutottunk Klinig. A város viszonylag keveset szenvedett, mivel a németeknek nagy sietve kellett elhagyniuk: nem maradt idejük a gyújtogatásra és a pusztításra. Az a ház azonban, ahol Csajkovszkij, a nagy zeneszerző élt — minden szovjet ember által tisztelt ház — szörnyen festett. Igaz, épségben maradt, de belül minden a feje tetejére állítva, összetörve, bemocskolva. Az egyik emeleti szobát latrinának használták. A többi szobában a földre szórva félig elégett könyvhalmok, fadarabok, kottalapok. A német fasiszták nyilván a maguk módján adták meg a tiszteletet a zenetörténet egyik legnagyobb lángelméjének. Edennel lassan végigjártuk a szobákat, s lépten-nyomon tapasztaltuk a hitleri banditák vadállati barbárságának a nyomait. Eden nem tudta türtőztetni magát, s arcán az undor és megvetés kifejezésével mondotta:

— Ezt várhattuk volna mi is, ha a németek partra szállnak szigeteinken... Ez valóban az emberiség söpredéke, legalja.

Miután bejártuk az egész várost, tovább akartunk haladni az első vonalak felé, de akkor közbelépett a bennünket kísérő Zahvatajev tábornok, a klini front vezérkari főnöke, s határozottan tiltakozott szándékunk ellen. Azt mondta, hogy a szétvert német egységek maradványai a

környező erdőkben rejtőzködnek, s időről időre váratlan kitöréseket hajtanak végre. A tábornok úgy vélekedett, hogy nem teheti ki ilyen kockázatnak Nagy-Britannia külügyminiszterét. Akarva-akaratlan engedelmeskednünk kellett, s visszafordultunk. Akkor váratlanul megjelent Molocskov, s gyorsan bevitt bennünket egy eléggé tágas, de erősen megrongált falusi házba, ahol vendégszeretettel valamennyiünket „tábori lunchre" invitált. A kivert ablakon keresztül hideg levegő tört a szobába, viszont a felszolgált étel igen ízletes volt. Eden valamennyi angol kollégájának a nevében szíves köszönetet mondott Molocskovnak a tündérmesebeli „terülj-terülj asztalkám"-ért, a híres orosz „kenyér-só" vendégszeretetért.

Ezután Eden német hadifoglyokat szeretett volna látni. Valamelyik félig lerombolt szomszédos házból hat embert hoztak elé, akiket az iménti harcokban ejtettek foglyul. Nagyon szánalmasan festettek elnyűtt zöldeskék köpenyükben, női kendőkkel a fejükön, rongyokba csavart lábbal; reszkettek a hidegtől és a félelemtől. Eden tolmács útján néhány kérdést intézett hozzájuk: honnan valók, régóta harcolnak-e, milyen ütközetekben vettek részt stb., de főként csak nézte őket, s figyelte a magatartásukat. A foglyok egyáltalán nem hasonlítottak azokhoz a „hősökhöz", akiknek a hitleristák hirdették önmagukat, amikor még 1941 nyarán kerültek vöröskatonák kezébe. Decemberig elvesztették már az akkori gőgösségüket. A hat ember a hidegtől ide-oda topogva azt bizonygatta, hogy tulajdonképpen nem is bűnösök semmiben, mindannyiukat úgy kényszerítették a harcra. Az egyik még fel is kiáltott:

— Hitler kaputt!

Amikor este visszatértünk Moszkvába, Eden így szólt hozzám:

— Most a saját szememmel láttam, hogy a német hadsereg vereséget szenvedhet, visszavonulhat, futhat... A németek legyőzhetetlenségének a legendája szertefoszlott... Ez valamennyi európai népre hatalmas lélektani hatást fog gyakorolni, és a háború egész jövőjét illetően is.

Másnap Sztálin nagy ebédet adott Eden tiszteletére a Kreml palotatermében. A hosszú asztal mellett az angol vendégeken kívül ott ültek a Politikai Bizottság tagjai, népbiztosok, tábornokok. Az asztalfőn Sztálin foglalt helyet. Jobbra tőle Eden ült, mellette én, s kettejük tolmácsaként tevékenykedtem, Sztálin mondta a fő pohárköszöntőt a brit külügyminiszter tiszteletére. Az ebéd végén Eden mondott köszönetet a házigazdának.

Az ebéd legelején mulatságos eset történt. Az asztalon Eden előtt borfélék között egy palack borspálinka is állt. Az ital sárgás színe valamelyest emlékeztet a skót whiskyre. Eden figyelmét felkeltette a palack, s megkérdezte Sztálint:

— Ez mi? Eddig még sosem láttam ilyen orosz italt.

Sztálin ravaszkásan elmosolyodott, s így felelt:

— Ez a mi orosz whiskynk.

— Csak nem? — élénkült fel Eden. — Szeretném megkóstolni.

— Parancsoljon.

Sztálin fogta a palackot, s nagy pohárral töltött belőle Edennek. Eden szájához emelte a poharat, s nagyot húzott belőle. Istenem, mi lett vele! Amikor némileg kifújta magát, s magához tért, Sztálin oktatólag megjegyezte:

— Ilyen italt csak erős nép ihat. Hitler ezt már kezdi érezni.

Ebéd után, akárcsak minden sztálini bankett végén, a szomszédos helyiségben kisebb szünetekkel mozielőadást tartottak, amely késő éjszakáig tartott.

Eden nagyon elégedett volt a Sztálinnál töltött estével. Úgy vélte, ez az est bizonyítja, hogy a tárgyalások során felszínre bukkant nézeteltérések nem rontják el a két ország közötti baráti légkört. Egy nappal később sikerült még jobb kedvre hangolnunk a brit külügyminisztert.

A fáradhatatlan Molocskov balettelőadásra hívta meg a brit küldöttséget a Nagy Színház Kamaraszínházába. Akkor nem tartózkodott ott sem Szemjonova, sem Ulanova, elmentek a kitelepítettekkel. Az Eden jelenlétében bemutatott balett mégis nagyszerűen sikerült, s igen nagy hatással volt az angolokra. A mellettem ülő Eden meg is jegyezte:

— Ilyen balettbemutató Moszkvában most, amikor a front csak 60 mérföldnyire van tőle — ez egyszerűen lenyűgözi az embert! Beleoltja az emberbe azt a reményt — de még ennél is többet! —, azt a meggyőződést, hogy önök kibírják ezeket a szörnyű megpróbáltatásokat.

Ezekkel a szavakkal jól összeillenek Churchill háborús emlékiratainak a sorai, amelyek szintén a moszkvai tárgyalások időszakára vonatkoznak:

„Hathónapos hadjáratuk alatt a németek igen sokat értek el, s olyan veszteségeket okoztak az ellenségnek, amilyeneket más nemzet sem bírt volna ki. A német támadás három legfontosabb objektuma — Moszkva, Leningrád és a Don alsó szakasza — azonban továbbra is szilárdan az oroszok kezén maradt. A Kaukázus, a Volga, Arhangelszk még nagyon messze volt. Az orosz csapatokat nemhogy szétverték volna, de azok egyre jobban és jobban harcoltak, s erejüknek természetesen növekednie kellett a következő (1942-es — *I. M.*) évben. Elérkezett a tél. Napnál világosabbá vált, hogy a háború hosszadalmas lesz. Minden náciellenes nép — nagyok és kicsik — örült a német villámháború első kudarcának."[24]

Abban a néhány szabad órámban, amelyet nem kötöttek le a tárgyalások és az egyéb diplomáciai teendők, igyekeztem teljesebb képet kapni a rideg háborús Moszkváról, s találkozni az engem érdeklő elvtársakkal és ismerősökkel.

1941 decemberében Moszkva erősen elütött attól a tarka, zajos, népes, szinte könnyed Moszkvától, amelyet a háború előtti években megismertem. Most minden másként festett. Az utcán alig akadt ember, akik mégis felbukkantak, szaporán szedték a lábukat, láthatóan siettek. Nem lehetett hallani a városban annyira megszokott kacagást — minden arc komoly, sőt mogorva volt, az emberek erősen összeszorították az ajkukat. Lépten-nyomon katonai egységek vagy közmunkára besorozott, vállukon

lapátot cipelő civil osztagok tűntek fel. Sok téren és utcakereszteződésben komoran sötétlettek a harckocsiakadályok és a barikádok. Hóbuckák hevertek a kocsiutakon és a járdákon. Igen sok ház ablakai betörtek, s ezeket deszkával vagy furnírlappal pótolták. Éjszakánként kétségbeejtő sötétség uralkodott: az általános elsötétítést nagyon szigorúan betartották. Mindenki a háborúról beszélt, a nehéz harcokról, a légitámadásokról, az élelmezési nehézségekről, a fűtetlen lakásokról, a városi közlekedés gyakori szüneteléséről. Pánik- és vereséghangulatot azonban nem tapasztaltam. A decemberi Moszkva olyan emberre emlékeztetett, aki leadta a zsírját, lefogyott, de megőrizte acélos izmait és törhetetlen akaratát.

Találkoztam néhány régi barátommal, akik a szovjet élet különböző területein dolgoztak — közgazdászokkal, pártemberekkel, diplomatákkal, kulturális foglalkozású egyénekkel —, s mindegyiknél éreztem az eltökéltséget, hogy mindvégig megvédik Moszkvát, s valami mélységes meggyőződést, hogy végeredményben — bármilyen nagyok a veszteségek és a megpróbáltatások — győzni fogunk. Ez nagyon fellelkesített.

Érdekes beszélgetéseket folytattam a szovjet állam vezetőivel is. Hosszan elbeszélgettem Vorosilovval a háború menetéről és távlatairól, Mikojannal a Szovjetunió és Anglia katonai és gazdasági kapcsolatairól, valamint arról, hogyan kell alkalmazkodnia a londoni szovjet kereskedelmi képviseletnek a megváltozott körülményekhez.

Nagyon érdekes volt találkozásom N. G. Kuznyecovval, a haditengerészeti flotta népbiztosával. Már említettem, hogy 1941. július elején Angliában járt a Szovjetunió haditengerészeti küldöttsége. Azokban a napokban még nehéz lett volna megmondani, hogy az események milyen irányban fejlődnek. Nem tudtuk többek között azt sem, mennyi ideig fog a küldöttség Londonban tartózkodni. Ilyen helyzetben természetes volt, hogy a küldöttség tagjai családjuk nélkül érkeztek Angliába. 1941 decemberében azonban sok minden kiderült. Világos volt most már, hogy a háború nagyon hosszadalmas lesz, hogy haditengerészeti küldöttségünk sokáig fog Londonban tevékenykedni, s a küldöttség tagjainak hosszasan kell ott időzniük. Így természetszerűen felvetődött a családtagok kiutazásának a kérdése. Maguk a katonák hivatali úton nem tudták elintézni ezt a kérdést, ezért elhatároztam, hogy amikor Edennel Moszkvába utazom, személyesen beszélek az illetékes intézményekkel, főleg Kuznyecovval, akitől elsősorban függött a családok kiszállítása Londonba. A Külügyi Népbiztosságon lebeszéltek erről a lépésről, azt mondták, hogy nem lesz semmi eredménye. Kuznyecovról nyíltan ezt mondták: „Rideg ember, beosztottjainak az érzéseivel vajmi keveset törődik, a családok kiutazásába és tengeri elszállításába nem adja beleegyezését, minek megkockáztatni az elutasítást?" Én azonban nem hallgattam rájuk, beszéltem erről a kérdésről a Központi Bizottságban is, majd elmentem Kuznyecovhoz. Kifejtettem előtte a kérdés lényegét, s erélyesen támogattam a küldöttség munkatársainak a kérését, különféle érvekkel — emberi és szakmai érvekkel — is alátámasztottam a mondókámat. Mekkora volt a csodál-

kozásom, és milyen kellemesen csalódtam, amikor Kuznyecov nyomban beleegyezett mindenbe, s megígérte, haladéktalanul intézkedni fog, hogy a családtagokat kiszállítsák Londonba. Be is tartotta az ígéretét, s 1942-ben a Szovjetunióból elindult Angliába a feleségek és gyermekek csoportja, akik számos nehézséget, veszélyes kalandot leküzdve, sőt életüket kockáztatva érkeztek meg Londonba. Kuznyecovval történt első találkozásom megalapozta baráti kapcsolatainkat, ez a háború utáni években tovább erősödött.

A két küldöttség soron következő találkozásának előkészítése érdekében Molotov irodájában jártam, s ott jelen volt éppen Sztálin is. Molotov az íróasztalnál ült, Sztálin pedig fel-alá sétált, s járkálás közben mondta el a véleményét, adta ki utasításait. Amikor az előkészítő munka véget ért, Sztálinhoz fordultam és megkérdeztem őt:

— Feltehetem-e, hogy általános stratégiánk a mi háborúnkban és az 1812-es háborúban megközelítőleg egyforma, legalábbis akkor, ha háborúnk első fél évének az eseményeit tekintjük?

Sztálin tovább járkált, majd válaszolt:

— Nem egészen. Kutuzov visszavonulása passzív visszavonulás volt. Borogyinóig Napóleonnal szemben sehol nem tanúsított komolyabb ellenállást. A mi visszavonulásunk aktív védelem, igyekszünk feltartóztatni az ellenséget minden lehetséges ponton, csapásokat mérni rá, s fokozatosan elcsigázni. A két visszavonulásban az a közös, hogy nem előre eltervezett, hanem kényszerű visszavonulások.

Aztán megfordult, és kiment a szobából.

A legérdekesebb találkozásom, amely teljesen élénken maradt meg az emlékezetemben, Kalinyinnal történt. Nagyon szerettem Mihail Ivanovicsot. Jó kapcsolat alakult ki köztünk, s felhasználtam néhány szabad percemet arra, hogy meglátogassam őt. Szerencsére ő is ott élt a Kremlben. Amikor beléptem Kalinyin lakásába, éppen este volt, s Mihail Ivanovics magányosan üldögélt a teája mellett. Nagyon megörült látogatásomnak, nekem is töltött egy csésze teát, s részletesen kikérdezett a nyugati háború folyásáról, az angliai hangulatról, Churchillről, a második front kilátásairól. Szívesen tájékoztattam őt minden kérdésről, de csak azt mondtam, ami a valóságban igaz volt. Az eseményeket tudatosan semmiben sem szépítgettem. Így a második front megnyitásának közelségével kapcsolatban semmi kecsegtetővel nem biztathattam. Mihail Ivanovics figyelmesen hallgatott, néha további kérdéseket tett fel, aztán tovább hallgatott.

Aztán én kezdtem kérdezgetni Kalinyint belügyeinkről és katonai helyzetünkről. Ő is szívesen válaszolt a kérdéseimre, de aznap este nagyon megrendítette a frissen kapott hír: a Moszkva alatti csatában elesett egyik legjobb lovasparancsnokunk, Dovator tábornok.

Hallgattam Mihail Ivanovicsot, néztem őt, s egyszerre a büszkeség és tisztelet különös, mély érzése vett erőt rajtam. Előttem ült ez az idős ember, ősz hajával és ék alakú szakállával, magasra gombolt gallérú egyszerű kabátjában... Okos, nemes, nagy életbölcsességgel és gazdag

LENIN MELLSZOBRA A HOLFORD SQUARE-EN

A. A. MAJSZKAJA FELSZÓLALÁSA AZ ANGOL VÖRÖSKERESZT KÉPVISELŐINEK GYŰLÉSÉN

állami tapasztalatokkal... A kezében saját kezűleg csavart cigarettát tartott. Egész külsejében nagyon hasonlított a legegyszerűbb orosz munkásra vagy parasztra... S ez az ember az elnöke hatalmas államunknak, hivatalos vezetője a világ egyik legnagyobb hatalmának... Hol tapasztalható ilyesmi más országban? Sehol a világon!

S mélységesen éreztem e percben: nem, az ilyen államot nem lehet legyőzni! Az ilyen állam kiáll minden megpróbáltatást, sőt később szét is zúzza a német fasizmust!

Kalinyintól eltávozva éreztem azt a forró lelkesedést és hitet, amire bizony nagy szükségem volt a háború további folyamán.

Az angol küldöttség december 22-én este hagyta el Moszkvát, pontosan egy hétig tartózkodott fővárosunkban. Moszkvától Murmanszkig visszafelé nagyon jól tettük meg az utat. Még Louhival sem volt baj: amikor megérkeztünk a vészes állomáshoz, az égen nem világított az északi fény. December 24-én vonatunk megérkezett Murmanszkba, s az angol küldöttség nyomban felszállt az ott várakozó „Kent"-re. Én is követtem a példájukat. December 25-én késő éjjel az angol hajó felszedte horgonyát, s kifutott az óceánra. Az egész út a Szovjetuniótól Skóciáig, akárcsak az első alkalommal, valamivel több mint négy napig tartott. Most azonban északról dél felé tartottunk, s a sarki sötétség egyre inkább átengedte a helyét a fénynek, helyesebben a félhomálynak, hiszen decemberben azon a tájon a nap nem emelkedik magasra, ami nekünk persze kapóra jött. Az viszont nagyon kellemetlenül érintett bennünket, hogy a tengeren vihar dühöngött, és játékszerként dobálta nehéz cirkálónkat. Én csak amolyan „szalontengerész" vagyok. A „friss időjárás" nem billent ki az egyensúlyomból, de a vihart már nehezen viselem el. Visszafelé majdnem az egész úton „admirálisi kabinomban" feküdtem zúgó fejjel és kellemetlen szájízzel. A vihar akkor csendesedett le, amikor a „Kent" már a skót vizekre ért, s én néha kimentem a fedélzetre. December 29-én éjjel kikötöttünk Greenockban (Glasgow közelében), s nyomban átszálltunk a ránk váró különvonatra. December 30-án megérkeztünk Londonba.

Greenocktól a fővárosig sokat beszélgettünk Edennel, s összegeztük moszkvai látogatásunk eredményeit. Mindketten arra a következtetésre jutottunk, hogy a felbukkant nézeteltérések ellenére a tárgyalások pozitív jelentőségűek voltak. Most már mindkét fél jobban ismeri a másik álláspontját számos fontos kérdésben, ami a továbbiakban megkönnyítheti az összeegyeztetett stratégia és politika kialakítását. S ami nem kevésbé fontos: Eden és angol kollégái, akik vele a Szovjetunióban jártak és közvetlenül figyelhették meg a szovjet valóságot, jobban megértették életképességünk gyökereit, s erősebben hisznek abban, hogy készek és képesek vagyunk végig megvívni a háborút a hitleri Németországgal szemben.

Szilveszter éjjel a BBC felkérésére rövid beszédet tartottam a rádióban, s többek között a következőket mondtam:

„A jövőt köd borítja. Minden találgatás csak tapogatózás. A ma végződő év eseményei mégis utalnak valamelyest az 1942-es események

menetére. A háború valóban világháború lett. Minden földrész bekapcsolódott. Pontosabb lett a vízválasztó a két nagy tábor — a demokratikus és szabadságszerető országokat egyesítő tábor, és az elnyomás és rabszolgaság tábora között, amely az emberiség eddigi történetének legsötétebb erőit egyesíti. A népek legnagyobb ellensége a hitleri Németország. A világ frontjának legfontosabb részlege az én hazám. Az egész emberi nemet marcangoló gonosz erők legfőbb megtestesítője a német hadsereg. Legfontosabb fegyvere a harckocsik és a repülőgépek mellett eddig a legyőzhetetlenség mítosza volt. Most, 1941 végére azonban ezt a legendát szétoszlattuk a Moszkva, Leningrád és Rosztov körül, a Krímben és a Líbiában dúló csatákban."

Ezután röviden vázoltam, mit láttam Klin alatt a fronton, majd beszédemet a következőkkel fejeztem be:

„Ami az utóbbi hónapokban a mi frontjainkon történt, az fordulatot jelent a német—szovjet háború menetében, sőt általában az egész háború menetében. Nem szabad túlzott optimizmusba esnünk. Az igazsággal szembe kell néznünk. Még sok nehézség vár ránk. Az út a győzelemig még hosszú és nehéz... Az új esztendő küszöbén mégis minden szabadságszerető nép szívében él az a szilárd remény, hogy közeledik az óra, amikor a hitleri Németország romokban fog heverni."

Harc a második frontért

Bár a második front kérdése, amint az az előbbiekből kitűnik, a hitleri Németországnak a Szovjetunió ellen intézett támadása első napján felmerült, s bár e témában komoly tárgyalások folytak Moszkva és London között már 1941-ben, különösen csak 1942-ben éleződött ki. Ennek két fő oka volt.

Az első ok abban foglalható össze, hogy 1941. június 22-ig és az ezt követő öt és fél hónapban nyugaton Németország ellen csak Anglia harcolt. Ilyen körülmények között Churchill szokásos válasza Moszkva felhívására, mely szerint a brit kormány nem képes haladéktalanul megnyitni a második frontot Franciaországban, vegyes reakciót váltott ki szovjet részről: hittünk is benne meg nem is. A szovjet félnek ez a hangulata természetesen nem szült kedvező feltételeket ahhoz, hogy a második front kérdését „törik-szakadva" vesse fel. Amikor azonban 1941 decemberében Japán megtámadta Pearl Harbort, s ezzel a háborúba az Egyesült Államokat is bevonta, a helyzet gyökeresen megváltozott. Ekkor nyugaton Németország ellen már két nagyhatalom harcolt, s nyilvánvaló lett, hogy teljesen elegendő erejük és eszközük van a franciaországi második front megnyitásához. Ezzel megszűnt az olyan kifogások lehetősége, hogy ez a hadművelet fizikailag lehetetlen.

Annak, hogy a második front megnyitásának a kérdése 1942-ben különösen kiéleződött, az volt a másik oka, hogy 1941 második felében nagy és bonyolult tárgyalások folytak a Szovjetunió és az angol—amerikai fél között a katonai ellátás és a politika kérdéseiben. 1941. július 12-én Moszkvában kölcsönös katonai segélynyújtási szerződést írt alá Anglia és a Szovjetunió. Július legvégén Harry Hopkins látogatott Moszkvába, aminek igen fontos politikai és katonai-gazdasági következményei lettek. Augusztus közepén az atlanti konferencián Roosevelt és Churchill elhatározta, hogy a háborús ellátás terén a lehető legnagyobb segítséget nyújtják a Szovjetuniónak. Szeptember 5-én a brit kormány biztosította a szovjet kormányt, hogy ezeket a szállításokat a lend-lease keretében kapja meg. Szeptember 29-én Moszkvában összeültek konferenciára a három nagyhatalom (a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia) képviselői, s ezen a konferencián szabályozták a Szovjetunió ellátásának a kérdését a háború egész időtartamára, s nemcsak Anglia, hanem az Egyesült Államok is kötelezettséget vállalt, hogy ezt a lend-lease törvény keretei között teszi. Ezután kezdték megszervezni az ellátmány elszállítását a nyugati országokból a Szovjetunióba, ami az akkori körülmények között nem volt könnyű feladat. Churchill, aki megtagadta a második front megnyitását, ennek a csapásnak a súlyát azzal igyekezett enyhíteni, hogy az ellátás terén a legmesszebbmenőkig készségesnek mutatkozott. Támogatta őt Roosevelt is, aki — akkor még — „semleges" hatalom vezetőjeként kitért a második front megnyitásával kapcsolatos problémák megvitatása elől.

Mindezeknek az lett az eredménye, hogy 1941-ben a szovjet kormány minden figyelmét a katonai és gazdasági ellátás kérdéseire összpontosította, már azért is, mert egyelőre nem láttak lehetőséget a második front megnyitásának gyakorlati megoldására.

A második front megnyitásának a kérdését csak akkor vethették fel teljes súlyával, amikor az Egyesült Államok belépett a háborúba, s az ellátás kérdéseit alapjában már szabályozták. Ezt így azért hangsúlyozom, mert e kérdés megoldásához még nagyon sok időre volt szükség. A következő másfél évben, 1942-ben és 1943 első felében, amikor én még mindig Angliában tevékenykedtem a Szovjetunió nagyköveteként, emiatt folyt a tartós és heves harc.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az említett időszakban a Szovjetunió, valamint Anglia és az Egyesült Államok kapcsolata kizárólag a második frontról folyó tárgyalásokban merült ki. Nem, az élet bonyolult, s ilyen kizárólagosságot nem enged. 1942—1943-ban az angol—szovjet kapcsolatok terén sok más esemény is zajlott le, igen sok tárgyalásra került sor más kérdésekben is, amiről egyébként később lesz szó, *de azokban a napokban minden diplomáciai kérdés között alapvető, uralkodó szerepe volt a második front kérdésének.*

A Szovjet Szakszervezetek Központi Tanácsának küldöttsége Angliában

A „Kent" cirkálón, amelyen Eden a Szovjetunióból visszatért Angliába, megérkezett a szakszervezetek központi tanácsának küldöttsége is az akkori elnöknek, N. M. Svernyiknek a vezetésével. Vissza kell kissé kanyarodnom, hogy a következőket világosan megértessem.

1941 februárjában a brit szakszervezetek kongresszusának főtitkára, Walter Citrine Kanadába és az Egyesült Államokba látogatott. Az volt a célja, hogy a háború viszonyai között szorosabb együttműködést teremtsen az óceánon túli szakszervezetekkel, különösen pedig, hogy buzdítsa amerikai kollégáit a fegyvergyártás fokozására és gyorsítására, mivel Angliának nagy szüksége volt fegyverekre a hitleri Németország ellen vívott harcában. Útjának legjelentősebb állomása az Amerikai Munkaszövetség 1941. február 18—22-i, New Orleans-i kongresszusán elmondott beszéde volt, amelyben felhívta az Egyesült Államok valamennyi munkását, hogy ne kíméljék az erejüket a fegyvergyártás terén, hiszen — az ő kifejezése szerint — „a demokrácia első védelmi vonalának most az önök műhelyeiben és üzemeiben kell lennie".

Amikor 1941. június 22-én Hitler megtámadta a Szovjetuniót, a brit szakszervezetek kongresszusa elhatározta, hogy különleges küldöttséget indít a Szovjetunióba, hogy szorosabb együttműködést teremtsen a szovjet szakszervezetekkel, elsősorban ismét azért, hogy a lehető legnagyobb mértékben felfejleszthessék a háborús termelést. Szeptember 21-én ezt a küldöttséget meg is szervezték, s a tagja lett Woolstoncraft (a főtanács elnöke), Citrine (a főtanács főtitkára), Allen, Conley és Harrison. A főszereplő természetesen Citrine volt, aki sosem rokonszenvezett a Szovjetunióval, s zajosan szovjetellenes álláspontra helyezkedett az 1939—1940-es szovjet—finn háború idején. Miután azonban Hitler megtámadta a szovjetországot, s 1941. július 12-én megkötötték a kölcsönös katonai segélynyújtási szerződést a Szovjetunió és Nagy-Britannia között, Angliában olyan légkör alakult ki, hogy Citrine, legalábbis ideiglenesen, némileg „átlényegülni" kényszerült. Tenylegesen ő vezette a szakszervezeti küldöttséget azzal a feladattal, hogy erősítsék az együttműködést az angol és a szovjet munkások között.

A küldöttség rendkívül nehéz és válságos pillanatban érkezett meg Moszkvába, 1941. október közepén, amikor a főváros kiürítésére készültek. Október 13—15-én találkoztak a szovjet szakszervezetek képviselőivel, Svernyikkel, Nyikolajevával, Taraszovval, Moszkatovval és Szavkovval. A tanácskozáson elhatározták, hogy megalakítják az angol—szovjet szakszervezeti bizottságot, s kidolgozzák a két ország szakszervezeteinek a feladatait, hogy „megszervezzék a kölcsönös segélynyújtást a hitleri Németország ellen vívott harcban... s minden eszközzel támogassák a Szovjetunió és Nagy-Britannia kormányát" a közös ellenség szétzúzása

érdekében, s hogy „fokozzák a két ország ipari erőfeszítéseit a harckocsik, repülőgépek, lövegek, lövedékek és egyéb fegyverfajták termelése terén". Mindkét fél kötelezettséget vállalt, hogy az agitáció és a propaganda minden eszközét felhasználják a hitlerizmus elleni harcban, minden módon segítik a németek által megszállt országok népeit, s lehetőleg minél szorosabb személyi kapcsolatokat építenek ki az angol és a szovjet szakszervezeti mozgalom között. Ezenkívül mindkét félnek elő kellett segítenie, hogy „Nagy-Britannia a lehető legnagyobb segítséget nyújtsa a Szovjetuniónak a fegyverellátás terén".[25]

Röviddel ezután a brit szakszervezeti küldöttség hazatért, s meghívta a szakszervezetek központi tanácsát, hogy a szovjet szakszervezetek küldöttsége tegyen viszontlátogatást Angliában. Ez a küldöttség érkezett meg Edennel együtt 1941. december 29-én a brit szigetekre. Kilenc ember érkezett, nevezetesen: Svernyik (a küldöttség vezetője), Nyikolajeva, Taraszov, Malkova, Szavkov, Szolovjov, Maszalov, Kazakov és Jakubov. Titkárok és tolmácsok is utaztak velük. Összesen tizenhárman voltak. Hangsúlyozom ezt a számot, mert bármilyen furcsának tűnik is, a továbbiakban fontos szerepet játszott.

Mindez még szovjet földön kezdődött. Megbíztak, tárgyaljak Edennel, hogy a küldöttség a „Kent"-en utazhasson. Eden nem tiltakozott, de a „Kent" parancsnoka kijelentette, hogy a küldöttséget nem veheti fel a hajóra. Miért? Két okból: mivel tizenhárom főből áll, s mivel két nő is van köztük. Ez is, az is baljós jel.

Ellenvetettem, hogy a küldöttség tizenhárom tagján kívül én is utazom, tehát a hajón nem tizenhárom szovjet állampolgár lesz, hanem tizennégy. A parancsnok elgondolkozott, s azt mondta, hogy első kifogása elesett. De marad a második. A hajó legénysége nagyon megrémül, ha megtudja, hogy a hadihajón nő is utazik. Igyekeztem meggyőzni a parancsnokot, óvatosan még Eden is támogatott, de hiába. Erre kijátszottam az „adumat":

— De bocsásson meg — mondtam —, milyen nők ezek? Nyikolajeva és Malkova nem nők, hanem harcosok. A Szovjetunió minden lakosa, különösképpen pedig szakszervezeteink minden tagja mozgósított a háborúra; megtagadja talán, hogy szovjet harcosokat szállítson?

A „Kent" parancsnoka nem tudta, mit feleljen. Újból állhatatosan kérlelni kezdtem, hogy teljesítse a szovjet szakszervezetek kérését, s végül engedett a kérésnek.

1941. december 22-én a küldöttség elutazott Moszkvából azon a vonaton, amely Edent szállította Murmanszkba. December 25-én szálltunk fel a „Kent"-re. Svernyikkel megosztottam az „admirálisi kabint", amelyben Angliából a Szovjetunióba érkeztem, a küldöttség többi tagját pedig kényelmesen elhelyezték más kabinokba. December 29-én a „Kent" minden különösebb kaland nélkül megérkezett Greenockba, s valamennyien felszálltunk a különvonatra, amely hamar Londonba szállított bennünket. Amikor elbúcsúztam a hajó parancsokától, mosolyogva megjegyeztem:

— Látja, minden sikerült, s mégis balszerencsétől félt.

A derék tengerész nem válaszolt semmit, csak csóválta a fejét. Még mindig nem volt teljesen meggyőzve.

Éjfélre járt, amikor vonatunk befutott a fővárosba. A késői idő ellenére nagy munkástömeg fogadta a küldöttséget, az élen a főtanács vezetőivel, s természetesen Citrine-nel. Láthatóan nem örvendezett, de az egyszerű angol proletárok nem titkolták lelkesedésüket.

A pályaudvarról a küldöttséget a nagykövetség épületébe vezettem. Összegyűlt a szovjet kolónia sok tagja, feleségem baráti jellegű éjszakai vacsorát rendezett tisztán orosz ételekből, s mindnyájan emelkedett hangulatban ettünk, ittunk, beszélgettünk, kicseréltük gondolatainkat és híreinket. A küldöttség tagjait csak hajnali négy óra felé szállítottuk át a Hyde Park Hotelbe, ahol a főtanács szállást biztosított nekik.

Másnap, december 30-án Citrine megmutatta a küldöttségnek Londont, a város nevezetességeit, s a német légierő támadásai által a fővárosban okozott hatalmas rombolásokat. 1942. január 1-én a küldöttség részt vett a főtanács ülésén, ahol összeállították angliai tartózkodásuk programját. Elhatározták, hogy a küldöttséget három csoportra osztják Svernyik, Taraszov és Nyikolajeva vezetésével, s az egyes csoportok számos nagy várost és vidéki iparvállalatot látogatnak meg. Minden csütörtökön mindhárom csoport visszatér Londonba tapasztalatcserére az eredmények összegezésére és az új feladatok meghatározására. A főtanács különböző övezetekben „egyesült szakszervezeti konferenciákat" szervez, ahol a szovjet küldöttség tagjai is felszólalhatnak. Citrine általános törekvése láthatóan az volt, hogy meghiúsítsa a küldöttség túlságosan közeli kapcsolatát a munkástömegekkel, s látogatásaikat lehetőleg az angol szakszervezetek hivatalos vezetőivel történő találkozások keretei közé szorítsa. Az élet azonban gyorsan meghiúsította a szakszervezeti vezetők elképzeléseit. Ez rendszerint a következőképpen folyt le.

A szovjet küldöttek elutaznak valamelyik városba. A pályaudvaron hatalmas munkástömeg fogadja őket zászlókkal és plakátokkal. Baráti kiáltások szállnak a szovjet küldöttek, a szovjetország képviselői felé, angol dalokat énekelnek, rendszerint a „Red Flag" („Vörös zászló") kezdetű dalt; majd a küldöttek a tervnek megfelelően beszélnek a szakszervezeti konferencián, felhívják a részvevőket, hogy minden lehetőt tegyenek meg a hitleri fasizmus szétzúzása érdekében. Ezután a küldötteket meghívják az egyik helyi iparvállalat meglátogatására. Ott részben szervezett, részben spontán formában munkásgyűlések zajlanak le, műhelyekben, klubokban, gyárak vagy üzemek udvarain. E gyűléseken beszélnek a szovjet küldöttek, s beszélnek a legkülönbözőbb gondolkozású angol munkások is. A gyűlés véget ér, a munkások csoportokra oszlanak, s a szovjet küldöttek beszélgetnek az egyes csoportokkal, sőt egyes munkásokkal is. Minden hivatalos korlát leomlik, emberi kapcsolatok alakulnak ki. Ez gyakran izzó érzéseket, igazi lelkesedést kelt az angolok körében a Szovjetunió iránt, a Vörös Hadsereg és az egész szovjet nép iránt. Máskor a szovjet küldötteket, sőt a nőket is, megragadják orosz szokás szerint,

s diadalittasan fel-feldobják őket a levegőbe, ami korábban teljesen ismeretlen volt Angliában. Olykor a helyszínen gyűjtéseket is rendeznek a Vöröskereszt részére. Igazi baráti kapcsolat alakul ki a két ország munkásai között, ami erősíti őket közös ügyükben, s ami nem nagyon tetszik az angol szakszervezeti bürokratáknak...

A szakszervezetek központi tanácsa küldöttségének öthetes nagy-britanniai látogatása során tizenegy egyesült szakszervezeti konferencián kellett részt vennie, negyven gyűlésen szólaltak fel, meglátogatták az ország több mint ötven legnagyobb vállalatát, gépgyártó, repülőgépgyártó, fegyvergyártó, harckocsigyártó üzemeket, szénbányákat, ruhagyárakat, kikötőket stb. A küldöttségnek az angol parti védelmi berendezést is megmutatták a La Manche partján, Folkestone közelében.

A kormány gondos figyelemben részesítette a szakszervezetek központi tanácsának küldöttségét. Január 9-én bemutattam a küldöttséget Ernest Bevinnek, az egyik legfontosabb szakszervezeti vezetőnek, az akkori munkaügyi miniszternek. E találkozás során Svernyik és Bevin baráti beszédet mondtak. Január 16-án a küldöttséget Clement Attlee, a Munkáspárt vezére fogadta, aki akkoriban a miniszterelnök helyetteseként tevékenykedett (Churchill úton volt). Január 29-én a küldöttséget meghívta az Angliába éppen akkor visszatért Churchill, aki nagy megelégedését fejezte ki a küldöttség megérkezése, útjai és az angol munkások előtt elmondott beszédei fölött. Beaverbrook ellátásügyi miniszter minden lehetőt elkövetett annak érdekében, hogy a küldöttség betekintést nyerhessen Nagy-Britannia háborús erőfeszítéseibe, s az ország hivatalos képviselői többször találkoztak Svernyikkel és társaival az általuk meglátogatott iparvállalatokban.

A szakszervezetek központi tanácsa küldöttségének tiszteletére fogadást rendezett az Angol—Orosz Parlamenti Bizottság és Nagy-Britannia és a Szovjetunió Kulturális Kapcsolatainak Társasága.

Citrine „könnyebb" programról is gondoskodott: a küldöttség megtekintett egy labdarúgó mérkőzést, az amerikai balett előadását, s részt vett a parlament egyik ülésén is.

A küldöttség angliai tartózkodásának csúcspontja a január 25-i londoni tömeggyűlés volt, amelyen Svernyik nagy záróbeszédet mondott.

„A szovjet szakszervezeti küldöttség találkozásai munkásokkal, munkásnőkkel és felelős szakszervezeti beosztottakkal — mondta Svernyik — nagyszerű tüntetés amellett, hogy a Szovjetunió és Nagy-Britannia munkásosztályai, a brit és a szovjet szakszervezetek között baráti a kapcsolat. Ez a barátság különösen drága azért, mert minden szabadságszerető nép, s különösen a szovjet népek veszélyes és fenyegető megpróbáltatásainak a napjaiban született, amikor a szovjet népnek kellett magára vállalnia a hitleri Németország gigászi hadigépezete csapásainak egész súlyát."

A Szovjetunióban, folytatta Svernyik, „a német fasiszta területrablók ellen vívott harc folyamán betonkeménnyé vált a kapcsolat a front és a hátország között, s ez napról napra egyre jobban szilárdul, napjainkban országunk egységes harci tábor, amely csak harcolni és csak győzni akar".

Ezután ragyogó példákkal és élénk színekkel ecsetelte Svernyik a Vörös Hadsereg és az egész szovjet nép hősiességét (különösen viharos tapsot váltott ki a 28 gárdista Moszkva alatti hőskölteménye, akik égő üzemanyag-palackokkal 18 ellenséges harckocsit semmisítettek meg), majd határozottan kijelentette, hogy bár a szovjet csapatok sikereket értek el a fővároshoz vezető utakon, a Szovjetunió népe és kormánya tudja, hogy még nagyon nehéz és hosszú lesz a küzdelme a hitleri Németország ellen, de mindenáron végigvívja ezt a harcot. Ugyanez a feladat áll a brit munkásosztály előtt is.

A szakszervezetek központi tanácsa küldöttségének a vezetője megemlítette, hogy a küldöttség megismerkedhetett az angol ipar háborús munkájával, s kijelentette, hogy „a termelés megszervezése, a vállalatok műszaki ellátottsága a legjobb benyomást keltette a küldöttségben". A küldöttség véleménye szerint azonban „Nagy-Britannia iparában még mindig igen sok a kihasználatlan tartalék", amelyet „mozgósítani kell, s minél előbb teszik ezt, annál jobb közös ügyünknek".

Beszédét Svernyik azzal a felhívással fejezte be, hogy erősítsék Anglia és a Szovjetunió munkásosztályainak a barátságát. „Napról napra növeljük a munka termelékenységét, s adjunk Nagy-Britannia hadseregének és a Szovjetunió hadseregének, a Vörös Hadseregnek egyre több és több harckocsit, repülőgépet, löveget, aknavetőt és egyéb fegyvert!"[26] A szónok szavait viharos tapssal fogadta a hallgatóság.

Aligha kell mondanom, milyen fontos eseménynek számított a londoni szovjet kolónia életében a szakszervezetek központi tanácsa küldöttségének a látogatása. Éltető, friss levegőként hatott mindannyiunkra, örültünk, felélénkültünk, bátorság és remény töltött el bennünket, mindenki akart tenni valamit, amivel segítheti a küldöttséget. S a küldöttség a maga részéről szintén nagy barátsággal és rokonszenvvel kezelte a kolónia tagjait. Együtt köszöntöttük 1942-ben az új évet. Közösen emlékeztünk meg január 22-én Lenin halálának 18. évfordulójáról is. A Szovjetunió nagykövete ként nagy fogadást rendeztem a küldöttség tiszteletére, s azon részt vettek a brit kormány tagjai, a Munkáspárt vezetői, szakszervezeti vezetők, képviselők, társadalmi és közéleti személyiségek, a kulturális élet képviselői és sok újságíró.

Február 4-én, miután a szakszervezetek központi tanácsának küldöttsége sajtókonferenciát tartott, elindultak hazafelé. A háborús viszonyok között hazatérésüket természetesen titokban kellett megszervezni. Az angolok azonban angolok maradtak, s elvtársaink elutazása Skóciából nem zajlott le ugyanolyan babonás hiedelmek nélkül, mint amilyenekkel a „Kent" parancsnokával folytatott vitám során kellett megismerkednem.

1942. február 5-én a szakszervezetek központi tanácsának küldöttsége az „Adventure" angol cirkálón elindult Murmanszk felé. Délután három óra tájban a cirkáló felszedte horgonyát, s Greenockból kifutott a nyílt tengerre. Erős köd szitált. Éjjel a cirkáló összeütközött egy angol tartályhajóval. A cirkáló jobb oldalán nagy lék keletkezett. Szerencsére állva

maradt, sőt haladni is tudott, igaz, hogy csak nagyon lassan. Vissza kellett fordulnia Greenockba. Könnyen megérthetjük, milyen hatással volt ez az eset az angol tengerészekre, s nemcsak Greenockban, hanem Londonban is. Az „Adventure" balesetét tengerészkörökben három okkal magyarázták: 1. a hajó pénteken futott ki (ez pedig szerencsétlen nap!); 2. a szovjet küldöttség tizenhárom főből állt; 3. a küldöttség tagjai között két nő is tartózkodott. A derék tengerészek akkor egymást kérdezgették: mit tegyenek most?

Mikor tudomást szereztem erről, katonai missziónk vezetőivel alaposan megnyomtam a dolgot. Ennek eredményeként a szakszervezetek központi tanácsának küldöttsége február 8-án egy másik cirkálóra, a „Kairo" nevű hajóra került, amely február 15-én a küldöttséget szerencsésen elszállította Murmanszkba. Jellemző azonban egy részlet: az angolok még egy újságírót is felültettek a cirkálóra, hogy a „polgári személyek" száma a hajón ne tizenhárom, hanem tizennégy legyen.

Három nappal a küldöttség elutazása után a tájékoztatási minisztériumban Brendan Brackennel találkoztam. Igen jó viszony alakult ki köztünk már a háború előtti években.

— Üdvözölhetem önt abból az alkalomból, hogy szakszervezeti küldöttségük nagyszerű hatással volt a mi munkásainkra — mondta. — Hittek neki, s ennek eredményeképpen jobban dolgoznak az üzemekben. Ezt a kormány is nagyra értékeli.

Ezt gondoltam: „Nekünk is érdekünk most az angol iparvállalatok jó munkája, Svernyik és társai tehát hasznos munkát végeztek!"

Igen, hasznosat! S nemcsak a brit fegyvergyárak termelékenységének a fokozása terén. A szakszervezetek központi tanácsa küldöttségének az egész tevékenysége nagymértékben elősegítette az angolok hitének megszilárdulását, hogy a Szovjetunió kiállja a hitleri támadás csapásait, majd szétzúzza a német hadigépezetet. S 1942 elején ez igen fontos dolog volt.

A katonai és politikai helyzet

A szovjet csapatok decemberi ellentámadása Moszkva alatt igen fontos szerepet játszott a második világháború menetében. Nemcsak a szovjet fővárost mentette meg a hitlerista megszállástól, amire a „führer" olyan magabiztosan számított, hanem a német hadsereg első komoly kudarcát is jelentette. A „Blitzkrieg", a villámháború nyilvánvalóan kudarcot vallott. A Szovjetunió, amely majdnem fél évig csak visszavonult, és kudarcokat szenvedett a fronton, s amelynek sok nyugati „szakember" már megjósolta a pusztulását, számukra teljesen váratlanul az első súlyos csapást mérte az ellenségre. Eleinte ezek a „szakemberek" megzavarodtak, s a német vereséget véletlennek igyekeztek feltüntetni: közbeavat-

kozott „tél tábornok", s a hitleristáknak ideiglenesen vissza kellett vonulniuk, hogy jobban felkészülhessenek a legközelebbi nyári támadásra. Még külön „elméletet" is koholtak: a tél — orosz, a nyár — német; vagyis télen katonailag az oroszok vannak előnyben, nyáron viszont a németek. Ebből az okos „szakemberek" tekintélyükhöz illően azt szűrték le, hogy a Moszkva alatti szovjet siker véletlen és nem tartós, s a tavasz beköszöntével a németek kíméletlenül visszavágnak, megszállják Moszkvát és Leningrádot, s ezután semmi sem marad a szovjet ellenállásból.

A tőkés „Kasszandráknak" azonban nagy csalódást kellett megélniük. A Moszkva alatti harcok korántsem jelentettek elszigetelt, egyedülálló hadműveleteket. Kibontakozott a Vörös Hadsereg általános ellentámadása a Ladoga-tótól a Fekete-tengerig húzódó hatalmas frontvonalon. A német parancsnokság szemlátomást azt a feladatot tűzte ki, hogy télen megtartsa állásait, s ezzel előkészítse a szerinte döntő, új tavaszi csapást. Számításaiba azonban tévedés csúszott. A szovjet ellentámadás persze nem mindenütt volt egyformán erős és sikeres; a harcok során akadtak sikerek és kudarcok is; természetesen nemcsak a németeket érte érzékeny ember- és fegyvervesztség, hanem a Vörös Hadsereget is... de mégis, a szovjet parancsnokság kiragadta a kezdeményezést a hitleristák kezéből, és 100—350 kilométernyire vetette vissza az ellenséges vonalakat nyugatra. Sajnos, a Vörös Hadsereg akkor még sem létszámban, sem tapasztalatban és technikában nem volt fölényben a németekkel szemben, s ezért az 1941—1942-es téli ellentámadás nem eredményezhette az ellenség szétzúzását.

A szovjet—német front fentebb leírt eseményei mégis roppant jelentőségűek — nemcsak tisztán katonai, hanem erkölcsi és politikai tekintetben is. Először mutatták meg a hitlerista hadsereg sebezhetőségét és legyőzésének a lehetőségét. Először mutatták meg az egész emberiségnek, hogy van a világon olyan ország, van a világon olyan erő, amely hatékonyan szembeszegülhet a fasizmussal, sőt súlyos csapásokat is mérhet rá. Ez lelkesített minden népet, mind a már hitlerista bilincsekben sínylődő, mind az ettől rettegő népeket. Akkoriban ez volt a világon az egyetlen fény, amely áttörte az eget elborító sötét felhőket, hiszen a második világháború többi frontján 1941—1942 telén az antifasiszta koalíció számára nem valami rózsásan alakult a helyzet.

Valóban, az említett időben az észak-afrikai brit hadműveletek eleinte nagyon emlékeztettek a helyben topogásra, majd 1942 tavaszán átalakultak rendszeres visszavonulássá a Rommel vezette német—olasz csapatok nyomására. A fasiszta erők behatoltak Egyiptom területére, s eljutottak a Mersza-Matruhig. Az angol—német háború a tengeren lankadatlan erővel folyt tovább.[27] 1942 februárjában botrányos eset történt: a franciaországi Brestben javítottak két nagy német hadihajót, a „Scharnhorst" és a „Gneisenau" nevű cirkálókat, majd azok a La Manche-csatornán és Pas-de-Calais-n át visszatértek Németországba. Az angolokat erősen megrendítette a németek párját ritkító arcátlansága és saját védelmi állásaik megdöbbentő tehetetlensége, amiről olyan sokat

hajtogatták, mennyire éberen ügyel az ország déli partjain. Ez az incidens komoly politikai következményekkel járt, amiről később lesz szó. Churchill csak azzal vigasztalhatta magát, hogy hatalmas légitámadásokat szervezett Németország ellen, de azokat is csak olyankor, amikor az időjárás megengedte. Sztálinhoz intézett 1942. március 12-i üzenetében többek között ezeket írta: „Most, az időjárás megjavulásával újra megkezdjük hatalmas arányú nappali és éjjeli légitámadásainkat Németország ellen."[28] Az akkori napok krónikája azonban megállapítja, hogy még másfél hónap kellett, amíg Anglia valamelyest is hatékony légi haderőt vethetett be a Ruhr-vidék és a rajnai területek ellen (mindegyik ellen legalább ezer bombázót).

Még rosszabbul állt a szénájuk a Távol-Keleten. Japán egymás után szállta meg az országokat, szigeteket és városokat, anélkül hogy bárhol komolyabb ellenállásba ütközött volna. 1942 januárjában a japánok megszállták a Fülöp-szigeteket és Malájföldet, februárban Szingapurt, Borneo egy részét és a Timor-szigetet, márciusban Jáva szigetét és Rangoont, Burma fővárosát, majd áprilisban légitámadást intéztek Ceylon ellen, elsüllyesztettek két angol nehézcirkálót és a „Hermes" nevű repülőgép-anyahajót, júniusban pedig partra szálltak az Aleut-szigeteken. Röviden: Japán, hadba lépése után öt hónappal, a helyzet ura lett Délkelet-Ázsiában és a Csendes-óceán vizein. A japán agresszió hullámai már India határait is elérték.

Akkoriban az Egyesült Államok még csak az első lépéseket tette erőinek a megszervezése terén, holott elsősorban neki kellett harcolnia Japán ellen. Februárban az amerikai csapatok megjelentek Ausztráliában és Új-Zélandban. Márciusban Stilwell amerikai tábornok lett Csang Kaj-sek vezérkari főnöke. Áprilisban MacArthur tábornokot nevezték ki a szövetségesek fegyveres erőinek főparancsnokává a Csendes-óceán délnyugati részében. Ugyanakkor az amerikai csapatok megérkeztek Indiába, az amerikai légierő pedig első alkalommal dobott bombákat Tokióra, Kiotóra, Nagayára és más japán városokra. Az Egyesült Államok természetesen hatalmas tartalékokkal rendelkezett, s ha azokat mozgósította, Japán súlyos csapásokat várhatott, de addig még végtelenül hosszú volt az út, és sokan tették fel a kérdést: elérkezik-e egyáltalában az a pillanat?...

Igen, a katonai helyzet 1942 első felében a szövetségesek szempontjából eléggé borúsnak látszott. Csak a szovjet fronton kezdett hajnalodni, de az emberek, akik az elmúlt három évben annyira megszokták a fasiszták győzelmeit, még nem mertek reménykedni a nap felkeltében, amíg azt maguk nem tapasztalják.

Naplómban 1942. február 15-i keltezéssel egy bejegyzés található, amely politikai szemszögből jellemzi Anglia katonai helyzetét. Nézzünk e bejegyzésből néhány részletet:

„Milyen reakciót váltottak ki Angliában a Szovjetunió háborús sikerei az utóbbi tíz héten?

Általában mindenki elégedett, különösen ha figyelembe vesszük a

Líbiában, Malájföldön és más helyeken elszenvedett kudarcokat. Milyen kellemes jó híreket hallgatni a másik frontról — a frontok frontjáról! Itt egyre jobban kezdik megérteni, hogy a mi frontunkon dől el a háború sorsa, onnan érkezik a menekvés. Óriási mértékben megnövekedett a Vörös Hadsereg tekintélye. Mindenki lelkes hangon beszél róla. Szertefoszlott a németek »legyőzhetetlenségének« a legendája. Reménykednek, hogy rövidesen eltörjük a német hadsereg gerincét. Egyik itteni ismerősöm félig tréfálkozva, félig komolyan kérdezte: »Nem lehetne kölcsönbe megkapnunk néhány tábornokukat?« Cripps jelentősen megemelte a »fiatal« szovjet parancsnokok tekintélyét. Mindenki nagyon hálás nekünk, hogy az utóbbi kilenc hónapban nem történt német légitámadás Anglia ellen, s már nem veszélyezteti hitlerista betörés a brit szigeteket. Igen, a Szovjetunió most nagyon népszerű errefelé. Egyébként meglátszik ez az én személyemmel kapcsolatban is: januárban 100 meghívást kaptam különböző társadalmi, diplomáciai és kormányfogadásokra. Hogyne szeretnének barátilag átölelni!

Ez a kép. És a kép elemzése?

A tömegek minden fenntartás nélkül nagyon örülnek sikereinknek. Másképpen áll viszont a helyzet az uralkodó osztállyal. Mellkasukban most két szív dobog, amelyeket a rövidség kedvéért »churchilli« és »chamberlaini« szíveknek mondhatnék (bár maga Chamberlain már halott).

A »churchilli« szívet körülbelül így kell megítélnünk: Németország kezet emelt a brit birodalomra és Anglia világpozícióira — tehát szét kell zúzni. Az oroszok verik, s talán teljesen leverik Németországot. Ez nagyon jó. Az oroszok elvégzik az angolok helyett a piszkos munkát. Az angolok nagyobb veszteségek nélkül, díszmenetben vonulhatnak be Berlinbe. Az eljövendő békekonferencián Anglia az Egyesült Államokkal együtt »egészséges ellensúlyt« fog képezni a bolsevikokkal szemben. Minden nagyon sikeresen alakul: olcsó áron aratunk győzelmet. Tegyék csak meg az oroszok a magukét!

A »chamberlaini« szív most reszket félelmében: mi lesz, ha az oroszok egymagukban jutnak el Berlinig? Mi lesz, ha túlságosan megerősödnek? Mi lesz, ha a Vörös Hadsereg a földrész ura lesz? Mi lesz, ha a szovjet sikerek hatására Európa bolsevizálódik? Mi lesz, ha Moszkva »szovjet békét« kényszerít ránk? Ki gátolhatná meg ezt?

Churchill csoportja (Eden, Beaverbrook, Brendan Bracken, Cranborne és mások) túlságosan gyűlölik Németországot, s szétzúzása érdekében hajlandók együtt tartani a bosevikokkal. A chamberlainista csoport (Margesson, Kingsley Wood, Anderson és mások) túlságosan gyűlölik a »kommunizmust«, s »Európa bolsevizálódásának" elkerülése érdekében hajlandók kompromisszumra Németországgal, különösen a tábornokok és a földesurak Németországával. A munkáspártiak határozatlan álláspontra helyezkedtek: kimutatják gerinctelenségüket és a kommunizmussal szemben érzett ellenséges érzéseiket.

Mivel a sikereink még nem túlságosan komolyak, a »chamberlainisták«

hallgatnak, a »churchillisták« pedig még dicsérnek is bennünket. De mi lesz akkor, ha a Vörös Hadsereg közeledni kezd Berlinhez, méghozzá egyedül?... Lidércálom! Az angol uralkodó osztály sok képviselőjének a homlokát (s nemcsak a »chamberlainistákét«) kiveri erre a gondolatra a hideg verejték... Megengedem, elérkezhetik az a pillanat, amikor az angolok, a mi külön serkentésünk nélkül, sietnek megnyitni a második frontot, nehogy a Vörös Hadsereg egyedül szállja meg Berlint."

Amint láthatjuk a fentebb említettekből, már a Nagy Honvédő Háború kezdeti szakaszában sem tápláltam semmiféle illúziót a brit kormány igazi hangulatát és számításait illetően. A későbbiek igazolták a helyzetről alkotott véleményemet. Többek között a második frontot csak akkor nyitották meg Franciaországban, amikor az angolok és az amerikaiak előtt reális formában felmerült az a „veszély", hogy a szovjet fegyveres erők előbb érkeznek Berlinbe, mint ők.

A Moszkva alatt aratott győzelmet követően Angliában uralkodó hangulat lehetővé tette, hogy kedvezően oldjuk meg a brit kommunisták egyik szerencsés kezdeményezését. Már 1939-ben, a második világháború küszöbén felvetették a londoni városi-tanács előtt azt a kérdést (e tanácsban a Munkáspárt vitte a vezető szerepet), hogy emléktáblát kellene elhelyezni azon a házon, ahol Lenin élt 1902—1903-ban (Finsbury, Holford Square 30). Kezdetben, amikor még folytak a tárgyalások arról, hogy a Szovjetunió, Anglia és Franciaország kölcsönös segélynyújtási szerződést köt a hitleri agresszióval szemben, a tanács mutatott is némi hajlandóságot a kommunisták kérésének a kielégítésére. Amikor azonban Chamberlain és Daladier makacs szabotálása nyomán ezek a tárgyalások megszakadtak, a tanács sietve befagyasztotta ezt a kérdést. 1942 elejére aztán a helyzet megint fordult, s kommunisták engedélyt kaptak, hogy emléktáblát helyezzenek el a Holford Square 30. számú házon. Sajnos, arra az időre a ház már erősen megrongálódott a német bombázások nyomán, homlokzati fala azonban félig épségben megmaradt. 1942. március derekán erre a falrészre erősítették fel az emléktáblát. A leleplezésen megjelentek a tanács képviselői és más vendégek, közöttük Harry Pollitt, a brit kommunista párt vezére. Angol és szovjet részről is hangzottak el beszédek. Azzal a házzal szemben, ahol Lenin élt, egy kisebb parkban felállították Vlagyimir Iljics mellszobrát, egy angol szobrász alkotását. Mosley fasiszta suhancai többször igyekeztek kárt tenni az emléktáblában és a mellszoborban, ez azonban nem sikerült nekik. Mi, Londonban élő szovjet emberek mélységes megelégedést éreztünk azért, hogy ott, a tőkés Anglia szívében emlékműve van nagy vezérünknek. Igaz, hogy szerény, túlságosan szerény az emberiség történetének e gigászi alakjához mérten, elvi jelentősége azonban óriási.

Az 1942. május 26-i angol–szovjet egyezmény

A két egyezményre (kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Szovjetunió és Anglia között, valamint a világ háború utáni berendezkedése) vonatkozó tárgyalások, amelyek 1941 decemberében, Eden szovjetunióbeli látogatása során folytak, nem fejeződtek be, mivel a második kérdéssel kapcsolatosan nézeteltérések bukkantak a felszínre. A tárgyalásokat Londonban kellett volna folytatni. Így 1942 januárja és márciusa között többször találkoztam Edennel, s igyekeztünk valamilyen megegyezésre jutni. A tárgyalások üteme azonban eléggé lassúnak bizonyult, ami két fő okkal magyarázható: az angliai kormányválsággal és a szerződés tartalmát illető nézeteltérések leküzdésének a nehézségével.

A kormányválság azokkal a katonai kudarcokkal függött össze, amelyeket Anglia szenvedett el 1942 elején. Különösen nagy felháborodást keltett az országban a „Scharnhorst" és a „Gneisenau" áttörése a La Manche-csatornán és Pas-de-Calais-n (február 12.), valamint Szingapur eleste (február 15.). Naplómban február 18-i keltezéssel a következő bejegyzés található:

„17-én a parlamentben jártam. Churchill beszélt Szingapur eleste alkalmából. Rosszul nézett ki, ingerlékenynek, sértődősnek, makacsnak látszott. A képviselők bíráltak, zaklatottan viselkedtek. Nem éppen a legjobb hangulatban fogadták és hallgatták Churchillt. Ilyesmit eddig még nem láttam... A miniszterelnök beszéde után világossá vált: a parlamentben feltétlenül általános vitanapot kell rendezni. Kérdezték: mikor? Churchill megint megmakacsolta magát. Döntöttek: a következő héten. Általános benyomásom: erősen érlelődik a válság...

A tegnapi ülés megmutatta, hogy az elégedetlenség hulláma magasra csapott. Ha Churchill továbbra is makacskodik, ez a hullám összecsaphat a feje fölött. Gondolom, Churchill engedni fog, s belemegy a kompromisszumba.

Kik lehetnek Churchill utódai, ha távoznia kell? Széltében-hosszában emlegetnek két nevet: Eden és Cripps nevét. Edent már régóta emlegetik. Cripps csillaga mesés magasságokba szárnyalt most (miután visszatért Moszkvából, ahol brit nagykövetként tevékenykedett). Az ok: az átlagember azt hiszi, Cripps »szerencsét hoz« (nem véletlen, hogy Oroszország, ahol nagykövetként működött, belépett a háborúba), mert haladó beállítottságú, okos, jó szónok, s ami a fő: nyerő lapra tett — a Szovjetunióra. Ráadásul pártonkívüli, a pártbeli machinációkkal pedig már mindenki torkig van[29]... De szilárd-e Cripps népszerűsége? Kétlem. Abban azonban nem kételkedem, hogy ha most a kormányt újjászervezné, miniszterelnök vagy legalábbis a háborús kormány tagja lehetne. Én magam Churchill pártján vagyok a miniszterelnökség kérdésében. Megbízható mint Németország ellensége. Erős akaratú ember: maga kormányoz. Sem Cripps, sem Eden nem eléggé erős ahhoz, hogy kormányozza az országot ilyen viharos időkben."

Néhány nappal az idézett sorok leírása után a kormányt valóban átszervezték: néhány chamberlainista minisztert menesztettek, s néhány új churchillista minisztert neveztek ki. Churchill maradt a miniszterelnök, Cripps tagja lett a háborús kormánynak, s vezetője a parlamentnek (fontos pozíció az angol parlamenti hierarchiában). Így a kormányválságot leküzdötték, s Churchill helyzete újból megszilárdult.

Bármint volt is, 1942 márciusának elejére elhárult az első ok (a kormányválság), ami késleltette a tárgyalásokat a szerződésről. Megmaradt azonban a második és az előzőnél komolyabb ok: a felek nézeteltérése a szerződés tartalmáról.

Sztálin azt követelte, hogy Anglia már most ismerje el a Szovjetunió 1941-es határait (vagyis beleértve a Baltikumot, Besszarábiát, Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát is). A brit fél azonban a határok rendezését a háború befejezése utánra akarta halasztani.

Április 8-án Eden azt javasolta, hogy a tárgyalások befejezésére és a szerződés aláírására utazzék Londonba Molotov szovjet külügyi népbiztos. A népbiztos azonban azt válaszolta, hogy pillanatnyilag nem hagyhatja el Moszkvát, s engem bíznak meg a szerződéssel kapcsolatos tárgyalások befejezésével. Eden eléggé fájlalta Molotov visszautasítását, a tárgyalásokat azonban folytatta, bár minden különösebb lelkesedés nélkül. Április végén aztán Molotov egészen váratlanul táviratozott: elfogadja a brit kormány meghívását, s májusban megérkezik Londonba. Nem ismertem a terv megváltozásának az okait, s csak angliai tartózkodása idején derült ki, hogy a döntő szerepet Roosevelt játszotta benne.

Az történt ugyanis, hogy a szerződéssel kapcsolatos nézeteltérések ügyében az amerikai elnök közvetlen kapcsolatba lépett Sztálinnal. Az elnököt sok más, a háborúval kapcsolatos kérdés is érdekelte. Úgy képzelte, személyesen találkozik Sztálinnal s baráti vita során szabályoznak minden vitás kérdést, ami a két fél közt felmerült. Később Litvinov, aki akkoriban washingtoni szovjet nagykövetként működött, elmondta, hogy megítélése szerint Roosevelt szemtől szemben, Churchill jelenléte nélkül kívánt beszélgetni Sztálinnal.

Litvinovnak ezt a véleményét az én személyes tapasztalatom is alátámasztotta. 1942. február 2-án Roosevelt egyik közeli tanácsadója, Averell Harriman Londonba repült, s február 5-re meghívott engem reggelire. Kettesben voltunk, s Harriman nyíltan felvetette a kérdést: nem rendezhetnénk-e meg Roosevelt és Sztálin személyes találkozóját? Harriman tudja, hogy Roosevelt akarja ezt a találkozót, s vajon akarná-e Sztálin is? A találkozás színhelyéül Harriman Izlandot vagy a Bering-szoros környékét javasolta.

Harrimannel folytatott beszélgetésemről tájékoztattam Moszkvát, s azt a választ kaptam, Sztálin kívánatosnak tartaná a találkozást Roosevelttel, a front feszült helyzete miatt azonban nem hagyhatja el a Szovjetuniót, s javasolta, hogy találkozzanak Arhangelszkben vagy Asztrahanyban. Moszkva válaszát tolmácsoltam Harrimannek. Abban az időben a „Scharnhorst" és a „Gneisenau" már áttörtek az Északi-tengerre, s

Harriman kijelentette, hogy ilyen körülmények között Izland és Arhangelszk mint találkozási hely alkalmatlan, Asztrahany viszont túl messze van Rooseveltnek, tehát csak egy lehetőség marad: a Bering-öböl övezete. Ez a vidék azonban nem felelt meg Sztálinnak. Végül a találkozó nem jött létre.[30]

Az elmondottak alapján az a benyomás alakult ki bennem, hogy Roosevelt valóban találkozni akart Sztálinnal, de négyszemközt, Churchill nélkül. Április 12-i üzenetében Roosevelt a következőket írta Sztálinnak:

„Ha a dolgok olyan jól mennek, mint reméljük, lehetséges, hogy nyáron néhány napot együtt tölthetünk közös alaszkai határunk mentén. De addig is katonai és egyéb szempontokból egyaránt igen fontosnak tartom, hogy találjunk ki valamit, ami leginkább megközelíti a személyes véleménycserét. Gondolok itt egy igen fontos katonai javaslatra fegyveres erőink olyan felhasználásával kapcsolatban, hogy enyhítsük az önök Nyugati Frontján a kritikus helyzetet. Ennek én óriási jelentőséget tulajdonítok. Ezért szeretném, ha fontolóra venné Molotov úr és egy meghatalmazott tábornok mielőbbi Washingtonba küldésének lehetőségét."[31]

Ez tehát Molotov amerikai látogatásának az előtörténete. Ha viszont elutazott Washingtonba, természetszerűleg útközben el kellett látogatnia Londonba is. Innen adódott a népbiztos tervének hirtelen megváltoztatása.

Akkoriban, Molotov és Eden tárgyalásainak az előkészítése során, május elseje körül átadtam a Foreign Office-nak ellenjavaslatainkat a szerződéshez, amelyekből következett, hogy a szovjet—lengyel határ kérdésében a szovjet fél csak a Szovjetuniót és Lengyelországot tekinti illetékesnek. Akadt egy új javaslat is: a brit kormány jegyzőkönyvileg szankcionálja a Szovjetunió kölcsönös segélynyújtási szerződését Finnországgal és Romániával.

Vártam tehát, hogy a külügyi népbiztos megérkezzék Londonba. A háborús viszonyok között ez távolról sem volt egyszerű dolog. Figyelmeztettek bennünket, hogy a népbiztos repülőgépen Moszkvából egyenesen Skóciába érkezik, s ott Dundee repülőterén fog leszállni. A szovjet népbiztos fogadására különvonaton népes társaság utazott oda: a brit küldöttséget a külügyminiszter állandó helyettese, A. Cadogan vezette, akit több polgári és katonai képviselő kísért; szovjet részről rajtam kívül jelen volt Boriszenko, a kereskedelmi képviselet elnöke, Harlamov admirális, a katonai misszió vezetője, valamint az Angliában működő emigráns kormányok mellett tevékenykedő Bogomolov nagykövet.

Vonatunk megérkezett Dundee-be, s mellékvágányra állították. Úgy véltük, hogy a szovjet repülőgép másnap reggel érkezik meg (a repülést éjjel kellett végrehajtani), estére azonban közlemény érkezett Moszkvából, hogy mivel az időjárás nem alkalmas a repülésre, a népbiztos reggelre halasztotta az útját. Másnap este ismét közlemény érkezett: Moszkvában repülésre alkalmatlan az idő. Harmadnap Moszkvában kitisztult az idő, viszont Angliában vált alkalmatlanná a repülésre. Ugyanígy történt a negyedik napon is.

MRS. CHURCHILL LÁTOGATÁSA SORÁN AZ EGYIK
LENINGRÁDI KÓRHÁZBAN
(BALRÓL A MÁSODIK)

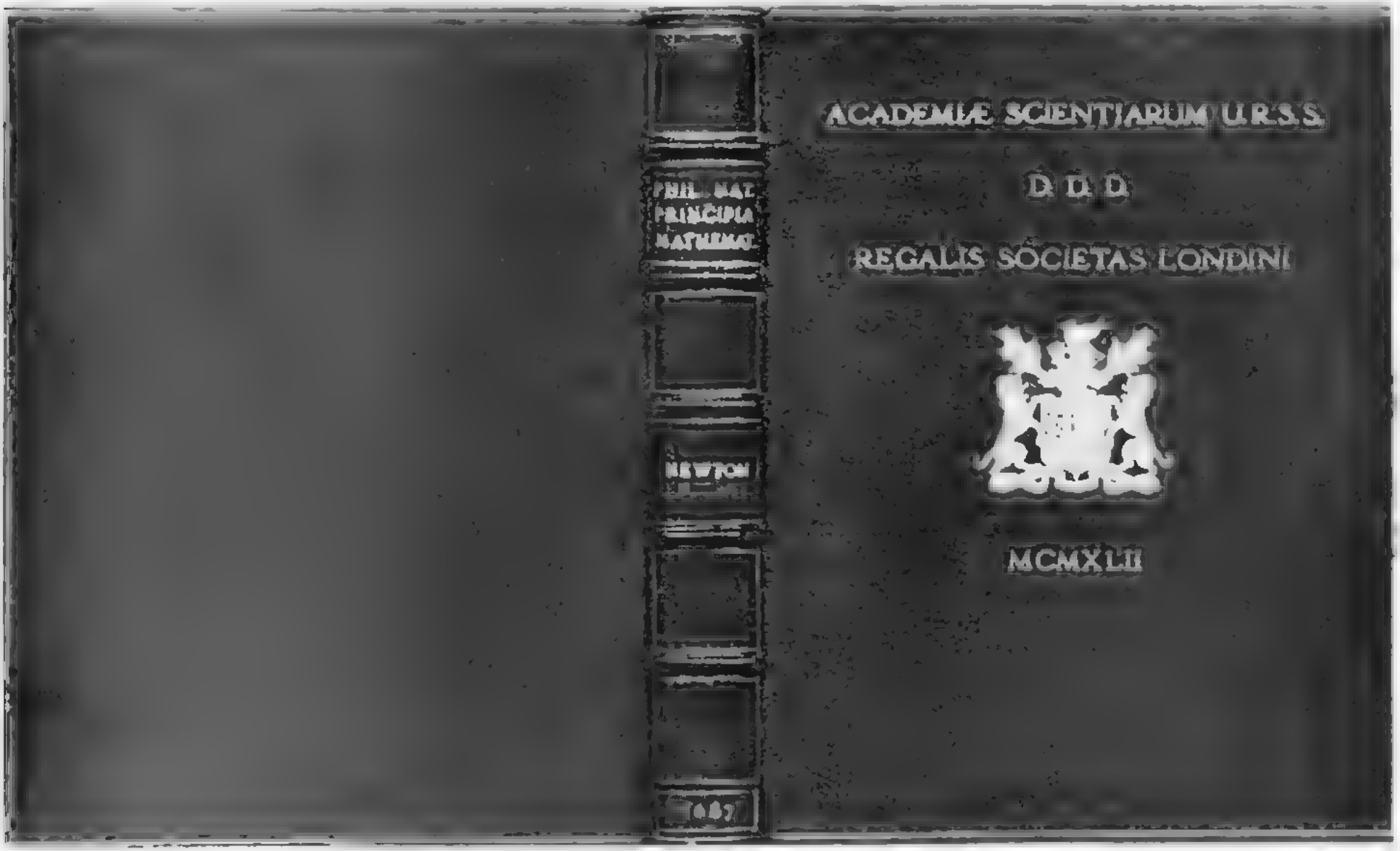

NEWTON KÖNYVÉNEK EGY PÉLDÁNYA (1687-ES KIADÁS),
A BRIT ROYAL SOCIETY AJÁNDÉKA
A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJÁNAK

Az időjárásnak ez a szeszélyes játéka körülbelül egy hétig folytatódott. A fogadásra váró társaság unatkozott, tengett-lengett, szitkozódott, s szórakozásképpen a környéket járta, de Dundee-t nem hagyta el.

A Londonból érkezett, mellékvágányra állított, mindenféle furcsa népséggel, többek között külföldiekkel zsúfolt különvonat elkerülhetetlenül felkeltette a vasúti személyzet figyelmét. Hamarosan megtudták vonatunk rendeltetését is. Ez még jobban felcsigázta az általános kíváncsiságot. Dundee városa nem túl nagy, mindenki ismeri egymást, s minden „hír" páratlan gyorsasággal terjed a lakosság körében. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy megérkezésünk után öt-hat nappal a különvonat kocsisora előtt megjelent a városi elöljáró hivatalos ruhájában, lánccal a nyakában, hogy a lakosság nevében üdvözölje „a szovjethatalom nagytiszteletű nagykövetét". Az elöljárót néhány városi tanácsos is elkísérte. Meghívtam a város küldöttségét a kocsimba, megköszöntem a figyelmességüket, s teával és süteménnyel vendégeltem meg őket. Amikor azonban a küldöttség eltávozott, „haditanácsot" tartottunk, s úgy döntöttünk, hogy így ez nem mehet tovább. Nyilvánvaló, hogy a különvonat ideérkezésének a célja nyílt titok lett, s ez veszélyeztethette Molotov repülőútjának a biztonságát. Azt a következtetést vontuk le, hogy másnap reggel lakóival együtt az egész vonatnak vissza kell térnie Londonba. Távozásunk előtt szélnek eresztettük azt a hírt, hogy a szovjet népbiztos látogatását elhalasztották. Molotov fogadására a helyszínen csak két embert hagytunk: V. N. Pavlovot, Molotov tolmácsát, aki már előbb megérkezett Angliába, s egy tisztviselőt a Foreign Office-ból, aki még nem ért el magas beosztást.

Molotov május 20-án repült Angliába. A Dundee és London közötti úton indultam a fogadására. Valahol az út közepe táján az északra tartó vonatból átültem a dél felé tartó vonatra, ahol találkoztam a népbiztossal és kíséretével, többek között a „megbízott tábornokkal" is, akit Roosevelt kért Sztálintól. Útközben a kocsiban röviden tájékoztattam Molotovot az angliai helyzetről, s többek között figyelmeztettem őt, hogy szerződéstervünknek nem sok esélye van a brit jóváhagyásra. A népbiztos láthatólag elégedetlen volt ezzel a közlésemmel, és félhangon azt mormolta:

— Majd meglátjuk!

Közvetlenül London előtt a szovjet vendégeket Eden és Cadogan fogadta, s elvezettek bennünket Chequersbe, ahol a népbiztos hivatalos szálláshelyét kijelölték. Ezt a megbecsülés jelének szánták. A miniszterelnök villájában csak a legnagyobb tiszteletnek örvendő külföldiek szállhattak meg.

Aznap este Churchill nagy ebédet adott a szovjet küldöttség tiszteletére, azon részt vett a kormány több tagja, majd ebéd után a miniszterelnök bevezette Molotovot, Edent és engem az irodájába, s nyomban megkezdtük a tárgyalásokat. Csak négyen voltunk. A tolmács szerepe rám hárult. Mintegy kétórányi időt töltöttünk a miniszterelnök dolgozószobájában. Jól emlékszem, hogy Churchill egy terjedelmes földgömb előtt elragadtatással és büszkeséggel, részletesen elmagyarázta, hogyan vívta addig Anglia a háborúit, s milyen tervei vannak a jövőt illetően. Szavait a

földgömbön mutogatva támasztotta alá, s különösen hangsúlyozta Angliának — e kis szigeteknek, amelyek szinte mikroszkopikus földdarabocskáknak hatnak a hatalmas földrészek és mérhetetlen óceánok között — a bátorságát és elszántságát, hogy szembeszáll három nagyhatalommal, amelyek a világagresszió útjára léptek.

— S lám — kiáltott fel Churchill —, elmúlt két év, s mi épségben maradtunk, s nemcsak épségben maradtunk, hanem erőt is gyűjtünk, erősödünk, győzelemre számítunk! Ez már szinte valóságos csoda!

A miniszterelnök jobbnak látta hallgatni arról, hogy a brit szigeteket egy gigászi birodalom támogatja. Keveset beszélt az Egyesült Államok segítségéről is.

Amikor a szerződés közelgő tárgyalásairól beszélt, némi titokzatossággal jegyezte meg, hogy ha nem sikerül egyezségre jutni a rendelkezésünkre álló szövegek (az angol és a szovjet szöveg) alapján, esetleg valami más javaslatot tesz.

Másnap megkezdődtek az igazi tárgyalások Edennel a Foreign Officeban. Rajtam kívül Molotovval volt még Szobolev és Pavlov tolmács. Edent a minisztérium munkatársainak egy csoportja kísérte, az élen Cadogannal.

Amint azt várni lehetett, a felek között komoly nézeteltérések voltak, különösen Lengyelország kérdésében: mi követeltük a szovjet—lengyel határ elismerését az 1941. június 22-i állapotnak megfelelően, az angolok pedig a kérdés megoldását továbbra is a háború utáni békekonferenciára akarták bízni. Tiltakoztak az angol—szovjet jegyzőkönyv ellen is, amely szankcionálja a Szovjetunió kölcsönös segélynyújtási szerződését Finnországgal és Romániával. Voltak egyéb pontokban is nézeteltérések.

Még két ülés folyt le terméketlen vitákkal, s azok nem vezettek semmiféle eredményre. A negyedik ülésen Eden megállapította, hogy a rendelkezésre álló tervezetek alapján szemmel láthatóan nehéz megegyezésre jutni, s teljesen új okmányt helyezett az asztalra. Ez volt a javaslatoknak az a változata, amelyről Churchill tett említést első esti beszélgetésünk során.

A szovjet fél ezt a változatot heves elutasítással fogadta: az új tervezetben szó sem volt a Szovjetunió határairól. Táviratot küldtünk Moszkvába a javaslat szövegével.

S ekkor Moszkvából teljesen váratlan válasz érkezett: a szovjet fél vonja vissza minden régebbi javaslatát, s az új angol tervezet alapján folytassa a tárgyalásokat.

Nem tudom, mi késztette Sztálint álláspontjának ilyen radikális megváltoztatására, bárhogyan történt is azonban, ez nagy fordulat volt. Az új javaslat alapján már nem volt nehéz megegyezni a szerződés végső szövegében. Május 26-án ünnepélyes külsőségek között Eden irodájában, Churchill, Attlee és Sinclair jelenlétében (a kormánykoalíciót alkotó három párt vezetői), rengeteg fényképész és filmes előtt Molotov és Eden aláírta az egyezményt. Hivatalos neve: „Háborús szövetségi egyezmény a hitlerista Németországgal és európai szövetségeseivel szemben is a háború utáni együttműködésről és kölcsönös segélynyújtásról."

Az egyezmény tartalma a következőkben foglalható össze:

Az első részben, amely az 1941. július 12-i kölcsönös katonai segélynyújtási egyezményt váltotta fel, azt szögezi le, hogy a két fél a háború folyamán katonai és minden másfajta segítséget nyújt a hitleri Németországgal és európai szövetségeseivel szemben, s kötelezi magát, hogy ezekkel másképpen nem tárgyal, csak közös megegyezés alapján.

A második részben, amely húszéves időtartamra szólt, leszögezték a Szovjetunió és Anglia háború utáni együttműködésének alapelveit. A 3. cikkelyben mindkét fél kijelentette, hogy egyesülni óhajtanak más, velük egyforma törekvésű államokkal, hogy közös rendszabályokat foganatosíthassanak a béke biztosítása és az agresszor megfékezése érdekében. A 4. cikkelyben kölcsönös segítséget biztosítanak egymásnak arra az esetre, ha valamelyikük újból háborúba keveredik Németországgal vagy annak valamelyik szövetségesével. Az 5—7. cikkelyben a felek kötelezettséget vállaltak, hogy nem vesznek részt az egyikük ellen irányuló koalícióban, s nem törekszenek területszerzésre, és nem avatkoznak bele más államok belügyeibe.

Amint látjuk, ez az egyezmény egyáltalán nem foglalkozik a határok kérdésével. Az akkori helyzetben mégis igen nagy értéke volt katonai és politikai szempontból is. A Szovjetunió június 18-án, Anglia június 24-én ratifikálta, s a ratifikált okmányok kicserélése után, 1942. július 4-én lépett érvénybe.

Churchill és a második front

1942. március elején az egyik diplomáciai fogadáson találkoztam Winant amerikai nagykövettel, aki — amint azt már említettem — baráti magatartást tanúsított a Szovjetunió iránt. Félrevont az egyik csendes sarokba, s bizalmasan ezeket mondta nekem:

— Kellemes hírt közölhetek önnel: Roosevelt elnök és vezérkarunk főnöke, Marshall tábornok Németországot, és nem Japánt tekintik első számú ellenségüknek, s úgy vélekednek, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia legközelebbi lépésének az észak-franciaországi behatolásnak kell lennie. Angol barátaink ezzel nem értenek teljesen egyet, én azonban remélem, hogy végül a mi álláspontunk diadalmaskodik.

Próbáltam részleteket megtudni az amerikai tervről, de azt felelte, hogy még maga sem tud többet egyelőre. Nem tudom, így volt-e valóban — Winant esetleg még nem tartotta időszerűnek, hogy túlságosan belemerüljön a kérdésbe —, de egész magatartásából világosan láttam, hogy ő maga nagyon is együtt érez Washington szándékával.

Winant közlése arra a gondolatra vezetett, hogy nyilvános nyilatkozatot tegyek a második front érdekében. Ez bizonyos hatással lehet a brit

közvéleményre; s közvetve a kormányra is. Nagyon óvatosnak kellett azonban lennem, nehogy felingereljem Churchillt, és ezzel valami szükségtelen konfliktust okozzak. Egy kedvező alkalom segített szándékom megvalósításában.

Az angol kormány 1941 végén Murmanszkba vezényelte néhány repülőegységét, hogy azok a szovjet pilótákkal közösen harcoljanak a német fegyveres erők ellen Nordkapp körzetében, mivel a németek nagyon megnehezítették a Vörös Hadseregnek hadianyagot szállító angol—amerikai hajókaravánok bejutását Murmanszkba és Arhangelszkbe. Az angolok jól harcoltak, s néhány közülük szovjet kitüntetést is kapott. Négy előbb került haza, mint ahogy a szovjet kormány elhatározta kitüntetésüket, s rám bízták a feladatot, hogy a kitüntetéseket Londonban adjam át. A kitüntetések átadására március 25-én került sor, ünnepélyes külsőségek között. Meghívtunk a nagykövetségre egész sor angol társadalmi, politikai és katonai személyiséget, a sajtó, a rádió és a film munkatársait. Churchill felesége is jelen volt. A nagykövetség épületének fehér terme zsúfolásig megtelt, s a jelenlevők kissé izgatott hangulata is jelezte, hogy fontos eseménynek tartják az ünnepséget.

A kitüntetések átnyújtásakor beszédet mondtam, előbb néhány nagyon kiérdemelt, meleg szót a négy angol pilótához, majd általánosabb kérdésekre tértem át. Annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy 1942 fordulópont lesz a háború menetében, s hogy a Szovjetunió és Anglia katonai együttműködése ebben az évben ugyanolyan szoros és baráti lesz, mint amilyen a szovjet és a brit pilóták együttműködése volt Murmanszkban. Azt fejtegettem, hogy az ilyen együttműködés sikeréhez mindig négy fontos dolgot kell szem előtt tartani.

Először, hogy „most *korszerű* háborút kell vívnunk, nem a XIX. század háborúját, s nem is az 1914—1918-as háborút, hanem az 1939—1942-es háborút". Ez a háború a motorok háborúja, s ezért „az aktuális jelszó a gyorsaság".

Másodszor, hogy „az egyik fél egyszerű számbeli fölénye a másikkal szemben a lakosságot, a természeti kincseket és az ipari lehetőségeket tekintve, önmagában még nem biztosítja a győzelmet... A háborúban elsősorban nem a potenciállal számolnak, hanem a ténylegesen mozgósított készletekkel... *A győzelem titka abban rejlik, hogy a döntő pillanatban a döntő részlegen döntő fölényben legyünk az ellenféllel szemben*".

Harmadszor, hogy *a fronton a magunk kezében tartsuk a kezdeményezést.* „A szovjet fronton a kezdeményezést kiragadtuk Hitler kezéből... Néhány más fronton azonban a kezdeményezés még mindig az ellenség kezében van... A szövetségeseknek meg kell szüntetniük ezt a helyzetet."

Végül, *az a tétel, hogy „az idő nekünk dolgozik", távolról sem axióma.* Ellenkezőleg: „a két tábor versenyt fut azért, hogy időt nyerjen... Az ellenség 1942-re teszi a tétet. Ez év tavaszán és nyarán készül »emberfeletti« erőfeszítésre, hogy győzhessen. A szövetségesek feladata nyilvánvaló: nekünk is 1942-re kell tennünk a tétet, s ez év tavaszán és nyarán „emberfeletti erőfeszítéseket kell tennünk, hogy szétzúzhassuk az ellenséget."

Beszédemet a következő szavakkal fejeztem be:

„Gyakran hallhatjuk: de hiszen a szövetségesek még nem fejezték be felkészülésüket. Nem tudom, akadt-e valaha a történelemben olyan főparancsnok, aki a harc küszöbén azt mondta volna, hogy teljesen felkészült... A szövetségeseknek együttvéve már most megvan mindenük, ami a győzelemhez szükséges: csapataik, harckocsijaik, repülőgépeik és fegyvereik. Nem várhatunk, amíg az utolsó gombot is felvarrják a legutolsó katona zubbonyára. Túlságosan veszélyes időkben élünk. Ráadásul a történelem nem »séta a Piccadillyn«. Itt a döntő pillanat — 1942; a világ frontjának döntő részlege — a Szovjetunió. Ebből kell kiindulni. Ha a szövetségesek valóban akarják a győzelmet (s ebben nem kételkedem), akkor... a vezérkarok egész munkáját át kell hatnia egy gondolatnak, egy jelszónak: 1942 és nem 1943!"

Beszédem megjelent az angol és a szovjet sajtóban. Londonban nem mindenkinek tetszett — kormánykörökben ugyan nemigen lelkesedtek érte —, diplomáciai bonyodalmat azonban nem idézett elő. Az angol demokrácia széles köreiben azonban nagyon kedvező hatást keltett. Emlékszem, hogy az egyik második vonalbeli szakszervezeti vezető felkeresett a nagykövetségen, sokáig szorongatta a kezem, s egyre csak ezt ismételgette:

— Ön kimondta azt, amit Churchillnek kellett volna mondania, vagy a kormányban ülő munkáspárti vezéreknek.

Nagy visszhangot keltett beszédem a Szovjetunióban. Különösen az a mondatom aratott sikert, hogy „nem várhatunk, amíg az utolsó gombot is felvarrják a legutolsó katona zubbonyára". Többször is emlegették előttem, amikor később hazatértem, s Moszkvában kezdtem dolgozni.

Amikor a második frontról beszélek, külön figyelmet kell szentelnem Winston Churchill álláspontjának, hiszen semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy általánosabb jellegű okok mellett személyesen ő is hatalmas szerepet játszott e kérdés sorsában.

Ha most visszagondolok mindarra, amit láttam és hallottam a háború éveiben, mindarra, amit tudtam Churchillről számtalan találkozás és beszélgetés alapján a háború előtti és a háborús években, mindarra, amit Churchillről olvastam, és amit meséltek róla, elég jól felvázolhatom magatartását az észak-franciaországi második front kérdésében.

Amikor 1934-ben Churchill-lel megismerkedtem, teljesen őszintén azt mondta, hogy a brit birodalom az istene, és politikai tetteit a birodalom fennmaradásának az érdekei határozzák meg.

Most, 1941. június 22-e után szintén a brit birodalom érdekei irányították Churchill szándékait, a második világháború viszonyai között azonban úgy vélekedett, hogy ezek az érdekek elsősorban az Atlanti- és a Csendes-óceánhoz, a Földközi-tenger medencéjéhez és a Közel-Kelethez fűződnek. Oroszország (Churchill rendszerint így nevezte a Szovjetuniót) kérdése másodrendű, s ráadásul ellentmondásos: szükség van rá szövetségesként Németország ellen, de ugyanakkor Oroszország veszélyes, mert ha nagyon megerősödve kerül ki a háborúból, akkor nehéz helyzetbe

hozhatja a brit birodalmat — nem területeinek meghódítójaként, hanem hatalmas erkölcsi és politikai tényezőként, amely közrejátszhat a birodalom belső felbomlásában. Churchill nem akarta a Szovjetunió vereségét, hiszen ebben az esetben a győztes Németország kettőzött erővel törhetett volna Angliára, s feltehetőleg végül megszállta volna a brit szigeteket. De nem akarta Németország teljes szétzúzását sem, mert ebben az esetben a túlságosan erős Szovjetunióból kiinduló befolyás a brit birodalom gyarmati alapjainak az aláásásával fenyegethet, s általában az egész világon nagy antikapitalista jellegű megrázkódtatást válthat ki. Churchill szempontjából az az ideális, ha Németország is és a Szovjetunió is erősen megtépázva, kivérezve kerül ki a háborúból, s legalább egy emberöltőn át csontvázként szédelegnek, miközben Anglia minimális veszteséggel, jó formában levő ökölvívóként ússza meg a háborút. Ebből természetszerűleg következett az a törekvés, hogy a lehető legnagyobb mértékben takarékoskodjék a saját erejével a háború megvívása közben, s az erőfeszítést, szenvedést és veszteséget maximálisan áthárítsa a Szovjetunióra.

Ez a törekvés már azért is megcáfolhatatlannak látszott, mert a brit politika évszázados hagyományaiból indult ki. Tudjuk, hogy az elmúlt évszázadokban Anglia többször részt vett európai háborúkban, de ilyenkor rendszerint — egészen az első világháborúig — pénzével, politikai befolyásával és haditengerészeti flottájával vette ki a részét. A szárazföldi hadműveleteket Anglia mindig kontinentális szövetségeseire hárította, s támogatásukra hadseregéből csak rendkívül szerény méretű „jelképes" csapatokat adott. Ennek sem az volt a célja, hogy reális segítséget nyújtson, inkább jelenlétükkel igyekeztek fokozni a többiek lelkesedését, és készségüket, hogy áldozatokat hozzanak a brit érdekek megvédéséért.

Az első világháború megmutatta, hogy a XX. században az ilyen stratégia már nem alkalmazható; Anglia kénytelen volt hatalmas hadsereget átdobni a kontinensre. A második világháború ismételten megmutatta, hogy Angliának kell ilyen sereggel rendelkeznie. Churchill azonban igyekezett menteni a régi stratégiából mindazt, ami menthető, s nem is minden siker nélkül. Bizonyítéka ennek egy meglepő tény: Anglia a történelem legnagyobb háborújának hat éve alatt nem több mint 400 000 halottat vesztett.

A „kevés vérrel" vívott háború gondja természetesen csak helyeselhető, de csupán egy elengedhetetlen feltétellel: ha nem az az ára, hogy a szövetséges vagy a szövetségesek „sok vérrel" vívják ezt a háborút. Az adott konkrét esetben ezt az alapvető feltételt alaposan megszegték: a Szovjetunió háborús áldozatainak a száma eléri a 20 millió főt. Még a lakosság számában mutatkozó különbségnek, a frontvonal hosszának, a hadseregek létszámának és egyebeknek a számbavételével is napnál világosabb, hogy a Szovjetunió vállán aránytalanul nagyobb teher nyugodott. S ez nem utolsósorban Angliának és az Egyesült Államoknak a második front kérdésében elfoglalt álláspontjával magyarázható.

1941—1943 folyamán többször beszéltem a háborús stratégiáról, s többek között a második frontról Churchill-lel, s mindig meglepett egy-

oldalú makacssága saját érveinek védelme során. Olyan harkályhoz hasonlított, aki csak egyfajta ütemet tud kikopogni. Mi volt az elképzelése Churchillnek a háború képét, lefolyását és kimenetelét illetően?

Nagyjából a következő:

Az első számú ellenség Németország. Japán csak a második helyen áll. A Németország elleni háború ne legyen roham jellegű (még akkor sem, ha ez a roham kellően előkészített), hanem tartós ostrom. Németországot a lehető legszigorúbb gazdasági blokád alá kell vonni, elcsigázni és legyengíteni másodlagos jellegű hadműveletekkel a Reich perifériáin. Ezeknek a műveleteknek fokozatosan beljebb kell hatolniuk a Reich mélye felé, egyre jobban összeszorítván a gyűrűt Berlin körül. A szövetségesek külső nyomását elkerülhetetlenül kiegészíti a belső bomlás az előbbiek, valamint az egyre fokozódó légitámadások hatására. Előbb-utóbb el kell érkeznie annak a pillanatnak, amikor a két tényező közös hatása aláássa a hitleri Németország hatalmát, s az kezd széthullani. Akkor kell megnyitni a második frontot Észak-Franciaországban. Ez nem kíván nagyobb áldozatokat, s feltehetőleg az angol—amerikai csapatok diadalmenethez hasonló berlini bevonulását hozza majd magával. Churchill arra számított, hogy a nyugati hatalmak előbb jelennek meg a német fővárosban, mint a Szovjetunió, s ez nagyban megerősíti pozícióikat a háború utáni problémák megoldásában.

Ez volt tehát a brit miniszterelnök általános elképzelése. Nem akarom azt mondani, hogy ezt őszintén kifejtette volna nekem ebben a befejezett formájában — természetesen nem fejtette ki! Számtalan beszélgetésünkből, egyes megjegyzéseiből, értékeléséből, szólásából és beszédéből, amelyeket különböző alkalmakkor tartott, egyre jobban megértettem belső „hitvallásának" a lényegét. Ez segített abban, hogy jobban kiszámíthassam gyakorlati lépéseit.

A második frontról Churchill-lel folytatott beszélgetéseim közül legjobban kettőre emlékszem vissza. Az egyik 1942. március derekán zajlott le. Sztálin akkor átnyújtott üzenetében az állt, hogy 1942-nek döntő évnek kell lennie. Churchill tiltakozott ennek a lehetősége ellen, s 1943-ra tolta ki az észak-franciaországi második front megnyitását.

A miniszterelnökkel vitatkozva így érveltem (idézem naplóm 1942. március 16-i bejegyzését):

„— Nem tudom, ön hogyan látja, én azonban úgy vélekedem, hogy most fenyegető helyzettel állunk szemben. A háború folyamán elérkezett a valóban döntő pillanat. Vagy — vagy. Mi a helyzet? Németország ebben az évben hatalmas erejű tavaszi támadásra készül. Erre az évre tett fel mindent. Ha szét tudjuk zúzni Németország tavaszi támadását, a háborút lényegében megnyertük. A hitlerista hadigépezet gerincét ebben az évben eltörjük. Csak le kell teríteni a dühödt vadat. Németország vereségével minden egyéb viszonylag könnyen fog már menni. De képzeljük el, hogy nem tudjuk szétverni a tavaszi német támadást. Képzeljük el, hogy a Vörös Hadseregnek megint vissza kell vonulnia, hogy ismét elveszítünk területeket, hogy a németeknek sikerül betörniük a Kaukázusba — mi lesz

akkor? Hiszen ebben az esetben Hitler nem áll meg a Kaukázusnál. Megy tovább: Iránba, Törökországba, Egyiptomba, Indiába. Kezet szorít Japánnal valahol az Indiai-óceán medencéjében, s kinyújtja a kezét Afrikáért. Németország olaj-, nyersanyag- és élelmiszer-problémái megoldódnak. A brit birodalom összeomlik, s a Szovjetunió rendkívül fontos területeket veszít el. A Szovjetunió természetesen ilyen körülmények között is folytatná a háborút. De milyenek volnának a győzelmi esélyeink? S mikor?... A választás tehát: most vagy soha!

Churchill egész idő alatt mogorva arccal, leszegett fejjel hallgatott, aztán hirtelen felpattant, s nagyon ingerülten felkiáltott:

— Inkább meghalunk, semmint hogy megbékéljünk ilyen helyzettel.

A miniszterelnök balján ülő Eden megjegyezte:

— Teljesen egyetértek a nagykövettel. A kérdés most ez: most vagy soha!

Én folytattam:

— A Vörös Hadsereg a múlt évben természetesen erősebb lett, a német hadsereg pedig gyengült. Természetesen ebben az évben is elszánt keménységgel fogunk harcolni. De ki kezeskedhetne a jövőért? Ki tudja, nincs-e Hitlernek valami új katonai találmánya? Valami új, mindenki előtt ismeretlen gáza?... S ha nem is számolunk a »titkos« fegyverrel, Hitlert szövetségesei aktívan támogatják (ha ez a támogatás nem is mindig önkéntes). Ugyanakkor a Szovjetunió egyedül tartja fel a hitleri hadigépezet egész hatalmas erejű nyomását. A veszély százalékaránya erősen megnövekedett. Anglia és az Egyesült Államok viszont még mindig csak gondolkozik, hogy melyik év a döntő: 1942 vagy 1943?... Angliának és az Egyesült Államoknak 1942-re kellene tenniük, ebben az évben kell harcba vetniük minden erejüket... Ha ezt nem teszik meg, nagyon veszélyes helyzet alakul ki, hiszen míg a »tengely« mindkét kezével harcol, a szövetségesek csak az egyik kezüket használják. Ez semmi esetre sem engedhető meg!

Eden megint teljes mértékben támogatott.

Churchill magába roskadtan, elgondolkozva ült a helyén. Végül felemelte a fejét, és megszólalt:

— Lehet, hogy igaza van. Minden rendelkezésemre álló információ arról beszél, hogy a németek csapásra készülnek Keleten... Igen, tavasszal ki kell állniuk a szörnyű csapást. Segítenünk kell önökön. Megteszünk mindent, amit csak lehet."

Ez a típusmondat, hogy „megteszünk mindent, amit csak lehet", akkor nagyon aggasztott. S nem is alap nélkül. Később részletesen beszélek arról, hogy mindössze három héttel a fentebb idézett beszélgetés után a brit miniszterelnök makacsul szabotálni kezdte a második front megnyitását, s ezt folytatta nemcsak 1942-ben, hanem 1943-ban is.

A második beszélgetésem Churchill-lel a második frontról, ami szintén élesen megmaradt az emlékezetemben, 1942 nyarán zajlott le, már abban az időben, amikor a nagy német támadás, amit márciusi beszélgetésünk

során vártunk, teljes mértékben lezajlott. Feltettem a kérdést a miniszterelnöknek:

— Miért gondolja, hogy Egyiptomot éppen Egyiptomban a legkönnyebb megvédeni a németekkel szemben? Nagyon is megvédhető Párizs alatt is. Minden a stratégiai számítástól, s a csapás helyén bevetett erők mennyiségétől függ.

Churchill háborgott, s hevesen magyarázta, hogy én tévedek. Minél többet beszélt, annál világosabban láttam, hogy egész eszmefuttatása magán viseli a heves imperialista *emóció* bélyegét, ahhoz hasonlóan, ami Kiplinget hevítette.

Churchill Egyiptomot nem egyszerűen fontos láncszemnek tekintette a birodalmi rendszer védelmi vonalában — nyilván szívügye volt Egyiptom, Arábia, Afrika északi partvidéke, mindaz, ami akkoriban a földközitengeri és a közel-keleti hadszintér volt. Ott élt a szíve és az esze, Tobruk és El-Alamein neve többet mondott neki, jóval többet, mint Le Havre vagy Lille.

Amikor emlékeztettem Churchillt, hogy Anglia és az Egyesült Államok az 1942. június 12-i közleményben megígérte, hogy még abban az esztendőben megnyitja a második frontot, rendkívül izgatott lett.

— A németeknek 40 hadosztályuk van Franciaországban — mondta Churchill, megismételvén azt, amit előbb én mondtam. — A La Manche mentén a francia partvidéket jól megerősítették . . . Részünkről hatalmas erőkre van szükség, hogy leküzdjük a német ellenállást, ha az angolok és az amerikaiak megkísérlik a behatolást. Ennyi erőnk jelen pillanatban nincs. Ha erőltetnénk a partraszállást a francia partokon, elkerülhetetlenül katasztrófát szenvednénk. A La Manche vize vörös lenne embereink vérétől, ebből pedig önöknek nem származna semmi hasznuk.

Megjegyeztem, hogy nekünk egészen más értesüléseink vannak a franciaországi helyzetről. Sokkal kevesebb ott a német csapat, mint ahogy az angolok számítják, s minőségileg is igen alacsony szinten állnak: minden jobb képességű haderőt a szovjet—német fronton vontak össze. A La Manche partján a német erődítmények háromnegyede Goebbels fantáziájának a szüleménye. Az, ami ott valóban van, nem lehet valamelyest is komoly akadálya a behatolásnak. Az angol—amerikaiak esélyei jók, csak nem szabad várni, halogatni a végletekig a döntő lépést.

Amikor befejeztem, Churchill így szólt:

— A La Manche-on túli hadművelet még a legjobb esetben is nagy kockázattal jár. Sok benne az előre nem látható elem. Az óriási veszteségek valószínűsége szintén igen nagy . . . Kis ország vagyunk, mindössze 50 milliónyi ember — a birodalomról a miniszterelnök megint csak megfeledkezett —, s nem dobálózhatunk az emberélettel.

— És azt gondolja, hogy a Szovjetunió dobálózhat az emberélettel? — kiáltottam fel ingerülten.

Churchill azt kezdte bizonygatni, hogy ezt egyáltalán nem gondolja, de Angliának az adott esetben addig kell nyújtóznia, amíg a takarója ér.

Konkrét formában Churchill elképzelése azt jelentette, hogy továbbra

is ellene van a roham stratégiájának, és a hosszas ostrom stratégiájának a híve. Igaz, hogy eme stratégia eredményeként szükségképpen elhúzódik a háború, növekszik az ember- és anyagáldozatok száma a Szovjetunióban és sok más országban, amelyet megszálltak a németek, de az ilyen dolgok nem nagyon nyugtalanították a brit miniszterelnököt. Akkor, egy év múltán, hogy Hitler megtámadta a szovjetországot, és Churchill világosan látta, hogy a Szovjetunió nem omlik össze a német hadsereg csapásai alatt, sőt, komoly ellenállást tud kifejteni vele szemben, megnyugodott: nem kell különösebb formában Oroszország segítségére sietni ahhoz, hogy megakadályozzák a Keleti Front összeomlását (ami nem lett volna előnyös Angliának), visszatérhet a saját birodalmi ügyeihez, többek között arról is gondoskodhat, nehogy az oroszok szarva nagyon megnőjön. Hiszen a nemzetközi politikában a tőkésállamokat nem az érzelgősség, nem a nemeslelkűség, nem a holmi fennkölt eszmék vezérlik, hanem durva és önző érdekek, néha nagyon is rideg számítások. Mondhatnak akármilyen izzó szavakat a burzsoá miniszterek, ezek a szavak mindig a saját érdekeik hidegségét takarják.

Az igazsággal azonban tartozom Churchillnek: rendkívül szilárd, következetes volt, s mesterien vezette a maga vonalát, amikor az amerikaiakkal közösen kidolgozták a háború fő stratégiai irányvonalát. S mivel Churchill nagyon jól tudta, hogy mit akar, Roosevelt pedig — ezt csak ma látjuk — nem tudott egységes képet kialakítani magának arról, hogyan kell vezetni a háborút, az Egyesült Államok roppant túlsúlya ellenére éppen Churchillnek sikerült valójában hosszú időn át vezetnie az angol—amerikai tömb hadműveleteit. Nagyon világosan látszott ez a második front kérdésében is.

Akkor, 1942 tavaszán nem ismertem az angol—amerikai tárgyalások részleteit, ebben a számunkra annyira fontos kérdésben. Különböző forrásokból azonban tudomásomra jutott néhány töredékes részlet London és Washington e kérdéssel kapcsolatos vitáiból. Az események általános képét már azokban a napokban világosan láttam. Tudtam, hogy Roosevelt hajlik az észak-franciaországi második front mielőbbi megnyitására, Churchill azonban makacsul szembehelyezkedik vele. Tudtam azt is, hogy az adott kérdésben a két fél között hosszas és bonyolult tárgyalások folytak, de azok kimeneteléről sokáig nem volt tudomásom. Csak július közepén győződtem meg végre arról, hogy a London—Washington párviadalban Churchill aratott győzelmet, s alább elmondom, hogyan jutottam erre a következtetésre. Most a háború után közzétett anyagok alapján röviden leírom, mi is történt valójában akkor a hivatalos angol—amerikai viszonyok kulisszái mögött.

Roosevelt és Churchill a második frontról

Háborús emlékirataiban Churchill kijelenti: „Olyan sokat írtak a kontinensen végrehajtandó nagyobb hadműveletekkel szemben érzett mélységesen belém gyökerezett ellenszenvről, hogy ebben a kérdésben nagyon fontos leszögeznünk az igazságot . . . Amikor felsorolom azokat a könyveket, amelyek hamis színezetben tüntetik fel az adott kérdésben elfoglalt álláspontomat, úgy érzem, fel kell hívnom az olvasó figyelmét azokra a megbízható és felelős okmányokra, amelyeket a szóban forgó időben állítottak össze."[32]

Nos, kövessük Churchill tanácsát, s ismerkedjünk meg azokkal az alapvető okmányokkal, amelyeket ő maga említ emlékirataiban mint „ártatlanságának" bizonyítékait az észak-franciaországi második fronttal szemben tanúsított, begyökerezett ellenszenve tárgyában.

1941. december 18-án, 12 nappal Japánnak Pearl Harbor ellen intézett támadása után Churchill külön okmányban fejtette ki hadviselési tervét. Részletesen taglalta azokat a lépéseket, amelyeket Angliának és az Egyesült Államoknak kell tennie az Atlanti- és a Csendes-óceánon, majd áttért a szárazföldi hadműveletekre, s felvázolta azokat a feltételeket, amelyeknek a fennforgása esetén véleménye szerint komolyan foglalkozni lehet az észak-franciaországi második front megnyitásával. Igen sok ilyen feltételt írt le, ismerkedjünk meg velük:

1. Ha az angolok és az amerikaiak sikeresen tevékenykednek a Csendes- és az Atlanti-óceánon.
2. Ha a brit szigetek érintetlenül maradnak, s kiválóan védve lesznek a behatolással szemben.
3. Ha Afrika egész partvidéke, Dakartól a Szuezi-csatornáig, s tovább Kis-Ázsia partvidéke egészen a török határig az angolok és az amerikaiak kezében lesz.
4. Ha Törökország, akár nem harcoló félként, véglegesen csatlakozik az angol—amerikai—szovjet fronthoz.
5. Ha Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió határozott légi túlsúlyban lesz az ellenséggel szemben.
6. Ha a Szovjetunió helyzete megbízható módon megszilárdul.
7. Ha az angol—amerikai csapatok szilárdan állnak Szicíliában és Olaszországban.

Nos, ha mindez megtörténik, akkor csapást lehet mérni az ellenségre Észak-Franciaországban, de akkor sem korábban, legfeljebb 1943 nyarán.[33]

Önkéntelenül is felmerül az emberben a gondolat: furcsa módon bizonygatja Churchill az „ártatlanságát"! Mert vajon elképzelhető volt-e egyáltalában, hogy az okmányban szereplő valamennyi feltétel egyidejűleg fennálljon akár 1943 nyarára is? S nem azt jelenti-e mindez, hogy Churchill lényegében elutasította a második frontot Észak-Franciaország-

ban, s csupán ködösítette e törekvését ennyi feltétel összehordásával? Az az igazság, hogy a december 18-i okmány minden normálisan gondolkodó ember szerint éppen az ellen szól, amit Churchill bizonyítani akar, nem pedig mellette.

Churchillnek ezt a tervezetét Washingtonban gondosan átvizsgálták, majd utána kidolgozták az amerikai hadviselési tervet, legalábbis a legközelebbi két évre, s ez a terv alaposan különbözött a brit tervtől. Az a lényege, hogy 1943 tavaszán 48 hadosztállyal (köztük 9 motorizált hadosztállyal) be kell hatolniuk az angoloknak és az amerikaiaknak Észak-Franciaországba, s a hadosztályok közül 30-at az Egyesült Államoknak, 18-at pedig Angliának kell kiállítania. A behatolást 5800 repülőgépből álló légiflottának kell támogatnia, amiből 3250 gépet az amerikaiak, 2550 gépet pedig az angolok állítanak ki.

Az amerikai terv még egy kisegítő hadműveletet is előirányzott, amely a „Nagy kalapács" fedőnevet kapta, nevezetesen azt, hogy 1942 őszén a La Manche francia partján 5—6 hadosztály száll partra, de csak a következő két eset egyikében: ha Németországban váratlanul mélyreható belső szakadás észlelhető, vagy ha erősen romlik a helyzet a szovjet fronton.[34]

Marshall tábornok, az amerikai vezérkari főnök megindokolta ezt a tervet, amely a későbbiekben az „Overlord"-terv fedőnevet kapta, s a következő érveket sorakoztatta fel: fontos, hogy a szövetségesek első nagyobb támadása Nyugat-Európában bontakozzék ki. Ott ez a támadás gyorsabban megszervezhető, mint bármilyen más helyen. Ott a szövetségesek lokális fölényt biztosíthatnak maguknak a levegőben. Ott Anglia és az Egyesült Államok könnyebben vonhatná össze a szükséges szárazföldi csapatokat, mint bármely más helyen. Ott a támadás bázisától — Angliától — a távolság az észak-franciaországi frontig igen kicsiny, a legkevesebb tonna-űrtartalomra van szükség, amiben akkor igen nagy volt a hiány. Ott az Egyesült Államok, Anglia és a Szovjetunió egyesítheti erőfeszítéseit az ellenség ellen intézett közös támadásban. S végül, ott nyújthatnak a legnagyobb segítséget a Szovjetuniónak a szovjet front helyzetének megkönnyítése érdekében.

Amint látjuk, Marshall érveléséből hiányzik a szentimentalizmus. Szigorúan tárgyilagos, katonai érvelés. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió megsegítését csak legutolsó sorban említi. Az amerikai tábornokok által kidolgozott tervet Roosevelt is jóváhagyta, Hopkins pedig erőteljesen támogatta.

Ha összehasonlítjuk Churchill emlékiratát az amerikai tervvel, világosan láthatjuk, hogy Roosevelt és Marshall, bár eltekintettek néhány „ha" kitételtől, amelyekből az angol miniszterelnök igen sokat használt, s bár kívánatosnak minősítették az „Overlord"-hadműveletet, mégis megtartották Churchill okmányának fő tézisét, nevezetesen azt a tételt, hogy a második frontot csak 1943-ban kell megnyitni.

1942. április 8-án Hopkins és Marshall megérkezett Londonba, s egy héten át tárgyalt a Churchill vezette brit képviselőkkel a közös angol—

amerikai hadviselési terv kidolgozásáról. A brit miniszterelnök eleinte dicsérő jelzőkkel halmozta el az amerikai tervet, s kijelentette, hogy azzal teljes mértékben egyetért, a továbbiakban azonban módszeres szabotázshadjáratot indított Roosevelt és Marshall fő irányvonala ellen. Churchill azt állította, hogy a legégetőbb és leghalaszthatatlanabb pillanatnyi probléma nem a Szovjetunió megsegítése, hanem annak a veszélye, hogy a német és a japán erők összetalálkozhatnak a Közép-Keleten, s ezért elsősorban ott kell bevetni angol—amerikai hadseregeket. Mivel azonban a brit miniszterelnök javaslatát nemcsak az amerikaiak, hanem néhány angol is heves ellenkezéssel fogadta, Churchillnek visszakoznia kellett, s ünnepélyesen kijelentette, hogy „a brit kormány és a brit nép teljes mértékben és feltételek nélkül megteszi a magáét a nagy vállalkozás sikere érdekében", vagyis vállalja a szövetségesek behatolását Észak-Franciaországba. Ennek alapján Hopkins örvendő táviratban közölte Roosevelttel, hogy a brit kormány alapjában egyetért az amerikai javaslattal.[35] Hopkins öröme azonban korainak bizonyult. Churchillnek a konferencia végén elhangzott kijelentése csak képmutató frázis volt. Május 21-én megérkezett Londonba a Szovjetunió külügyi népbiztosa. Az angol—szovjet egyezmény megkötésével párhuzamosan, amiről fentebb már szó volt, Molotov a legfőbb feladatának tartotta, hogy a második front megnyitását 1942-re rögzítsék. Május 22-én Churchill és Molotov között hosszú megbeszélés zajlott le ebben a kérdésben, amelyen én is ott voltam a brit miniszterelnök irodájában. A szovjet népbiztos röviden ismertette a szovjet front helyzetét, s állhatatosan követelte az észak-franciaországi második front megnyitását, hogy ezzel legalább 40 német hadosztályt elvonjanak a keleti frontról.

Churchill nagyon részletesen válaszolt, de különféle történelmi és filozófiai kitérőkkel tarkított mondókájának a veleje nagyon egyszerű: Anglia 1942-ben még az Egyesült Államokkal közösen sem tudja hatékonyan megszervezni az észak-franciaországi második frontot, mivel ehhez egyelőre nincsen elegendő mennyiségű repülőgépe, csapatszállító hajója és mindenfajta egyéb hadianyaga. A nyugati szövetségesek 1942-ben legfeljebb annyit tudnak megtenni, hogy a lehető legnagyobb mértékben bombázzák a levegőből Németországot, s erőteljesen készülnek az 1943-as észak-franciaországi behatolásra. A miniszterelnök a maga álláspontját még azzal az elképzeléssel is alátámasztotta, hogy az angolok és az amerikaiak Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban, Norvégiában, valamint Észak-Afrikában már most is lekötnek több mint 40 német hadosztályt. Vajon ez nem Anglia nagyon lényeges hozzájárulása-e ahhoz, hogy a Szovjetunió helyzete megkönnyebbüljön?

Churchill érvelése komoly bírálatot váltott ki szovjet részről, a vita végén azonban nyilvánvaló lett, hogy a brit kormány minden eszközzel ellenszegül az észak-franciaországi második front 1942-es megnyitásának.

Már csak az Egyesült Államokban reménykedhettünk, ahova Londonból Molotov készült. Május 29-én megérkezett Washingtonba, s

ott különféle kérdésekről tárgyalt Roosevelttel, főként azonban a második frontról. Roosevelt valahogy megértőbbnek bizonyult, mint Churchill, s így az amerikai és a szovjet fél közös nyilatkozatot adott ki, amelyben ez a kitétel is szerepelt: „A tárgyalások folyamán teljes egyetértésre jutottak abban a kérdésben, hogy halaszthatatlan feladat az európai második front 1942-es megnyitása." Az Egyesült Államokból Moszkvába hazatérve Molotov ismét megállt Londonban, s a második frontról tárgyalt Churchill-lel. A brit miniszterelnök beleegyezett abba, hogy a Molotov angliai látogatásáról szóló angol—szovjet nyilatkozatba bevegyék ugyanezt a mondatot a második front 1942-es megnyitásáról, amely az amerikai—szovjet nyilatkozatban is szerepel. 1942. július 12-én a két nyilatkozat megjelent Moszkvában, Londonban és Washingtonban. Az angol—szovjet nyilatkozat aláírásának pillanatában azonban Churchill rövid memorandumot nyújtott át Molotovnak, amelyben ez állt:

„Előkészületeket teszünk annak érdekében, hogy 1942 augusztusában vagy szeptemberében partra szállhassunk a kontinensen. Amint már említettük, a partra szálló erők méreteinek legfőbb meghatározója az a tény, hogy nincs elegendő csapatszállító hajónk... Előre nem mondhatjuk meg, lehetséges lesz-e ez a hadművelet, s mikor érkezik el megvalósításának a pillanata. Ezért ebben az ügyben nem tehetünk ígéretet, ha azonban a hadműveletet ésszerűnek és helyesnek látjuk, haladéktalanul végre is hajtjuk a gyakorlatban."[36]

Amint ott, Churchill irodájában futólag átolvastam az okmány szövegét, nyomban ezt gondoltam: „Tehát Churchill 1942-ben nem fog megnyitni semmiféle második frontot!"

Molotov hazarepült Moszkvába, én pedig kettőzött figyelemmel kísértem mindazt, ami köröttem történt. Összehívtam valamennyi felelős katonai és kereskedelmi munkatársamat, elmagyaráztam nekik a kialakult helyzetet, s nyomatékosan kértem, figyeljenek: készülnek-e az angolok az 1942. őszi észak-franciaországi behatolásra. Az ilyen hadművelet nem valósítható meg rögtönzéssel, komoly előkészítő munkát igényel mind katonai, mind pedig gazdasági téren. Az ilyenfajta munka nem folyhat teljesen titokban, s jelei könnyen megfigyelhetők a gyárakban és az üzemekben, a közlekedésben, a csapatok elhelyezése színhelyein s másutt. Elvtársaim egy hónapon át pontosan tájékoztattak minden engem érdeklő kérdésről, s július közepére napnál világosabb lett, hogy a brit kormány nem tesz semmiféle előkészületet annak érdekében, hogy a francia partokon nagyobb egységeket szállítson partra. Márpedig ez döntő körülmény volt. Társaim tájékoztatóit kiegészítettem óvatos tapogatózó beszélgetésekkel az angol kormány néhány tagjával. Az eredmény többé már a legcsekélyebb kétséget sem hagyta. Végső következtetésemet így fogalmaztam meg 1942. július 19-i naplójegyzetemben:

„Churchill-lel, Edennel, Cripsszel, Beaverbrookkal és másokkal folytatott beszélgetéseim, s mindaz, amit hallottam, láttam és olvastam, erre a következtetésre vezetett:

1. 1942-ben nem lesz második front.

2. Anglia és az Egyesült Államok csökkenteni fogja a Szovjetunió ellátását (az északi hajókaravánok közlekedési nehézségei miatt).

3. Lehetséges északi hadművelet (Petsamo stb.), partraszállás az ellenséges parton, amiről Molotov látogatásakor volt szó (bár ezt sem garantáltam volna), Németországnak fokozottabb ütemű légi bombázása és nyugtalanító támadások a francia partokon (komoly sürgetésünk esetén), brit légiegységek átdobása Közép-Keletről a mi déli frontjainkra (különösen akkor, ha Egyiptomban a dolgok az angolok szempontjából kedvezően alakulnak).

Egyszerű orosz nyelvre fordítva mindez azt jelenti, hogy az idei hadjáratban csakis önmagunkra számíthatunk... Ezt minden tervünkben és számításunkban figyelembe kell venni. Figyelembe kell venni ezt a jövő szempontjából is."

Július derekán ilyen szellemű táviratot küldtem Moszkvába. Nem kételkedtem, hogy az jogos kitörésre készteti Sztálint, ám egész külföldi munkám során úgy vélekedtem, hogy a nagykövet mindig a feltétlen igazmondással tartozik kormányának. Annál inkább meg kellett tehát mondanom az igazságot ebben az államunk és népünk szempontjából rendkívül fontos dologban.

Az a táviratom, hogy 1942-ben nem lesz második front, szilárd alapokon nyugodott. Ma már pontosan tudjuk, hogy még meg sem száradt a tinta, amellyel a június 12-i nyilatkozatot aláírták, s Anglia máris kezdte szabotálni a második front megnyitását nemcsak 1942-re, hanem 1943-ra vonatkozóan is.

Június 19-én, vagyis egy héttel az említett nyilatkozat közzététele után Churchill munkatársaival Washingtonba érkezett. Rögtön átnyújtott Rooseveltnek egy emlékiratot, amelyben kijelentette, hogy a brit kormány az 1942-es „Overlord"-hadművelettel szemben foglal állást, mégpedig két okból: nem hisz e hadművelet sikerében, s úgy véli, hogy az „Overlord 1943" megvalósításának a sikerét kockáztatja. A továbbiakban Churchill felvetette a kérdést: maradhat-e az Egyesült Államok és Anglia passzív abban a tizenkét hónapban, amely az „Overlord"-hadművelettől elválasztja őket? Rögtön válaszolt is: nem, nem maradhat. S nyomban javasolta azon hadművelet lehetőségének a „tanulmányozását", amely a későbbiekben a „Fáklya" (Torch) fedőnevet kapta, s a célja francia Észak-Afrika meghódítása volt.

Stimson és Marshall tiltakoztak a „Fáklya"-hadművelet ellen, minthogy megvalósítása annyi időt, erőt és anyagot igényel, hogy az „Overlord" egyidejű előkészítését egyszerűen lehetetlenné teszi. Választani kellett a két hadművelet között.

E tárgyalások idején érkezett távirat Tobruk június 20-i elestéről. Churchill nagyon ügyesen eltúlozta ennek a ténynek katonai és politikai jelentőségét, s Rooseveltben és környezetében azt a benyomást keltette, hogy sürgősen intézkedni kell az észak-afrikai helyzet megmentése érdekében. A brit miniszterelnöknek ezúttal még nem sikerült megnyernie

az elnököt a „Fáklya" számára, Roosevelt elhatározása azonban, hogy ragaszkodik az észak-franciaországi partraszálláshoz 1942 nyarán, erősen megingott.

Július 8-án a Londonba visszatérő Churchill hosszú táviratot küldött az elnökhöz, amelynek a lényegét világosan láthatjuk ebből a részletből: „Egyetlen felelős angol tábornok, admirális vagy légimarsall sem tartja lehetségesnek, hogy az »Overlord«-hadműveletet 1942-re megvalósíthatónak javasolja. Személyes meggyőződésem, hogy a francia Észak-Afrika megszállása könnyíthetné meg legjobban az orosz front helyzetét 1942-ben."

Igen válságos helyzet adódott, s hogy a nehézségekből a kiutat megtalálják, Londonban az angol és az amerikai képviselők július 16—24 között újabb tárgyalásra ültek össze. A fő kérdés: „Fáklya" vagy „Overlord"? Az amerikaiak (Hopkins, Marshall, Eisenhower) az „Overlord"-ot védelmezték. Az angolok viszont, elsősorban Churchill, az „Overlord" megvalósíthatatlanságát bizonygatták, s követelték Észak-Afrika megszállásának az előkészítését. Július 22-én a tárgyalások zsákutcába jutottak.

Ekkor Hopkins, aki saját bevallása szerint „pokolian elbátortalanodott" az angolok határozott elutasítása miatt, Roosevelthez fordult döntésért.

És Roosevelt? Nagyon jellemző volt a magatartása.

Roosevelt semmit sem tett az áprilisban elfogadott amerikai terv megmentése érdekében, még csak nem is fordult személyesen Churchillhez, bár mindig személyes levelezést folytatott vele. Roosevelt egyszerűen megcáfolhatatlan ténynek fogta fel az angolok szembeszegülését, s azt táviratozta Hopkinsnak és Marshallnak, hogy valami más szárazföldi hadműveletet kell keresni a németek ellen, amelyben az amerikaiak feltétlenül részt vehetnek 1942-ben. Lehetséges „más hadműveletként" említette az elnök a kívánt sorrendben: Algír és Marokkó megtámadását, a „Fáklyá"-t, az észak-norvégiai hadműveleteket, az egyiptomi brit hadműveletek támogatását, az amerikai hadműveleteket Iránban és a Kaukázusban.[37]

Ennek az útmutatásnak a kézhezvétele után Hopkinsnak és Marshallnak már nem volt nehéz megegyeznie Londonban az angolokkal: Churchill győzelmet aratott, s úgy döntöttek, hogy 1942-ben az angolok és az amerikaiak a „Fáklya" hadműveletet hajtják végre.

Ugyanakkor elhatározták azt is, hogy tovább készülnek az „Overlord" 1943. tavaszi megvalósítására, de ez már csak szenteltvíz volt. Churchill írja emlékirataiban: „Az amerikai katonai szakemberek általános véleménye... abban foglalható össze, hogy a „Fáklya" javára történt döntés kizárja a lehetőségét minden nagyobb, La Manche melletti hadműveletnek Franciaország 1943-as megszállása érdekében. Akkor én nem érthettem egyet velük."[38] Churchill itt nyilvánvalóan eltér az igazságtól. Montgomery angol tábornagy ezt írta visszaemlékezéseiben: „Amikor az észak-afrikai tervet jóváhagyták, mindenki meg-

értette, hogy amibe ez kerül az egyesített készletekből, nemcsak a lemondást jelenti mindenfajta 1942-es nyugat-európai hadműveletről, hanem azt is, hogy lehetetlenné válik az erők felkészítésének befejezése Angliában az 1943-as nagyobb szabású La Manche menti támadáshoz.[39] S ha ezt „mindenki megértette", vajon lehet-e, hogy éppen Churchill nem értette meg?

Önkéntelenül felmerül a kérdés, mivel magyarázható Rooseveltnek ez a rendkívül furcsa magatartása a második fronttal kapcsolatos angol—amerikai tárgyalások idején?

Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, pontosabb képet kell alkotnunk az amerikai elnök személyéről, hiszen eddig a legendák ködébe burkolták, idealizálták az igazi Rooseveltet. A második világháború előtt és a háború idején gyakran tüntették fel őt szélsőségesen baloldali demokrataként, szinte már szocialistaként, a XX. századnak amolyan Lincoln Ábrahámjaként. Rooseveltről úgy beszéltek, mint dühödt antifasisztáról, a nemzetek önrendelkezésének lelkes hívéről. Jól emlékszem, 1934-ben az Egyesült Államokból hazatérő Herbert Wells hevesen bizonygatta előttem, hogy a magát szocialistának nem nevező Roosevelt „új irányvonalával" ténylegesen a szocializmus útjára lépett. A neves író nagyon felháborodott, amikor azt mondtam neki, hogy nézetem szerint az „új irányvonal" a valóságban nem a szocializmushoz vezet, hanem a monopóliumok és az államgépezet összefonódásához, vagyis a kapitalizmus további erősödéséhez. Ez a legenda Rooseveltről, amelyet furcsa módon mind az elnök barátai (akik büszkék voltak rá), mind pedig ellenségei (akik ijesztgették) szívesen terjesztettek, annyira gyökeret vert — többek között a Szovjetunióban is —, hogy hosszú időre megnehezítette Roosevelt igazi arcának a megismerését.

Pedig az igazi Roosevelt nem nagyon hasonlított az idealizált legendás képhez. Személyesen a krími konferencián találkoztam vele 1945 februárjában, amikor a három nagyhatalom vezetői ültek össze tanácskozásra, s csaknem tíz napig közelről figyelhettem meg őt. Néhányszor beszélgettem is vele a folyosón folytatott közös társalgásokon. S összegezve Rooseveltről akkor kialakult véleményemet, s mindazt, amit róla hallottam és olvastam, a következő képet alkottam róla magamnak:

Roosevelt kétségtelenül nagyvonalú államférfi volt, két fejjel kimagaslott az elnöki székben őt megelőző Hoover és az őt követő Truman közül, de teljesen burzsoá beállítottságú. Éles eszű, nagy lendülettel dolgozó, hatalmas energiájú ember, aki sokkal messzebbre látott, mint az amerikai uralkodó osztály más képviselői. Megértette, hogy a XX. század harmincas-negyvenes éveiben osztálya érdekeinek a megvédése nem lehetséges a szokásos eszközökkel, más eszközöket keresett, s azokat határozottan alkalmazta is, amivel gyakran keltett zajos elégedetlenséget az amerikai burzsoázia reakciós és nála szűkebb látókörű képviselői körében. Ez utóbbiak akarata ellenére, hogy megmentse az amerikai kapitalizmust igen válságos helyzetéből (az 1929—1933-as gazdasági világválság idején), nagyon radikálisnak tűnő eszközökhöz folyamodott. Roose-

velt azonban akkor is az Egyesült Államok uralkodó osztályának képviselője volt, s híres „új irányvonala" (new deal), amint azt már mondtam, csak az amerikai kapitalizmus erősödését segítette elő.

Roosevelt burzsoá lénye ékesen megmutatkozott külpolitikai téren is. A háború előtti években az ő idejében fogadták el az Egyesült Államokban (1935-ben) a semlegességi törvényt, amely valóságos ajándék volt a fasiszta agresszoroknak, mivel ez a törvény megtiltotta az amerikai állampolgároknak, hogy fegyvert adjanak el harcoló államoknak, függetlenül attól, ki az agresszor, és ki az agresszió áldozata. Ennek a törvénynek az alapján tagadta meg az Egyesült Államok a fegyvert Etiópiától, amikor Mussolini az országot megtámadta. Ugyanígy az 1936—1939-es spanyol háború idején az Egyesült Államok a benemavatkozás angol—francia politikáját támogatta, amivel burkolt formában Franco tábornokot segítette, s határozottan megtagadták a fegyvereladást a spanyol köztársaságnak. Be nem avatkozását az amerikai kormány oly széleskörűen értelmezte, hogy amikor 1937-ben ötszáz, Spanyolországból Mexikóba készülő gyermek hajón New Yorkba érkezett, nem engedték partra szállni őket, hogy az Egyesült Államokon keresztül rendeltetési helyükre szárazföldön utazzanak tovább.

Roosevelt mint nagy politikus természetesen másoknál korábban értette meg a hitlerizmus veszélyét az Egyesült Államok világpolitikai helyzete szempontjából, s ebből le is vonta a kellő gyakorlati következtetéseket. Olyan példátlan lépést tett, hogy a Szovjetunióval együtt részt vett a Hitler-ellenes koalícióban, s ezt még ma sem tudják megbocsátani neki egyes reakciós amerikai politikusok. Amikor azonban a Szovjetunióval vállvetve harcolt, Roosevelt mégis hű maradt burzsoá lényegéhez, s ez világosan látszott a második fronttal kapcsolatos álláspontján is.

Már említettem, hogy az amerikai hadviselési terv, amelyet az elnök jóváhagyásával Hopkins és Marshall az 1942. áprilisi angol—amerikai tanácskozás elé terjesztett, tisztán katonai elképzelésekből indult ki, s csak utolsósorban számolt a Szovjetuniónak azzal a követelésével, hogy Észak-Franciaországban nyissák meg a második frontot. Első számú ellenségének Roosevelt Németországot tekintette, s elsősorban azt akarta szétzúzni. Japán csak a második számú ellenségnek számított a szemében. A háború általános stratégiájának a szempontjából ez helyes volt. Ám akkoriban befolyásos csoport vezetőjeként lépett fel az Egyesült Államokban King admirális, az amerikai haditengerészeti erők parancsnoka, s ez a csoport úgy vélekedett, hogy az első számú ellenség Japán. Amikor 1942 nyarán Churchillnek az „Overland"-tervvel szemben tanúsított ellenállása nyomán kiderült, hogy tizenkét hónapi előkészítő munka szükséges az adott művelet 1943-as megvalósításához, vagyis tizenkét havi külső passzivitás a frontokon, Roosevelt megrémült: nem használja-e ki ezt King csoportja a maga érdekében? Vajon nem fogja-e meggyőzni az Egyesült Államok döntő erőit arról, hogy az első számú ellenségnek Japánt kell tekinteni?

E veszély ellen két módon harcolhatott: vagy szembehelyezkedik Churchill-lel, és kivívja az „Overlord" 1942-es végrehajtását, ami — számításba véve az Egyesült Államok és Anglia közti erőviszonyokat — teljes mértékben lehetséges, vagy pedig együtt halad Churchill-lel, lemond az „Overland" 1942-es végrehajtásáról, s valami más frontot keres Európában vagy Afrikában, ahol az amerikai katonák még 1942 őszén nekitámadhatnak a német fasizmusnak. Roosevelt a második utat választotta, mert ezt diktálták az ösztönei, szokásai, számításai, érzései, s ez teljesen érthető is *burzsoá* államférfiaknál.

Így történt aztán, hogy 1942 nyarán a második front kérdésében Churchill aratott győzelmet.

Amikor most, sok év múltán emlékezetemben felsorakoztatom a második front körül dúlt harc valamennyi részletét, újból és újból felvetem a kérdést, hogyan írhatta alá Roosevelt és Churchill *júniusban* a második front 1942-es megnyitásáról szóló nyilatkozatot, amikor jól tudták, hogy 1942 *áprilisában* úgy döntöttek, hogy a második frontot csak 1943-ban szervezik meg? Hogyan hitegethettek bennünket, hogy a második frontot 1943-ban megnyitják, amikor a „Fáklya" hadműveletet 1942 őszén kezdték meg?

Churchill több ízben is kifejtette nekem:

— Az ellenséget mindig félre kell vezetni, a széles körű közvéleményt is félre lehet vezetni néha a saját érdekében, a szövetségest azonban sosem szabad becsapni.

A második frontra vonatkozó 1942-es tárgyalások szépen példázzák, hogy a polgári államférfiak hogyan értelmezik szövetségesi kötelezettségeiket szavakban és tettekben.

Churchill elhatározza, hogy Moszkvába utazik

1942. július derekén a németek támadást kezdtek Sztálingrád ellen. Bár a szovjet csapatok makacsul és hősiesen védelmezték állásaikat, az ellenség fokozatosan szorította őket hátra. Július 15-én kiürítették Bogucsarit és Millerovót, július 19-én Vorosilovgrádot, július 27-én a doni Rosztovot és Novocserkasszkot. Erős harcok folytak Kletszk, Cimljanszk, Kotyelnyikovo és Belajaglina körzetében és számos más ponton a Don alsó folyása mentén. A német hadseregnek ezek a sikerei óriási riadalmat keltettek a szovjetországban, s a határokon túl is. Angliában megint jajongani kezdtek a „Kasszandrák", akik ismét a legkülönfélébb érvekkel szavalták, hogy a hitlerista hadsereg legyőzhetetlen, hogy az oroszok nem tudnak megállni a Volgánál, hogy ez a vereség végleg alá-

ássa ellenálló erejüket, s már kezdenek is tárgyalni Németországgal a különbékéről. Hiszen kötöttek különbékét a bolsevikok 1918-ban a német császárral is!

A szovjet front eseményei engem is nagyon nyugtalanítottak. Július 19-én ezt írtam a naplómba:

„Nehéz hét! A helyzet a fronton nagyon komoly. Igaz, Voronyezs továbbra is a kezünkben maradt, ott még meg is szorongattuk a németeket, délen viszont a helyzet fenyegető jelleget öltött. Elvesztettük Kantyemirovkát, Bogucsarit, Millerovót. A németek azt állítják, hogy elfoglalták Vorosilovgrádot (Luganszkot) is. Nem tudom, mennyire higgyek ebben. A mi részünkről ezt nem erősítették meg. A Don völgyében a németek támadása mindenesetre gyorsan és sikeresen bontakozik ki az utóbbi héten, s már nyilvánvalóan Rosztovot fenyegetik. Teljesen nyilvánvaló, hogy a németek Sztálingrád ellen fordulnak, el akarják vágni a Volga vonalát, hogy ezzel leválasszák a Kaukázust az ország többi részéről. Ha ez sikerül nekik, a helyzet válságosra fordul. Sikerül-e vajon? Valamilyen belső érzés azt súgja nekem, hogy nem fog sikerülni... Egyelőre azonban nem hunyhatunk szemet afölött, hogy országunk halálos veszélyben van, halálos veszély fenyegeti a forradalmat, s az egész emberiség jövőjét."

Július 26-i keltezéssel ezt jegyeztem fel:

„Újabb nehéz hét! Csapataink egyre vonulnak vissza. A németek egymás után szállják meg az egyes övezeteket. Rosztov elesett. Az ellenség átkelt a Donon az alsó folyásnál, Cimljanszk alatt. A fasiszta horda egyre közelebb és közelebb kerül Sztálingrádhoz. Egyre közelebb és közelebb kerülnek a Kubánhoz és a Kaukázushoz. Vajon nem tudnánk feltartóztatni a németeket? Hát valóban elvágnak bennünket a Kaukázustól, s szilárdan megvetik a lábukat a Volgánál? Ez lidércálom valami szörnyű meséből!

Nem! A belső érzés, sőt a rideg számítás is azt diktálja, hogy ez nem fordulhat elő... El kell jönnie a pillanatnak, amikor a visszavonulás befejeződik, amikor friss tartalékok kerülnek bevetésre, amikor ellentámadásba mehetünk át a veszteségei és hosszú utánpótlási vonala miatt meggyengült ellenséggel szemben. Minden arra vall, hogy ez a pillanat nincs már messze."

Ilyen helyzetben nem ülhettem tétlenül, hanem módot kerestem arra, hogy legalább valamivel segítsem népemet a nagy bajban. Július 21-i dátummal ez áll a naplómban:

„Legutóbbi víkendem során átgondoltam a legközelebbi teendők tervezetét... Mit tehetek, hogy megszüntessem a brit uralkodó körök veszélyes letargiáját, hogy megmozgassam a bilincsbe vert erőket, hogy megkönnyítsem a második front megszületését!

A szovjet kormány komolyan felvetette Churchill előtt a hajókaravánok[40] és a második front kérdését, hangsúlyozván, hogy népünk nem érti Anglia passzivitását ilyen veszélyes órákban, s hogy ha 1942-ben a második frontot nem nyitják meg, a háborút elveszíthetjük, vagy legalábbis a

Szovjetunió annyira legyengül, hogy a továbbiakban nem vehet különösen tevékenyen részt a harcban.

Elhatároztam, hogy ilyen értelemben fogok beszélni a parlamenti képviselők egy csoportja és a londoni újságírók előtt.

Tervemről Moszkva véleményét kértem. Várom a választ."

Különös jelentőséget tulajdonítottam annak, hogy a parlamenti képviselők előtt beszéljek. Addig Angliához a kormány közvetítésével intéztük szavainkat, s nem valami kedvező eredménnyel. Most szélesebb körű képviseleti szerven, az ország parlamentjén keresztül emeljük fel szavunkat. Az ilyenfajta „eszmecsere" Angliával természetesen némileg szokatlan (bár hasonló példák akadtak Nagy-Britannia történetében), s diplomáciai bonyodalmakra is okot szolgáltathat, a helyzet azonban annyira veszélyes, hogy megkockáztatom — hiszen a rendkívüli viszonyok megkövetelik, vagy legalábbis igazolják a rendkívüli eszközök alkalmazását.

Július 24-én megérkezett Sztálin üzenete (július 23-i keltezéssel), amely nagyon élesen felvetette a hajókaravánok ügyét, s a második front kérdésében a következőket tartalmazta:

„. . . Félek, hogy ez a kérdés kezd komolytalan jelleget ölteni. A szovjet—német fronton kialakult helyzetből kiindulva a leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy a szovjet kormány nem nyugodhat bele az európai második front megszervezésének 1943-ra halasztásába."[41]

Sztálin üzenetének a hangneme enyhe, hatása azonban igen erős volt. Amikor Churchillhez mentem, hogy átadjam neki az üzenetet (a továbbiakban július 24-i naplójegyzetemet idézem): „. . . rossz hangulatban volt. Amint a későbbiekben kiderült, éppen akkor kapott elszomorító híreket Egyiptomból. . . Bánatában nyilván egy kicsivel több whiskyt ivott a szokottnál. Látszott ez az arcán, a szemén és a mozdulatain is. Időnként furcsán megrándult a feje, s ilyenkor látni lehetett, hogy lényegében öreg ember már, s csak a rendkívüli akaraterő és öntudat tartja benne a tett- és életerőt.

Sztálin üzenete erős hatást gyakorolt a miniszterelnökre. Lesújtott és sértődött volt egyszerre (különösen Sztálin azon vádja miatt, hogy nem teljesítette vállalt kötelezettségét), s mintha felvillant volna benne annak a gondolata, hogy a Szovjetunió kiléphet a háborúból.

Churchill fokozatosan lehiggadt, de még sokáig bizonygatta, hogy minden lehetőt elkövet, s a második front kérdésében érvényes az a nyilatkozata, amelyet Molotovnak nyújtott át a június 12-i nyilatkozat aláírásakor."

Ekkor került sor tervem második részének megvalósítására: felszólalásomra a parlament képviselői előtt. Az Angol—Szovjet Parlamenti Bizottság magára vállalta a szervezést. Július 30-án a parlament épületének egyik nagyobb termében (nem a prlament hivatalos üléstermében) délután három órakor találkoztam a képviselőkkel. Idézek néhány kivonatot naplómból július 30-i keltezéssel:

„Mintegy 300 ember jelent meg[42] — s mint az »őslakók« állítják, ez

példátlan az ilyesfajta összejövetelek történetében. Sir Percy Harris (liberális) elnökölt. A megjelentek között volt Elliot, Hore-Belisha, Mander, Bevan, Erskine Hill és mások. Megjelent a három »Whip«[43] is. A legfőbb azonban: az elnöki aztalnál ott ült az öreg Lloyd George... Ez élénkséget keltett, megteremtette a »légkört ahogy Sylvester« fejezte ki magát."[44]

Nagyon szívélyesen fogadtak... Aztán szót kaptam.

Azzal kezdtem, hogy a háború folyamán „...rendkívül veszélyes pillanat köszöntött be, amikor a szövetségeseknek őszintén és becsületesen, a szavaktól nem félve, nézeteiket kicserélve, közös erővel kell megtalálniuk a helyzet megmentésének az útját". Utána röviden felvázoltam a sztálingrádi front eseményeit, ahol a németek „...kolosszális csapatösszevonásokkal, elsősorban harckocsik és légierő összevonásával... számos helyen át tudták törni vonalainkat, s az elmúlt hónapban birtokukba vették az egész Don-medencét. A német támadást — folytattam — még nem állították meg, s így veszély fenyegeti a Volga alsó folyását és a Kaukázust is." Ezek az események rendkívül nagy jelentőségűek nemcsak a Szovjetunió, hanem minden szövetséges hatalom szempontjából.

Ezután felvetettem a kérdést, mivel magyarázható a dolgok ilyen kedvezőtlen állása a szovjet—német fronton, s így folytattam:

— Engedjenek meg egy érdekes összehasonlítást. Az 1914—1918-as háborúban Németország sosem tartotta az orosz fronton fegyveres erőinek több mint egyharmadát, a másik kétharmad részt az angol—francia front kötötte le. Ráadásul Németország akkoriban egyszerűen Németország volt, néhány kisebb szövetségessel, amelyek inkább a terhére voltak, semmint a segítségére. Az akkori Oroszországnak sem kellett nyugtalankodnia más országrészeinek a megvédése miatt. S mégis tudjuk, mi lett Oroszország sorsa az első világháborúban. Most a helyzet egészen más. Napjaink Oroszországa — a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, a Szovjetunió — már második éve állja a német fegyveres erők 80 százalékának a nyomását. Ezenkívül nagy katonai egységekkel kell védenie területének néhány más részét is. S ki ellen harcol a mai Oroszország? Németország ellen? Nem, nem egyedül Németország ellen, hanem valójában az egész európai kontinens ellen! Nagyon gyakran szem elől tévesztik azt a tényt, hogy Németország napjainkban több mint 300 millió ember sorsát és tartalékait ellenőrzi a megszállt és úgynevezett szövetséges területeken. Ezeken az országokon belül természetesen van ellenzék, amely gyakran szabotázsakciókat hajt végre, a Szovjetuniónak azonban most mégis roppant nagy erő ellen kell harcolnia, amely messze felülmúlja a régi császári birodalom erőit. Ez az alapvető oka annak, hogy a háborúban ilyen veszélyes helyzet következett be!

Ebből levontam a természetes következtetést: a helyzet megjavítása érdekében, és azért, hogy a veszélyes helyzetből kikerüljön nemcsak a Szovjetunió, hanem valamennyi szövetségese is, haladéktalanul meg kell

teremteni 1942-ben — és nem 1943-ban — a hatékony második frontot Franciaországban. Meg kell teremteni valamennyi szövetséges egységes stratégiáját, sürgősen mozgósítani kell minden tartalékukat. Ideje, hogy levegyék a szovjet nép válláról legalább egy részét annak az elviselhetetlen tehernek, amelyet az elmúlt tizenhárom hónapban kellett viselnie.

Visszatérek naplóm bejegyzéséhez:

„Beszédem alatt a teremben feszült csend uralkodott... Szavaimat időnként viharos taps szakította félbe, például amikor arról beszéltem, hogy a szövetségeseknek leginkább egységes stratégiára van szükségük. Ugyanez történt, amikor azt állítottam, hogy a szövetségesek potenciális tartalékainak hatalmas számadataira hivatkozni az önmegnyugtatás legveszélyesebb formája... Amikor megemlítettem, hogy a második front kérdését először 1941 júliusában vetettük fel, a hallgatóságon mintha villamos áram hullámzott volna át.

Beszédemet kérdések követték. Sok kérdés hangzott el, de ellenséges jóformán egy sem.

Ezután Lloyd George bevezetett parlamenti szobájába. Bejött Megan[44/a] is. Már negyed ötre járt az idő. A gyűlés egy óránál valamivel tovább tartott. Behozták a teát. Ittunk és beszélgettünk. Az öreg azt mondta, hogy egész hosszú parlamenti élete során aligha akadt néhány, a maihoz hasonló ülés, akár a résztvevők számát, akár a hallgatóság feszült figyelmét vagy a közlésnek a hallgatókra gyakorolt hatását tekinti.

— Jó, hogy ön »frank« (őszinte), szinte már »brutal« (brutális) volt — mondta Lloyd George. — Ez hatott. Nehéz volt a helyzete, de nagyon jól megbirkózott a feladatával. Eléggé messzire ment, mégsem lépte túl a diplomácia kereteit... Magától a képviselők megtudták az igazságot. Hiszen a kormány cukros vízzel táplálja őket...

— S milyen gyakorlati eredményt várhatunk? — kérdeztem.

Lloyd George megvonta a vállát:

— Jómagam nagyszerűen értem az 1942-es második front fontosságát... De hát Churchill furcsa, érthetetlen passzivitást tanúsít.

Felemás érzésekkel távoztam Lloyd George-tól: elégedettnek éreztem magam, hogy felszólaltam a parlamenti képviselők előtt — hiszen ez kötelességem volt, s annak eleget is tettem —, s ugyanakkor elkeserített a tudat, hogy a jelek szerint 1942-ben mégsem lesz második front. Lloyd George szkepticizmusa csak alátámasztotta nyugtalanságomat.

Éjjel fél egy tájban váratlanul a miniszterelnök titkára hívott fel. Megkért, hogy haladéktalanul menjek a Downing Street 10-be.

Önkéntelenül megrémültem. Mi lehet az? Mi történt? Valamilyen belső hang azt súgta, hogy Churchill éjszakai hívása valahogyan kapcsolatban áll az aznapi gyűléssel, de hogyan? Egyetlen percig sem kételkedtem abban, hogy ha a képviselők előtt a második front megnyitását követelem, az elégedetlenséget fog kelteni, sőt esetleg ingerültséget is kormánykörökben, többek között Churchillben is... Lehetséges, hogy

a miniszterelnök rosszallásának akar kifejezést adni? S olyan sürgős ez, hogy a nagykövetet éjjel fél egykor kell felhívni?

Július 30-i naplójegyzetemmel folytatom:

„Amikor beléptem a miniszterelnök irodájába, Churchill a kormányülések asztalánál ült. Elmaradhatatlan mackóruháját viselte, fölötte sötétszürke köpennyel. Mellette ült Eden papucsban és zöldes színű házikabátban. Mindketten láthatóan fáradtak és zaklatottak voltak. A miniszterelnök olyan hangulatban volt, amikor éles esze jóságos humorizálással párosult, s ilyenkor igen vonzó jelenség volt.

— Nézze, tetszik ez önnek valamelyest? — nyújtott felém mosolyogva egy papírlapot Churchill.

Gyorsan átfutottam az okmányt.

Sztálinnak szólt az üzenet, s a következő szavakkal kezdődött! »Szeretném, ha meghívna engem egy Önnel való személyes találkozásra Asztrahanyban, a Kaukázusban, vagy valamely más megfelelő helyen. Közösen tárgyalhatnánk meg a háborúval kapcsolatos kérdéseket, és baráti érintkezés során közös határozatokat hozhatnánk.«[45]

— Ez igen, ez ér valamit, méghozzá sokat ér! — kiáltottam fel, miután elolvastam az üzenetet.

Hogyne! Churchill és Sztálin találkozása igen fontos következményekkel járhat. S minden eszközzel támogattam a miniszterelnök szándékát... Megérdeklődtem, elmenne-e Moszkvába, ha esetleg Sztálin nem tudna délre utazni. Habozott egy kissé, de végül kijelentette, hogy végszükség esetén Moszkvába is elmenne.

Megígértem, hogy azonnal kapcsolatba lépek Moszkvával, hiszen Churchill augusztus 1-én Kairóba készült repülni — ott halaszthatatlan dolgai voltak —, s onnan folytathatná az útját a Szovjetunióba...

Eden az ajtóig kísért. Amikor elbúcsúztunk, hirtelen így szólt:

— Milyen jó lenne, ha ön is a miniszterelnökkel mehetne!

Azt feleltem, hogy nagyon szeretnék vele utazni, de a döntést ebben a kérdésben a szovjet kormány hozza meg."

Churchill üzenetét még azon az éjszakán továbbítottam Moszkvába, s augusztus 1-én már meg is kaptam a választ, amelyet azonnal átadtam a miniszterelnöknek. Sztálin hivatalosan meghívta Churchillt Moszkvába a neki megfelelő időben „a Hitler elleni háború halaszthatatlan kérdéseinek közös megvizsgálása céljából, mert a Hitler részéről Angliát, az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót fenyegető veszély most különösen megnövekedett".[46]

Churchill és Sztálin találkozójának a kérdése tehát megoldódott. Megkezdődött a terv gyakorlati megvalósítása. Eden közölte velem: Churchill reméli, hogy elkísérem moszkvai útjára. Ezt nagyon szerettem volna: érdekes lett volna részt venni ezen a kiemelkedő történelmi eseményen, Moszkva azonban azt indítványozta, hogy maradjak Londonban. Ezzel a szovjet kormány nyilvánvaló elégedetlenségét juttatta kifejezésre Angliának a második front kérdésében tanúsított magatartása miatt. Eden és Churchill így is értelmezte ezt az intézkedést.

Erősen aggasztott, hogyan fog lezajlani a két kormányfő találkozója. Ismertem mindkettőnek a jellemét, s féltem, hogy a Kremlben a második front rendkívül robbanékony problémájának megvitatása során kiéleződik közöttük a viszony, ami csak ronthatja a kialakult állapotot. Úgy vélekedtem, hogy a hármas koalíciónak, minden nehézség és kiábrándulás ellenére is, háborús és politikai stratégiánk alapjául kell szolgálnia. Ezért, hogy lehetőség szerint enyhítsem Sztálin és Churchill „összeveszésének" a veszélyét, hosszú táviratot küldtem Moszkvába, és abban részletesen ismertettem a brit miniszterelnök temperamentumát, szokásait és ízlését, s egyebek között azt is hangsúlyoztam, hogy a hivatalos tárgyalásokon kívül szeret különféle kérdésekről „magánemberként" elbeszélgetni, s e társalgás közben inkább hajlik a kölcsönös megértés és kapcsolatok kialakítására.

Ha most visszagondolok Churchill moszkvai útjának a körülményeire, szeretném megérteni azokat az okokat, amelyek őt erre a szokatlan lépésre ösztönözték. Emlékirataiban azt állítja, hogy a 8. angol hadsereg Tobruk környékén (Észak-Afrikában) 1942 júniusában elszenvedett veresége szükségessé tette személyes megjelenését Kairóban, hogy a Közép-Keleten újjászervezze a brit parancsnokságot. A továbbiakban ezt írja:

„Gondot okozott nekünk, hogyan fog reagálni a szovjet kormány arra a kellemetlen, de elkerülhetetlen közleményre, hogy 1942-ben nem tudunk hadműveleteket indítani a La Manche túlsó partján."[47]

Egyszerűbb nyelvre fordítva ez azt jelenti, hogy az angolok és az amerikaiak féltek attól a kiábrándulástól, amelyet az észak-franciaországi második front 1942-es megnyitásának megtagadása válthat ki: esetleg túlságosan mély szakadást idéz elő a kolícióban, s végeredményben a Szovjetunió és Németország különbékéjét eredményezi. A fentebb idézett mondat értelmezésének helyességét lényegében Churchill is alátámasztja. Nem véletlen, hogy a brit háborús kormánynak augusztus 14-én Moszkvából küldött táviratában többek között ez áll: „Az egész tárgyalás során egyetlen, még a legenyhébb utalás sem történt arra, hogy ők [vagyis a szovjet kormány] be akarják szüntetni a háborút."[48] Rooseveltnek és a háborús kormánynak adott augusztus 16—17-i beszámolójában Chur-

chill így összegezte a következtetéseit: „Általában és egészében nagyon elégedett vagyok moszkvai látogatásommal. Nem kétlem, ha kellemetlen közléseimet nem személyesen hoztam volna a szovjet vezetők tudomására, az eredmény nagyon komoly eltávolodás lett volna a felek között."[49]

Volt azonban emlékezetem szerint egy másik lényeges ok is, amely Churchillt kezdeményezésre késztette a Sztálinnal történt találkozás terén, mégpedig olyan szokatlan formában („Szeretném, ha meghívna engem..."). A brit miniszeterelnök erről semmit nem szólt emlékirataiban, pedig ez az ok igen reális és sürgető volt.

A szovjet—német front nagyszabású eseményei széles körű és együttérző visszhangot keltettek Angliában.

A brit demokrácia széles tömegeit elragadtatással töltötte el a szovjet harcosok és a szovjet nép hősiessége, ahogyan szembeszálltak és élethalálharcot vívtak a szörnyű ellenséggel. A vezető felső réteg nyugtalanul gondolta: „Ha az oroszok nem állnak meg a Volgánál, akkor mi lesz a mi közel-keleti birtokainkkal?" Ezek is, azok is nagy figyelemmel kísérték a szovjet—német front minden eseményét, hevesen vitatták a szemben álló felek minden mozdulatát és ellenmozdulatát, izgatottan találgatták a gigászi harc végső kimenetelét. Az újságokban hemzsegtek a legrészletesebb tájékoztatások e harc dagályairól és apályairól. A rádió napjában többször közölt tudósításokat a fronton zajló összecsapásokról, azokat kiegészítette kommentárjaival, katonai szakértők (nem mindig illetékes) megjegyzéseivel. Minden Londonban élő szovjet embert — a nagykövetség munkatársait, a kereskedelmi képviselet alkalmazottait, katonai missziónk tagjait — elárasztottak rengeteg kérdéssel, amelyeknek a lényege, a kérdések kérdése: kibírják-e vagy sem?

Emlékszem, különösen viharosan mutatkoztak meg ezek a kérdések, amikor 1942. június vége felé megemlékeztek Hitler támadásának első évfordulójáról. Anglia vezető rétege, a *City*, szimpátiáját és rokonszenvét fejezte ki, de csak „mértékkel". Ugyanígy viselkedtek a „nagy lapok" is, amelyek alapjában az előbbiek hangulatát juttatták kifejezésre. A tömegek viszont szabadjára engedték heves elragadtatásukat...

Az egész országban rengeteg gyűlést tartottak az évfordulóval és a második fronttal kapcsolatban. Tiszteletbeli vendégként magam is részt vettem a londoni „Empress Hall" tízezer főnyi gyűlésén, ahol vezérszónokként Stafford Cripps, baloldali munkáspárti politikus, a háborús kormány tagja szerepelt. Barátilag beszélt a Szovjetunióról, s a legzajosabb tapsokat akkor aratta, amikor kijelentette, hogy Anglia 1942-re előkészíti a második frontot. A gyűlésen lenyűgöző volt a hangulat, amely a beszédeket és a felolvasott táviratokat fogadta. Még a canterburyi érsek is üdvözletét küldte. Amikor távoztunk, néhány szovjet elvtársam ilyeneket mondott:

— Mintha csak Moszkvában lennénk...

Ebben természetesen volt némi túlzás, de az értékelés mégis jellemző.

Más városokban ugyanez történt. A gyűlésekre tiszteletbeli vendégek-

ként a nagykövetség felelős munkatársait küldtem, többek között a helyettesemet, K. V. Novikovot Birminghambe, ahol Lord Beaverbrooknak kellett beszélnie. Ez a gyűlés különösen jól sikerült: a szabad ég alatt több mint 50 000 ember gyűlt össze. Igen emelkedett volt a hangulat. Beaverbrook élesen felvetette a második front szükségességét. A közönség ezt egetverő tapssal fogadta.

De még jellemzőbb a következő: Tiptoft, a gyűlés elnöke, a birminghami lordmayor bevezető szavaiban többek között ezeket mondta:

— Beszélnek a kommunizmusról... Ha nálunk most szavazást tartanának erről a kérdésről, az ország többsége talán kommunistának vallaná magát.

A tömeg zajos helyesléssel és viharos tapssal üdvözölte ezt a kijelentést. E szavakat természetesen némi kétkedéssel kell fogadnunk, de mégis... Milyennek kellett lennie a társadalmi légkörnek, hogy a birminghami polgármester ilyen kijelentést tegyen a fémipari vállalatok e fellegvárában, a chamberlainisták fészkében!

Ez a hangulat később is tartotta magát. Augusztus 12-én például Glasgow-ban zajlott le nagygyűlés több mint 20 000 ember részvételével, akik követelték a második front haladéktalan megnyitását. Ugyanígy fellépett sok angol szakszervezet; Dél-Wales bányászai, London gépipari szakszervezete, Lancashire textilesei és mások. Október 25-én 50 000 ember gyűlt össze a londoni Trafalgar téren, s követelte a kormánytól a második front haladéktalan megnyitását.

Rendkívül jellemzők voltak azok a jelenetek is, amelyek akkoriban naponta játszódtak le a legköznapibb sörözőkben, amelyeket az angol munkások oly szívesen látogatnak. A barátok és elvtársak eliddogálnak, tréfálkoznak, mindenféle napi problémákról beszélgetnek. Elérkezik az időpont, amikor a rádió bemondja a háborús híreket. Egyszerre mindenki elhallgat, s feszülten fülel. Hírek a szovjet—német frontról... Az emberek figyelemmel hallgatják... Aztán a rádiót kikapcsolják, a többi már nem érdekel senkit... A „magas politika" titkaiba be nem avatott egyszerű angol emberek egészséges osztályérzékükkel felfogják a volgai csata történelmi jelentőségét, amely döntő fordulatot hozhat a második világháború menetében.

Ugyanakkor széles körű kampány indult a második front megnyitása érdekében az óceánon túl is. Augusztus elején az Egyesült Államok városaiban tartottak tömeggyűléseket ezzel a követeléssel; New Yorkban 75 000, Detroitban 20 000 fő részvételével. Ezt a kívánságot vetette fel a gépkocsiipari szakszervezet (augusztus 10-én) és az IWW kongresszusa (november 15-én), valamint számos más amerikai szakszervezeti egyesülés. A második front mielőbbi megnyitását követelte sok társadalmi szervezet, neves politikus és a kultúra emberei is.

Különösen jellemző Wendell Willkee köztársaságpárti elnökjelölt magatartása. Roosevelt személyes képviselőjeként 1942. szeptember végén Moszkvában járt, s az *Izvesztyija* tudósítójának adott nyilatkozatában kijelentette: véleménye szerint a háború megnyerésének leghatékonyabb

módja az, ha a Szovjetuniónak segítséget nyújtva az Egyesült Államok Nagy-Britanniával közösen „igazi második frontot szervez Európában, mégpedig a katonai vezetőink által helyesnek tartott legrövidebb időn belül". Washingtonba hazatérve Wendell Willkee az amerikai sajtó képviselői előtt október 14-én megismételte moszkvai kijelentését.

Ilyen körülmények között a parlamenti képviselők népes gyűlésén július 30-án elmondott beszédem, s főleg az az együttérzés, amivel fogadták ezek a felelős hallgatók, megmutatta Churchillnek, hogy a második front mielőbbi megnyitásának a követelése már olyan körökben is népszerű, amelyekkel komolyan számolnia kell. Sürgős intézkedéseket kellett tenni a felizgatott emberek „megnyugtatása" érdekében, a szovjetbarát hullám további növekedésének megelőzése érdekében, ami veszéllyel fenyegethette a kormány háborús politikáját. A miniszterelnök moszkvai útja, találkozása és tárgyalásai Sztálinnal nagyszerű „nyugtatónak" bizonyult a „Haladéktalanul második frontot!" jelszóval jelentkező társadalmi szenvedélyek lecsendesítéséhez. Ez az ok, együtt a többiekkel, véleményem szerint nem kis szerepet játszott a háborús kormánynak abban az elhatározásában, hogy jóváhagyja a miniszterelnök moszkvai látogatását.

Másnap, július 31-én fontos eszmecserét folytattam a legnagyobb angol lapok vezetőivel. Mivel találkozásom a parlamenti képviselőkkel „zártkörű" volt, nem értesíthettem róla a sajtót, ami pedig igen fontos lett volna az 1942-es második front szempontjából. E nehézség áthidalása érdekében meghívtam a nagykövetségre a londoni lapok főszerkesztőit, s lényegében megismételtem előttük az előző napon a parlament épületében elmondott beszédemet. A következő napokban és hetekben ennek a hatása jelentkezett a különböző sajtóorgánumok helyzetértékeléseiben.

Valamivel később, de már szeptemberben az 1942-es második frontról hosszú beszélgetést folytattam az amerikai lapok londoni tudósítóinak egy csoportjával.[50]

Térjünk vissza Churchill moszkvai útjához. Mivel magam nem vettem azon részt, személyes élményem és emlékem sincs róla. Mégis legalább röviden szeretnék beszámolni a történetéről, amihez Churchill emlékiratait használom fel azzal a kiigazítással, amit később bizalomra érdemes egyéb forrásokból hallottam és megtudtam.

Augusztus 2-án Churchill Kairóba repült Angliából, majd augusztus 10-én Kairóból Moszkvába ment. Teheránon, a Kaukázuson és Kujbiseven keresztül vezetett az útja. Sztálingrád alatt akkor még elkeseredett harcok folytak. A miniszterelnök nagy létszámú kíséretében ott volt Wavell tábornok, a vezérkar főnöke, Tedder légimarsall és Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese. Churchill-lel tartott továbbá a Roosevelttet képviselő A. Harriman is. Augusztus 12-én az angol és az amerikai vendégek megérkeztek Moszkvába, s ott három napig időztek.

Churchill és Sztálin első — négyórás — találkozására augusztus 12-én került sor. Minden jelenlevő igen feszült hangulatban volt. Nem is csodálhatjuk: Churchill részletesen megindokolta, miért kénytelenek az an-

golok és az amerikaiak lemondani a második front 1942-es megnyitásáról. Érvei azonban, amint azt várni lehetett, nem győzték meg Sztálint, aki válaszában kijelentette, hogy az angolok és az amerikaiak nyilván félnek szemtől szembe kerülni a német hadsereggel. Churchillnek ez rosszul esett, s bizonygatni kezdte, hogy az oroszok, „szárazföldi" emberek lévén, nem eléggé értik meg a tengeri partraszállás bonyodalmait és nehézségeit. A felek között nem jött létre megegyezés.

Ezután Churchill kifejtette Sztálin előtt a „Fáklya" hadművelet lényegét és az ezzel kapcsolatban nyíló távlatokat. „Ahhoz, hogy jobban illusztráljam az álláspontomat — írta az emlékirataiban Churchill —, krokodilt rajzoltam le, s megmutattam, hogy a hasánál szándékozunk megtámadni a vadat."[51] A brit miniszterelnök nagy földgömbön magyarázta, milyen komoly előnyöket biztosít a szövetségeseknek a Földközitenger megtisztítása az ellenségtől. A szovjet fél természetesen nem érthetett egyet a brittel, amint azonban Churchill írja, „a jeget mégis megtörtük", s „a jóakarat légkörében váltunk el."[52] Az első találkozásnak ez az értékelése túlzottan optimista. Sztálin már a következő napon, augusztus 13-án, memorandumot nyújtott át a brit miniszterelnöknek, amely így kezdődött:

„A folyó év augusztus 12-én Moszkvában sorra került véleménycsere alapján megállapítottam, hogy Nagy-Britannia miniszterelnöke, Churchill úr lehetetlennek tartja az európai második front megszervezését 1942-ben."

A memorandum ezután rávilágít arra, hogy a második front 1942-es megnyitását az 1942. június 12-i angol—szovjet közös közlemény is előírja, hogy a szovjet parancsnokság a maga nyári és őszi hadműveleteinek a terveit a második front létrejöttére építette, s hogy megteremtésének a megtagadása erkölcsi csapást mér a szovjet társadalomra, bonyolulttá teszi a Vörös Hadsereg helyzetét, és kárt okoz a szovjet parancsnokság terveinek, majd így folytatódik:

„Nekem és kollégáimnak úgy tűnik, hogy 1942-ben legkedvezőbbek a feltételek az európai második front létrehozásához, mert a német erők, méghozzá a legjobb erők majdnem mind a keleti fronton vannak lekötve. Európában viszont csak jelentéktelen erők maradtak, méghozzá a legsilányabbak. Nem tudjuk, hogy lesznek-e 1943-ban ugyanolyan kedvező feltételek a második front létrehozásához, mint 1942-ben. De nekem, sajnos, nem sikerült meggyőznöm erről Nagy-Britannia miniszterelnökét, Harriman úr, az Egyesült Államok elnökének megbízottja pedig a moszkvai tárgyalásokon teljes mértékben a miniszterelnök urat támogatta."[53]

Augusztus 14-én Churchill ellenmemorandummal válaszolt Sztálinnak, s abban kijelentette, hogy 1942-ben az egyetlen lehetséges második front a „Fáklya" hadművelet; hogy Anglia nem szegte meg semmiféle ígéretét, amit a Szovjetuniónak tett, mert a június 12-i közlemény aláírásakor Churchill átnyújtott Molotovnak egy korlátozó feltételt; de a közlemény közzététele hasznos volt, mivel megtévesztette az ellenséget. A továbbiak-

ban Churchill ellenzett bármiféle nyílt vitát a június 12-i közlemény értelmezését illetően, mert ez csak a szövetségesek között fennálló nézeteltérések feltárásához vezetne, s kárt okozhat közös érdekeiknek.[54]

E kölcsönös „szíveskedés" közepette a légkör nem lehetett különösebben meleg. Még az angol vendégek tiszteletére a Kremlben rendezett, rengeteg pohárköszöntővel és jókívánságokkal fűszerezett nagy hivatalos ebéd sem tudta „megemelni a hőmérsékletet". Az a veszély fenyegetett, hogy a búcsúzás heves nézeteltérések közepette zajlik le, ha Sztálin meg nem hívja augusztus 15-én este a lakására Churchillt egy kis poharazgatásra. A két miniszterelnök együtt üldögélt majdnem az egész 15-ről 16-ra virradó éjjelen, csaknem Churchill moszkvai elutazásának a percéig. A hajókaraván ról, a közleményekről és egyebekről folytatott hivatalos tárgyalások itt átalakultak a legkülönbözőbb filozófiai és történelmi kérdésekről, személyi problémákról szóló beszélgetésekké. Angliába visszatérve mesélte nekem Churchill:

— Nagyszerű találkozás volt . . . Aztán Sztálin meghívta Molotovot, akivel állandóan tréfálkozott. Maga az üvegek felnyitásával volt elfoglalva. Az asztalon hamarosan egész sereg pompás bor sorakozott fel. Alaposan kitettem magamért, de a malacpecsenyével, amely éjfélkor jelent meg az asztalon, már nem birkóztam meg. Sztálin viszont teljes energiával hozzálátott . . .

Moszkvából hazatérőben a miniszterelnök néhány napot még a Közel-Keleten időzött, s csak augusztus végén tért haza. Az ország demokratikus elemei, amelyek viharosan követelték a második front haladéktalan megnyitását, majdnem egy álló hónapig várták, hogy a két kormányfő megegyezik ebben a fontos kérdésben. Az angol propagandagépezet nyomban Churchill megérkezése után népszerűsíteni kezdte a brit miniszterelnök szovjetunióbeli látogatását lezáró közlemény következő szavait:

„Mindkét kormánynak szilárd elhatározása, hogy folytatják ezt az igazságos háborút a szabadságért minden hatalmukkal és energiájukkal a hitlerizmus és minden más hasonló zsarnokság teljes szétzúzásáig. A szívélyes és őszinte légkörben lefolyt viták biztosították a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok közötti barátság és kölcsönös megértés szilárdításának a lehetőségét a köztük fennálló szövetségi kapcsolatokkal összhangban."[55]

E szavakat Churchill hívei annak a bizonyításaként kezelték, hogy a Szovjetunió és Anglia között nincs semmiféle nézeteltérés a második front kérdésében sem. Nagykövetségünk megtette a szükséges kiigazításokat a közvéleménynek a kormánypropaganda által elkövetett szándékos félremagyarázásával szemben. A tömegek tudatában mégis bizonyos zavar és összevisszaság támadt, emiatt harcuk a második front haladéktalan megnyitásáért vesztett kitartásából és elszántságából.

A hajókaravánok

A szövetségesek kapcsolataiban a hangulat 1942 nyarán és őszén — a második front kérdése mellett — erősen megromlott a hajókaravánok akkoriban még jobban kiéleződött problémája nyomán.

Fentebb már beszéltünk arról, hogy 1941. október 1-én Moszkvában egyezményt írtak alá, amely szerint az Egyesült Államok és Anglia különböző hadianyagokat szállít a Szovjetuniónak. Az egyezmény tartalma (mennyiség, minőség, cikklista) általában kielégítő volt szovjet szempontból, megvalósításának a kérdése azonban elsősorban a *szállítás problémáitól* függött. Angliából és az Egyesült Államokból két lehetséges út vezetett a Szovjetunióba: az északi — Murmanszkon és Arhangelszken át, valamint a déli — Iránon át.[56] Az első rövidebb volt, s azon a szállítmányokat viszonylag fejlett vasútvonalakon szállították. A második sokkal hosszabb, s az anyagokat itt kis átbocsátó képességű vasúthálózaton szállították. Az amerikaiak és az angolok természetesen eleinte a lehető legnagyobb mértékben az északi utat igyekeztek felhasználni. Valóban, az egyezmény aláírása után az első négy-öt hónapban (1941 októberétől 1942 márciusáig) Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból minden ellátmány Murmanszkon és Arhangelszken át érkezett a Szovjetunióba. A kereskedelmi hajókaravánokat Izlandban vagy annak a közelében állították össze, onnan brit és amerikai hadihajók kíséretében a két északi szovjet kikötőbe indultak, ahol kirakodtak, majd rövid pihenő után ugyanazon az úton visszatértek. A magas szélességi fokon az északi tél sötétje megkönnyítette ezeknek a tengeri műveleteknek a lebonyolítását. A németeket azonkívül túlságosan lekötötte Anglia blokád alá vétele, akkor még nem tudtak átállni, és a szükséges erőket előteremteni a nyugati országokból a Szovjetunióba induló ellátmány megkaparintására. Így a hajókaravánok az első négy-öt hónapban nyugodtan, szinte minden veszteség nélkül közlekedtek. Az Iránon keresztül vezető utat akkoriban alig-alig használták.

1942 márciusától a helyzet megváltozott. Narvik norvég kikötőben a németek kiépítették vízi és tengeralattjáró támaszpontjukat. Nagy mennyiségű tengeralattjárót vontak ott össze, s azok Nordkapp és Murmanszk körzetében cirkáltak a Barents-tengeren. Narvikban nagy, víz feletti hajók is megjelentek — a híres „Tirpitz" csatahajó (40 000 tonnás), valamint a 13 000 tonnás „Admiral Scheer" és a szintén 13 000 tonnás „Admiral Hipper". Nordkapp övezetében, norvég földön hatalmas légitámaszpont is kiépült. 1942 márciusától kezdve a németek rendszeresen könyörtelen támadásokat kezdtek a Szovjetunióba tartó hajókaravánok ellen. Ennek kedvelt helye a Nordkapp és a Medve-sziget közötti viszonylag keskeny tengerszoros (350 km) lett. A hajókaravánokra rendszerint a légierő támogatásával tengeralattjárókkal vadásztak. Voltak azonban tartalékban hatalmas víz feletti hajóik is, amelyek igen nagy pszichológiai hatást

keltettek. A brit haditengerészeti vezérkar a „Tirpitz" nevének puszta említésére szinte pánikba esett. E változások miatt az angol—amerikai hajókaravánok 1942 márciusától kezdve egyre bonyolultabb módon juthattak csak el Murmanszkba és Arhangelszkbe, mivel a sarki éjszakát is kezdték felváltani a végtelen sarki nappalok.

1942. március 1-én Izlandból elindult a soron következő hajókaraván a Szovjetunióba. Rejtneve ennek a karavánnak a PQ 12 volt. Saját őrizete volt megfelelő számú angol hadihajóból, s ezenfelül fedezte a fő brit flotta is, a „King George V." sorhajóval és a „Victorious" nevű repülőgép-anyahajóval az élen. Amint a brit admiralitás közölte — amelynek az élén akkoriban Sir Dubley Pound admirális állt —, a „Tirpitz" kifutott a Nyugati Fjordból, ahol addig rejtőzött, s el akarta fogni a PQ 12-t. Egy angol tengeralattjáró azonban észrevette, s március 9-én a „Victorious" repülőgép-anyahajó légi torpedókkal támadta meg. A „Tirpitz" megmenekedett a sérülésektől, de kénytelen volt dolgavégezetlenül visszafordulni a Nyugati Fjordba. Végeredményben a PQ 12 minden veszteség nélkül elérte a célját.

Rosszabbul járt viszont a következő négy hajókaraván, amelyek 1942 áprilisában és májusában haladtak át a veszélyes övezeten. A PQ 13-at erős német légitámadás és cirkálótámadás érte, s 19 hajóból 5 elveszett. Ezenkívül elpusztult a karaván őrizetéhez tartozó „Trinidad" angol cirkáló is. A PQ 14 Izlandtól északra súlyos jégtömbök közé keveredett, s 23 hajóból 14-nek vissza kellett térnie Izlandba, egy hajó elpusztult, s csak 8 érte el a szovjet kikötőt. A PQ 15 és 16 hatvan hajóból állt, ebből 10 a német támadás áldozata lett. Velük süllyedt el az „Edinburgh" angol cirkáló is, amely a karaván őrizőihez tartozott.

Persze a háború az háború, s normálisan számolni kellett azzal, hogy a Szovjetunióba irányuló szállítmány nem úszhatja meg veszteség nélkül. A feladat az lett volna, hogy ezeket a veszteségeket a minimumra csökkentsék. Churchill azonban más utat követett. Tudjuk már, hogy 1942 tavaszán és nyarán kétségbeesetten harcolt az észak-franciaországi második front haladéktalan megnyitása ellen, amelynek során Roosevelt eleinte igyekezett szembeszállni vele, de később meghajolt a brit miniszterelnök előtt. Churchill ezzel nem érte be. 1942 áprilisában a PQ 13 veszteségeire hivatkozva (19 hajóból 5) hadjáratot kezdett a Szovjetunióba irányuló hajószállítmányok elhalasztásáért — legalább a sarki nappal végetértéig, vagyis majdnem fél évre. S ezt olyan időben, amikor a Szovjetunió nagy német támadás előtt állt, amely — mint tudjuk — Sztálingrádnál fejeződött be!

Churchill ebben a kérdésben tanácskozott Roosevelttel. Az amerikai elnök eleinte határozottan tiltakozott a brit miniszterelnök szándéka ellen, s hangsúlyozta, hogy ennek a lépésnek milyen veszélyes politikai hatása lehet a Szovjetunióban. Ugyanakkor Sztálin május 6-i üzenetében sürgetve kérte Churchilltől, hogy május folyamán küldjön a Szovjetunióba 90 hajót Izland kikötőiből. A kétoldali nyomás hatására a brit miniszterelnök kénytelen volt ideiglenesen engedni, s májusban újabb három hajó-

karaván indítottak el (PQ 14, 15 és 16), de Churchill csak ideiglenesen engedett!

A PQ 17, a következő karaván tragikus sorsa, amiért a felelősséget teljesen a brit admiralitás viselte, alkalmat adott Churchillnek arra, hogy újból zajt csapjon a hajókaravánok ideiglenes megszüntetéséért, s végül sikert is aratott.

Az PQ 17 harmincnégy kereskedelmi hajóból állt, s június 27-én indult el Izlandból. Őrsége hat torpedórombolóból, két tengeralattjáróból, két légoltalmat biztosító hajóból és 11 más, kisebb jelentőségű hajóból állt. Ezeket két angol és két amerikai cirkáló, s három torpedóromboló fedezte Hamilton admirális parancsnoksága alatt. A „Tirpitz" megjelenésére számítva kilenc angol és két szovjet tengeralattjáró cirkált a norvég partok környékén.

Távolabb, nyugatra, John Tovey admirális parancsnoksága alatt állomásozott a fő haditengerészeti erő, benne a „Duke of York" nevű angol sorhajóval, a „Washington" nevű amerikai sorhajóval, a „Victorious" nevű repülőgép-anyahajóval, három cirkálóval és a torpedórombolók flottillájával. Láthatjuk tehát, hogy a PQ 17 útvonalának táján hatalmas armadát vontak össze, amely nem egy „Tirpitz"-cel megbirkózhatott. Ám mi történt?

Churchill, akinek igen fontos érdeke, hogy fehérre mossa az angol kormányt, háborús emlékirataiban így vázolja az események menetét: a jégveszély miatt a hajókaraván a Medve-szigettől északra haladt; az admiralitás azt az utasítást adta Hamilton admirálisnak, hogy cirkálói nem haladhatnak a Medve-szigettől keletre, „hacsak a karavánt nem fenyegetik olyan hatékony víz feletti hajók, amelyekkel nem vehetik fel a harcot". Tovey admirális a Medve-szigettől északnyugatra, mintegy 150 mérföldnyire tartózkodott, s az volt a fő feladata, hogy megjelenése esetén támadja meg a „Tirpitz"-et. Július 1-én a németek észrevették a hajókaravánt, s július 4-én a Medve-szigettől keletre mintegy 150 mérfölddel elsüllyesztettek négy hajót, Hamilton admirális a cirkálóival még a karaván közelében tartózkodott; közben hírek érkeztek, hogy július 3-án a „Tirpitz" kifutott Trondheimből, de tisztázatlan maradt, hogy merre tart. Az admiralitás úgy vélekedett, hogy a „Tirpitz" célja a hajókaraván szétzúzása, s azt július 4-én estére éri el; mivel Hamilton admirális cirkálói erőtlenek lettek volna a „Tirpitz"-cel szemben, az admiralitás úgy vélekedett, hogy a karavánnak legalább egy részét csak akkor mentheti meg, ha a hajók sietve szétoszlanak. Ezért július 4-én este az admiralitás Pound admirálisnak, a haditengerészeti vezérkar főnökének személyes felelősségével a következő parancsot adta ki Hamilton admirálisnak: a cirkálók teljes sebességgel forduljanak nyugatnak, a hajókaraván oszoljon kisebb részekre, s ezek önállóan fussanak be a szovjet kikötőkbe. Hamilton admirális nagy sietve, sőt túlzott buzgalommal cselekedett: nemcsak a cirkálókat irányította nyomban nyugat felé, hanem ugyanezt parancsolta a torpedórombolóknak és a kereskedelmi hajók kíséretéhez

tartozó többi hajónak is; ezzel a lassú járatú, óránként hat-hét csomónyi sebességgel haladó hajókaravánt a hadihajók a sors kényére-kedvére hagyták a legválságosabb pillanatban. A „Tirpitz" végül nem jelent meg a színen, a német tengeralattjárók és a légierő viszont dühödt lendülettel vetette magát a védtelen szállítókaraványra. Az eredmény érthető: a 34 hajóból 23 elpusztult, a többi nagy erőfeszítéssel és kínnal végül kerülő úton jutott el a szovjet kikötőkbe (egyik-másik Novaja Zemlján át).

Így fest ez a felháborító történet még Churchill nyilván elfogult előadásában is.[57] Mivel a miniszterelnök tudta, hogy az admiralitás magatartása komoly alapot szolgáltat Pound admirális vádolására, igyekezett enyhítő körülményeket keresni. Azt írta, a félelemmel magyarázható a haditengerészeti vezérkar főnökének az a döntése, hogy visszahívta a cirkálókat a hajókaraván tartózkodási helyének körzetéből; félt attól, hogy a „Tirpitz"-cel történő összecsapás során elpusztul az a két amerikai hajó is, amely a kíséretéhez tartozott, s ez kedvezőtlen politikai következményeket idézhetett volna elő az Egyesült Államokban. A torpedórombolók és egyéb hajók visszavonását a hajókaraván őrségéből viszont Churchill helytelennek tartja, s ezt Hamilton admirális önkényeskedésével magyarázza, amiért Pound nem felelős.[58] Ezek a mellébeszélések azonban nem változtatnak lényegesen a PQ 17 történetének értékelésén, ez volt Nagy-Britannia egyik legnagyobb haditengerészeti csődje a második világháború során.

Természetes, hogy a PQ 17 szétzúzása igen heves reakciót keltett a Szovjetunióban. Július 18-án Churchill ismertette Sztálinnal a PQ 17 sorsát, részletesen kifejtette, hogy a sarki nappal időszakában mennyire nehéz lebonyolítani az északi karavánutakat, s közölte, hogy a brit és az amerikai kormány ezért arra a következtetésre jutott, hogy célszerűtlen a legközelebbi időben a Szovjetunióba indítani az PQ 18-at. Helyette Churchill azt ígérte, hogy minden eszközzel fokozza a Szovjetunió ellátását Irányon keresztül. Július 23-án Sztálin nagyon éles hangon válaszolt a brit miniszterelnöknek: „Az angol tengernagyi hivatalnak azt a parancsát, hogy a 17-es konvoj kísérőhajói hagyják ott a szállítóhajókat, és térjenek vissza Angliába, a szállítóhajók pedig szóródjanak szét, s különkülön, kíséret nélkül igyekezzenek eljutni a szovjet kikötőkbe, szakembereink érthetetlennek és megmagyarázhatatlannak tartják." A továbbiakban Sztálin rámutatott, hogy az ellátás az iráni kikötőkön keresztül semmiféleképpen sem tudja ellensúlyozni az északi karavánutak megszüntetését, és hogy „háborús körülmények közepette egyetlen jelentős ügyet sem lehet kockázat és veszteség nélkül megvalósítani".[59]

Sem én, sem Harlamov admirális, a misszió vezetője, sem a többi vezető szovjet munkatárs nem titkoltuk az angol politikusokkal, újságírókkal, tengerészekkel és katonákkal folytatott beszélgetéseink során az elégedetlenségünket. Végül a fővárosban olyan légkör alakult ki, hogy Churchill kénytelen volt valamiképpen reagálni. Megbízta Edent, tartson értekezletet az admiralitás képviselőivel és a szovjet képviselőkkel, Pound admirális magyarázza meg nekünk tetteinek az okait, s győzzön meg bennün-

ket azok indokoltságáról. Ez az értekezlet valóban össze is ült július 28-án Eden parlamenti irodájában. Angol részről Eden, Alexander tengerészeti miniszter és Pound admirális vett részt, szovjet részről pedig én, Harlamov admirális és a helyettese, Morozovszkij.

Az értekezlet igen feszült légköre tükröződött a vitában. Idézek néhány részletet július 28-i feljegyzéseimből.

„Angol részről az egész értekezlet folyamán csak Pound beszélt. Eden és Alexander egész idő alatt vagy hallgatott, vagy csak röviden szólt közbe, s ilyen pillanatokban félénken tekingettek Poundra. Olyan volt a látszat, mintha Pound lenne a tanító, Eden és Alexander pedig a tanítványok, akik nagyon szeretnének jó bizonyítványt kiérdemelni a tanítótól. Jellegzetes példája ez annak, milyen a kölcsönös kapcsolat Angliában a miniszterek és a hivatalnokok között."

Eden azt javasolta, hogy előbb Poundé legyen a szó, aki megmagyarázza a történteket, mielőtt azonban Pound egyetlen szót is kimondhatott volna, én közbeszóltam (feljegyzéseim alapján folytatom):

„— A kérdés így áll: mikor indulhat el a legközelbbi hajókaraván? Pound admirálistól erre a kérdésre szeretnénk választ kapni.

Poundnak szemlátomást nem volt ínyére a kérdés ilyen feltevése. Ezért esküdözni kezdett, s kijelentette, hogy a Sztálinhoz intézett legutóbbi (július 18-i) üzenetében javasolta a brit miniszterelnök, hogy Moszkvába küldi az egyik legmagasabb rangú repülőtisztet a hajókaravánok megóvása érdekében, de Sztálin válaszában (július 23) az adott pontra »egyáltalán nem tért ki«. Pedig ennek rendkívül nagy a jelentősége: Pound véleménye szerint a hajókaravánok indításának lehetősége teljes mértékben attól függ, hogy a Barents-tengert veszélyessé tegyék a »Tirpitz« számára, s Murmanszk övezetében erős légi őrséget kell kialakítani."

Világosan látszott, hogy a tiszt kiküldése csak ürügy volna az időhúzásra, s ezért felkértem Poundot, mondja meg ott az értekezleten, hány és milyen típusú repülőgépnek kell Murmanszk térségében lennie ahhoz, hogy „a Barents-tengert veszélyessé tegyék a »Tirpitz« számára". Ezt nyomban megtáviratozom Moszkvába, két-három napon belül megérkezik a válasz, s így minden megoldódik. A hajókaravánok késedelem nélkül útnak indulhatnak.

Poundnak nem tetszett a javaslatom, s továbbra is csak hajtogatta, hogy angol tisztet küldenek Moszkvába. Ellenvetettem, hogy Moszkvában angol katonai misszió tevékenykedik, az élen Miles admirálissal, s annak a helyettese Collier légi altábornagy, miért nem őket használja fel Pound arra, hogy a szükséges értesüléseket beszerezze? Pound azonban ezt a javaslatot is elutasította. Feltétlenül szakembert kell a Szovjetunióba küldenie [másként nincs ok a halogatásra!]. Ekkor újabb javaslatot tettem: küldje el Pound a maga emberét Moszkvába, de ettől nem tesszük függővé a következő hajókaraván útnak indítását. S az útnak indítás időpontjának meghatározásához használjuk fel a távirati utat — én a magam vonalán, Pound pedig a maga vonalán. Idézem itt tovább a naplójegyzetet:

„Pound tovább makacskodott, s valamit morgott az orra alatt. Ez felidegesített, s ingerülten kiáltottam fel:

— Kérem, admirális, mondja meg mégis, hány repülőgépnek kell Murmanszk körzetében tartózkodnia? Vagy talán nem tudja?

Ez sok volt az admirálisnak, elvörösödött, s komoran így válaszolt:

— Hat ezrednyi bombázónak és négy ezrednyi torpedóvetőnek.

— Nagyon jó — kiáltottam fel —, kormányomat erre még ma megkérem, s a válasz megérkezése után már végképpen rögzíthetjük a legközelebbi hajókaraván útnak indulásának a dátumát...

Eden támogatta a kérdés megoldásának általam javasolt módját. Alexander sem ellenkezett. Poundnak pedig fájó szívvel bele kellett nyugodnia...

Amikor a PQ 18 ügyét kimerítettük, áttértünk a PQ 17 kérdésére. Harlamov mint tengerész szükségesnek tartotta, hogy komolyan beszéljen Pounddal, milyen módszerrel vezethető át legjobban a hajókaraván a veszélyeztetett övezeten. A szó elkerülhetetlenül a legutóbb szétvert hajókaraványra terelődött, s az okokról szólva Harlamov tapintatos, de azért eléggé határozott kifejezésekkel jelentette ki, hogy az adott esetben a brit admiralitás követte el a hibát. A tévedés lényege, hogy ha a »Tirpitz« ki futott is a fjordból, amelyben tartókodott, a hajókaravánt nem érhette volna utol, mivel a fjord és a hajókaraván között túlságosan nagy volt a távolság. Nem volt tehát alapja annak, hogy visszahívták a cirkálókat, s még kevésbé annak, hogy visszarendelték a torpedórombolókat is.

Pound szemlátomást idegesen, türelmetlenül hallgatta Harlamovot. Homlokát egyre jobban elöntötte a pír. Egész arckifejezése ezt mondta: »Tojás ne tanítsa a tyúkot! Ez a zöldfülű szovjet admirális akar tanácsokat adni nekem, a brit admirálisnak! Ezt nem tűrhetem!«

— Hogyan, hiba történt? — robbant ki hirtelen Pound. — Én adtam ki a parancsot! Én! S mi mást is tehettem volna?

Itt közbeszólt Alexander, s hevesen dicsérni kezdte Poundot és az admiralitást...

Ez felháborított engem, s ezért szándékosan elhúzva a szavakat, a következőket mondtam:

— Senki nem tagadja a brit flotta nagy érdemeit ebben a háborúban, de, de... még az angol admirálisok sem tévedhetetlenek.

Pound még jobban felfortyant, s ingerülten vetette oda:

— Holnap megkérem a miniszterelnököt, hogy helyettem önt nevezze ki a brit flotta parancsnokának!

Elmosolyodtam, s azt mondtam, hogy ilyen nagy tisztségekre nem pályázom.

Közbeszólt Eden is, s kérlelni kezdte a »két felet«, hogy feleslegesen ne idegesítsük fel magunkat. Aztán hozzáfűzte:

— A nagykövet úr tehát megkérdezi a kormányát, s addig mi várni fogunk, s meglátjuk, mit csináljunk.

Ezzel az értekezlet véget ért."

Két nap múlva találkoztam Vansittarttal, s beszéltem neki a PQ 17-ről

és az Edennél lezajlott értekezletről. Nem minden rosszmájúság nélkül jegyezte meg:

— Mit csodálkozik ezen? Ki az a Pound? Egy gyáva, semmirekellő ember. Ha valamit tennie kell, tucatnyi érvet talál, ami visszatarthatja. S ha valami egyszer, ne adja isten, nem úgy sikerül... Ezt a tulajdonságát jól ismerik Poundnak az egész flottában...

A moszkvai tiltakozások, a londoni szovjet képviselők állásfoglalása és Roosevelt rosszallása az északi hajókaravánok beszüntetése ügyében meghozták a maguk hatását, és szeptember elején Izlandból elindult a Szovjetunióba a PQ 18 karaván 40 hajó részvételével. A hajókaraván őrizetét ekkor újjászervezték: a haditengerészeti flotta fő erőinek általános fedezetén kívül 16 cirkáló és egy kisebb repülőgép-anyahajó kísérte 12 vadászgéppel. Ezenkívül a szovjet kormány Churchill kérésére nagy légierőt irányított északra a hajókaraván őrizetére a Barents-tengerhez. A németek dühödten támadták a hajókaravánt, főként légierejükkel, a 40 hajóból azonban 27 mégis sikeresen befutott szovjet kikötőkbe.

Ezután azonban megint szünet következett a hajókaravánok útnak indításában. 1942 októbere és decembere között az angolok és az amerikaiak kihasználták az északi sarkvidéken beköszöntött éjszakát, s minden őrizet nélkül kezdtek egyes hajókat Murmanszkba és Arhangelszkbe küldeni. Ezeket a hajókat egyenként indították útnak, azzal a számítással, hogy az egyes hajók között legalább 300 kilométer távolság legyen. Izlandból csak 1942. december 22-én indult el a PQ 19 hajókaraván 30 hajóval, s miután ez a karaván heves tengeri csatát vívott Nordkapp közelében, anélkül hogy egyetlen hajót is vesztett volna, szerencsésen megérkezett a szovjet kikötőbe.

Emlékirataiban Churchill érdekes táblázatot közöl az északi hajókaravánok 1941—1942-es forgalmáról.[60] Tizenöt hónap alatt (a hajókaravánok 1941. október 1-e után kezdtek útnak indulni) 283 szállítóhajó indult a Szovjetunióba (124 angol és 159 amerikai), s ebből 219 érkezett meg szerencsésen. Útközben 64 hajó pusztult el, vagyis az összesnek 23 százaléka. Amint látjuk, komoly veszteségek ezek, de nem lépik túl a szállítás ésszerűségének a határait. Így állt tehát a helyzet a háború legnehezebb időszakában, amikor a németek Sztálingrád felé törtek, s az Egyesült Államoknak még nem is sikerült teljesen kibontakoztatnia hadiiparát. 1943-ban az északi hajókaravánok útjának a lebonyolítása fokozatosan egyre könnyebb lett, s 1944-ben megszűnt minden komolyabb probléma. Közben akkoriban bővebb lehetőségek adódtak a déli, a Perzsa-öblön át vezető útnak a kihasználására is, hiszen az angolok és különösen az amerikaiak erőfeszítései nyomán nagyban megnövekedett az Irányon keresztül futó vasútvonalak szállítóképessége.

E fejezet befejezéseként szeretnék köszönetet mondani annak a több ezer külföldi, főként angol és amerikai tengerésznek, akik részt vettek az északi hajókaravánok munkájában. Bonyolult, nehéz és veszélyes munka volt ez. Már maga a rideg időjárás és a természet is súlyos megpróbáltatás elé

állította az embereket a murmanszki és arhangelszki hajóutak során, különösen téli időben. A háború idején, amikor a hideghez, az északi sarkvidék sötétjéhez és viharaihoz még a német lövedékek, bombák és torpedók is hozzájárultak, az ilyen utak kétszeresen riasztóak lehettek. Nagy bátorsággal, elszántsággal, kitartással kellett rendelkeznie annak, aki ilyen útra indult. Természetesen korántsem minden tengerész indult kötelességérzetből és hazafiasságból ezekre az északi hajóutakra. Sokat közülük a „jó pénz" kecsegtető reménye kergetett. Mégis akadt köztük igen sok olyan ember, akiket tetteikben nemes indokok vezéreltek, s néhányan, a legkiválóbbak annak idején a Szovjetunió kitüntetéseit is megkapták. Ha általában a külföldi tengerészek egész sokaságát nézzük, meg kell mondanunk, hogy nagy segítséget nyújtottak a Szovjetuniónak a nehézségek és megpróbáltatások éveiben, s nagyban hozzájárultak a szabadságszerető népeknek a fasiszta agresszorok ellen vívott nagy történelmi harcához.

A Vöröskereszt

Mintha valami hatalmas spontán áradat zúdult volna hirtelen a szovjet nagykövetség kapuihoz... Már néhány nappal a Szovjetunió ellen intézett német támadás után 60 000 fontos átutalás érkezett nevemre a brit bányászszövetségtől. Amikor kezemben tartottam a kísérőlevelet, amely e nagyszerű szakszervezet tagjai százezreinek a felháborodását fejezte ki a német fasizmus tettei miatt, s együttérzését a szovjet néppel, hirtelen erre gondoltam: „Lám, Kraszinnak igaza volt." S egy régi história jutott eszembe:

1926-ot írunk. Az életszínvonaluk emelését követelő angol bányászok százezreinek általános sztrájkja. A sztrájk vezetője a bányászszövetség végrehajtó bizottsága, az élen A. Cook főtitkárral, e fiatal, erőteljes baloldali szakszervezeti vezetővel. A szakszervezetek főtanácsa általános sztrájkkal igyekszik támogatni a bányászokat, de a vezetők felemás politikája és gyávasága miatt nem tudja véghezvinni, s kilenc nap múlva kapitulál. A bányászok azonban nem akarnak fejet hajtani a bányatulajdonosok előtt. Elhatározták, hogy egyedül folytatják tovább a harcot. Ellenállásuk valóban hősi harccá fokozódik. Fél éven át 600 000 bányász áll keresztbe font karral, s várja követeléseinek a kielégítését. A Baldwin konzervatív kormánya által támogatott vállalkozók azonban makacsul megtagadják az engedményeket. A bányászok helyzete napról napra egyre nehezebbé válik. A szakszervezet pénzalapja fokozatosan kimerül. A többi szakszervezet által a bányászoknak nyújtott segítség nem fedezheti a sztrájksegélyre kifizetett összegeket. A sztrájkolók eladják mindennapos közszükségleti cikkeiket, adósságokba keverednek, éheznek. Gyermekeiket a sztrájk idejére más iparágakban dolgozó családok veszik magukhoz.

A bányászterületeken komor és elszánt hangulat uralkodik. A kormány, a vállalkozók és a sajtó hajszát indít a sztrájkolók ellen, lázadóknak, hazaárulóknak nyilvánítják őket. A bányászok azonban nem adják meg magukat. „Van azonban a világon egy király, egy könyörtelen király — éhség a neve." S éhség-király hatalma egyre mélyrehatóbban, egyre fájdalmasabban zúdul a sztrájkolókra... Sokáig ellen tudnak-e még állni ellenségük fenyegető ostromának?

S a színen egyszerre új és fontos tényező bukkan fel. A szovjet szakszervezetek segítő kezüket nyújtják angol testvéreik felé. A szovjet munkások — és nemcsak a bányászok — körében széles körű segélyakció indul meg a brit szénbányászok javára. A szovjet szakszervezetek alapjaikból nagy összegeket ajánlanak fel. A szakszervezetek országos tanácsa folyamatosan utalja át az összegyűlt pénzt a brit bányászszövetségnek. A sztrájk egész ideje alatt a Szovjetunióból körülbelül egymillió font érkezik Angliába. Ez lehetővé teszi a brit bányászoknak, hogy folytassák harcukat, s elkerüljék azt a kényszerhelyzetet, hogy a bányatulajdonosok kényére, kedvére megadják magukat (győzelemről az akkori erőviszonyok közepette beszélni sem lehetett).

1926 őszén L. B. Kraszin irodájában, aki akkoriban a Szovjetunió teljhatalmú megbízottja volt Angliában, részt vettem egy érdekes vitán. A londoni szovjet kereskedelmi képviselet két munkatársa ezt mondta:

— Nekünk is olyan sok mindenre van szükségünk, s olyan kevés a valutánk — helyes-e az, amit a moszkvai elvtársak tesznek, amikor komoly összegeket adnak ki valutában a brit bányászok megsegítésére?

Leonyid Boriszovics elmosolyodott, s így válaszolt:

— Nem szabad ilyen üzletiesen kezelni ezt a kérdést. Messzebbre kell tekinteni. Igaz, nem könnyű kiadnunk a valutát az itteni bányászok támogatására, de meg kell értenünk, hogy a nehéz percekben nekik nyújtott szovjet segély az angol munkások százezreinek és millióinak a szívét nyeri meg. Ez megnehezíti a keményfejűeknek, hogy keresztes hadjáratot szervezzenek a Szovjetunió ellen. S a későbbiekben is azt eredményezheti, hogy a brit proletariátus segítségünkre siet nehéz perceinkben... Ki tudja, mit rejt a jövő?

És lám, tizenöt év múlva Kraszin bölcs szavai beigazolódtak. Valóban milyen jellemző, hogy a Szovjetunió ellen intézett német támadás után *elsőként* a brit bányászszövetség nyújtott segítséget.

Igen, elsőként! S utána jöttek a többiek, szakadatlanul és egyre szélesebben hömpölygő hullámban; a szakszervezetektől, a legkülönbözőbb szervezetektől, intézményektől, csoportoktól s egyes személyektől is. Szövetkezetek, iskolák, gyárak, üzemek, újságok szerkesztőségei, művészszövetségek, mozialkalmazottak, a különböző minisztériumok tisztviselői. Jól emlékszem, hogy a nagykövetségen egyszer megjelent Lord Woolton konzervatív élelmezésügyi miniszter egy 1500 fontos csekkel; a pénzt hivatalának a munkatársai gyűjtötték össze. S nem sokkal később ugyanilyen, tehát 1500 font összegű felajánlást nyújtott át Sinclair liberális párti légügyi miniszter is.

E közös felajánlásokon kívül rengeteg egyéni felajánlás történt. Munkások, farmerek, kiskereskedők, értelmiségiek, gépkocsivezetők, rakodómunkások, villamosvezetők, háziasszonyok, matrózok, rendőrök, iskolások és mások — mindenki, mindenki elhozta nagykövetségünkre a maga hozzájárulását, ki amennyit tudott, ezzel akarván kifejezni rokonszenvét a szovjet nép iránt, és legalább valamivel könnyíteni a szörnyű baj rá háruló terhét. Néha a felajánlók pontosan meg is mondták, hogy mire kívánják fordítani a pénzüket — sebesülteknek orvosságra vagy mentőautóra, az árvák megsegítésére, vagy meleg ruhára a behívottak családja részére stb. Legnagyobbrészt azonban az emberek csak úgy „általánosságban" ajándékoztak, a Vöröskereszt szükségleteire, minden külön célkitűzés nélkül. Voltak egészen megindító jelenetek és esetek is. Két taxisofőr például minden hónapban néhány shillinget küldött, minden alkalommal levél kíséretében, amelyben gyors és döntő sikert kívántak a Vörös Hadseregnek. Visszaemlékszem egy másik említésre méltó történetre is.

A második ötéves terv éveiben Groznij olajipari vállalatainál dolgozott műszaki munkatársként Brayant Montague Grover angol olajmérnök. Akkoriban ez egészen gyakori volt. Beleszeretett egy orosz lányba, az ottani gyógyszerész leányába, s feleségül akarta venni. A szerződés azonban lejárt, s fájó szívvel vissza kellett térnie Angliába. Bármennyire iparkodott is, hogy engedélyt kapjon, s elutazzon a szeretett nőhöz, törekvéseit nem koronázta siker. Beutazási vízumot a Szovjetunióba szintén nem sikerült szereznie. Ekkor Grover úgy tett, ahogy egy igazi Rómeóhoz illik a XX. században. Megtanult repülőgépet vezetni, megvásárolt egy kimustrált sportgépet, s 1938 novemberében Stockholmon keresztül illegálisan a Szovjetunióba repült, hogy ott feleségül vehesse a szeretett nőt, s magával vigye. A szovjet határon szerencsésen sikerült átrepülnie, de elfogyott a benzinje, s valahol Kalinyin környékén kénytelen volt leszállni az egyik kolhoz földjén. Ott letartóztatták, s a repülőgépével együtt Moszkvába szállították. Megkezdődött a nyomozás. Grover teljesen őszintén elmondta, hogy mi késztette a szovjet törvények megszegésére. Rendkívüli eset volt, jelentést tettek róla felsőbb helyen is. Végül Grovert szabadon bocsátották, engedélyt kapott a házasságra, s vihette a feleségét Angliába. Londonba érkezve a házaspár felkeresett engem, s kérték, tomácsoljam köszönetüket a szovjet kormánynak a velük kapcsolatban tanúsított magatartásért. A sajtónak is rendkívül barátságosan nyilatkoztak rólunk.

Azután a Grover házaspárt elvesztettem szemem elől. Csak annyit hallottam, hogy Grover Anglia egyik afrikai gyarmatára, Kenyába utazott dolgozni. S most egyszerre ez a nagyszerű házaspár újból felbukkant. Röviddel a Szovjetunió ellen intézett német támadás után nagyon meleg hangú levelet kaptam tőlük, amelyben mélységes együttérzésüket fejezték ki a szovjetországgal, s közölték, hogy lakóhelyükön gyűjtést indítottak a szovjet Vöröskereszt javára. Valóban, a későbbiekben többször kaptunk tőlük pénzesutalványokat, ami növelte a szovjet—német háború

első két évében részünkre általánosságban gyűjtött pénz összegét. Amíg Londonból Moszkvába utaztunk el, amire később visszatérek, 650 000 font gyűlt össze.[61]

A felajánlások önkéntes áradata számos szokatlan kérdés elé állította a nagykövetséget, amelyeket sürgősen és gyakran egészen önállóan kellett megoldanunk.

Az első kérdés szervezeti jellegű. Már a kezdet kezdetén világosan láttuk, hogy tartós, egyre növekvő áradattal állunk szemben. Ki vezesse a nagykövetségen ezt a teljesen új természetű munkát? Akkoriban a Vöröskereszt moszkvai szervezete még sem tapasztalattal, sem kidolgozott formákkal nem rendelekezett az ilyen új jelenségek esetére. A Vöröskereszt külföldi képviseleti szerveiről szóló szabályzatot csak két év múlva, 1943-ban adták ki. Ráháríthattuk volna természetesen a Vöröskereszttel kapcsolatos tevékenységet a nagykövetség valamelyik titkárára, ez azonban az ügy bürokratizálását jelentette volna, s erősen csökkentette volna a benne rejlő társadalmi lehetőségeket. Ezt nem akartuk. Helyesebbnek véltem, ha más utat választunk. Angliában megszokott dolog, hogy a Vöröskereszthez hasonló szervezetek gyűjtéseinek az élén valami magas állású hölgy álljon. A brit Vöröskereszt elnöke nem a király, hanem a királyné. A háború előtt a harcoló Kína részére indult gyűjtés élén Lady Cripps állt (a jól ismert munkáspárti Stafford Cripps felesége). A háború idején, amint arról lejjebb szó lesz, az Oroszországi Segélyalap élén Churchill felesége állt. Ezért célszerűnek tartottuk, hogy a nagykövetségen megszervezzük a szovjet Vöröskereszt segélyalapját, s annak az élére az én feleségem került. Ez nagyon megfelelt az angol szokásoknak, s a legszélesebb körű lehetőségeket biztosította az alapnak. Hiszen a feleségemnek mint nagykövet feleségének olyan kapcsolatai, ismeretségi köre volt, amelyeket felhasználhatott az alap javára, s ezt nem tehette meg sem valamelyik titkár, sem követségi tanácsos. Számításunk a későbbiekben teljesen be is igazolódott.

Feleségemet a Vöröskereszt alapjának élére a nagykövetség megbízatása alapján állítottuk, ezt később a moszkvai Vöröskereszt is jóváhagyta. Magától értetődik, hogy minden ilyen tevékenységét társadalmi munkában végezte. Egy kicsiny, nagyon kicsiny gárda segítette őt a munkájában: eleinte egy, majd két, végül három ember, akik a Vöröskereszt gyűjtéseiből kapták fizetésüket. Igen sokat tett az alap belső munkájának megszervezése érdekében V. P. Nagyezsgyin, a nagykövetség egyik munkatársa is. Így folyt a munka 1943 közepéig, amikor a Vöröskereszt külföldi képviseleteiről szóló rendelet megjelenése után Angliába érkezett Sz. A. Szárkiszov.

Meg kell itt mondanom, hogy a Vöröskereszt munkáját az egész londoni szovjet kolónia erőteljesen támogatta. Mindenki igyekezett valamit tenni, valamiben segítségére lenni a Vöröskeresztnek, s ez az általános igyekezet a gyakorlatban a legkülönbözőbb formákban mutatkozott meg. A kolónia nőtagjai, a haditengerészeti misszió vezetője, Harlamov admirális feleségének a vezetésével kötött, varrt, csomagolta a Vörös Had-

seregnek és a polgári lakosságnak szánt meleg holmit; nagykövetségünk, kereskedelmi képviseletünk, haditengerészeti misszionk és egyéb angliai intézményeink személyzete pedig más formában segítette a Vöröskeresztet: Morozovszkij admirális gondoskodott arról, hogy a csomagok felkerüljenek a Szovjetunióba induló hajókaravánok hajóira, Kulesov nagykövetségi könyvelő hatalmas munkát végzett az alap bevételeinek és kiadásainak könyvelése terén, Kacsurov, Dubboszov, Mehantyev kereskedelmi képviseleti dolgozók és mások az alap műszaki tanácsadóiként szerepeltek megrendeléseink során stb. Értékes segítséget nyújtott az alapnak az angol gyógyszergyárakkal való kapcsolatok megteremtésével Grazsul doktor, a nagykövetség orvosa.

Az alap kiváló angol barátai közül szeretnék itt megemlékezni Geoffrey Vivers doktorról, a londoni zoológiai társaság helyettes elnökéről. Az első világháborúban orvosként szolgált a franciaországi brit hadseregnél, majd később inkább parazitológiával foglalkozott, s egész sor tudományos munkát írt e témakörből. Ezután a londoni zoológiai társasághoz került. Már jóval a háború kitörése előtt barátja lett a Szovjetuniónak, kétszer járt is ott. A Szovjetunió ellen intézett német támadás első napjaiban nagy hévvel vetette magát a Vöröskereszt munkájába a szovjet nép megsegítése érdekében. Nagyon sokat segített az alapnak, kapcsolatokat teremtett különböző gyógyszerszállító cégekkel, orvosi műszereket, anyagokat gyártó vállalatokkal stb. Ellenőrizte a kapott áruk minőségét, és fáradhatatlan propagandamunkát végzett angol tudományos körökben a Szovjetunió megsegítése érdekében.

A második probléma, amely az alappal kapcsolatban a nagykövetség előtt felmerült, a kapott adományok nyugtázása volt. Mivel pénzről volt szó, a Vöröskereszt-alapnak haladéktalanul és a legnagyobb pontossággal nyugtát kellett kiadnia minden adományozónak néhány köszönő sor kíséretében. Ezeket a sorokat megírhattuk volna formálisan, csupán annyit, hogy az adomány megérkezett rendeltetési helyére, de megtölthettük valami komolyabb tartalommal is, amely az adományozóban megerősíthette a hitet végső győzelmünkben (ami azokban a napokban, amint arról fentebb már szó esett, nagyon fontos dolog volt). Elhatároztuk, hogy mi a második lehetőséget választjuk.

Minden köszönőlevélben igyekeztünk (természetesen tapintatos formában) olyasmit írni, ami közvetve vagy közvetlenül hozzásegíti az adományozót a Szovjetunióban történtek jobb megértéséhez, a fronton és a hátországban végrehajtott hőstettek megismeréséhez, s azon eltökélt szándékunk megértéséhez, hogy a háborút mindvégig, vagyis a fasizmus teljes szétzúzásáig folytatjuk. Ha az adományozó például munkás volt, akkor a köszönőlevélben többek között azt is megemlítettük, hogy a szovjet emberek időt és fáradságot nem kímélve gyártanak harckocsikat és fegyvereket a front számára. Ha viszont iskolástól érkezett adomány, válaszlevelünkben arról írtunk, hogyan segítik a szovjet gyermekek apáikat és testvéreiket az ellenség legyőzésében. Ha farmer volt az adományozó, levelünkben elmondtuk, hogy a szovjet falvakban, ahonnan a férfiak ki-

mentek a frontra, a nők, az öregek és a gyermekek vetnek és aratnak. Ha pedig értelmiségitől jött adomány, írótól, festőtől, ügyvédtől, mérnöktől vagy tanártól, levelünkben közöltük, hogy szovjet kollégáik hogyan vesznek részt a fasizmus ellen vívott harcban.

Az elküldött levelekben természetesen nem lehetett ismétlésekbe bocsátkozni. Változatossá kellett tennünk az anyagot, s minden egyes esetben számolnunk kellett az adományozó sajátos tulajdonságaival. Ez igen bonyolult, nehéz, kifinomultságot igénylő munka volt, de az alap sikeresen megbirkózott vele, s ezzel is nagyban segítette a nagykövetséget abban a harcában, amelyet a Szovjetunió távlatait illető borúlátó hangulat ellen vívott, ami akkoriban — amint azt már tudjuk — széltében elterjedt 1941—1942-ben Angliában. Hogy mennyire jelentős volt a vereségváró hangulat ellen vívott propagandánk, már abból is láthatjuk, hogy a háború első két évében több mint 10 000 ilyen válaszlevelet küldött el segélyalapunk. Ez jóval felülmúlta hatásában a nagykövetség minden egyéb levelezési munkáját, hiszen az adományozónak küldött válaszleveleket barátai, ismerősei és munkatársai is elolvasták.

A levelek útján végzett felvilágosító munkához hozzájárult az is, hogy ezzel a céllal a szóbeli propagandát is felhasználtuk. Sok adományozó jobbnak látta, ha a pénzét nem postán küldi el, hanem személyesen keresi fel a nagykövetséget. A Vöröskereszt alapja a legkülönfélébb küldöttségek százait és százait fogadta. Jöttek öregek és fiatalok, munkások és vállalkozók, gazdálkodók és kereskedők, gyermekek és felnőttek, pilóták és színészek, professzorok és háziasszonyok és sokan mások. Az alap képviselője valamennyiüket fogadta, elbeszélgetett velük, s igyekezett leküzdeni az előítéleteiket és tudatlanságukat, elmondani nekik az igazságot a szovjetországról és a Vörös Hadseregről, s ami a legfőbb: erősíteni a hitüket, hogy a Szovjetunió legyőzhetetlen, s a fasiszta hatalmak elkerülhetetlenül kudarcot fognak vallani.

Szorosan hozzátartozott a Vöröskereszt munkájához feleségem néhány fellépése gyűléseken és más alkalmakkor. Különösen három útja volt érdekes, amelyeket 1943 elején tett Coventrybe, Manchesterbe és Glasgow-ba. Azokban a napokban az egyszerű szovjet és angol emberek kapcsolatainak erősítése érdekében azt vezettük be, hogy egyes szovjet és angol városok, egyes szovjet és angol embercsoportok stb. üzenetet váltottak egymással. Nagy-Britannia különböző vidékeinek asszonyai a Szovjetunió különböző vidékeinek asszonyaihoz intézett üzenetükben — és fordítva — szívélyes üdvözletet küldtek távoli testvéreiknek, jókívánságokkal halmozták el egymást, s ami a legfőbb, izzó felhívást küldtek, hogy közös erővel minél előbb törjék ketté a hitleri Németország gerincét. Az üzeneteket a feleségemhez küldték azzal a kéréssel, hogy továbbítsa őket. Rendszerint albumok voltak ezek az üzenet szövegével, s az asszonyok névaláírásának százaival és ezreivel. Példaként idézek Leningrád asszonyainak a glasgow-i és városkörnyéki asszonyokhoz intézett üzenetéből:

A leningrádi asszonyok üzenete így kezdődött:

„Kedves barátaink! Lelkünk mélyéig megindítottak bennünket a szeretetnek és az üdvözlésnek azok a szavai, amelyeket eljuttattatok hozzánk a távoli Skóciából. Köszönjük a segítséget, amelyet a hitleri Németország elleni harcunkban nyújtottatok. Amíg a hitlerizmus fennáll, az asszonyok sorsa szenvedés és halál. Férjeinket és testvéreinket elszakították tőlünk, otthonunk veszélyben van, gyermekeinket pusztulásra vagy rabszolgaságra akarják kárhoztatni... Kedves szövetségeseink, mi sokan vagyunk! A nő nagy erő. Tőlünk függ a gyors győzelem!"

Ezután számos rövidebb felhívás következik az anyákhoz, a lányokhoz, a szövetkezetekben dolgozó nőkhöz, a kommunista nőkhöz s a vallásos érzületű nőkhöz. A leningrádi asszonyok foglalkozásra, politikai nézetekre és vallási meggyőződésre való tekintet nélkül mindannyiukat felhívták, hogy tömörüljenek a kíméletlen ellenség legyőzése érdekében. Az üzenetet aláíró leningrádi asszonyok között ott szerepelt Vera Inbernek, az ismert költőnek a neve is, aki a maga felhívását versben formálta meg:

Üdvözletünket küldjük skóciai szövetségeseinknek
mi, a szövetséges leningrádi asszonyok!
Köztetek és köztünk a távolság nem akadály,
Közös cél előtt nem lehet távolság!
A hitlerizmus ellen férjeink nyomában
Harcolunk az egész kontinensen.
Siettetjük a napot! S a közös győzelmet
Közös nyelven fogjuk ünnepelni!

1943. február 5-én feleségem Glasgow-ba utazott, s a községtanács által rendezett lunch utáni nagygyűlésen, amelyen a környék számos nőszervezetének a képviselői vettek részt, ünnepélyes külsőségek között nyújtotta át a leningrádi asszonyok albumát az alkalomhoz illő néhány szó kíséretében.

Ugyanígy találkozott aztán Manchester és Coventry nőszervezeteinek a képviselőivel is.

Az itt leírtak nem ölelik fel mindazt a felvilágosító munkát, amelyet a Vöröskeresztnek a nagykövetség mellett működő alapja végzett, helyszűke miatt azonban kénytelen vagyok beérni ennyivel.

A harmadik kérdés, amellyel a nagykövetségnek meg kellett birkóznia, az volt, mire használjuk fel az összegyűlt pénzt. Ezzel kapcsolatban igen sokat leveleztünk Moszkvával (a Vöröskereszttel, a háborús egészségügyi igazgatósággal és másokkal), s hosszú listákat kaptunk, milyen tárgyakra van szüksége a frontnak és a hátországnak. Első helyen természetesen a Vörös Hadsereg szükségletei szerepeltek. Feleségem az érkezett listák alapján megrendeléseket adott fel különböző cégeknek, mivel Angliában a gyógyszereket, orvosi műszereket és egyéb dolgokat magáncégek gyártották és gyártják a mai napig is. Munkánk közben gyakran komoly bonyodalmai támadtak. Alapunknak meg kellett küzdenie az Oroszországnak szánt egyéb segélyalapok (ezekről később lesz szó) s a brit

gyógyászati szervek versenyével is. Ezen a téren feleségemnek különösen igénybe kellett vennie magas társadalmi állását, széles körű kapcsolatait és ismeretségeit. Ha valami bonyodalma támadt, Churchill feleségéhez fordult, aki mindig szívesen segített, vagy a kormány tagjaihoz, a szakszervezetek vezetőihez, s végül mindig sikert ért el.

Jellemzésül íme egy eset. Említettem már, hogy egy alkalommal a nagykövetséget felkereste Lord Woolton élelmezésügyi miniszter, hogy feleségemnek átadjon 1500 fontot, amelyet a hivatalában gyűjtöttek össze. Akkoriban érkezett Moszkvából igény 200 tonna glukózéra. Ennek a mennyiségnek a felét a brit hatóságok biztosították, de száz tonnára még mindig szükségünk lett volna. Feleségem tudta, hogy az élelmezésügyi minisztériumnak is van glukózéja. Miután átvette a lordtól a csekket, elpanaszolta neki, hogy semmiképpen nem tud előteremteni száz tonna glukózét. A lord nagyon készségesen megígérte neki, hogy az ügyet el fogja intézni. Valóban, néhány nap múlva a szükséges mennyiséget meg is kaptuk. A lordnak azonban, amint később megtudtuk, ebből a lépésből nagy kellemetlenségei származtak. Kiderült, hogy az élelmezésügyi minisztérium száz tonna glukózéja abban a pillanatban Anglia teljes készlete volt (a glukózét rendszerint az Egyesült Államokból szállították), a lord azonban nem akarta megszegni úri szavát, amelyet a szövetséges nagykövet feleségének adott, s ezért mindenképpen teljesítette az ígéretét.

Itt egy kisebb kitérőt kell tennem. A *My Darling Clementine* (Kedves Klementinám) című, Londonban 1964-ben megjelent könyvben, amelyet Jack Fishman írt, Limerick asszony szavaival, aki akkoriban a brit Vöröskereszt helyettes elnöke volt, a szerző a következőket írja:

„Ő (Churchill felesége. — *I. M.*) is állandó kapcsolatban állt Madame Majszkijjal, az orosz nagykövet feleségével, s ez némileg kényes helyzetbe hozta, mivel Madame Majszkij gyakran jelent meg hosszú listákkal, s ezek gyakran nem egyeztek az Oroszországból érkezett hivatalos listákkal. Hogy honnan szerezte az értesüléseit, azt senki sem tudta, de többször is azt mondta nekünk, hogy ez meg ez kell neki, bár a Moszkvából érkezett listákon semmi ilyesmi nem szerepelt. Így aztán Clementinenak nagy diplomáciai tapintatot kellett tanúsítania Madame Majszkijjal fenntartott kapcsolataiban."

Lady Limerick érthetetlen okokból egyszeriben így állítja be a dolgot. Valójában feleségem viselkedésében nem volt semmi különös, többször megmondta Churchill feleségének, honnan kapta a listákat. A Szovjetunió és Anglia kapcsolatai alapjában a következők voltak: a szovjet Vöröskereszt megküldte hivatalos listáit a brit Vöröskeresztnek, s *ezenfelül* megküldte pótlistáit a nagykövetség mellett működő alapnak is, azzal a számítással, hogy a költségeket az alap fedezi. A pótlisták igényeinek kielégítésekor azonban feleségemnek néha Churchill feleségéhez kellett fordulnia segítségért, hogy leküzdje a nehézségeket, amelyek az angol gyógyszergyártás magántőkés jellegéből adódtak.

A szovjet nagykövetség mellett működő vöröskeresztes alap az első ilyesfajta kezdeményezés volt. Ezt követte egész sor, Oroszországot segélyező alap megszervezése, s ezek nagy szerepet játszottak mind a Szovjetunió szükségleteinek a kielégítésében, mind pedig a két ország általános kapcsolatainak erősítésében.

Elsőnek 1941. július végén a nemzeti angol—szovjet gyógyászati segélyalap alakult meg, az élén a Szovjetunió ismert barátjával, Hewlett Johnsonnal. Ennek az alapnak többek között olyan emberek lettek a tagjai, mint például a kommunista Holden professzor, John B. Priestley író, Lloyd George liberális vezér, Jacob Epstein neves szobrász, Sidney és Beatrice Webb munkáspárti teoretikusok, J. Pritt baloldali munkáspárti politikus és mások.

Majdnem a gyógyászati segélyalappal egyidejűleg, ugyancsak 1941 júliusában Wellwyn városában megalakult az angol—szovjet baráti társaság, amely szoros kapcsolatban állt különféle munkásszervezetekkel — szakszervezetekkel, szövetkezetekkel és másokkal.

1941 szeptemberében alakult meg az angol—szovjet nőbizottság, az élén Beatrice King asszonnyal, s Cecil Chesterton írónő, Barbara Drake és Edith Summerskill munkáspárti vezetők, Lady Listowel és mások részvételével.

1941 októberében alapot szerveztek a Szovjet-Oroszországban élő asszonyok és gyermekek helyzetének megkönnyítésére az attole-i grófnőnek a vezetésével, s Lord Hordernek, az angol magasabb körök neves orvosának irányító részvételével. Ennél az alapnál a legtevékenyebb szerepet Henry Martin felesége játszotta.

1941 legvégén született meg a művészet alapja, amely a Vörös Hadseregnek gyűjtött adományokat. Elnöke Sybil Thorndike neves színésznő lett, s az alelnökök és aktivisták között a művészetek számos igen rangos képviselője szerepelt: Laura Knight, Valerie Hobson, Peggy Ashcroft, Vivian Leigh színésznők, Margot Fonteyn primabalerina, Laurence Olivier és Michael Redgrave színészek, Sean O'Casey, Sekwill West, John Priestley írók és sokan mások.

Hogy a szovjet Vöröskereszt megsegítésére megmozdult társadalmi erők ennyire szétforgácsolódtak, azzal magyarázható egyrészt, hogy a kezdeményezők különböző politikai nézeteket vallottak, másrészt az angol individualizmussal. A gyakorlati élet azonban a felsorolt szervezetek résztvevőinek nagyon hamar megmutatta, hogy az erők ilyesfajta szétforgácsolása hátrányos, s ezért az öt alapból Hewlett Johnson vezetésével egyesült bizottság jött létre, de valamennyi alap megtartotta autonómiáját.

Az egyesült bizottság által az első két évben összegyűjtött pénzösszeg mintegy 250 000 fontra rúgott. Ennél még fontosabb volt azonban az angol társadalomra gyakorolt politikai és lélektani hatása ennek a bizottságnak és a hozzá tartozó szervezeteknek.

Oroszország megsegítésének egy másik fontos szerve, amely kétségkívül a szovjet segélyalap hatására jött létre, az 1941 második felében született

szakszervezeti segélyalap volt. Főként azzal foglalkozott, hogy meleg holmit küldött a szovjet polgári lakosságnak, s elvállalta két kórház felépítését Sztálingrádban. Az első két évben az alap mintegy 500 000 fontot gyűjtött össze.

Kétségtelen, hogy a háború idején az angol Vöröskereszt legfontosabb és legnagyobb szervezete az oroszországi segélyalap volt, amelynek élén Churchill felesége állt, s ezért köznyelven gyakran „Mrs. Churchill-alap"-ként emlegették.

Őszintén el kell mondanom, hogy a hivatalos brit Vöröskereszt eleinte szemlátomást formálisan és bürokratikusan igyekezett kezelni a Keleten kitört háborút. Röviddel június 22-e után 75 000 fontos adományt küldött a nagykövetségre, s ezzel hosszú időre befagyott a tevékenysége. Példája nyomán adományt küldött Kanada, Norvégia és Belgium Vöröskeresztje is. A következő három hónapban semmi nem történt. A helyzet csak október végén változott meg élesen. Ekkor hirtelen nagy hírveréssel bejelentették, hogy a brit Vöröskereszt mellett megalakul az oroszországi segélyalap, amelynek az élén a brit miniszterelnöknek, Churchillnek a felesége áll. Miért történt ez?

Gondolom, hatást gyakorolt a kormányra az a tény, hogy a társadalom széles körben megmozdult a Szovjetunió megsegítésére, ami akkoriban világosan megnyilvánult Angliában. Volt azonban egy másik, sokkal fontosabb oka is ennek. A Szovjetunióban 1945 tavaszán tett látogatása során Churchill felesége így magyarázta nekem azokat a körülményeket, amelyek között az alap megszületett:

— Nagyon megrendített az a nagy dráma, amely az önök országában játszódott le nyomban Hitler támadása után. Egyre azon gondolkoztam, miben segíthetnénk önöknek. Akkoriban Angliában széles körben vitatták a második front kérdését. Egyszer levelet kaptam anyák és gyermekek egy csoportjától, akiknek a férjei és a testvérei az angol hadseregben szolgáltak. A második front megnyitását sürgették. Akkor azt gondoltam: „Ha ezek az asszonyok a második front megnyitását követelik, vagyis készek kockáztatni szeretteik életét, akkor haladéktalanul segítséget kell nyújtanunk Oroszországnak." Megmutattam a levelet a férjemnek. Azt felelte, hogy a második front még nagyon messze van. Ez megrémített, s gondolkozni kezdtem, mit lehetne tenni országuk haladéktalan megsegítése érdekében? Akkor jutott eszembe a vöröskeresztes alap gondolata...

Nem kételkedhettem Churchill feleségének szubjektív őszinteségében. Lelkesedése azonban nagyon jól beleillett a vezető angol körökben akkoriban uralkodó hangulatba. Már írtam, hogy 1941 őszén a brit miniszterek és politikusok nagyon kellemetlenül érezték magukat velünk szemben, mivel a Szovjetuniótól megtagadták az észak-franciaországi második front azonnali megnyitását, s bizonyos ellenszolgáltatásként hajlandók voltak különböző más formákban segíteni szövetségesükön. Nem véletlen, hogy Mrs. Churchillnek az oroszországi segélyalappal kapcsolatos gondolata olyan élénk együttérzést keltett a férjében, s ötletéből olyan

hamar valóság lett. Az egész kormányapparátus adminisztratív és propagandagépezetét nyomban Churchill feleségének a szolgálatába állították, s az új alap tevékenysége gyors léptekkel haladt előre. A háború első két évében, elutazásunkig ez az alap körülbelül két és fél millió fontot gyűjtött össze.

Ha visszagondolok azokra a hónapokra, meg kell mondanom, hogy bármilyenek voltak is a miniszterelnök politikai számításai, az kétségtelen, hogy Mrs. Churchillt őszintén lekötötte a segélyalapnál végzett munka, s minden tőle telhetőt megtett a Szovjetunió megsegítése érdekében. Naplómban 1942. március 16-i keltezéssel a következő bejegyzés olvasható:

„Churchill elragadtatással beszélt a Vörös Hadseregről, s megállapította, mennyire megnövekedett Angliában a rokonszenv a Szovjetunió iránt, s mennyire megnövekedett a Szovjetunió tekintélye is. Mosolyogva fűzte hozzá:

— Hova jutottunk! A feleségem teljesen elszovjetesedett... Folyton csak a szovjet Vöröskeresztről, a Vörös Hadseregről, a szovjet nagykövet feleségéről beszél, írogat neki, telefonon beszélgetnek, vagy közösen lépnek fel nyilvános alkalmakkor!

Aztán a szemében huncutkás csillogással még hozzátette:

— Nem választhatnák be valamelyik szovjetükbe? Igazán megérdemelné!"

Szovjetbe Churchill feleségét természetesen nem választották be, amikor azonban 1945 tavaszán a Szovjetunióba repült, a szovjet kormány vezetője fogadta őt, nagy körutazást tett, majd kitüntették a Munka Vörös Zászló érdemrendjével. Úgy vélem, teljes mértékben megérdemelte ezt a figyelmet a részünkről.

Amikor 1943 őszén elutaztunk Angliából, feleségem is, én is nagy elégedettséget éreztünk a szovjet nagykövetség mellett működő Vöröskereszt-alap tevékenységének az összegezésekor.[62] Ez a tevékenység hasznosnak bizonyult a Vörös Hadsereg sebesült és beteg harcosainak megsegítése és a polgári lakosság helyzetének megkönnyítése terén is. Ösztönözte és bizonyos mértékben irányította az angolokat erőfeszítéseikben, amikor a Vöröskereszt útján segítséget igyekeztek nyújtani a Szovjetuniónak. S végül — márpedig ez nagyon fontos — feltárta az igazságot országunkról, népünkről, hősi harcáról, az angolok millióit vezette rá erre az igazságra, ami nagyon fontos volt a háború első, legnehezebb időszakában, egészen Sztálingrádig.

Nehéz napok

Nehéz, nagyon nehéz napok voltak azok...
1942 májusában a németek megszállták a Kercs-félszigetet. Július 3-án, 250 napig tartó hősies, másodszori védekezés után elesett Szevasztopol. Az egész Krím a hitleristák kezébe került. A délnyugati fronton, Harkov körzetében május 12-én megindult támadásunk a németek hatalmas erejű ellentámadásába ütközött. Ennek nyomán a szovjet csapatok harkovi csoportját az ellenség bekerítette. A gyűrűt nagy nehézségek árán áttörték, s kiértek a Donyec északi folyásához, de óriási veszteségekkel. Június 28—30-án az ellenség támadást kezdett Voronyezs és Sztarij Oszkol ellen. A szovjet csapatok makacs ellenállást tanúsítottak; a németek előrenyomulását ezen a frontszakaszon megállították, a helyzet azonban továbbra is igen ingadozó volt. Július közepére a katonai helyzet még fenyegetőbbé vált...

Most, sok év múltán, jól tudjuk, hogy Hitler bizonyos mértékben számolni kényszerült az 1941-es tanulságokkal, s megértette, hogy nem vezethet nagyobb szabású támadásokat egyszeriben három irányban — Leningrád, Moszkva és Ukrajna ellen —, amint azt a háború első évében akarta tenni, mert ehhez nincs ereje. Ezért az 1942-es hadjárat során korlátozottabb feladatokat tűzött ki maga elé: Leningrád elfoglalását, valamint a Kaukázusnak és a Volga alsó folyásának a megszállását a roppant természeti kincsek miatt. A bakui olaj különösen megbűvölte a führer tekintetét. Voltak más elképzelései is, amelyek arra késztették, hogy a fő csapást délen mérje: ha Németországnak sikerül kijutnia a Kaukázusba, az a távlat nyílik meg előtte, hogy könnyen behatolhat Iránba, Szíriába, Egyiptomba és Indiába. A brit birodalmat helyrehozhatatlan csapás érné, s a Közel- és Közép-Kelet német tartománnyá válnék...

A hadműveletek alakulása egyre világosabban mutatta, hogy ez alkalommal az ellenség figyelmének a középpontjában a déli részek állnak. A főhadiszálláson csak augusztus végén kezdték megvitatni azt a kérdést, hogy a szovjet ellencsapást délen kell megszervezni, s csak szeptember második felében tették meg az első gyakorlati lépéseket ennek megvalósítása érdekében.

Ugyanakkor a németek feltartóztathatatlanul törtek előre az őket csábítgató vidékek felé. Hitler két csoportra osztotta hadseregét: az úgynevezett „A" csoportra, amely a Kaukázus irányában, s az úgynevezett „B" csoportra, amely Sztálingrád irányában támadott. Július közepére a németek, rendszeresen szorítva vissza a makacsul ellenálló szovjet csapatokat, elérték a Don kanyarulatát. Július 25-én az „A" csoport megszállta a doni Rosztovot, s ennek a sikerének az alapján később elfoglalta Novorosszijszkot, Majkopot, Minyeralnije Vodi övezetét, és szeptember végére kiért Mozdokhoz. Ott olyan kemény ellenállásba ütközött, hogy kénytelen volt megállni a támadással, s még Groznijig sem jutott el. Sztálingrád

irányában hosszú ideig elkeseredett harcok folytak Kotyelnyikovo, Kletszkaja és Kalacs körzetében, de augusztus 23-ra a németeknek (Paulus tábornok 6. hadseregének) mégis sikerült először eljutniuk a Volgáig Sztálingrádtól északnyugatra. Mindez kétségtelenül az ellenség hatalmas sikerét jelentette, de a legfontosabbat mégsem érte el: a szovjet csapatok, amelyek erre az időre megtanultak jobban harcolni, megőrizték harckészségüket. Jól verekedtek, de a háború első hónapjaival ellentétben sehol sem engedtek „katlanokat" kialakítani: megfelelő pillanatokban hátravonultak, s új állásokban folytatták a harcot.

Londonból én nem láthattam ennek a nagyszabású drámának minden részletét, a harcok során történő újjászervezéseket, átcsoportosításokat, egyes parancsnokok felváltását másokkal, a kibontakozó kép azonban alapvonásaiban teljesen tisztán állt előttem. A hitleristák erejüket és harci eszközeiket nem kímélve dühödten törtek a Volga és a Kaukázus felé, a szovjet emberek pedig szemtől szemben álltak velük, harcoltak az utolsó leheletükig is, ontották a vérüket — makacsul megkapaszkodtak minden állásban, minden dombon, minden pataknál, csak lépésről lépésre hátráltak e fenyegető tűz- és fémáradat elől. Felmerült az égető kérdés: mi lesz a továbbiakban? Megáll-e a lábán a Vörös Hadsereg az átkozott ellenséggel szemben? Tudja-e tartani Sztálingrádot? Megvédi-e a Kaukázust?... Minél messzebb törtek előre a doni sztyeppéken a németek, minél közelebb kerültek a Volgához és a Kaukázus átjáróihoz, annál kínzóbbá vált ez a kérdés.

Szeptember közepére a németek egészen Sztálingrád közelébe kerültek, s már a külvárosokban folytak a harcok. Két hét múlva sikerült megszállniuk a város központját és déli részeit. A Mamaj-kurgán többször gazdát cserélt. A frontvonal a traktorgyáron futott át, de a műhelyek és üzemépületek szovjet kézen maradtak, tovább dolgoztak, javították a sérült tankokat, a sérült gépkocsikat, a harcban elromlott fegyvereket. Október 14-e különösen kemény nap volt: harc folyt minden házért, minden emeletért, minden lépcsőfokért. A németeknek már a városban is sikerült eljutniuk a Volgához.

Megmaradt Litvinovhoz írt levelem másolata, amelyet 1942. október végén intéztem hozzá. Ő akkoriban a Szovjetunió nagykövete volt az Egyesült Államokban, s minden adandó alkalommal kicseréltük a nézeteinket és híreinket. Ez a levél híven tükrözi, milyen hangulatot keltettek bennem a Volgánál zajló események.

„A legutóbbi hónapban — írtam Litvinovnak — csak Sztálingrád foglalkoztat. Pontosabban, kínok között élem át mindazt, ami ott történik. Szörnyű, de ugyanakkor hősi kép. Nem tudom, akad-e valami hasonló a történelemben. Úgy vélem, hogy nem. S egyre gondolkozom, gondolkozom, vég nélkül gondolkozom: megállunk-e a Volgánál, vagy sem? Objektíve a helyzet szinte kétségbeejtő. Goebbels azt üvöltözi, hogy Sztálingrádot már bevették, hogy csak egyes ellenálló csoportok maradtak, s hogy ezeknek a felgöngyölítése nem a hadseregnek, hanem a rendőrségnek a feladata. Goebbels természetesen túloz, de a helyzet a mi hadijelen-

téseink szerint is válságosnak látszik. S mégsem hiszem, nem tudom hinni, hogy Sztálingrád elesik! Lelkem legmélyén lappang valami érzés, hogy ez nem a vég. A Sztálingrádban tanúsított hősiességnek már a nagysága is szükségessé teszi a folytatást. Ó, ha ez az érzés nem csalna meg!... Lehet, hogy ebben az érzésben az a nagy jelentőségű történelmi tény tükröződik, hogy országunk soha, semmilyen körülmények között nem pusztult el? Meggyőződésem, hogy nem pusztul el most sem."

1942. szeptember végén hosszabb beszélgetést folytattam Lloyd Georgedzsal. Az öregurat nagyon nyugtalanították a háború távlatai, és őszintén elismerte a Hitler-ellenes koalíció nehéz helyzetét. Futólag jellemezte a helyzetet valamennyi fronton, s így fejezte be:

— Természetesen mindegyik frontnak megvan a maga jelentősége, s néhány frontunk jelentősége túlságosan is nagy, de a fontos most mégis-csak az, ami önöknél, a Volga partján történik. Ez a csata valóban világtörténelmi jelentőségű. Ha ezt megnyerik, Hitler és valamennyi csatlósa elpusztul. Nem egyszerre, nem azonnal, csak végeredményben, de mégis elpusztulnak, végérvényesen elpusztulnak... Ha azonban ezt a csatát önök elvesztik...

Lloyd George néhány pillanatra elhallgatott, aztán nehézkesen fejezte be:

— ...akkor még elképzelnem is szörnyű, hogy mi lesz az emberiséggel.. Teljes mértékben attól függ a világ sorsa, hogy mi lesz a kimenetele a Volga partján zajló eseményeknek... Szívből kívánom önöknek a legteljesebb győzelmet!

1942 novemberének első napjaiban Londonba érkezett szovjet komszomolistáknak egy kisebb csoportja, három fiatal, N. Kraszavcsenko, V. Pcselincev és L. Pavlicsenko. Akkoriban a szövetségesek nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a különböző nemzetek fiatalságát harcra mozgósítsák a fasiszta hatalmakkal szemben. Katonai és szellemi mozgósítás is folyt. Ezért az Egyesült Államokban és Angliában nagyszabású nemzetközi ifjúsági konferenciákat szerveztek, amelyeken a három komszomolista a Szovjetuniót képviselte.

A komszomolisták először Amerikába látogattak el, ahol nagy szeretettel fogadta őket Eleanor Roosevelt, az elnök felesége, majd Amerikából Angliába utaztak.

Nagykövetségünk természetesen a legbarátibb fogadtatásban részesítette a komszomolista küldöttséget, s minden segítségeit megadott neki feladatának teljesítéséhez. A küldöttség nemcsak a londoni nemzetközi ifjúsági konferencián vett részt, hanem többfelé utazott Angliában, s mindenütt felszólalt ifjú hallgatósága előtt; beszélt a szovjetországról, s hangsúlyozta, mennyire fontos a második front a hitlerista Németország mielőbbi legyőzése érdekében. Komszomolistáink valóban nagy és hasznos szolgálatot tettek, amikor a brit szigeteken jártak. November 14-én a Nemzetközi Ifjúsági Konferencia meghívására beszélnem kellett a hallgatóságnak a világ helyzetéről. Amikor most, sok évvel később átolvasom

ennek a beszédnek a szövegét, különösen az egész beszédet átható derűlátó szellem ötlik a szemembe. „Konferenciájuk — mondtam — olyan pillanatban ült össze, amikor a világ csatamezején nagyon fontos változások figyelhetők meg... Érezzük, hogy az első friss fuvallat áttör a nehéz és sűrű légkörön, amelyben eddig éltek az Egyesült Nemzetek."

A nagy fordulat

November 20-án Moszkvából megkaptam Sztálin sürgős üzenetét Churchillhez. Tartalma a következő:

„Megkezdődtek a támadó hadműveletek Sztálingrád körzetében, a déli és az északnyugati szektorban. A támadó hadműveletek első szakaszának célja a Sztálingrád—Lihaja vasútvonal elfoglalása, és a sztálingrádi német hadseregcsoport kapcsolatainak megbénítása. Az északnyugati szektorban a német csapatok frontját 22 kilométer szélességben, a déli szektorban 12 kilométer szélességben áttörtük. A hadműveletek szépen haladnak."[63]

Végre! — hasított villámként az eszembe. Nagyon nekitüzesedtem, szinte táncoltam örömömben. Nyomban lefordítottam az üzenetet angol nyelvre s máris vittem Churchillhez. Ő gyorsan átfutotta az üzenet szövegét, majd elgondolkozva így szólt:

— Ez nagyszerű hír... Hacsak... hacsak a támadásuk ki nem merül néhány napon belül...

— Nem fog kimerülni! — kiáltottam fel.

Abban a pillanatban ugyan nem volt semmi reális biztosítéka ennek az állításomnak, de nagyon kívántam, hogy így legyen, s nem tudtam elképzelni, hogy Sztálin ennyire derűlátó üzenetet küldjön Churchillnek, ha nincs meg rá a kellő alapja. Visszaemlékeztem, hogy majdnem egy évvel korábban, Eden moszkvai útja előtt, amikor Churchill kételkedett, hogy a küszöbön álló szovjet—angol tárgyalások Moszkvában vagy Kujbisevben lesznek-e (hiszen 1941 decemberében a németek a főváros határában álltak), hogyan reagáltam erre a kétségre. Akkor szívemből így feleltem: „Természetesen Moszkvában!"

Churchill, akinek a gondolatait azon az emlékezetes napon, november 20-án, éppen a megkezdett észak-afrikai behatolás töltötte be, a stratégiai számítások feltételes jellegéről kezdett beszélni.

— Algíri és egyéb helyeken történt partraszállásunk nagyon sikeresnek bizonyult, a hadműveletek további fejlődése azonban meglepetésekkel és csalódásokkal is szolgálhat... A folyamat lassúbb, mint reméltük és vártuk: mindig akadnak nehézségek, amelyeket nem láttunk előre.

Aztán némileg enyhíteni igyekezett a volgai szovjet ellentámadással kapcsolatos hitetlenségét, s így folytatta:

— Mindenesetre szívből kívánom önöknek a legnagyobb sikereket a sztálingrádi csatában!

Így kezdődött az a hatalmas fordulat a Volgánál, amely aztán fordulópontot jelentett a második világháború egész menetében.

Nem írom le részletesen a sztálingrádi eseményeket, azokat jól ismerjük a kiadott értékes munkákból.[64] A továbbiak jobb megértése érdekében azonban mégiscsak foglalkoznom kell e kiemelkedő csata legfontosabb mozzanataival.

1942. november 19-én a Vörös Hadseregnek Sztálingrádtól keletre és északkeletre összevont egységei döntő ellentámadásba mentek át a német csapatokkal szemben.

A Vörös Hadsereg csodának beillő csapása váratlanul érte az ellenséget. Gigászi tüzérségi előkészítés után a szovjet hadosztályok mindkét szárnyon áttörték a német frontvonalat, s erőteljes mozgással körülkerítették a Paulus tábornok vezette, Sztálingrádban harcoló 6. német hadsereget. November 23-ra ezt a hadsereget gyűrű zárta körül, s november 30-ra 300 000 németet vettek szorosan körül a szovjet egységek.

Hitler kívülről igyekezett áttörni a szovjet csapatok gyűrűjét, s ilyen módon akarta kiszabadítani Paulust. Sietve hatalmas német hadsereget alakítottak ki Manstein tábornagy parancsnokságával, amely december 12-én erőteljes támadást kezdett a Paulust körülzáró szovjet csapatok ellen Kotyelnyikovo felől. A 6. német hadsereget azonban nem sikerült kiszabadítani a „katlanból".

1943. január 8-án a szükségtelen áldozatokat és szenvedéseket kerülni igyekvő szovjet parancsnokság felajánlotta Paulusnak, hogy adja meg magát, s biztosította minden német katona, tiszt és tábornok életét és biztonságát, majd a háború befejezése után hazaszállításukat Németországba, vagy bármely általuk választott országba. Hitler azonban most sem akart hallani a kapitulációról, ezért Paulus a szovjet ajánlatot visszautasította.

Január 10-én megkezdődött a 6. hadsereg felgöngyölítése. Február 2-án a bekerített hitleristák utolsó csoportjainak maradványai is fogságba estek Sztálingrádtól északra.

Így ért véget az a hatalmas csata, amely mindörökre az emberiség történetének egyik legdöntőbb csatája marad. A Vörös Hadsereg 91 000 német foglyot ejtett, köztük 24 tábornokot és körülbelül 2500 tisztet. Hitler hisztérikus üvöltözései és kitörései csak jobban kiemelték a szovjet siker hatalmas arányait.

Sztálingrádnál nem értek véget a szovjet sikerek. A németek kénytelenek voltak sietve kiüríteni Észak-Kaukázust. A Vörös Hadsereg felszabadította a doni Rosztovot, Harkovot, Kurszkot, a Donyec medencéjét, s eljutott a Dnyeper partjához. A front másik végén a Vörös Hadsereg áttörte a leningrádi blokádot. A szovjet csapatok támadása február végéig folytatódott. A pompás munkás-paraszt hadsereg feléledt, mesebeli óriásként tört előre feltartóztathatatlanul nyugat felé, s űzte a hitlerista hordákat.

Friss szelek a világ felett

1942 és 1943 határán a világ felett először kezdtek új, üdítő szelek fújni. Bár a volgai nagy csata még nem ért véget, a fasiszta önkény lidérces köde oszladozni kezdett. Világosabban kezdett kirajzolódni, miként szabadulhat meg az emberiség a hitleri rabszolgaság veszélyétől. A népek felemelték a fejüket... Naplómban 1943. január 1-i keltezéssel a következő bejegyzés olvasható: „Kimúlt az óév, megszületett az új esztendő. Az új esztendőt vidáman köszöntöttük. A hangulat egyáltalán nem olyan volt, mint egy évvel korábban. A legfontosabb különbség: e tizenkét hónap alatt mindenben megmérkőztünk az ellenséggel, éreztük erejét, éreztük a magunk erejét is, összehasonlítottuk a saját erőnket az ellenség erejével, s szilárdan meggyőződtünk arról, hogy mi erősebbek vagyunk. Az ellenség szétzúzásához természetesen még sok idő és erőfeszítés kell, a végső kimenetel azonban nem kétséges. Az egész kérdés most csak annyi, hogy az ellenség szétzúzása során magunk ne merüljünk ki, s ne teljesen kimerülve kerüljünk a végcél elé. Ehhez mesterien kell manőverezünk — a csatamezőn és a diplomácia mezején egyaránt...

A gondolat önkéntelenül is előrefut. Először is, mikorra lehet várni az európai háború befejeződését?

Kitartok előző véleményem mellett, amelynek még októberben adtam hangot, hogy az európai háború befejezése nem várható 1944-nél előbb. S ez is csak akkor, ha a szövetségesek ügyei jól haladnak, ha nem következik be köztük szakadás vagy olyan vita, amely megbénítja a közös műveletek hatékonyságát, s ha 1943-ban megszületik a megfelelő európai második front. Nehéz előre látni, hogy 1944-ben pontosan mikor számíthatunk a háború végére, de valahogy hajlandó vagyok azt gondolni, hogy 1944 tavaszán vagy nyarán."

A sztálingrádi győzelem kettős hatása Angliában

A Volga mellett aratott győzelem hatása óriási volt Angliában, de... belsőleg ellentmondásos.

Mindenkit elsősorban a Vörös Hadsereg és a szovjet nép bámulatos hősiessége lepett meg és ragadott magával. Emlékirataiban Churchill megemlékezett azokról a napokról, s „az orosz seregek nagyszerű harcáról és döntő győzelméről" írt. A kevésbé hivatalos és tárgyilagosabb emberek sokkal világosabban fejezték ki érzéseiket. Nagykövetségünket szó szerint elárasztották a volgai siker nyomán született leglelkesebb hangú levelek. Gyárak és üzemek munkásküldöttségei kerestek fel bennünket,

üdvözleteket hoztak, s kifejezték azt a meggyőződésüket, hogy Németország szétzúzása elkerülhetetlen. Felkerestek bennünket társadalmi szervezetek, bizottságok, csoportok képviselői — alkalmazottak, értelmiségiek, kiskereskedők és háziasszonyok, s megköszönték a szovjet nép és a Vörös Hadsereg halhatatlan hősiességét a fasiszta pestis ellen vívott harcban. Különösen megindító volt, amikor iskolás gyermekek keresték fel a nagykövetséget.

Emlékszem, egyszer gyereksereg érkezett hozzám fiatal tanítónővel egy East End-i iskolából, a szegények egyik iskolájából. Némi félénkséggel léptek be irodámba, s kíváncsi szemmel tanulmányozták a külsőmet és a magatartásomat. Leültettem fiatal vendégeimet, s néhány tréfás megjegyzéssel igyekeztem eloszlatni zavarukat, egyszerű, baráti légkört teremteni. A tanítónő bemutatta a neveltjeit, s néhány bevezető szót mondott. Ezután felállt egy nagyon rokonszenves, körülbelül tizenkét éves fiúcska, s az őket küldő iskola valamennyi tanulójának a nevében rövid, okos beszédet mondott.

— Nagyon örülünk — mondta befejezésként a fiúcska —, hogy elporolják az átkozott nácikat. Mi gyűlöljük a nácikat. Ha felnövünk, mi is verni fogjuk a nácikat...

Ekkor felugrott egy kislány, s büszkén közölte, hogy már három pár harisnyát kötött a „Tommyknak".[65] A nyelvek megoldódtak, s a küldöttség minden tagja arról beszélt, mennyire gyűlöli a nácikat, s mit tett vagy akar tenni a nácik feletti győzelem érdekében.

Néztem kis vendégeimet, s ezt gondoltam: „A volgai győzelem mindannyiotokat megmentett a haláltól, s feltárja előttetek a jövőt... Talán megéritek azt az időt, amikor a szocializmus diadalmaskodni fog a Földön."

Búcsúzáskor így szóltam kicsiny vendégeimhez:

— Véssétek az esztekbe, gyermekeim: a Vörös Hadsereg — jó hadsereg, boldogságot akar mindenkinek, és elsősorban az olyan gyerekeknek, mint ti vagytok.

Ilyen körülmények között a vezető körök sem fukarkodtak az örvendező és együttérző kifejezésekkel. Feleségemmel váratlanul „a nap hősei" lettünk. A társasági és diplomáciai fogadásokon mindenki köszöntött bennünket, szüntelenül hívtak bennünket vendégségbe, mindenki elhalmozott bennünket a figyelmesség és az elismerés jeleivel. A sajtó és a rádió sem fukarkodott a Vörös Hadsereg és a szovjet nép dicséretével, országunk erkölcseinek és szokásainak a dicséretével.

A neves Royal Society (Angliában így nevezik a természettudományi akadémiát) elhatározta, hogy megajándékozza a Szovjetunió Tudományos Akadémiáját. Newton *Elvei*nek első kiadását és Newtonnak mint a királyi társaság elnökének azt a levelét adták, amelyben közölte, hogy a társaság tagjává választották a híres Alekszandr Mensikovot. A két ajándékot ünnepélyes külsőségek között nyújtották át nekem, hogy elküldjem a szovjet tudományos akadémia elnökségének.

1943. február 23-át — a Vörös Hadsereg születésének 25. évfordulóját

— a brit kormány megünnepelte a legnagyobb londoni teremben, az Albert Hallban. Több mint 10 000 ember jelent meg, többek között a hivatalos Anglia egész vezető rétege. Az alkalomhoz illő beszédek, üdvözletek, zeneművek hangzottak el. Sztálin üdvözlő táviratot küldött a gyűlés részvevőinek.

Ültem, néztem a termet, s ezt gondoltam:

„Milyen fantasztikus tud lenni az élet! Feltételezhette volna-e valaki negyed évszázaddal ezelőtt, hogy a City és a Whitehall fővezérei ünnepélyes külsőségek között fogják megünnepelni a Munkás-Paraszt Vörös Hadseregnek, a burzsoáziát fenyegető viharnak a születésnapját? S most ez történik!... A politikában soha nem szabad azt mondani, hogy »soha«."

Volt azonban a volgai győzelemnek egy másik, kevésbé kellemes hatása is. Február elején feleségemet meghívták egy nagyvilági „hölgy-teára". Csak az angol és szövetséges miniszterekneknek, a külföldi nagyköveteknek a feleségei és kiemelkedő társasági hölgyek vettek részt. Feleségem szörnyen felháborodva érkezett haza.

— Tudod miről volt szó ezen a „Chicken Party"-n?[66] — kérdezte tőlem.

— Feltehetően Sztálingrádról — feleltem.

— Igen, természetesen, először Sztálingrádról, s a felső körökben ma divatos hangulatnak megfelelő elismerő kifejezések hangzottak el, de nem ez a fő... Ez csak amolyan előétel volt... Ebédre egészen más volt... A hölgyek szinte egész idő alatt hevesen vitatkoztak arról, hova volna a legjobb elutazni, hogy a háború után kipihenjék és kiszórakozzák magukat!

— Ejnye — tört ki belőlem meglepetten. — Az előkelő hölgyek túlságosan elébe rohannak az eseményeknek.

— Nos, igen — folytatta a feleségem. — A többség így vélekedett: most, Sztálingrád után már világos, hogy a németeket szét fogjuk zúzni, mégpedig a legrövidebb időn belül... Most tehát nem is annyira a háborúra kell gondolni, hanem inkább arra, mit csináljanak a győzelem után... S elsőnek az jár a fejükben, hogy mielőbb elfeledjék a háborút, s visszatérhessenek a békés idők körülményei és szokásai közé... A hölgyek igen hevesen vitatkoztak arról, hova volna a legjobb elutazni. Többfajta nézet alakult ki, de végül az a vélemény kerekedett felül, hogy Európa megszokott gyógyhelyeire, franciaországi, svájci, olaszországi és egyéb üdülőhelyekre nem érdemes utazni. Közvetlenül a háború után Európa túlságosan fel lesz dúlva, tönkremegy, dezorganizálódik, még sok minden fog emlékeztetni a háborúra és annak szörnyűségeire... Nem, nem! Európában nem lesz valami kellemes a pihenés... Jobb a világ olyan részeibe utazni, amelyeket kevésbé érintett a háború... S végül valamennyien arra a következtetésre jutottak, hogy pihenésre és szórakozásra a legjobb Latin-Amerikát választani.

Feleségemnek a „hölgyteáról" tartott beszámolója óvatosságra késztetett. Néhány nap múlva egy másik beszélgetés még jobban megriasztott.

Reggelin járt nálam Duff Cooper, a neves konzervatív politikus, volt hadügyi és tengerészetügyi miniszter, aki München után tüntetően visszavonult. Okos és művelt ember volt, tehetséges író, akivel érdekes vitákat folytattunk különböző folyó kérdésekről. Reggeli közben Duff Cooper sokat beszélt Sztálingrád jelentőségéről, s optimista fejtegetésekbe bocsátkozott a jövőt illetően. Amikor elbúcsúztunk, megkérdeztem, mostanában mivel foglalkozik.

— Visszatértem az én Davidomhoz — felelte Duff Cooper.

Azt hittem, hogy Davidról, a forradalmi 1789-es idők híres francia festőművészéről van szó.

— Miért érdekli ennyire az ecsetnek ez a francia művésze? — kérdeztem.

— Nem, nem a francia festőről van szó — tiltakozott —, hanem a bibliai Dávid királyról... Már régen könyvet kezdtem írni róla, a háború azonban a munka megszakítására kényszerített. Három álló éven át egészen más, sokkal halaszthatatlanabb dolgokkal kellett foglalkoznom... Most azonban a helyzet megváltozott, s újból visszatérhetek a júdeai állam ősi királyához.

Megrendültem. Tehát az okos és neves politikus, a brit parlament képviselője is úgy vélekedik, hogy Sztálingrád után már nem kell nyugtalankodni a háború miatt, s nekiülhet a háború előtt megkezdett irodalmi munkájának, amelynek a legkisebb köze sincs a jelenkor fenyegető eseményeihez.

A két eset arra késztetett, hogy gondosan körülnézzek, s akkor sok olyasmit tapasztaltam, amire korábban nem fordítottam kellő figyelmet. Idézek néhány részletet naplómból 1943. február 5-i keltezéssel:

„Hogyan reagál Anglia a győzelmünkre? Erre a kérdésre egy szóval nem lehet válaszolni. Hiszen Anglia bonyolult és ellentmondásos módon felel a Vörös Hadsereg sikereire.

Az első szembetűnő dolog, amikor ezt a kérdést felteszi az ember, az általános csodálkozás a Szovjetunió ereje és a Vörös Hadsereg súlya fölött. Senki sem várta, hogy az elmúlt nyár súlyos megpróbáltatásai után ennyire megőrizhetjük harckészségünket... Ez az érzés mindenütt egyformán erős, mind a vezető körökben, mind pedig a társadalmi ranglétra alján.

A szovjet események szülte második érzés az óriási lelkesültség a szovjet néppel és a Vörös Hadsereggel kapcsolatosan... Ez az érzés azonban már nem annyira általános, mint a csodálkozás és a bámulat. A lelkesültség a tömegekben határtalan és feltétlen. A Szovjetunió tekintélye az elmúlt három hónap alatt hihetetlenül megnövekedett... Minél magasabbra hágunk azonban a társadalmi ranglétrán, a lelkesültség érzése annál inkább keveredik különféle más érzésekkel, amelyek már inkább bomlasztó természetűek.

Nézzük például az értelmiséget, mindenfajtát, többek között a munkáspárti és demokratikus értelmiséget is. Győzelmünkre ez a réteg értetlenkedéssel reagált... Az angol értelmiség abban az elképzelésben nevelke-

dett, hogy a kormányzás legjobb, legtökéletesebb, leghatékonyabb rendszere a polgári demokrácia... S egyszerre — isten segíts! — micsoda fordulat! A történelem nagy vizsgája mutatta meg, hogy a »kommunista diktatúra«... a hősiesség bámulatos példaképeit teremtheti... olyan példaképeket, amelyek messze felülmúlják mindazt, amit eddig ezen a téren Anglia és az Egyesült Államok polgári demokráciája bemutathatott. Hogyan? Miért? Miből?

Még bonyolultabb formában fogadták katonai sikereinket a brit uralkodó osztályok. Egyrészt elégedettek: nagyon jó, hogy az oroszok ilyen alaposan páholják a németeket. Nekünk ettől könnyebb lesz a dolgunk. Takarékoskodunk a veszteségekkel és a pusztulással. Újból realizálhatjuk ősi irányvonalunkat — idegen kezekkel harcolni. Másrészt azonban az uralkodó osztályok... nyugtalankodnak: nem fognak-e túlságosan megerősödni a bolsevikok?... S minél nagyobbak a bolsevik fegyverek sikerei, annál mélyrehatóbb nyugtalanság járja át az uralkodó osztályok tagjainak a szívét... Egyelőre a Vörös Hadsereg a Rosztov felé vezető utakon áll, milyen érzések fogják eltölteni még a »churchilli csoport" tagjait, amikor a Vörös Hadsereg a Berlin felé vezető utakon fog állni? Ezt nehéz megmondani. Nem tartom kizártnak a kellemetlen meglepetéseket."

Akkoriban mindnyájunknak az volt a legfontosabb kérdés, milyen hatással lesz a volgai győzelem az észak-franciaországi második front megnyitására: meggyorsítja, vagy fordítva — elodázza? Nézzük ezzel kapcsolatban február 5-i feljegyzésemet:

„Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az uralkodó felső rétegben megint csak belső kettősség tapasztalható. Egyrészt, szeretné minél tovább elhalasztani a második front megteremtését, hogy kivárhassa azt a pillanatot, amikor eltörjük Németország hátgerincét, s az angolok és az amerikaiak „kényelmesen" partra szállhatnak Franciaországban, s nagyobb veszteség nélkül eljuthatnak Berlinig. Másrészt azonban, ha Anglia (és az Egyesült Államok) túlságosan elhúzza a nyugati második front megteremtését, elszalasztják ezt a pillanatot, s lehetővé teszik, hogy a Vörös Hadsereg elsőnek érkezzék meg Berlinbe. Ettől az utóbbitól szörnyen félnek: „Európa bolsevizálódásának" a réme ijeszti fantáziájukat; ezért a második front megteremtésének a kérdése az angol és az amerikai kormány számára alapvető taktikai kérdés. Az ő elképzelésük szerint ezt nem kell túlságosan gyorsan, de túlságosan későn sem megtenni — just in time (éppen időben!). De pontosan mikor?..."

A végkövetkeztetést naplómban így fogalmaztam meg:

„Anglia és az Egyesült Államok tavaszra nem teremti meg a második frontot, hanem tavasszal és nyáron különféle másodrendű hadműveletekkel köti le magát a Földközi-tenger térségében (Szicília, Kréta, Dodekanészosz stb.). Esetleg csinálnak valami látszólagos Dieppe-et[67] északon, de komolyan aligha fognak behatolni Franciaországba. Kellemetlen, de mit lehet tenni? Nem lehet szemet hunyni a reális helyzet előtt."

A casablancai konferencia

Roosevelt már 1942. december elején javasolta, hogy a három hatalom (az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Anglia) vezetői találkozzanak a háború és a háborút követő idők legfontosabb kérdéseinek a megvitatása érdekében. A találkozó időpontjául megközelítőleg 1943. január közepét jelölte meg, helyéül pedig Észak-Afrikát. Churchill természetesen nyomban beleegyezett ebbe. Rooseveltnek küldött december 6-i üzenetében Sztálin viszont a következőket írta: „Most olyan forró időt élünk (folyt a sztálingrádi csata. — *I. M.*), hogy egyetlen napra sem lehetek távol." Erre Roosevelt javasolta a találkozás elhalasztását 1943. március 1-re, Sztálin azonban erre is azt válaszolta, hogy „a frontesemények egyáltalán nem engednek elszabadulni" a Szovjetunióból.[68] Sztálin azt javasolta, hogy a szövetségesek között felmerülő kérdések személyes találkozó útján történő szabályozása helyett folytassák a levélváltást. Így a casablancai konferencia mégis létrejött, de azon csak Roosevelt és Churchill vett részt.

A casablancai konferencia 1943. január 14—23-a között zajlott le. A sztálingrádi csata még nem ért véget, a kimenetele azonban már eldőlt. Ez a körülmény erősen befolyásolta a konferencia eseményeit. Rooseveltnek és Churchillnek a konferencián tanúsított hangulatát körülbelül így jellemezhetjük: az oroszok pompásan verekednek; maguk intézik el a maguk dolgát; mi, angolok és amerikaiak, saját terveink megvalósításával foglalkozhatunk; csak fenn kell tartani az oroszokban a jó szellemet, amihez elegendő a széles körű ellátmány, Németország fokozottabb légi bombázása és természetesen a szép ígéretek.[69]

Ez a hangulat rányomta a bélyegét a casablancai értekezleten elfogadott valamennyi határozatra. Roosevelt és Churchill a szovjet kormány vezetőjéhez intézett 1943. január 27-i közös üzenetben e határozatokkal kapcsolatban a következőket írta:

„Legfőbb kívánságunk az, hogy jelentős német szárazföldi és légierőket vonjunk el az orosz frontról, és hogy folyamatosan a lehető legnagyobb mennyiségű utánpótlást küldjük Oroszországba . . . Legközelebbi szándékunk az, hogy *a)* megtisztítsuk Észak-Afrikát a tengelyhatalmak erőitől, tengerészeti és légi támaszpontokat hozzunk létre, *b)* biztonságos utat nyissunk a Földközi-tengeren keresztül a hadiszállítmányok számára, *c)* megkezdjük a tengelyhatalmak fontos dél-európai objektumainak erőteljes bombázását . . .

Ezenkívül jelentős amerikai szárazföldi és légierőket szándékozunk összpontosítani az Egyesült Királyság határain belül. Ezek az erők az Egyesült Királyságban levő brit fegyveres erőkkel közösen felkészülnek arra, hogy újból benyomuljanak az európai kontinensre, mihelyt ez megvalósítható lesz . . .

Európában gyors ütemben fokozzuk az Egyesült Királyságból kiinduló szövetséges bombatámadásokat Németország ellen."[70]

Ez minden. Hol az észak-franciaországi második front megnyitása? Egyetlen szó sincs róla. Csak homályos utalás arra, hogy az angolok és az amerikaiak előkészítik fegyveres erőiket ilyen hadműveletre, s várják a pillanatot, amikor „megvalósítható" lesz.

Sztálin január 30-án elküldte válaszát Rooseveltnek és Churchillnek. Válaszában ezeket írta:

„Az önök által Németország tekintetében elfogadott határozatokat olyan feladatként értelmezve, amely Németország szétzúzását tartja szem előtt az 1943-ban Európában létrehozandó második front útján, hálás lennék önöknek, ha közölnék az e téren konkrétan tervbe vett hadműveleteket és végrehajtásuk tervezett időpontjait."[71]

Február 9-én megérkezett a kívánt pontos megfogalmazás Roosevelttől és Churchilltől, de ez sem ígért semmi jót. Az üzenetben ez állt:

„. . . Erőforrásainkhoz képest erőteljes előkészületeket teszünk arra is, hogy augusztusban végrehajtsuk a csatornán való átkelést célzó hadműveleteket, amelyekben brit egységek és az Egyesült Államok egységei vesznek majd részt. Ennél a hajótér és a partraszállási támadó eszközök ugyancsak korlátozó tényezők lesznek. Ha ezt a hadműveletet az időjárás vagy egyéb okok következtében elhalasztjuk, akkor nagyobb erők részvételével szeptemberre készítjük majd elő. Természetesen ennek a támadásnak az időpontja szükségszerűen azoktól a védelmi lehetőségektől függ, amelyekkel a németek ebben az időben a csatorna túlsó oldalán rendelkezni fognak."[72]

Roosevelt és Churchill szövegezése olyan rugalmas jellegű, és annyi kikötést tartalmaz, hogy elhatároztam: személyesen beszélek erről a kérdésről a brit miniszterelnökkel. Lássuk, mit rögzítettem február 9-i keltezéssel naplómban:

„Ami a La Manche-on keresztül történő hadműveletet illeti — mondta Churchill —, igaz, most nehezen tudnék valami határozottat mondani. Mi, angolok, erre a hadműveletre 12—15 hadosztályt tudnánk kiállítani . . . az amerikaiak pedig . . .

Itt Churchill értetlenkedve megvonta a vállát, aztán felkiáltott:

— Az amerikaiaknak egyelőre egyetlen hadosztályuk van itt!

— Hogyhogy egy? — kérdeztem csodálkozva. — Novemberben ön azt mondta, hogy Angliában egy amerikai hadosztály áll — azóta talán semmivel sem gyarapodtak?

— Így van! — felelte Churchill. — November óta az amerikaiak nem küldtek semmit.

— És hány amerikai hadosztályt vár augusztusra? — érdeklődtem.

— Ha én azt tudnám! — válaszolta komikus kétségbeeséssel Churchill. — Amikor Moszkvában jártam, úgy tudtam, az amerikaiak 1943 tavaszára 27 hadosztályt szállítanak Angliába, amint azt megígérték. Ebből indultam ki Sztálinnal folytatott beszélgetésem során. De hol vannak, hol ez a 27 hadosztály? . . . Most az amerikaiak augusztusra csak 4—5 hadosztályt ígérnek . . . Ha az ígéretüket betartják, a hadművelet a La Manche-on keresztül 17—20 hadosztállyal fog lezajlani . . .

Churchill hirtelen elnevette magát, mintha valami mulatságos dolog jutott volna az eszébe, s megkérdezett:

— Mit gondol, hány emberből áll egy amerikai hadosztály?

Kissé értetlenül feleltem:

— Pontosan nem tudom, de gondolom 18—19 000 emberből.

— Helyes — nevetett még harsányabban Churchill. — Ha csak a harcosokat számítjuk . . . S ha az egész kiszolgáló személyzetet is hozzávesszük, akkor 50 000 emberből!

Önkéntelenül felkiáltottam.

— Hogyhogy 50 000 emberből?

— Hát úgy, 50 000 emberből! — mondta újból Churchill, majd a hangjában nyilvánvaló gúnnyal kezdett számolni. — Mi minden akad egy amerikai hadosztályban! . . . Természetesen a vonatrészleg, az egészségügyiek, a segédtiszti hivatal és egyebek. Ezek mind rendben levő dolgok. De a továbbiak! . . . Két zászlóaljnyi mosónő, egy zászlóalj, amely a tejet sterilizálja, egy zászlóaljnyi borbély, egy zászlóaljnyi szórakoztató részleg, egy zászlóaljnyi szabó, egy zászlóaljnyi cipész . . . Ha-ha-ha! Majdnem félmilliónyi katonát vetettünk be Észak-Afrikában, s az egész mindössze 10—11 hadosztály volt.

Churchill újból elnevette magát, majd hozzáfűzte:

— Mi, angolok, ezen a téren rosszak vagyunk, de az amerikaiak még rosszabbak."

A miniszterelnökkel folytatott beszélgetés végérvényesen meggyőzött arról, hogy az észak-franciaországi második frontra 1943 tavaszán nem számíthatunk. Élt bennem azonban még némi remény, hogy talán augusztusban—szeptemberben megnyitják. Ehhez meg kellett kissé ijeszteni az angolokat, megrémíteni, csapást mérni arra a lélektani „complacency"-re (önmegnyugtatásra), amely Sztálingrád után lábra kapott még az alsó rétegekben is, de különösen a társadalmi ranglétra felső fokain. Ezt vettem tekintetbe, amikor úgy döntöttem, hogy legalább néhány figyelmeztető szót intézek szövetségeseinkhez.

1943. február 23-án a szovjet nagykövetség és a brit tájékoztatásügyi minisztérium aktív részvételével nagyszabású kiállítást rendeztek Londonban „A Szovjetunió és a Vörös Hadsereg 25 éve" címmel. E kiállítás megnyitásakor többek között ezeket mondtam:

„Bármilyen örvendetesek is győzelmeink (Sztálingrád alatt), bármilyen értékesek is az önök 8. hadseregének sikerei (Afrikában), igen nagy hiba volna azt gondolni, hogy a fasiszta Németország már az utolsókat lélegzi. Sajnos, ez még nem így van. A német hadigépezetre az utóbbi hónapokban számos súlyos csapást mértünk, de még nem zúztuk össze. Még akcióképes és erős. A fasiszta Németország még sok olyan kártyalapot — területi és egyéb kártyalapot — tart a kezében, amelyet kijátszhat. A szövetséges nemzeteknek még hosszú és nehéz utat kell végigjárniuk, míg a céljukat, az ellenség teljes szétzúzását és megsemmisítését elérik. Ennél kevesebbel nem érhetjük be . . . Az út Mozdoktól Rosztovig és

Sztálingrádtól Harkovig a Vörös Hadsereg számára nem egyszerű sétamenet volt. Nehéz és hősi harcok útja volt ez!

Az intő szóra különös szükség van azért, mert most bizonyos körökben a Vörös Hadsereg győzelmeit kezdik úgy értékelni, amit én »optimista illúziónak« neveznék. Bizonyos körökben már úgy gondolkoznak, hogy a németek futnak, hogy a győzelem itt van a kezünkben, s ezért valamelyest hátat lehet fordítani az ügyeknek, s vissza lehet térni azokhoz a dolgokhoz, érzésekhez, szokásokhoz és érdeklődési körhöz, amelyek a békés időket jellemzik. Semmi sem veszélyesebb az ilyen hangulatnál!"

Kiállításunk igen nagy sikert aratott, állandóan rengeteg látogatója volt. Amint már említettem, az Albert Hallban a brit kormány megünnepelte a Vörös Hadsereg megszületésének 25. évfordulóját. A Szovjetuniónak mindenütt köszönetet mondtak, lelkes hangon dicsérték, de . . . az 1943-as észak-franciaországi behatolás ügye sehogy sem haladt előre.

Nincs második front, csak földközi-tengeri hadműveletek

Bár Churchill nyilvánosan is, magánbeszélgetéseiben is megígérte az észak-afrikai hadműveletek gyors befejezését, az eredmények ott (amint ez várható volt) sokkal lassabban fejlődtek, mint ahogy feltételezték. Több tényező járult ehhez: mind Eisenhower főparancsnok kudarcsorozata, mind a Washington és London között zajló viták, mind az angol—amerikai csapatok hadászati tapasztalatlansága, mind az ellenfél katonai parancsnokságának (Rommellal az élen) magasabb színvonala, és még sok egyéb.

A dolgok kezdtek valamivel jobban haladni, amikor 1943. február végén Alexander angol tábornokot nevezték ki a tuniszi front parancsnokának (Eisenhower általános főparancsnoksága alatt). Két hadsereg — az 1. és a 8. — összpontosított hadműveleteket kezdett a tuniszi német—olasz erők ellen, amelyek akkoriban megközelítőleg már a 200 000 főt is elérték. A fő támadás április 22-én kezdődött, s május 2-i üzenetében Churchill ezeket írta Sztálinnak:

„Tuniszba való behatolásunk óta mintegy 40 000 foglyot ejtettünk; ezenkívül az ellenség halottakban és sebesültekben 35 000 főt vesztett. Az 1. hadsereg veszteségei mintegy 23 000 főre, a 8. hadsereg veszteségei pedig mintegy 10 000 főre rúgnak. A szövetségesek együttes vesztesége körülbelül 50 000 fő, s ennek kétharmad része az angolokra esik . . .[73]

Az ütközet az egész fronton a legnagyobb intenzitással fog folyni . . ."

Az angol—amerikai csapatok támadásai erősödtek, az ellenség által elfoglalt terület fokozatosan összeszűkült, veszteségei növekedtek, helyzete

egyre reménytelenebbé vált. Végül Alexander tábornok május 13-án jelentette Churchillnek: „A tuniszi kampányt befejeztük, az ellenség minden ellenállása megszűnt, mi vagyunk az észak-afrikai partvidék gazdái."[74]

Így tehát a „Fáklya" hadművelet Churchill optimista jóslatai ellenére is teljes hat hónapig tartott, s igen kedvezőtlen szerepet játszott a második front 1943-as megnyitásának az ügyében.

A háború utáni években az 1942—1943-as afrikai háború kérdése körül nagy viták folytak, s ezek még napjainkban sem zárultak le. Emlékirataiban Churchill rendkívül nagyra értékeli az El-Alamein alatt és Tuniszban vívott csatákat. Az előbbiről ezt írja:

„Lényegében sorsfordulatot jelentett. Szinte ezt mondhatnánk: Alameinig soha nem győztünk, Alamein után soha nem szenvedtünk vereséget."[75]

A másikról viszont ezt:

„Nem férhet semmiféle kétség nagy tuniszi győzelmünkhöz. Kibírja az összehasonlítást Sztálingráddal!"[76]

A nyugati történészek és politikusok sok éven át nagy lendülettel fejlesztették tovább ezt az állítást. Néhány közülük annyira elvetette a sulykot, hogy a második világháború tényleges fordulópontjának ezt a két afrikai csatát ismerte el, és Sztálingrádnak csak másodlagos jelentőséget tulajdonított. A „tárgyilagosabbak" hajlottak arra, hogy a „fordulópontnak" Alameint—Tuniszt plusz Sztálingrádot tekintsék.

Most azonban, a történelmi távlatok fényében ideje, hogy áttérjünk a második világháború különböző eseményeinek, azok igazi jelentőségének objektívabb értékelésére. Amikor ebből a törekvésből indulok ki, korántsem kívánom csökkenteni az észak-afrikai hadműveletek szerepét. Kétségtelen, Alamein és Tunisz az angolok és az amerikaiak nagy sikerét jelentették, s kihatással voltak a háború általános menetére és kimenetelére. Itt azonban vissza kell emlékeznem arra, hogy Churchill a Sztálinhoz intézett 1943. március 11-i üzenetben maga mondta, hogy „e hadműveletek (a tuniszi hadműveletek — *I. M.*) méretei az ön által irányított óriási hadműveletekhez viszonyítva nem nagyok".[77] A brit miniszterelnök akkor, a tuniszi csata hevében világosan megértette a tényleges viszonyokat és arányokat. Miért történt hát akkor, hogy amikor az ágyúk elhallgattak, s leült megírni háborús emlékiratait, Tunisz már „kibírta az összehasonlítást" Sztálingráddal?

Nem, nem. Napjainkban egyetlen valamelyest is tárgyilagos ember sem írhat alá ilyen kijelentést. A helyzet egészen más. Mert ha a volgai csatát szembeállítjuk az egyidejűleg lezajlott afrikai csatákkal, összehasonlítjuk a bevont erőket és elszenvedett veszteségeket, a háborús és politikai következményeket, a világ népeire, különösen a hitlerista koalícióhoz tartozó országok népeire gyakorolt lelki hatást tekintve, akkor csak a reménytelen elvakultak tekinthetik „fordulópontnak" a két afrikai csatát a nagy volgai csata helyett.

Amikor az észak-afrikai háború 1943. május közepére véget ért, teljes élességgel felmerült a kérdés: hogyan tovább?

Úgy látszott, elérkezett a pillanat az észak-franciaországi behatolás megszervezéséhez. Ezt ígérte Churchill és Roosevelt is a „Fáklya" hadművelet megkezdésekor. Ígéretüket a casablancai konferencián is megismételték. De . . . az önmegnyugtatás szelleme, amely a sztálingrádi csata után olyan magasra csapott Angliában és az Egyesült Államokban, újból győzelmet aratott. Ebben a brit miniszterelnök ismét vezető szerepet játszott.

Május 11-én Churchill a brit fegyveres erők legmagasabb rangú vezetőinek népes kíséretével megérkezett Washingtonba, s találkozott Roosevelttel és annak katonai és politikai tanácsadóival. Előző napon, május 10-én Churchill útközben tájékoztatta Sztálint útjáról, Roosevelt meglátogatásáról. Még korábban, május 6-án Roosevelt közölte Sztálinnal Churchill küszöbön álló útját, de sem az egyik, sem a másik nem hívta Sztálint, hogy utazzék szintén Washingtonba, vagy legalább küldje oda felelős képviselőjét, hogy az vegyen részt a tanácskozáson.[78] Így a Washingtonban hozott és nagy horderejű határozatokat a Szovjetunió háta mögött hozták meg, s csak utólag közölték vele.

Éppen akkoriban egy rendkívül érdekes dolog zajlott le. Moszkvába érkezett a volt amerikai nagykövet, Joseph Davies, s levelet vitt Sztálinnak Roosevelttől 1943. május 5-i keltezéssel. A levélben az elnök annak a kívánságának adott hangot, hogy „magánemberként" találkozni szeretne Sztálinnal valahol a Bering-tenger övezetében, a legkorlátozottabb számú kísérettel. Roosevelt csak Hopkinst szándékozott magával vinni egy tolmács és egy gyorsírónő kíséretében. A levélből az is kiderült, hogy a találkozót Churchill nélkül óhajtja megtartani. Valami olyasmi történne köztünk — írta Roosevelt —, amit „a szellemek találkozójának" nevezünk.[79] Sztálin május 26-án válaszolt az amerikai elnöknek, egyetértett annak javaslatával, de a németek várható nagy nyári támadása miatt azt kérte, hogy a találkozót júliusra vagy augusztusra tegyék át.[80] Mindez az előtt történt, hogy a szovjet kormánnyal a washingtoni angol—amerikai határozatokat közölték.

1943. június 4-én a moszkvai amerikai nagykövet, Standley admirális átnyújtotta Sztálinnak Roosevelt üzenetét (amelyet Churchill is jóváhagyott), s amely ezeket a határozatokat ismertette. Mi a lényegük?

1943 hátralevő részére a hadműveletek tervét a következőképpen gondolták el:

1. A tengeralattjárók háborújának fokozása.
2. Az előzetes feltételek megteremtése Törökország háborús részvételéhez.
3. Japán gyengítése „szakadatlan nyomással".
4. Az afrikai fegyveres erők megsegítése, hogy azokat előkészíthessék az eljövendő európai hadműveletekre.
5. Olaszország „kivonása a háborúból a lehető legközelebbi időben".

6. A Németország és az általa megszállt országok elleni légitámadások minden eszközzel történő fokozása.

Ez minden.

Nos, és az észak-franciaországi második front?

Erről Roosevelt üzenetében a következőket olvashatjuk:

„A jelenlegi tervek szerint a brit szigeteken 1944 tavaszára annyi embert és hadianyagot kell összpontosítani, hogy lehetővé tegye az általános invázió megindítását ebben az időben a kontinens ellen."[81]

A franciaországi második front megnyitását tehát megint elhalasztották egy évvel!

Akkor még nem ismertem minden részletében a washingtoni tárgyalásokat, amelyekről Churchill emlékirata megemlékezik,[82] az ott részt vevő embereket ismerve azonban könnyen el tudom képzelni, miként bizonygatta a brit miniszterelnök az afrikai győzelem után, hogy hadműveleteket a szívéhez olyan közel álló Földközi-tengeren kell indítani (hiszen az oroszok a második front nélkül is csépelik a németeket), s Roosevelt, miközben lelkes beszédben állítja, hogy mennyire fontos Oroszország megsegítése, végeredményben Churchill nyomdokán halad. A fő azonban, s ez előttem a napnál világosabb, és Roosevelt üzenete sem hagy semmiféle kétséget, hogy a pillanat legfontosabb kérdésére — a második front vagy pedig a Földközi-tenger — a washingtoni tanácskozás határozottan így válaszolt: a Földközi-tenger!

Könnyen elképzelhetjük, milyen hatást keltett ez a válasz Moszkvában. Június 11-én Roosevelthez intézett válaszüzenetében Sztálin ezeket írta:

„Mint az ön közléséből kitűnik, ezek a határozatok ellentétben vannak azokkal a határozatokkal, amelyeket ön és Churchill úr ez év elején fogadtak el a nyugat-európai második front létrehozásának időpontja tekintetében . . . Most, 1943 májusában, ön Churchill úrral együtt olyan határozatot fogad el, amely a nyugat-európai angol—amerikai inváziót 1944 tavaszára halasztja. Vagyis a nyugat-európai második front létrehozását, amit már 1942-ről 1943-ra halasztottak, most ismét elhalasztják, ezúttal 1944 tavaszára . . . Kell-e beszélni arról, hogy milyen súlyos benyomást és visszatetszést kelt a Szovjetunióban — a nép és a hadsereg körében egyaránt — a második frontnak ez az újabb elhalasztása? . . . Ami a szovjet kormányt illeti, nem tartja lehetségesnek a csatlakozást ehhez a határozathoz, amelyet ráadásul a részvétele nélkül és úgy hoztak, hogy kísérletet sem tettek e rendkívül fontos kérdés közös megvitatására."[83]

Az üzenet hangneme világosan beszél arról, hogy a washingtoni határozatok Moszkvában rendkívüli ingerültséget keltettek. A kialakult helyzetet átgondolva arra a következtetésre jutottam, hogy a szovjet kormány nem érheti be szavakkal, valamilyen gyakorlati lépéssel kell éreztetni a szövetségesekkel az elégedetlenségét. De milyen lépéssel? Erre nem tudtam volna világos választ adni.

Az engem érdeklő kérdésre csakhamar maga az élet adta meg a választ. Két héttel később távirat érkezett Moszkvából, amelyben utasítást kö-

zöltek, hogy haladéktalanul repüljek a Szovjetunióba a háború utáni problémák megvitatására. A szovjet kormány úgy akarta a brit kormány tudomására hozni elégedetlenségét, hogy engem visszahívott Londonból „tanácskozásra", ami ilyen esetekben szokott forma a diplomáciában. A moszkvai lépés ilyen értelmezése tápot kapott azzal, hogy hamarosan megtudtam, ugyanilyen utasítást kapott Washingtonban Litvinov is.

Amikor elmentem Edenhez, s közöltem vele a kapott utasítást, s felkértem, tegye lehetővé moszkvai repülőutamat, a külügyminiszter nagyon ideges lett.

— Miért éppen most hívja önt a kormánya tanácskozásra? — kiáltott fel hevesen.

Megmagyaráztam neki, hogy az utóbbi hónapokban sokat foglalkoztam a háború utáni problémákkal, s komolyabb megvitatásukra éppen most érkezett el az idő. Nem csodálkozhat tehát, hogy a szovjet kormány egy időre Moszkvába hívat, hogy részt vegyek ezeknek az egyáltalán nem egyszerű kérdéseknek a felülvizsgálatában.

Eden láthatóan kételkedve hallgatott végig, majd így szólt:

— Nem, nem! Bonyolultabb dolog ez! Visszahívásának politikai jelentősége van!

S jelenlétemben sürgősen közölte telefonon Churchill-lel a tőlem hallott hírt. Ilyen hirtelen szakadt meg tehát londoni tartózkodásom. S amint a későbbiekben megtudtam, ezzel ért véget tizenegy esztendős angliai szovjet nagyköveti munkám.

A Szovjetunió és Egyiptom

A sztálingrádi csata után Nasat pasa, a londoni egyiptomi nagykövet, aki addig jóformán „észre sem vett" engem, váratlanul megváltoztatta a magatartását, meghívott reggelire a nagykövetségre, s beszélt arról, milyen jó volna diplomáciai kapcsolatot teremteni országaink között. Azt feleltem, hogy helyeslem a nagykövet véleményét, s azt ajánlottam az egyiptomi kormánynak, amelynek az élén akkor a nemzeti polgári párt vezetője, Nahhasz pasa állt, hogy tegye meg a megfelelő javaslatot a szovjet kormánynak.

A következő négy hónapban valóságos komédia játszódott le. Az egyiptomi nagykövet állandóan kijelentgette előttem, hogy minden erejét megfeszíti Kairó és Moszkva diplomáciai kapcsolatainak a megteremtése érdekében, de mindig olyan kérésekkel keresett fel, amelyek csak elronthatták a dolgot. Eleinte azt akarta, hogy a kölcsönös diplomáciai elismerés javaslata a Szovjetuniótól induljon ki, nem pedig Egyiptomtól. Amikor ezt visszautasítottam, kormányának az utasítására hivatkozva a pasa kérte, hogy a diplomáciai kapcsolatok megteremtésekor a szovjet kormány

külön okmányban vállalja, hogy nem avatkozik Egyiptom belügyeibe. Mosolyogtam az egyiptomi kormánynak ezen az igényén, s teljesen érthetetlennek tartottam, hiszen a szovjet kormány soha nem avatkozott bele más országok ügyeibe. Néhány nap múlva a pasának hirtelen újabb eszméje támadt: a diplomáciai kapcsolatok megteremtésekor a két kormány cseréljen írást az akkoriban feloszlatott Kommunista Internacionálé kérdésében. Az egyiptomi nagykövet utalt az 1921-es angol—szovjet egyezményre, amelyben a szovjet fél kötelezettséget vállalt, hogy nem avatkozik bele Nagy-Britannia belügyeibe. Megmagyaráztam Nasat pasának, milyen helyzetben kötötték az említett egyezményt, s végül szívemből ezt mondtam neki:

— Egyiptom elkésett negyed évszázaddal a Szovjetunió elismerésével, s ezért még jutalmat kér — ez így nem megy!

Az egész huzavonát nagyon megelégeltem, annál is inkább, mert kiérződött belőle az Egyiptomban zajló belső harc. Nasat pasa az akkori királynak, a szélsőséges reakciós Faruknak, Hitler és Mussolini nagy hívének volt az embere. A VAFD pártja a király ellenzékeként szerepelt, s vezére, Nahhasz pasa és a londoni egyiptomi nagykövet, Nasat pasa között igen feszült volt a politikai és személyi kapcsolat. Ezért, amikor megkaptam moszkvai visszahívásomat, rögtön felmerült bennem a gondolat: „Nos, Kairón át fogok hazarepülni, megpróbálok beszélni a szovjet—egyiptomi diplomáciai kapcsolatok megteremtéséről közvetlenül Nahhasz pasával, a miniszterelnökkel!"

Mikor Kairóba kerültem, felhívtam Nahhasz pasát, s találkozót kértem tőle. Nagy örömmel fogadta a telefonhívást, s nyomban találkozóra hívott este hat órára. A jelzett időben meg is jelentem nála. Bevezettek egy európai, sőt mondhatnám párizsi stílusú vendégszobába. Még körül sem tudtam nézni, amikor jobbról, az ajtó mögül lépések hallatszottak, s Nahhasz pasa belépett, illetőleg inkább berobbant a vendégszobába.

— Üdvözlöm önt egyiptomi földön! — kiáltott fel széttárt karokkal, mintha át akart volna ölelni. Megfelelő szívélyességgel válaszoltam. Egészségem, utam felől kérdezősködött, majd a legnagyobb elragadtatás hangján szólt a szovjet népről, a Vörös Hadseregről és a volgai győzelemről. Utána ezt mondta:

— Örülök, hogy egy szerencsés véletlen Kairóba vezérelte. Nagyon szeretnék mielőbb diplomáciai kapcsolatot teremteni Egyiptom és az önök nagy országa között, de erre irányuló tárgyalásainkban akadtak bizonyos gátló körülmények és bonyodalmak . . .

Nahhasz pasa sokat jelentően elmosolyodott, majd hozzáfűzte:

— Nem az én bűnömből . . . Nem, nem az én bűnömből!

Szemlátomást Farukra és Nasat pasára utalt. Aztán újból sokat sejtetően elmosolyodott, s már egészen nyíltan ezt mondta:

— Most azonban ön itt van, s meggyőződésem, hogy minden akadályt leküzdve, nagyon hamar megegyezésre jutunk önnel . . . Ezt megteszem, bármit gondol is Faruk király!

Ezután áttértünk a gyakorlati lépések megvitatására. A következőket

javasoltam az egyiptomi miniszterelnöknek: írjon levelet nekem, a Szovjetunió nagy-britanniai nagykövetének, s abban jelentse be Egyiptomnak azt az óhaját, hogy diplomáciai kapcsolatokat akar teremteni a Szovjetunióval; ezt a levelet magammal viszem, s Moszkvába érkezésem után azonnal továbbítom a szovjet kormánynak; a szovjet kormány beleegyezőleg fog válaszolni Nahhasz pasa levelére; ezzel megteremtik a diplomáciai kapcsolatokat a két ország között, amit Moszkvában és Kairóban megfelelő közlemény formájában nyilvánosságra hoznak.

Nahhasz pasa elfogadta az általam javasolt tervet, majd áttértünk az egyiptomi miniszterelnök által írandó levél tartalmának a megvitatására. Búcsúzáskor ezt mondtam Nahhasz pasának:

— Ha megengedi, egy baráti tanácsot szeretnék adni: lehetőleg minél világosabb és egyszerűbb levelet írjon. Mondja meg benne nyíltan, hogy diplomáciai kapcsolatot akar teremteni a Szovjetunióval, s ne szabjon semmiféle kiegészítő feltételt, még elködösített formában sem. Így minél hamarabb célhoz érhetünk.

— Igaza van — felelte Nahhasz pasa. — A holnapi nap második felében kezében lesz a levelem. Kérem, akkor majd közölje velem, teljes mértékben megfelelőnek találja-e.

Másnap, július 6-án estére megkaptam a miniszterelnök ígért levelét — hatalmas borítékban, öt nagy pecséttel. A levelet franciául írták, a tartalma teljes mértékben kielégített. Nahhasz pasa abban kijelentette, hogy „nem volna logikus", ha az egyazon demokratikus harci táborba tartozó két állam nem állna diplomáciai kapcsolatban, s annak a szilárd reményének adott kifejezést, hogy ezt a kapcsolatot valóban megteremtik a legrövidebb időn belül. Semmi különös feltételt nem szabott, csak megemlítette, hogy a montreux-i konvenció,[84] amely a kapitulációk eltörléséről szól, elismerte Egyiptom új nemzetközi státusát, amely kizár minden politikai és jogi megkülönböztetést, s hozzáfűzte, hogy a Szovjetunió saját akaratából meghirdette a nemzetek egyenjogúságának az elvét.

Minden rendben volt tehát. A két ország diplomáciai kapcsolatainak megteremtésében megtörtént a döntő lépés. Felvettem a telefonkagylót, s ezt mondtam Nahhasz pasának:

— Teljesen kielégít levelének a tartalma. Nem kétkedem, hogy jó benyomást kelt Moszkvában.

Aligha kell mondanom, hogy moszkvai megérkezésemkor egyik első dolgom volt a szovjet—egyiptomi kapcsolatok kérdésének rendezése. A szovjet kormány teljesen kielégítőnek találta Nahhasz pasa általam átnyújtott levelét, s megbízott (mivel Nahhasz hozzám intézte a levelet), hogy közöljem vele a szovjet kormány beleegyezését a diplomáciai kapcsolat megteremtésének kérdésében. Megfogalmaztam e válasz szövegét, s azt felsőbb szervek is jóváhagyták. A július 26-án kelt levél főbb része így hangzott:

„A szovjet kormány azt a véleményt vallja, hogy a Szovjetunió és Egyiptom normális diplomáciai kapcsolatainak a megteremtése fontos volna a hitleri Németország és csatlósai ellen harcra egyesült nemzetek

frontjának a megszilárdításában, s ugyanúgy érdeke is mindkét országnak. Ezért a szovjet kormány szívesen veszi önnek azt a javaslatát, hogy létesítsünk normális diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunió és Egyiptom között, s hajlandó kicserélni képviselőit a lehető legrövidebb időn belül . . .

Amikor a fentebb kifejtetteket az ön kormányának a tudomására hozom, kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy ezzel az országaink közötti diplomáciai kapcsolatot megteremtettnek tekintem."

Éppen ebben az időben változott meg helyzetem: a kormány visszahívott Londonból, és kinevezett a külügyi népbiztos helyettesének. Olyan döntés született, hogy az ügyek átadására rövid időre visszatérek a brit fővárosba, majd azt követően már végleg hazatérek a Szovjetunióba, hogy betöltsem állandó hivatalomat.

Amikor kiderült, hogy Londonba kell repülnöm, szilárdan elhatároztam, hogy ismét találkozom Nahhasz pasával, és végigviszem a diplomáciai kapcsolatok felvételének folyamatát a Szovjetunió és Egyiptom között. Ezért amikor útra keltem, magamhoz vettem Nahhasz pasához intézett július 26-i levelemnek a másolatát, valamint az egyezménytervezetet a két ország diplomáciai kapcsolatainak a megteremtéséről. Bár az általános helyzet alapján Nahhasz pasának kívánnia kellett e kapcsolatok megteremtését, érthetetlen hallgatása bizonyos nyugtalanságot keltett bennem, s amikor repülőgépre ültem, még nem voltam biztos küldetésem sikerében.

Moszkvából augusztus 22-én indultam el. Ezúttal nem állt rendelkezésemre olyan repülőgép, amelynek Moszkvától Londonig egyedül kell végigrepülnie a 10 000 kilométernyi utat. „Átszállásokkal" kellett utaznom, s nem egyedül mentem: visszatért velem együtt Londonba az angliai szovjet katonai küldöttség vezetője, N. M. Harlamov admirális is, akit röviddel előbb hívtak vissza beszámolóra Moszkvába. 1943. augusztus 25-én érkeztünk Kairóba. Megtudtam, hogy Nahhasz pasa pillanatnyilag nem tartózkodik Kairóban. Kiderült, hogy a legmelegebb hónapokra az egész egyiptomi kormány átköltözik a tengerpartra, Alexandriába, s a fővárosban csak másod- és harmadrangú tisztviselők maradnak. Erre elhatároztam, hogy Alexandriába megyek. Harlamov helyeselte szándékomat, mivel saját szemével szerette volna látni a híres alexandriai kikötőt, ami igen vonzotta őt mint tengerészt. A kairói hatóságok kis repülőgépet bocsátottak a rendelkezésünkre, s augusztus 26-án Kairóból Alexandriába repültünk.

Utunk körülbelül egyórányit tartott, végig a Nílus völgyében repültünk. Lenyűgöző, a maga nemében egyedülálló kép tárult elénk. Láttam, hogy alattunk lenn csodásan, óriáskígyóként kanyarog a folyó keskeny szalagja. A folyóparton kétoldalt, 20—25 kilométernyi távolságban világoszöld növénysáv: földek, mezők, kertek és erdők. Távolabb, a zöldövezeten túl jobbra és balra egészen a láthatár aljáig sárga, holt homoksivatag. Semmi fokozatos átmenet az élet birodalmából, amelyet a Nílus vize teremtett meg, a halál birodalmába, amelyet a sárga homok alkotott.

A vonal a kettő között éles, pontos volt, mintha csak vonalzóval húzták volna meg.

Repülőgépünk megérkezett a Nílus deltavidékére. A folyó számtalan kis ágra oszlott, egész szigetcsoportok alakultak kisebb és nagyobb szigetekből, a zöld birodalom messze kiszélesedett egészen a láthatárig, a sárga sivatag eltűnt, visszahúzódott a szemünk elől. Az élet győzött itt a halál felett. S a lelkem ettől valahogy örvendeni kezdett, vidámabb lett . . .

Az alexandriai repülőtéren Nahhasz pasa személyi szárnysegédje, Azisz-Abeb várt bennünket. Magas, kitűnő megjelenésű egyiptomi volt, vörös fezben és csillogó katonai egyenruhában. Nagyszerűen beszélt angolul és franciául, ragyogóan nyájas modorban, szívélyesen üdvözölt. Harlamovot átadta egyiptomi tengerészeknek, engem pedig a repülőtérről azonnal a miniszterelnökhöz kísért.

Nahhasz pasa fényűző szállóban, közvetlenül a tenger partján ütötte fel a hadiszállását. Bevezettek egy nagy szobába, amelyet a miniszterelnök fogadószobaként használt. Néhány pillanat múlva befutott Nahhasz pasa. Régi barátként üdvözölt, a legkifinomultabb bókokkal halmozta el a Szovjetuniót, a Vörös Hadsereget, a szovjet kormányt és személyesen engem is. Amikor a keleti ceremóniáknak ez az elengedhetetlen része befejeződött, megkérdeztem Nahhasz pasát:

— Megkapta a válaszlevelemet?

— Igen, megkaptam — felelte —, de csak három nappal ezelőtt.

— Hogyhogy három nappal ezelőtt? — csodálkoztam. — A levelet jó egy hónappal ezelőtt küldtem el.

— Nagyon elhihető — mosolyodott el Nahhasz pasa —, de Londonon keresztül . . . Ismerheti Nasat pasát . . .

Nahhasz pasa nem mondott ki semmit, de a kézmozdulatából és arckifejezéséből világosan láthattam, mit akar mondani. Ezután tapsolt egyet, s a szomszéd szobából befutott a titkára. Valamit mondott neki az anyanyelvén, s egy perc múlva már az asztalon állt egy papírhalmaz valamiféle okmányokkal.

— Tessék, nézze meg — fordult hozzám Nahhasz pasa.

Azok a táviratok voltak, amelyeket London és Kairó váltottak az utóbbi hónapban. Valamennyi francia nyelven, s így zavartalanul elolvashattam azokat. Értetlenül tekintettem a pasára, és megkérdeztem:

— Önök francia nyelven folytatják rejtjelzéses levelezéseiket?

— Igen, francia nyelven — felelte Nahhasz pasa. — A mi anyanyelvünk ilyen célokra nem nagyon alkalmas.

Lám! . . . Eszembe jutott, hogy az orosz külügyminisztérium belső levelezésében a francia nyelvet az orosszal csak III. Sándor idején váltották fel.

A Nahhasz pasa által bemutatott rejtjeles levelezés megoldotta a rejtélyt, amelyen Moszkvában hiába törtem a fejemet. Kiderült, hogy Nasat pasa borsot akart törni miniszterelnökének az orra alá, s a következő trükköt alkalmazta: Szoboljev Nahhasz pasának írt válaszlevelemet július 27-én vagyis nyomban Moszkvából történt megérkezése után megküldte Nasat-

nak. Másnap, július 28-án Nasat pasa táviratot küldött Kairóba, hogy megkapta a levelet, de ahelyett, hogy a levél pontos szövegét megtáviratozta volna, beleértve a tartalom rövid ismertetésével, odafűzte a végére: „A levél szövegét megküldöm." Mivel Nahhasz pasának nem volt birtokában az eredeti levél, nem tartotta lehetségesnek a kérdést végleges megoldás céljából a kormány elé terjeszteni. Közben a levelet Londonból nagyon lassan „küldték", csak augusztus 23-án került Nahhasz pasa kezébe, vagyis majdnem egy hónappal a moszkvai feladás után.

— Így tehát kiderül — jegyeztem meg —, hogy Nasat pasa a maga kénye-kedve szerint küldi a leveleket.

— Igen, a maga kénye-kedve szerint — nevette el magát Nahhasz pasa. Aztán így folytatta:

— Mihelyt azonban megkaptam a levelét, nyomban, még aznap, augusztus 23-án válaszoltam. Íme, ez a válaszom.

S Nahhasz pasa egy papírlapot nyújtott át, amelyet gyorsan átfutottam. Válaszában az egyiptomi miniszterelnök örömmel állapítja meg „a teljes összhangot kormányaink között az Egyiptom és Szovjetunió közötti normális diplomáciai kapcsolatok megteremtésének a kérdésében", s a levél végén kijelenti, hogy „a két ország között a normális diplomáciai kapcsolatok megteremtését . . . ettől a pillanattól kezdve meglevőnek kell tekinteni".

— Ez levelem másolata — magyarázta Nahhasz pasa. — Az eredetit három napja légipostával elküldtük Londonba . . . Nem tudtam, hogy abban a szerencsében lesz részem, hogy ilyen hamar viszontláthatom Egyiptomban. Másként visszatartottam volna az eredeti levelet a megérkezéséig . . . Kérem, vigye magával ezt a másolatot.

Megelégedésemnek adtam kifejezést a tárgyalások szerencsés befejeződése alkalmából, és megkérdeztem:

— Melyik naptól kezdve tekintjük megteremtettnek a diplomáciai kapcsolatokat országaink között?

Nahhasz pasa néhány pillanatig elgondolkozott, majd élénken felkiáltott:

— A mai naptól, 1943. augusztus 26-tól! Ma fejezzük be a tárgyalásainkat . . . Ráadásul ma nálunk nagy ünnep van, amelyet minden muzulmán betart: Ramadán ünnepe . . .

A nyitott ablakhoz sietett, majd hozzám fordult, s így folytatta:

— Nézze csak! Az egész város zászlódíszbe öltözött . . . Mindenki vidáman és elégedetten járkál az utcán . . . Jó dátum ez a két ország kapcsolatainak a megteremtésére!

— Nos, helyes — feleltem —, legyen 1943. augusztus 26-a a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok megteremtésének napja. Remélem, utódaink megelégedéssel fognak visszaemlékezni erre a napra.

— Igen, igen — kiáltott fel Nahhasz pasa. — Ebben nem kételkedem.

— Most pedig — jegyeztem meg — csak az utolsó, egészen kis feladat maradt: a sajtóközlemény szövegének az egyeztetése, amelyben bejelentjük országaink népeinek a lezajlott eseményt.

Nahhasz pasa beleegyezően bólintott. Munkához láttunk, s tíz perc múlva az asztalon előttünk feküdt a közlemény szövege. Nahhasz pasa nyomban át is adta a gépírónőknek legépelésre. Megállapítottuk, hogy a közleményt Moszkvában és Kairóban egyidejűleg kell nyilvánosságra hozni 1943. szeptember 7-én.

Mikor mindennel elkészültünk, Nahhasz pasa hirtelen felkiáltott:

— Nem kellene-e megünnepelnünk ezt az örvendetes eseményt?

— Nagyszerű gondolat! — vágtam rá azonnal.

Nahhasz pasa újból tapsolt, s a színen ismét megjelent a titkár. A miniszterelnök néhány, számomra érthetetlen szót váltott vele. Pár perc múlva a fogadószobába betódultak Nahhasz pasa legközelebbi munkatársai. Aztán két felszolgáló serlegeket hozott be, és szódavizes üvegeket!

— Bocsásson meg — bólintott Nahhasz a szódásüvegek felé —, gyomorfekélyem van, s az orvosok szigorúan megtiltották az alkoholfogyasztást . ..

Udvariasan tréfálkoztam vele:

— Jó ügy esetében a szódavíz is tehet olyan szolgálatokat, mint a pezsgő.

Nahhasz pasa helyeslően mondta:

— Na lám!

A felszolgálók szódavizet töltöttek a serlegekbe. Nahhasz pasa ünnepi köszöntőt mondott:

— A szovjet—egyiptomi kapcsolatok szerencsés jövőjére!

Beleegyezően bólintottam, koccintottunk a szódavízzel, aztán kiittuk fenékig.

Bár a serlegekben egyetlen csepp alkohol sem volt, Nahhasz pasa hirtelen megélénkült, mintha kaukázusi vörös bort fogyasztott volna, felugrott a helyéről, megragadta a kezem, s így szólt:

— Jöjjön, megmutatom, hogyan élek itt!

A miniszterelnök bevezetett a lakosztályába, s élénken mutogatta:

— Ez az irodám . . . Ez a vendégszobám . . . Ez az ebédlőm . . .

Egészen a lépcsőig elkísért, erősen megszorongatta a kezem, s búcsúzáskor sok sikert és szerencsét kívánt.

Harlamovval egy nagy egyiptomi étteremben ebédeltünk. Utána elmentünk megnézni az alexandriai kikötőt. Külön kis gőzöst bocsátottak a rendelkezésünkre. A kísérő angol és egyiptomi tengerészek megadták a szükséges felvilágosításokat. Két órán át ismerkedtünk a híres kikötővel, Egyiptom tengeri kapujával, amely ezt a célt szolgálta ötezer éven át — Dzsószer fáraó korától napjainkig —, és nagyon sok érdekes dolgot láttunk, különösen Harlamov.

A kikötő megtekintésekor hirtelen aggasztó gondolat ötlött eszembe. Nahhasz pasa azt mondta, hogy három nappal előbb elküldte levelemre a válasz eredetijét Nasat pasának Londonba. Nekem csak aláíratlan másolatot adott át. S mi lesz, ha Nasat pasa különféle ürügyekkel szabotálni kezdi a levél eredetijének haladéktalan átadását? Csak jó néhány nap múlva érkezhetek meg Londonba, s e néhány nap alatt végbe kell vinnem a szovjet—egyiptomi diplomáciai kapcsolatok megteremtését! A közle-

ménynek a Nahhasz pasával kötött megállapodás szerint szeptember 7-én kell nyilvánosságra kerülnie! Nem szabad közbejönnie semmiféle véletlennek! Mit tegyek?

Elhatároztam, megkérem Nahhasz pasát, írja alá a válaszlevél másolatát, amelyet reggel átadott, s helyezzük rá a megfelelő pecsétet is. Nem baj, ha két egyenértékű eredeti lesz! Ez megköti Nasat pasának a kezét, megfosztja őt annak a lehetőségétől, hogy valami rossz tréfát kövessen el.

Repülőgépünk este hat órakor indult el Alexandriából Kairóba. Egy órával előbb felkerestem Nahhasz pasa lakosztályát. Azisz-Abeb fogadott.

— Beszélnem kell néhány percre a miniszterelnökkel — mondtam a legbarátibb hangon.

De Nahhasz pasa nem tartózkodott otthon, s nem tudták, mikor tér haza valamiféle ellenőrző útjáról. Mit tehettem?

Azisz-Abeb óvatosan kérdezgetni kezdett, miért akarok olyan sürgősen találkozni a pasával. Elmondtam neki, hogy mi a helyzet, s utaltam arra, hogy háborús időket élünk, a repülőgép, amely a miniszterelnök levelének az eredetijét szállítja, a németek áldozata lehet, az okmány eltűnik, s akkor másolatot kell készíteni, ami a Szovjetunió és Egyiptom között kialakult diplomáciai kapcsolatok ratifikálását újból késleltetheti. Nem volna-e jobb, ha biztosítjuk magunkat az esetleges kellemetlenségekkel szemben azon módon, amely nekem az eszembe jutott?

Azisz-Abeb váratlanul így válaszolt:

— De hiszen ennél mi sem könnyebb! — kiáltott fel örvendezve a szárnysegéd. — Hagyja itt a másolatot, s amint a miniszterelnök visszatér, beszámolok neki, ő aláírja az okmányt, s én elküldöm önnek Kairóba.

— De holnap reggel Kairóból Londonba repülök — vetettem ellen . . . Az okmányt még ma meg kell kapnom.

— Semmi sem egyszerűbb annál! — kiáltott fel újból Azisz-Abeb. — Néhány órán belül a kezében lesz!

— Biztos?

Azisz-Abeb ünnepélyesen válaszolt:

— Allahra esküszöm! Legyen áldott a neve! Én megtartom a szavamat!

Nem mondhatom, hogy teljesen nyugodt voltam, de más kiutat nem találtam. Kockáztatnom kellett. Átadtam a másolatot Nahhasz pasa szárnysegédjének, s elrepültem Kairóba.

Aznap este pontosan tíz órakor a miniszterelnök futára kopogtatott az ajtómon. Külön repülőgépen nagy borítékot hozott öt pecséttel. Benne a pasa válaszlevelének a másolata aláírva és a megfelelő pecséttel ellátva. Megkönnyebbülten sóhajtottam fel.

Nyomban londoni megérkezésem után közöltem Nasat pasával, hogy birtokomban van Nahhasz pasa válaszlevelének a másolata. Ez elvágta az egyiptomi nagykövet útját mindenféle halogatástól. Másnap megküldte a levél eredetijét. Most már nyilvánosságra hozhattuk a felek által elfo-

gadott közleményt a diplomáciai kapcsolatok megteremtéséről. Az utolsó pillanatban a háborús idők közlekedési nehézségei miatt egy kis baj támadt az összhanggal: a közlemény nyilvánosságra hozásának dátumát nem sikerült teljesen összehangolni. Kairóban az újságok 7-én hozták a közleményt, Moszkvában viszont 9-én. Ez azonban már csak apróság. A dolgot nyélbe ütöttük. A két ország között a diplomáciai kapcsolat huszonhat éves szünet után felújult.

Hazafelé!

Amikor egy nagykövet más megbízatást kap, és emiatt távozik állomáshelyéről, meghatározott diplomáciai szabályok szerint búcsúztatják. Ez bizonyos mértékig változhat, attól függően, mennyire népszerű az illető, mennyi időt töltött Londonban, de leginkább attól, milyen kapcsolatban áll a nagykövetet fogadó és megbízó ország. Az én esetemben mindezek a körülmények amellett szóltak, hogy nagy pompával búcsúztassanak. A szovjet diplomácia azonban mindig is arra törekedett, hogy amennyire csak lehet, egyszerűsítse és demokratizálja a diplomáciai etikettet, amelynek szabályai még a feudális korban alakultak ki. Így most én is igyekeztem megállapodni Edennel, hogy a „búcsúztatás" formaságait a lehető legszerényebb mértékre csökkentsük. Végül is a szertartás arra korlátozódott, hogy a király és a királyné megajándékoztak saját kezű aláírásukkal ellátott fényképükkel, Eden pedig (Churchill akkor nem tartózkodott Angliában) búcsúebédet rendezett személyem és feleségem tiszteletére, amelyen részt vettek a kormány tagjai és más előkelőségek feleségükkel együtt.

Az elutazást megelőző napon felkerestem a Hyde Parkot. 1917 májusában, amikor a februári forradalmat követően hazatértem Oroszországba, szintén ebben a nagyszerű parkban mondtam „végső búcsút" Angliának. Emlékszem, akkor végigjártam a parkot, visszagondoltam az emigráció esztendeire, és azt mondtam:

— Isten veled, múlt! Most új, nagyobb távlatok nyílnak előttem.

Most, 26 esztendővel később, amikor ismét hazatérek Oroszországba, amely azóta a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége lett, újra a Hyde Parkban akartam búcsút venni Angliától. Amikor végigjártam árnyas fasorait és nyitott tisztásait, arra gondoltam:

— Milyen végtelenül megváltozott ez a világ ez alatt a negyedszázad alatt! Hogy megváltozott Oroszország! Hogy megváltoztam magam is! Akkor ismeretlen emigránsként tértem haza, és — jóllehet hittem országom nagy átalakulásában — nem tudtam pontosan, hol és milyen formában valósul az meg. Előttem ködös volt minden, igaz, rózsaszínű volt a köd, de mégiscsak köd volt. Most egy nagy szocialista hatalom tapasztalt

diplomatájaként térek haza, aki jól tudja, mire van szüksége országának, és aki a háborús viharban és a háború utáni zűrzavarban országának jövőjét fogja építeni. Az élet néha fantasztikusabb a mesénél, és én boldog vagyok, hogy átélhetem ezt a fantáziát.

1943. szeptember 14-én este elhagytuk Londont, és 15-én reggel Greenockban, Glasgow közelében felszálltunk a hatalmas (21 000 tonnás) „Multan" óceánjáróra. Ez egyik hajója volt annak a nagy karavánnak, amely 30 000 katonát szállított az Atlanti-óceán—Földközi-tenger—Szuezi-csatorna—India útvonalon. Jól berendezett kétszobás kajütöt kaptunk, két hetet töltöttünk benne. Az Atlanti-óceánon elég „friss" volt a széljárás, a Földközi-tengeren azonban csendes, napfényes, fenséges volt az idő. Karavánunkat hadihajók erős kísérete fedezte, a kíséret torpedórombolókból, cirkálókból, sőt egy repülőgép-anyahajóból is állt. Tragikus események azonban nem történtek. Feleségemmel sokat időztünk a fedélezten, és volt időm arra, hogy gondolkodjam, elgondolkodjam a háború kilátásairól, leendő moszkvai munkám terveiről és a háború utáni világ súlyos problémáiról.

Szeptember 28-án Port Saidban szálltunk partra, és a következő néhány napot Kairóban töltöttük. Az időt arra használtuk, hogy megismerkedjünk az egyiptomi főváros számtalan nevezetességével.

A továbbiakban gépkocsin tettük meg az utat Kisázsián keresztül a Kairó—Jeruzsálem—Damaszkusz—Kermansah—Teherán útvonalon. Mindvégig az angolok gondoskodtak rólunk (azokban az időkben ebben a térségben még nem voltak szovjet követségek). Mindent kitűnően szerveztek meg, és itt megragadom az alkalmat, hogy őszinte köszönetet mondjak mindazoknak az intézményeknek és személyeknek, amelyek és akik biztosították számunkra ezt a nagyszerű, bár nem könnyű utazást.

1943. október 10-én megérkeztünk Teheránba, ahol „átadtak" a szovjet nagykövetségnek, amelynek akkor Makszimov ügyvivő volt a vezetője. Végre saját elvtársaink között voltunk. Október 13-án tovább indultunk Tebrizbe, ahol már várt ránk a Szovjetunióból küldött vagon. Berakodtunk, és október 14-éről 15-ére virradó éjszaka Dzsulfa körzetében átléptük a Szovjetunió határát. Innen már hazánk földjén jártunk, ezen a felszaggatott, a még mindig tartó háború nyomait viselő földön, de saját földünkön, otthon, azok között az emberek között, akiket most már felelkesített a sztálingrádi győzelem. További útvonalunk: Baku—Minyeralnije Vodi—Tyihoreck—Sztálingrád...

Vonatunk három órát állt Sztálingrádban. Az ottani elvtársak vendégszeretően fogadtak, és végigkísértek a városon. Saját szemünkkel láthattuk azokat a helyeket, amelyek a közelmúlt hadijelentéseiből oly ismerősek és oly drágák voltak számunkra: a Pavlov-házat, a traktorgyárat, a Mamaj-kurgánt, a volgai átkelőhelyet... A város romokban hevert. A házakon nem volt tető, falaik félig leomlottak, ablakaik kiégtek, a kémények árván meredeztek. Olyan volt az egész város, mint egy nagy átjáró. Egyik végéből láttuk a másikat. Csak itt, a helyszínen, amikor saját szemünkkel láttuk a nagy csata következményeit, kezdtük jobban meg-

érteni és érezni, hogy mi történt mindössze néhány hónappal ezelőtt, milyen hihetetlen akaratra, erőre, energiára, elszántságra, lemondásra és önfeláldozásra volt szükség ahhoz, hogy mindezt átéljék, kitartsanak és legyőzzék a kegyetlen ellenséget.

Sztálingrádból a hatalmas történelmi drámától megrendülve távoztunk, de magunkkal vittük azt a lelkesedést, amelyet az új, a lüktető élet váltott ki bennünk, amelyet lépten-nyomon láthattunk a szent romok között.

Október 23-án reggel vonatunk lassan befutott a moszkvai pályaudvarra. Szürke őszi nap volt, de a borongós, gyorsan száguldó felhők között áttört a napsugár. A Külügyi Népbiztosság képviselői és szeretteink fogadtak.

Hosszú, negyvennapos bonyolult és nehéz utunk Londontól Moszkváig befejeződött. Otthon voltunk. Életemben teljesen új oldal kezdődött.

A Krími értekezlet

A második világháború nyilvánvalóan közeledett a végéhez. A Vörös Hadsereg elérte az Odera vonalát, és elfoglalta a sziléziai iparvidéket. A harcok már Németország területén folytak, és közeledett az a nap, amikor csapataink teljes erejükkel Berlin ellen fordulnak. Románia és Bulgária már szabad volt. Befejezéséhez közeledett Lengyelország, Magyarország és Jugoszlávia felszabadítása. A szovjet katonák már Bécshez közeledtek.

Nyugaton felszabadították Párizst, Franciaország nagy részét, Belgiumot. Az angol—amerikai erők kezdték kiterjeszteni a hadműveleteket Németország területére.

A fasiszta fenevad két front közé szorult, és eszeveszetten kapkodott, érezve a közeli véget. Néha még sikerült összeszedni erőit egy-egy helyen, mint például 1944 decemberében, amikor Hitler áttörte az angol—amerikai erődítményvonalat az Ardennekben. A nyugati vezetők megijedtek, új Dunkerque-től tartottak, és arra kérték a szovjet kormányt, hogy gyorsítsa meg hadműveleteit Keleten. A Vörös Hadsereg főparancsnoksága a szövetségesek kérésének eleget téve, a tervezett időpontnál korábban ment át támadásba, ennek eredményeként a krími értekezlet kezdetéig felszámolták a német veszélyt az Ardennekben, és az egész ottani kaland csak azt bizonyította, hogy a hitleri Németország a csőd előtt áll. Igaz, a Távol-Keleten még ott volt Japán, de aligha lehetett kétség, hogy Németország szétzúzása után soká már nem tudja tartani magát.

Minél inkább közeledett a háború vége, annál sürgetőbbé vált a háború utáni problémák megoldása. Olyan gigantikus méretű esemény, mint a második világháború, természetesen különféle kérdések — politikai, gaz-

dasági, területi, katonai, nemzeti és más kérdések — sorát kellett hogy felvesse, és fel is vetette, amelyek rendezése nélkül megoldhatatlan lett volna az emberiség normális léte és mindenekelőtt a világbéke megőrzése. Két fő, két alapvető kérdés azonban sürgős választ követelt: Mi legyen Németországgal a győzelem után, és hogyan építsék fel a háború utáni világot?

A Hitler-ellenes szövetségben részt vevő legfontosabb államok — a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia — vezetői egyetértettek abban, hogy össze kell hívni a három hatalom értekezletét (a Teheráni konferenciához hasonlóan), hogy azon megoldják az említett kérdéseket. De hol és mikor? Erről már hosszas tárgyalások folytak 1944 őszétől. Végül megegyezésre jutottak, hogy a konferenciát 1945 februárjának legelején tartják, a találkozó színhelye pedig a Krím félsziget lesz. Miért éppen Krím?

Roosevelt elnök legközelebbi barátja és tanácsadója, Harry Hopkins, akit jól ismertem még azokból az időkből, amikor szovjet nagykövet voltam Londonban, Jaltában elmesélte ennek a történetét.

— Már tavaly októberben — mondta Hopkins — nagyon éreztem, milyen égető szükség van a „három nagy" találkozójára, Sztálin feltétlen részvételével. Számomra világos volt, hogy 1944—45 telén, amikor a szovjet—német fronton hatalmas támadó hadműveleteknek kell kibontakozniok, Sztálin nem akar majd rövid időre sem elutazni a Szovjetunióból. Tehát következésképpen a konferenciát valahol a Szovjetunióban kell megtartani. De hol? . . . Ekkor eszembe jutott a Krím . . . Ismertem a Krím félszigetet Lev Tolsztoj elbeszéléseiből . . . Tudtam azt is, hogy a Krímben enyhe a tél, ott nincsenek olyan rettenetes hidegek, mint amilyenek maguknál lenni szoktak . . . Az elnök egészségi állapota pedig komoly figyelmet igényelt: az utóbbi hónapokban rosszabbul kezdte magát érezni . . . Barátilag adtam azt az ötletet Rooseveltnek, hogy a Krímben kellene összehívni a konferenciát. Az elnöknek nem voltak elvi kifogásai. Ekkor hajtottam végre a szükséges szondázást Moszkvában, az önök washingtoni nagykövetén, Gromikón keresztül. Sztálinnak nagyon tetszett az ötletem. Ezután terjesztettem elő, most már hivatalosan a javaslatomat kormányunknak. Az elnöki tanácsadók nagy része rám támadt, és bizonygatni kezdte, hogy az Egyesült Államok elnökének nem kell a világ végére utaznia azért, hogy találkozzék Sztálinnal. A tárgyalásokba bevonták az angolokat is. A helyzet még bonyolultabbá vált. Egymás után nevezték meg a különböző helyeket, ahol össze lehetne hívni a konferenciát. Hogy mi minden szóba került! . . . Athén, Róma, Alexandria, Ciprus, Málta, Jeruzsálem, a Riviéra . . . Roosevelt ingadozni kezdett, de én hajthatatlanul kitartottam a Krím mellett . . .

Hopkins itt egy pillanatra elhallgatott, majd diadalmasnak tűnő hangon felkiáltott:

— És, amint látja, most a Krímben beszélgetünk önnel!

A három nagyhatalom küldöttségének találkozója 1945. február 3-án kezdődött.

Az amerikai küldöttség tagjai, élen Roosevelt elnökkel, az út első részét az Egyesült Államok partjaitól Málta szigetéig (az ismert brit földközitengeri támaszpontig) az amerikai „Quinsey" cirkálón tették meg, az út második felét pedig — Máltától a Krímig — légi úton.

A Churchill vezette angol küldöttség először szintén Máltára érkezett, és onnan folytatta útját a Krím félszigetig, repülőgépeken.

Máltán az angolok és az amerikaiak megtartották saját külön találkozójukat, a „kéthatalmi konferenciát", amely a krími háromhatalmi konferencia előkészítése volt.

Mindkét nyugati küldöttség február 2-ről 3-ra virradó éjszaka tette meg az utat Máltától Szakiig (repülőtér a Krím félszigeten), ez a távolság több mint kétezer kilométer volt. A két küldöttséget a szó szoros értelmében nagy kíséret vette körül, ebben katonák, tengerészek, diplomáciai szakértők voltak és a technikai személyzet. Azon az éjszakán majdnem hétszázan tették meg az említett utat. Ezenkívül a konferencia kezdetére több különböző rendeltetésű angol és amerikai hajó érkezett a Krímbe, és Szevasztopolban horgonyzott le. Ezeknek a hajóknak a legénységével az általuk szállított őrségek tagjaival és a technikai szolgálatot ellátókkal együtt (az amerikaiak például nyomdát is hoztak magukkal) a konferenciával kapcsolatban Krímbe érkezett külföldiek száma legalább kétezerötszáz volt.

A konferencia résztvevőinek és környezetüknek elhelyezése az akkori körülmények között nem volt könnyű feladat. A Krím félszigetet csak nem sokkal azelőtt szabadították fel a németektől. A háború alapos pusztítással járt itt is. A városok, az utak, az épületek, az erőművek, a vasút- és a távíróvonalak jócskán megrongálódtak. Ahhoz, hogy a konferenciát vendégül láthassuk, sok mindent kellett kijavítani, helyreállítani, rendbe tenni. Ez jelentős, bonyolult és nehéz munka volt. Elég ha csak azt említem, hogy a helyreállításhoz, a konferencia megrendezéséhez több mint 1500 vagon felszerelést — építőanyagot, bútort és más tárgyat — kellett szállítani, és hogy csupán a Livádiai palota helyreállítására 20 000 munkanapot fordítottak. Mindezek az erőfeszítések kétségkívül sikerrel jártak, és a konferencia résztvevőinek biztosítottuk az akkor lehetséges kényelem maximumát.

A tanácskozásra érkezett három küldöttség a háború zivatarában csodával határos módon épen maradt palotákban, a Livádiai, a Voroncov és a Juszupov palotában kapott szállást.

A Livádiát — amely egykor II. Miklós hatalmas fehér palotája volt — az amerikai küldöttség foglalta el. Itt tartózkodott Roosevelt lányával, Anne-nel, aki elkísérte édesapját erre a távoli utazásra; itt lakott az amerikai küldöttség néhány más tagja is, közöttük Harry Hopkins, Robert fiával együtt. Hopkins súlyos beteg volt, és nem mindig vett részt a konferencia ülésein, de mindig figyelemmel kísérte annak munkáját, és nemegyszer adott hasznos tanácsokat főnökének. Roosevelt a palota föld-

szintjén rendezkedett be, itt volt hálószobája, dolgozószobája és fogadószobája, mert az amerikai elnök csak nagyon nehezen tudott mozogni. Már felnőttként kapott gyermekparalízist. Roosevelt nem tudott járni, különleges tolókocsiban vitték. Éppen ezt a körülményt vették figyelembe, amikor úgy határoztak, hogy a konferencia üléseit a Livádiai palotában tartják, megkímélve ezzel Rooseveltet az utazgatásoktól. Erre annál is inkább lehetőség volt, mert a Livádiai palotában volt egy nagy terem — az úgynevezett cári bálterem —, ahol le tudták bonyolítani a konferencia teljes üléseit. Az elnök kényelme érdekében Livádiától Szevasztopolig külön vezetéket fektettek le, amely egy amerikai híradóshajón végződött.[86]

Az angol küldöttség Alupkában, a Voroncov palotában szállt meg. Ezt a palotát a múlt század első felében építették, és a Krím gyöngyszeme. A Voroncov grófok családját hosszú esztendőkön át szoros kötelékek fűzték Angliához: a palota tulajdonosának édesapja, Sz. R. Voroncov, a XVIII. és XIX. század fordulóján orosz nagykövet volt Londonban, fia, M. Sz. Voroncov pedig a Temze partján nevelkedett és tanult. Ez a tény egyébként magán a palotán is tükröződött. Építésze az angol Edward Blore volt, aki az Angliában akkor népszerű feudális-romantikus stílusban alkotta meg a palotát, nyilvánvaló keleti-arab motívumok felhasználásával. Ennek a körülménynek váratlanul kellemes hatása volt a krími értekezlet idején. Churchill, a brit küldöttség vezetője nagyon elégedett volt a számára biztosított szálláshellyel, és a konferencia egyik szünetében elég viharosan fejezte ki nekem, mennyire elégedett azzal, hogy itt, a „messzi Oroszország" területén a lelkéhez ennyire közel álló környezetben lehet. A küldöttség vezetőjének hangulata pedig egyáltalán nem közömbös dolog! Churchill-lel lakott a Voroncov palotában Sarah lánya és az angol küldöttség csaknem valamennyi tagja.[87]

A szovjet küldöttség a Juszupov palotát foglalta el Koreizben. A három palota közül ez a legszerényebb méreteiben is, építészetileg is, de mi, a házigazdák, természetesen, a szebbet, a jobbat a vendégeknek engedtük át.

A krími konferencia első hivatalos ülését 1945. február 4-én tartották. Derült, napfényes idő volt. Az ülést délután 5 órakor nyitották meg a Livádiai palota „báltermében". A terem közepén hatalmas kerekasztal volt, körülötte foglalt helyet a három küldöttség. A szovjet küldöttség ült szemben a kertre nyíló ablakokkal, az angol küldöttség a szovjet delegáció jobb, az amerikai pedig bal oldalán foglalt helyet. A küldöttségek összetétele a következő volt:

Amerikai küldöttség
F. Roosevelt, elnök
E. Stettinius, külügyminiszter
H. Hopkins, az elnök külön tanácsadója
W. Leahy admirális, az elnök vezérkarának főnöke

G. Marshall tábornok, az amerikai hadsereg vezérkari főnöke
E. King admirális, a haditengerészeti erők főparancsnoka
J. Byrnes, a háborús mozgósítás minisztériumának igazgatója
B. Sommerwell tábornok, az amerikai hadsereg hadtápfőnöke
E. Land admirális, a haditengerészeti szállítások adminisztrátora
L. Cooter tábornok
A. Harriman, az Egyesült Államok moszkvai nagykövete
E. Matthews, a külügyminisztérium európai osztályának igazgatója
A. Hiss, a külügyminisztérium főmunkatársa
Ch. Bohlen, a külügyminiszter titkára és tolmács
Ezenkívül a küldöttségben részt vettek még tanácsadóként és szakértőként tábornokok, tengernagyok és a külügyminisztérium munkatársai.

Angol küldöttség
W. Churchill miniszterelnök
A. Eden külügyminiszter
Lord Leathers hadi szállítási miniszter
A. Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese
A. Brooke tábornagy, a birodalmi vezérkar főnöke
H. Ismay tábornok, a hadügyminiszter vezérkari főnöke
Ch. Porta, a légierők marsallja, a légierő vezérkari főnöke
E. Cunningham admirális, az admiralitás első lordja
H. Alexander tábornagy, a szövetséges haderők főparancsnoka a Földközi-tenger térségében
Wilson tábornagy és Sommerwell admirális
A. C. Carr moszkvai angol nagykövet
A küldöttségben ezenkívül meghatározott számú titkár, katonai és diplomáciai tanácsadó, illetve szakértő volt.

Szovjet küldöttség
I. Sztálin, a Népbiztosok Tanácsának elnöke
V. Molotov külügyi népbiztos
N. Kuznyecov, a haditengerészeti flotta népbiztosa
A. Antonov, a Vörös Hadsereg vezérkarának helyettes főnöke
A. Visinszkij, a külügyi népbiztos helyettese
I. Majszkij, a külügyi népbiztos helyettese
Sz. Hugyakov, a légierő marsallja
F. Guszev, a Szovjetunió angliai nagykövete
A. Gromiko, a Szovjetunió nagykövete az Egyesült Államokban.
Ezenkívül a szovjet küldöttségben is meghatározott számú katonai, tengerészeti és diplomáciai tanácsadó, illetve szakértő volt, közöttük Sz. Kavtaradze, K. Novikov, F. Molocskov, V. Pavlov.

Természetesen a küldöttségeknek nem minden tagja vett részt valamennyi ülésen; a tanácsadókat és a szakértőket szükség szerint, az ülésen megvitatásra kerülő kérdésektől függően hívták meg, de mégis a konferenciának valamennyi teljes ülésén általában legalább 40—50 személy ült a kerekasztalnál.

Kétségtelen, hogy a konferencián a három küldöttségvezető játszotta a fő szerepet, ezért, hogy a továbbiakat könnyebb legyen megérteni, hasznosnak tartom külföldi partnereimnek legalább rövid jellemzését.

Az Egyesült Államok elnöke, Franklin Delano Roosevelt kétségkívül rendkívül jelentős polgári típusú államférfi volt.

Azt sem tagadhatjuk, hogy Roosevelt burzsoá értelemben haladó és előrelátó államférfi volt. Ez egyebek között megnyilvánult külpolitikájában. Roosevelt jól megértette, milyen veszélyes a fasizmus, mint a más országok és népek ellen indított agresszió melegágya, és a háborút megelőző években nemegyszer élesen elítélte a fasizmus politikáját. Nem volt azonban ereje ahhoz, hogy támogassa a szovjet kollektív biztonsági politikát, holott kizárólag az tehette volna ártalmatlanná Hitlert és Mussolinit. Ténylegesen azonban a sorsdöntő napokban Roosevelt mint tipikus liberális szép szavakat mondott, de tartózkodott a nemes tettektől, ezzel pedig objektíven az agresszorok „megbékéltetőinek" malmára hajtotta a vizet. Azt, hogy mihez vezetett ez a politika — Chamberlain és Daladier politikája —, nem kell megismételni.

Már a második világháború idején tette meg Roosevelt két legjelentősebb és leghaladóbb lépését: tartós szövetséget kötött a Szovjetunióval, és elfogadtatta a lend-lease törvényt, amelynek érvényét országunkra is kiterjesztette. A második frontot illetően azonban Roosevelt ingadozó álláspontot képviselt. Igaz, a krími konferencia idején már megvolt a második front (főként azért, mert az angol—amerikai erők féltek, hogy később érnek Berlinbe, mint a Vörös Hadsereg). Mégis, amikor a Livádiai palotában egy asztalhoz ültünk az amerikai elnökkel, nem volt számunkra teljesen világos, mit várhatunk tőle.

Az angol küldöttség vezetője, Winston Churchill sokkal egyértelműbb egyéniség volt, mint Roosevelt. Churchill szintén jelentős államférfi volt, de az ő nevéhez nem fűződött semmiféle rózsás elképzelés. Mindenki jól tudta, hogy konzervatív és imperialista, de nagy lendületű és átlagon felül rugalmas egyéniség.

1918 és 1920 között Churchill az egyik tevékeny szervezője volt az Oroszország elleni intervenciónak, de Hitler hatalomra jutása után az Angliát, Franciaországot és a Szovjetuniót egyesítő háromhatalmi szövetség híve lett. Nem az ő vétke, hogy ez a szövetség nem valósult meg. Ezért azok a felelősek, akiket Chamberlain és Daladier képviselt.

A háború idején Churchill két nagy és rendkívül haladó lépést tett: 1940-ben, amikor Franciaország eleste után nem kötött békét Németországgal, és 1941. június 22-én, amikor azonnal és feltétel nélkül Anglia támogatásáról biztosította a Szovjetuniót.

Később azonban Churchill álláspontja változni kezdett. Meglehetősen

bonyolult manőverekbe kezdett, abból kiindulva, ahogyan a brit birodalom érdekeit értelmezte egy-egy adott pillanatban. Ez az értelmezés távolról sem volt mindig helyes, még magának Angliának távolabbi érdekeit figyelembe véve sem, és gyakran súlyos hibákba vitte Churchillt. Makacs ellenzője lett a második frontnak, arra törekedett, hogy a háború fő terheit átrakja a szovjet nép vállára. Előtérbe helyezte a birodalom érdekeit más szövetségesek, különösen a Szovjetunió rovására. Most pedig a Krímben a brit miniszterelnökkel együtt kellett megoldanunk a háború utáni világ elrendezésének legfőbb problémáit.

Visszatérek azonban a krími konferencia első üléséhez. Roosevelt elnökölt. (Sztálin javaslatára őt választották meg a konferencia állandó elnökéül.) Ennek az ülésnek napirendjén katonai kérdések szerepeltek. Németország az összeomlás előtt állt, de szükség volt a szövetségesek fegyveres erőinek együttműködésére, a haderők tevékenységének összehangolására, hogy minden lehetséges módon meggyorsítsák az ellenség szétzúzását.

A Vörös Hadsereg helyettes vezérkari főnöke, Antonov hadseregtábornok részletes jelentést tett a keleti front helyzetéről. A nyugati hadseregek képviseletében Marshall amerikai tábornok szólalt fel, és részletesen tájékoztatta a jelenlevőket a nyugati front helyzetéről. Mindkét beszámolót ezután bizonyos fokig megvitatták, ami baráti, gyakorlatias légkörben történt. A szovjet fél kifejezte azt az óhaját, hogy az angol—amerikai támadást nyugaton február első felében kezdjék meg, és fokozzák Németország bombázását. Marshall azt válaszolta, hogy a szövetséges támadást a nyugati front déli részén február 8-ára, északi részén pedig február 15-ére tűzték ki. Megígérte azt is, hogy jelentősen kiszélesítik a légitámadásokat Németország ellen.

Minthogy a legfőbb katonai kérdésben nem volt semmiféle nézeteltérés, ez a kérdés a konferencia plenáris ülésein többé fel sem merült. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a konferencia nem foglalkozott katonai ügyekkel. Foglalkozott, sőt, nagyon nagy buzgalommal, csakhogy a katonai kérdések megvitatását átadták a katonai, haditengerészeti és légügyi parancsnokok rendszeresen összeülő tanácskozásának. Ezen részt vettek a különféle megbízatással Jaltában tartózkodó katonai vezetők. A krími konferencia záróközleménye, amelyet a tanácskozás után hoztak nyilvánosságra, a következő nyilatkozatot tartalmazta:

„Egybehangolt katonai terveink csak végrehajtásuk során válnak majd ismeretesekké, mi azonban meg vagyunk győződve arról, hogy a három vezérkar szoros együttműködése, amely megvalósult ezen a konferencián, meggyorsítja a háború befejezését." Itt helyénvaló megemlítenem egy nagyon fontos katonai döntést, amelyet az értekezlet legvégén hoztak, azt az elhatározást, hogy a Szovjetunió hadat üzen Japánnak. Mint az köztudott, 1941 és 1944 között a Szovjetunió hadban állt Németországgal és Olaszországgal, de Japánnal nem. A krími konferencián azonban a három résztvevő 1945. február 11-én megállapodást írt alá arról, hogy a Szovjetunió a második világháború megszüntetésének gyorsítása érde-

kében hadba lép Japán ellen két-három hónappal Németország kapitulációja után. Ez a megállapodás tartalmazta azt is, hogy a Szovjetunió visszakapja a Szahalin-sziget déli részét a környező szigetekkel, megkapja a Kuril-szigeteket, nemzetközivé teszik Dairen kikötőt, a Szovjetunió visszakapja Port-Arthur bérletét, és ott támaszpontot létesíthet, a Kínai Keleti és Dél-mandzsúriai Vasút szovjet—kínai irányítás alá kerül, biztosítják a Mongol Népköztársaság függetlenségének és területi sérthetetlenségének fennmaradását. A megállapodás kimondja, hogy azokat a kérdéseket, amelyekben Kína érdekelt, a kínai kormánnyal kell rendezni, és hogy a Szovjetunió kész Kínával barátsági és szövetségi szerződést kötni. A távol-keleti ügyekről szóló megállapodás a krími értekezlet plenáris ülésein nem került megvitatásra, azt Sztálin, Roosevelt és Churchill közvetlen megbeszélésein érték el. A megállapodást 1945 augusztusában váltották valóra.

Itt azonban előreszaladtam egy kissé. Akkor, február 4-én este Roosevelt nagy fogadást adott szállásán a Livádiai palotában a konferencia résztvevőinek tiszteletére, amelyen sok pohárköszöntőt mondtak a szövetségesek együttműködésének megszilárdítására és a három hatalom vezetőinek egészségére. A vacsorát orosz termékekből készítették, de — ez az akkori idők nehéz körülményei közepette egzotikusnak számított — azok a fülöp-szigeti szakácsok, akiket Roosevelt hozott magával Amerikából.

A krími konferencia minden további plenáris ülésén (még hét volt) politikai kérdésekkel foglalkoztak, és ezekben már nem volt olyan összhang a három szövetséges között, mint a katonai kérdések megvitatásánál. Amikor ezek a kérdések kerültek terítékre, az értekezlet asztalánál nemegyszer élénk eszmecsere, heves vita robbant ki, nemegyszer összekülönböztek, méghozzá nemcsak a szovjet és az angol—amerikai fél. Olyan eset is előfordult, hogy az angolok és amerikaiak véleménye tért el. Az egész eszmecsere azonban a „parlamenti illemszabályok" keretei között zajlott le, ezért végső soron az esetek többségében sikerült valamennyi fél számára elfogadható kompromisszumot találni.

Az együttműködés szellemének fenntartásában a konferencia asztalánál nem kis szerepe volt személyesen Rooseveltnek, aki valósággal művészien látta el az elnök feladatát. Nyugodt volt, mértéktartó, szellemes, és fél szóból is megértette a szónok gondolatát. Arra is képes volt, hogy időben javasoljon valamilyen megoldást vagy megfogalmazást, amely összebékítette a vitatkozók nézeteit. Engem meglepett az elnök szívóssága is. Rooseveltnek volt ereje, hogy megőrizze frisseségét és figyelmét a több órás üléseken, sőt, ezeken túl még különféle államügyekkel is foglalkozzék, amelyekről Washingtonból tájékoztatták őt.

Nincs módom arra, hogy elidőzzek az értekezleten lezajlott viták részleteinél, megpróbálom összegezni a legfontosabbakat.

A politikai kérdések közül *a központi helyet, vitathatatlanul Németország jövője foglalta el.* Ebben a kérdésben a három küldöttség nagy egyetértést tanúsított mindenben, ami a probléma *politikai* oldalát illeti. A konferencia után nyilvánosságra hozott záróközlemény a német kérdésről hozott

döntéseket (érdemes ezeket felidézni!) a következőképpen fogalmazta meg:

„Megingathatatlan célunk, hogy megsemmisítsük a német militarizmust és nácizmust, s biztosítjuk azt, hogy Németország soha többé ne zavarhassa a világ békéjét. Szilárd elhatározásunk, hogy lefegyverezzük és elbocsátjuk az egész német fegyveres erőt, végérvényesen szétzúzzuk a német vezérkart, amelynek több ízben sikerült felélesztenie a német militarizmust; elkobozzuk vagy megsemmisítjük az egész német hadifelszerelést; felszámoljuk vagy ellenőrzés alá vonjuk az egész német ipart, amelyet haditermelés céljaira lehet felhasználni. Igazságos és gyors büntetéssel sújtjuk az összes háborús bűnöst, és megfelelő természetbeni jóvátételt követelünk a németek okozta pusztításokért. Elhatároztuk, hogy eltöröljük a föld színéről a náci pártot, a nemzetiszocialista törvénykezést, szervezeteket és intézményeket. Kiirtunk mindenféle náci és militarista befolyást a német nép közhivatalaiból, kulturális és gazdasági életéből és Németországban közös megegyezés alapján foganatosítjuk mindazokat a rendszabályokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a jövőben a világ békéjét és biztonságát biztosíthassuk. Nincs szándékunkban megsemmisíteni a német népet. A németek azonban csak a nemzetiszocializmus és militarizmus kiirtása után reménykedhetnek méltó létezésben, és nyerhetnek helyet a nemzetek közösségében."

Milyen fantasztikus meseként hangzanak ezek a határozatok most, napjaink angol—amerikai politikájának fényében!

A krími értekezlet egyidejűleg Németország irányításának formáit is felvázolta. Ennek lényege az volt, hogy Németországot és Berlint is négy — szovjet, angol, amerikai és francia — megszállási övezetre osztják. Mindegyik övezetet a megfelelő hadsereg-főparancsnok ellenőrzi, és a négy hadsereg-főparancsnokból álló tanácsnak kell döntenie az összném et jellegű ügyekben. Ennek megfelelően hasonló rendet fogadtak el Nagy-Berlinre vonatkozóan is, a város irányítását a négy övezetparancsnokra bízták.

A szövetségesek nézeteltérései akkor kerültek felszínre, amikor eljutottak a német kérdés *gazdasági* oldalának megvitatásához. Konkrétan ez leginkább a *jóvátételről* folyó vitában fejeződött ki.

A szovjet kormány már 1943-ban különleges jóvátételi bizottságot hozott létre, és engem nevezett ki annak elnökévé. A bizottságnak az volt a feladata, hogy dolgozza ki és alapozza meg a Szovjetunió jóvátételi követeléseit Németországgal és szövetségeseivel szemben (elsősorban természetesen a német jóvátételről volt szó).

Ennek a problémának megvolt a maga története. Először az 1914—1918-as első világháború végén merült fel jóvátételi probléma. Akkor a német támadás következtében különösen súlyos károkat szenvedett Franciaország követelte állhatatosan, hogy a legyőzött ellenség térítse meg anyagi veszteségeit, elpusztított javait. Csakhogy Franciaország (egyébként más antant hatalmak sem kivételek) vezetői a háború által felszított szenve-

délyek hatására képtelenek voltak a kellő realitásra, és teljesen fantasztikus jóvátételi programot dolgoztak ki.

Az a jóvátételi összeg, amelyet az antant Németországtól követelt, nem is volt olyan hatalmas (30 milliárd dollár 58 éves részletfizetéssel), a baj csak az volt, hogy az antant *pénzben* követelte a jóvátételt, méghozzá nem német márkában hanem valamilyen nemzetközi valutában, vagyis dollárban, fontban, frankban vagy lírában. Ahhoz, hogy Németország ilyen nagy mennyiségű valutához jusson, eszeveszett ütemben kellett fejlesztenie kivitelét. Ezzel viszont Franciaország, Anglia és az Egyesült Államok legveszélyesebb vetélytársa lett a világpiacon, sőt ezeknek a hatalmaknak saját piacán is. Ez éles ellentmondást eredményezett, amelyből nem volt kiút, és Németország ügyesen kijátszva ezt az ellentmondást, végül is ténylegesen megszabadult a jóvátételtől.

Ezt a történelmi tapasztalatot figyelembe véve, a szovjet jóvátételi bizottság más utat választott. Először is teljesen elvetette a jóvátétel pénzbeni kifizetését, ehelyett *természetbeni* jóvátételt követelt, vagyis azt, hogy a jóvátételi összeget gyárakkal, üzemekkel, szerszámgépekkel, gépekkel, szolgáltatással, különféle áruk és termékek szállításával váltsák meg. Másodsorban a jóvátétel összegének meghatározásánál a szovjet jóvátételi bizottság abból indult ki, hogy megmarad a szigorú realitás talaján, és függetlenül anyagi veszteségeink mértékétől, csak annyit követel Németországtól, amennyit természetesen a szükséges szigorral ténylegesen behajthat tőle.

Az említett elvek figyelembevételével dolgozta ki a bizottság a természetbeni jóvátétel programját, amelynek összege amerikai valutára átszámítva 20 milliárd dollár lett volna. Ennek az összegnek a fele a Szovjetunió veszteségeit térítette volna meg, másik felét pedig szét kellett volna osztani a hitleri agressziótól szenvedett többi ország között. Ezt a programot kellő időben jóváhagyta a szovjet kormány. Most, a Krímben azt a megbízást kaptam, hogy jelentést tegyek az értekezleten a Szovjetunió jóvátételi követeléseiről, amit meg is tettem a második plenáris ülésen, február 5-én.

Beszédemben kifejtettem, hogy a szovjet jóvátételi program szerint a háborút követő első két évben közvetlen elkobzásra kerülne sor Németország nemzeti vagyonából (gyárak, üzemek, gépek stb. formájában), ezenkívül Németország a háborút követően tíz éven keresztül évente fizetne árukkal és egyebekkel. A szovjet jóvátételi rész mindössze annyi lenne, amennyi az Egyesült Államok költségvetésében a kiadási rész 10%-a az 1944—45-ös költségvetési évben, vagy amennyi Anglia hathavi katonai kiadása volt. Ami a jóvátétel elosztását illeti, a Szovjetunió két mozzanatot vett alapul: az egyes országok részarányát a győzelem elérésére fordított közös erőfeszítésekben és az egyes országok veszteségeinek mértékét. A két szempont együttes figyelembevételével meg lehet határozni, mely országoknak kell elsősorban és mely államoknak kell másodsorban jóvátételt kapniok.

Miután befejeztem előterjesztésemet, Churchill kért szót, és kissé ködö-

sen, az első világháború tapasztalatára hivatkozva, azt kezdte bizonygatni, hogy a jóvátétel nagy csalódást okozott akkor, és nagy csalódást fog okozni most is. Ha a győztesek nyomása túlságosan nagy lesz, a német nép éhezni fog, és ez a szövetségesek számára új és bonyolult gazdasági és politikai problémát okoz. Churchill nyíltan nem tiltakozott a jóvátétel ellen, de beszédének egész szelleméből az következett, hogy jobb nem belebonyolódni a jóvátételbe.

Roosevelt épp ellenkezőleg, határozottan támogatta a szovjet jóvátételi követeléseket, és kijelentette, hogy természetesen senki sem akarja a német népet kiéheztetni, másrészt azonban nem érti, miért kell a német népnek jobban élnie szomszédainál, többek között a Szovjetunió lakosságánál.

Rövid zárszavamban rámutattam Churchill beszédének szándékosan homályos részeire, és elmondtam, mik voltak az igazi okai a jóvátétel sikertelenségének az első világháborút követően. Hozzáfűztem azt is, hogy a szovjet jóvátételi bizottság számításainál abból az elvből indult ki, hogy a németek számára a háború utáni időszakban biztosítani kell a „közép-európai életszínvonalat".

Amikor Roosevelt meghallotta ezt, elégedetten felkiáltott:

— Éppen erről van szó: „közép-európai életszínvonalat"! Ez nagyon helyes!

Ezek után olyan határozat született, hogy a jóvátétel kérdését át kell adni a Szövetséges Jóvátételi Bizottságnak, amelyet Moszkvában kell összehívni, azzal a céllal, hogy dolgozza ki a jóvátétel részleteit. Ez a bizottság kellő időben javaslatként a háromhatalmi szövetség kormányai elé terjeszti jóváhagyásra az összehangolt jóvátételi programot. A szovjet fél nem kifogásolta ezt a határozatot, de javasolta, hogy a krími konferencia dolgozzon ki az említett bizottság számára néhány általános elvet, amelyet ez utóbbi a vita alapjának tekinthet majd. Az általános irányvonal tervezeteként a szovjet fél saját jóvátételi programját terjesztette elő, amely a Szovjetunió részesedéseként 10 milliárd dollárt említ. Minthogy Churchill obstrukciót kezdett a szovjet javaslattal szemben, az értekezlet plenáris ülése a három külügyminisztert bízta meg, hogy dolgozza ki a konferencia végleges jóvátételi határozatának tervezetét.

A február 5-i ülés után a folyosón összetalálkoztam Roosevelttel. Felkiáltott:

— Nos, önök megleptek a szerénységükkel: hiszen hatalmas veszteségeik vannak, rengeteg értékük elpusztult . . . Arra számítottam, hogy legalább 50 milliárd dollárt fognak követelni.

— Én szívesen követelnék 100 milliárdot — feleltem —, ha az reális lenne . . . De mi, szovjet emberek, nem szeretjük elragadtatni magunkat talajtalan fantáziákkal . . .

A szovjet küldöttség elégedett volt az amerikaiak álláspontjával, és emlékszem, mint vitattuk meg nem sokkal a február 5-i ülés után „magánvitában" a jóvátétel jövőjét és az egész konferencia kilátásait a szovjet vendégek és szakértők csoportjával. Közöttük volt Sz. Vinogradov, G. Arkagyev, B. Podcerov, A. Miller, A. Arutyunyan és mások.

Február 6-án Hopkins, amikor beszélgettünk, az elnökre hivatkozva megjegyezte, hogy a jóvátétel kérdésében a Szovjetunió nagyon józan volt.

Néhány nap múlva heves viták után, amelyek nemcsak a külügyminiszterek tanácskozásain zajlottak le, hanem még azon az ebéden is, amelyet Sztálin adott február 8-án a Juszupov palotában, a konferencia asztalára tették a német jóvátételről szóló Jegyzőkönyvet, amely tartalmazta fő követeléseinket. Ez a jegyzőkönyv, amelyben szerepelt a 10 milliárd dollár, a szovjet és az amerikai küldöttség teljes támogatásával találkozott. Az angolok, noha elvben nem tiltakoztak a jegyzőkönyv ellen, ragaszkodtak ahhoz, hogy töröljük abból a pontos számot.

Úgy tűnt, hogy a dolog a sikeres befejezéshez közeledik, hiszen a vita során a szovjet—amerikai állásponttal szemben a brit ellenállás fokozatosan lanyhult. Ekkor azonban egy váratlan incidens miatt csaknem kárba veszett minden erőfeszítésünk.

A konferencia február 10-én tartotta utolsó plenáris munkaülését. Másnap reggel a konferenciának jóvá kellett hagynia a záróközlemény szövegét, és ezzel be kellett fejeznie munkáját. Ezt követően délben egy órakor a Livádiai palotában kellett volna megrendezni a kormányfők búcsúebédjét, az ebéd után pedig 3 órakor megkezdődött a küldöttségek elutazása.

A február 10-i ülésen összefoglalták a végzett munka eredményeit, és jóváhagyták a külügyminiszteri találkozón előkészített határozatokat. Sorra került a jóvátétel kérdése is. És ekkor történt a következő:

Churchill rosszul leplezett ingerültséggel tiltakozni kezdett az ellen, hogy a német jóvátételről szóló jegyzőkönyvben a jóvátétel összegét meghatározó bármiféle szám szerepeljen. Sztálin haragra lobbant, felállt az asztaltól, és Churchillhez fordulva felkiáltott:

— Ha az angolok nem akarják, hogy a Szovjetunió egyáltalán jóvátételt kapjon, akkor mondják meg egyenesen!

Churchill szintén felugrott a helyéről, és kijelentette:

— Szó sincs ilyesmiről!... Mi csak azt ellenezzük, hogy a jelenlegi szakaszban bármilyen konkrét számot megnevezzenek. A számokról határozzon a Szövetséges Jóvátételi Bizottság.

Teljesen nyilvánvaló volt, hogy Churchill fél: a jóvátétel túlságosan legyengítheti Németországot, mert arra gondolt, hogy Németország a jövőben ellensúlyozhatja a Szovjetunió megnövekedett hatalmát, és arra számított, hogy minél határozatlanabbak lesznek a krími konferencia javaslatai, annál könnyebb lesz Angliának a későbbiekben különféle trükkök és ravaszságok segítségével a jóvátételt a fabatkával egyenértékűvé tenni.

Roosevelt határozatlanul pillantott Sztálinra és Churchillre.

Churchill megjegyzése kihozta a sodrából Sztálint, aki teljesen felháborodottan kijelentette:

— Javaslom, fogadjunk el olyan határozatot, hogy Németország köteles természetben kártérítést fizetni a Szövetséges Nemzeteknek okozott vesz-

teségekért; a moszkvai Jóvátételi Bizottság meghatározza a jóvátétel összegét. Mi előterjesztjük majd a magunk számait, maguk pedig (Churchillhez fordult) a magukét . . .

Churchill elégedetten morgott:

— Így jobb lesz . . .

Most már, a háború után nyilvánosságra hozott okmányokból tudom, hogy pontosan ebben a pillanatban küldte Hopkins Rooseveltnek a következő cédulát:

„Az oroszok olyan sok engedményt tettek ezen az értekezleten, hogy nem lenne szabad megsérteni őket. Az angolok, ha úgy akarják majd, továbbra sem egyeznek bele semmibe, és Moszkvában is csak így lesz. Mondja egyszerűen azt, hogy az egész kérdést átadjuk a Jóvátételi Bizottságnak a jegyzőkönyvekkel együtt, amiből kiderül, hogy az angolok nem akarják megemlíteni a 10 milliárdot."[88]

Akkor nem tudtam erről, de elégedetten állapítottam meg, hogy Roosevelt arcáról hirtelen eltűnt a határozatlanság, és szilárdan javasolta azt, amit — mint most már tudom — Hopkins indítványozott. A konferencia elfogadta az elnök javaslatát.

Nos, jól van, gondoltam, a moszkvai Jóvátételi Bizottság megkapja az Egyezménytervezetet a német jóvátételről és egyidejűleg a vitáról készült jegyzőkönyvet, amelyből kitűnik, hogy Anglia ellenzi a 10 milliárd említését. Ez azt jelenti majd, hogy a három kormányfő között ebben a fontos kérdésben semmiféle megállapodás nem jött létre, és az angolok számára lehetőség nyílik, hogy minden lehetséges eszközzel szabotálják, hogy a Szovjetunió (és más országok) valamennyire is jelentős kártérítést kapjanak azért a hatalmas veszteségért, amelyet elszenvedtek ebben a rájuk kényszerített háborúban. Nem, nem, bármi módon is, de meg kell szerezni a „három nagy" aláírását a vitatott jegyzőkönyvhöz. De hogyan?

Elhatároztuk, hogy az ebéd végén, amikor a kormányfők kávét isznak, Molotov javasolni fogja nekik, hogy írják alá a jegyzőkönyvet. Sztálin aláírja, Roosevelt szintén aláírja, Churchillnek pedig kényelmetlen lesz nem aláírni . . .

Rendkívül feszült légkörben várakoztunk a folyosón. Néhány perc múlva Molotov elégedett arccal lépett ki a „három nagy" szobájából. A jóvátételről szóló jegyzőkönyvet aláírta Sztálin, Roosevelt és Churchill.

A német kérdés mellett a krími konferencia nagy figyelmet szentelt a világ háború utáni elrendezésének. Az értekezlet egyhangúlag elfogadta a „Nyilatkozatot a felszabadított Európáról". A három hatalom ígéretet tett, hogy „a bizonytalanság átmeneti időszakában egybehangolja" politikáját a náci iga alól felszabadult népek megsegítésére. A Nyilatkozat kifejtette azt is, hogy „a rend helyreállítását Európában és a nemzetigazdasági élet átalakítását olyan eszközökkel kell véghez vinni, amelyek lehetővé teszik a felszabadult népeknek, hogy felszámolják a nácizmus és a fasizmus utolsó maradványait, és saját akaratuk szerint demokratikus intézményeket létesítsenek".

Köztudott, hogy amikor ezeket az általános elveket később a gyakorlatban kellett alkalmazni, a három kormányfő között — másként nem is lehetett — gyakran voltak nézeteltérések. Jaltában egyébként az esetek többségében az effajta nézeteltéréseket a konferencia résztvevői számára elfogadható kompromisszumok segítségével sikerült leküzdeni.

Csak egyetlen példát említek. A legkiélezettebb kérdés Lengyelország jövője volt. Nagy viták folytak határairól. Lengyelország keleti határaira vonatkozóan nem volt különösebb nézeteltérés, mert a szovjet kormány kész volt alapul venni a hírhedt „Curzon-vonalat", amelyet Anglia még a polgárháború és az intervenció éveiben javasolt. Ami azonban Lengyelország nyugati határait illeti, a szövetségesek hosszas vitákat folytattak. A Szovjetunió ragaszkodott ahhoz, hogy ez a határvonal az Odera és a Neisse mentén húzódjék. Anglia és az Egyesült Államok elismerte, hogy Lengyelország területét északon és nyugaton ki kell terjeszteni, de nem akarta ezt pontosan rögzíteni a térképen. Végül is a nyugati határokban nem sikerült megegyezni, ezt a kérdést csak a három hatalom kormányfőinek legközelebbi találkozóján oldották meg (a mi javaslataink szellemében) Potsdamban, már az európai háború befejezése után, 1945 nyarán.

Emlékszem, hogy hosszas és feszült viták után, amelyek a lengyel kérdésről folytak, Roosevelt felkiáltott:

— Már ötszáz éve, hogy Lengyelország fejfájást okoz Európának!

S hogy szavait szemléletesebbé tegye, az elnök mindkét kezével a fejéhez kapott.

Rendkívül nagy jelentősége volt annak is, hogy Jaltában befejezték az ENSZ létrehozásának teljes előkészítő munkáit. E szervezet alapszabályának körvonalait 1944-ben dolgozták ki a szövetségesek Dumbarton—Oaks-i (Egyesült Államok) értekezletén, egy lényeges pontot azonban nem tudtak egyeztetni akkor: a nagyhatalmak szavazásának rendjét a Biztonsági Tanácsban. Ezt a kérdést a Krímben rendezték, és ugyanitt állapodtak meg, hogy az ENSZ alakuló közgyűlését 1945. április 25-ére hívják össze San Franciscóba. Jaltában teljesítették elvben a Szovjetunió azt a kérését is, hogy az ENSZ közgyűlésén helyet kapjon Ukrajna és Belorusszia.

Végül a krími értekezlet ismét egyhangúlag fogadta el külön nyilatkozatát ezzel a címmel: „Egység a béke megteremtésében, ugyanúgy, mint a háborúban." Ebben kinyilatkoztatták, hogy a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok megerősítik közös elhatározásukat, hogy az eljövendő békében fenntartják és megerősítik a célok és az akciók azon egységét, amely lehetségessé tette számukra a győzelmet a második világháborúban. Ezt a célt kellett volna szolgálnia egyébként a három hatalom Külügyminiszteri Tanácsának is, amelyet azért hoztak létre, hogy háromnégy hónaponként összeüljön, és rendezze a három ország közötti vitákat és nézeteltéréseket.

Amikor most, annyi év után az ember gondolatban átfutja a krími értekezlet vitáit és határozatait, és összehasonlítja napjaink világpolitikai helyzetével, akaratlanul is felmerül a kérdés: mi tette lehetővé a három hatalom egyetértésének azt a magas fokát akkor Jaltában?

Véleményem szerint ennek két fő oka volt.

Az első a szovjet nép hatalmas hozzájárulása a hitlerista szövetség elleni harchoz. A krími konferencia idejére hihetetlenül nagy volt a Szovjetunió tekintélye, azé a Szovjetunióé, amelynek hadserege az előző két esztendőben hősies utat tett meg a Volgától az Oderáig.

A másik ok az volt, hogy a széles demokratikus tömegek Nyugaton — többek között Angliában és az Egyesült Államokban — a háborús tapasztalatok hatása alatt nagyon fasisztaellenes szelleműek voltak, amivel komolyan számolniok kellett ezen országok vezető köreinek is.

Ez is, az is meghatározta a krími értekezlet szellemét, amely (egyes hibáitól eltekintve) a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia második világháború alatti baráti együttműködésének csúcspontja lett. Ez biztosítja ennek a konferenciának tiszteletre méltó helyét az emberiség politikai történetében.

JEGYZETEK

Első rész

1. Magyarul *Utazás a múltba*, illetve *Háborús emlékeim* címmel jelent meg (Gondolat, 1967—68.).
2. 1912 és 1917 között Angliában éltem mint a cári Oroszországból emigrált. Ebben az időben kötöttem közeli ismeretséget Litvinovval, aki szintén száműzetésben élt. Az emigráció éveiben Londonban jól megtanultam angolul, alaposan tanulmányoztam Anglia politikai és gazdasági életét, munkásmozgalmát, kultúráját, hagyományait és szokásait. Életemnek ezt a szakaszát részletesen leírtam az *Utazás a múltba* című könyvemben, amely Moszkvában jelent meg 1960-ban. (Később ez a könyv része lett az ugyancsak Moszkvában 1964-ben megjelent *Egy szovjet nagykövet visszaemlékezései* című könyvemnek.)
3. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt V. Kongresszusának 1907-ben Koppenhágában kellett volna tanácskoznia. Oroszországban a kongresszust akkoriban lehetetlen volt összehívni, ezért 1907 áprilisában mintegy 300 küldött érkezett illegálisan a kongresszusra Dániába. Amikor azonban már valamennyien a helyszínen voltak, a dán kormány a cári kormány nyomására váratlanul megtagadta az engedélyt, hogy a kongresszust az ország területén tartsák. Azok a kísérletek, hogy a kongresszust Svédországba vagy Norvégiába helyezzék át, ugyanabból az okból sikertelenek voltak. Ekkor az OSZDMP vezetői úgy határoztak, hogy Londonba teszik át a kongresszust. A cári kormány itt is igyekezett megakadályozni a kongresszus lebonyolítását, de az angliai körülmények közepette ez lehetetlennek bizonyult. Minthogy mindezek a nehézségek és utazások kiürítették a kasszát, amelyet a párt a kongresszusra összegyűjtött, azoknak az elvtársaknak, akiknek az volt a feladatuk, hogy megtegyenek minden szükséges előkészületet a kongresszus lebonyolítására Angliában, kénytelen-kelletlen azon kellett törni a fejüket, hogy maximálisan csökkentsék a kiadásokat, egyebek között keressenek ingyenes termet a tanácskozásra. A Barátság Temploma hajlandó volt helyiségét ingyen az orosz forradalmárok kongresszusának rendelkezésére bocsátani. A Barátság Temploma egy vallási-szocialista társaságé volt, itt zajlott le az OSZDMP V. Kongresszusa, 1907. május 13-a és június 1-e között.
   A kongresszus befejezése után újabb nehézségekkel kellett megbirkózni: A küldöttek hazatérésének fedezésére a pártnak nem volt elég pénze, valahonnan kétezer fontot kellett szerezni. Keresni kezdték, milyen forrásból juthatnak ekkora kölcsönhöz. Végül is 300 fontot kaptak a német szociáldemokratáktól, 1700 fontot pedig néhány angol szocialista (közöttük George Lansbury) közvetítésével hajlandó volt a pártnak kölcsönadni a Joseph Fales szappangyártó cég tulajdonosa, aki ugyan zavaros nézeteket vallott, de szerette a mecénás szerepét játszani. Mindössze egy kölcsönváltót kért, azzal, hogy azt a kongresszus valamennyi résztvevője írja alá. Kérésének eleget is tettek. Amikor 1920-ban L. B. Kraszin Londonba érkezett, hogy a Szovjetunió képviselőjeként kereskedelmi tárgyalásokat folytasson, a Központi Bizottság határozata értelmében visszaadta a kölcsönvett pénzt Fales örököseinek (Fales akkor már nem élt), és visszakapta a kölcsönváltót, amelyet most a párt archívumában őriznek. (Részleteket lásd Majszkij: *Utazás a múltba* című könyvében. Moszkva, 1960. 151—165. old.)
   Ez a kissé romantikus történet különös erővel mutatja, milyen hatalmas változások mentek végbe azóta a világban.
4. A szovjet munkatársak átlagos életkora Londonban 30 és 40 év között volt.
5. 1922. április 16-án a genovai konferencia idején Rapallo helységben G. V. Csicserin külügyi népbiztos és W. Rathenau német külügyminiszter szerződést írt alá az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság és a Német Köztársaság diplomáciai kapcsolatainak megteremtéséről és arról, hogy kölcsönösen lemondanak valamennyi háború előtti követelésükről.

6. Az augusztus 8-án aláírt egyezmény két szerződést foglalt magában. Az első, az Általános szerződés azokat a cikkelyeket tartalmazta, amelyek a cári idők régi szerződéseire vonatkoztak, a legnagyobb kedvezmény elvének biztosítását szavatolták, a kereskedelmi képviselőnek és helyetteseinek diplomáciai jogait szabályozták, a halászati jogokat érintették stb. A másik, a Kereskedelmi és hajózási szerződés a két ország üzleti kapcsolatainak feltételeit és normáit tartalmazta. Mindez kevés ellenállásra talált a tőkés Anglia üzleti és politikai köreiben. A vihar az Általános szerződés 11. és 12. pontja körül robbant ki. Ezek lényege az volt, hogy a két kormány képviselői paritásos alapon bizottságot hoznak létre, amely megvizsgálja a brit állampolgárok kártérítési követeléseit az államosított tulajdonért és a régi cári államkölcsön-kötvényekért. Ha azután ez a bizottság megegyezésre jut a kártérítés mértékéről és formáiról, a két kormány harmadik szerződést köt, amely feljogosítja a Szovjetuniót, hogy kölcsönt jegyeztessen az angol piacon, amelyért a brit kormány szavatosságot vállal.
7. Ebben az időben Nagy-Britannia volt a Kínát kizsákmányoló fő imperialista hatalom. Tőkebefektetéseinek összege Kínában 300 millió font volt, sokkal több, mint más imperialista hatalmak befektetése. A Nagy-Britannia által Kínának nyújtott kölcsönök teljes összege 110 millió font volt. Ugyanakkor Kína Franciaországtól 70 millió font, Japántól 55 millió font, az Egyesült Államoktól pedig 25 millió font kölcsönt kapott. Nagy-Britannia ezenfelül birtokolta Kína főbb vasútvonalait, a Wei-Hai-Wei kikötőt, jelentős koncessziói, települései, vállalatai voltak az országban.
8. Organisation for Maintenance of Supplies, vagyis ellátásbiztosító szervezet.
9. Herbert Samuel 1920 és 1925 között Nagy-Britannia főmegbízottja volt Palesztinában.
10. 1923. május 8-án a brit külügyminiszter, Lord Curzon of Kedleton, ultimátumot intézett a szovjet kormányhoz, és azt követelte, hogy hívják vissza Iránból és Afganisztánból a szovjet nagyköveteket, mert azok állítólag propagandatevékenységet fejtettek ki Nagy-Britannia ellen; vonják vissza a szovjet kormánynak azt a határozatát, amely a murmanszki partvidéken 12 mérföldre terjesztette ki a part menti felségvizek határát, és ehelyett állítsák vissza a 3 mérföldes határvonalat; fizessenek kártérítést két angol kémnek, akik „kárt szenvedtek a szovjet megtorlások következtében"; bocsássák szabadon azt a lengyel papot, akit a szovjet bíróság kémkedés miatt elítélt; vonják vissza a Külügyi Népbiztosságnak azt a két levelét, amely visszautasította az angol kormány beavatkozási kísérletét belügyeinkbe. Curzon azzal fenyegetőzött, hogy ha ultimátumát a szovjet kormány nem fogadja el, Anglia 10 napon belül megszakítja kapcsolatait a Szovjetunióval. A szovjet kormány tárgyalásokat kezdett a brit kormánnyal, és azokon a szilárdságot a rugalmassággal párosítva, elfogadható kompromisszum alapján sikerült felszámolni a konfliktust. A szovjet kormány engedményeket tett kisebb jelentőségű, nem elvi kérdésekben, teljes mértékben fenntartva azt az elvet, hogy senki sem avatkozhat be a szovjet állam belügyeibe.
11. Leslie Urquhart angol nagyvállalkozó volt, akinek a cári Oroszországban különféle vállalatai voltak, főleg a karagandai színesfémbányászatot tartotta kezében. Ezeket a forradalom idején államosították. Mindaddig, amíg Urquhart abban reménykedett, hogy visszakapja tulajdonát, vagy legalábbis kártérítést kap érte, a Szovjetunió barátjának mutatta magát, amikor azonban elvesztette ezt a reményét, országunk egyik legnagyobb ellensége lett.
12. Az orvosok utcája Londonban.
13. ARCOS (All Russian Co-operative Society) — Összoroszországi Szövetkezeti Társaság. Szovjet kereskedelmi szervezet volt Angliában, amelyet hivatalosan korlátolt felelősségű társaságként mint angol kereskedelmi céget jegyeztek be.

Második rész

1. Ez volt az akkori fedőneve a pártban G. V. Csicserinnek, a Szovjetunió későbbi külügyi népbiztosának.
2. 1932. október 16-án a brit kormány minden előzetes figyelmeztetés nélkül a következő jegyzéket küldte a londoni szovjet nagykövetségnek:
„Sir, van szerencsém tájékoztatni Önt, hogy Őfelsége Kormánya Nagy-Britannia Egyesült Királyságban és Észak-Írországban arra az elhatározásra jutott, hogy megszünteti a Londonban 1930. április 16-án aláírt ideiglenes kereskedelem egyezményt annak 1. § 7. cikkelye értelmében. Ily módon az egyezmény hat hónappal a jelen jegyzék kelte után, tehát 1933. április 17-én hatályát veszti.
Egyben felhasználom az alkalmat, hogy közöljem Önnel: Őfelsége Kormánya az Egyesült Királyságban továbbra is érdekelt a két ország közötti kereskedelem fejlesztésében és ezért kész megvitatni azt a helyzetet, amelyet az ideiglenes kereskedelem egyezmény felmondása teremtett, a legközelebbi időben, amely a Szovjetunió kormánya számára megfelelő.
Van szerencsém stb.
Odaadó szolgája John Simon
1932. október 16."
3. 1932 őszén a kanadai Ottawában tartott birodalmi konferencián elhatározták, hogy Anglia a szabad kereskedelemről a vámvédelmi rendszerre tér át. Ezért feltétlenül szükségessé váltak bizonyos módosítások az Anglia és a különböző külföldi hatalmak között létesített szabadkereskedelmi szerződésekben.
4. W. Churchill: *Second World War.* (A második világháború.) I. köt. London 1955. 6—13. old.
5. Az igazság kedvéért meg kell mondani, hogy a versailles-i rendszert bíráló megjegyzések már Churchill *Következmények* című könyvében is szerepelnek, amely Londonban jelent meg 1929-ben. Akkori megállapításai azonban szerény előjátéknak tűnnek, ha összehasonlítjuk azzal, amit *A második világháború* című emlékezésében leírt.
6. Ez az elutasítás részben azzal magyarázható, hogy az elszigetelési politika híveinek hatására az Egyesült Államok nem kívánt belépni a Népszövetségbe, amelynek alapszabályzata szerves része volt a versailles-i békeszerződésnek.
7. *International Statistical Year Book.* Published by the League of Nations, 1927; *A Szovjetunió Statisztikai Évkönyve.* Moszkva, 1927.
8—9. Lloyd George kormányában Bonar Law pénzügyminiszter, Harmsworth konzervatív parlamenti képviselő volt.
10. A versailles-i szerződés megkövetelte, hogy Németország pénzben fizessen jóvátételt, méghozzá nem német márkában, hanem dollárban, fontban és más külföldi valutában. Németországnak, hogy külföldi valutához juthasson, minden lehetséges módszerrel növelnie kellett kivitelét. Ennek következtében Németország veszélyes vetélytársa lett a győztes hatalmaknak a világpiacon, sőt azok saját belső piacain is. A győztes hatalmak a német export ellen harcoltak. Ez zsákutcába vezetett, és a jóvátétel kifizetése mind nagyobb nehézségekbe ütközött. Ez volt a „transzferációs" probléma, vagyis a jóvátételi összegek átváltása német valutáról külföldire.
11. Churchill emlékirataiban rámutat, hogy annak a jóvátételnek teljes összege, amelyet Németország a győztes országoknak fizetett, körülbelül egymilliárd font volt, az amerikai és angol befektetések összege Németországban pedig elérte a másfél milliárd fontot. (W. Churchill: The Second World War, I. kötet, 7. oldal.)
12. A beszélgetés 1932-ben zajlott le.
13. Az angol uralkodó körök így nevezték azt az akciót, amikor Japán 1931-ben erőszakkal elfoglalta Kína északkeleti részét.

14. A koalíciót alkotó 520 képviselőből 470 a konzervatívokhoz tartozott.
15. A legnagyobb kedvezmény elve azt jelenti, hogy mindenféle kedvezmény, amelyet az adott állam valamilyen országnak a kereskedelemben nyújt, automatikusan kiterjed minden más országra, amellyel ennek az államnak a legnagyobb kedvezmény elvén nyugvó kereskedelmi megállapodása van. Ha például Anglia csökkenti a vámot az Egyesült Államokból behozott gabonára, akkor ezt a vámcsökkentést ki kell terjesztenie arra a gabonára is, amit más országokból hoz be, ha ez utóbbiaknak a legnagyobb kedvezmény elvén nyugvó kereskedelmi egyezményük van Angliával.
16. MacDonald lakásának címe emigrációm idején.
17. A Hewitt Road Hampstead környékén van.
18. A 21. § a következőket mondotta ki:
„Jelen szerződést a felek azzal a szigorúan betartandó feltétellel kötötték, hogy ha bármelyik kormány (tehát a brit vagy a kanadai — I. M.) véleménye szerint a megállapodásban biztosított előnyök bármely áruféle tekintetében teljesen vagy részben sérelmet szenvednek amiatt, hogy bármely külföldi hatalom állami akció igénybevételével közvetlenül vagy közvetve hatást gyakorol az adott árufélék árára, akkor a megfelelő kormány kötelezettséget vállal, hogy felhasználja azt a teljhatalmat, amellyel jelenleg rendelkezik, vagy amellyel a továbbiakban felruházzák, hogy megtiltsa az ilyen árufélék behozatalát — közvetlen vagy közvetett formában — az ilyen külföldi országokból olyan határidőre, amely szükségesnek mutatkozik annak érdekében, hogy megőrizzék vagy fenntartsák a jelen egyezményben megállapított előnyöket."
Lényegében arról a fáról volt szó, amelynek bevitelére Kanada tízszázalékos vámkedvezményt kapott Angliától, és a brit kormánynak arról a jogáról, hogy a kanadaiak első követelésére megtiltsa a szovjet faáruk bevitelét Angliába.
19. Az angol—szovjet kereskedelem mérlege 1921 és 1931 között így festett:

Év	Behozatal a SZU-ból (millió font sterlingben)	Kivitel a SZU-ba (millió font sterlingben)	Év	Behozatal a SZU-ból (millió font sterlingben)	Kivitel a SZU-ba (millió font sterlingben)
1921	2,7	3,4	1927	21,1	11,3
1922	8,1	4,6	1928	21,6	4,8
1923	9,3	4,5	1929	26,5	6,5
1924	19,8	11,1	1930	34,2	9,3
1925	25,3	19,3	1931	32,3	9,2
1926	24,1	14,4		225,0	98,4

(W. P. és Z. K. Coates: *A History of Anglo-Soviet Relations*. London, 1944. 777 o.)
20. Lenin *Művei*. 18. köt. Bp., 1955. 246. old.
21. Lenin *Művei*. 33. köt. Bp., 1956. 120. old.
22. Lenin *Művei*. XXII. köt. Moszkva, 482. old. (oroszul).
23. Lloyd George az 1932 őszén megtartott és már említett ottawai birodalmi konferenciára célzott, ahol elhatározták, hogy Anglia a szabad kereskedelemről a védővámra tér át.
24. A leszerelési világkonferenciát a Népszövetség hívta össze Genfbe, 1932. február 2-ra. Február 2-a és 24-e között zajlott le az általános vita a leszerelés kérdéseiről, amelyben M. M. Litvinov a Szovjetunió nevében javaslatot tett a teljes leszerelésre, hozzáfűzve, hogy ha az adott javaslatot nem fogadják el, a Szovjetunió kész támogatni bármilyen más indítványt, amely reálisan biztosítja a fegyverzet csökkentését. A konferencián összegyűlt imperialista hatalmak azonban nem akartak tényleges leszerelést, sem a fegyverzet lényeges csökkentését nem kívánták, ezért a következő 5 hónap során a különböző bizottságok és munkacsoportok, miután lemondtak a „mennyiségi" leszerelés gondolatáról — vagyis arról, hogy meghatározott arányban csökkentsék a különféle fegyverzet mennyiségét —, a

„minőségi" leszerelés problémájának megoldásán törték fejüket, vagyis azzal foglalkoztak, hogy megtiltsák az egyes hatalmaknak az „agresszívnak" minősített fegyverek birtoklását. Minthogy a szakértők képtelenek voltak megegyezni az „agresszív" és „nem agresszív" fegyverzet fogalmában, 1932. július 23-án a leszerelési értekezlet „nyári szünidőre" felfüggesztette munkáját, és többé nem ült össze.

25. A versailles-i konferencia alatt Lloyd George 1919. március 25-én előterjesztette úgynevezett „fontainebleau-i memorandumát", amely a leendő békeszerződés első vázlatát tartalmazta. Ez a memorandum a „bolsevik veszély" ellen irányult (D. Lloyd George: *The Truth about Peace Treaties*. London, 1938. I. kötet, 407. old.).
26. Chekers — az angol miniszterelnökök hivatalos London környéki rezidenciája.
27. Az út részletei megtalálhatók Lloyd George főtitkárnak, A. J. Sylvesternek *The Real Lloyd George* (London, 1947) című könyvében, 192—227. old.
28. Hewlett Johnson: *A kereszténység és a kommunizmus*. Moszkva, 1957. 62. old. (oroszul)
29. Uo. 110. old.
30. A mi diplomáciai falunkban. (fr.)
31. Frankenstein értett hozzá, hogy kapcsolatait politikai szempontból kihasználja, kölcsönöket és hiteleket szerzett országának, megszervezte az osztrák vezetők londoni látogatását stb.
32. Hippokratészi arc — orvosi szakkifejezés, az ember halál előtti arckifejezését jelenti.
33. Masaryk 1948-ban, amikor Csehszlovákia külügyminisztere volt, öngyilkosságot követett el.
34. Fleet Street — a lapszerkesztőségek utcája Londonban.

Harmadik rész

1. Az 1931-es választások után koalíciós kormány alakult, amelynek a képviselőházban 520 mandátuma volt, s ezekből 472 a konzervatívok birtokában. Politikai álcázás céljából azonban a koalíciós kormány elnökévé MacDonaldet tették, akit röviddel előbb Snowdennel és Thomasszal együtt kizártak a Munkáspártból, s aki megalakította a rövid életű Nemzeti Munkáspártot, és 13 mandátumot szerzett, azt is a konzervatívok támogatásával. A nemzeti munkáspártiak tagjai lettek a koalíciónak. Az ortodox munkáspártiaknak a régi 289 mandátum helyett csak 51 jutott az 1929-es állapottal szemben.
2. *Parliamentary Debates. House of Commons.* 269. kötet 532. oldal.
3. Az 1929—1933-as gazdasági világválságról van szó, amely erősen éreztette hatását az angol gazdaságban.
4. *Russia. Correspondance Relating to the Arrest of Employes of the Metropolitan-Vickers Company at Moscow* (a továbbiakban: *Russia*). London, 1933. No 1, 16—17. oldal.
5. Két évvel később Beaverbrook megváltoztatta az álláspontját, s híve lett a Szovjetunióhoz való közeledésnek.
6. *Russia*, 4—5. oldal.
7. *Russia*, 21. oldal.
8. *Izvesztyija*, 1933. IV. 16.
9. *Izvesztyija*, 1933. IV. 16.
10. Litvinov külügyi népbiztos végleg le akarta leplezni Oveynek és az őt támogató angol sajtó egy részének a mesterkedéseit, s ezért valamivel később, 1933. április 16-án közzé tette az *Izvesztyijá*ban a brit nagykövettel a „Metro-Vickers" kérdésében folytatott valamennyi beszélgetésének a tartalmát. Erre annál is inkább szükség volt, mert az adott kérdéssel kapcsolatban Londonban kiadott *Fehér könyv* is erősen eltorzította a valóságot, többek között nem tartalmazta Ovey beszámolóját a Litvinovval március 28-án folytatott „döntő" beszélgetésükről. Jó példája ez az angol „fehér" és „kék" könyvek „hitelességének"!

11. Arról a leszerelési értekezletről van szó, amelyet 1932-ben Genfben hívott össze a Népszövetség. Az értekezlet eredménytelenül ért véget: a hatalmas kapitalista országok egyike sem akarta a leszerelést.
12. *Russian Goods (Import Prohibition). Act 1933.* London, 1933.
13. *Parliamentary Debates. House of Commons.* 276. kötet, 1788—1800. old.
14. *Izvesztyija,* 1933. IV. 22.
15. *Pravda,* 1934. II. 17.
16. Itt kívánom megjegyezni, hogy a két világháború között a brit uralkodó osztály a Szovjetunióhoz fűződő viszony kérdésében két fő csoportra oszlott: az „osztálygyűlölet" csoportjára (Chamberlain hívei) és az „államérdek" csoportjára (Churchill hívei). Milyen volt az erőviszony a két csoport között? Ez az erőviszony természetesen nem volt állandó, hanem különböző eseményektől és körülményektől függően évről évre változott. Mégis általában és egészében az „osztálygyűlölet" csoportja sokkal hatalmasabb volt, mint az „államérdek" csoportja. A 30-as évek közepén és második felében az uralkodó osztályon belül (konzervatívok és liberálisok) körülbelül a következő volt az arány: a Konzervatív Párt háromnegyed része Chamberlaint követte, és a pártnak mindössze körülbelül egynegyed része képviselte Churchill álláspontját; a liberálisok körülbelül fele-fele arányban oszlottak meg a két csoport között, ezekben az években azonban a liberálisok már nyilvánvalóan a hanyatlás felé tartottak, és elvesztették korábbi befolyásuk nagy részét. Mindebből világos, hogy ebben az időszakban az uralkodó osztály soraiban a chamberlainistáknak volt döntő szerepük, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ebben az időben túlságosan soká voltak hatalmon, és az államgépezet jelentős részét saját híveikkel tudták megtölteni. Természetesen a chamberlainistáknak számolniok kellett a munkáspártiakkal, a 30-as évek közepére ugyanis a Munkáspárt Anglia második legnagyobb pártja lett, kiszorítva erről a helyről a liberálisokat. A munkáspártiak kétszer, 1924-ben és 1929-től 1931-ig kormányozták is az országot, igaz, kormányuk kisebbségi volt. Az angol munkásosztály kétségkívül a legbarátibb viszony fenntartását kívánta a szovjet állammal, a munkáspárti kormány tevékenységében azonban egyáltalán nem tükrözte a tömegeknek ezt a hangulatát. A legrosszabb a helyzet a párt felső körében volt. Bárhogy is alakult, de az a körülmény, hogy az uralkodó osztályon belül a két említett csoport állandó harcot vívott egymással, vörös fonalként húzódott végig az angol—szovjet kapcsolatok egész történetében a két világháború között, s hozzá kell tenni, hogy mindkét csoport (természetesen figyelembe véve a munkáspárti ellenzék arányát) rányomta a maga bélyegét a brit kormánynak a Szovjetunióval kapcsolatos gyakorlati lépéseire. 1934 közepétől a már korábban említett okok következtében átmenetileg felülkerekedtek Churchill hívei, és ez egész sor konkrét tényben jutott kifejezésre.
17. A külügyminiszter állandó helyettese az angol kormányzati szabályoknak megfelelően a minisztérium tényleges „gazdája", bár névlegesen csak a második személy az intézményben.
18. M. Litvinov: *A Szovjetunió külpolitikája.* Moszkva, 1937. 376. oldal.
19. *Pravda,* 1935. III. 29.
20. Később megtudtam, hogy a pilóta, aki a gyárlátogatáskor úgy lenyűgözte Edent — Valerij Cskalov volt.
21. *Pravda,* 1935. IV. 1.
22. Eden már említett emlékiratai teljesen alátámasztják egykori gyanúm megalapozottságát. Eden ezt írja: „Tudtam, hogy odahaza vannak olyan kollégáim, akik ellenezték (moszkvai — I. M.) látogatásomat, és ellenem voltak." Majd a továbbiakban: „Arra is gondoltam, hogyan reagálnak majd kollégáim (arra, ami Moszkvában történt — I. M.). Biztos voltam benne, hogy különösebb lelkesedés nélkül fogadják."
23. Pavlov tudományos kutatóközpontja Leningrád közelében.

Negyedik rész

1. W. Churchill: *Second World War.* I. kötet, London, 1955. 322. old.
2. Sir Robert Vansittart a 20-as—30-as évek jeles diplomáciai személyisége. A brit diplomáciai rendszerben végigjárta a tisztségek egész sorát külföldön és Londonban. Abban az időben, amelyre visszaemlékezéseim vonatkoznak, a külügyminiszter állandó helyettese volt, vagyis a Foreign Office tényleges vezetője, miután a politikai miniszterek jöttek és mentek, a miniszter állandó helyettese pedig maradt, őt nem érintették a parlamenti válságok. Ráadásul Vansittart rendkívül szilárd és önálló egyéniség volt, vele nagyon is számoltak diplomáciai és parlamenti körökben. Vansittart a külpolitikában kifejezetten németellenes vonalat képviselt, és Anglia, Franciaország, valamint a Szovjetunió hármasszövetségének létrehozását támogatta. Chamberlain és a „clivedeni klikk" hadjáratot folytatott Vansittart ellen, és most végre sikerült őt ténylegesen félreállítani. Vansittart nemcsak diplomata, hanem költő és író is volt.
3. Heinlein a szudéta-németek 1937 februárjában alakított pártjának vezetője volt. Ez a párt a Német Nemzeti Szocialista Pártnak kissé álcázott „cseh" ága volt.
4. Még a Hitlertől való rettegés sem bírta rá Csehszlovákia polgári kormányát és Benešt, hogy fogadják el azt a segítséget, amit a szovjet kormány a cseh népnek felkínált.
5. Lengyelország és Magyarország akkori reakciós kormánya Hitlerrel egyidejűleg területi igényekkel lépett fel Csehszlovákiánál. Követelték, hogy az engedje át azokat a kisebb területeket, amelyeken a lengyel és a magyar kisebbség lakik. Szeptember 23-án a Szovjetunió figyelmeztette Lengyelországot, hogy ha csapatai átlépik a csehszlovák határt, minden előzetes bejelentés nélkül semmisnek tekinti megnemtámadási szerződését a Lengyel Köztársasággal (lásd: *Izvesztyija*, 1938. IX. 26.).

Ötödik rész

1. *Times*, 1939. III. 11.
2. *Parliamentary Debates. House of Commons.* 345. kötet 435—462. oldal.
3. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939)* (A brit külpolitika dokumentumai [1919—1939]). 3. kiadás. 5. kötet. London, 1952. 392. oldal.
4. *Parliamentary Debates. House of Commons.* 345. kötet, 1462. oldal.
5. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* Third Series, 5. kötet, 531. oldal.
6. Chamberlain a XVIII. kongresszusra gondolt, amely 1939 márciusában zajlott le.
7. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* 3. kiadás, 5. kötet, 53. oldal.
8. Egyszer például Bullitt a nagykövetség épületében diplomáciai fogadást rendezett, amely inkább valami boszorkányszombathoz hasonlított. A fogadás során nemcsak a pezsgő folyt „patakokban", nemcsak különféle ínyencfalatok sorakoztak homéroszi méretekben, hanem még a nagykövetség épületét is úgy díszítették fel, hogy inkább amolyan állatkerthez hasonlított. A szobákban madarak röpködtek, az asztalok között kecskék szaladgáltak, az egyik sarokban a növények között élő medve üvöltözött. Az ilyesfajta rendkívüli, hollywoodi stílusú „szenzáció" az amerikai nagykövetség tekintélyét azonban nem emelte különösképpen.

9. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* 3. kiadás, 5. kötet, 453. oldal.
10. *Parliamentary Debates. House of Commons.* 347. kötet, 1810—1960. oldal.
11. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* 3. kiadás. Third Series, 5. kötet, 634. oldal.
12. A nagy fasiszta parádéra gondolt, amelyet a hitleristák minden év szeptemberében Nürnbergben rendeztek.
13. *Documents on British Foreing Policy (1919—1939).* 3. kiadás. 5. kötet, 50—51. oldal.
14. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* 3. kiadás. 6. kötet, London, 1953. 51. oldal.
15. 1939 nyarán csak határozatlan hírek formájában értesültem Edennek erről a kísérletéről, amellyel a helyzetet igyekezett megjavítani. Jóval később, már a háború idején, Eden mesélt nekem erről a kudarcáról, amelyet egyébként például Chamberlain életrajzírója, Keith Feiling is megemlít (Keith Feiling: *The Life of Neville Chamberlain*, 409. old.) és Churchill is (W. Churchill: *Second World War.* I. kötet. London, 1955. 347. old.).
16. *A második világháborút megelőző évek dokumentumai és iratai.* 2. kötet, 70—77. oldal; A. M. Nyekrics: *Az angol imperializmus politikája Európában* (1938. október—1939. szeptember.). Moszkva, 1955. 359—362. és 365—369. old.
17. *Parliamentary Debates. House of Commons.* 350. kötet, 2023. oldal.
18. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* 3. kiadás, 6. kötet, 737. oldal.
19. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* 3. kiadás, 6. kötet, 682—683. oldal.
20. *Documents on British Foreign Policy (1919—1939).* 3. kiadás, 7. kötet. London, 1954. 45. oldal.
21. Ua. 46. oldal.
22. Uo. 46—47. oldal.
23. *A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai küldöttségének tárgyalásai Moszkvában, 1939 augusztusában. — Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1959. No 2. 145. oldal.
24. Ugyanott.
25. Ugyanott.
26. A spanyol erők létszáma túlzott.
27. *A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai küldöttségeinek tárgyalásai Moszkvában, 1939 augusztusában. — Mezsdunarodnaja Zsizny.* 1959. 2. sz. 144—158. old.; 3. sz. 139—158. old.
28. *A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai küldöttségének tárgyalásai Moszkvában, 1939 augusztusában. — Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1959. No. 2. 154. oldal.
29. *A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai küldöttségének tárgyalásai Moszkvában, 1939 augusztusában. — Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1959. No. 2. 155—156. oldal.
30. Ugyanott, 156. oldal.
31. *A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai küldöttségének tárgyalásai Moszkvában, 1939 augusztusában. — Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1959. No. 3. 157. oldal.
32. Ugyanott, 158. oldal.
33. *A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai küldöttségének tárgyalásai Moszkvában, 1939 augusztusában. — Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1959. No. 3. 157. oldal.
34. Érdekes módon támasztja alá a breszti napok lenini manőverezésének helyességét — furcsán hangzik, de éppen ellenségeink táborának egyik képviselője, Hoffmann német tábornok eszmefuttatása, aki német részről vett részt a breszt-litovszki tárgyalásokon. *Elszalasztott lehetőségek háborúja* című könyvében többek között a következőket írta: „Sokszor elmélkedtem azon, nem lett volna-e jobb, ha a birodalmi kormány és a legfőbb katonai parancsnokság elhárított volna mindennemű tárgyalást a bolsevik hatóságokkal. Azzal, hogy lehetővé tettük nekik a béke megkötését, és ilyen módon a néptömegek szenvedélyes óhaját teljesítették, segítettünk nekik a hatalom tartós megragadásában és megtartásában." (Hoffmann: *Elszalasztott lehetőségek háborúja.* Moszkva. 1925. 160. old.)
35. W. Churchill: *Second World War.* I. kötet. 331. oldal.
36. W. Churchill: *Second World War.* I. kötet. 326. oldal.
37. *Nazi—Soviet Relations 1939—1941.* Washington, 1948.

38. Az 1939-es háromhatalmi tárgyalások valamennyi részletét lásd I. M. Majszkij: *Ki segített Hitlernek?* Moszkva, 1962.
39. *Pravda*, 1958. november 28.
40. W. Churchill: *Second World War*. I. köt. London, 1955. 325. old.
41. J. Macleod: *Neville Chamberlain*. London, 1961.

Hatodik rész

1. *Parliamentary Debates. House of Commons*. 1939. szeptember 2.
2. Uo. 1939. szeptember 3.
3. *A Nagy Honvédő Háború története. 1941—1945*. I. köt. Budapest, 1964. Zrínyi Katonai Kiadó. 208. old.
4. W. Churchill: Id. mű I. köt. 398—399. old.
5. L. Woodward: *British Foreign Policy in the Second World War*. (A brit külpolitika a második világháborúban.) London, 1962.
6. 1939. november 4-én a kitört második világháborúval kapcsolatban az Egyesült Államok törvényhozása új törvényt fogadott el, amelynek értelmében a kormány és a magánvállalatok jogot kaptak, hogy fegyvert adjanak el a harcban álló országoknak, azzal a feltétellel, hogy a fegyverért készpénzzel fizetnek, és a fegyvereket nem amerikai hajókon, hanem a vásárló hajóin szállítják. Ezt a törvényt a népnyelv „cash and carry" (fizess és vidd) törvénynek nevezte. A törvényt elsősorban annak érdekében hozták, hogy ellássák Angliát és Franciaországot amerikai fegyverekkel, jogilag azonban a törvény lehetővé tette más ország ellátását is fegyverekkel.
7. *Daily Telegraph*. 1939. november 8.
8. *Times*, 1939. november 27.
9. Fieldmarshal Montgomery: *Memoirs*. London, 1958. 58. old.
10. *Manchester Guardian*, 1939. november 13.
11. *Times*, 1939. október 2.
12. A háromhatalmi tárgyalások idején Churchill erőteljesen támogatta a kölcsönös segélynyújtási egyezmény eszméjét a Szovjetunió, Anglia és Franciaország között, s fellépett az ellen, hogy Chamberlain és Daladier szabotálta ennek az egyezménynek a megkötését.
13. *Observer*, 1940. január 21.
14. A szovjet—finn háború befejezése után ismertté vált értesülések szerint Anglia és Franciaország 405 repülőgépet, 960 löveget, 5224 géppuskát és rengeteg hadianyagot küldött Finnországnak.
15. Megközelítőleg ennyi volt a Szovjetunió lakosságának a száma 1930-ban.
16. A XIX. század elején a képviselőházban 450 hely volt. Ez megfelelt a XVII. századbeli képviselők számának. A múlt évszázad elejére a képviselők száma 600-ra emelkedett, s a „nagy ülések" napjaiban sok képviselőnek a karzatokon kellett ülnie, vagy a folyosón szorongania. A „múlt hagyományainak" tisztelete miatt azonban a parlament épületét nem akarták átépíteni. 1834-ben Londonban nagy tűzvész pusztított, s a parlament épülete is leégett. Az új épületben a Temze partján a „múlt hagyományainak" tisztelete miatt a tanácsteremben ismét csak 450 hely volt. A második világháború idején német bombák lerombolták ezt a termet. A háború után új termet építettek, de ebben is csak 450 ülőhely volt, bár a képviselők száma akkor (akárcsak most) 600 lett. Élénk példája ez az angol konzervativizmusnak.

17. Az 1939—1940-es szovjet—finn háború idején az angol és a francia kormány 150 000 főből álló expedíciós hadtestet szándékozott Finnország megsegítésére küldeni, ebből 100 000 főt Angliának kellett volna kiállítania. E hadtest előkészítését majdnem teljesen befejezték, amikor 1940. március 12-én a Szovjetunió és Finnország békét kötött.
18. A későbbi miniszterelnök.
19. A „müncheniek" számos ellenfele azzal vigasztalta magát, hogy Chamberlainnek betegsége miatt köztudomásúan hamarosan nyugalomba kell vonulnia. Valóban, október elején kivált a kormányból: 1940. november 9-én meghalt rákban.
20. W. Churchill: I. mű II. köt. 27—28. old.
21. Uo. 26. old.
22. Uo. 176. old.
23. Uo. 42. old.
24. Uo. 24. old.
25. G. M. Ratiani: *Konyec Tretyej Reszpubliki.* (A francia harmadik köztársaság vége.) Moszkva, 1964.
26. Francót nyíltan csak Németország és Olaszország támogatta, de minthogy Anglia és Francia ország az úgynevezett benemavatkozás segítségével akadályozta, hogy a spanyol köztársaság megkaphassa a szükséges fegyvereket a fasiszta lázadókkal folytatott háborúhoz, ténylegesen London és Párizs is jelentős segítséget nyújtott Francónak.
27. Isabelle Blum a háború befejezése után jelentős szerepet játszott az európai békemozgalomban.
28. W. Churchill: Id. mű II. köt. 302. old.
29. A részleteket arról, hogy élt az iskola az evakuációban, az egyik tanárnő, A. P. Manyukova mesélte el, akinek ezért őszinte köszönetemet fejezem ki.
30. W. Churchill: Id. mű II. köt. 639. old.
31. Uo. 532. old.
32. Llewellin Woodward: *British Foreign Policy in the Second World War.* London, 1962.
33. W. Churchill: Id. mü. III. köt. 49. old.
34. *The Labyrinth.* The Memoirs of Walter Schellenberg. New York, 1956. 187. old.
35. J. Kirkpatrick: *The Inner Circle.* London, 1959.
36. *Mezsdunarodnaja Zsizny,* 1960. 9. sz.

Hetedik rész

1. W. Churchill: Id. mű III. köt. 331—333. old.
2. *Vnyesnyaja polityika Szovjetszkovo Szojuza v period Otyecsesztvennoj vojni.* (A Szovjetunió külpolitikája a Nagy Honvédő Háború időszakában.) I. köt. Moszkva, 1944. 116. old.
3. A Lengyelországgal kötött szerződést 1943 áprilisában felbontották a lengyel emigráns kormány szovjetellenes magatartásának következtében.
4. A brit kormány a szovjet—csehszlovák egyezmény aláírásával egyidejűleg végre hivatalosan is elismerte a csehszlovák kormányt, amitől korábban hosszú időn át tartózkodott.
5. *Vnyesnyaja polityika* . . . I. köt. 121. old.
6. *Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel.* 1941—1945. I—II. köt. Bp., 1958, Kossuth Könyvkiadó. 13. old. (A továbbiakban: *Üzenetváltás.*)
7. *Roosevelt és Hopkins* című, ismert könyvében E. Sherwood (Moszkva, 1958) feltette a kérdést, honnan vette Hopkins az ötletet, hogy Moszkvába utazzék és ezt írta:
„Nincs kizárva, bár ez nem nagyon valószínű, hogy Roosevelt már előbb megfontolta a

moszkvai utazás lehetőségét, mint ahogy Hopkins Washingtonból elutazott. Lehet, hogy ez így volt, de nincs róla semmiféle említés azokban a feljegyzésekben, amelyeket Hopkins vitt magával Londonba. Churchill, Winant és Harriman említi, hogy Hopkinsban az elutazás ötlete váratlanul merült fel, s nyomban cselekedni is kezdett." (I. köt. 513. old.)
A fentebb ismertetett történetből világosan látható, hogyan született meg Hopkinsban a moszkvai út ötlete.

8. *Üzenetváltás.* I. köt. 19. old.
9. *Üzenetváltás.* I. köt. 23—24. old.
10. Emlékirataiban Churchill beszámol 1941. szeptember 4-i találkozásunkról, s azt írja, hogy kissé tűzbe jött, mert úgy látta, hogy szavaim rejtett fenyegetést tartalmaznak Angliával szemben. Ez a benyomás nyilván annyira nyomot hagyott benne, hogy szükségesnek tartotta Roosevelt haladéktalan tájékoztatását. Szeptember 5-i, vagyis a beszélgetésünket követő napon feladott táviratában Churchill a következőket írta: „Bár ő (vagyis én. — I. M.) szavaiban semmi alapot nem adott ilyen feltevésre, mégsem tudtuk kizárni annak a lehetőségét, hogy ők (vagyis a szovjet kormány. — *I. M.*) különbékére gondolnak . . . Az az érzésem, hogy a pillanat döntő jelentőségű." (W. Churchill: Id. mű III. köt. 406—409. old.) Szeptember 4-i beszélgetésünk során természetesen még csak a gondolata sem merült fel bennem a Németországgal kötendő különbékének. Churchill nyilván azért gondolt erre, mert a lelkiismeretét nem érezte egészen tisztának a második front kérdésében. Ha visszapillantok azoknak a napoknak az eseményeire, úgy vélem, hogy a Churchillben szavaim nyomán akkor kialakult benyomás talán hasznos is volt számunkra. Ez arra késztette a brit politikai és katonai gépezet kerekét, hogy gyorsabban forogjon, s ránk is kiterjesszék a lend-lease törvényt.
11. *Üzenetváltás.* I. köt. 26. old.
12. Uo. 27. old.
13. 1943 végétől kezdve Moszkvában dolgoztam a külügyi népbiztos helyetteseként.
14. W. Churchill: Id. mű III. köt. 415. old.
15. *Üzenetváltás.* I. köt. 36—37. old.
16. Uo. 38—39. old.
17. Uo. 41. old.
18. Uo. 42. old.
19. Híres angol karikaturista.
20. Londoni utca, ahol a legfontosabb újságok szerkesztőségei vannak.
21. „Blimp ezredes" — David Low karikatúráinak az alakja. Ostoba, üresfejű, hagyományokkal és előítéletekkel eltelt katona, aki nyugdíjba vonult, miután sok évet szolgált Anglia gyarmati hadseregeiben. A harmincas-negyvenes években a „Blimp" név amolyan gúnynév lett a brit szigeteken.
22. Harold Macmillan, a későbbi brit miniszterelnök akkoriban vezetője volt az említett könyvkiadó cégnek, s ugyanakkor parlamenti képviselő. Churchill csoportjához vonzódott, védelmezte az angol—szovjet együttműködés eszméjét, s gyakran járt vendégségben nagykövetségünkön. Jó viszonyban voltunk, már azért is, mert Macmillan ismerte és szerette a klasszikus orosz irodalmat.
23. W. Churchill: Id. mű III. köt. 474. old.
24. Uo. 476. old.
25. *Volzsszkaja Kommuna* (Kujbisev). 1941. október 26.
26. *N. M. Svernyik elvtárs beszéde a londoni tömeggyűlésen.* Szverdlovszk, 1942.
27. Háborús emlékirataiban Churchill közli, hogy Angliának és szövetségeseinek a veszteségei 1942 első felében havonta átlag 700 000 tonnára rúgtak. (W. Churchill: Id. mű IV. köt. 860. old.)
28. *Üzenetváltás.* I. köt. 47. old.

29. Crippst kizárták a Munkáspártból, mert a munkásmozgalom egységfrontját hirdette. Amikor Moszkvában brit nagykövetként tevékenykedett, majd Londonban a háborús kormány tagja lett, hivatalosan pártonkívülinek számított.
30. Az egész történetről tájékoztattam Litvinovot 1942. február 27-i levelemben.
31. *Üzenetváltás.* II. köt. 18. old.
32. W. Churchill: Id. mű III. köt. 581. old.
33. Uo. 582—584. old.
34. R. E. Sherwood: *The White House Papers of Harry Hopkins.* II. köt. London, 1949. 523—524. old.
35. Uo. 542—543. old.
36. W. Churchill: Id. mű IV. köt. 305. old.
37. R. E. Sherwood: Id. mű II. köt. 610. old.
38. W. Churchill: Id. mű IV. köt. 581. old.
39. Field-Marshal Montgomery: *Normandy to the Baltic.* London, 1947. 1. old.
40. A hajókaravánokról részletesen később külön fejezetben írok.
41. *Üzenetváltás.* I. köt. 68. old.
42. A parlamenti üléseken ritkán gyűlik össze több mint száz képviselő. A „nagy napokon", valami szokatlan esemény tárgyalásakor — ha nincs olyan szavazás, amitől a kormány sorsa függ — 300—400 ember jelenik meg. Ha sorsdöntő szavazás várható, mindegyik párt igyekszik minden képviselőjét felsorakoztatni.
43. „Whip" — így nevezik a parlamentben a politikai pártok legfőbb szervezőit a konzervatívok, munkáspártiak és liberálisok egyaránt.
44. Lloyd George főtitkára.
44a. Lloyd George leánya, parlamenti képviselő.
45. *Üzenetváltás.* I. köt. 68. old.
46. Uo. 69. old.
47. W. Churchill: Id. mű IV. köt. 409. old.
48. Uo. 440. old.
49. Uo. 450. old.
50. Llewellyn Woodward: *British Foreign Policy in the Second World War* (London, 1962) c. művében a következő rész található:
„A második front orosz propagandája folytatódott, s Majszkij úr többször rávilágított Eden úr előtt arra, hogy az orosz hadsereg és az orosz nép joggal várja 1942-re a második frontot. Majszkij úr, amint az a Foreign Office tudomására jutott, igyekezett meggyőzni a londoni újságok szerkesztőit, hogy gyakoroljanak megfelelő hatást a kormányra. A Foreign Office azonban úgy vélekedett (amint ez már előbb is megtörtént), hogy a legcélszerűbb, ha nem fordítanak figyelmet Majszkij úr eme tevékenységére, amíg túl nem lépi a nagykövetnek megengedhető határokat. Szeptember 18-án Eden úr kénytelen volt beszélgetni Majszkij úrral az amerikai újságírókkal történt találkozásáról, amelyen azt állította, hogy a második front 1942-ben nemcsak szükséges, hanem »teljes mértékben lehetséges« is. Majszkij úr magyarázata nem elégítette ki Eden urat." (198—199. old.)
51. W. Churchill: Id. mű IV. köt. 433. old.
52. Uo. 435. old.
53. *Üzenetváltás.* I. köt. 72—73. old.
54. Uo. 74—75. old.
55. *Vnyesnyaja polityika . . .* Id. kiad. I. köt. 269. old.
56. Létezett egy harmadik út is — Vlagyivosztokon keresztül, amelyet az Egyesült Államok használhatott volna, de először is alkalmatlan volt, mivel a szállítmányokat egész Szibérián át kellett szállítani, másodszor pedig fél évvel a Szovjetunió ellen intézett német támadás után Japán hadba lépése miatt megszűnt.

57. W. Churchill: Id. mű IV. köt. 234—238. old.
58. Uo. 235., 238. old.
59. *Üzenetváltás.* I. köt. 67. old.
60. W. Churchill: Id. mű IV. köt. 245. old.
61. Sokkal később megtudtam, hogy Grower Kenyában nem talált a szakmájának megfelelő állást, és sikeres farmerrá vált. Boldog családi életet élt, s két fia született.
62. Angliából történt elutazásunk pillanatában a „nagyköveti" Vöröskereszt-alap által két év alatt összegyűjtött összeg 650 000 font sterling volt, ami a következő két évben, egészen a háború végéig még 150 000 font sterlinggel gyarapodott.
Ezzel kapcsolatban érdemes ismertetnünk a fentebb említett egyéb alapok által összegyűjtött összegeket.

	1943 közepén	A háború végén
Mrs. Churchill segélyalapja	3 millió font	8 millió font
Hewlett Johnson alapja	250 000 font	800 000 font
Szakszervezeti alap	500 000 font	700 000 font

63. *Üzenetváltás.* I. köt. 92. old.
64. A. M. Szamszonov: *Sztalingradszkaja bitva* (Sztálingrádi csata). Moszkva, 1960. *Velikaja pobjeda na Volge* (A nagy volgai győzelem). Szerk. K. K. Rokosszovszkij. Moszkva, 1965.
65. „Tommy" — a katonák beceneve Angliában.
66. „Chicken Party" (szó szerint: „tyúktalálkozó") — az olyan reggelik, teák, ebédek stb. tréfás elnevezése, amelyeken csak hölgyek vesznek részt.
67. Dieppe — kisváros a La Manche-csatorna francia partján, ahol röviddel előbb az angolok rövid ideig tartó és nem éppen szerencsés kimenetelű partraszállást kíséreltek meg.
68. *Üzenetváltás.* II. köt. 40—43. old. (oroszul)
69. Akkoriban ez az érzéseimnek az összegezése volt. Most már kétségtelen bizonyítékokat tudok arra, hogy érzéseim helyesek voltak. Churchill háborús emlékiratainak IV. kötetében található egy feljegyzés az általános háborús stratégia kérdéseit illetően, ez 1942. december 3-án született. Az az időpont volt ez, amikor Paulust már bekerítette a Vörös Hadsereg, a sztálingrádi csata kimenetelét azonban még nem lehetett világosan látni. Churchill feljegyzésében a következőt olvashatjuk:
„Az utóbbi idők fontos eseményei megváltoztatták, és továbbra is megváltoztatják azokat az előfeltételeket, amelyekből a stratégiák az Atlanti-óceán mindkét partján kiindultak. Az oroszokat nem verték szét, nem gyengültek meg az 1942-es hadjárat során. Ellenkezőleg, Hitlert verték szét, a német hadsereg súlyos veszteségeket szenvedett . . . A keleti fronton tevékenykedő magyar, román és olasz seregek körében szemlátomást a bomlás jelei figyelhetők meg. A finnek, kivéve néhány vadászegységet, általában nem harcolnak." (W. Churchill: Id. mű IV. köt. 588—589. old.)
Ha Churchill már a németek sztálingrádi szétzúzása előtt így értékelte a keleti fronton kialakult helyzetet, akkor könnyen elképzelhetjük, mit gondolt a németek szétzúzása után.
70. *Üzenetváltás.* I. köt. 103—104. old.
71. Uo. 106. old.
72. Uo. 112. old.
73. *Üzenetváltás.* I. köt. 151. old.
74. W. Churchill: Id. mű IV. köt. 698. old.
75. Uo. 541. old.
76. Uo. 698. old.
77. *Üzenetváltás.* I. köt. 120. old.
78. Uo. 155. old.
79. Uo. II. köt. 66. old.
80. Uo. 69. old.

81. Uo. 72. old.
82. W. Churchill: Id. mű. IV. köt. 706—710. old.
83. Uo. 7374. old. —
84. 1937-ben a svájci Montreux városában konferencia zajlott le Egyiptom részvételével s az egyiptomi kapitulációs kiváltságokat élvező hatalmak (Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia, Spanyolország, Portugália, Norvégia, Dánia, Svédország és Görögország) bevonásával. A konferencián határozatot fogadtak el az egyiptomi kapituláció megszüntetéséről.
85. A Krími konferenciára Jaltában került sor 1945. február 4-e és 11-e között.
86. A Livádiai palotában jelenleg szanatórium van, és abban a teremben, ahol annak idején a konferencia ülésezett, rendezték be a szanatórium főebédlőjét. A palota falán táblák emlékeztetnek (oroszul és ukránul) az épületben lezajlott történelmi találkozóra.
87. A Voroncov palota a Livádiai és a Juszupov palotától eltérően a német megszállás idején csaknem teljesen sértetlen maradt. Ennek az a magyarázata, hogy Hitler nemes gesztussal Manstein táborszernagynak „ajándékozta" ezt a palotát, Manstein pedig, miután arra számított, hogy „örök" birtoka marad, gondoskodott a palota épségéről. A németeknek olyan gyorsan kellett eltávozniuk a Krím félszigetről, hogy nem volt idejük lerombolni a palotát. Jelenleg az épület múzeum, egyik szárnyában pedig szanatórium van.
88. *Foreign Relations of United States. The Conferences at Malta and Yalta 1945.* Washington, 1955. 920. old. (angolul).

Tartalom

A szerző előszava a magyar kiadáshoz 5

Előszó 9

Első rész

AZ 1927-ES ANGOL—SZOVJET SZAKÍTÁS

Az első lépések 13
A politikai képviselet épülete 15
Az angliai szovjet kolónia munkatársai 17
A politikai helyzet 21
A sajtóosztály munkája 30
Embereket leltem 33
A kínai forradalom 35
Nagykövetség „Őfelsége ellenzékénél" 38
Shakespeare és a szovjet zászló 48
Az általános sztrájk és a szénbányászok harca 53
Kraszin halála 79
Az angol—szovjet szakítás előkészítése 87
Támadás az ARCOS ellen 92
Az angol—szovjet szakítás 98

Második rész

ISMÉT ANGLIÁBAN. A KÖRNYEZET ÉS AZ EMBEREK

Visszatérés Londonba 105
A nagykövetség 108
A szovjet kolónia 112
„Magánlátogatás" a külügyminiszternél 115
„Magánlátogatás" a diplomáciai testület doyenjénél 118
Megbízólevelem átnyújtása 121
A történelmi helyzet 124
A szovjet kormány utasítása 134
Az első tövisek 139
A nagykövet sikeres munkájának előfeltételei 143
Ramsay MacDonald 145

Neville Chamberlain 150
David Lloyd George 157
Lady Astor 169
Sidney és Beatrice Webb 171
Hewlett Johnson és Denis Nowell Pritt 175
Az Angol—Orosz Parlamenti Bizottság 182
A diplomáciai testület 185

Harmadik rész

HARC A KERESKEDELMI EGYEZMÉNYÉRT

Anglia áttérése a szabad kereskedelemről a védővámra 215
A tárgyalások kezdete 219
A nézeteltérések lényege 220
Konfliktus 225
Megegyezési kísérletek 229
A kereskedelmi kapcsolatok megszakadása 232
A kereskedelmi háború és az angol kormány kiábrándulása 244
A béke helyreállítása 245
Simon görbe tükre 249
A kereskedelmi egyezmény aláírása 252
Fontos szakaszhatár 259
A közeledésre irányuló lépések 260
Churchill és Beaverbrook 268
Az angol—szovjet kapcsolatok felélénkülése 272

Negyedik rész

MÜNCHEN

Chamberlain hatalomra kerül 279
A csehszlovák válság 285
Úton Münchenhez 288
Runciman küldetése 290
A Szovjetunió szilárd álláspontja 291
Genfben 293
Az esernyős ember 296

A náci „tigris" 301
Chamberlain Hitler furkósbotja lesz 303
Chamberlain és Daladier árulása 306
Az Egyesült Államok és München 309
München után 311
A Népszövetségben 313

Ötödik rész

AZ 1939-ES HÁROMHATALMI TÁRGYALÁSOK A KÖLCSÖNÖS SEGÉLYNYÚJTÁSI EGYEZMÉNYRŐL

1939 küszöbén 317
Csehszlovákia megszállása és Chamberlain manőverei 318
A Szovjetunió felajánlja a kölcsönös segélynyújtási egyezményt 328
A két egyezménytervezet 337
Az egyezmény és a katonai megállapodás 343
Előkészületek a katonai tárgyalásokra 345
Katonai tárgyalások Moszkvában 350
A szovjet kormány dilemmája 355
A háromhatalmi tárgyalások kudarca és kényszerű egyezmény Németországgal 359

Hatodik rész

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KEZDETE

Németország támadása Lengyelország ellen 365
A „furcsa háború" 371
Politikai homály 378
Anglia és a Szovjetunió 384
Szovjetellenes vihar Angliában 390
A Szovjetunió és Finnország a második világháborút megelőző években 393
Chamberlain egy helyben topog 397
Németország támadása és Chamberlain bukása 401
Churchill kormánya 407
Háború vagy béke? 410
Franciaország bukása 418
Juan Negrin 429

Várjuk a német betörést 436
A „nagy villámháború" 442
Hadi és pénzügyek 453
London és Moszkva 458
A Szovjetunió elleni német támadás előtt 464

Hetedik rész

A HITLERI NÉMETORSZÁG TÁMADÁSA A SZOVJETUNIÓ ELLEN

1941. június 22. 471
A második front kérdése 475
A német—szovjet háború első hetei 477
Harry Hopkins Moszkvába repül 486
Angol fegyver a Szovjetuniónak 491
Sztálin és Churchill nézeteltérése 499
Győzünk! 506
Edennel Moszkvában 512
A moszkvai tárgyalások 521
Harc a második frontért 530
A Szovjet Szakszervezetek Központi Tanácsának küldöttsége Angliában 532
A katonai és politikai helyzet 537
Az 1942. május 26-i angol—szovjet egyezmény 542
Churchill és a második front 547
Roosevelt és Churchill a második frontról 555
Churchill elhatározza, hogy Moszkvába utazik 563
Moszkvában 569
A hajókaravánok 575
A Vöröskereszt 582
Nehéz napok 593
A nagy fordulat 596
Friss szelek a világ felett 598
A sztálingrádi győzelem kettős hatása Angliában 598
A casablancai konferencia 603
Nincs második front, csak földközi-tengeri hadműveletek 606
A Szovjetunió és Egyiptom 610
Hazafelé! 618
A Krími értekezlet 620

Jegyzetek 635

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szamos Rudolf
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Vaisz György
A borító- és kötésterv Faragó István munkája
Megjelent 15 000 példányban,
57,4 A/5 ív + 16 old. melléklet terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601—59 és 602—55 szabványok szerint készült

75/3751 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató